TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARINDAN

IX. Seri — No. 4

IV. TÜRK TARİH KONGRESİ

ANKARA 10 - 14 KASIM 1948

KONGREYE SUNULAN TEBLİĞLER

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1 9 5 2

İÇİNDEKİLER

Kongre çalışmalarının özeti .....
Kongre çalışmaları hakkında esaslar .....
IV. Türk Tarih Kongresinde temsil edilen İlmî Kurum ve Kurullar .....
Kongre Başkanlık Divanı .....
Kongrenin çalışma programı .....
Kongreye tebliğde bulunanlar ve konuları (Alfabe sırasiyle) .....

BİRİNCİ GÜN

Genel toplantı

Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu'nun açış söylevi 1
T. T. Kurumu Başkanı, Sivas Milletvekili Ord. Prof. Şemseddin Günaltay'ın söylevi 2
Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı Prof. Hâmit Dereli'nin Ankara Üniversitesi adına okuduğu mesaj ... 6
İstanbul Hukuk Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Hüseyin Nâil Kubalı'nın İstanbul Üniversitesi adına okuduğu mesaj 6
İstanbul Teknik Üniversitesi adına Prof. Mustafa İnan'ın okuduğu mesaj 8
Uluğ İğdemir : Türk Tarih Kurumu'nun son 5 yıllık (1944-48) çalışmaları hakkında rapor 8
Dr. Afetinan : Türk Tarih Kurumu'nun 1943 den 1948 e kadar arkeolojik çalışmaları Türkiye Tarihine neler kazandırmıştır 18

I. Eski Anadolu ve Ön Asya Seksiyonu

Dr. Halet Çambel : Karatepe heykeltraşlık eserleri hakkında teknik ve stilistik mülâhazalar 38
Dr. Sedat Alp : Hitit devletinin içbünyesi 38
Dr. Ekrem Akurgal : Hitit sanatının Yunan sanatına tesirleri 45
R. F. Kraus: İstanbul çivi yazılı tablet koleksiyonuna ait yeni çalışmalar ve metin neşriyatı 53

II. Klâsik Çağlar ve Bizans Seksiyonu

Dr. Afif Erzen : Büyük İskender'le III. Darius arasındaki İssos muharebesinin mevkii hakkında 59
Dr. Bosch : I. Gordianus'un Küçük Asya'daki sikkeleri 66
Dr. Jale İnan : Side'de bulunan heykeltraşî eserler..... 72
Muzaffer Ramazanoğlu : Yeni araştırmalara göre Sent-İren ve Ayasofya'lar manzûmesinin değişen mimari tarihi 80

III. Orta Asya ve Orta Çağ Türk Tarihi Seksiyonu

Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat : Türklerde zaman ve vakit tesbiti . 94
Ord. Prof. Sadri Maksudî Arsal : Eski Türklerde soy-oymak teşkilâtının istinat ettiği esaslarla Kadim Yunanlıların Genos-fratria teşkilâtında ve Kadim Romalıların genscuria teşkilâtında olan esasların ayniyetine dair 109
Dr. Süheyl Ünver : Kanunname-i Çin ve Hatay..... 124
İbrahim Artuk: İstanbul Arkeoloji Müzeleri Nümizmatik Kabinesi'ne giren bazı önemli sikkeler 125

IV. Osmanlı Tarihi Seksiyonu

Dr. Halil İnalcık : 1431 tarihli Timar defterine göre Fatih devrinden önce Timar sistemi 132
Zeki Oral : Turgut Oğulları 140
Osman Ferid Sağlam : Şimdiye kadar yayınlanmamış bazı kitabelerle meskûkatın millî tarihe hizmetleri 158
Efdaleddin Tekiner : Nedim ve Damad İbrahim Paşa'nın mezarları 174
Dr. Bekir Sıtkı Baykal : Patrona Halil ayaklanması ile ilgili kaynaklar hakkında 177
Selâhaddin Elker : Mustafa Reşid Paşa ve Türk Arşivciliği 182

İKİNCİ GÜN

I. Eski Anadolu ve Ön Asya Seksiyonları

Dr. Şevket Aziz Kansu - Dr. Seniha Tunakan: Karaoğlan höyüğünden çıkarılan Eti, Frik ve Klâsik devir iskeletlerinin antropolojisi..... 190
Dr. Kılıç Kökten : Anadolu'da Prehistorik yerleşme yerleri ve 1944-48 yıllarında yapılan Tarih öncesi araştırmaları.. 195
Dr. Mebrure Tosun : Kapadokya tabletleri üzerindeki mühür baskıları..... 209
Dr. Hâmit Koşay : Türkiye'de eski Medeniyetlerin Maddi Kültürde temadisi 214

DR. NİHAL ÖNGÜNSU : 1947 Sonbaharındaki Karatepe kazısında meydana çıkan ve üzerinde Tavşanlı Figür kompozisyonu bulunan 3 Ortostat 215
DR. EMİN BİLGİÇ : Eski Babil Çağı alış-veriş vesikalarının münakaşalı bir meselesi ve izah yolu 220
PROF. A. GABRİEL : Frikya'da Midas şehri kazıları 225
DR. HALET ÇAMBEL : Frikya'da Midas şehri yanında bulunan prehistorik mezar 228
DR. M. SELÇUK AR : Çivi yazılı kaynaklarda geçmekte olan "Türk" adının izahı 229

II. Klâsik Çağlar ve Bizans Seksiyonu

OSMAN BAYATLI : Bergama Asklepion'undaki eserlerin onarımı..... 230
YUSUF BOYSAL : Korinth düzeninin en eski dinî yapısı olan Silifke civarındaki Olba Zeus Tapınağı hakkında 234
CEVRİYE ARTUK : İstanbul'da 1944 senesindenberi bulunan defineler 241

III. Arta Asya ve Orta Çağ Türk Tarihi Seksiyonu

DR. BAHAEDDİN ÖGEL : İslâmdan önceki Türk Devletlerinde Timar sistemi 242
MÜKRİMİN HALİL YINANÇ : Sultan Baykara hakkında kaynaklar .. 251
AHMET CAFEROĞLU : Türk tarihinde 'Nöker' ve 'Nöker-zâdeler müessesesi 251
KASIM KUFRALI : Gazneli ve Selçuklular devrinin tezkir muhiti .. 261
DR. AHMET TEMİR : Kırşehir'de bulunan 1272 tarihli Moğolca vakfiye 283

IV. Osmanlı Tarihi Seksiyonu

ÖMER LÜTFİ BARKAN : "Tahrir defterleri"nin istatistik verimleri hakkında bir araştırma 290
DR. SÜHEYL ÜNVER : İkinci Selim'e kadar Osmanlı hükümdarlarının hususi kütüphaneleri hakkında 294
DR. R. ANHEGGER : Mostar Köprüsü ve Mimar Hayrettin 312
DR. ŞİNASİ ALTUNDAĞ : Osmanlı idaresi ve Gürcüler..... 317
HİKMET BAYUR : Nadir Şah Afşar'la I. Sultan Mahmud arasında Hindistan seferi hakkında teati olunan mektuplar 325
ZİYAEDDİN FAHRİ FINDIKOĞLU : İktisadi tefekkür tarihimize ait yeni bir vesika 340
ALİ CANİB YÖNTEM : Rami Mehmed Paşa'nın Sulhnamesi 346
FUAD EZGÜ : XIX. yüzyıl sonlarında Türkiye-Amerika Birleşik Devletleri siyasi münasebetleri 354
NEBAHAT TÖZEREN : Türkiye'de ecnebilerin mülk edinmeleri 354
NACİ KUM : Adana Şer'î mahkeme sicilleri üzerinde araştırmalar . 362

ÜÇÜNCÜ GÜN

Genel Toplantı

DR. HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük ve Güllücek kazılarının sonuçları 364
DR. TAHSİN ÖZGÜÇ : Türk Tarih Kurumu adına yapılan Karum-Kaniş (Kültepe) kazısı 367
DR. NİMET ÖZGÜÇ : Karum-Kaniş (Kültepe) kazısında bulunan küçük eserler 367
DR. KEMAL BALKAN : Kültepe'de bulunan çivi yazılı yeni kaynakların mahiyeti 371
DR. U. BAHADIR ALKIM: Üçüncü mevsim Karatepe çalışmaları: kazı ve geziler 371
DR. H. TH. BOSSERT: Karatepe kitabelerinin ortaya attığı tarihî meseleler 375
DR. ARİF MÜFİD MANSEL : Side kazısı 379

DÖRDÜNCÜ GÜN

I. Eski Anadolu ve Ön Asya Seksiyonu

DR. ŞEVKET Aziz KANSU - FİKRET OZANSOY : Ankara civarında Paleolitik yeni buluntular 381
DR. KILIÇ KÖKTEN : Anadolu'da Prehistorik adamların kullandıkları malzeme ve ele geçen bazı maddi kültür belgelerinin etnografya yolu ile izahı 390
DR. ŞEVKET Aziz KANSU - MELİHA ÜNSAL : Tilki Tepe (Şamramaltı, Van) kazısından çıkarılan iskeletlerin antropolojisi 391
DR. SELÇUK AR : Arzava mektupları adı ile anılmakta olan ve Arzava Memleketi Beyi Tarhundaradu tarafından Mısır kırılına gönderilmiş bulunan mektupta mevcut olan Türk dilleri grupuna ait özelliklerin izahı 397
DR. EMİN BİLGİÇ: Anadolu Tarihi araştırmalarında yeni Kültepe buluntularının önemi 397

II. Klâsik Çağlar ve Bizans Seksiyonu

MÜKERREM USMAN: Konya Müzesindeki siyah figürlü Yunan Lekythosu 398
MAHMUT AKOK: Ankara ve çevresindeki bazı klâsik çağ buluntuları 407
Aziz OGAN : Pammakaristos (Fethiye Camii) 407
RÜSTEM DUYURAN: İzmit ve Silivri'de yapılan arkeolojik araştırmalar 415
RUHİ TEKAN : Tarsus Mozaiği 415

IV. Osmanlı Tarihi Seksiyonu

Dr. Neşet Çağatay : Osmanlı İmparatorluğunda Reaya'nın Mîri arazide Toprak Tasarrufu ve intikal tarzları 426
Dr. Tayyib Gökbilgin: XVI. Asırda mukataa ve iltizam işlerinde kadılık müessesesinin rolü 433
Cavid Baysun : Müverrih Hasan Bey-zâde hakkında 455
Ali Canib Yöntem : XVIII. yüzyıl şairlerinden Vahîd Mahtûmî'ye dair vazı mülâhazalar 455
Tahsin Öz : Yıldız Marûzat Dairesi Arşivi 451

Genel Toplantı

Dr. Şevket Aziz Kansu: Bir Antropolojist gözü ile kâinat, hayat ve insan tarihinin mânası hakkında 464
Prof. Zeki Velidi Togan: Eski Türk destanı Hanname ve onun tarihî değeri 475
Nusret Hızır : Tarih felsefelerinin mantıkî bünye bakımından tahlili hakkında bir deneme 475
Kongre ve Kurum Başkanı Prof. Şemseddin Günaltay'ın kapanış nutku 475

KONGRE ÇALIŞMALARININ ÖZETİ

III. Türk Tarih Kongresi'nin toplandığı 1943 yılındanberi geçen müddet içinde, İkinci Dünya Savaşı'nın, her yerde olduğu gibi, Türkiye'de de birçok sıkıntı ve güçlükler doğurmasına rağmen, Türk Tarih Kurumu'nun hızından hemen hemen hiç bir şey kaybetmeden devam eden çalışmalarını toplu bir şekilde ilim âlemine ve münevverlerimize tanıtmak, ayrıca Üniversitelerimizde ve diğer çeşitli kültür müesseselerinde çalışan tarihçi ve arkeologlarımızın yaptıkları araştırmaların neticelerinden birbirlerini haberdar etmek fırsatını sağlamak üzere tertiplenen IV. Türk Tarih Kongresi, 10—14 Kasım 1948 de Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde toplanmıştır.

Kongre'ye İstanbul ve Ankara Üniversiteleri, İstanbul Teknik Üniversitesi, Genel-Kurmay Harp Tarihi Encümeni, Fransız Arkeoloji Enstitüsü, İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, Milletlerarası Şark Tetkikleri Cemiyeti, Türk Coğrafya Kurumu, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu üye ve temsilcileriyle Millî Eğitim Bakanlığı Tarih öğretmenlerinden bir kısmı ve tarihle ilgili zevat katılmıştır.

Bütün bu üye ve temsilciler 10 Kasım 1948 Çarşamba günü saat 10 da Tarih Kurumu merkezinde toplanmışlar ve hep birlikte Atatürk'ün muvakkat kabrine giderek saygı duruşu yaptıktan sonra Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Konferans salonunda yerlerini almışlardır.

Saat 11 de Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile Başbakan H. Saka, B. M. Meclisi Başkanı Ş. Saracoğlu, Bakanlar, Genel Kurmay Başkanı S. Omurtak kongreyi şereflendirmişlerdir.

Ayakta dinlenen İstiklâl marşından sonra Millî Eğitim Bakanı B. Tahsin Banguoğlu kısa bir nutukla Kongre'yi açmıştır.

Kurum Başkanı Sivas Milletvekili Ord. Prof. Şemseddin Günaltay da üyeleri Atatürk'ün hâtırası için üç dakikalık bir saygı duruşuna davetten sonra Kurum'un çalışmaları hakkın-

da umumî bir konuşma yapmış, IV. Kongre'nin mânasını belirtmiştir.

Bunu İstanbul ve Ankara Üniversiteleri adına mesajların okunması takib etmiştir. Bundan sonra Kurum Başsekreteri B. Uluğ İğdemir ve Asbaşkan Bn. Afet İnan, Kurumun son beş yıllık umumî faaliyeti ile arkeolojik çalışmaları hakkındaki raporlarını okumuşlardır.

Böylece ilk "genel toplantı" larını yapmış olan Kongre üyeleri aynı gün saat 15 den itibaren seksiyonlarda çalışmalara başlamışlardır.

Gerek seksiyon çalışmaları ve gerekse 12—13 Kasım Cuma ve Cumartesi günlerindeki genel toplantılar esnasında 74 tebliğ okunmuş ve bu tebliğler üzerinde faydalı münakaşalar yapılmıştır.

Bütün bu tebliğler yurdumuzun ve genel Türk tarihinin birçok karanlık noktalarını aydınlattığı gibi, uzun zamandanberi yanlış olarak bilinen bazı tarihî bilgilerin düzeltilmesini sağlamıştır.

Kongre, 13 Kasım 1948 Cumartesi günü saat 15 te yapılan genel toplantının sonunda Ord. Prof. Şemseddin Günaltay tarafından okunan ve Kongrenin dört gün süren çalışmalarında elde edilen neticeleri, bunun memleketimizdeki tarih araştırmalarına vereceği yeni hızı belirten bir nutukla sona ermiştir.

Çarşamba günü saat 18 de Millî Eğitim Bakanı B. Tahsin Banguoğlu'nun Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde verdiği çaya davet edilen kongre üyeleri, Cumartesi günü saat 18 de Cumhurbaşkanı İ. İnönü tarafından Çankaya'da şereflerine verilen çayda hazır bulunmuşlardır. Pazar günü sabahı da Eti Müzesi gezilmiştir.

Kongre münasebetiyle, Türk Tarih Kurumu, 1948 yazında yaptırdığı çok başarılı Kültepe kazısında ele geçen eser ve tabletleri gösteren küçük bir sergi de tertib etmiştir.

KONGRE ÇALIŞMALARI HAKKINDA ESASLAR

1 — IV. Türk Tarih Kongresi 10 Kasım 1948 Çarşamba günü saat 11 de Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanının bir söyleviyle açılacaktır.

2 — Raporlar ve tebliğler, mahiyetine göre, genel toplantılarla seksiyonlarda okunacaktır. Gerek genel toplantıda ve gerekse seksiyonlarda okunacak tebliğlere 20 dakikadan fazla zaman ayrılamaz. Bu müddeti aşan tebliğleri Başkanlar lüzum görürlerse kesebilirler. Yarım kalan tebliğlerin kongre kitabında tamamı basılır.

3 — Genel toplantıdan başka şu seksiyonlar teşkil edilmiştir :

I. Eski Anadolu ve Ön Asya Seksiyonu.
II. Klâsik Çağlar ve Bizans Seksiyonu.
III. Orta Asya ve Orta Çağ Türk Tarihi Seksiyonu.
IV. Osmanlı Tarihi Seksiyonu.

4 — Genel toplantılarda okunacak tebliğler üzerinde tartışma yapılamaz. Tartışma ancak seksiyonlarda yapılabilir. Tartışmalara da ancak 20 dakika ayrılabilir. Tartışmalara katılanlar söylediklerini tartışma fişlerine yazarak Seksiyon Sekreterlerine vereceklerdir. Bu tartışmalar Kongre kitabına da girecektir.

5 — Tebliğlerinde projeksiyon kullanmak isteyenler bir gün önce Kongre Sekreterliğine müracaat ederek projeksiyon işleriyle meşgul olan memura cam veya filimlerini teslim etmeli ve gereken talimatı vermelidirler.

6 — Tebliğlerin tam metinleri, tebliği mütaakıp Seksiyon Sekreterlerine makine ile yazılmış olarak teslim edilmelidir. Kongre kitabının basım işlerine kongreden sonra hemen başlanacağından, üyelerin bu noktaya önem vermeleri ayrıca rica olunur.

7 — Tebliğler programa mümkün olduğu kadar kronolojik bir sıra ile konmuştur.

IV. Türk Tarih Kongresi'nde temsil edilen İlmî Kurum ve Kurullar

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

FRANSIZ ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ

HARP TARİHİ ENCÜMENİ

İNGİLİZ ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

MİLLETLERARASI ŞARK TETKİKLERİ CEMİYETİ

TÜRK COĞRAFYA KURUMU

TÜRK DEVRİM TARİHİ ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİL KURUMU

KONGRE BAŞKANLIK DİVANI

GENEL TOPLANTI

BAŞKANLAR

ŞEMSEDDİN GÜNALTAY
T. T. K. Başkanı ve Sivas Milletvekili

HASAN CEMİL ÇAMBEL
T. T. K. Eski Başkanı ve Bolu Milletvekili

Dr. ÂFET İNAN
T. T. K. Asbaşkanı ve Ank. Ü. D. T. C. F. Tarih Doçenti

HÂMİT ONGUNSU
T. T. K. Üyesi ve İst. Ü. Tarih Profesörü

SEKRETERLER

Dr. BAHADIR ALKIM
T. T. K. Üyesi ve İst. Üniversitesinde Doçent

Dr. KEMAL BALKAN
Ank. Ü. D. T. C. F. Sumeroloji Asistanı

Dr. FÜRUZAN KINAL
Ank. Ü. D. T. C. F. Tarih Asistanı

Dr. NİMET ÖZGÜÇ
Ank. Ü. D. T. C. F. Arkeoloji Asistanı

Dr. TAHSİN ÖZGÜÇ
Ank. Ü. D. T. C. F. Arkeoloji Doçenti

SEKSİYONLAR

I. Eski Anadolu ve Ön Asya Seksiyonu

(Prehistorya, Antropoloji, Dil, Tarih, Arkeoloji)

BAŞKANLAR

Dr. H. TH. BOSSERT
İst. Ü. Ed. F. Eski Ön Asya Dillerini Araştırma Enstitüsü Profesörü

Dr. ŞEVKET AZİZ KANSU
T. T. K. Üyesi ve Ank. Ü. D. T. C. F. Antropoloji Ord. Profesörü

Dr. HÂMİT KOŞAY
T. T. K. Üyesi ve Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü

SEKRETERLER

Dr. EMİN BİLGİÇ
Ank. Ü. D. T. C. F. Sumeroloji Asistanı

Dr. SEDAT ALP
T. T. K. Üyesi ve Ank. Ü. D. T. C. F. Hititoloji Doçenti

Dr. HÂLET ÇAMBEL
İst. Ü. Ed. F. Arkeoloji Doçenti

Dr. NİHAL ONGUNSU
İst. Ü. Ed. F. Arkeoloji Asistanı

II. Klâsik Çağlar ve Bizans Seksiyonu

(Tarih, Arkeoloji, Nümizmatik)

BAŞKANLAR

Dr. E. BOSCH
İst. Ü. Ed. F. Eski Çağ Tarihi Profesörü

Dr. ARİF MÜFİT MANSEL
T. T. K. Üyesi ve İst. Ü. Ed. F. Eski Çağ Tarihi Profesörü

AZİZ OGAN
T. T. K. Üyesi ve İst. Arkeoloji Müzeleri Müdürü

SEKRETERLER

Dr. AŞKIDİL AKARCA
İst. Ü. Ed. Fakültesinde Asistan

Dr. HALİL DEMİRCİOĞLU
T. T. K. Üyesi ve Ank. Ü. D. T. C. F. Eski Çağ Tarihi Doçenti

Dr. AFİF ERZEN
T. T. K. Üyesi ve İst. Ü. Ed. F. Eski Çağ Tarihi Doçenti

Dr. JALE İNAN
İst. Ü. Ed. Fakültesinde Asistan

III. Orta Asya ve Orta Çağ Türk Tarihi Seksiyonu

(Dil, Tarih, Hukuk, Din tarihi, Nümizmatik)

BAŞKANLAR

Dr. REŞİT RAHMETİ ARAT
T. T. K. Üyesi ve İst. Ü. Ed. F. Türkoloji Profesörü

HİKMET BAYUR
T. T. K. Üyesi

Dr. FUAT KÖPRÜLÜ
T. T. K. Üyesi ve İst. Milletvekili

MÜKRİMİN HALİL YINANÇ
T. T. K. Üyesi ve İst. Ü. Ed. F. Tarih Profesörü

SEKRETERLER

Dr. NEŞET ÇAĞATAY
Ank. Ü. Hukuk F. Kütüphane Müdürü

Dr. HALİL İNALCIK
T. T. K. Üyesi ve Ank. Ü. D. T. C. F. Tarih Doçenti

Dr. AYDIN SAYILI
T. T. K. Üyesi ve Ank. Ü. D. T. C. F. İlimler Tarihi Doçenti

Dr. AHMET TEMİR
Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünde Asistan

IV. Osmanlı Tarihi Seksiyonu

(Tarih, Hukuk Edebiyat Tarihi, Sanat Tarihi, Nümizmatik)

BAŞKANLAR

ÖMER LÜTFİ BARKAN
T. T. K. Üyesi ve İstanbul Ü. İktisat Fakültesinde Profesör

ENVER ZİYA KARAL
T. T. K. Üyesi ve Ankara Üniversitesi Rektörü

TAHSİN ÖZ
T. T. K. Üyesi ve Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü

İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI
T. T. K. Üyesi ve Balıkesir Milletvekili

SEKRETERLER

ADNAN ERZİ
T. T. K. Kütüphane ve Yayın işleri Uzmanı

FUAT EZGÜ
İst. Ü. Ed. F. Tarih Asistanı

TAYYİB GÖKBİLGİN
T. T. K. Üyesi ve İst. Ü. Ed. F. Tarih Doçenti

NEBAHAT TÖZEREN
Bursa İkinci Ortaokul Tarih Öğretmeni

KONGRENİN ÇALIŞMA PROGRAMI

BİRİNCİ GÜN

Genel Toplantı

10 Kasım 1948 Çarşamba Saat 11 de Konferans salonunda

1. İstiklâl Marşı.
2. Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu tarafından Kongrenin açılması.
3. Türk Tarih Kurumu ve Kongre Başkanı Şemseddin Günaltay'ın söylevi.
4. Üniversiteler adına mesajlar.
5. Türk Tarih Kurumu'nun son beş yıllık çalışmaları hakkındaki raporun okunması.
6. Türk Tarih Kurumu'nun son beş yıllık arkeoloji çalışmaları hakkında Kurum Asbaşkanı Dr. Âfet İnan'ın raporu.

I. Eski Anadolu ve Ön Asya Seksiyonu

10 Kasım 1948 Çarşamba, Saat 15 te 347 No. lu Hâmid Dersanesinde

Dr. Hâlet Çambel (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Doçenti), *Karatepe heykeltraşlık eserleri hakkında teknik ve stilistik mülâhazalar.*

Dr. Sedat Alp (Türk Tarih Kurumu Üyesi ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Eti Dili ve Tarihi Doçenti), *Eti Devleti'nin İçbünyesi.*

Dr. Ekrem Akurgal (Türk Tarih Kurumu Üyesi ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Doçenti), *Eti Sanatının Yunan Sanatına tesiri.*

Dr. Kraus (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Tablet Uzmanı), *İstanbul Çivi Yazılı Tablet Koleksiyonuna ait yeni çalışmalar ve metin neşriyatı.*

II. Klâsik Çağlar ve Bizans Seksiyonu

10 Kasım 1948 Çarşamba, Saat 15 te 333 No. lu dersanede

Dr. Afif Erzen (Türk Tarih Kurumu Üyesi ve İstanbul Üniversitesi Eski Çağ Tarihi Doçenti), *Büyük İskender'le III. Darius arasındaki İsos meydan muharebesinin mevkii hakkında.*

Dr. E. Bosch : (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Çağ Tarihi Profesörü), *İmparator Gordianus'un isim ve portresini havi Anadolu şehir sikkeleri.*

Dr. Jale İnan (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Asistanlarından), *Side'de bulunan heykeltraşî eserler.*

Muzaffer Ramazanoğlu (Ayasofya Müzesi Müdürü), *Son Arkeolojik keşiflere göre Sent İren ve Ayasofya mıntakasının tarihi.*

III. Orta Asya ve Orta Çağ Türk Tarihi Seksiyonu

10 Kasım 1948 Çarşamba, Saat 15 te 340 No. lu dersanede

Dr. Reşit Rahmeti Arat (Türk Tarih Kurumu Üyesi ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Profesörü), *Türkler'de vakit tesbiti meselesi.*

Sadri Maksudi Arsal (Türk Tarih Kurumu Üyesi ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Profesörlerinden). *Eski Türklerdeki Soy-oymak teşkilâtının istinat ettiği esaslarla Kadim Yunan'daki Genos-Fratya teşkilâtı ile Roma'daki Curia-Gens teşkilâtının istinad ettiği esasların ayniyetine dair.*

Dr. Süheyl Ünver (Türk Tarih Kurumu üyesi ve İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıb Tarihi Profesörü), *Kanunnâme-i Çin ve Hatay.*

İbrahim Artuk (İstanbul Arkeoloji Müzesinde Nümizmat), *İstanbul Arkeoloji Müzesi Nümizmatik Kabinesine giren sikkeler.*

IV. Osmanlı Tarihi Seksiyonu

10 Kasım 1948 Çarşamba, Saat 15 te 428 No. lu dersanede

Dr. Halil İnalcık (Türk Tarih Kurumu üyesi ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Doçenti), *1431 Tarihli Timar defterine göre Fatih devrinden önce timar sistemi.*

Zeki Oral (Konya Müzesi Müdürü), *Turgud Oğulları.*

Osman Ferit Sağlam (Türk Tarih Kurumu Üyesi), *Şimdiye kadar yayınlanmamış bazı kitabelerle meskûkatımızın millî tarihimize hizmetleri.*

Efdaleddin Tekiner (Türk Tarih Kurumu üyesi), *Şair Nedim'in meşkûk medfeni ve Damat İbrahim Paşa'nın vefatına dair.*

Bekir Sıtkı Baykal (Türk Tarih Kurumu üyesi ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Profesörü), *Patrona Halil ayaklanması.*

Selâhaddin Elker (Başbakanlık Arşiv Genel Müdür Muavini), *Mustafa Reşit Paşa ve Türk arşivciliği.*

İKİNCİ GÜN

I. Eski Anadolu ve Ön Asya Seksiyonu

11 Kasım 1948 Perşembe, Saat 10 da, öğleden sonra 15 te 347 No. lu Hâmit dersanesinde

Dr. Şevket Aziz Kansu (Türk Tarih Kurumu üyesi ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Ord. Profesörü), ve Dr. Seniha Tunakan (Ankara Ü. D. T. C. F. Doçentlerinden), *Karaoğlan Höyüğünden çıkarılan Eti, Frik ve Klâsik devir iskeletlerinin antropolojisi.*

Dr. Kılıç Kökten (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Asistanı), *Anadolu'da Prehistorik yerleşmeler ve 1944-48 yıllarında yapılan Tarihöncesi araştırmaları.*

Dr. Mebrure Tosun (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sumeroloji Asistanı), *Kapadokya tabletleri üzerindeki mühür baskıları.*

Dr. Hâmit Koşay (Türk Tarih Kurumu üyesi ve Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü), *Türkiye'de eski medeniyetlerin maddi kültürde temadisi.*

Dr. Nihal Ongunsu (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Asistanlarından), *Üzerinde "Tavşanlı Tanrı" tasviri bulunan yeni iki Eti rölyefi.*

Dr. Emin Bilgiç (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sumeroloji Asistanı), *Eski Babil alış-veriş vesikalarının tartışmalı bir meselesi ve izah yolu.*

Prof. A. Gabriel (İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsü Müdürü), *Frikya'da Midas şehri kazıları.*

Dr. Hâlet Çambel (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doçentlerinden), *Frikya'da, Yazılıkaya'da bir kalkolitik mezarın keşfi.*

Dr. M. Selçuk Ar (Ankara Üniversitesi İlmî yardımcılarından), *Çivi yazılı kaynaklarda geçmekte olan "Türk" adının izahı.*

II. Klâsik Çağlar ve Bizans Seksiyonu

11 Kasım 1948 Perşembe, Saat 10 da öğleden sonra 15 te 333 No. lu Dersanede

Osman Bayatlı (Bergama Müzesi Müdürü), *Asklepion eserlerinin restoresi.*

Yusuf Boysal (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Asistanlarından), *Hellenistik devrin Korinth nizamındaki en eski din yapısı olan Silifke civarında Zeus Olba tapınağı hakkında.*

Cevriye Artuk (İstanbul Arkeoloji Müzesinde Nümizmat), *İstanbul'da 1944 senesindenberi bulunan defineler.*

III. Orta Asya ve Orta Çağ Türk Tarihi Seksiyonu

11 Kasım 1948 Perşembe, Saat 10 da, öğleden sonra 15 te 340 No. lu dersanede

Dr. Bahaeddin Ögel : (Erzurum Lisesi Tarih Öğretmeni), *İslâmdan önceki Türk devletlerinde timar sistemi.*

Mükrimin Halil Yınanç (Türk Tarih Kurumu Üyesi ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Profesörü), *Sultan Baykara hakkında kaynaklar.*

Ahmet Caferoğlu (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Profesörü), *Türk tarihinde Nöker ve Nöker-zâdeler müessesesi.*

Kasım Kufralı (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Enstitüsü Asistanlarından), *Gazneliler ile Selçuklular devrinin tezkir mukiti.*

Dr. Ahmet Temir (Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Dairesi Asistanlarından), *Kırşehir'de bulunan 1272 tarihli Moğolca vakfiye.*

IV. Osmanlı Tarihi Seksiyonu

11 Kasım 1948 Perşembe, Saat 10 da öğleden sonra Saat 15 te 428 No. lu Dersanede

Ömer Lûtfi Barkan (Türk Tarih Kurumu Üyesi ve İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Profesörlerinden), *Türkiye İktisat ve Maliye tarihinin kaynaklarından biri olarak tahrir defterleri.*

Dr. Süheyl Ünver (Türk Tarih Kurumu üyesi ve İstanbul Üniversitesi Tıb Fakültesi Tıb Tarihi Profesörü), *İlk Osmanlı Hükümdarlarının hususi kütüphaneleri.*

Dr. Anhegger (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi okutmanlarından), *Mostar köprüsü ve Mimar Hayreddin.*

Dr. Şinasi Altundağ (Türk Tarih Kurumu üyesi ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Profesörü), *II. Mahmut zamanında Gürcistan meselesi.*

Hikmet Bayur (Türk Tarih Kurumu üyesi), *Nâdir Şah Afşarla I. Sultan Mahmut arasında Hindistan seferi hakkında teati olunan mektuplar.*

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Profesörlerinden), *İktisadi tefekkür tarihimize ait yeni bir vesika.*

Ali Canib Yöntem (Türk Tarih Kurumu üyesi), *XVIII. asır başlarında Sadr-ı âzam olan Şair Rami Paşa'nın bizzat kaleme aldığı Sulhnâmesinin tavsifi.*

Fuat Ezgü (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Asistanı), *XIX. asır sonlarında Türkiye-Amerika Birleşik Devletleri siyasi münasebetleri.*

Nebahat Tözeren (Bursa İkinci Ortaokul Tarih Öğretmeni), *Ecnebilerin Türkiye'de mülk edinmeleri.*

Naci Kum (Adana Müzesi Müdürü), *Adana Şer'î mahkeme sicilleri üzerinde araştırmalar.*

ÜÇÜNCÜ GÜN

Genel toplantı

12 Kasım 1948 Cuma, Saat 10 da, öğleden sonra 15 te 347 No.lu Hâmid Dersanesinde

Dr. Hâmid Koşay (Türk Tarih Kurumu üyesi ve Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü), *Alacahöyük kazısı.*

Dr. Tahsin Özgüç (Türk Tarih Kurumu üyesi ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doçenti), *Türk Tarih Kurumu adına yapılan Karum-Kaniş (Kültepe) kazısı.*

Dr. Nimet Özgüç (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Asistanı), *Karum-Kaniş (Kültepe) kazısında bulunan küçük eserler.*

Dr. Kemal Balkan (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Sumeroloji Asistanı), *Kültepe'de bulunan çivi yazılı yeni kaynakların mahiyeti.*

Dr. Bahadır Alkım (Türk Tarih Kurumu üyesi ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Doçent), *İkinci mevsim Karatepe çalışmaları : Gezi ve kazılar.*

Dr. Bossert (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Profesörlerinden), *Karatepe kitabelerinin ortaya attığı tarihî meseleler.*

Dr. Arif Müfid Mansel (Türk Tarih Kurumu üyesi ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İlk Çağ Tarihi Profesörü), *Side kazısı.*

DÖRDÜNCÜ GÜN

I. Eski Anadolu ve Ön Asya seksiyonu

13 Kasım 1948 Cumartesi, Saat 10 da 347 No.lu Hâmid dersanesinde

Dr. Şevket Aziz Kansu (Türk Tarih Kurumu üyesi ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ord. Profesörü) ve Fikret Ozansoy, *Ankara civarında Paleolitik yeni buluntular.*

Dr. Kılıç Kökten (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Asistanı), *Anadolu'da Prehistorik adamların kullandıkları malzeme ve ele geçen bazı maddi kültür belgelerinin etnografya yolu ile izahı.*

Dr. Şevket Aziz Kansu (Türk Tarih Kurumu üyesi ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ord. Profesörü) ve Meliha Ünsal, *Tilki Tepe (Van) kazısından çıkarılan iskeletlerin antropolojisi,*

Dr. Emin Bilgiç (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Sumeroloji Asistanı). *Anadolu tarihî araştırmalarında yeni Kültepe buluntularının önemi.*

Dr. M. Selçuk Ar (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi İlmî Yardımcılarından), *Arzava mektupları adı ile anılmakta ve Arzava memleketi beyi Tarhundaradu tarafından Mısır kıralına gönderilmiş bulunan mektupta mevcut olan Türk dilleri grupuna ait özelliklerin izahı.*

II. Klâsik Çağlar ve Bizans Seksiyonu

13 Kasım 1948 Cumartesi, Saat 10 da 333 No. lu dersanede

Mükerrem Usman (İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Asistanı), *Konya Müzesindeki siyah figürinli Yunan Lekythosu.*

Mahmut Akok (Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Dairesi Arkeoloğu), *Ankara ve çevresindeki bazı Klâsik çağ buluntuları.*

Aziz Ogan (Türk Tarih Kurumu üyesi ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürü), *Ayamariya Pammakaristos (Fethiye camii).*

Rüştem Duyuran (İstanbul Arkeoloji Müzesi Müdür Muavini), *İzmit ve Silivri'de yapılan arkeolojik araştırmalar.*

Ruhi Tekan (Antakya Müzesi Müdürü), *Tarsus mozayiği.*

IV. Osmanlı Tarihi Seksiyonu

13 Kasım 1948 Cumartesi, Saat 10 da 428 No. lu dersanede

Dr. Neşet Çağatay (Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kütüphanesi Müdürü), *Osmanlı İmparatorluğunda reayanın mîri arazide toprak tasarrufu ve intikal tarzları.*

Dr. Tayyib Gökbilgin (Türk Tarih Kurumu üyesi ve İstanbul Üniversitesi Tarih Doçenti), *XVI. asırda mukataa işlerinde kadılık müessesesi.*

Cavit Baysun (Türk Tarih Kurumu üyesi ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Profesörü), *Müverrih Hasan Bey - zâde hakkında.*

Ali Canib Yöntem (Türk Tarih Kurumu üyesi), *XVIII. asır şairlerinden Vahîd Mahtumî'ye dair bazı mülâhazalar.*

Tahsin Öz (Türk Tarih Kurumu üyesi ve Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü), *Yıldız Maruzat Dairesi Arşivi.*

Genel Toplantı

13 Kasım 1948 Cumartesi, Saat 15 te Konferans salonunda

Dr. Şevket Aziz Kansu (Türk Tarih Kurumu Üyesi ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Antropoloji Ord. Profesörü), *Bir antropolojist gözü ile kâinat, hayat ve insan tarihinin mânası hakkında.*

Prof. Zeki Velidi Togan, *Eski Türk destanı Hanname ve onun tarihî değeri.*

Nusret Hızır (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Felsefe Doçenti), *Tarih felsefelerinin mantıkî bünye bakımından tahlili hakkında bir deneme.*

KAPANIŞ

KONGREYE TEBLİĞDE BULUNANLAR VE KONULARI

(Alfabe sırasiyle)

Afetinan, Dr. (T. T. K. Asbaşkanı): *Türk Tarih Kurumu'nun 1943 den 1948 e kadar arkeolojik çalışmaları Türkiye Tarihine neler kazandırmıştır.* 18

Akok, Mahmut (Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Dairesi Arkeoloğu) : *Ankara ve çevresindeki bazı klâsik çağ buluntuları.* 407

Akurgal, Dr. Ekrem (T. T. K. Üyesi ve Ank. Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Doçenti) : *Hitit sanatının Yunan sanatına tesirleri* 45

Alkım, Dr. U. Bahadır (İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Doçenti ve T. T. K. üyesi) : *Üçüncü mevsim Karatepe çalışmaları : Kazı ve geziler* 371

Alp, Dr. Sedat (T. T. K. Üyesi ve Ank. Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Hititoloji Doçenti) : *Hitit devletinin içbünyesi* 38

Altundağ, Dr. Şinasi (T. T. K. Üyesi ve Ank. Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Tarih Profesörü) : *Osmanlı idaresi ve Gürcüler* 317

Anhegger, Dr. R. (İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi uzmanlarından) *Mostar Köprüsü ve Mimar Hayrettin* 312

Ar, Dr. M. Selçuk (Ank. Üniversitesi D.T.C. Fakültesi İlmî yardımcılarından): *Çivi yazılı kaynaklarda geçmekte olan, "Türk" adının izahı.* 229

Ar, Dr. M. Selçuk (Ank. Üniversitesi D. T. C. Fakültesi ilmî yardımcılarından) : *Arzava mektupları adı ile anılmakta olan ve Arzava Memleketi Beyi Tarhundaradu tarafından Mısır kıralına gönderilmiş bulunan mektupta mevcut olan Türk dilleri grupuna ait özelliklerin izahı* 397

Arat, Prof. Dr. Reşit Rahmeti (T. T. K. Üyesi ve İst. Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi Türkoloji Profesörü) : *Türklerde zaman ve vakit tesbiti.* 94

Arsal, Ord. Prof. Sadri Maksudî (T. T. K. Üyesi ve İst. Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Profesörü): *Eski Türklerde soy-oymak teşkilâtının istinat ettiği esaslarla Kadim Yunanlıların genos-fratria teşkilâtında ve Kadim Romalıların gens-curia teşkilâtında hâkim olan esasların ayniyetine dair* 109

Artuk, Cevriye (İst. Arkeoloji Müzesi nümizmatı): *İstanbul'da 1944 senesindenberi bulunan defineler* 241

Artuk, İbrahim (İst. Arkeoloji Müzesi nümizmatı): *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Nümizmatik kabinesine giren bazı önemli sikkeler* .. 125

Balkan, Dr. Kemal (Ank. Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sümeroloji Asistanı): *Kültepe'de bulunan çivi yazılı yeni kaynakların mahiyeti* 371
Banguoğlu, Tahsin (Millî Eğitim Bakanı) : *Açış söylevi* 1
Barkan, Ömer Lütfi (T. T. K. Üyesi ve İst. Üniversitesi İktisat Fakültesi Profesörü) : *Tahrir defterlerinin istatistik verimleri hakkında bir araştırma* 291
Bayatlı, Osman (Bergama Müzesi Müdürü) : *Bergama Asklepion'undaki eserlerin onarımı* 230
Baykal, Dr. Bekir Sıtkı (T. T. K. Üyesi ve Ank. Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Tarih Profesörü): *Patrona Halil ayaklanması ile ilgili kaynaklar hakkında* 177
Baysun, Cavid (T. T. K. Üyesi ve İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Profesörü): *Müverrih Hasan Bey-zâde hakkında*... 445
Bayur, Hikmet (T. T. K. üyesi) : *Nâdir Şah Afşar'la* I. *Sultan Mahmud arasında Hindistan Seferi hakkında teati olunan mektuplar*.. 325
Bilgiç, Dr. Emin (Ank. Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Sümeroloji Asistanı) : *Eski Babil Çağı alış-veriş vesikalarının münakaşalı bir meselesi ve izah yolu*..... 220
Bilgiç, Dr. Emin (Ank. Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Sümeroloji Asistanı) : *Anadolu Tarihi araştırmalarında yeni Kültepe buluntularının önemi*..... 397
Bosch, Dr. E. (İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Çağ tarihi Profesörü) : *I. Gordianus'un Küçük Asya'daki sikkeleri* 66
Bossert, Dr. H. Th. (İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Profesörlerinden): *Karatepe kitabelerinin ortaya attığı tarihî meseleler* 375
Boysal, Yusuf (Ank. Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Asistanlarından): *Korinth düzeninin en eski din yapısı olan Silifke civarındaki Olba Zeus Tapınağı hakkında* 234
Caferoğlu, Ahmet (İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Profesörü): Türk tarihinde *'Nöker' ve 'Nöker-zâdeler' müessesesi.* 251
Çağatay, Dr. Neşet (Ank. Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kütüphane Müdürü) : *Osmanlı İmparatorluğunda Reaya'nın Mirî arazide toprak tasarrufu ve intikal tarzları*..... 426
Çambel, Dr. Hâlet (İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Doçenti) : *Karatepe heykeltraşlık eserleri hakkında teknik ve stilistik mülâhazalar* 38
Çambel, Dr. Hâlet (İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doçentlerinden): *Frikya'da Midas şehri yanında bulunan prehistorik mezar* .. 228
Dereli, Prof. Hâmit, (Ank. Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Dekanı) : *Ankara Üniversitesi adına okuduğu mesaj* 6
Duyuran, Rüstem (İst. Arkeoloji Müzesi Müdür Muavini): *İzmit ve Silivri'de yapılan arkeolojik araştırmalar*..... 415
Elker, Selâhaddin (Başbakanlık Arşiv Genel Müdür Muavini) : *Mustafa Reşid Paşa ve Türk Arşivciliği* 182

Erzen, Dr. Afif (İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Çağ Tarihi Doçenti): *Büyük İskender'le III. Darius arasındaki İnos muharebesinin mevkii hakkında* 59
Ezgü, Fuad (İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Asistanı): *XIX. yüzyıl sonlarında Türkiye-Amerika Birleşik Devletleri siyasi münasebetleri* 354
Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri (İst. Üniversitesi İktisat Fakültesi Profesörlerinden): *İktisadi tefekkür tarihimize ait bir vesika* 340
Gabriel, Prof. A. (İst. Fransız Arkeoloji Enstitüsü Müdürü): *Frikya'da Midas Şehri kazıları* 225
Gökbilgin, Dr. Tayyib (T. T. K. Üyesi ve İst. Üniversitesi Tarih Doçenti): *XVI. asırda mukataa ve iltizam işlerinde kadılık müessesesinin rolü.* 433
Günaltay, Ord. Prof. Şemseddin (T. T. K. Başkanı, Sivas Milletvekili): *Söylev* 2
Günaltay, Ord. Prof. Şemseddin (T. T. K. Başkanı): Kapanış nutku 475
Hızır, Nusret (Ank. Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Felsefe Doçenti): *Tarih felsefelerinin mantıkî bünye bakımından tahlili hakkında bir deneme* 475
İğdemir, Uluğ (T. T. K. Başsekreteri): *Türk Tarih Kurumu'nun son 5 yıllık (1944-48) çalışmaları hakkında rapor* 8
İnalcık, Dr. Halil (T. T. K. Üyesi ve Ank. Üniversitesi D. T. C. F. Tarih doçenti): *1431 tarihli Timar defterine göre Fatih devrinden önce timar sistemi* 132
İnan, Dr. Jale (İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi asistanlarından): *Side'de bulunan heykeltraşî eserler* 72
İnan, Prof. Mustafa: *İstanbul Teknik Üniversitesi adına mesaj* 8
Kansu, Dr. Şevket Aziz (T. T. K. Üyesi ve Ank. Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Antropoloji Ord. Profesörü): *Karaoğlan höyüğünden çıkarılan Eti, Frik ve klâsik devir iskeletlerinin antropolojisi* 190
Kansu, Dr. Şevket Aziz (T. T. K. Üyesi ve Ank. Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Antropoloji Ord. Profesörü): *Ankara civarında Paleolitik yeni buluntular* 381
Kansu, Dr. Şevket Aziz (T. T. K. Üyesi ve Ank. Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Antropoloji ve Etnoloji Ord. Profesörü): *Tilki Tepe (Şamramaltı, Van) kazısından çıkarılan iskeletlerin antropolojisi* .. 391
Kansu, Dr. Şevket Aziz (T. T. K. Üyesi ve Ank. Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Antropoloji Ord. Profesörü): *Bir Antropolojist gözü ile kâinat, hayat ve insan tarihinin mânası hakkında* 464
Koşay, Dr. Hâmit (T. T. K. Üyesi ve Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü): *Türkiye'de eski Medeniyetlerin maddi kültürde temadisi* 214
Koşay, Dr. Hâmit (T. T. K. Üyesi ve M. E. Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü): *Alacahöyük ve Güllücek kazılarının sonuçları* 364

Kökten, Dr. Kılıç (Ank. Üniversitesi D.T.C. Fakültesi Antropoloji Asistanı) : *Anadolu'da Prehistorik yerleşme yerleri ve 1944-48 yıllarında yapılan Tarihöncesi araştırmaları* 195

Kökten, Dr. Kılıç (Ank. Üniversitesi D.T.C. Fakültesi Antropoloji Asistanı): *Anadolu'da Prehistorik adamların kullandıkları malzeme ve ele geçen bazı maddi kültür belgelerinin etnoğrafya yolu ile izahı*..... 390

Kraus, F. R. (İst. Arkeoloji Müzeleri tablet uzmanı): *İstanbul Çivi yazılı tablet koleksiyonuna ait yeni çalışma ve metin neşriyatı*..... 53

Kubalı, Prof. Dr. Hüseyin Nâil (İst. Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dekanı): *İstanbul Üniversitesi adına mesaj*..... 6

Kufralı, Kasım (İst. Üniversitesi Edebiyat Fkültesi Türkoloji Asistanı): *Gazneli ve Selçuklular devrinin tezkir muhiti*..... 261

Kum, Naci (Adana Müzesi Müdürü) : *Adana Şer'î mahkeme sicilleri üzerinde araştırmalar*..... 362

Mansel. Dr. Arif Müfid (T. T. K. Üyesi ve İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Prof.): *Side kazısı*..... 379

Ogan, Aziz (T. T. K. Üyesi ve İst. Arkeoloji Müzesi Müdürü) : *Pammakaristos* (*Fethiye Camii*) 407

Ongunsu, Dr. Nihal (İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Asistanlarından): 1947 *Sonbaharındaki Karatepe kazısında meydana çıkan ve üzerinde Tavşanlı Figür kompozisyonu bulunan 3 Ortostat*..... 215

Oral, Zeki (Konya Müzesi Müdürü): *Turgut Oğulları* 140

Ozansoy, Fikret : *Ankara civarında Paleolitik yeni buluntular* 381

Ögel, Dr. Bahaeddin (Erzurum Lisesi Tarih Öğretmeni) : *İslâmdan önceki Türk Devletlerinde Timar sistemi* 242

Öz, Tahsin (T. T. K. Üyesi, Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü) : *Yıldız marûzat Dairesi Arşivi*..... 451

Özgüç, Dr. Nimet (Ank. Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Arkeoloji Doçenti): *Karum-Kaniş (Kültepe) kazısında bulunan küçük eserler* 367

Özgüç, Dr. Tahsin (T. T. K. Üyesi ve Ank. Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Arkeoloji Doçenti): *Türk Tarih Kurumu adına yapılan Karum-Kaniş (Kültepe) kazısı* 367

Ramazanoğlu, Muzaffer (Ayasofya Müzesi Müdürü) : *Yeni araştırmalara göre Sent-İren ve Ayasofya'lar manzûmesinin değişen mimari tarihi* 80

Sağlam, Osman Ferid (T. T. K. Üyesi) : *Şimdiye kadar yayınlanmamış bazı kitabelerle meskûkatın millî tarihe hizmetleri*..... 158

Tekan, Ruhi (Hatay Müzesi Müdürü) *Tarsus Mozaiği* 415

Tekiner, Efdaleddin (T. T. K. Üyesi) : *Nedim ve Damad İbrahim Paşa'nın mezarları* 174

Temir, Dr. Ahmet (Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Dairesi Asistanlarından): *Kırşehir'de bulunan 1272 tarihli Moğolca vakfiye* 283

Togan, Prof. Zeki Velidi : *Eski Türk destanı Hanname ve onun tarihî değeri* 475

Tosun, Dr. Mebrure (Ank. Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Sümeroloji Asistanı): *Kapadokya tabletleri üzerindeki mühür baskıları* 209

Tözeren, Nebahat (Bursa II. Ortaokul Tarih Öğretmeni): *Türkiye'de ecnebilerin mülk edinmeleri* 354

Tunakan, Seniha (Ank. Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Antropoloji Doçenti) : *Karaoğlan höyüğünden çıkarılan Eti, Frik ve klâsik devir iskeletlerinin antropolojisi* 190

Usman, Mükerrem (İst. Teknik Üniversitesi Sanat Tarihi Asistanı) : *Konya Müzesindeki siyah figürlü Yunan Lekythosu*..... 398

Ünsal, Meliha : *Tilki Tepe (Şamramaltı, Van) kazısından çıkarılan iskeletlerin antropolojisi* 391

Ünver, Dr. Süheyl (T. T. K. Üyesi ve İst. Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Profesörü): *İkinci Selim'e kadar Osmanlı hükümdarlarının hususi kütüphaneleri hakkında* 294

Yınanç, Mükrimin Halil (T. T. K. Üyesi ve İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Profesörü) : *Sultan Baykara hakkında kaynaklar*..... 251

Yöntem, Ali Canib (T. T. K. üyesi) : *Rami Mehmed Paşa'nın Sulhnamesi* 346

Yöntem, Ali Canib (T. T. K. üyesi) : *XVIII.* yüzyıl *şairlerinden Vahîd Mahtûmî'ye dair bazı mülâhazalar* 445

BİRİNCİ GÜN

10 KASIM 1948, ÇARŞAMBA

Genel Toplantı

Açılma saati 11

Millî Eğitim Bakanı TAHSİN BANGUOĞLU'nun açış söylevi:

Sayın Cumhurbaşkanı, Muhterem kongre hey'eti, Değerli misafirlerimiz,

Yüksek huzurunuzla IV. Türk Tarih Kongresi'ni açmakla bahtiyarım.

Sayın arkadaşlar,

Millet dediğimiz varlık, zaman ve mekânla var olan bir topluluktur.

Millet için mekân, vatandır. Milletin zamanı da, tarihtir. Yurtsuz millet olmıyacağı gibi tarihsiz millet te olamaz.

Tarihimizin son devirlerinde milletimizin yurdu olan topraklar tehlikeye düşmüş ve milletimizin tarihi de ihmale uğramıştı. Bu itibarla Türk tarihinin son 900 yıllık devresinin en ehemmiyetli dönüm noktası olan Türk inkılâbı devri bizi bu hakikatler üzerinde çok düşündürdü ve çok savaştırdı.

Türk tarihinin bir dirsek noktası olan Türk inkılâbı devri, milletimizin unsurlarını teşkil eden bu iki mevzuda bir savaş, bir mücadele devri oldu. Milletimizin topraklarını tehlikeden, milletimizin tarihini ihmalden kurtarmak vazifesiyle karşılaştık.

Türk devriminin bu iki safhasında milletçe savaştık, mücadele ettik. Milletimizin maddî unsuru olan topraklarımızı kurtarmak için bir ölüm dirim savaşı yaptık. Sonra manevî varlıklarımızı kurtarmaya giriştik. Bunu da bize, bu yolda İstiklâl savaşında rehberlik etmiş olan, Atatürk işaret etti.

Atatürk, ihmale uğramış olan, işlenmemiş, üzerinde çalışılmamış ve millî şuura mal edilmemiş olan tarihimizi işlemek için işe başladı; Türk Tarih Kurumu'nu vücuda getirdi. İşte bu Kurum yıllardanberi onun çizdiği yolda çalışmaktadır.

Büyük devlet adamlarımız Atatürk ve İnönü, bu Kurumu himaye ettiler. İlim adamlarımız ve yetişmekte olan genç bilginlerimiz çalıştılar. Kurum bu işlerde bir merkez vazifesini gördü. Ayrıca tarihimizi millî şuura maletmek yolunda da gayretler sarfetti. Milletimizin manevî varlığını millete maletmek yolunda.

Bugün bu Kurumun IV. Kurultayını vücûda getirmek üzere toplanmış bulunuyorsunuz. Kurumun işlerinin daha çok verimli, semereli olması burada yapacağınız mesaiye bağlıdır. Size muvaffakiyetler dilerim. Yalnız şimdiden şu noktayı işaret etmek isterim ki, Türk milletinin yeni medeniyetini meydana getirmek yolunda Türk Tarih Kurumu'nun büyük vazifesi olacaktır.

Bu kurumun her çeşit çalışmaları, yayınları, bilhassa hafriyatları kendisine şimdiden dünya ölçüsünde bir şöhret temin etmiştir.

Bu başarılı çalışmaları millet te bu Kurumdan beklemektedir. İnşaallah Türk Tarih Kurumu yakın bir zamanda daha da verimli olacaktır.

Kurum, Atatürk'ün bize tevdi ettiği bu değerli müessese, mütemadiyen ilerliyecek ve zaman içinde muvaffakıyetle gelişip gidecektir.

Yüksek kongreye başarılar dilerim.

T. T. Kurumu Başkanı, Sivas Milletvekili Ord. Prof. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'ın söylevi:

Aziz Cumhurbaşkanımız, Sayın dinleyiciler,

Millî tarihimizin ana kaynaklarını, bilinmeyen belgelerini derlemek, bütün devirlerini aydınlatmak göreviyle Büyük Atatürk tarafından kurulan, onun açtığı geniş yolda azimle yürüyen Kurumumuz, bugün dördüncü ilmî toplanışını yaparken, hüzün içinde derin bir huzur duymaktadır.

Vicdanî huzur duyuyoruz. Çünkü Atatürk'ün fâni hayata gözlerini kapadığı matemli günün yıldönümünde onun manevî varlığı olan millî ideallerinden birinin tahakkuku yolundaki çalışmaları belirtiyor, bu suretle ruhunu şâd ettiğimize inanıyoruz.

Kongremizi yüksek huzurlariyle şereflendiren, çalışmalarımıza her zaman yakın ilgilerini göstermekle bizi şevklendiren hâmi reisimiz aziz Cumhurbaşkanımıza derin minnet ve şükranlarımı sunar, davetimize lûtufkâr icabetleriyle bu toplantıyı kıymetlendiren muhterem zevatı, mesâileriyle göğsümüzü kabartan bilginlerimizi sevgi ve saygı ile selâmlarım.

Muhterem dinleyiciler,

Türk Tarih Kurumu'nun başarmakla görevli bulunduğu konular çeşitli olduğu kadar engin ve pürüzlüdür. Tabiî o nisbette de azimli ve sürekli mesai istemektedir. Millî tarihimiz, önsüz maziden, sonsuz istikbale doğru, zaman zaman coşarak taşan, vakit vakit dinerek inen, fakat muttasıl çağlayan bir oluşlar akınıdır. Devir devir, Cihan tarihinin seyrini değiştiren bu oluşlar akınının, birbirlerini doğuran, birbirlerini olgunlaştıran büyük çağlarını, ayrı ayrı incelemek, ayrı ayrı aydınlatmak zarureti vardır.

Önce her çağı bu suretle derinden derine tetkik etmek, sonra da elde edilen belgelere dayanarak sentez yapmak yoluyladır ki Türk'ün millî karakteri, cibillî kabiliyeti, meknuz kudreti ve nihayet bugünkü varlığının sırrı, yarınki durumunun ana çizgileri belirtilebilir.

Tarihin ıttılaına giren karanlık çağlara nisbetle daha dün sayılabilen zamanlarda, Türkler eski dünyanın üç kıt'asında cereyan etmiş olan büyük vak'aları yaratanların ön safında bulunmuş, hemen her devirde tarihin akışına yeni bir istikamet veren harikalar yaratmışlardır.

Bütün bu safhaları sağlam belgelere dayanarak canlandırmak, gelecek nesiller için millî vicdanı besliyecek, millî ruhu coşturacak heyecan kaynakları, millî enerjiye ilâhi hamleler yaptırtacak kudret akümülâtörleri yaratmak, tarihçilerimize yönelen kudsî ödevlerdir.

(Bu kutlu vazifeyi başarabilmek için kitabeleri derlemek, arşivleri didiklemek, başka dillerle yazılı ana kaynakları araştırmak, gerekli görünenleri dilimize çevirmek, yabancı ülkelerin evrak mahzenlerinde, kütüphânelerinde bulunan bize ait vesikaları taramak, hattâ metrûk mezar taşlarını yer yer aramak, ilk yapılacak işlerdir.)

Bundan başka, eski medeniyetlerin beşiği ve yayılma merkezi olmuş, Arzın üç kıt'asının güzergâhı üzerinde bulunmak itibariyle tarihi çok zengin, rolü pek büyük olan yurdumuzun zulmetler içinde kalan devirlerini aydınlatmak, tarihî çağlarını meydana koymak da Kurumumuzun diğer bir vazifesidir.

Yurdumuzun muhtelif bölgelerinde yapılan araştırma gezileri gösteriyor ki, bu mübarek toprakların altı, muasır devletlerin saray arşivlerini, şöhretli müzelerini gölgede bıraktıracak kadar zengin vesikalar, örneksiz şaheserlerle doludur. Her bölgede ufûl etmiş medeniyet bakiyelerini sînesinde saklayan harabelerle karşılaşılmaktadır. Bunları meydana çıkarmak için, höyükleri deşmek, tümülüsleri eşmek, tepeleri delmek, şehir harabelerini örten toprak yığınlarını temizlemek icap etmektedir.

Düne kadar dimağlarımızı, kâbusu içinde uyuşturan fikir kapitülasyonlarından kurtularak bütün bu işleri jenetik tarih usullerine, modern arkeoloji metodlarına tevfikan ilmin mürşidliği, Türk zekâ ve sâyinin güciyle başarmak, başta gelen gayemizdir. Böyle bir mesainin ne kadar yıprandırıcı, kökleşmiş husumetlerin asırlar boyunca yığmış olduğu bühtan kayalarını parçalıyarak hakikati belirtmenin ne kadar güç olduğunu takdir ediyoruz. Fakat idealimize ortak olan Türk çocuklarında uyanan millî şuurun, onlarda aşılmaz görünen engelleri yıkmak, köklü sanılan kayaları sökmek için gereken hayat ve imanı yaratmış olduğuna inanıyor, herhalde hedefe erişileceğine emin bulunuyoruz.

Millî şuurun hıziyle başlıyan, dinmeksizin çalışmak şartiyle yıllar boyunca sürecek olan mesai verimlerini, zaman zaman ortaya koymak, bilginlerin, uzmanların tetkik nazarlarına sunmak maksadiyle hazırladığımız millî kongrelerin dördüncüsüne Kurum üyeleriyle seçkin bilginler tarafından 74 tebliğ sunulmuştur.

Bu tebliğlerden bir kısmı, ilk medeniyetlerin belge ve anıtlarını sînesinde saklıyan yurdumuzdaki yeni buluşlara, bir kısmı asırlar boyunca Cihan mukadderatının akışı üzerinde silinmez izleri olan tarihimize ait yeni bilgi ve tetkikleri ihtiva etmekte, bir kısmı da umumî tarihi ilgilendirmektedir.

Bütün bu tebliğlerin umumî hey'ete arzına zaman itibariyle maalesef imkân görülememiştir. Sunulan programda gösterildiği üzere tebliğlerden yalnız son iki yılda Kurumumuz tarafından Çorum İli dahiiinde Alacahöyük'te, Kayseri'de Kültepe denilen yerde, Maraş İlinin Elbistan ilçesindeki Karahöyük'te, Seyhan İlinin Kadirli ilçesindeki Karatepe'de, Antalya'nın eski Side harabesinde yapılan kazılara ait bulunanlar, hafriyatı bizzat idare eden arkeolog arkadaşlar tarafından Kasımın 12 nci cuma günü umumî hey'ete arzolunacaktır.

Dünya ilim âlemini yakından ilgilendiren ve sevindiren hafriyat verimleri, bunlar arasında Kültepe'de geçen ay bulunan ve sayısı bini geçen çivi yazılı tabletler, Yakın-şark tarihinin henüz tamamiyle aydınlanmamış olan devirlerini, bu çağların kültür seviyesini, ticarî, iktisadî, içtimaî ve dinî durumlarını, o zamanki Yakın-şark devletleri arasındaki siyasî münasebetleri aydınlatacak belgeleri ihtiva etmeleri bakımından büyük önem taşıyorlar. Karatepe'de bir çok muazzam heykeller, âbideler arasında bulunan yarısı eski Fenike, yarısı Hitit hiyeroglifi ile yazılı büyük stelin de Hitit hiyerogliflerinin çözülmesine yardım edeceği umuluyor.

Kongreye verilen, mevzuları itibariyle ihtisasa taallûk eden tebliğler de ait oldukları çağlara ve konulara göre,

1. Eski Anadolu ve Ön Asya, 2. Klâsik Çağlar ve Bizans, 3. Orta Asya ve Orta Çağ Türk tarihi, 4. Osmanlı İmparatorluğu devri

adlariyle ayrılan dört seksiyona verilecek, buralarda ilgili uzmanlar önünde okunarak inceleneceklerdir. Seksiyonlara ayrılan uzman arkadaşların programda gösterilen yerlerde, tesbit edilen saatlerde, kendi seksiyonlarında toplanarak faaliyete geçmelerini rica ederim. Sunulan programda mevzuları gösterilen tebliğlere ilgi gösteren bilginler, arzu ettikleri seksiyon toplantılarına iştirak ederek tezleri ve münakaşaları dinliyebilirler.

Üçüncü kongre ile bugünkü toplantı arasında geçen dört beş yıl içinde, Kurumun muhtelif branşlara ait mesaisini hülâsa eden rapor, Başsekreter, hafriyat verimlerinin bir hülâsası da Asbaşkan tarafından yüksek hey'etinize arzolunacaktır. İlmî neşriyatımızla son kazılarda meydana çıkarılan tabletler ve diğer arkeolojik eserlerden bazı nümûneler medhaldeki camekânlarda teşhir edilmişlerdir.

Sayın dinleyiciler,

Sözlerime son verirken, müsaadenizle geçen kongreden sonra aramızdan ebediyyen ayrılmış olan Kurum üyelerinden Ragıp Hulûsi Özdem, İhsan Sungu ve Yusuf Ziya Özer'in aziz hâtıralarını hürmet ve rahmetle anar, kongreye başarılar dilerim.

Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dekanı Prof. HÂMİT DERELİ'nin Ankara Üniversitesi adına okuduğu mesaj:

Sayın Cumhurbaşkanımız, Kongrenin sayın üyeleri,

Dördüncü Türk Tarih Kongresi'nin açılışını, Ankara Üniversitesi adına kutlamakla büyük bir sevinç ve heyecan duyuyorum.

Büyük Atatürk'ün uğurlu elleriyle kurulmuş olan ve bu kongreyi hazırlayan Türk Tarih Kurumu, memleket kültür ve irfanına gerçekten büyük hizmetler yapmış ve yapmaktadır. Bilhassa son yıllar zarfında yayımladığı eserler gerek memleket içinde, gerek memleket dışında büyük ilgi ve takdirlerle karşılanmıştır.

Gayesi temsil ettiğim Fakültenin gayesine müvazi olan ve Fakültemizle aynı çatı altında çalışmalarına devam eden Kurumun hazırladığı Dördüncü Türk Tarih Kongresi'ne başarılar diler, sayın kongre üyelerini hürmetle selâmlarım.

İstanbul Hukuk Fakültesi Dekanı Prof. Dr. HÜSEYİN NÂİL KUBALI'nın İstanbul Üniversitesi adına okuduğu mesaj:

Aziz Cumhurbaşkanımız, Muhterem dinleyiciler,

Dördüncü Türk Tarih Kongresi'nde İstanbul Üniversite-

sinin nâçiz bir temsilcisi sıfatiyle söz almak şerefine mazhar olduğum için son derece bahtiyarım.

İstiklâl savaşı ve zaferi Türk milletinin medenî milletler topluluğu içinde şerefle yaşamak azminin, bütün bir husûmet dünyasına karşı kan ve ateşle ispatı idi. Atatürk inkılâbı ve bu inkılâbın eserlerinden biri olan Türk Tarih Kurumu ise aynı azmin, sosyolojinin ve tarihin ışıkları altında ilim metodları ile izah ve ispatı olmuştur ve olmaktadır.

Aklın ve tarihin yardımiyle anlıyoruz ki, milletleri ayakta tutan, şerefle yaşatan manevî temeller bir taraftan ferd vicdanında yerleşen ve cemiyette müesseseleşen vazife ve mes'uliyet duygusu ile hak ve adalet fikri, diğer taraftan ilim ve ona dayanan tarih bilgisi ve köklü millî tarih şuurudur. Millétlere zaman ve mekân ölçüleri içinde bir kültür ve medeniyet devamlılığı halindeki benliklerini kazandıran, hiç şüphe yok ki tarih şuurudur. Vazife ve mes'uliyet, hak ve adalet temeline dayanmayan maddî kuvvetler nasıl ergeç acze mahkûm iseler, manevî istiklâlin temeli olan tarih şuuru ile beslenmeyen maddî istiklâl de devam kabiliyetinden öylece mahrumdur.

Biz ileriye doğru yapılan ve yapılacak olan medeniyet hamlelerinin maziden alınan kuvvetlerle de beslenmesi lâzım geldiğine inanan bir milletiz. Bu inançla tarihî devamlılık şuurunu kendimize ilmî metodlarla ve kuvvetle aşılamak zorunda bulunduğumuz kadar Haçlı seferlerinden kalan bir zihniyetin çok zararlarını görmüş bir millet olarak da Türk medeniyetini hakikî hüviyeti ile ve aynı ilmî, objektif metodlarla dünyaya tanıtmak, garbın en ciddî edalı tarih kitaplarında bile yer alan o sakat zihniyetle yorulmadan savaşmak mecburiyetinde idik ve mecburiyetindeyiz.

Bize hayatta en hakikî mürşidin ilim olduğunu söyleyen Atatürk, Türk Tarih Kurumu'nu işte bu savaşı ilmin silâhı ile yapmak için kurmuştur. Bugün aziz hâtırasını matemle andığımız Atanın en büyük eserlerinden biri olan Türk Tarih Kurumu'nu, büyük kurucusunun ona işaret ettiği yüksek hedefe lâyık bir millî müessese olarak görüyoruz. Türk Tarih Kurumu, kuruluşundan bugüne kadar Cumhurbaşkanımızın yüksek himayeleri altında yaptığı çeşitli yayınlar, hafriyat ve diğer çalışmaları ile cidden kıymetli eserler meydana getirmiş; millî ve insanî hede-

fine, örnek olacak bir azim ve gayretle bağlanmıştır. Şimdiye kadar meydana getirdiği eserlerin keyfiyet ve kemiyeti ilerisi hakkında verebileceği en kuvvetli teminattır.

Diğer kardeş Üniversitelerimiz gibi, tarihî devamlılık şuurunu, fikir hüriyetini ve objektif ilim zihniyetini Türk gençliğine kuvvetle aşılamağa çalışan, Türk inkılâbının ve cumhuriyetin uyanık bekçisi olan İstanbul Üniversitesi, Tarih Kurumu'nun ilmî çalışmalarını daima en yakın alâka ile takip etmekte, hizmetlerinin değerini gereği gibi ölçmektedir.

Millî irfan hazinemizi zenginleştiren, inkılâbımızın ve istiklâlimizin en mühim manevî temellerinden birini yapan ve Türk tarihini hakikî çehresi ile Cihana tanıtmağa uğraşan Türk Tarih Kurumu'na İstanbul Üniversitesi adına minnet ve şükranlarımı arzetmeği bir borç bilir, tertip ettiği bu Dördüncü Kongre'nin de başarılı olmasını candan dilerim.

İstanbul Teknik Üniversitesi adına Prof. MUSTAFA İNAN'ın okuduğu mesaj:

Büyük Cumhurbaşkanımız, Kongrenin sayın üyeleri,

Türk Tarih Kurumu'nun Dördüncü Tarih Kongresi'ni, İstanbul Teknik Üniversitesi adına saygı ile selâmlamakla bahtiyarım.

Değerli araştırma ve çalışmalariyle Türk ilmine ve kültürüne büyük hizmetler eden Türk Tarih Kurumu'nun faaliyetini Üniversitemiz ilgiyle takip etmektedir.

İstanbul Teknik Üniversitesi bu alanda kendisine bir çok ödevlerin düştüğünü müdriktir ve Türk Tarih Kurumu ile işbirliği yapmayı çok arzu eder.

Dördüncü Türk Tarih Kongresi'nin diğerleri gibi başarılı olmasını candan temenni ederim.

ULUĞ İĞDEMİR (Türk Tarih Kurumu Başsekreteri), **Türk Tarih Kurumu'nun son 5 yıllık (1944-48) çalışmaları hakkında rapor:**

Aziz Cumhurbaşkanımız, Kongrenin sayın üyeleri,

III. Türk Tarih Kongresinin 1943 yılı 15 Kasımında, bu salonda toplandığı tarihten beri geçen yıllar içinde Dünya tarihinin büyük olayları birbirini takib etti. İnsanlığın başına korkunç bir felâket halinde çöken İkinci Dünya savaşının sarsıntılarından yurdumuz da masun kalamadı. Çok korkulu ve sinir yıpratıcı günler geçirdik. Bununla beraber dürüst siyasetimiz ve Türk milletinin her türlü haksızlığa karşı gelen çelik iradesi sayesinde müthiş savaşın öldürücü çarkları arasında ezilmekten, yurdumuzu harbin felâketlerini tatmaktan kurtarmış ve insanlık için doğacağına daima inandığımız mesut günlerin eşiğine ulaşmış bulunuyoruz.

Sıkıntı ve güçlükler içinde geçen beş yılda, Türk Tarih Kurumu'nun çalışmaları — Dünya ilim kurumlarında gayet tabiî olarak görülen duraklamanın tersine olarak — devam etti. Bu çalışmaların sonuçlarını yüksek huzurunuzda açıklamaktan derin bir haz duyuyoruz.

Kurumumuzun çalışmalarını, tüzüğümüze uygun olarak, başlıca iki esaslı noktada toplamak mümkündür :

I. Kazılar,

II. Araştırmalar ve yayınlar.

Bugün dünya ölçüsünde bir önem kazanmış olan Türk Tarih Kurumu kazılarının mahiyeti ve sonuçları hakkında Asbaşkanımız, sayın hey'etinize izahat vereceğinden, bu nokta üzerinde fazla durmayacağız. Yalnız son yıllarda Karatepe ve Kültepe'de başlanmış olup, meydana çıkarılan muhteşem eserler ve yazılı vesikalar bakımından bütün dünyanın ilgisini üzerine çeken ve genç Türk âlimlerinin metodlu çalışmalariyle başarılan kazılarımızı iftiharla zikretmek isteriz.

Araştırmalarımıza ve yayınlarımıza gelince:

Kurumumuz gerek Türk tarihinin kaynaklarını, gerek kendi üyelerinin Türk ve Türkiye tarihine ait araştırmalarını ve gerekse tarihimize ve Türkiye tarihine dair başka dillerde yapılmış olup Türkçeye çevrilen orijinal araştırmaları şimdilik XIII'ü bulan seriler halinde yayınlamaktadır. Bu yayınları şu esaslı bölümler içinde tanıtmak mümkündür :

a) Ana-kaynakların tercümesi ve neşri,

b) Türk ve Türkiye tarihine ait olup başka dillerde yazılmış araştırmaların tercümesi ve neşri,

c) Kazılarımızın ilmî raporları,
ç) Türk ve Türkiye tarihine ait kendi araştırmalarımız,
d) Tarih kültürünü yayma amaciyle yapılan yayınlar,
e) Diğer yayınlar.

A — Ana-kaynakların tercümesi ve neşri :

Çok geniş sahalara yayılmış olan Türk milleti tarihinin ana-kaynakları da, büyük ekseriyeti Şark dillerinde olmak üzere, çeşitli dillerde yazılmıştır. Türlü yönden maruz kaldığımız müşküllere rağmen Kurumumuz, tarihimizin ana-kaynaklarını biran önce dilimize maletmeği çalışmalarının başında saymakta ve bu güç işi başarmaya uğraşmaktadır.

Son beş yıl içinde Türk tarihinin kaynaklarından şu eserler basılarak yayınlanmıştır :

1. A k s a r a y î : *Müsameret-ül-Ahbar* (Anadolu Selçukluları tarihinin İbn-i Bîbî'den sonra en önemli kaynaklarından biri olup Farsça yazılmış olan bu eserin tenkitli baskısı yapılmış ve başına eseri ve devrini tanıtan bir önsöz eklenmiştir. Türkçeye tercümesi de yapılmaktadır).

2. *Vekayi, Babur'un Hâtıratı, II. cilt* (Birinci cildi evvelce yayınlanmış olan Doğu Türkçesinin bu şaheseri, kıymetli notlar ve izahlı bir indeksle değerlendirilmek suretiyle bugünkü Batı Türk lehçesine çevrilmiştir).

3. G ü l b e d e n : *Hümâyunnâme* (Hint Türk hükümdarlarından Babur'un kızı ve Hümâyun'un kız kardeşi Gülbeden tarafından Farsça yazılmış olan bu eser o devrin en önemli kaynaklarından biridir).

4. *Abu'l-Farac tarihi* (Aslı Süryanca olup Selçuklular tarihinin ana-kaynaklarından bulunan bu eser, İngilizce tercümesinden dilimize çevrilerek birinci cildi yayınlanmış olup ikinci cildinin de baskısı bittiğinden indeksi eklenerek pek yakında araştırıcıların istifadesine sunulmuş bulunacaktır).

5. *Moğolların gizli tarihi* (XIII. yüzyılın ilk yarısında yazılmış olup Moğol tarihinin en önemli kaynaklarından biri bulunan bu eser Moğolca aslı ve Rusca tercümesiyle karşılaştırılarak Almancadan dilimize çevrilmiştir).

6. H. G. Güterbock: *Kumarbi efsanesi* (Eti dilinde yazılmış olan bu efsanenin Türkçe tercümesi ve ayrıca Etice metnin transkripsiyonu iki ayrı cilt halinde yayınlanmıştır).

Bunlardan başka Timur devrinin kaynaklarından Nizameddin Şamî'nin *Zafernâme*'si de basılmış olup indeksi tamamlandıktan sonra yayınlanacağı gibi, Osmanlı tarihinin en eski kaynaklarından biri olan *Neşrî tarihi*'nin de tenkitli baskısı ve Türk harflerine çevrilmiş metni basılmaktadır.

Son beş yıl içinde Türkçeye çevrilmiş veya tenkitli baskısı hazırlanmış olup ilerde basılacak kaynaklar şunlardır:

1. İbn-i Meskeveyh: *Tecarib-ül-Ümem, VI. cilt* (Diğer ciltleri evvelce tercüme edilmiştir).
2. *Taberî tarihinin Türklere ait kısımları.*
3. İbn-ül-Esir: *El-kâmil fî't-tarih, XII. cilt* (Diğer ciltleri evvelce tercüme edilmiştir).
4. Mes'udî: *Müruc-üz-Zeheb* (9 cilt).
5. Ravendî: *Râhat-us-sudûr.*
6. Şehabeddin Makdisî: *Kitab-ür-Ravzateyn fî Tarih-id-Devleteyn* (2 cilt).
7. Makrizî: *Kitab-üs-Sülûk li Mar'ifet-i Düvel-il-Mülûk* (2 cildi tercüme edilmiştir, diğerleri tercüme edilmektedir).
8. Ali b. Mülûk: *Zafernâme.*
9. Ebülfazl Beyhakî: *Tarih-i Beyhakî.*
10. İskender Bey Münşî Türkmen: *Tarih-i Âlemârâ-i Abbasî* (4 cilt).
11. Kâşifî: *Gazanâme-i Rum.*
12. Süryanî Patriki Mihail: *Vekayinâme.*
13. Urfalı Mateos: *Vekayinâme.*
14. *Simpat vekayinâmesi.*
15. *Hetum vekayinâmesi.*
16. Vahram: *Kilikya kıralları tarihi.*
17. *Nikefor Vriennios'un tarihî hâtıraları.*
18. *Marco Polo seyahatnâmesi.*
19. *Venedikli'lerle Anadolu Beylikleri ve Osmanlılar arasındaki münasebetlere dair Venedik vesikalarının I. cildi.*
20. *Pera'daki Ceneviz Kolonilerinin Lâtince muhtıraları.*

21. *İstanbul'da Fransız sefirliği yapmış olan zevat hakkında Marquis de Bonnac'ın tarihî muhtırası.*
22. *Antoine Galland'ın ruznâmesi.*
23. A. Vandal: *XV. Louis zamanında Şarka gönderilen Fransız elçilik hey'eti.*
24. Şeref Han: *Şerefnâme.*
25. *Menakıb-i İbrahim Gülşenî.*

Bunlardan başka Osmanlı tarihinin en mühim kaynaklarından olup iktisat, maliye ve sosyal hayat bakımından çok değerli malzemeyi ihtiva eden eyaletlerin tahrir defterlerinden bir kısmının neşri kararlaşmış ve bunlardan 1431 tarihli Ervanya sancağı timar defteri hazırlanarak baskıya verilmiştir.

B — Türk ve Türkiye tarihine ait olup başka dillerde yazılmış araştırmaların tercümesi ve neşri:

Bu bölüme giren eserlerden son beş yıl içinde şunlar yayınlanmıştır:

1. P. Wittek: *Menteşe beyliği.*
2. Vladimirtsov: *Mağolların içtimaî teşkilâtı.*
3. Balducci: *Rodos'ta Türk mimarîsi.*
4. W. Hinz: *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd.*

Bunlardan başka B. Spuler'in "*İran Moğolları*„ (İlhanlılar) adlı büyük eseri basılmakta olup yakın bir gelecekte yayınlanmış olacaktır.

Bu bölüme ait eserlerden son beş yıl içinde tercüme edilenler şunlardır; bunlar da sırası geldikçe basılacaktır:

1. R. Pumpelli: *Anav hafriyatı, II. cilt* (I. cildi evvelce tercüme edilmiştir).
2. Godrington: *Orta Asya tarihine coğrafî bir medhal.*
3. Gero Merhard: *Yeniseyi'de bronz çağı.*
4. Barthold: *Moğol istilâsına kadar Türkistan.*
5. Barthold: *Türkmen tarihine dair monografya.*
6. Howorth: *Moğollar tarihi* (4 cilt).
7. Grousset: *Step imparatorlukları.*
8. Pigulevskaya: *VI. ve VII. yüzyıllar arasında Bizans ve İran.*
9. Hudyakov: *Kazan Hanlığı tarihi.*

10. Vambéry: *Buhara Hanlığı, yahut Maverâünnehir tarihi.*

11. Nâzım: *Gazneli Sultan Mahmud, hayatı ve zamanı.*

12. İshwari Prasad: *Hindistanda Müslüman saltanatının kısa bir tarihi.*

13. Brockelmann: *İslâm Kavimleri tarihi.*

14. Ahmed Emin: *Duha'l-islâm ve Fecr-ül-islâm* (5 cilt).

15. Gordlevski: *Küçük Asya Selçukluları tarihi.*

16. Fallmerayer: *Trabzon İmparatorluğu tarihi.*

17. Heyd: *Orta zamanda Yakın-Şarkın ticaret tarihi* (2 cilt).

18. Yorga: *Osmanlı tarihi* (I. ve IV. ciltler).

19. Penzer: *Topkapı sarayının kuruluşundan bugüne kadar geçen tarihi ve Türk saraylarında harem sistemi.*

20. Babinger: *Osmanlı müverrihleri ve eserleri.*

21. Taeschner: *Osmanlı kaynaklarına göre Anadolu yolları.*

22. A. Gegaj: *XV. asırda Arnavutluk ve Türk istilâsı.*

23. Tveritimova: *Türkiye'de Karayazıcı-Deli Hasan isyanı.*

24. Howard: *Türkiye'nin taksimi.*

25. A. Toynbee: *Türkiye.*

26. Rosovski: *Rus prensliklerinde ve Macaristan'da Peçenek, Tork ve Berendiler.*

27. Jireçek: *Bulgarların tarihi.*

28. Ligeti Layoş: *Macarların eski tarihi.*

C — Kazılarımızın ilmî raporları :

Son beş yıl içinde teknik müşküller yüzünden kazılarımıza ait yalnız bir tek raporun Almanca nüshasını yayınlayabildik; bu da Türkçesi evvelce basılmış olan Alacahöyük kazısının 1936 raporudur. Aynı kazının 1937-39 raporu tamamen basılmış olup renkli ve renksiz levhalarının ikmalinden sonra yayınlanacağı gibi, geçen yıl Elbistan'da, Karahöyük'te yaptığımız kazının raporu da basılmaktadır.

Ç — Türk ve Türkiye tarihine ait kendi araştırmalarımız:

Yayınlarımızın en mühim kısmını teşkil eden ve üyelerimizle Türk bilginlerinin orijinal araştırmalarını içine alan bu bölümden son beş yıl içinde şu eserler yayınlanmıştır:

1. Tahsin Özgüç: *Ön tarihte Anadolu'da ölü gömme âdetleri.*

2. Âfet İnan: *Türkiye halkının antropolojik karakteri ve Türkiye tarihi.*

3. Şemseddin Günaltay: *Yakın Şark II. Anadolu.*

4. Şemseddin Günaltay: *Yakın Şark III. Suriye ve Filistin.*

5. Landsberger: *Sam'al* (Türkçe ve Almanca iki cilt halinde).

6. Afif Erzen: *İlk Çağda Ankara.*

7. İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, II. cilt.*

8. İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *Osmanlı Devletinin Saray teşkilâtı.*

9. İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye teşkilâtı.*

10. Enver Ziya Karal: *Selim III'ün Hatt-ı Hümâyunları; Nizam-ı Cedit.*

11. Şinasi Altundağ: *Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı.*

12. İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *Mithad ve Rüştü Paşaların tevkiflerine dair vesikalar.*

Bu bölümde yayınlanmak üzere üyelerimizden Abdülkadir İnan'ın "*Türk boyları ve teşkilâtı*„ adlı eseri de baskıya hazır bulunmaktadır.

D — Tarih kültürünü yayma amaciyle yapılan yayınlar:

Kurumumuz bir taraftan millî tarihimizin tedvinine, yurt tarihinin araştırılmasına önem verirken, diğer taraftan memlekette tarih kültürünün yayılmasına ve Dünya tarihinin ölmez eserlerinin Türk diline kazandırılmasına da çalışmakta ve ayrıca Türk münevverlerinin ve lise öğretmenleriyle Üniversite

öğrencilerinin büyük bir ihtiyacını karşılamak amaciyle 40 ciltlik bir Dünya tarihini de hazırlamaya başlamış bulunmaktadır. Sıklet merkezini Türk tarihinin teşkil ettiği *Dünya tarihi serisi*'nde neşredilen Türk tarihlerinde mümkün olduğu kadar orijinal kaynaklardan faydalanılmaya çalışılmaktadır.

Dünya tarihi serisi'nden bugüne kadar yayınlanmış olan eserler şunlardır:

1. Şevket Aziz Kansu: *İnsanlığın kaynakları ve ilk medeniyetler, I. cilt.*

2. W. Eberhard: *Çin tarihi.*

3. Hikmet Bayur: *Hindistan tarihi, I. ve II. ciltler* (Bu eserin III. cildi de baskıya verilmek üzeredir).

4. Arif Müfit Mansel: *Ege ve Yunan tarihi.*

5. Şemseddin Günaltay: *İran tarihi, I. cilt.*

6. İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *Osmanlı tarihi, I. cilt* (Aynı müellifin II. cilt Osmanlı tarihinin de baskısı bitmiş olup indeks ve resimlerinin tamamlanmasından sonra yayınlanacaktır).

7. Enver Ziya Karal: *Osmanlı tarihi, V. cilt.*

8. Akdes Nimet Kurat: *Rusya tarihi.*

Dünya tarihi serisinden şu eserler baskıya verilmek üzeredir:

1. Afet İnan: *Mısır tarihi.*

2. W. Eberhard: *Uzak-doğu tarihi.*

Ayrıca tarih kültürünü yayma amaciyle tercüme ettirilen şu eserler basılmıştır:

1. Aulard: *Fransa İnkılâbının siyasî tarihi* (3 cilt).

2. G. Childe: *Doğunun prehistoryası.*

Bu seriden yayınlanmak üzere şu eserler tercüme ettirilmiştir:

1. William King Gregory: *İnsanın maymunlar arasındaki yeri.*

2. Smith Woodward: *Atasal İnsanın coğrafî dağılışı.*

3. De la Ronciére: *Arzın keşfinin tarihi.*

4. Clément Huart: *Eski İran.*

5. Eduard Meyer: *Sezar'ın saltanatı ve Pompeius'un önderliği.*

E — Diğer yayınlar :

Bu bölümler dışında kalan yayınlarımızdan bugüne kadar basılmış olanlar şunlardır:

1. *Halil Edhem hâtıra kitabı* (2 cilt).
2. Kemal Edip Ünsel: *Fatih'in şiirleri.*
3. Arif Müfit Mansel: *Türkiye'nin arkeoloji, epigrafi ve tarihî coğrafyası için bibliyografya.*
4. *III. Türk Tarih Kongresi zabıtları.*

Bunlardan başka Profesör E. Bosch'un "*Türkiye'nin Antik devirdeki meskûkâtına ait bibliyografya*„ adlı eseri basılmakta olduğu gibi, Füruzan Kınal'ın "*Eti bibliyografyası*„ adlı eseri de baskıya verilmek üzeredir.

Kurumumuzun yılda dört nüsha olmak üzere yayınlamakta olduğu "Belleten„in neşri intizamla devam etmektedir. Son beş yıl içinde 20 nüshası çıkmış olup 1948 yılının son sayısı olan 48 inci sayı da basılmaktadır. Her cildi 7-800 sayfalık büyük bir eser olan Belletenimiz dünyanın bütün ilim müesseseleri tarafından aranmakta ve takdir edilmekte olduğu gibi, yayınlarımızı — harp yıllarında azalmış olmakla beraber — Avrupa ve Amerika'nın 58 üniversitesi ve ilmî kurumuyla mübadele etmekteyiz. Her gün yeni bir mübadele teklifi karşısında bulunduğumuzdan bu sayı gittikçe çoğalmaktadır. Kurumumuzun yayınlarına karşı gösterilen bu ilgi gayretlerimizi arttıracak bir sonuçtur. Bütün bu eserlerimizi kendi basımevimizde mümkün olduğu kadar en iyi malzeme ve en nefis bir baskı tekniği ile basmaya çalıştığımızı da ayrıca arzetmek isteriz.

Kurumumuzun yayın işleri dışında kalan diğer çalışmalarını kısaca arzedelim:

a) Türk - İslâm devri kitabelerinin derlenmesi ve Türk âbidelerine ait plân ve rölevelerin tesbiti:

Tarihimizin en mühim kaynaklarından biri olan kitabelerin derlenmesi ve Türk âbidelerine ait plân ve rölevelerin yapılması işine 1942 yılı martında başlamış bulunuyorduk. O

tarihten bugüne kadar bu çalışmalara devam edilerek İstanbul'a ve Anadolu'nun mühim merkezlerine ait olmak üzere 18.091 bina ve mezar kitabesi derlenmiş, 645 parça plân, röleve ve kroki yapılmış, 136 parça vakfiye sureti çıkarılmış ve binlerce fotoğraf alınmıştır. Büyük Türk mimarı Sinan hakkında hazırlamakta olduğumuz monografi için bugüne kadar Sinan'ın eserlerine ait olmak üzere yapılmış olan 251 parça plân ve röleve bu yekûnun dışındadır. Bundan başka Kastamonu'nun Kasaba köyünde bulunan ve tahta üzerine yapılmış çok orijinal nakışlariyle Türk mimarîsinin dikkate şayan bir eseri olan camiin etüdleri yapılarak 35 parçadan mürekkep bir albüm hazırlanmış ve tamire muhtaç bulunan cami onarılmış olduğu gibi, Kastamonu kalesinin de etüdleri yapılarak 6 parça plânı hazırlanmıştır.

b) Kütüphâne işleri :

29 bin cildi kitap olmak üzere 40 bin cildi geçen kütüphânemizin tasnifi bitmek üzeredir. Kitaplarla dergilerin mühim bir kısmına ait alfabetik ve kitap adı katalogları tamamen bitmiş, sistematik kataloğun ilk 10 bin cilde ait olanı tamamlanmıştır. Bu suretle tarih ve arkeolojiye ait zengin bir ihtisas kütüphânesi üyelerimizle Üniversite profesör ve öğrencilerinin istifadesine konmuş bulunuyor.

c) Yeni üyelerimiz :

Son beş yıl içinde Üniversitelerimizin genç elemanlarından 11 arkadaş Kurumumuzun aslî üyeliğine seçilmişlerdir. Bu suretle Kurum üyelerinin sayısı 47'yi bulmuştur.

ç) Prehistorya, Arkeoloji Seksiyonu ve ilmî toplantıları :

Kurum'un gittikçe genişleyen arkeoloji işlerini düzenlemek ve kazılarımıza, gayelerimize uygun istikamet vermek üzere bir "Prehistorya ve Arkeoloji Seksiyonu„ kurulmuştur. Bu seksiyon 1948 yılı 21 Mayısında ilk defa bir ilmî toplantı yapmış, iki gün süren bu toplantıda kazı ve gezilerimizin direktörleri tarafından okunan tebliğler görüşülüp münakaşa edilmiştir. Seksiyon bu toplantıları her kazı mevsiminin sonunda yapmak tasavvurundadır.

d) Milletlerarası çalışmalar :

İkinci Dünya savaşının çıktığı günden beri Milletlerarası ilmî münasebetler kesilmiş bulunuyordu. Harp bâdiresinin sona ermesiyle yeniden başlayan çalışmalara Kurumumuz da katılmış bulunmaktadır. İlk defa olarak Milletlerarası Antropoloji ve Etnoloji İlimleri Kongresi daimî meclisinin 1946 yılı Nisanında Londra'da yaptığı toplantıya üyelerimizden Profesör Şevket Aziz Kansu ve Remzi Oğuz Arık iştirak ettikleri gibi, bu yılın Temmuz ayında Paris'te toplanan XXI. Şarkiyatçılar Kongresi'ne üyelerimizden Dr. Bahadır Alkım ve Dr. Osman Turan gönderilmişler ve bunlardan Dr. Bahadır Alkım, Karatepe kazıları hakkında kongreye çok ilgi çeken bir tebliğ sunmuş, Dr. Osman Turan da Selçuklularda toprak mülkiyeti mevzuu üzerine orijinal bir tez okumuştur. Yine Temmuz ayında Paris'te toplanan VI. Bizans Araştırmaları Kongresi'ne üyelerimizden Profesör Arif Müfit Mansel gönderilmiş ve arkadaşımız bu kongrede Kurumumuz tarafından Küçükçekmece'de meydana çıkarılan Reghion sarayı kazıları hakkında dikkate şayan bir tebliğ yapmıştır.

Kongrenin sayın üyeleri,

Türk tarihi üzerindeki çalışmalarımıza IV. Türk Tarih Kongresi'nin yeni bir hız vereceğine inanıyoruz. Bu kongrede dinleyeceğiniz orijinal tebliğler, tarih çalışmalarımızın değerini ve Türk ilminin bu alanda kısa bir zamanda elde ettiği başarıların önemini belirtecektir. Hepinizi saygı ve sevgi ile selâmlarken, Kurumumuzun kurucusu Ebedî Atatürk'ü kalbimizin en derin köşelerinden gelen minnet ve şükran hisleriyle tekrar anarız.

Dr. ÂFETİNAN (Türk Tarih Kurumu Asbaşkanı), **Türk Tarih Kurumu'nun 1943 'den 1948 'e kadar arkeolojik çalışmaları Türkiye tarihine neler kazandırmıştır?**

Türk Tarih Kurumu'nun çalışmaları arasında kazı işleri daima üzerinde önemle durulan bir konudur. Çünkü kuruluş gayemiz itibariyle Türk ve Türkiye tarihinin her devrinin aydınlatılması başlıca vazifemiz olduğuna kaniim. Bu itibarla

arşivlerdeki vesika incelemeleri yanında, toprak altından eserler çıkarmak ve onları yurt tarihimiz bakımından değerlendirmek lâzımdır. Çünkü Anadolu'nun bilhassa eski devirler tarihi birçok meçhullerle doludur.

İşte bunu gözönünde bulunduran Tarih Kurumu, çeşitli yerlerde sistemli kazılar yaparak 15 yıllık bir geçmişiyle bugün huzurunuza çıkıyor. 1933 'te başlayan faaliyetin 1937 ve 1945'e kadarki sonuçlarını II. ve III. Kongrelerimizde izah etmiştik. Bu dördüncü toplantımızda gözden geçireceklerimiz 1943 'den 1948 'e kadar yapılan arkeolojik araştırmaların neticeleri olacaktır. Beş yıllık çalışma devremizde kazı hey'etlerimiz önemli başarılar elde etmişlerdir.

Bunları iki grupta mütalea edebiliriz :

1 — Tarihi geziler ve araştırmalar.

2 — Sondaj ve kazılar.

Bu çalışmaların haber ve kısa raporları, yayınlarımız arasında basıldığı için, burada ancak hepsinin umumî bir tablosunu çizecek, son yılın çok önemli buluşları üzerinde durarak Tarih Kurumu'nun bu alandaki çalışmalarını belirteceğim. Bunu yapabilmek için yurdumuzun geçirmiş olduğu devirleri kronolojik bir sıra içinde gözönünde tutmak icabedecektir :

I. Yazılı vesikaların bulunmadığı tarihten önceki devirler (1. Paleolitik, 2. Mezolitik, 3. Kalkolitik, 4. Bakır Çağı).

II. Eti ve Post - Eti Çağı

III. Frig Çağı.

IV. Helenistik ve Roma Çağı.

V. Bizans Çağı.

VI. Selçuk Çağı.

VII. Osmanlı Çağı.

I. — Tarih öncesi araştırmalarımız için, çizilen plân gereğince her yıl yaz aylarında, memleketin belirli bölgeleri gezilmek te ve bilhassa Taş devirlerini ilgilendiren vesikalar araştırılmakta ve ilk iskân yerleri ve bunların nevileri tespit ediimektedir.

Yurdumuzun tarihi, "Tarih öncesi„ dediğimiz yazısız devre ile başlamaktadır. Esasen insanlığın geçmişi, bu ilk devirlerin taş temelleri üzerine dayanmakta ve böylece tarih binası yükselmektedir. Bir bölgenin tarih öncesi eserlerini meydana

çıkarmakla, geçmişin derinliklerine inilir ve bu suretle de aralıksız olarak geçen devirlerin birbirini takip ettiği anlaşılır.

1. İşte "Tarih öncesi" devri itibariyle yurdumuzun bu temel eserlerini her bölgede sistemli bir surette araştırmak ve tespit etmek gerekiyordu. Bu maksatla Antropoloji Enstitüsü direktörü Ord. Prof. Dr. Ş. A. Kansu idaresinde gezi ve kazılar tertip edilmiştir. Bu enstitüden bir hey'et (Dr. Ş. A. Kansu, Doçent Dr. Muzaffer Şenyürek ve Asistan Kılıç Kökten) T. T. Kurumu adına evvelâ Burdur'un Kuzeyinde Baradiz mevkiinde vaktiyle D. T. C. Fakültesi coğrafya profesörü H. Louis tarafından keşfedilmiş olan yerde sondaj yapmış ve Mezolitik devre ait olduğu düşünülen birçok mikrolit âlet toplamıştır. Bu yolculuk esnasında hey'et trenle geçerken dikkatlerini çeken Bozan-önü mağaralarında (Bu mağaralar Baradiz'in biraz Doğusunda bulunmaktadır) sondaj yapmıştır. Bu mağaralardan Kapalı-in adı verilen birinde Üst - Paleolitik devrin Orinyasiyen kültürü keşfedilmiştir. Bu mağara daha sonraki devirlerde de iskân edilmiştir. Hey'et bu kazılara ilâveten Burdur ve Isparta illerinde araştırma gezileri de yapmıştır. Diğer taraftan Asistan Kılıç Kökten bu son beş yıl içinde bütün Karadeniz bölgesi ile Orta ve Kuzey-batı Anadolu çevresini gezerek bu yerlerin Tarih öncesi durumunu tespit etmiştir. Diğer taraftan Güney-doğu (Malatya-Elazığ, Muş, Karaköse) ve Güney (Antalya) illerinde de tetkikler yapılarak tarih öncesi devirlerinin eserleri meydana çıkarılmıştır. Bu tetkik gezilerinden alınan ilmî sonuçları şu suretle sıralayabiliriz:

a) Âlet bakımından, Alt-Paleolitikten Aşöleen ve Şelleen el baltaları Anadolunun Doğu ve Güney-doğu bölgelerinde ve Fırat sekileri üzerinde bulunmuştur. Bu âletler arasında mahallî teknik özellikleri gösteren parçalara da tesadüf edilmiştir.

b) Orta-Paleolitik devrinin tipik âletlerini, Ankara civarında (Beypazarı, Güdül) ve daha Doğu bölgelerinde (Elâzığ, Muş) ele geçirmek mümkün olmuştur.

c) Yontma-taş devrinden Orta-Paleolitik (Levaloizo-Musteriyen) âletlerine Güneyde (Antalya'da Kara-in mağarası) ve Güney-doğu (Diyarbakır, Urfa) çevrelerinde rastlanmıştır. Aynı zamanda işlenmiş kemik âletlerin Antalya'da Kara-in mağarasında

bulunuşu, yeni bir tekniğin ve malzemenin ortaya çıkması demektir.

d) Eski taş devrinin Üst-Paleolitik kısımları için kesin olarak hüküm verilebilecek âletler bulunamamıştır. Sadece bu devrelerin tekniğini hatırlatan bazı örneklerine tesadüf edilmiştir.

Bu âlet buluntulariyle anlaşılıyor ki Türkiye'de, Eski-taş devri eserlerini kullanan halkın dolaştığı bölgeler Orta, Doğu ve Güney-doğu kısımlarıdır. Buna mukabil Yeşil Irmak deltasının Doğusu ve Ordu ilinden sonra bütün Karadeniz kıyıları (Rize'ye kadar) ve Marmaranın Kuzey-doğu bölgeleri Eski-taş devri eserlerini vermemiştir. Bu suretle âlet tipleri itibariyle gezilerek araştırılan yerler, Alt ve Orta-Paleolitik'in tipik örneklerini vermiş oluyor.

Böylece Anadolunun bu devirde, barınılmamış bölgeleri de bu gezilerden edinilen kanaata göre belli olmuştur.

Diğer taraftan yine bu devirleri ilgilendiren mağara duvar resimleri Antalya'nın Kara-in mağarasında müşahede edilmiştir. Burada at başlarının ve gövdesinin ve insana benziyen şekillerin oyularak yapılmış olduğu görülmüştür. Bu çeşit mağara resimlerinin bulunuşu Taş devri sonlarında bir sanat hayatının Anadolu'da da revaçta olduğuna delil addedilebilir.

Orta-Paleolitik (Musteriyen) devrinden itibaren Avrupa'da olduğu gibi, Anadolu'da da mağaralara sığınma ihtiyacı duyulmuştur. Bu itibarla mağaralarda bu bakımdan araştırmalar yapmak gerekiyordu.

Türk Tarih Kurumu memleketimizde bulunan bütün mağaraların bir anketini yaptırmıştı. Bu toplanan cevapların tetkikinden anlaşıldığına göre 9549 mağaranın 3534 tanesi sun'î ve 5952 tanesi de tabiîdir. Tarih öncesi devirlerini araştırmak gayesiyle yapılan gezilerde bu mağaralardan 588'i incelenmiştir.

Bunlardan bazıları (Samsun = Tekeköy, Isparta = Bozanönü, Eskişehir - İnönü, Haymana = Tımurözü, Antalya = Kara-in) iskân edilmiş olduğuna delâlet edecek eser vermiştir; fakat bunlar üst üste devreler veren durumda olmayıp sadece muayyen devir yerleşme yeri olarak görülmektedirler.

Bu araştırma gezilerinin diğer bir yeniliği de " dolmen „ ve "menhir„ denilen kaya anıtlarına tesadüf edilmesidir. Bunla-

rın tâ bu eski devirlerden itibaren bir gelenek halinde devam etmiş olması ihtimal dahilindedir.

Bu Tarih öncesi eserlerini ararken K. Kökten 269 tane yerleşme yeri olan höyük tesbit etmiş ve onların devirleri hakkında malzeme toplamıştır. Bunlar Güney-doğu ve Güney, kısmen de Doğu ve Orta Anadolu'da yayılmışlardır. Bu iskân yerlerinin ve devirlerinin bilinmesiyle Anadolu'nun yerleşme durumu ve halk kesafeti tayin edilmiş olacaktır.

2. Son beş yıl içinde Mezolitik ve Neolitik eserlere tesadüf edilmemiştir.

3. Asıl yerleşme hayatı, ilk maden devirlerine giriş sayılan Kalkolitik Çağ'da başlar ve bizim yurdumuzda hemen her höyüğün alt tabakaları bu devreye aittir. Bu suretle ilk yerleşme katı ekseriya derinlerde bulunur. Alacahöyük'te bu kat hakkında bilgi edinmek için su içinde çalışmak lâzım gelmiştir.

1947'de Alacahöyükte çalışan hey'etimiz (Dr. H. Z. Koşay ve Mahmut Akok) buraya 15 Km. mesafede Büyük Göllücek köyünün yakınında Kaletepe'de yaptıkları kazıda Kalkolitik Çağı aydınlatan bir höyük keşfetmiştir. Kalkerli bir tepede teşekkül etmiş olan bu höyük Frig iskânını belirten bazı eserlerden sonra derhal Kalkolitik Çağın en tipik eşyalarını vermiştir. Orta Anadolu'da ilk yerleşme hayatına kavuşan bu insanların kullandıkları eşya örnekleri, Alacahöyükte bulunanlarla benzerlik göstermektedir. Teknik bakımından ileri vasıflar taşıyan bu eşyalara bakılınca, Kalkolitik devrenin son safhası olduğu da farzedilebilir. Burada kazılan 400 m² yerde en az üç mimarî tabaka içinde bol miktarda çanak-çömlek örnekleri, çakmak taşı, obsidiyen ve kemik kültürü belgeleri toplanmıştır. Bunlar arasında ancak iki bakır balta bulunmuştur. Nisbî kronolojiye dayanarak bu kültürün M. ö. IV. bine tarihlenebileceği söylenebilir[1].

Bu çağ kültürünün diğer bir buluntu yeri de Zile'nin Maşat höyüğü'ndedir. Orta Anadolu'nun Karadeniz bölgesine geçişini sağlıyan Maşat ovası, yerleşme yerlerinin teşekkülüne müsait şartları hâizdir.

[1] H. Koşay — M. Akok, *Büyük Göllücek araştırmaları üzerine ilk rapor*, Belleten 46, s. 471-478.

Bir Eti tabletinin buluntu yeri olarak [1] tanınan bu höyükte Kurumumuz bir kazı yaptırmıştır. Kazı hey'etinin (Ekrem Akurgal, Dr. Tahsin Özgüç, Yusuf Boysal, Dr. Nimet Özgüç) çalışmaları sonunda Kalkolitik kültüre höyüğün Kuzey-doğusunda ve dar bir alanda rastlanmıştır. Ele geçen belgeler Orta ve Kuzey Anadolu'daki eserlerle benzerlik göstermektedir [2].

Diğer taraftan Tarih öncesi araştırmaları yapılırken tesbit edilen höyüklerde Kalkolitik devreye ait bazı eserlere rastlanmıştır. Ancak bu höyüklerde tam manasiyle kazılar yapılmadığından bir stratigrafi vermek imkânı henüz mevcut değildir.

4. Bakır çağı, Kalkolitiğin bir devamı olmakla beraber çok mütekâmil eserlerle Anadolu arkeolojisinde yer alır. Yazısız devrenin en zengin bir kültür katıdır. Anadolu'nun iskân tarihi bakımından çok büyük önemi vardır. Bu devri bize en iyi Alacahöyük kazıları tanıtmıştır. II. ve III. Kongrelerimizde bu mesele üzerinde etraflı izahat vermiştik [3]. Son beş yıl zarfında Alacahöyük'te bu bakımdan önemli bir buluntu olmamıştır; çünkü bu katlara inmek gayesi güdülmemüştür. Burada son yıllarda daha ziyade genişliğine bir çalışma sistemi takip edilmiştir.

Diğer merkezlerden Anadolu'nun Orta-kuzeyinde Maşat höyüğü, Bakır devri kültürüne sahne olmuş bir yerdir. Buradaki eserlerde mahallî özellikler olmakla beraber İç Anadolu'daki Bakır çağı ile eşittir.

Bu araştırmalar Bakır devrini yaşayan Anadolu halkının, bilhassa Orta-doğu bölgelerinde, kesif bir iskân yayılışını anlatmaktadır.

Bu devre için diğer bir kazı yerimiz de Sivas'ta Maltepe höyüğü'dür. Bakır çağının iskân izlerini taşıyan bu höyükte yapılan sondajlarla anlaşılmıştır ki, aşağı ve yukarı şehir olmak üzere höyüğün iki iskân sahası vardır. "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'daki kazılarla mukayese edilerek değerlendi-

[1] Güterbock, D. T. C. F. Dergisi, Cilt II, Sayı 3, s. 389-397.

[2] Belleten 37, s. 220.

[3] Âfet *T. T. Kurumu arkeolojik faaliyeti*, 1937 Kongre'si zabıtları, 1943, s. 8-19. Âfet İnan, *T. T. Kurumu arkeolojik faaliyeti*, 1940, Belleten 29, s. 39-51.

rilen Sivas çevresinin bu yeni malzemesi M. ö. III. binlerde, mahallî özellikler gösteren büyük Anadolu kültürünün dalını, yani yukarı Kızılırmak bölgesine has yeni bir safhasını göstermektedir [1].„

II. — Anadolu'nun yazılı çağ tarihi, bilindiği gibi "Kapadokya tabletleri„ denilen M. ö. II. bine ait vesikalarla başlar. Bunlar Anadolu siteleriyle Asur tüccarlarının alış veriş mukavelelerine ait olan belgelerdir. Şimdiye kadar Anadolu'da en önemlileri Kayseri yakınında Kültepe yanında bulunmuş, Alişar ve Boğazköy'de de bu çeşit belgelere tesadüf edilmiştir. (Mezopotamya'da ise Kerkuk, Nuzi = Yorgan-tepe'de). Kültepe höyüğünde ve tüccarların oturduğu Karum denilen mahallesinde sistemli bir kazıya ihtiyaç vardı. Bunu üyelerimizden Dr. Tahsin Özgüç Kuruma verdiği raporda şöyle belirtmişti:

«Modern hafriyatın en mühim gayesi hem eski adı, hem de büyük bir merkez olduğu bilinen bir yerin, bugün höyük veya harabe halinde korunan yığıntısını bulmak ve onu kazmaktadır„ (24. III. 1948).

Kültepe işte bu çeşit bir yerdi; çünkü eski devrin "Kaniş„ sitesi bundan üç asır önce de Osmanlı devrinin mahkeme sicillerinde " Karye-i Kınış „ şeklinde muhafaza edilmiş bir yerdi. Aynı zamanda bu gün üzeri iskân sahası olmayan bu höyük Anadolunun en büyük höyüklerinden biridir. Karum denilen mahalle ise bu höyüğün çevresine tesadüf eden düzlüklerle tarlaların bulunduğu yerlerdir. İşte Tahsin Özgüç burada kazı yapmayı ve ileride de höyüğü sistemli bir surette araştırmanın gerekli olduğu lüzumunu öne sürdü ve onun teşkil ettiği hey'ete (Dr. Nimet Özgüç ve M. Akok) bu iş T. T. Kurumu tarafından verilmiş oldu. 1948 yaz mevsiminde üç aylık bir çalışma ile Asur tüccarlarının oturduğu mahallede kazı yapılmıştır. Karum'un muhtelif kısımlarında ve isabetli noktalarda açılan ocaklarda tüccarların oturduğu hususî evleri, ticarethâne, depo ve büroları, pazar yerleri, mektepleri, cadde ve meydanlarının umumî durumlarını tesbit etmek mümkün olmuştur. "Bugün 7,50 metre derinliği olan bu Karumda dört yapı katı tesbit edilmiş

[1] Tahsin Özgüç, Belleten 44, s. 641-655.

ve yalnız ikinci ve üçüncüsünde büyük yapılar meydana çıkarılmıştır. Ayrıca 1500'e yakın zarflı ve zarfsız tabletler bulunmuştur. Bunlar âdeta arşiv olarak saklanmış bir durumda ele geçmişlerdir. Taş temelli, kerpiç ve tuğla duvarlı 3-5 odalı evlerin bir köşesinde küme halinde 150 - 100 ve 50'şerlik gruplar halinde konulmuş oldukları görülmüştür. Bu yazılı tabletler silindir mühürlerle damgalanmış olduğu için her biri üzerinde çeşitli örnekler veren mühim bir kolleksiyonu müzelerimize ve ilim âlemine kazandırmıştır.

Prof. Landsberger, Karum'u ziyaretinden sonra T. T. Kurumuna verdiği bir raporda bu kazının önemi hakkında şunları tebarüz ettirmektedir:

"Bu devre, Anadolu'nun eski tarihinde en zengin olan bir safhadır. Bugüne kadar 3000 Kappadokya tableti malûmdu. Fakat biz muhtelif muhabereleri ve kronolojilerini ancak dahilî münasebetlerine göre güçlükle tayin etmeğe çalışıyorduk. Fakat şimdi bu kazı sayesinde münferit firmalar ve kronolojilerin aydınlığı buluntuların bu durumu ile hemen göze çarpmaktadır. Böylece Kappadokya tabletleriyle iştigal eden filoloji, tamamen yeni bir esasa dayanacaktır.,,

Bu kazılarda "Uzua,, isimli birisinin evinde edebî metinler de bulunmuştur. Bu tamamen yeni bir örnektir.

Evlerin tabanları altında küp ve sandıka mezarlara da rastlanmıştır. Ölü hediyeleri arasında kemikten, altın, gümüş, tunç ve elektrondan yapılmış süs ve harp âletleri, boyalı ve boyasız kaplar, hayvan biçimli içki kapları sanat hayatına yeni örnekler vermiştir.

Dr. Tahsin ve Dr. Nimet Özgüç'ün bu kazısının şimdiki durumu ve gelecekteki inkişafı ile bugüne kadar yalnız adları bilinen on büyük Karum'dan[1] bir tanesini, belediye dairesi, hanları, mektepleri ve yazıhâneleri ve nihayet özel evleriyle bütün bir mahallesini restore etmek mümkün olacaktır. Böylece ilk büyük Anadolu şehrinin ve bir ticaret merkezinin iyice tanınması kabil olacaktır.

Arkeolojik katları da tespit edilerek bulunan bu metinlerin, Türk filologları tarafından incelenmesiyle, Anadolu tari-

[1] Emin Bilgiç, III. *Tarih Kongresi zabıtları*, 1948, s. 386 - 393; 563 - 564.

hinin mevcut bilgilerine, iktisat hukuk ve edebiyat bakımından bazı yeni bilgilerin katılacağını ümid edebiliriz.

Bu itibarla teşebbüsü yapan ve kazıya muvaffakiyetle başlayan hey'ete huzurunuzda Türk Tarih Kurumu adına teşekkür etmeyi ve kendilerini tebrik etmeyibir borç bilirim.

Bu yazılı devreyi takip eden çağ, Eti devletinin Anadolu beyliklerini bir siyasî birlik etrafında toplamasiyle başlar.

Türk Tarih Kurumunun arkeolojik çalışmaları bu devre tarihine epey bilgi vermiştir. Son beş yıl içinde ise sırasiyle şu yerler Eti kültürünü aydınlatmıştır:

1. Alacahöyük'te, bu devir mimarî kalıntıları bakımından çok önemli sonuçlar elde edilmiştir. Bu çağın özel yapıları incelenmiş ve askerî mimarîyi ilgilendiren şehir surlarının mahiyeti meydana çıkarılmıştır. Bu araştırmalarla Büyük Eti İmparatorluğu zamanında kurulmuş olan tahkimatın esasları anlaşılmıştır. Orta ve Yeni devlet çağına rastlayan tabakalarda özel evlerin yapı karakterleri tesbit edildiği gibi, bu evlerin bazı eşyaları da ele geçmiştir.

Bu suretle Alacahöyük'te genişliğine yapılan kazılarla Eti İmparatorluğunun muhtelif devirlerine ait mimarî eserlerin mahiyeti anlaşılmıştır. Bilhassa yeni devlet zamanında Alacanın esaslı bir imar faaliyetine sahne olmuş olduğu meydandadır. "Yeniden ve önemle tanzim edilmiş şehir surları, itina ile süslenmiş sağlam yapılı şehir kapıları ve değerli mevkilere kurulmuş dinî ve resmî mahiyette bir çok büyük binalar bu hususta tanıklık etmektedir.„ [1]

On üç yıldır aralıksız olarak devam ettiğimiz bu kazı sahası Türk Tarih Kurumu'nun bir örnek Arkeoloji mektebi haline gelmiştir. Muhtelif mevsimlerde genç arkeologlarımız burada çalışma fırsatını bulmuşlardır [2]. Höyüğün üzerindeki gayri sıhhî köy evleri, hükûmetimizin yardımiyle geniş bir yamaçta plânlı bir şekilde yapılan yeni evlere nakledilmiştir. Tarih Kurumu'nun güzel ve büyük hafriyat evi bahçesi ve müzesi buraya yeni bir hayat manzarası ilâve etmiştir. Aynı zamanda köyün kültürel kalkınması için hey'etimiz tarafından manevî yardımlar esir-

[1] Belleten 37, 1946, s. 220.

[2] Ekrem Akurgal, Tahsin Özgüç, Mahmut Akok, Nezih Fıratlı, Raci Temizer.

genmemiştir. Burasını 1935 yılında görenler, bugünkü Alacahöyükle eskisi arasında gerek ilmî bakımdan, gerekse köy gelişmesi bakımından büyük farklar bulacaklardır. Hafriyat hey'etlerimizin bu yönden de hizmetleri zikre ve şükrana değer bir olaydır.

2. Eti kültürüne ait önemli diğer bir kazı yeri de, daha önce Kalkolitik ve Bakır devirleri için zikrettiğimiz Zile'nin Maşat höyüğü'dür. Burada en önemli yerleşme, Eti devrine ait olandır. İki yapı katına ayrılan bu kültür, höyüğün tepe ve eteklerine geniş ölçüde yayılmıştır. Bulunan bina kalıntılarında büyük bir yangın izine tesadüf edilmiştir. Bu çağa ait önemli buluntulardan biri de etrafı taşla örtülü bir çukura itina ile gömülen at iskeletidir. Boğazköy'de ve Alaca'da bulunan at figürini ve mühür tasvirine, ayrıca Alişarın at tasvirine, ilâveten Maşat höyüğü, bir de at gömme âdetinin mevcut olduğunu göstermiştir. Diğer bulunan her nevi kültür eşyaları ise Kuzey ve Orta Anadoludaki Eti kültürünün müşterek olan karakterine tanıklık etmektedir[1].

3. Sivas ili merkezinde Toprak-tepe denilen yerde de Kurumumuz bir araştırma yapmayı sağlamıştır. Çünkü şehrin ortasında hâkim bir tepe olan bu yerde, bir Cumhuriyet devri anıtı yapılması düşünüldüğünden, düzeltilmeye başlanan bu yerin tarihî stratigrafisini tesbit etmek gerekiyordu. Bu maksatla vilâyetin de iştirakini temin ederek burada bir sondaj yaptırdık. Çıkan eserlere göre netice şöyledir:

"Esas itibariyle Toprak-tepe tabiîdir. İlk defa Hattiler M. ö. II. bin başlarında, tabiaten müstahkem olan bu yeri seçmişler ve iskân etmişlerdir. Bu devirden sonra da tâ Selçuklar zamanına kadar bu tepenin iskân edilmemiş olduğu anlaşılmaktadır[2]„.

Eti devrine ait olan bu buluntu yepyeni bir olaydır. Bu suretle Eti kültürünün Doğu sınırı bulunmuştur.

4. Anadolunun Güney-doğu'sunda (Elbistan civarında) Karahöyük'te bulunan Eski ve Yeni Eti İmparatorlukları zamanına ait hiyeroğlifli mühürler, hayvan biçimli kaplar, boğa-insan kabartmalı eserler bilhassa üzerinde durmağa değer mahiyet-

[1] Belleten 37, 1946, s. 221.

[2] Tahsin Özgüç, *Halil Edhem Hâtıra kitabı*, s. 219-225.

tedir. Bu eserlerle, Orta Anadolu Eti kültürüne Güney-doğuda yeni bir merkez katılmıştır.

Böylece Eti devrinin iskân sahaları muhtelif yerlerde tespit edilmiş oluyor.

5. Diğer taraftan Kurumumuzun tertip ettiği arkeolojik gezilerde Eti devirlerine ait kaya resimleri, yerlerinde tetkik edilmiştir. Bilindiği gibi kaya kabartmaları bilhassa Etiler devrinde çok önemlidirler. Bu itibarla Kayserinin Güney-doğusundaki Fraktin, Taşcı, İmamkulu ve Hanyeri âbideleri Doç. Dr. Ekrem Akurgal ve Doç. Dr. Sedat Alp tarafından yeniden ele alınarak üzerlerinde arkeolojik ve filolojik çalışmalar yapılmıştır. Taşcı'daki malûm âbidenin yüz metre Güneyinde şimdiye kadar bilinmeyen yeni bir kabartma müşahede edilmiştir. Bu kitabenin büyük Eti kralı Muvattali'nin oğlu Urhiteşub'un prensliği zamanında yazıldığı anlaşılmıştır.

Bütün bu âbideler üzerinde yapılan incelemelerle Eti arkeolojisi ve dini için yeni yorumlar elde edilmiştir.

Taşcı ve Hanyeri âbideleri askerî yollar üzerindedir; Fraktin ile İmamkulu âbidelerinin ise bu yollardan ayrı, iskân problemi ile ilgili yerlerde olduğu düşünülebilir.

Yine bu tetkik gezisi esnasında Aksaray ile Tuzgölü arasında malûm olan Acem höyüğü'nün üzerinde şimdiye kadar ileri sürülen mütalealardan farklı olarak, Eti devletinin ilk merkezi "Kuşara,, nın bulunmuş olması lâzımgeldiği mütaleasına karşılık, burada, Eski İmparatorluk devrinde mühim bir rol oynadığı bilinen Puruşhanda (Pruşhatum)'nın bulunabileceği tahmin edilmiştir. Bu höyükte toplanan ve bulunan arkeolojik malzeme Eski devlet zamanına aittir. Fakat bizce kesin hüküm ancak hafriyat yapıldığı zaman verilebilir; çünkü mütaleaların hepsi nihayet faraziyeden ibarettir.

İşte bütün bu araştırma ve kazılardan anlaşılıyor ki yurdumuzun ilk devlet birliğini kuran Etilerin kültür izleri, iskân sahaları ve yol uğrak yerleri gün geçtikce daha çok aydınlanmaktadır. Fakat daha pek çok tetkikler yapılması da gerekli olduğu beliriyor.

Büyük Eti devleti çağını Post-Eti dediğimiz devre takip etmektedir. Bu devre M. ö. XII. asırdan, VII. asra kadar devam

eder. Eti devletinin siyasî hâkimiyetinin zayıflamasından doğan bu devreye "Eti beylikleri çağı„ da diyebiliriz. Bunlara ait kültür izleri Toroslar arasından Fırat boylarına ve Suriye Kuzeyine doğru yayılmıştır[1].

Türk Tarih Kurumunun son beş yıldaki arkeolojik araştırmaları bu devreler için de bazı esaslı bilgiler vermiştir.

Bu sahadaki kazılarımız iki yerdedir:

1. Elbistanda Karahöyük.
2. Seyhan'ın Kadirli ilçesinde Karatepe.

Elbistan ovasının tarihî coğrafya ve iskân tarihi bakımından önemi üzerinde daima durulmuştur. Mevkiinin ehemmiyeti ve oradan ele geçen küçük buluntuların mevcudiyeti dikkati çekecek durumda idi. Dr. Tahsin Özgüç'ün teşkil ettiği gezi ve kazı hey'etine (Bn. Dr. Nimet Özgüç, Lemi Merey) bu bölgenin araştırılması 1947 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından verilmiş oldu. Bu hey'et evvelâ tetkik gezileriyle bu bölgenin M. ö. IV. binden itibaren iskân edilmiş olduğuna şahitlik eden höyüklerin bilinen ve bilinmeyenlerini tespit etmiştir. Ayrıca da Selçuklu devirlerine ait yol ve âbideler tetkik edilerek bazı sikkeler derlenmiştir.

Fakat asıl kazı, Elbistan ovasından geçen bütün yollara hâkim bulunan Karahöyük'te yapılmıştır. Burada M. ö. I. bine tarihlenen ve beş yapı katına ayrılan iyi plânlı yapılardan başka tasvirli ve boyalı kap-kacak, tunçtan ve demirden âletler bnlunmuştur. Fakat en önemli buluntu, üç yüzü hiyeroglifli büyük kitabedir. Bir kaideye geçirilmiş durumda ve dikili olarak bulunan bu kitabenin etrafı, her hangi bir tehlikeden korunmak maksadiyle olacak, iri taşlarla örtülerek kapatılmıştır. Önünde kurban kesmeğe mahsus yeri bulunan ve bir meydanlığa dikilmiş olduğu anlaşılan, "in situ„ durumda açığa çıkarılan bu kitabe çok değerlidir. Bu âbide iyi korunmuş olduğundan, uzun metninde büyük kral ve şehir adlarının yazılı bulunmasiyle bu bölge hakkındaki tarihî bilgilerimize yeni esaslar getirmiştir.

Eti beylikleri çağında Milid = Malatya devletine bağlı

[1] Ş. Günaltay, *Anadolu*, 1946, s. 287.

olduğu sanılan Elbistan bölgesinin başşehri bu kitabeye göre Karahöyük'tedir.

2. Diğer önemli bir kazı yeri Seyhan'ın Kadirli ilçesinde ormanlık bölgede Ceyhan nehrinin sağ kıyısında bulunan Karatepe'dir. Öğretmen Ekrem Kuşçu tarafından keşfedilen bu âbideli tepeyi B. Ali Rıza Yalgın 1939 yılında belirtmişti[1]. 1946 'da buraya ilk ilmî ziyaret İstanbul Üniversitesi tarafından yapılmış ve ilk rapor Prof. Bossert ve Dr. Hâlet Çambel tarafından yayınlanmıştır.

Türk Tarih Kurumu bu yeri önemli bularak 1947 'de hafriyat yaptırmağa karar verdi. Üyelerimizden Dr. Bahadır Alkım'ı bu işe memur etti. Müzeler Genel Müdürlüğü ve İstanbul Üniversitesinin iştirakiyle teşkil edilen hey'etin (Prof. Bossert, Doç. Dr. Bahadır Alkım, Doç. Dr. Hâlet Çambel) yaptığı ilk kazı çok önemli eserlerin meydana çıkmasına sebep olmuştur. 1948 mevsiminde de Kurumumuz bu kazıya devam etti. Şimdiye kadar alınan neticeler şunlardır:

Etrafı sur ile çevrilmiş olan ve Ceyhan nehrinin Batı kıyısında bulunan harabede biri Güney-batıda, diğeri Kuzeydoğuda olmak üzere iki giriş binası bulundu. Bu her iki binaya ait kulelerin iç duvarlarının altında kabartmalı ve yazıtlı ortostatlar meydana çıkarılmıştır. Bu kabartmalar her bakımdan ilgiyi çeker durumdadır. Ancak Karatepe kazısının en önemli kısmı Eti hiyerogliflerinin okunabilmesi için gerekli olan anahtarın bulunmasıdır. Çünkü burada Fenike yazısı ile konulmuş üç metinle beraber Eti hiyeroglifleriyle yazılmış iki metin mevcuttur. Bunların "bilinguis„ durumunda oluşları bilhassa çok önemlidir. Bu cihetle Eti hiyeroglif yazı sisteminin okunması çok kolaylaşmıştır. Bu keşif ve onun üzerindeki çalışmalar Türkiye tarihi bakımından fevkalâde mühimdir[2]. Bütün bu yazılarla uğraşan dünya âlimlerini ilgilendirmiş ve şimdiden üzerinde hararetli çalışmalar başlamıştır. XXI. Şarkiyatcılar Kongresi'nin Paris'te toplandığı bu Temmuz ayında Doç. Dr. Bahadır Alkım Karatepe buluntuları hakkında genel toplantıda izahat vermiş ve çok ilgi uyandırmıştır[3].

[1] *Adana Türk Sözü Gazetesi*, 15 Nisan 1939.

[2] Bossert, Belleten. 47, s. 515-522; B. Alkım, ayni yer, s. 533.

[3] Bahdır Alkım, Belleten 47, 533—548.

Ayni yerde bu yılki kazılarda da iki büyük bina meydana çıkarılmış, bir yan kapının açılmasına başlanmıştır. Ayrıca bu Karatepenin tam karşısında Ceyhan nehrinin Doğu yakasındaki Domuztepe'de kazı yapılmış, burada da Karatepe ile muasır kabartmalar bulunmuştur. M. ö. IX. ve VIII. yüzyıllara tarihlenen bu yerlerdeki keşifler uluslararası bir mana taşımaktadır. Diğer taraftan bu yılın en. önemli tetkiki, Göksun'u Çukurovaya bağlıyan ve Karatepe dolaylarından geçen mühim geçitlerden birinin bütün anıtlariyle tespit edilmiş olmasıdır. Bu geçit boyunca muhtelif çağlara ait ören yerleri, Roma devrine ait bir kaya kabartması, Yunanca üç kaya yazıtı ve Tarih öncesi çağlara ait bir kaya resmi görülmüştür.

Bu suretle Ceyhan nehri bölgesi buluntuları yeni eserleriyle Türkiye tarihine ışıklar saçmaktadır.

III. — M. ö. VIII. ve VII. yüzyılları Anadolu tarihi Frig devri ile ilgilidir

Bu beş yıl içinde bu çağa ait arkeolojik araştırmamız Anıt-Kabir alanındaki tümülüsler kazısıdır. Buradaki toprak düzeltmeleri sırasında Güney-batıya rastlayan yerde 8,50 m. yüksekliğinde ve 50 m. çapında bir tümülüsün kaldırılması gerekmiştir.

Türk Tarih Kurumu burada sistemli bir arkeolojik araştırmayı üzerine alarak tümülüsü açmıştır (Hey'et Mahmut Akok, Tahsin Özgüç, Nezih Fıratlı'dan mürekkepti).

Burada 8 metreye yakın yığma toprağın altında, ana toprağın içinde 2,90 - 2,20 metreye kadar inilmek suretiyle kazılan çukurun kalasla sandıklanmış mezar olduğu tesbit edilmiştir. Çukurun uzunluk istikameti Doğu-batıyadır. Bu mezarda bulunan eşyalar arasında, kütükten yontulmuş bir sıra önünde halka tahtalı demirden yapılmış üç ayak, mızrak uçları, madenî taslar, üzeri ajurlu toka ucu ve çömlekler içinde insan külleri vardır. Burasının tümülüslerden mürekkep bir nekropol olduğu anlaşıldığından 79 - 80 metre Doğuda daha küçük bir mezar bulunmuştur. Burada da parçalar halinde bazı eşya çıkarılmıştır. Bu mezarların tetkik edilmesiyle Ankara tarihine yeni bir bilgi katılmıştır.

IV. — Helenistik ve Roma devirleri zamanımıza daha yakın

sayılabileceğinden bulunan eserler daha iyi bir durumdadırlar. Bu çağ ile ilgili iki yer zikredeceğim:

1. Orta Anadolu'da Alacahöyük'ün Kuzey-doğusunda Kalınkaya tümülüsleri. Bunlardan 50 metre çapında, 18 - 19 metre yüksekliğinde olan en büyüğü açılmış ve Helenistik Çağa ait olması muhtemel tuğla bir lâhid meydana çıkarılmıştır. Yığmanın Batı eteğinde daha eski çağa ait kesme taşlarla işlenmiş iki mezar odası bulunmuştur. Böylelikle bu tümülüsün iki devirde de kullanılmış olduğu anlaşılıyor.

2. Antalya'da Perge ve Side kazıları. Pamfilya bölgesinde yapılan tetkiklerden[1] sonra Prof. Arif Müfid Mansel'in başkanlığındaki kazı hey'etimiz (Epigrafist olarak Prof. Bosch, Asistan Jale İnan, mimar Lemi Merey) 1946 yılında Perge (Murtuna)'de çalışmıştır. Pamfilyanın en önemli şehirlerinden biri olan bu yerin nekropolünde açılan sondajlardan anlaşıldığına göre Batı istikametinde uzanan bir mezarlık caddesinin mevcudiyeti anlaşılmıştır. Burada muhtelif yerlerden 35 parçalık bir lâhid koleksiyonu meydana çıkarılmıştır. Bunların üzerinde kabartma halinde çeşitli örnekler veren motiflerle süsler yapılmış olduğu görülmüştür. Bunlar Milâdî III. yüzyıla aittirler. Bu lâhidler üzerindeki Yunanca kitabeler bilhassa ilgi çekecek durumdadır. Bazıları oldukça uzun, hattâ manzum olan metinler bu lâhidlerin yabancılar tarafından kullanılmasını önlemek gayesile vasiyetnâme mahiyetini taşımaktadır. Bu bakımdan vârislere ait bir takım hükümler bulunmaktadır.

Bu metinler Perge'nin III. asırda yaşamış olan zengin halkı hakkında bize canlı bir fikir vermektedir[2]. Bu meyanda meşhur Artemis mabedini bulmak için yapılan sondajlarda müspet bir netice alınamamakla beraber şehir topoğrafyası için bazı ipuçları elde edilmiştir.

Eski Antalya denilen "Side = Selimiye„ şehri (Antalya'ya 80 Km., Manavgat'a 6 Km.) harabelerinde de kazı yapılmıştır.

Bu kazı ile şu yerler meydana çıkmış bulunuyor:

1. "Mermerlik„ denilen denize uzanan burunda birbirinden ancak 10 metre uzaklıkta olan iki mâbed ortaya çıkmıştır. Bizanslılar zamanında ayakta durduğu anlaşılan birinci mâbedin

[1] A. M. Mansel, Belleten 33, 1943, s. 136-145.
[2] A. M. Mansel, Belleten 41, s. 166-167.

üst kısımlarına ait bütün mimarî parçaları bulmak mümkün olmuş ve bu sayede binanın kâğıt üzerinde restore edilmesi temin edilmiştir. Her iki mâbed şekil ve motifleri bakımından bir birine benzemektedir. Yalnız bir tanesi daha çok tahribata uğramıştır. Bunların Miladî II. yüzyıla ait olmaları icabeder.

2. Bu iki mâbedin 300 m. doğusunda şehri baştan başa ikiye ayıran direkli caddenin deniz kenarında sona erdiği meydan üzerinde üçüncü bir mâbed plân bakımından farklı bir karakterdedir. Bulunan mimarî parçalara göre cephenin zengin sütünlu ön-galerisini (prodomos) restore etmek mümkün olacaktır. Bunun da III. yüzyıla ait olması icabeder; fakat aynı zamanda Bizanslılar tarafından kullanılan bu yerde ek bir takım binalar yapıldığı anlaşılmıştır. V. yüzyıla ait olduğu anlaşılan âbidevî bir çeşme binası bunlar arasındadır.

Bu sahalarda bulunan heykellerden sakallı Dionysus başı ve genç bir Apollon heykeli üslûp bakımından dikkate değer mahiyettedir.

3. Şehri baştan başa kateden büyük caddenin 250 metrelik bir kısmı meydana çıkarılmıştır. Burası geniş kaldırım taşlariyle örtülü ve iki tarafı direkli galeriler ve gerisindeki dükkânlarla hudutlandırılmış olarak tiyatronun önünden geçmekte ve denize kadar uzanmaktadır.

Bu caddede kabartmalar, heykel parçaları, kitabeli heykel ve kitabeli heykel kaideleri ele geçmiştir. Heykeller arasında M. ö. IV. ü asır heykeltraşlarından Lysippos'a izafe edilen Herakles Farnez tipinde sakallı bir Herakles heykeli bilhassa zikre değer.

Bu vesikalar arasındaki metinler sayesinde II. ve III. yüzyıllarda "Side„ şehrinin siyasî ve içtimaî durumu hakkında fikir edinmek mümkündür. II. yüzyılda büyük maddî bir refaha kavuşmuş olan şehir III. yüzyıldan itibaren fakirleşmeye ve küçülmeğe başlamıştır. Burada ele geçirilen 2500 kadar sikke ile muhtelif anıtların tarihlenmesi mümkün olacaktır.

1948 mevsimindeki çalışmalarla şehrin pazar meydanı olan Agora'sı, direkli galerileri, dükkânları ve abidevî giriş binalariyle meydana çıkarılmıştır.

Agora meydanının ortasında kazılmış olan bir yuvarlak bina (Horologiom) Milâdî II. asır Roma mimarîsinin hakikî bir

şaheseridir. Agora'nın yanında bulunan 25,000 kişilik tiyatronun seyircilere tahsis edilmiş kısmı temizlenirken heykel parçaları ve kitabeler elde etmek mümkün olmuş ve tiyatronun plânı esas hatlariyle tesbit edilmiştir.

Yine Agora civarında bir takım özel evler kazılmış, bunların sütunlu (peristyle) avlularla etrafları çevrilmiş muhtelif dairelerden ibaret olduğu anlaşılmıştır. Bu evlerin içinde heykel, kabartma, mozayik, fresk örnekleriyle bir haylı demir ve tunç ev eşyaları toplanmıştır.

Direkli caddenin ikinci kolu üzerinde Bizans devrine ait (V. asır) büyük bir bazilika meydana çıkarılmış ve bunun daha eski Roma devri yapılarından getirilmiş mimarî parçalarla inşa edildiği tesbit edilmiştir.

Aynı zamanda şehir dışındaki nekropolde de bazı sondajlar yapılmıştır.

Bu kazıdaki çalışmalarla Klâsik devrin bir şehri olan Side, iyice meydana çıkarılmış ve daha şimdiden Lanekoronski hey'eti tarafından yapılmış olan şehir plânının bir çok yerlerde tashih edilmesi icabettiği anlaşılmıştır.

Böylelikle Anadolu'da yaşamış Klâsik devir medeniyetinin bir örnek şehri ilim âlemine tanıtılmış olacaktır.

V. — Bizans devri için yapılan arkeolojik çalışma Küçük Çekmecedeki (İstanbul) Rhegion'dadır. 1948 yazında bu mevkide bir müddet çalışılmış ve mimarî eserler meydana çıkarılarak evvelce bulunan büyük Bizans binalarının umumî durumu hakkında bilgi edinilmiştir.

Pariste toplanan VI. Bizans kongresine katılan Prof. A. M. Mansel, Reghion'un son arkeolojik durumu ve Bizans'ın sivil mimarîsi hakkında izahat vermiş ve kongre üyeleri arasında büyük ilgiyi celbetmiştir. Aynı şehrin civarında da kesme ve yontma taştan yapılmış absid ve nişleri ihtiva eden ve zemini mozayikli yanyana iki mezar odası meydana çıkmıştır.

Diğer taraftan İzmir Agorasının Kuzey sınırını çevreleyen büyük bazilikanın zemin katı üzerindeki toprak tabakası ile zemin katı içinde bulunan molozlardan bir kısmı temizlenmiş ve bu arada Roma devrinin heykeltraşî örnek ve mimarî kalıntıları ele geçmiştir.

VI. — Tarihî devre itibariyle kronolojik sıramız Selçuk devrine ulaşmıştır.

Bilindiği gibi Anadolu'da Selçuk devri âbideleri en güzel örnekleriyle ayakta durmakta ve hayranlığımızı celbetmektedir.

Fakat aynı zamanda arkeolojik araştırmaya lüzum gösteren bazı eserler de mevcuttur.

İşte bunlardan biri Kırşehirde Caca Bey medresesindeki rasad kuyusudur. Rivayetlere göre 1272'de Giyasüddin Keyhusrev ibn-i Kılıç Arslan zamanında, Kırşehir valisi Nureddin Cibril ibn-i Caca tarafından bu şehirde bir "hey'et medresesi„ yapılmıştır.

Bu rivayeti tesbit etmek, Selçuk devrinin ilim tarihi bakımından çok önemli idi. Dr. Aydın Sayılı ve Prof. Ruben tarafından burada Türk Tarih Kurumu adına bir sondaj yapıldı.

Rivayetler rasad kuyusunun, medresenin kubbe ortasındaki deliğin altında olduğu ve buradan yıldızların rasad edildiği merkezinde idi. İşaret edilen yerde kazıya başlandığı zaman kuyunun mevcudiyeti anlaşılmış ve molozlarla doldurulmuş olduğu tesbit edilmiştir. Fakat 5, 50 metreden sonra kuyuda su çıktığından kazıya devam edilememiştir. Kuyunun çapının 3 metre derinlikten itibaren 260 sm. olduğu tesbit edilmiştir.

Ayrıca kuyuya inip çıkma için basamaklı taşların mevcudiyeti müşahede edilmiştir.

Aynı zamanda kuyunun içinde mermerden ve taştan mukaar iki taş bulunmuştur. Bunların aslında bir güneş saati olması muhtemeldir. Medresenin damında da mermerden safiha halinde bir tek taşın, bir hesap cetveli olarak kullanılmış olması mümkündür [1].

B. Aydın Sayılı Kütahya'da Vâcidiyye medresesinde ve Tire'de de bu maksatla tetkikler yapmıştır [2].

Bu suretle gelenek halinde devam edegelen rivayetlerin kısmen doğruluğu bu arkeolojik çalışma ile teyid edilmiş bulunuyor.

[1] Belleten 44, s. 673-781.
[2] Belleten 47, s. 655-679.

Selçuk devri için diğer arkeolojik tetkik ve buluntular şunlardır:

Sivas'ın Topraktepe denilen yerinde bu çağa ait önemli bina kalıntılarının mimarî kısımları tesbit edilmiş ve bunlar arasında bol miktarda Selçuk çanak-çömleği ve çinileri toplanmıştır. Aynı zamanda Selçuk sikkeleri bu binaların tarihlenmesine yaramıştır. Burada Selçuklar zamanında kurulan kale Osmanlılar tarafından tamir edilmiştir.

Diğer taraftan Elbistan dolaylarında Selçuk devrinden Eshab-ı Kehf'e ait eserler ve Hurmankale, arkeoloji metodlariyle tetkikten geçirilmiş ve neşriyata hazırlanmıştır.

Türk Tarih Kurumunun beş yıllık kazı faaliyetini, kronolojik bir sıra içinde gözden geçirmiş olduk. Hülâsa etmeye çalıştığımız bu keşif ve buluntularla Türkiye tarihi pek çok yeni bilgilere sahip olmuştur. Bu bilgileri yurt tarihimize kazandıran bütün hey'etlerimize T. T. Kurumu adına huzurunuzda teşekkür eder ve yeni başarılar dilerim.

Türk Tarih Kurumu, onbeş yıldanberi gittikçe genişleyen arkeolojik çalışmalarını daha sistemli ve verimli bir hale koymak amacı ile 1948 yılı şubatında bir "Arkeoloji ve Prehistorya Seksiyonu„ teşkil etmiştir.

Bu seksiyonun programlı ve sistemli çalışmasını temin maksadiyle Kuruma teklifte bulunurken iki gaye gütmüştüm:

1. Kazılara başlamadan önce ilmî müzakereler yapmak ve kazılması en lüzumlu olduğuna kanaat getirilen yerlerde çalışmak.

2. Her kazı mevsiminin sonunda kollekyumlar tertip ederek fikir teati etmek.

Bu gayelere göre çalışabilmek için bir yönetmelik tesbit edilmiş ve buna uyarak bu yıl tatbikata geçilmiştir.

21 Mayısta iki gün süren ilmî toplantılarımızda her kazı heyetinin direktörü izahat vermiş ve bunlar üzerinde karşılıklı fikir teatisi yapılmıştır. Şükranla bildirmek isterim ki Arkeoloji meseleleriyle uğraşanlar ve Türkiye tarihine ilgi gösterenler bu toplantılarımıza katılmışlar ve ilim muhitimizi canlandırmışlardır.

Raporumu burada bitirirken iki hâtıramdan bahsetmek isterim. Türk Tarih Kurumu ilk kurulduğu zaman nizamnâmesi

yazılırken kazı işinin de burada yeralmasını teklif etmiştim. O zamanki reisimiz Yusuf Akçura, beyaz sakalını tutarak bana hayretle baktı; "Bu işi kimlerle yapacağız„ dedikten sonra, "Yazalım, bunu biz göremeyiz ama sizler inşaallah görürsünüz„ diye ilâve etti. Böylece o zamanki nizamnâmemize C. fıkrası olarak yazılan madde şudur: "Türk tarihini aydınlatmağa yarayacak vesâik ve malzemeyi elde etmek için icabeden yerlere taharri, hafir ve keşif hey'etleri göndermek„.

Atatürk Ahlatlıbel'de T. T. Kurumu'nun ilk hafriyatının başında bulunurken Ankara'nın rüzgârlı bir bahar günü idi. Onun, Türk gençlerinin bu ilim kolunda çalışmasını ne kadar candan istemiş olduğuna daima şahit oldum. Tarih Kurumu'nun kurucusu Atatürk'ün, bu sahadaki fikirlerinin tahakkuk ettiğini bu raporumla Kongremize arzederken, Onun büyük ruhunun şâd olmasını şükran hislerimle dilerim.

I. Eski Anadolu ve Ön Asya Seksiyonu

Açılma saati 15

BAŞKAN: Ord. Prof. Şevket Aziz Kansu
SEKRETERLER: Dr. Nihal Ongunsu, Dr. Emin Bilgiç

Dr. HÂLET ÇAMBEL (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Doçenti), **Karatepe heykeltraşlık eserleri hakkında teknik ve stilistik mülâhazalar.**

[Bu tebliğ genişletilmiş olarak Belleten, Sayı 49 (Ocak 1948)'da yayınlanmıştır].

Dr. SEDAT ALP (T. T. K. Üyesi ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Hititoloji Doçenti), **Hitit devletinin iç bünyesi:**

Hitit Devletinin idare teşkilâtına geçmeden önce Hitit cemiyetinin bünyesini, devletin dayandığı halk sınıflarını inceliyelim.

Hitit kanunlarının ceza hukuku bakımından halkı "hürler„ ve "köleler„ diye iki kısma ayırdığı ve bunun dışında ceza bakımından halk arasında bir tefrik yapılmadığı malûmdur.

Fakat metinlerde tesadüfen verilen malûmata göre durumun bu kadar basit olmadığını, hürler arasında epeyce sınıf ayrılıkları mevcut olduğu gibi hürlerle köleler arasında diğer sınıfların mevcut olduğunu da tesbit edebiliyoruz.

Hürler arasında devlet idaresinin en çok dayandığı zümre, metinlerde "Büyükler„ diye anılan yüksek aristokrasi veya asiller sınıfıdır. Bu sınıfın devlet idaresinde kıral ile birlikte söz sahibi olduğu şüphe götürmez bir hakikattir. "*pankuş*„ müessesesini muhtemelen bu sınıf teşkil ediyordu.

Devletin feodal karakteri çok bâriz olan Eski Devlet zamanında bu sınıfın nüfuzu da o derece fazla idi. Birinci Hattuşili'nin vasiyetnâmesinden anladığımıza göre bu sınıfın nüfuzu bir Kıralın kendi yerine tayin ettiği veliahdin yerine başka bir prensi geçirebilecek kadar fazla idi ve bu sebepten Kırallar yüksek aristokrasiyi kendi idareleri için kazanmak mecburiyetinde idiler. Asilzâdelerin teşkil ettiği *pankuş* denilen meclis daha Eski Devlet zamanında bazı değişikliklere tabi olmuş ve I. Hattuşili devrinde Kıralın bir istişare organı mahiyetini taşıdığı halde, Telepinu anayasasiyle Kıralın kararlarına muhalefet edebilecek ve gerekirse onu devirebilecek bir nüfuz kazanmıştır. Yeni imparatorluk devrinde bu manada bir *pankuş* müessesesi tanımıyoruz. *pankuş* sözü isim olarak mabette cemâat manasında kullanılıyor. Fakat *pankuş* müessesesinin ortadan kalkmasiyle aristokrasi ortadan kalkmadığı gibi onu teşkil eden zümre devlet için mühim sayılan hallerde Kıral tarafından toplantıya çağrılıyordu. Böyle bir toplantı Şuppiluliuma tarafından oğullarından birinin Mısır'a Kıraliçeyle evlenmek üzere Mısır Kıraliçesi tarafından davet edildiği zaman tertip edilmişti. İkinci Murşili bu toplantı hakkında şöyle diyor: (*Babam*) (*memleketin*) *büyükleri*(*ni*) *konuşmaya çağırdı* (*ve şöyle dedi*): *Böyle bir şey şimdiye kadar başımdan hiç geçmedi. Bunun üzerine babam harem dairesi memuru* ^{GIŠ}PA. LU_2-*i*'*yi Mısıra gönderdi*„. Maalesef bu mühim toplantı ve bu toplantıdaki konuşma usulleri hakkında metin bizi daha fazla aydınlatmıyor.

Hürler arasında Kırallığın kudretinin dayandığı daha geniş bir zümre akkadça *bēlu* diye anılan "Bey„ler zümresidir. Hitit ordusunun subay ve kumandanları bu sınıftan geliyordu. Kıralın kendi idaresi altında *bēlu*'lara askerî vazifeler verildiği gibi bunların bazı harekâtı müstakillen idare ettiklerini de söyleyebiliriz. Beylerin muharebede elde edilen ganâimden hisse aldıkları iddia edilmişse de ben şahsen bu fikre iştirak edemiyeceğim. Mühimce siyasî ve idarî memuriyetlerin de bu sınıfın imtiyazına terk edilmiş olduğu tahmin edilebilir.

Hürler sınıfına mensup halkın en aşağı tabakasını küçük meslek erbabı, yani zanaatkârlar, ufak arazi işleyenler veya işletenler teşkil ediyordu. Kanunların bazı hükümlerinden ziraat erbabının korunmasına ve bu mesleklerin inkışafına ehemmiyet

verildiği anlaşılıyor. Metinlerde ^{GIŠ}KU ideogramı ile ifade edilen el işçilerinin ve küçük ziraatçilerin hürler sınıfına dahil olduğunu Sommer açıkça göstermiştir.

Hürriyetleri kısmen tahdit edilmiş olanlar arasında biri Akkadça *muşkēnu* sözü ile diğeri Sümerce NAM. RA ideogramı ile anılan iki halk sınıfı vardır ki bunlardan birincisinin yani *muşkēnu*'ların Hititlerdeki durumu hakkındaki henüz hiç araştırma yapılmamıştır. Ben şahsen bu hususdaki malzemeyi topladım, ve yakın zamanda *muşkēnu*'ları ele almak niyetindeyim. NAM. RA'lar hakkında metinler bize daha geniş araştırma imkânları vermişlerdir. Bunlar Hitit ordularının yendiği memleketlerin topraklarından alınıp Hitit arazisinin muhtelif kısımlarına sevk edilmiş ve oralarda iskân edilmiş halkı teşkil etmektedir. Ceza Hukuku bakımından bu halk muhtemelen "Hür„lerle aynı muameleyi görmekteydi. Yaptığım araştırmalar neticesinde bu halkın iki türlü muamele gördüğünü, ya büyük arazi sahiplerinin, veya mabetlerin emrine reâyâ olarak tahsis edildiğini veya devletin kendilerine doğrudan doğruya arazi vererek bunları Hitit iktisat sistemine hür birer çalışma unsuru olarak bağladığını tesbit ettim.

Hitit Devletinin iskân siyaseti ile ilgili mühim bir ferman üzerinde yaptığım incelemeler ve bu fermana tesbit ettiğim bir duplikat sayesinde devletin bunlara arazi, tohumluk, gıda maddesi ve giyecek eşya ve ziraat için lüzumlu hayvanları tahsis ettiğini tesbit ettim. Ayrıca NAM. RA ideogramının Hititçe karşılığının *arnuuala-* olduğunu bulmam da mümkün olmuştur. Bu sosyal sınıf hakkındaki araştırmalarımı Prof. Bossert için 60. doğum yılı münasebetiyle hazırlanan anma kitabına bir makale halinde sunmaktayım.

Hitit kanunlarında köle aynı zamanda bir mülkiyet konusu olarak ele alınmaktadır. Cemiyetin en az değer verilen unsuru köle olmakla beraber kanun onlara hürlerle evlenmek hakkını tanıyor. Kanun koyucusunun nazarında köle, Romalılar'da olduğu gibi yalnız bir hukuk objesi değil aynı zamanda geniş ölçüde bir hukuk süjesidir. Kanun, kölenin hayatını ve vücut bütünlüğünü koruyor. Buna rağmen kölelere karşı işlenilen suçlarda, hürlere karşı işlenilen aynı cinsten suçların yarısı nisbetinde ceza hükmediliyor. Hürlere karşı vücut sakatlama

cezaları tanımayan Hitit kanunları bazı ender hallerde köleler için bu cezaları tesbit ediyor. Hititlerin görüşüne göre köle ile sahibi arasındaki münasebet Tanrı ile kulu arasındaki münasebete benzemektedir. Onun için sahibinin köleye tesahubu hudutsuzdur. Ancak ahlakî mülâhazalar, onu köleye karşı sert hareket etmekten menedebilir.

Hitit Devletinin idarî ve askerî teşkilâtı hakkında maalesef kolayca elde edilecek malûmata sahip değiliz. Ancak dikkatle toplanan materyalı büyük bir titizlikle incelemek bizi neticeye götürebilir. Hitit saray teşkilâtı ve saray memurları hakkında durum böyle değildir. Hititlerin din işlerine verdikleri büyük önem sayesinde ve bilhassa Kıralın memleketin baş rahibi olarak dinî merasimlerde büyük bir rolü olması ve bu merasimlerin kusursuz cereyanını temin arzusu ile merasimlerin programları itina ile tesbit edilmiş ve "Bayram ritual'leri„ dediğimiz bu ritual'ler geniş ölçüde elimize geçmiştir. Bu metinlerin bize verdiği imkânlar sayesinde merasimle ilgili Hitit saray ve mabet memurlarının ayrı ayrı vazifelerini tesbit etmek mümkün olmuştu, ve bu hususdaki araştırmalarımın birinci kısmını 1940'ta neşretmiştim.

Devletin iç idaresi ile ilgili memuriyetlerden Eski Hitit devleti zamanına ait vesikalarda pek az bahsedilmesi, eğer bu devre ait vesikaların azlığı bizi aldatmıyorsa devletin bariz feodal bünyesi ile ilgilidir. Yeni Hitit İmparatorluğu devrinde bilhassa Şuppiliuliuma'dan itibaren merkezî idarenin kudreti artmış ve bir çok idarî memuriyetler ortaya çıkmıştır. Değişen idarî ve iktisadî bünye ile devletin gelir kaynakları da artmış ve bu artış Hitit Devletinin bir büyük devlet siyaseti gütmesine imkân vermiştir.

Eskiden yalnız Kıral malikânelerinden gelen veya derebeylerinin gönüllerinden koptuğu miktarda gönderdiği aynî vergiler yerine bunlarla birlikte büyük Hitit Konfederasyonuna bağlanan vasallerin kıymetli madenler halinde ödedikleri haraç büyük yekûn tutmakta idi. Yeni İmparatorluk devrinde kıral malikânelerinin temin ettiği gelirden başka devletin gelir kaynakları şu şekilde hülâsa edilebilir:

1. Mabet emlâkinden ve derebeylerinden alınan aynî vergiler. *şaḫḫan* mefhumunun bir kısmı ile bu vergiler ifade edil-

mektedir. Ancak muahhar devirlerde ve Büyük Kıralın iradesiyle bazı mabetler ve derebeyleri bu vergilerden muaf tutulmaya başlanmışlardı.

2. Devletin kendilerine tahsis ettiği araziyi işliyen ziraatçilerin ve ziraat erbabının ödediği aynî vergiler.

3. Şehirlerin ödedikleri ve muhtelif eşyayı içine alan vergiler.

4. Bazı vasalların kendileriyle akdedilen muahede hükümlerine göre ödedikleri haraç.

Hititlerde sivil ve askerî idareyi ayırmak mümkündür. Sivil idare için taksimatta bir insicam bulmak güçtür. Vasalların idaresi altında olmayan mıntıkalar, ya doğrudan doğruya hânedana mensup ve bu takdirde Kıral unvanı taşıyan ve geniş hareket serbestîsine sahip olan Prensler vasıtasiye veya Büyük Kıralın sıkı kontrolu altında bulunan valiler tarafından idare edilmektedir.

Anadolunun bazı kısımlarında da ihtiyarlar hey'eti ve muhtemelen bazı Cenup şehirlerinde Akkadça *ḫazzannu* denilen bir nevi belediye reisleriyle idare edilen şehir idareleri de mevcuttu. Bunların üzerinde valîlerin kontrol ve nufuz derecesini tayin etmek güçtür. Bazı şehirlerin ihtiyarlar heye'tiyle Büyük Kıral arasında akdedilmiş mukaveleler ele geçtiği gibi Büyük Kıralın *ḫazzannu*'lara doğrudan doğruya gönderdiği fermanların kalıntıları da ele geçmiştir.

Bir Hitit valisinin vazife ve yetkileri hakkında doğrudan doğruya bilgi elde etmek bugünkü halde kolay değildir. Valinin vazife ve selâhiyetlerini tayin etmek için Goetze'nin yaptığı gibi askerî bakımdan tehlikeli mıntıkaların idaresi kendisine verilen ve bir çok sivil ve askerî fonksiyonları memuriyetinde toplayan ve benim "şahsen Askerî Vali„ diye tercümeyi münasip bulduğum *bēl madgalti*'ye hitaben yazılmış olan fermandan istifade etmekten başka çare yoktur. Bu fermana ve diğer metinlerden elde ettiğimiz bilgiye göre valinin vazifeleri arasında şehirlerin dışarıdan yapılacak hücuma mukavemet edebilecek şekilde ve etrafında bir kanalla çevrili olarak inşası, şehrin içinde ve dışında âsâyişin ve emniyetin temini, emrindeki memurlar vasıtasiyle vergi işlerinin tanzimi, Kırala ait malikânelerin idaresinin kontrolu, halkın davalarının halli, boş arazinin

düşman memleketinden sevk edilmiş halkla iskânı vardır. Valinin vazifeleri arasında şehrin yani şehir surlarının yılda bir defa badanalanması da vardır ki bu da Hititlerin yüksek kültür seviyelerinin canlı bir delilidir. Kireç ve badanalamak ifade eden Hititçe sözlerin manalarını tesbit etmek benim için mümkün olduğundan dolayı bahtiyarım. Şehirlerin gece emniyetini temin için şehir kapılarının kapanmasının ve kapıların nöbetçilerle muhafaza edilmesinin gerekiği fermanda bildirilmektedir. Hitit arazisine yabancı tüccarlar için giriş ve orada ticaret yapmak da muayyen kayıtlara tabi idi ve "askerî vali„den müsaade almak gerekiyordu.

Hititlerde "Sivil vali„ yi ifade eden söz üzerinde şimdiye kadar durulmamıştır. Bu memurun ünvanı EN KUR^{TI} yani "Ülke beyi„ dir. İdeogramın Hititçe karşılığı *udneiaş išḫaš* olmak gerekir. Aynî vergilerle ilgili pasajlarda *bēl madgalti* ile yanyana geçmektir. Kendisinin "Sivil vali„ olduğuna dair bir muahede de kuvvetli bir delil vardır. Ve tıpkı *bēl madgalti*'de olduğu gibi şehirlerin idaresi, Kıral malikânelerinin kontrolu ve halkın davalarına bakmak vazifelerinin onun da uhdesinde olduğuna dair kayıtlara rastlıyoruz. Onun *bēl madgalti*'nin emrinde olduğuna dair hiç bir kayıt mevcut olmadığına ve şehirlerin idaresinin başında bulunduğuna göre sivil valiyi EN KUR^{TI} ideogramında aramak icap edecektir. Bu mühim memur hakkında elimizde maalesef pek az materyel mevcuttur.

Bir umumî vali vazifesini gören ve bu takdirde "Kıral„ unvanını taşıyan prenslerin idaresinde askerî kuvvetler bulunduğu ve harp halinde Büyük Kıralın emrinde bulunan merkezî kuvvetlere yardımcı ordular halinde iltihak ettiklerine dair kayıtlar vardır. Kıral ünvanını taşımıyan valilerin de aynı şekilde maiyetlerinde askerî kuvvetler bulundurup bulundurmadıklarını bilemiyoruz. *Bēl madgalti*'nin askerî harekâta iştirak ettiğine Murşili yıllarında bir defa işaret edilmektedir.

Validen sonra iç idareyle ilgili en mühim memur MAŞKIM'dır. Bu memur Hititlerde Şehir "MAŞKIM'ı„ unvanını taşımakta ve idarî teşkilâtta valinin emrinde bir nevi kaymakam vazifesini görerek kasaba ve civarı ile ilgili vergi toplama, hâkimlik ve idarî emniyet işlerini uhdesinde bulundurmaktadır.

Hititlerde müstakil bir adliye cihazının mevcut olmadığını ve idarî ve askerî makamların kaza yetkisine de sahip olduklarını başka bir fırsatta ifade etmiştim. Büyük Kıral memleketin baş rahibi ve baş kumandanı olduğu gibi aynı zamanda baş hâkimidir. Hürlerin hayatı ile ilgili davalara o baktığı gibi hâkimlerin karara bağlamakta güçlük çektikleri davaların Kırala gönderilmesi işlediğim bir fermanda emredilmektedir. Kıral fermanlarında hâkimlik vazifesini görenlere adaletten ayrılmamaları emredilmektedir.

Bir çok cihetleri henüz karanlık olmakla beraber Hititlerin oldukça gelişmiş bir askerî teşkilâta sahip olduklarını öğreniyoruz. "Sonuncu adam„ denilen basit erden sonra on başı, teğmen, yüz başı ve bin başı ile tercüme edebileceğimiz rütbe sahipleri mevcuttu. Generale tekabül eden askerî rütbeyi muhtemelen GAL GEŞTIN yani "Şarap başı„ denilen unvan ifade ediyordu. Muhtelif dillerde bir çok unvanların menşe manalarını zamanla değiştirerek büsbütün başka manalara kullanıldıklarını biliyoruz. GAL GEŞTIN'ın bazı harekâtı müstakilen idareye Kıral tarafından memur edildiği malûmdur. Askerî vazifelerle ilgili daha bazı rütbe ve unvanlar vardır ki bunların delâlet ettikleri manalar kat'î olarak tesbit edilmemiştir.

Mühim memuriyetlere memurların tayini doğrudan doğruya Kıral tarafından yapılıyordu.

Memurlara hizmetleri mukabilinde ücret verildiğine dair bilgimiz yoktur. Muhtemelen bu gibi kimselerin hizmetleri kendilerine tahsis edilen arazi ile ödeniyordu. Büyük Kıralın takdirine mazhar olmuş memurlara muhtelif fırsatlarda hediyeler verildiğine şahit oluyoruz. Bazı mühim şahsiyetlere büyük arazi yalnız hediye edilmekle kalmayıp aynı zamanda *şahhan* ve *luzzi* denilen tekâliften muafiyet te sağlanıyordu.

Yeni İmparatorluk devrinde büyük Kıral'ın, emrindeki teşkilâta hâkimiyeti kat'î idi. Muhtemelen Kıralın tahta çıkışında ve diğer muhtelif fırsatlarda memurlar, Kıralın şahsına ve hafidlerinin taht üzerindeki haklarına sadık kalacaklarına yemin ettiriliyorlardı. Bazı memurların her ay yemine tabi tutulması gerektiğine dair fermanlar elimize geçmiştir. Ancak böyle kuvvetli bir merkezî idare ile çeşitli etnik grupları içine alan Hitit Devleti asırlar boyunca muhtelif istikametlerden gelen

hücumlara muvaffakıyetle karşı durmuş ve yüksek bir Hitit medeniyetinin vücuduna imkân vermiştir.

Dr. EKREM AKURGAL (T. T. K. üyesi ve Ank. Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Doçenti), **Hitit sanatının Yunan sanatına tesirleri:**

Yunan sanatının kültür yönünden olduğu kadar sanat bakımından da Şarktan tesir aldığı bugüne kadar sezilmiş ve bu arada Mısır örneklerinin arkayik Helen mimarlığı, heykeltraşlığı ve resimciliği üzerinde olan tesirleri sistematik bir şekilde tesbit edilebilmiştir. Yunan sanatının bugün Yakın-Şark dediğimiz bölgeden aldığı tesirlere gelince bunların da mevcudiyeti sezilmiş, fakat vâzıh belgeler tesbit etmek mümkün olamamıştır. Bunun biricik sebebi Yunanlıların gelişmeğe başladıkları sekizinci yüz yılda Şarkın o zamanlar, Asurlular tarafından temsil edildiği yolundaki yanlış kanaattir. Helen sanatındaki yabancı unsurlara bakılıyor, bunun Şarktan geldiği görülüyor ve sekizinci yüz yılda Şarkta hâkim olduğu sanılan Asurluların elimize geçen sanat kalıntılarına baş vuruluyor, fakat Yunan sanatındaki bu Şarkkâri elemanlar orada bulunamayınca Fenike gibi kısmen hayalî sanat merkezlerinin mevcudiyetine inanılıyor ve Yunan dünyasının onlardan ilham ve örnek aldığı düşünülüyordu. Poulsen'den beri başlıyan bu düşünce bugüne kadar hâlâ hâkim bulunmaktadır.

Halbuki Yunan sanatının sekizinci yüz yılların sonunda gelişmesinde büyük rol oynıyan Hitit sanat merkezlerinin rolü bir türlü sezilemiyordu. Şurasını belirtmek lâzımdır ki başta Poulsen ve onun arkasından Payne ve Kunze olmak üzere Yunan sanatındaki Hitit elemanları ana hatları ile sezilmiş bulunuyordu. Fakat bütün müellifler Hitit sanatının Yunan sanatından bir çok yüzyıllar eski olduğunu sanıyorlar ve ikisi arasında bir münasebetin mevcut olamıyacağını düşünerek arada bizce meçhul olan aracıları aramıya koyuluyorlardı. Oysaki Hitit örnekleri ile en eski Yunan örnekleri arasında ancak bir generasyondan yani aşağı yukarı 25-30 seneden fazla bir zaman farkı mevcut olduğu bilinmiyordu.

Hitit sanatı üzerindeki çalışmalarımızın verdiği neticelere göre, Kargamış, Zincirli, Sakçagözü, Maraş gibi beylikler devrine ait Hitit merkezlerinin en parlak günleri sekizinci yüzyılın ikinci yarısına girmekte, bunların bazılarında ise sekizinci yüzyılın sonunda, hattâ yedinci yüzyılın başında bile canlı sanat faaliyeti bulunduğu âşikâr olmaktadır. Hitit sanatı bakımından durum böyle olduğuna ve Yunan sanatında, Hitit elemanları ile görülen eserlerin aşağıda ele alacağımız gibi yedinci yüzyılın başına ait bulunduklarına göre örnek alan ile örnek veren arasında hiç bir zaman farkı olmadığı ortaya çıkmakta ve Hitit sanatının Yunan sanatına doğrudan doğruya tesir icra etmesinde her hangi bir mâni bulunmadığı âşikâr olmaktadır.

Bunun dışında başka iki önemli cihet daha vardır ki, Hititlerin Yunanlılara doğrudan doğruya örnek ve ilham kaynağı olmalarına fırsat ve imkân sağlamıştır: Asur tarihine göz gezdirirsek 824 ile 746 arasında bir karanlık devrin mevcûdiyeti göze çarpacaktır. Bu devre ait ne bir mimarlık eseri ne de esaslı heykel eserleri ele geçmiştir. Ancak 746'da III. Tiglatpileser'in Asur tahtına oturmasından sonra Asurluların yeniden canlandığını, komşularını itaatleri altına aldıklarını ve güzel sanat eserleri meydana getirdiklerini görmekteyiz. İşte III. Salmanessar ile III. Tiglatpileser arasındaki bu yüz yıla yakın bir zaman içinde Hitit beylikleri serbest kalmışlar ve kendi altın çağlarını yaşamışlardır. Asurluların karanlık devrine tesadüf eden bu zaman içinde gelişmişler ve güzel sanat eserleri meydana getirmişlerdir. III. Tiglatpileser ile Sargon devrinin sonuna kadar Hitit sanat merkezlerinde bir durgunluğun mevcut olduğunu kabul edebiliriz. Fakat Sargon devrinden sonra, yani sekizinci yüzyılın sonu ile yedinci yüzyılın başında Asur hükümranlığının tekrar nüfuzundan ve gücünden kaybettiğini, Asurluların idaresi altında bulundukları Hitit beyliklerine artık yeteri kadar söz geçiremedikleri zâhir olmaktadır. İşte Asurluların zayıf düştükleri bu ikinci devrede de Hitit merkezlerinin yeniden parladıklarını görüyoruz. Bu devre ise Yunan sanat adamlarının Şarkı gezip tanımıya çalıştıkları zamana ve Yunan sanatında, Korint, Attika ve İyonya merkezlerinde olduğu gibi, Hitit elemanlarının görünmeye başladığı safhaya tesadüf etmektedir.

Eğer o zamanki coğrafî durum göz önüne getirilirse, Sam'al, Kargamış, Til Barsib, Haleb, Hamat gibi Hitit beyliklerinin Şimalî Suriye kıyılarının hinterlandını teşkil ettiklerini, buna karşılık Asurluların deniz tarafını kapayan bu Hitit merkezleri ile kuşatıldığını görürüz. Böylece Suriye kıyılarına çıkan ve Fırat sınırlarına kadar gelen Yunanlılar karşılarında Asurluları değil, Hititleri ve onların kabartmalar ve heykellerle süslü saraylarını, onların sanat eserlerini buluyorlardı. Demek oluyor ki tarihî ve coğrafî durum Hititlerin Yunanlılara örnek ve ilham vermesini sağlamıştır.

Yunan sanatındaki Hitit elemanlarının doğrudan doğruya Hitit merkezlerinden alınmış olduğunu açıkladıktan sonra simdi bu alınan sanat elemanlarının neden ibaret olduğunu görelim:

Hitit sanatı bugüne kadar iyice araştırılmamış olduğu için, Yunan sanatındaki Hitit unsurlarının da mühim bir kısmı meçhul kalmıştır. Biz tebliğimizde bugüne kadar Hitit sanatından alındıkları evvelce ortaya atılmış olan unsurları kısaca zikredecek, tarafımızdan meydana çıkarılan unsurlarda kaydedildikten sonra onların yalnız ikisi üzerinde, zamanın müsaadesi nisbetinde biraz daha etraflıca duracağız.

Bugüne kadar mevcut bilgiye göre Yunan sanatındaki şu unsurların Hitit sanatından intikal ettiği bilinmektedir: Bir çeşit kadın başlığı olan *Polos*, İsfenks tarzı saç, arkası sivri kırlangıç kuyruğu şeklinde etek, sivri uçlu ayakkabı. Bunun dışında arslan tasvirlerinin bazı detaylarının Hitit sanatından alındığı da sezilmiş, fakat bu detaylardan ancak bir ikisine, o da vazıh olmayan bir şekilde işaret edilmiştir. Bu arada ucu kıvrık hayvan kanatlarının da Hitit özellikleri taşıdığı tesbit edilmiştir.

Bunlara ek olarak bizim öne sürebileceğimiz Hitit elemanları da şunlardır: Ephesos ve Nimrud fil dişi işlerinde görülen saç nevi, bunun dışında genel olarak elbise kıvrımları, arslan tasvirinin 9 detayı, grifon tasvirinin 7 detayı ve sfenks tasvirinin üç detayı, araba tasvirlerinin mühim kısımları, çeşitli tanrı ve kahraman örnekleri ve nihayet bazı profan konulu motifler.

Bu konuyu başka bir yerde daha etraflı bir şekilde neşretmek üzere olduğumuzdan bugünkü tebliğimizde ileri sürdüğümüz konulardan yalnız ikisi üzerinde konuşmayı ve böylece

onlar üzerinde esaslı ve münakaşaya elverişli bilgi vermeyi uygun buldum.[1]

Yunan sanatında Proto-korinth vazolarının yedinci yüzyılın ikinci dörtlüğüne tarihli bulunan plastik şekildeki veya desen halindeki arslan tasvirleri ile, Olympia, Isparta, Atina, Girit, Kıbrıs ve Ephesos'un aynı zamana tekaddüm eden veya hiç olmazsa tekabül eden arslanlarındaki esaslı 9 adet detayın sekizinci yüzyılın ikinci yarısına veya yedinci yüzyılın başına ait Hitit arslanlarında aynen mevcut olduğunu görmekteyiz. Bunlar arasında yürek şeklinde stilize edilmiş kulak, kordon tarzında işlenmiş gerdan katmerleri, alt ucu belirtilmiş burun, insan kaşları şeklinde gösterilmiş kaşlar, dışarıya sarkmış olup çeneye yapıştırılmış olan dil, kanca şeklinde pençe ve lituus tarzında kıvrılmış kuyruk aynı asır içinde yalnız Hitit ve Yunan sanatında mevcuttur. Bel ve ayak stilizasyonu bakımından olan benzerlikler ise gerek Hititlerde ve gerekse Yunan merkezlerinde aynı olmakla beraber, komşu ülkelerin çağdaş eserlerinde de bulunmakla kesin hüküm vermiye yararlı değildirler.

İlk önce saydığımız yedi detay ise Hitit ve Yunan örneklerinde bir birinin aynı olduğu halde onların dışında ne Asurun, ne de Fenike, Mısır veya Kıbrıs'ın çağdaş eserlerinde mevcuttur. Bütün bunlara bir de gerek Hitit merkezlerindeki ve gerekse Yunan merkezlerindeki arslan tasvirlerinin kübik ifade ve nisbet ölçüleri bakımından bir birine çok yakın olduğunu düşünürsek, Yunan sanatının arslan tasvirini Hitit sanatından almış olduğu hususunda hiç bir şüphemiz kalmıyacaktır. Yunan örneklerinin en eskileri, yani Girit, Ephesos ve Kıbrıs'dakiler sekizinci yüzyılın sonunda, Korinth şehri vazolarındakiler de (yani Proto-korinth vazolarının ikinci siyah figür tekniğinde olanları) yedinci yüzyıln ikinci dörtlüğünde meydana geldiklerine göre, bunlara en yakın olan Hitit örneklerini ararsak onlara Zincirlide rastladığımızı söylememiz lazımdır. Bilhassa son yıllarda neşredilmiş olan ve Zincirlide ortaya çıkarılan fil dişi aslan heykelciklerinin Yunan ustalarına örneklik etmiş olan Hitit eser-

[1] Aynı sebepten tebliğin bu basılı şeklinde hâşiye vermeği de zâit addediyorum. Aynı mevzu DTC Fakültesi tarafından basılmakta olan «*Spaethethitische Kunst*» adlı kitabımda tafsilâtlı bir bahis halinde mütalea edilmektedir.

lerini temsil ettiğini söyleyebiliriz. Yukarıdaki saydığımız 7 - 9 detay bakımından bunları Yunan örnekleri ile karşılaştırmak, aradaki yakın benzerliği göstermek için kâfi gelecektir. Yunanlılar Hitit örneklerini doğrudan doğruya Hitit merkezlerinde tanımış olabilecekleri gibi, Hititlere ait küçük eşyanın memleketlerine ihraç edilmiş örneklerinden de istifade etmiş olabilirler. Netekim Sisam'da bulunmuş olan bir fil dişi arslan başı buna örnek gösterilebilir. Sözü geçen fil dişinden mamul arslan başı, Sakçagözü üslûp kademesine dahil bir esedir. Ve büyük bir ihtimal ile Sakçagözü, Zincirli ve civarında sekizinci yüzyılın sonunda veya yedinci yüzyılın başında yapılmış olsa gerektir Bu eserin Sisam'da bulunmuş olması bize geç Hitit sanat eserlerinin Yunan sanat merkezlerine ihraç edildiğini kuvvetle isbat eden bir örnektir. Böylece Yunanlılardaki ilk arslan tasvirlerinin aynen Hitit sanatından alınmış olduğu ortaya çıkmaktadır.

Grifon tasvirlerine gelince; bugüne kadar mevcut Yunan grifon tasvirlerinin kendilerine öz şekilleri daima göze çarpmış, onların Mısır, Miken ve Asur tasvirlerinden çok farklı olduğu da sezilmiş, fakat Hitit grifonları etüd edilmemiş olduğundan Yunan grifonlarının bizce meçhul, Fenike veya her hangi bir Şark merkezinden geldiği tahmin edilmekle iktifa edilmiştir. Halbuki Hitit merkezlerinde malûm olan grifon örnekleri detaylı ve esaslı bir şekilde ele alınınca, Hitit ve Yunan grifonlarının tam yedi esaslı detay bakımından bir birinin aynı olduğu görülür.

Kulak, gerdan katmeri, gözaltı şişkinlikleri, kuş gagası şeklindeki ağzın üst kısmı, arslan çenesi tarzındaki ağzın alt kısmı, açık ağızdan dışarıya çıkarılmış dil ve nihayet baş ve boyun üzerinde birer kıvrım meydana getiren büyük tüy veya bukle bakımından Yunan grifonları burada örneklerini projeksiyonla gösterdiğim Hitit grifonlarının aynıdırlar. Ne Miken, Asur, Fenike, ne de Mısır veya Kıbrıs grifonlarında aynı detaylara rastmak mümkündür. Resimlerini gösterdiğim Hitit örneklerinin en eskileri sekizinci yüzyılın ilk yarısındadırlar, fakat onların bazıları yedinci yüzyılın başındadırlar. Aynı özellikleri haiz olan Yunan örnekleri, söz gelimi Londra Müzesindeki Aigina'dan gelme grifonlu testi yedinci yüzyılın ikinci dörtlüğüne

aittir. Böylece Hitit örnekleri ile Yunan örneklerinin aşağı yukarı çağdaş olduğunu da görüyoruz. Demek oluyor ki Yunan sanatındaki grifon tasvirinin de en ince teferruatına varıncıya kadar Hitit sanatından alınmış olduğu meydana çıkmaktadır.

Yunan sanatında vazolarda, mabetlerde, pazar yerlerinde ve her çeşit küçük sanat eşyasında yer alan ve tasvir konularının en önemli iki örneğini teşkil eden aslan ve grifonun tamamiyle Hitit sanatından geçtiğini isbat ettikten sonra yukarıda adlarını yazdığımız diğer sanat elemanları ile sanat motiflerinin de aynı tarzda, elle tutulur, gözle görülür bir şekilde, Yunan merkezlerine Hitit merkezlerinden geçmiş olduğunu isbat etmek mümkündür. Vaktimizin darlığından bu hususdaki neticelerimiz için başka yerde neşredilmekte olduğunu söylediğimiz yazımızı sağlık vereceğiz. Yalnız son olarak 1939 yılında Delphoi'da bulunmuş olağanüstü güzellikte bir fil dişi eserinin detaylarına kısaca işaret edip bir iki noktaya da bu suretle dokunmuş olmak isterim. Sözü geçen ve projeksiyonla gördüğümüz fildişi heykelcik bir aslanı zapteden bir erkeği tasvir etmektedir. Erkeğin sfenksler tarzındaki bukleleri Nimrud ve Ephesos'ta bulunmuş fildişi heykelciklerinde görülen şekildeki saçı ve sol eli ile bastırdığı aslanın dört detayı tamamen Hitit tarzındadır. Fakat eserin diğer detayları Doğu Yunan sanatında görüldüğü nevidendir. Bu eser Amandry'nin de haklı olarak söylediği gibi yedinci yüzyılın ikinci yarısına aittir ve muhakkak ki bir Yunanlı ustanın elinden çıkmıştır. Demek oluyor ki Yunan sanatına giren Hitit motifleri yedinci yüzyılın sonuna kadar yaşamıştır. Delphoi'da bulunan, fakat Batı Anadolu'da yapılmış olan bu eser mütekâmil bir Yunan eseri olduğu halde hâlâ Hitit tesirleri göstermektedir. Bu, Hitit sanatından alınan tesirin aşağı yukarı bir yüz yıl boyunca Yunan dünyasında hâkim olduğuna işaret eder.

Yunanlılar Şarkı tanımak üzere sekizinci yüzyılda Suriye kıyılarına çıktıkları zaman tarihî ve coğrafî âmillerin neticesi olarak karşılarında Hititleri buldular ve tesadüfün bu yardımı ile Hititlerin mabetlerini, saraylarını ve onları süsleyen kabartmaları ve heykelleri görerek beğendiler ve kendi yurtlarında yaptıkları eserlerde aynen kopye ettiler. Bunun neticesi olarak

bir iki yüzyıl sonra dünyanın en büyük medeniyetini yaratacak olan Yunanlılar ilk örneklerini ve ilhamlarını Hititlerden almış oldular. Böylece tarihî ve coğrafî âmillerin istisnaî hali Hititlere dünya sanat tarihinde hemen hiç bir kavme nasip olmayan mühim bir rol oynamak imkânını sağlamış oldu.

Bu tebliğ hakkında yapılan münakaşa

Tebliğin okunmasından sonra İstanbul Üniversitesi Profesörlerinden H. Th. Bossert söz almış ve son Hitit san'atının Grek san'atı üzerine çok tesir ettiği hususunda Dr. Ekrem Akurgal ile aynı fikirde olduğunu, bunun hayrete şayan bir şey olmadığını, Grekler tarafından Hitit eserlerinin meydanda görülmekte bulunduğunu, bu sebeble bilhassa Hitit skülptürlerinden ve kabartmalarından fazlasiyle müteessir olduklarını açıklamış, fakat bu meseleyi ispat mevzuunda Dr. Akurgal'la hem fikir olamıyacağını, meselâ saç örgüsü veya elbise katları vs. gibi benzerliklerin bir moda meselesi olarak telâkki edilebileceğini, o zaman için dahi dünyanın bir bütün halinde mütalea edilmesi gerektiği, bu itibarla modaların daha o zamanlarda bile bir yerden başka yerlere geçmekte olduklarını ileri sürmüştür.

Hayvan motifleri arasındaki benzerliklere de temas eden Prof. Bossert arslan motifini ele almış, arslanlarda dilin dışarıya sarkıtılması gibi hallerin apotropeik esaslara dayandığını, dilin bu durumunun bir çok kültürlerde görülen müşterek bir hal olduğunu, bir tesiri ifade etmediğini belirtmiş, nihayet Dr. Akurgalın tezini ispat hususunda daha esaslı ve kat'î mahiyette misaller seçmesini ve araştırmalarına devamını temenni etmiştir.

Bunun üzerine Dr. Ekrem Akurgal şu cevabı vermiştir:

"Profesör Bossert'in anlattıklarından kısaca şunları istihraç ettim:

1. Moda çabuk geçer dediler ve öyle sanıyorum ki bununla Yunan ve Hitit örnekleri arasında çağdaş olmak vaziyetinin zaruretine işaret etmek istediler. Öyle anlaşılıyor ki Prof. Bossert benim türkçemi takip edememişlerdir. Mukayeselerimi çağdaş eserler arasında yaptım. Hitit eserleri ile Yunan eserlerinin çağdaş veya en çok biri birinden 25-30 sene farklı olduklarını bilhassa belirttim. 2. Prof. Bossert benim Delphoi'da

bulunmuş olan ve artık mütekâmil bir Yunan eseri olan fildişi heykelciliğini Hitit örnekleri ile mukayese etmemi doğru bulmadılar. Sayın profesörün beni yine iyi takip edememiş oldukları anlaşılmaktadır. Delphoi'da bulunmuş eseri Hitit san'at unsurlarının Yunan san'atında ne kadar uzun zaman yaşadıklarına bir örnek olsun diye gösterdim. Yoksa Hitit san'atı ile mukayese ettiğim Yunan eserleri ya VII. yüzyılın başından veya ikinci dörtlüğündendir. Üstelik mukayese ettiğim Hitit eserleri ile Yunan eserleri arasında yalnız zaman yakınlığı değil ayrıca mekân yakınlığı da mevcuttur. 3. Profesör Bossert beni çok memnun eden bir itirazda bulundular. Çünkü bu bana elle tutulur gözle görülür bir isbat ileri sürmek imkânını sağlamaktadır. Prof. Bossert dediler ki: 'Ekrem Akurgal çeşitli detaylar üzerinde konuştu ve onların hem Hitit san'atında hem de Yunan san'atında bulunduğunu söyledi. Bu mümkündür. Fakat bu iki san'atın biri birinden ilham aldığını anlatmak için kâfi değildir. Meselâ dışarıya çıkmış dil, malûm olduğu üzere apotropeik bir manayı haizdir ve her tarafta mevcuttur. Kezalik aslanların kübik bir ifadeyi haiz olmaları da bu nevidendir. Bilfarz bu günkü iptidaî kavimlerin aslan heykellerinde de kübik ifade vardır. Onlarda da dil dışarıdadır, dediler; kendilerine cevabım şudur:

"Hitit dünyasından binlerce kilometre ve binlerce yıl uzakta olan bu günkü iptidaî kavimlerin aslanlarını bir tarafa bırakıyorum ve sayın Profesör Bossert'ten biraz önce bana tavsiye ettiği zaman ve mekân bakımından yakın olma kaidelerine riayet ederek bize dili dışarıya çıkmış ve alt çenesine yapışık olup ta Hitit veya Yunan aslanı olmıyan bir tek aslan göstermelerini rica ediyorum. Meselâ: böyle bir Mısır veya Asur aslanı mevcut mudur? Lütfen, tasrih buyursunlar. Münakaşamızı müsbet ve müşahhas misallerle yapabilmek için bunu kendilerinden bilhassa bekliyorum."

Tekrar söz alan Prof. Bossert, Asur ve Mısır san'atında varlığını iddia ettiği dili dışarıya çıkık arslanları göstermeğe zemin ve zamanın müsaid olmadığını söylemiş, Dr. Akurgal da: "Prof. Bossert, 'Böyle bir Mısır veya Asur arslanını şimdi ben cebimden nasıl çıkarayım' dediler. Kendilerine cevabım şudur: Böyle bir örneği Prof. Bossert ceblerinden değil hiç bir yerden çıka-

ramazlar. Çünkü o mevcut değildir. Yok, Prof. Bossert hâlâ iddialarında israr ediyorlarsa, emir buyursunlar kütüphâne hemen bitişik odadadır. Derhal yarım dakika içinde istedikleri kitabı getirebiliriz. Tebliğimde ele aldığım diğer bütün noktalar üzerinde de sayın profesörle ayni şekilde münakaşa etmeğe hazırım. Lütfen cevap versinler.„ demiştir.

Burada oturumu idare eden başkan Ord. Prof. Şevket Aziz Kansu, tarafların münakaşalarını başka yerde yazılı olarak yapmalarının daha doğru olacağını söyliyerek, dördüncü tebliği okuyacak olan Dr. Kraus'ı kürsüye davet etmiştir.

F. R. KRAUS (İstanbul Arkeoloji Müzeleri tablet uzmanı), **İstanbul çivi yazılı tablet kolleksiyonuna ait yeni çalışmalar ve metin neşriyatı:**

III. Türk Tarih Kongresinde okuduğumuz tebliğde İstanbul Arkeoloji Müzelerinde muhafaza edilen çivi yazılı tabletlerin mahiyet ve ehemmiyetini toptan izaha çalıştığımız gibi böyle bir kıymetli vesika arşivinin ancak metin neşriyatı vasıtası ile canlı bir malûmat kaynağı haline gelebileceğini arzettik. Büyük sabırla nâçiz maruzatımızı dinlemek lûtfunda bulunmuş olanlar arasında tablet neşri hususunda arada geçen beş senede neler yapıldığına merak edenler olabilir düşüncesiyle bugün mevzuunu İstanbul tabletlerinin teşkil ettiği yeni çivi yazılı metin neşriyatından müsaadenizle kısaca bahsedeceğiz.

İntişarının yakın olduğunu III. Türk Tarih Kongresinde ilân ettiğimiz seçme Boğazköy metinlerini havi birinci cild[1], kongreden az sonra 1944 senesinde çıkmıştır. Profesör Güterbock'un idaresi altında ve iştirakiyle Müzemizin hititologları Hatice Bozkurt ve Muazzez Çığ'ın hazırladıkları bu eser büyük küçük 36 tabletin 32 sahifeyi dolduran, çok güzel ve okunaklı kopyalarıyle metinlere dair Türkçe ve Almanca kısa izahattan ibarettir. Bu tabletlerin kısm-ı azamîsi bayram tasvirlerine hasredilmiştir; bundan maada iki fal metni, bir Hanigalbat kıralı-

[1] H. Bozkurt, M. Çığ, H. G. Güterbock, İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan Boğazköy tabletlerinden seçme metinler (T. C. Maarif Vekilliği Antikite ve Müzeler Müdürlüğü yayınlarından, Seri III, Sayı 1). İstanbul, 1944, Maarif Matbaası.

nın Hitit kıralına Akkadca yazdığı mektup ve bilhassa *"meşedi"* unvanını taşıyan memurlar için meşhur talimatnâme dikkatı celbetmektedir.

Bu cildden bahseden Ankara Üniversitesi hititoloji doçenti Sedat Alp [2] mü'ellifleri tebrik ettikten sonra bu sahadaki çalışmalarının devamlarını istemiştir. Yale Üniversitesi hititoloğu profesör Goetze ise, Türkiyede çıkan bu ilk Boğazköy metin neşriyatının 1947 senesinde bastırdığı tenkidini [3] daha fazla cildin intişarı temennisiyle bitirmektedir. İkinci cildin Hatice Bozkurt, Muazzez Çığ ve Hans Güstav Güterbock tarafından neşredilişiyle profesör Goetze'nin temennisi aynı senede tahakkuk etmiştir. Birinciye mümasil olan ikinci cild 40 sahifede 139 tablet ve parçanın temiz ve vazıh kopyalarını ihtiva etmektedir [4]. Bu cilde karakterini veren 111 bayram tasvir metni ile 20 sihir ritualinden başka omen ve orakel metinleri. bir efsane ve Kikuli'nin koşu atlarının talimi hakkındaki meşhur eserinin bir parçası şayanı dikkattir.

Halihazırda İstanbul'da bulunan bütün neşredilmemiş Boğazköy tabletleri Hatice Bozkurt ve Muazzez Çığ tarafından kopya edilmiştir. Müelliflerin bize lûtfen verdikleri malûmata göre üçüncü bir cildi teşkil edecek olan bu 125 metnin 66'sı bayram, 38'i sihir ritualleri olup geri kalanlar arasında dua, nezir ve adak metinleriyle tarihî mahiyette olan dört küçük parça bulunmaktadır. Bu metinler hakkındaki izahat usul dairesinde hazırlandıktan sonra cildin matbaaya verileceği ümit edilmektedir.

Malûm olduğu veçhile kopyaları neşredilmiş olan tabletler hiç bir suretle kıymetini kaybetmezler. Zira şüpheli işaretlerin okunuşu, eksikliklerin büyüklüğü, parçaların birbirine aidiyeti gibi meseleler âlimleri her zaman orijinallerin yeniden tetkikine mecbur kılar. Nitekim Ankara Üniversitesi hititoloji

[2] Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt II, Sayı 5. s. 789 sol tarafta ve 794 sağ tarafta.

[3] Journal of Cuneiform Studies, Vol. I, s. 87-92, bilhassa s. 92.

[4] Hatice Bozkurt, Muazzez Çığ, H. G. Güterbock, İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan Boğazköy tabletleri II. (T. C. Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayınlarından, Seri III, Sayı 2). İstanbul, 1947, Millî Eğitim Basımevi.

Doçenti Sedat Alp, Oxford Üniversitesi Shillito readeri Gurney, Heidelberg Üniversitesi Privatdozentlerinden Edel, Strasbourg Üniversitesinin hititoloğu Laroche, Londralı Mr. Neufeld ya Müzemizde neşredilmiş tabletlerle veyahut ta bulundukları yerlerde bu cins tabletlerin Müzemizden alınan fotograflariyle meşgul olmuşlardır.

Boğazköy tabletleri zengin İstanbul kolleksiyonlarının alâkayı celbeden yegâne kısmı değildir. Bilhassa kemiyet ve keyfiyet bakımından ancak Philadelphia Üniversite Müzesindekilerle mukayese edilebilen Şumer edebî metinler gruplarımız şumerologları celbetmiştir. İkinci cihan harbindan evvel 18 ay Müzemizde çalışmış olan Philadelphia'daki Pennsylvania Üniversitesinin Harrison research professor'u ve Üniversite Müzesinin Babylonia kısmı konservatörü Samuel Noah Kramer 1944 senesinde gayretinin başlıca semeresini güzel bir cild şeklinde neşretmiştir[5]. 94 sahifeyi dolduran 167 tablet ve parçanın kopyalarının başında gelen, Türkçe ve İngilizce yazılmış mukaddimede neşredilen metinlere dair mutena bir bibliyografya toplanmıştır. Bu güzide eserden teferrüatiyle bahsetmek şöyle dursun hemen hemen bütün edebî sahaların nümunelerinden ibaret olan muhteviyatını telhis etmek bile Şumer edebiyat tarihini çizmek demek olacaktı. Çünkü hemen hemen hiç bir tekmil metni ihtiva etmediği halde neşredilen yeni parçalar sayesinde şimdiye kadar nâtamam olan orijinal nazımların bazısı tamamlanabilmekte diğerlerindeki eksiklikler doldurularak böylelikle bu neşriyat bize Şumer edebiyatının bir çok sahasını aydınlatmış bulunmaktadır.[6] Bu mühim yeni malzemeye dayanarak profesör Kramer şimdi bile bazı Şumer şiirlerinin rekonstrüksiyonuna muvaffak olmuştur[7].

[5] S. N. Kramer, İstanbul Eski-Şark Müzesindeki Nippur'da bulunmuş Sümer edebî metinleri — Sumerian literary texts from Nippur in the Museum of the Ancient Orient at Istanbul (The Annual of the American Schools of Oriental Research, vol. XXIII for 1943 - 1944). New Haven, 1944.

[6] S. N. Kramer, Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale, vol. XXXVI, s. 69, haşiye 1: «While the contents are not sensational in character, they will prove invaluable for the gradual and patient piecing together of a large number of Sumerian literary compositions».

[7] S. N. Kramer, Lamentation over the destruction of Ur (The Ori-

Harbdan sonra 1946 senesinde Dr. Kramer ikinci def'a İstanbul'a gelip bu sefer çalışmasını destan ve efsanelere hasrederek bazısı büyük ve mühim olan 117 aded parçayı kopya etmiştir[8]. Bu yeni kopyaları ihtiva edecek olan ikinci Şumer edebî metinleri neşriyatının çıkması sabırsızlıkla beklenmektedir. Zira Dr. Kramer'in topladığı metinler Şumer edebiyatının çok enteresan bir kolunu tamamlamakla kalmayacak, mü'ellifin 1946 senesinde Şumer destanları hakkında ilk defa ortaya attığı fikir[9] filolog ve müverrihlerin merakını bu yeni malzemeye karşı bir kaç misli arttıracaktır. Dr. Kramer, Enmerkar, Lugalbanda ve Gilgameş destanlarını Grek, Hintli ve Jermen'lerin kahramanlık destanlarına benzeterek Şumer'lerin dahi o destanların aksettirdikleri siyasî ve medenî hali, yani bir kahramanlık devrini yaşadıklarını istidlal ediyor. Tamamiyle yeni ve ilk bakışta bile ikna edici olan bu fikrin neticeleri üzerinde durmak tebliğimizin çerçevesini geçer. Ancak yeni faraziyenin Eski Mesopotamya hakkındaki tarihî görüşümüze derin bir tesir yapacağı şimdiden söylenebilir.

Chicago Üniversitesi profesörlerinden ve Oriental Institute'ün âzalarından Geers geçen sene Şumer edebiyatının başka bir kolunu teşkil eden kral ilahîlerinin henüz neşredilmemişlerini kopya etmiştir.

Ayni âlim Chicago Oriental Institute'ün hazırlamakta olduğu lûgât için Müzemizde muhtelif vokabüler ve sillaberlerle

ental Institute of the University of Chicago. Assyriological Studies, No. 12). Chicago, (1940). The University of Chicago Press; Revue d'assyriologie, vol. XXXVI, s. 68-80; Sumerian mythology (Memoirs of the American Philosophical Society, Vol. XXI, 1944). Philadelphia, 1944 (muhtelif misalleri ihtiva eder).

[8] Mezkûr âlimin çalışmaları hakkında bir Amerikan gazetecisinin gazetelerine verdiği haberdeki bir yanlışlık bazı Türk gazetelerine dahi geçmiş olduğundan burada bu hatanın tashihi yerinde olacak zannederiz: Dr. Kramer gazetelerin gösterdiğine aykırı olarak Enmerkar destanını müzemizde keşfetmiş değildir, sadece mevcudiyetinden daha seyahatından evvel haberdar edildiği, kaydı tablet kataloğuna geçmiş ve mahiyeti tablet mütehassıslığınca malûm olan, bizim iki ayrı parçadan terkib ettiğimiz bu mühim tabletin kopyasını yapmıştır,

[9] Heroes of Sumer. A new heroic age in world history and literature. Proceedings of the American Philosophical Society, Vol. 90, No. 2, 1946.

meşgul olmuştur. Müzenin tablet mütehassısları ayni sahaya aid olarak topladıkları metinleri neşretmek tasavvurundadırlar. Mevzubahs olan bütün bu edebî ve lûgavî metinler Nippur'dandır.

Kendisini evvelce Eski Grek, Mısır ve bilhassa Mesopotamya riyaziyatının tedkikine vermiş olan riyaziyûn ve riyaziye tarihçisi, Brown Üniversitesi profesörlerinden Otto Neugebauer 1946 senesinde Müzemizden Seleukidler devrine aid olduklarına nazaran kolleksiyonumuzun en yeni kısmını teşkil eden Uruklu astronomik metinlerimizin resimlerini havi 45 fotoğrafı almıştır. Ayrıca Chicago, Paris, Berlin müzelerinden aldığı fotoğraflar sayesinde kamer ve seyyarelerin hareketlerini ilmî bir tarzda kaydeden Babilli cedvellerin yeniden tertibine muvaffak olan Dr. Neugebauer, asiriyologların kuşku ile baktıkları, fakat hey'et ilmi tarihinde mühim bir yer işgal eden bu metinlerin neşriyatını hazırlamıştır.

Profesör Neugebauer ile beraber çalışan Brown Üniversitesi asiriyoloji profesörü Sachs ise, çok karışık olan Şumer ve Babilli metrolojiyi kitabet talebelerine pratik bir usulle öğreten ölçüler cedvellerini tedkik mevzuu seçerek bu bakımdan kendisine lüzumlu olan ve Müzemizde mevcud tabletleri gösteren 448 aded fotografı almış bulunmaktadır; bu malzemenin neşrini de beklemekteyiz.

Şimdiye kadar bahsedilen bütün çalışmalar ve neşriyat kelimenin geniş manasiyle edebî sahaya mahsus idi. Ma'mafih meydana çıkmış olan tabletlerin ekserisini teşkil eden ve kolleksiyonumuzda dahi gayet geniş yer tutan idarî ve hukukî vesikalar unutulmamıştır. Muhteviyat ve şekil bakımından Eski Babil devrinin hukukî vesikaları arasında hususî bir ehemmiyet kesbeden, en çoğu Şumerce yazılmış olan Nippur vesikalarımızın 161'i Hatice Bozkurt ve Muazzez Çığ tarafından mutad itina ile kopya edilmiştir; 66 sahifeyi dolduran bu kopyaların yanında tablet mütehassısının tertib ettiği İstanbul'daki Nippur'dan gelen bütün Eski Babil hukukî vesikalarının mufassal kataloğu ile neşriyatta geçen şahıs isimlerinin tam listesi bulunur. İçinde müverrihleri dahi alâkadar eden yeni sene isimlerini havi tabletler ile eski ve cinsi nadir olan metinlerin bulunduğu bu mufassal eserin yakında Maarif Matba'asında basılacağı ümidedilmektedir.

Neticede beş senelik neşriyat faaliyetinin bilançosu olarak üç cildin neşredildiğini, birinin matbaada bulunduğunu, dördünün de ya hazırlanılmakta veyahutda basılmağa hazır olduğunu kaydedebiliriz. Kolleksiyonlarımızın tükenmez zenginliğine bakılırsa istikbalde dahi geniş ve mütenevvi neşriyat faaliyetinin devamı candan arzu edilmektedir.

II. Klâsik Çağlar ve Bizans Seksiyonu

Açılma Saati 15

BAŞKAN: Aziz Ogan
SEKRETERLER: Dr. Afif Erzen, Dr. Halil Demircioğlu

Dr. AFİF ERZEN (İstanbul Üniversitesi Eski Çağ tarihi doçenti), **Büyük İskenderle III. Darius arasındaki İssos muharebesinin mevkii hakkında:**

Büyük İskender, Anadoluda efsanevî Gordiyon düğümünü kılıcıyla parçalamak suretiyle değil, Eski çağda Yakınşark'ın geopolitik bakımdan bir mihrak ve bir düğüm noktası olan bu günkü İskenderun bölgesinde yaptığı meydan savaşında Pers kralı III. Darius'a indirdiği kat'î darbe ile Şark'a hâkim olacağını göstermiştir. Bu itibarla Doğu'nun ve Batı'nın iki büyük kralının ilk defa olarak bu bölgede karşılaşmaları bir tesadüf eseri olamıyacağı gibi, kat'î neticeli İssos meydan savaşının yeri de her hangi bir coğrafî mevki değildir. Nasıl ki, bir san'at âbidesinin kazılar neticesinde bulunan kalıntıları bize o âbideyi yeniden inşa ve ihya etmek imkânını veriyorsa, dünya tarihi bakımından büyük önem taşıyan vak'aların cereyan ettikleri mevkilerin tespiti ve yerlerinde yapılan araştırmalarla elde edilen deliller de bu büyük tarihî hadiseleri canlandırmak ve gerçek manalarını da anlamak imkânını sağlar.

İskenderun körfezi ile Amanos dağları arasında kalan dar saha, Doğu - Batı, Kuzey - Güney istikametinde gelen büyük yolların geçtiği bir bölgedir. En eski zamanlardan itibaren Mısırla Mezopotamya ve Küçük Asya arasındaki bağı bu bölge sağlar. Mezopotamya'dan Akdeniz'e ve Küçük Asya dolayısiyle Avrupa'ya giden yollar bu bölgedeki geçitlerden geçmiştir. Bundan dolayı Mezopotamya, Mısır ve Anadoludaki hemen bütün mühim siyasî teşekküller bu bölgeye hâkim olmaya çalışmışlar ve burasını ele geçirmek için büyük fedakârlıklarda

da bulunmuşlardır. Darius'un ecdadının an'anesine uyarak Kapadokyadan geçmek suretiyle Kızıl Irmak veyahut ta Küçük Asyanın başka bir yerinde İskender'le karşılaşmaması ve onu Amanos dağlarının öbür tarafında beklemesi sebebsiz olmasa gerektir. Muharebeden önce her iki tarafın almış olduğu tedbir, bu bölgeye verilen hususî ehemmiyeti de anlatmaktadır. Bu muharebenin İskender tarafından kazanılması ile Perslerin denizle ve Batı ile temamiyle irtibatı kesilmiş ve İskender için Pers deniz kuvvetlerinden gelecek tehlike ortadan kalktığı gibi, Mısır ve Mezopotamya yolları da kendisine açılmıştır. İşte bu kadar mühim neticeli muharebe, İskenderun körfezinin sahil ovasında bulunan Eski çağın İssos şehri civarında ve Pinaros ırmağı kıyılarında cereyan etmiştir. Her iki ordunun harekâtını ve muharebenin safhalarını Eski çağ müelliflerinin kaytlarından ve bilhassa İskender tarihçileri olarak tanılan Arianos ve Kurtius'un eserlerinden bütün teferruatiyle bilmekteyiz. Fakat büyük meydan savaşının cereyan ettiği mahallin bu gün nereye tekâbül ettiği şimdiye kadar yapılan tetkiklere rağmen hâlen tesbit edilmiş değildir. Bunu biz de kat'î surette tesbit etmiş değiliz. Bizim burada söyliyeceklerimiz meselenin halli hususunda ne gibi bir yol tuttuğumuzu ve daha ne gibi imkânları düşündüğümüzü bildirmek suretiyle konuyu münakaşaya koymaktan ibarettir.

Bu meselenin çözülmesi için tuttuğumuz yol şudur:

1. Bu bölge hakkında malûmat veren Eski çağ müelliflerinden başlıcalarının, bilhassa Xenophon, Arrianus, Kurtius Rufus ve Diodor'un kayıtlarını ayrı, ayrı gözden geçirerek, bunları bugünkü durumla karşılaştırmak ve münakaşa etmek.

2. Elde edilen neticelere göre bazı hal suretleri teklifinde bulunmak.

***

1. Eski çağ müelliflerinin eserlerindeki kayıtların tetkikinde, İskenderle hemzaman olmamakla beraber, mevkiler arasındaki mesafeler hakkındaki kayıtları sarih ve teferruatlı olduğu için, ilk önce Xenophon'u ele alıyoruz. Küçük Kyros'un seferine iştirak etmiş olan Xenophon, bu bölgedeki yollar ve mevkiler arasındaki mesafeler hakkında şu malûmatı vermektedir: Xe-

nophon'a göre (Anab. I. 4,1) Pyramos = Ceyhan'dan İssosa kadar olan mesafe iki günlük ve 15 parasang = 83,25 kilometredir. Buradan (I. 4,4) bir günde 5 parasang = 27,75 kilometre kat edilerek Kilikya ve Suriye kapılarına yani bugünkü Merkez—Baylan geçitlerine gelinmiştir.[1] Burada ise iki hisar arasındaki mesafe 3 stadiyon (550 m)'dur. Kyros buradan da Suriye'ye girmek için hareket edip, bir günde 5 parasang = 27,75 km. kat ederek, deniz kıyısında Myriandos şehrine vâsıl olmuştur (I. 4,6).

Verilen bütün mesafeleri kilometreye tahvil etmek suretiyle topladığımız takdirde 139, 300 km. elde etmiş oluruz. İssos mevkiinin Ceyhandan ve Myriandos şehrinden olan uzaklığına gelince, Xenophon'un kayıtlarına göre bu şehir Ceyhandan 83, 25 km. ve Myriandos'tan 56 km. mesafededir. İssos mevkii malûm olmadığından, buraya yakın olduğu tahmin olunan Deliçaya; gerek Malos, takriben Bebeli ve gerekse Myriandos, takriben Büyükdere'den olan mesafeyi 1/500 000 nispetindeki harta üzerinde ölçtük. Elde ettiğimiz netice şudur: Myriandos = Büyükdere — İskenderun — Payas — Dörtyol — İcadi köyü şimalinde Deliçay üzerinde bir noktaya kadar olan mesafe 54 km. dir. Xenophon ise İssos'dan Myriandos'a kadar olan mesafeyi 56 km. olarak vermiştir. Malos = Bebeliden aynı harta üzerinde Deliçay'a kadar olan mesafe 78 km. dir. Xenophon Ceyhandan İssos'a kadar olan mesafeyi 83, 25 km. olarak gösteriyor. Birincide, aradaki fark 2 km., ikincide ise 5 1/4 km. dir. Yalnız Küçük Kyros'un Ceyhanı Malos'ta kat edip etmediğini, yani İskenderin; İssos'a kadar olan mesafeyi Kyros'un takip ettiği yoldan geçerek, gelip gelmediği açıkça bilinmiyor. Fakat İskenderin eski ordu yolunu takip etmiş olması çok muhtemeldir. Maamafih İssos—Myriandos hattında aynı yolu takip ettiğini ve aynı yerlerde konakladığını açıkça görmekteyiz. Malos — İssos için Xenophon'un verdiği mesafe bizi Deliçayın cenubunda bir noktaya götürüyor. Daha sarih olarak bildiğimiz Myriandos — Deliçay mesafesi ise bizi İssos için, Deliçay'dan 2 km. uzakta

[1] Gerek Aslanboğaz — Toprakkale, gerekse Merkez — Baylan sahil geçitleri umumî olarak alınınca, birer kül teşkil ederler. Bk. Janke, Auf Alexanders d. Grossen Pfaden. Berlin 1904, s. 31; Judeich b Kromeyer, Antike Schlachtfelder, IV. Ergänzungsbd. Berlin 1931, s. 355, 358, Krş. Strabo XVI 2,8; Ptolemeus V. 14,9.

bir noktaya sevk etmektedir. Esasen İssos muharebesinin tasviri hakkındaki kaynaklardan da İssos'un, Pinaros ırmağının şimalinde bir noktada olduğu anlaşılmaktadır (Arr. II. 7, 12; Kurt. III, 20). Şu hade Xenophon'un kayıtları ile bugünkü ölçüler, İssos'un Deliçay'ın şimalinde ve oldukça yakınında olduğunu gösteriyor demektir.

2. Şimdi en şayan-ı itimat İskender tarihçisi olan İzmitli Arrianus'un Anabasis isimli eserindeki kayıtlara bakalım:

Arrianus (II. 5, 1) İskenderin henüz Tarsus'ta iken genel kurmay başkanı olan Parmeniyon'u Kilikya — Suriye geçitlerine göndererek önceden ordunun geçişini emniyet altına almak istediğini bildirdikten sonra, Darius'un Suriye geçitinden iki günlük mesafede olduğunu Malos' ta haber alan İskenderin, ertesi günü harekete geçtiğini yazmaktadır (II. 6, 1). İkinci gün İskender dar geçitlerden geçerek, Myriandos şehri civarında ordugâh kurmuştur. Darius ise (II. 7, 1) Amanos geçitlerinden geçerek, evvelâ İssosa gelmiş, orasını almış ve ertesi gün Pinaros nehrine kadar ilerlemiştir. İskenderin keşif kolları Darius'un, İssos'a geldiğini teyid etmeleri üzerine, Makedonya kralı geri dönerek, geçitleri tekrar geceleyin ele geçirmiş ve ertesi sabah güneş doğarken Pers ordusuna karşı harekete geçmiştir. (II. 7, 1, II. 8, 1).

Burada görülüyor ki, Arrianus'un mesafeler hakkında verdiği malûmat hiç de teferruatlı ve sarih olmadığı gibi, aynı zamanda yanlış da olsa gerektir. Xenophon'a göre Küçük Kyros, Ceyhandan Myriandos'a kadar olan 139 km. lik mesafeyi 4 günde kat etmiş olduğu halde, Arrianus'a göre İskender aynı mesafeyi iki günde almıştır. İskenderin cebrî yürüyüş yaptığına dair bir kayıt mevcut olmadığı gibi, esasen buna lüzum da yoktur. Çünkü geçitler daha önceden Parmeniyon tarafından ele geçirilmiş ve işgal edilmiş bulunuyordu. Binaenaleyh bu hususta ya Arrianus bir hataya düşmüştür ve yahut ta sonraki müstensihler bir yanlışlık yapmışlardır. Buna göre Arrianos'un mesafeler hakkında verdiği malûmat büyük bir kıymeti haiz değildir. Ancak İskenderin, vaktiyle Küçük Kyros'un takip ettiği yoldan geçtiğini bildirmesi bir değer ifade eder.

3. Yine bir İskender tarihçisi olan Kurtius (III. 17) a göre Malos'tan hareket eden İskender bir günlük bir yürüyüş-

ten sonra Catabolus kasabasına gelmiştir. Parmeniyon'un geçitleri ve İssos şehrini Perslerden temizleyip buralara hâkim olduktan sonra, İskenderi karşıladığını bildiren Kurtius kralın buradan İssosa hareket ettiğini (III. 20) de aynı zamanda bir taraftan İskender Kilikya — Suriye geçitlerinden geçerken, Dariusun da Amanos geçitlerinden geçerek, İssos'a ve Pinaros nehrine geldiğini yazmakta ve Pers ordusunun geçitlerden 30 stadiyon mesafede olduğunu keşif kuvvetlerinin haber verdiklerini bildirmektedir.

4. Diodor ise bu hususta Kurtius'tan daha fazla ve daha mühim bir ihbarda bulunmadığı için, mevkiler ve mesafeler bakımından onun kaytlarından sarf-ı nazar edebiliriz.

Görülüyor ki, İskender tarihçileri mevkiiler ve mesafeler hakkında kâfi derecede malûmat vermemektedirler. Onları daha ziyade muharebenin cereyan ettiği saha ve savaşın safhaları alâkadar ettiği için, o hususta fazla tafsilât vermektedirler. Binaenaleyk savaş mevkiinin tayini ve tesbiti hususunda daha ziyade Xenophon'dan istifade edebileceğiz ve onun kayıtlarına dayanarak yaptığımız takribî hesabı temel ittihaz edeceğiz. Yukarıda söylediğimiz üzere Xenophon'un kayıtlarına göre, Kiepert hartasındaki antik mevkilerin tekabül ettiği modern mevkiler arasında olan mesafeleri ölçmek suretiyle İssos için Deliçay'ın şimalinde her hangi bir noktaya vasıl oluyoruz.

İssos ve Pinaros hakkındaki malûmata gelince: bütün antik müellifler İssos şehrinin İskenderun körfezi sahilinde Kilikyanın son ve mühim bir liman şehri olduğunda müttefiktirler (Xenophon Anab. I. 4, 1; Arr. Anab. II. 7, 1; Kurtius III, 17; Diod. XVII. 32).

Esasen gerek Kyros'un gerekse İskenderin ve Darius'un burada konaklaması da bunu isbat etmektedir. Eski çağda İskenderun körfezine İssos körfezi denildiğine göre bugünkü İskenderun şehri ne ise, Eski çağda da İssos şehri o idi. Fakat İskender zaferden sonra İssos şehrine başka bir isim vermemiştir. İskender, İskenderun şehrini ve İssos civarında Nikopolis = Ocaklı şehrini kurmuştur (Bk. Berve, Alexanderreich I. s. 291).

Pinaros: Büyük bir ihtimalle bugünkü Deliçayla bir tutulmaktadır. Kiepert kat'î olarak Deliçayla bir gösteriyorsa da, Judeich b. Krómeyer s. 368 v. d. da ancak bir ihtimalden bahsetmektedir. Bugünkü Deliçay, Amanos dağından çıkarak ovaya akmakta ve İskenderun körfezinde denize dökülmektedir. Yukarı mecrasının kıyıları oldukça dik olup 10-12 m. yüksekliktedir. Vahşi ve geçilmez avarız gösteriyor. Bu kısımda yatağı takriben 100 m., su mecrası ise 3-6 m. genişliğindedir. Ovada daha genişleyen nehir, bazı yerlerde yine 3-4 m yükseklikte sahillere maliktir. Bu husus İskender tarihçilerinin tasvirlerine uymaktadır (Arrian. Anab. II. 10; Curtius III. 8, 16 ve 28). Denize dökülmeden önce Deliçay 100 m. genişlik iktisab etmektedir. Yatağını bu mevkiide bir çok defa değiştirdiği anlaşılıyor (Janke s. 59 v.d.). Janke 400 m. şimalinde bir eski kolu ve 5 gözlü bir köprüyü tesbit etmiştir. Deliçay bugün Dörtyolun doğusunda İcadiyeden geçmekte ve İskenderun körfezinde denize dökülmektedir.

Gerek İssos'un ve gerekse Pinaros'un bugün nereye tekabül ettiğini bildirecek elimizde başka bir delil yoktur. Her hangi bir maddî delil de mevcud değildir. Pinaros'u ve İssos'u tesbit etmek için ancak mevcud kaynaklardan elde edilen malûmatla birlikte, bizzat ihtimal dahiline giren sahaya gitmek ve orada arazi üzerinde tetkiklerde ve keşiflerde bulunmak suretiyle meseleyi çözmeye çalışmak lâzımdır. Bu hususta coğrafyacıların da yardımından faydalanmak icab etmektedir.

Şimdi yapılacak tetkikler neticesinde ne gibi maddî delillerin elde edilebileceği meselesi kalıyor. Pinaros veyahut ta İssos'tan biri tesbit edildiği takdirde elde edeceğimiz neticeler şunlardır:

1. Yukarıda bahsettiğimiz mühim bir şehir olan İssos'un bulunması.

2. Darius ordugâhının yerinin tesbitidir ki, bu suretle İssos muharebesi hakkında daha kat'î ve sarih bir malûmat sahibi olabiliriz.

3. Gerek Makedonya ve gerekse Pers asilzâdelerinin mezarlarının bulunmasıdır. İssos muharebesinde her iki taraftan asilzadeler ve kıymetli kumandanlar maktul düşmüşlerdir. İskender tarihçilerine göre savaşın ertesi günü bunlar büyük bir

merasimle defn edilmişlerdir (Arr. II. 12, 1; Kurtius III. 31). Arrian bu merasime bütün ordunun savaşa kalkmış gibi bir vaziyette iştirak ettiğini kaydediyor. Yine Arrianos'a göre (Arr. I 16,4) Granikos muharebesinde maktul düşen Makedonya asilzadelerini İskender bütün silâh ve techizatı ile birlikte defnettirilmiştir. Binaenaleyh İssos muharebesinde maktul düşen asilzâde ve kumandanlar ve belki de Pers silahları ve techizatı birlikte meydana çıkacaktır.

4. Kurtius (III. 33)'a göre İskender Pinaros kıyısında zaferden sonra Juppiter, Herkules ve Minerva'nın şerefine 3 sunak yaptırmıştır. Bunların da kazı neticesinde bulunması muhtemeldir.

Grek kaynaklarında Perslerin, Spartalıları Termopyl'lerde ok yağmuruna tutmuş oldukları bildirilmektedir. Hakikaten yapılan kazı neticesinde bu yerde sayısız ok uçları bulunmuş ve hadise maddî delillerle de teyit olunmuştur. Bundan dolayı bahis mevzuu olan Deliçay bölgesinde yapacağımız tetkiklerden mühim maddî neticeler elde edilmese bile, hadiseyi aydınlatmak bakımından önemli neticelerin elde edileceği kanaatındayım.

Bu tebliğ hakkında yapılan münakaşa ve açıklamalar

İlk olarak söz alan B. Mahmud Akok tebliğle ilgili olarak şu izahatı vermiştir:

"1947 yılında bu taraflara yaptığım gezide gördüklerimden —bu konuyu aydınlatmak bakımından— bahsetmek isterim. İsos olabilecek yerler üzerinde arkeolojik araştırmalar yaptım. Sahilde bu şartlara uygun düşen ören yerinin muttalip höyüğü olabileceği zannındâyım.

Burada bir müstahkem kısım olduğu gibi sahile pek yakın büyük bir nekropol de bulunuyordu. Nekropolde gördüğüm lâhidler tipik helenistik parçalardı.

Muttalip höyüğü, Dörtyol kasabasına 35 klm. mesafede ve kıyıdadır. Bulunduğu mevki, o kıyının müdafaaya en elverişli kısmıdır. Payas'tan başlıyarak Muttalip höyüğüne kadar kıyıda başka bir ören yeri de yoktur.

Kıyıya yakın Kenet ve Karahöyük'te ise bu çağın izlerini bulmak imkânı olmadığı gibi birer liman şehri olmalarına da imkân yoktur„.

Müteakiben B. Muzaffer Ramazanoğlu, aşağıdaki noktaya temas etmiştir:

"Pers orduları denizden kuvvet almamışlar mıdır? Çünkü Pers donanması bu harbe iştirak etmiştir demiştiniz. Kara ordusu denizden takviye aldığına göre bu harbin Yumurtalık civarında cereyan etmiş olması lâzım gelmez mi?„

Bunun üzerine Bay Afif Erzen şu izahatı vermiştir:

I. İskender'in deniz kuvveti pek az olduğundan sahillerdeki üsleri zaptetmek suretiyle Pers deniz kuvvetlerini felce uğratmak hedefini gütmüştür.

2. Eski çağda Yumurtalık limanı mevcut değildi. Burası sonradan Ceyhan nehrinin teressubatı ile vücuda gelmiştir. Eski çağda Pyramos = Ceyhan nehri bugünkü Karataş mevkiinde denize dökülmekte idi.

3. Darius'un ordusu ile birlikte Suriye'den Amanos dağlarını bugünkü Arslan boğazından geçerek İskenderun körfezinin şark sahilindeki ovaya gelmiş olduğu ve İskender ordusunun hareket tarzının da muharebenin Amanos'la İskenderun körfezinin doğu sahili arasında cereyan ettiğini gösterdiği muhakkaktır. Eski kaynakların tetkiki ile bu mevkilerden bazısının tespiti bu ciheti kat'î surette halletmiştir.

Dr. E. BOSCH (İstanbul Üniversitesi Eski Çağ tarihi profesörü), **I. Gordianus'un Küçük Asya'daki sikkeleri:**

Sayın dinleyiciler,

Eski ve üstünde çok çalışılmış olan bir meselenin hallini ilmî heyetinize arzetmek isterim. Mesele şudur: Anadolu şehirlerinde Roma imparatoru I. Gordianus'un resmini ve ismini havi sikkeler darbedilmiş midir, edilmemiş midir? Nümizmatlar buna: Evet, Anadolu'da birkaç şehir bu nevi sikke darbetmiştir, zira muhtelif müzelerde nüshaları mevcuttur, cevabını verirken, tarihçiler: Hayır, bu imkânsızdır, zira I. Gordianus Anadolu'da hiçbir zaman tanınmamıştır, binaenaleyh onun ismini

havi sikkeler orda darbedilmiş olamaz ve bugün bunlar mevcutsa kalp olmaları lâzımdır, derler.

Tarihçiler şu bakımdan haklıdırlar ki I. Gordianus hakikaten Anadolu'da hiçbir zaman tanınmamıştır. Gordianus, Roma'nın Afrika eyaletinin, yani bugünkü Tunus civarının, valisiydi. O zaman hükümdar olan imparator, Trakyalı Maximinus'tur. Eyaletleri haraca kesip topladığı paraları sırf askerlerine sarfettiğinden bu imparator hiç sevilmiyordu. M. s. 238 yılında Afrika valisi, Roma senatosunun muvafakatıyle Maximinus'a karşı isyan etmiş ve kendisini imparator ilân ettirerek *M. Antonius Sempronius Gordianus Africanus* ismini almıştır. Fakat yeni imparator, Afrika haricinde yalnız Roma ve İtalya'da tanınmış, bütün diğer eyaletler Maximinus'un elinde kalmıştır. Bunun için Gordianus'un ismini ve resmini havi sikkeler ancak Afrika ve İtalya'da darbedilmiştir. Doğuda, bilhassa Anadolu'da, bu nevi sikkeler darbedilemezdi; çünkü Maximinus'un nüfuz dairesi dahilinde bulunan hiçbir şehir, bu şekilde imparatorun tarafını açıkça tutmağa cesaret edemezdi.

I. Gordianus, bir kaç hafta sonra Maximinus'a sadık kalan ordular tarafından öldürülmüş, Afrika'daki hâkimiyetine nihayet verilmiştir. Fakat İtalya'da ihtilâl devam ediyordu. Birlikte hüküm sürecek iki imparator Roma senatosu tarafından muvakkaten tayin edildikten sonra, I. Gordianus'un bütün bu zaman zarfında Roma'da bulunan torunu imparator ilân edildi. Az sonra Maximinus kendi askerleri tarafından yokedilince, yeni imparator bütün imparatorlukta tanınmış ve 238 den 244 e kadar yalnız hüküm sürmüştür. Kendisi, resmî isim olarak *M. Antonius Gordianus Romanus* adını almıştı. Biz ona III. Gordianus diyoruz; ve babasını, yani I. Gordianus'un oğlunu, hiç hüküm sürmediği halde, II. Gordianus diye tavsif ediyoruz.

Şu halde tarihçilerin hakkı var. I. Gordianus hal-i hayatta iken hiçbir Anadolu şehri, ismini ve resmini taşıyan sikkeler darbetmiş olamaz. Öyleyse nümizmatların bahsettiği, üstünde *M. Antonius Gordianus Africanus* ismi bulunan ve I. Gordianus için darbedildiği anlaşılan sikkeler nedir? Bu sikkelerin hepsini gördüm ve muayene ettim; bunların, esasında antik oldukları halde, modern zamanda kalpazanlar tarafından sahteleştirildiği kolayca anlaşılmaktadır. Zira bu sikkelerin oriji-

nalleri, III. Gordianus'un zamanına aittir ve modern zamanda bir kalpazan, imparator unvanı olan Yunanca *Sebastos* kelimesinden, keskin bir aletle işlemek suretiyle, *Africanus* ismini meydana getirmiştir. Yalnız, I. Gordianus'un taşıdığı *Sempronius* adı, bu sahte sikkelerde mevcut değildir.

Fakat mesele bununla halledilmiş değildir. Mionnet'nin aşağı yukarı 125 sene evvel neşredilen, antik sikkelerin umumî kataloğunda, üst tarafında I. Gordianus'un ismini ve resmini taşıdığı söylenen, Phrygia'daki Prymnessos şehrine ait bir sikke tarif edilmektedir. İsim, *M. Antonius Sempronius Gordianus Africanus* diye verilmiştir. Tarif, sikkenin sahte olmadığı tesirini bırakıyor, fakat maalesef yakın zamana kadar bu hususta kat'iyyetle bir şey söylenemiyordu; zira Mionnet tarafından tarif edilen sikke kaybolmuştur. Fakat birkaç yıl önce, Afyon Karahisar Müzesinde tesadüfen bu darba ait bir sikke buldum. Sahte olmadığına eminim, ancak üst tarafının yazısında, tam en mühim kelime olan *Africanus* o kadar tahrib edilmiştir ki bu isim hakkında kat'î birşey söylenemez. Bundan sonra, hususî bir koleksiyonda bulunan, Prymnessos'tan bir ikinci sikke gördüm ki bunun ön tarafı, Afyon Karahisar'daki ile aynı kalıptan çıkmıştır; sikkelerin arka tarafları birbirlerinden farklıdır ve bu ikinci sikkenin I. Gordianus Africanus'a ait bir sikke olduğu gayet açıkça anlaşılmaktadır. Fakat bununla mesele daha ziyade güçleşiyor, zira şimdi hem tarihçiler, hem de nümizmatlar hak kazanmış oluyorlar.

Sikkelerin şehadeti doğrudur: Anadolu'nun hiç olmazsa bir şehrinde I. Gordianus'un ismini taşıyan sikkeler mevcuttu. Bunu nasıl izah edebiliriz? Acaba bu Prymnessos şehri, Maximinus'a kafa tutmağa cesaret mi etmişti? Böyle olduğu takdirde, tahminin hilâfına olarak cezasız kalmış olması lâzımdır, zira şehir büyümek ve yükselmekten geri kalmamıştır. Sualin cevabını epigrafi verir: Harabeleri Antalya vilâyetindeki Aksu Köy Enstitüsünün yanında bulunan Pamphylia şehri Perge'de, üstlerinde, kitabelere nazaran, bir zamanlar I., II. ve III. Gordianus'un heykellerini taşıyan üç heykel kaidesi bulunmuştur. Bu heykeller yan yana duruyordu ve III. Gordianus, 243 yılında Güney Anadolu'ya ve herhalde Prymnessos ve Perge'ye, geldiği zaman dikilmişti. Demek hüküm süren imparatorun şerefine

bütün ailesinin heykelleri dikilmişti. İşte Prymnessos'taki sikkeleri de bu şekilde izah edebiliriz: III. Gordianus zamanında darbedilmişlerdir.

Bence mesele bu şekilde halledilmiştir. Tarihçiler haklıdır. Maximinus hüküm sürdüğü müddetçe Anadolu'da I. Gordianus'un namına sikkeler darbedilmiş olamaz. Fakat aynı zamanda nümizmatlar da haklı olduklarından ve bu nevi sikkeler hakikaten mevcut bulunduğundan, bunlar daha geç, I. Gordianus'un ölümünden sonra, torunu her tarafta imparator olarak tanındığı zaman darbedilmiş olmalıdırlar. Meselenin, doğru bulacağınızı ümit ettiğim bu hallini size arzetmek istedim. Tabiî bu sualin cevabı çok mühim değildir, fakat hakikî ilimde küçük veya büyük, mühim veya ehemmiyetsiz birşey olamaz. İlim evinde temizlik hüküm sürmelidir ve bunun için bertaraf edilen her mesele, insanı sevindirir.

Münzen Gordianus I. aus Kleinasien

Meine Damen und Herren!

Ich möchte der gelehrten Versammlung die Lösung eines alten und oft behandelten Problems zur Begutachtung vorlegen. Es handelt sich um die Frage, ob Münzen mit Bild und Namen des römischen Kaisers Gordianus I. in anatolischen Städten geprägt worden sind oder nicht. Die Numismatiker sagen: Ja, solche Münzen sind von mehreren anatolischen Städten geprägt worden, denn es sind noch Exemplare davon erhalten, die in verschiedenen Museen aufbewahrt werden. Die Historiker aber sagen: Nein, das ist unmöglich, denn Gordianus I. war in Anatolien niemals anerkannt, infolgedessen können auch keine Münzen mit seinem Namen dort geprägt worden sein, und die noch vorhandenen Münzen müssen Fälschungen sein.

Die Historiker haben jedenfalls insofern Recht, als Gordianus I. in Anatolien keine Anerkennung fand. Gordianus war Statthalter der römischen Provinz Africa, also in der Gegend des heutigen Tunis. Der damals regierende Kaiser des römischen Reiches war der Thraker Maximinus, der sehr unbeliebt war, weil er alle Provinzen furchtbar aussaugte und

das gewonnene Geld ausschliesslich für seine Soldaten verwendete. Gegen ihn empörte sich im Jahre 238 n. im Einverständnis mit dem römischen Senat der Statthalter von Africa, liess sich zum Kaiser ausrufen und nannte sich als solcher *M. Antonius Sempronius Gordianus Africanus*. Der neue Kaiser fand aber ausserhalb Africas nur in Rom und Italien Anerkennung, alle andern Provinzen blieben fest in der Hand des Maximinus. Münzen mit Bild und Namen des Gordianus wurden daher nur in Italien und Africa geprägt. Im Osten, vor allem in Anatolien, können keine solche Münzen geprägt worden sein, denn keine Stadt, die sich im Machtbereich des Maximinus befand, konnte es wagen, sich auf diese Weise offen für den Gegenkaiser zu erklären.

Gordianus I. wurde nach wenigen Wochen von Truppen, die dem Maximinus treu geblieben waren, erschlagen und seine Herrschaft in Africa beseitigt. In Italien aber ging die Aufstandsbewegung weiter. Nachdem vorübergehend vom römischen Senat zwei Kaiser eingesetzt worden waren, die gemeinsam regieren sollten, wurde schliesslich der Enkel Gordianus I., der sich die ganze Zeit über in Rom aufgehalten hatte, zum Kaiser ausgerufen. Er fand, als Maximinus bald darauf von seinen eigenen Soldaten beseitigt worden war, im ganzen Reiche Anerkennung und führte von 238 - 244 die Alleinherrschaft. Der neue Kaiser nannte sich offiziell *M. Antonius Gordianus Romanus*. Wir nennen ihn Gordianus III., wobei wir seinen Vater, den Sohn Gordianus I., als Gordianus II. zählen, obwohl er nie regiert hat.

Die Historiker haben also recht. Zu seinen Lebzeiten kann keine anatolische Stadt Münzen mit Namen und Bild Gordianus I. geprägt haben. Wie steht es nun aber mit den von den Numismatikern angeführten anatolischen Münzen mit dem Namen *M. Antonius Gordianus Africanus*, die offenbar auf Gordianus I. geprägt sind? Ich habe diese Münzen alle in der Hand gehabt und untersucht, und es bedarf keines besonderen Scharfsinnes, um zu erkennen, dass diese Münzen zwar antik sind, in moderner Zeit aber verfälscht wurden. Es sind nämlich echte Münzen Gordianus III., auf denen ein moderner Fälscher den Kaisertitel *Sebastos* mit einem scharfen Werkzeug überar-

beitet hat, so dass daraus der Name *Africanus* wurde. Wohlgemerkt, der Name *Sempronius*, den Gordianus I. führte, fehlt auf diesen verfälschten Münzen.

Damit ist die Frage aber doch noch nicht erledigt. In dem vor etwa 125 Jahren erschienenen Generalkatalog antiker Münzen von Mionnet wird eine Münze der Stadt Prymnessos in Phrygien beschrieben. die auf der Vorderseite Namen und Bildnis Gordianus I. tragen soll. Der Name wird als *M. Antonius Sempronius Gordianus Africanus* angegeben. Die Beschreibung macht den Eindruck der Echtheit. aber leider liess sich das bisher nicht mit Sicherheit feststellen, denn die von Mionnet beschriebene Münze ist verschollen. Vor einigen Jahren fand ich jedoch zufällig in der Münzsammlung des Museums von Afyon Karahisar ein Exemplar dieser Prägung. Die Münze ist zweifellos echt, aber in der Aufschrift der Vorderseite ist grade das entscheidende Wort *Africanus* so zerstört, dass man nichts sicheres über den Namen sagen kann. Nun kam mir eine zweite Münze von Prymnessos in die Hand, die sich im Besitze eines Privatsammlers befindet, und deren Vorderseite aus demselben Stempel geprägt ist wie die der Münze in Afyon Karahisar; die Rückseiten beider Münzen sind verschieden. Hier erkennt man nun ganz deutlich, dass es sich um Prägungen auf Gordianus I. Africanus handelt. Dadurch wird das Problem aber noch schwieriger, denn jetzt haben beide, sowohl die Historiker wie auch die Numismatiker, recht.

Das Zeugnis der Münzen ist entscheidend: es hat wirklich, wenigstens in einer Stadt Anatoliens, Münzen mit dem Namen Gordianus I. gegeben. Wie sollen wir das nun erklären? Hat es diese Stadt Prymnessos gewagt, dem Maximinus zu trotzen? Wenn ja, dann müsste sie wider Erwarten straflos ausgegangen sein, denn sie blühte und gedieh später prächtig weiter. Die Frage wird von der Epigraphik her gelöst. In der pamphylischen Stadt Perge, deren Ruinen beim Aksu Köy Enstitüsü im Vilayet Antalya liegen, sind drei grosse Statuenbasen gefunden worden, auf denen zufolge den darauf angebrachten Inschriften ehemals Statuen der drei Kaiser Gordianus I., II. und III. sich befanden. Diese Statuen standen neben-

einander und waren errichtet worden, als Gordianus III. 243 nach Südanatolien, wahrscheinlich auch nach Prymnessos und Perge, kam. Man hat also dem regierenden Kaiser zu Ehren Bilder seiner ganzen Familie aufgestellt. Und so erklären sieh auch die Münzen von Prymnessos: sie sind unter Gordianus III. geprägt.

Damit ist m. E. das Problem gelöst. Die Historiker haben recht: es können, solange Maximinus die Herrchergewalt in der Hand hatte, in Anatolien keine Münzen mit dem Namen des Gegenkaisers Gordianus I. geprägt worden sein. Da aber auch die Numismatiker recht behalten und solche Münzen doch wirklich existieren, so müssen diese Münzen später, nach dem Tode Gordianus I., als sein Enkel überall als Kaiser Anerkennung gefundan hatte, hergestellt worden sein. Diese Lösung der alten Streitfrage wollte ich Ihnen vorlegen, und ich hoffe, dass Sie sie als richtig anerkennen. Die Frage ist nicht sehr schwerwiegend, aber in der echten Wissenschaft kann es nichts Kleines und Grosses, nichts Bedeutendes und Unbedeutendes geben. Im Hause der Wissenschaft muss Sauberkeit herrschen, und darum freut man sich über jedes Problem, das beseitigt worden ist.

Dr. JALE İNAN (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi asistanlarından), **Side'de bulunan heykeltraşî eserler:**

Pamphylia bölgesinin önemli antik şehirlerinden biri olan Side, heykeltraşî eserleri bakımından çok zengindir. Bu şehirde bulunan heykeltraşî eserlerin bir kısmı Antalya müzesinde, diğer bir kısmı şehir harabesinin içine kurulmuş olan Selimiye köyünün ilk okulunda muhafaza edilmektedir. İki senedir Tarih Kurumu tarafından ve Prof. Arif Müfid Mansel'in başkanlığı altında yapılan kazılar esnasında bulunan heykeltraşî eserler, mimarî tezyinat parçaları ve kitabeler okul kolleksiyonunu bir hayli zenginleştirmiştir. Öğrencilerinin ihtiyacını karşılamıyacak kadar küçük olan okulun ancak bir odası kolleksiyona tahsis edilebilmiştir. Lâhid, büyük heykel, büyük kitabe ve büyük mimarî tezyinat parçalarını bu odaya sokmak mümkün değil-

dir. Bu gibi parçalar okulun bahçesinde muhafaza edilmektedir. Bu vaziyet karşısında Side'de mahallî bir müze tesisi zaruret halini almıştır; bu hususta hafriyat başkanı teşebbüse geçmiştir. Pek yakında muhallî bir müze binasının inşasına başlanacağını ümid ediyoruz.

Selimiye okul kolleksiyonunun mühim kısmını heykeltraşî eserler teşkil etmektedir. Biz burada zamanın darlığını göz önünde tutarak kolleksiyanun en önemli üç parçasını sunmakla iktifa edeceğiz.

1. *Sakallı baş* (res. 1-4): Bu baş geçen sene P mabedinin Güney cephesinde yapılan kazı esnasında muahhar bir yapının mozaikli zemini üzerinde bulunmuştur. Tabiî cesametten pek az küçük olan başın yüksekliği sakalı da dahil olduğu halde 25 sın. dir. Baş sakalın ucundan bir parça dahil olmak üzere boyundan kırıktır. Burnunun yalnız başlangıçta pek az bir kısmı muhafaza edilmiştir. Üst dudak kâmilen, alt dudak kısmen harap olmuştur. Sağ yanak (res. 2) ve başa sarılı örtünün sağ tarafı zedelenmiştir. Sağ kulağın yalnız yukarı kısmı mevcuttur. Bu sakallı başın saçları yemeni şeklini andıran bir örtü içinde topludur. Bu örtü kulakları dışarıda bırakılacak şekilde başa sarılıdır. Yalnız şakaklar hizasında ve ensede saçın pek az bir kısmı dışarıda kalmıştır. Alnın üzerinde örtünün altında iki boynuz belirtilmiştir. Bu şekil örtü içinde saçların toplanmasına erkeklerde pek raslanmaz. Bu örtü Klasik devirde Grek kadın tasvirlerinde fazla revaç bulmuştur. Örtünün üzerinde başa ayrıyeten 2 - 3 sın. genişliğinde bir band dolanmıştır. Bu uzun band başın arkasından sarılarak (res. 4) ön tarafta ortada düğümlendikten sonra serbest kalan ucları simetrik bir şekilde tekrar banda dolanmıştır (res. 3). Yüzün ifadesinde (res. 1) bîhuş bir insanın yorgunluğu sezilmektedir. Kaşlar hafif çatılmıştır, fakat bu bir hiddet değil yorgunluk ifadesidir. Gözler hafif kısık, nazarlar dalgın bir şekilde uzaklara tevcih edilmiştir. Göz altlarının hafif çukur oluşu ve gözlerin dış kenarlarında iki kırışık çizgisi bulunuşu da yorgunluk ifadesini tebarüz ettirmektedir. Sağ göz zedeli olduğundan göz bebeği işlenmiş tesiri bırakıyorsa da sol göz bunu nakzetmektedir. Üst dudak kırık olduğu için ağızın hafif açık olduğu hissini uyandırıyorsa da bu hususta kat'î bir şey söylenemez. Bıyık ve sakal itinalı bir şekilde yapılmıştır. Satıh işlenişi fevkalâde olup yüzün

ifadesi canlıdır. Başın kime ait olduğunu tespit etmek için yüzün ifadesi ve boynuzların bulunuşu bize yardım etmektedir. Yüzün ifadesinde şarap tanrısı Dionysos'un karakteri aşikârdır. IV. yüzyılda san'atkârların tanrıların karakterlerini tebaruz ettiren tasvirlerini yapmağa çalıştıkları ve bu suretle yeni tanrı tipleri yarattıkları malûmdur. Bu baş da yüzünün ifadesi ile bize böyle bir orijinal esere dayandığını göstermektedir. Fakat şu da muhakkak ki her bîhuş ve dalgın nazarlı bir erkek tasvirinin Dionysos olduğu idia edilemez. Fakat bu başın boğa boynuzları ile mücehhez oluşu fikrimizi teyid etmektedir. Eski kaynaklardan tanrının boğa şeklinde ve boğa boynuzları ile tasvir edildiğini ve buna göre isimlendirildiğini biliyoruz[1]. Bundan başka kadınlara mahsus baş örtsünü de Dionysos'la ilgilendirebiliriz. Bilhassa vazo resimlerinden hatırlandığı üzere Dionysos'un kıyafeti kadınlarınki bile büyük yakınlık göstermektedir. Şu halde kadınlara mahsus olan baş örtüsünün Dionysos'a yakışacağını söylemekle hata işlemiş olmayız.

Eserin yüksek kalitesi kopistin heykeltraşî kabiliyetine ve dolayısiyle yapıldığı tarihte Side heykeltraşî san'atının yüksek mertebesine işaret etmektedir. Saç ve sakalın işleniş şekli, bu başı Roma imparatorluğunun ilk devrine Ms. I. yüzyıla tarihlendirmektedir.

2. *Çıplak genç heykeli* (res. 5 - 8): Bu heykel de Dionysos başı gibi P mabedi kazısı esnasında bulunmuştur. Mabedin kuzey - doğu kısmında meydana çıkmıştır. Mermerden yapılmış olan bu heykelin boyu 78 sm. olup başı noksandır. Sol kol omuzdan itibaren, sağ kol pazının altından itibaren kırıktır. Sağ bacak dize kadar mevcuttur, sol bacak ise daha yukarıdan kırılmıştır. Heykelin bacak ve koluna ait 6 parça daha bulunmuştur. bunlar heykelle birlikte tamir edilmek üzere İstanbul'a nakledilmiştir.

Burada çocuk denecek çağda bir genç tasvir edilmiştir. Vücut teşekkülâtı mütenasip olan bu gencin saçları bukleler halinde göğüse kadar inmektedir. Saçların dökülüş şekli kaybolmuş olan başın vaziyeti hakkında bir fikir vermektedir.

[1] W. H. Roscher, Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie. cild I, s. 1055 vd.

Saçların hareketine göre baş, sağ tarafa müteveccih olup hafif öne iyiktir. Vücudun hey'et-i umumîsinde hareketli duruş motifi bariz bir şekilde söze çarpmaktadır. Vücudun ağırlığını sağ bacak taşımaktadır. sol bacak vücudun sikletinden tamamen kurtulmuştur. Bu serbest bacağın kalan kısmı (res. 6) ve buraya uyan bir parçadan anlaşıldığı üzere sağ bacağı çapraz bir şekilde katettikten sonra ancak ayak burnu ile yere temas ediyordu. Bu ayak ile baldırın aşağı kısmı iki parça halinde mevcuttur. Adeleler vazıh bir şekilde işlenmiştir. Buna rağmen satıhların biri birine geçişi yumuşaktır. Göğüs adeleleri az kabarıktır. Aynı şekilde karın ve kasık adeleleri yumuşaktır. Heykelin hareketli duruş motifini IV. yüzyıl eserleri bilhassa Praksiteles'in eserleri ile mukayese edebiliriz. Sol bacağın yanında heykelin ayakta durmasını temin için yapılmış olan destekten bir kısım muhafaza edilmiştir. Bu destek (res. 7) defne yaprakları ile süslüdür. Heykelin arka yanı (res. 8) itinasız bir şekilde işlenmiştir. Bu da heykelin yalnız önden görülebilecek bir yerde bir niş içinde durduğuna işaret eder.

Figürün izahı için taşıdığı okluk kayışı ehemmiyetlidir. Bu kayış 2,5 sm. genişliğinde olup sağ omuza takılıdır ve buradan önden ve arkadan mail bir şekilde sol kalçaya uzanmaktadır. Bir okluk kayışı taşıyan bukleli güzel genç tasviri ancak Apollon veya Eros tasviri olabilir. Fakat burada Apollon tasviri ile karşılaştığımızı destekliyen deliller mevcuttur. Bunlardan birisi heykelin bulunduğu yerin yakınında bir lir parçası bulunmuş olmasıdır. Lir bilindiği üzere Apollon'un atribülerinden biridir. Diğer bir delil de desteğin defne yaprakları ile sarılı oluşudur. Defne bilindiği üzere Apollon'un mukaddes ağacıdır.

Bu heykel de aşağı yukarı Dionysos başı ile çağdaşdır. Heykelin proporsiyonu, hareketli duruş motifi ve dış sathının işlenişi orijinalini Praksteles'in eserleri ile bağlamaktadır.

3. *Herakles heykeli* (res. 9-14): Mermerden yapılmış olan bu heykel sutunlu caddede tiyatronun karşısında muahhar kapıya 25-30 m. mesafede bulunmuştur. Heykel herhalde sütunların arasında duruyordu. Buradan caddenin kaplama levhaları üzerine yuvarlanmış ve üzeri toprak ile örtülmüştür. Heykel sekiz parça halinde bulunmuştur. Bütün parçaları ile birlikte tamir edilmek

üzere İstanbul'a nakledilmiştir. Bu parçalar birbirine eklendikte heykelin pek az kısmı noksan kalmaktadır. Baş, vücut ve sağ kol tek bir parça halinde ve oldukça iyi bir şekilde muhafaza edilmiştir, yalnız burun kırılmıştır. Diğer büyük bir parça sol kolun aşağı kısmı ile Herakles sopası ve arslan postunu ve buna ilişik olarak sol bacağın yukarı kısmı ile diz ve baldırın bir kısmını ihtiva etmektedir. Üçüncü parça sol bacağın yukarı kısmına aittir. Dördüncü parça sol bacağın aşağı kısmına, beşinci parça sol baldırın iç tarafına aittir. Altıncı parça kaideye aittir. Bunun üzerinde sağ ayak, bileğe kadar muhafaza edilmiştir. Yedinci parça sağ ayağın topuğu ile bacağın aşağı kısmına aittir. Sekizinci parça kalçaya ait olup pek küçüktür.

Heykel tabiî cesametten biraz küçük olup boyu 1,46 m. dir. Eserin üslup tetkiki, izahı ve tarihlendirilmesi bakımından şüphesiz birinci parça en ehemmiyetlisidir. Bu parça 85 sm. yüksekliğindedir. Heykelin başı (res. 10) burun müstesna çok iyi bir şekilde muhafaza edilmiştir. Baş sola doğru çevrilmiş olup hafif bir şekilde öne eyiktir. Saç ve sakal iri bukleler halinde yüzü çerçevelemektedir. Saç ve sakalın işlenmesinde burgu âleti kullanılmış olduğundan ışık ve gölge oyunu tesiri kuvvetlidir. Herakles burada IV. yüzyıl yeni Herakles tiplerinde rastlandığı gibi çelenkli olarak tasvir edilmiştir. Bu çelenk kavak ağacı yapraklarından müteşekkildir. Yüzün sathı büyük bir itina ile işlenmiştir. Bu suretle ruhî haletin ifadesinde büyük bir canlılık elde edilmiştir. Bu baş heykeltraşî kabiliyet bakımından bir şaheserdir. Yüzün hatları ağır bir işi başarmış yorgun bir insanı canlandırmaktadır. Alın kırışıkları, kuvvetli ufkî inhinalı bir kırışık ve iki kaşın arasındaki şakulî iki çizgi ve ağızın solur vaziyette hafif açık oluşu bu ifadeyi tebarüz ettirmektedir. Gözlerin hafif çukura kaçmış şekli ve nazarların dalgın ve yorgun oluşu bu ifadeyi kuvvetlendirmektedir. Fakat bütün bunlara rağmen yüzde kudret ve haşmet ifadesi gizlidir (res 11). Bu da dinlenme halinde dahi vücut adelelerinin kuvvetli bir şekilde şişkin tasvirinde akislerini bulmaktadır. Vücut adeleleri en küçük teferruata varıncaca kadar plastik bir şekilde büyük bir itina ile işlenmiştir. San'atkâr bu adeleleri gelişi güzel değil vücudun hareketli duruş motifine göre herbirinin aldığı vaziyete nazarı itibara alarak tebarüz ettirmiştir. Bu suretle bu kadar

teferruata rağmen muyayen bir hareketin ahengini yaratmağa muvaffak olmuştur. Herakles sol koltuğu ile bir desteğe dayanmaktadır. Grek san'atında bilhassa vazolar üzerinde bu şekil dinlenme motifine pek sık rastlanmaktadır[2]. Grekler uzun bastanlar kululanırlardı ve dinlenmek istediklerinde bu bastonun ufkî sapını koltuklarının altına dayarlardı. Herakles de aynı şekilde dinlenmektedir. Fakat Herakles burada bir kaya üzerine dayadığı sopasını bastan olarak kullanmaktadır. Sapanın üzerine manto yerine kullandığı arslan Postunu atmıştır. Bu şekilde koltuğu ile dayanmasından dolayı sol omuz yukarıya kalkmış ve köprücük kemiği kuvvetli bir şekilde tebarüz etmiştir. Bu hareket vücudun ufkî mihverlerinde akislerini bulmaktadır. Herakles sağ kolunu arkasına dayamıştır (res. 12). Bu hareket heykelin arkaya doğru derinliğini arttırmaktadır. Heykelin arkası aynı itina ile işlenmemiştir. Herakles arkasına dayadığı elinde üç elma tutmaktadır. Bunlar Hesperidlerin elmalarıdır ve burada Herakles'in Eurystheus'in hizmetinde yaptığı on iki athloi'ndan sonuncusu olan Hesperidlerin elmalarının çalınmasını müteakip dinlenmesi tasvir edilmiştir. Daha müsait ışık şeraitinde alınmış olan profilden fotoğraf (res. 13) eserin san'at bakımından değerini nisbeten daha iyi göstermektedir. Yüzün ifadesi, saç ve sakal buklelerinin ışık gölge oyunu, cildin nâzik işlenişi, göz bebekleri, alt dudağın canlı tasviri, başı süsleyen yaprak çelenk, göğüs ve karın adalelerinin işlenişi bu resimde daha iyi görülmektedir. Sağ taraftan çekilmiş olan fotoğraf (res. 14) başın hareketini göstermektedir.

Heykelin bütün parçalarının birleştirilerek yere yatık olarak çekilmiş fotoğrafı (res. 9) heykelin tipini tespit etmeği kolaylaştırır. Bu heykel bir çok replikleri vasıtasiyle tanıdığımız Lysippos'un dinlenen Herakles tipini göstermektedir. Bu repliklerden bir kaç tanesini gözden geçirmekle Side repliğinin konstruksiyonu hakkında fikir edinmek mümkündür.

Lysippos tarafından yapılmış olan bu tip en tanınmış repliğine göre isimlendirilmiş olup "Herakles Farnese„ adını taşımaktadır. 1540 senesinde Caracalla therm'inde bulunmuş

[2] E. Pfuhl, Malerei und Zeichnung der Griechen, cild III, s. 154, res. 444.

olan bu heykelin boyu 3,17 m. dir. Eskiden Farnese kolleksiyonunda bulunuyordu, şimdi Napoli'de Museo Nazionale'de muhafaza edilmektedir [3]. Sofasının altında kaya üzerinde eserin Atinalı Glykon tarafından yapıldığını bildiren kitabe mevcuttur. Glykon burada orijinal bir eser değil Lysippos'un tunç eserinin mermer kopyesini yapmıştır. Kitabenin harf şekillerine göre heykel M. ö. I. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Bu heykelle Side repliğini karşılaştıracak olursak bazı farklar görülür. Farnese repliğinde destekle Herakles arasında koltuğun altından itibaren bir aralık vardır. Side repliğinde ise bu destek figüre tamamen intibak etmektedir. Farnese repliğinde sol kol desteğin üzerinden aşağıya doğru sarkmaktadır. Bu suretle bu replikte yorgunluk ifadesi daha mubalâgalıdır. Side heykelinde ise kol dirsekten bükük olup el ile arslan postunun başı tutulmaktadır. Farnese heykelinde barok tesir daha kuvvetlidir. Burada yalnız adeleler değil damarlar dahi plâstik bir şekilde tebarüz ettirilmiştir. Bu belki de kopistin bir ilâvesidir. Side heykelinde damarların gösterilmediğini katiyetle söyliyebiliriz, çünkü üst satıh oldukça iyi bir şekilde muhfuz kalmıştır. Aradaki diğer bir fark da Farnese repliğinin çelenksiz tasvir edilmiş oluşudur.

Diğer mühim bir replik Floransada Palazzo Pitti'de bulunmaktadır [4]. Bu replik "Ἔργον λυσίππου„ (Lysippos'un eseri) kitabesini taşımaktadır. Heykel aslı ile alâkası olmıyan bir portre başı taşımaktadır. Romalılar çok defa bir Grek eserini veya kopyesini bir portre başı ile raptetmekten çekinmemişlerdir. Lysippos'un eseri olan dinlenen Herakles heykelinin bir kopyesine de burada görüldüğü gibi, Commodus'un portresini oturmuşlardır. Commodus'un kendini Herakles kıyafetinde tasvir ettirdiği büst ve sikkelerinden malûmdur [5]. Bu replik de Side repliğinden ziyade Farnese ile yakınlık göstermektedir.

[3] H. Bulle, Der schöne Mensch im Altertum, s. 55, Nr. 72; C. Friederichs, Die Gipsabgüsse Antiker Bildwerke, Nr. 1265, s. 449; F. Winter, Kunstgeschichte in Bildern, s. 333, res. 4.

[4] Anelung, Führer durch die Antiken in Florenz Nr. 40.

[5] Winter Kunsxheschichte in Bildern, s. 417, 2.

Sonuncu olarak tetkik edeceğimiz replik Louvre müzesinde muhafaza edilmektedir [6]. Bu replik tunçtan yapılmış olup boyu 42,5 sm. dir. Destek ile figürün münasebeti diğer iki replikten farklıdır. Fakat Side repliğinden de farklıdır. Burada destek ile figür kısmen intibak etmekte, kısmen aralarında açıklık kalmaktadır. Fakat sol kol diğer iki replik gibi aşağıya sarkmaktadır. Belki de Lysippos'un orijinal eserinde sol kolun vaziyeti ekseri repliklerde olduğu gibi aşağıya sarkıyordu. Gerek bu repliklerde gerekse Side repliğinde duruş motifi aynıdır. Bu hareketli duruş motifi, vücudun hafif çevrilişi başın dönüşü, zayıf vücut şekillerinin hareketli dış sathı bunları bariz bir şekilde Lysippos'un eserleri ile bağlamaktadır. Side repliğinin diğerleri ile mukayesesinden san'atkârın daha serbest çalışmış olduğu neticesine varılır.

Side heykelini gözbebeklerinin işleniş şekline, saç ve sakal üslûbuna dayanarak Antoninler devri sonuna yani M. s. II. yüzyılın sonuna tarihlendirebiliriz. Bir çok repliklerinden ve Roma imparatorluk devri sikkeleri [7] üzerinde kopyalarından anlaşıldığı üzere Antik devirde şöhret bulmuş olan, ve m. ö. IV. yüzyılın meşhur heykeltraşlarından Lysippos'un bir eserinin yeni bir repliğini teşkil ettiğinden dolayı Side Heraklesi ehemmiyetli bir parçadır. Bergama heykeltraşî mektebi geleneğinin yaşamakta devam ettiğini gösteren bu repliğin san'at değeri de Roma repliklerininkinden üstündür. Side heykeltraşî san'atının bir şaheseri olan bu heykel İstanbul'da tamir edildikten sonra ayakta duracak bir vaziyete girecektir. Bu suretle Side mahallî müzesi kuruldukta orada lâyik olduğu yerde bütün ihtişamı ile teşhir edilecektir.

[6] Encyclopédie Photographique de l'Art, cild III, Le Musée du Louvre. Grèce (Suite), Rome, s. 94, 95.

[7] E. Babelon - Th. Reinach, Recueil général des Monnaies Grecques d'Asie Mineur, s. 175, N. 69, lev. XIX, 29; s. 178, N. 89, lev. XX, 13.

MUZAFFER RAMAZANOĞLU (Ayasofya Müzesi Müdürü), **Yeni araştırmalara göre Sent-İren ve Ayasofya'lar manzûmesinin değişen mimarî tarihi:**

Üç sèneden beri yapmakta olduğum kazıların neticesini, zamanın darlığı dolayısiyle, tamamen anlatmama imkân yoktur. Bununla beraber mevzu, sabrınızı suiistimâl ettirecek kadar geniştir. Bu da, malzemenin çokluğundan ve tenevvüünden ileri gelmektedir. Bunlardan, mevzuun anlaşılmasına yardım edecek olanlarını ele aldım.

Tarih bize İrene adlı iki kiliseden bahseder; bunlardan biri Palaca İrene diğeri Nea İrene'dir. Ben burada Nea İrene'den bahsedeceğim. Yalnız esas mevzua girmeden önce, üç putperest mabedinin mevcudiyetini haber vermek isterim ki, bunların bakiyyeleri Aya İrini ile Ayasofyalar manzûmesinin altında bulunmaktadır. Bunlar: Afrodit, Apollon ve Artemis mabetleridir. Arkeolojik vesikalara göre Afrodit mabedinin İsa'dan evvel VI. asra ait olduğunu tesbit edebildim. Bu vesikaları Ayairininin içinde yaptığım muhtelif sondajlar neticesi elde ettim. Isa'dan evvel VI. yüzyıldan itibaren IV. yüzyıla kadar muhtelif sanat devirlerinin bariz alâmetlerini taşıyan bu vesikalar arasında ele geçen mermer ve toprak fallosiar bu mabedin en karakteristik alametleridir. Bu iki fallostan gayri İstanbul'da fallos bulunduğunu hatırlıyamıyorum.

Afrodit mabedinin güney tarafına bitişik olarak inşa edilen Apollon mabedinin bakiyeleri ayakta durmaktadır. Bunlar pencereli bir kapı kemeri, üç fil ayağı ve bir duvar bakiyyesinden ibarettir. Mimarî bakiyyeden ayrı olarak bir de, bu mabedin Propylaionına vakfedilen kitabe ele geçmiştir.

Bu mimarî bakiyyelerin inşa tarzından, Apollon mabedinin milattan sonra en geç II. yüzyılda yapıldığını anlıyoruz.

Artemis mabedinin bakiyyeleri de Apollon mabedinin cenup tarafında bulunmaktadır. Beynelmilel Bizans Etüdleri Kongresin'de yaptığım tebliğde bu mabedi "Athena mabedi„ diye vasıflandırmıştım. Halbuki bundan 15-20 gün evvel ele geçen eski bir tarih vesikasına göre bunun Artemis mabedi olduğuna şüphe kalmamıştır.

Schneider, 1935 tarihinde yaptığı kazılar sonunda bu mabedin propylaionını ortaya çıkarmıştır.

Tarihin mevcudiyetlerini haber verdiği ve fakat şimdiye kadar nerelerde olduğu bilinmiyen, Bizans Akropolü üstündeki putperest mabetleri bunlardır.

Putperest mabetleri hakkında verdiğim bu kısa izahattan sonra, esas mevzua geçmek istiyorum.

Sokrates'in doğru olarak bize bildirmiş olduğu gibi, Aya İrini kilisesi 330 tarihinde Büyük Konstantinos tarafından inşa edilmiştir. Malûm olduğu veçhile Sukrates, bu kilisenin büyük Konstantin tarafından genişletildiğini ve güzelleştirildiğini söyler. Sokrates'in bu münasebetle bize mevcudiyetini bildirdiği kilise, medhalden itibaren batıya doğru genişletilmiş ve mermer levhalarla tezyin edilmiştir. Eski kilise de Patrik sarayı olarak tadilâta uğramıştır. Bu Patrik sarayı ile kilise arasındaki methalin de küçük bir kısmını ortaya çıkarmış bulunuyorum. Kilisenin hazine dairesi de burada bulunmaktadır.

Büyük Konstantinos'un ilâve ettiği kısmın temeli ile Patrik sarayı olan eski kilisenin temelinin hemen hemen ayni sistemde oluşu, bu eski kilisenin, 313 Milâno fermanının neşrinden sonra yapıldığı kanaatını veriyor. Bu kilisenin ayaklarının birinden çıkardığımız tuğlanın üzerindeki yazının karekteri, bu kanaatımızı kuvvetlendiren delillerden biridir.

İlk zamanlar Episkopluk merkezi vazifesini gören Sent-iren, bitişiğine inşa edilen Birinci Ayasofya'nın mimarî âhengine uyması için, alt pencerelerden itibaren tadil edilerek bugünkü şekle sokulmuştur. Bu tadilât 337 ve 347 tarihleri arasında vuku bulmuştur. Üst katta bulunan küçük bir kapı üstündeki kemer dolgusu ile, büyük kemerlerin istinat ettiği fil ayaklarının yukarı kısımlarında, ve kemer kalıplarının bindirildiği deliklerin muntazam dolguları arasında, elde ettiğimiz tuğlaların ihtiva ettikleri Eusebios ismi ile İndiktion tarihleri, bize bu hakikatı sarahaten öğretmektedir. Eusebios, 347 tarihinde II. Konstantinos'un başvekilliğini yapan bir zattır. Bunlardan başka, deliklerin birindeki tuğla üzerinde vazıh bir şekilde okunan Konstantinos ismi de, nokta-i nazarımızı teyit eden ayrı bir vesikadır.

Burada şimdiye kadar bilinen fâhiş bir hatayı, daha sarih olarak ifade etmek ve bunu düzeltmek isterim.

Tarih, Aya İrini'nin Justinianos tarafından yapılan bir tamirinden bahseder. Bu tarihî habere göre, Aya İrini güyâ şimdiki şekle Justinianos zamanında sokulmuştur. Burada tarihçilerin ve arkeologların bir isim değişikliği yüzünden yanıldıklarını söyleyebilirim. Bu da Birinci Ayasofya'ya Justinianos devrinde Aya İrini denmiş olmasıdır. Şimdi biran müphem olarak dinleyeceğiniz bu nokta, biraz aşağıda I. Ayasofya'dan bahsederken aydınlanacaktır.

Justinianos bizim tanıdığımız şimdiki Aya İrini'yi değil asıl I. Ayasofyayı tamir ettirmiştir. Çünkü I. Ayasofya hafriyatında ismini ve tamir tarihini ihtiva eden bir sürü tuğlalar ele geçirdim. Âlimleri şaşırtan nokta, Aya İrini'de gördükleri Justinianos ve Theodora'ya ait monogramlardır. Halbuki bu monogramlar, IV. asırdan kalma mik'ap şeklindeki başlıklar üzerine hak edilmiştir. Hafriyatta monogramsız buna benzer müteaddid başlıklar elde edilmiştir. Sonra, monogramlı başlıkları taşıyan sütunlar okadar incedir ki binanın Propintinin ile hiç bir suretle alâkaları yoktur. Hele kaideler, pek uydurmadır. Bunların bir kısmı alelâde taş bloklar, bir kısmı ise ters yatırılmış Korint nizamında başlıklardır. Bu sütunların taşıdığı kârgir ayakların bazılarının uzun ve bazılarının kısa oluşları bilhassa calib-i dikkattir. Hülâsa göze çarpan bu nisbetsizliklerin binanın güzel diyebileceğimiz ahengi ile münasebeti yoktur. Yalnız işin garip tarafı, bu nisbetsizlik karşısında ulemanın tarihe inanıp boyun eğmiş olmalarıdır.

***

Aya İrini'ye dair verdiğim bu kısa malûmattan sonra, I. Ayasofyayı anlatacağım. 326 tarihinde Büyük Konstantinos tarafından Apollon mabedi enkazı üzerine temeli atılan I. Ayasofya, Aya İrini'ye bitişik olarak inşa edilmiştir. 347 tarihinde II. Konstantinos tarafından küşad merasimi yapılan bu kiliseye dair Sokrates, şu kısa haberleri verir :

" . . . bu sebepten dolayı Ortodokslar Pavlos'u Episkop'lığa namzet gösteriyorlar. Aryenler ise Makedonios için telâş ediyorlardı. Ortodokslar, "Megale„ ve "Sophia„ namile anılan

kilisenin bitişiğindeki İrini adlı kilisede Pavlosu Episkop ilân ediyorlar.„

Başka bir yerde: "...Şimdi 'Büyük Sophia, adını taşıyan 'İrini, namındaki kilisede Pavlus Episko oldu.„

Yine bir yerde şunu söyler :

"... Makedonios ve Aryenler, bu katliâm sayesinde kiliseye hâkim oldular. Bu esnada İmparator, şimdi Sophia namı verilen kilisenin inşasiyle meş'guldü. Bu, önce küçük olan ve bilahare İmparatorun babası tarafından genişletilen ve güzelleştirilen İrini kilisesine bağlandı. Şimdi her ikisi bir Peribolos'la çevrilidir ve ikisinin adı birdir.„

Bu tarihî kayıtlardan anlaşıldığı veçhile, birbirine bitişik olarak inşa edilem İrini ve I. Ayasofya kiliseleri, muhtelif devirlerde "İrini„ "Büyük Sophia„ ve "Sophia„ isimlerini almıştır. Bu isimlerden ayrı olarak buraya daima " Megale Eklesia„ denmiştir ve ,bu ibareyi taşıyan bir çok tuğlalara rastlanmıştır.

Justinianos zamanında "İrini„ dendiğini, tamir hakkında verilen tarihi haberden ve bir de Justinianos'un isimlerini ve tamir tarihini ihtiva eden tuğlalardan öğrenmiş bulunuyoruz.

"Büyük Sophia„ , 347 tarihinden 532 tarihine kadar geçen zaman zarfında, muhtelif din, mezhep ve siyasî kavgalara sahne olmuş ve bu yüden gitgide harap bir vaziyete gelmiştir. Ezcümle Aryanizme karşı mücadele eden Pavlos ile taraftarlarından 3150 Ortodoks'un, İmparator Konstantinos ve patrik Makedonios'un emirlerile kilisenin içinde öldürülmüş olmaları, burasının adeta bir mezbaha haline geldiğini gösterir.

İlk defa Kaiser Konstantinos zamanında 358'de zelzeleden yıkılan kilise, bir kere de Julianus Apostata zamanında yıkılmıştır. Bu İmparator, hıristiyanlığı yavaş yavaş ilga edip yerine yeni Platonizmi ikame etmek istediğinden. burası da diğer kiliseler gibi, asıl şekillerini muhafaza etmek şartile, iki sene kadar putperest mabedi olmuştur.

381'de Büyük Theodosios'un emrile bu kilisede akdedilen ikinci konsil dolayısile, Aryenlerle Ortodokslar arasında bir mücadele vukua gelmişti. Bu mücadelede Megale Ekklesia'nın çatısı Aryenler tarafından ateşe verildi ve bu kilise ilk defa bu yangın neticesi büyük bir hasara uğradı. İki sene üzeri açık

kaldıktan sonra, o zamanın valisi Ruphinos, İmparotorun emrile kilisenin çatısını silindirik mermerle kapattırdı. Hafriyat esnasında bu mermerden bir adet elimize geçmiştir.

381'de, Ortodokslığın Aryanizme galebesinden sonra, İstanbulda sureta hüküm süren asayiş, 404 de meşhur Yohannes Chrysostomos'un nefyedilmesi üzerine tekrar muhtel oldu ve I. inci Ayasofya ile II. inci Ayasofya, 20 Haziran Pazartesi günü saat altıda, bu patriği sevenler tarafından yakıldı.

Bu yangın neticesi harap bir hale gelen I. Ayasofya bilâhare Aspar tarafından tamir edilmişse de, artık ehemmiyetini tamamen gaip etmiştir. Mamafih 532 Nika isyanında diğer kiliseler ve binalarla birlikte yanması, buranın son defa olarak siyasi kavgalara sahne teşkil etmiş olduğunu gösterir. 532 Yangınını müteakip yapılan esaslı diyebileceğimiz tamir, Justinianus tarafında yapılmıştır ki, bundan yukarda bahsetmiştik. Yalnız bu tamirleri anlatırken, mühim bir noktayı tebarüz ettirmek yerinde olur. 404 den sonra vuku bulan bu tamirler, kilisenin ancak muyyen aksamına inhisar etmiştir. Kilisenin muazzam ve tahribatın da fazla oluşu, umumî tamirin yapılmasını imkânsız kılmıştır. Tamir edilemiyen kısımlar da terkedilmiştir.

Justinianos'dan sonra I. Ayasofyanın tekrar yanarak harap olduğunu, mihrap kısmında ele geçen harç ve tuğlalardan anlamaktayız.

Kilisenin zemininde bulduğumuz Heraklius sülâlesine ait sikkeler buradaki işe yarar malzemenin aynı sülâle zamanında yağma edildiğini ve bu kilisenin büyük bir kısmının da çöplük haline getirildiğini, bize öğretmiş oluyor.

Yine bu devirlerde çöplük içersine yerleştirilen muhtellf içme suyu künklerine tesadüf etmekteyiz ki, bu suların nereden alınıp nereye akıtıldığını maalesef öğrenmemiz kabil olamadı.

Bir taraf çöplük olarak kullanılırken, Atrium'dan Photistirion'a kadar olan kısımda ibadet edilmiştir. İbadet edilen kısımla çöplük olan yerlerin, gayet iptidaî duvarlarla ayrılmış olduğunu görmekteyiz. Hattâ ibadet edilen taraflardaki yıkık duvarlar, arzetmiş olduğum basit yapı tekniği ile tamir olunmuştur. Yalnız bu kusurlar, freskler, mozayikler ve fayanslarla kapatılmıstır. Freskler üzerindeki yazı karakteri, mozayık tekniği ve fayansların motifleri, bu ameliyenin dokuzuncu asırda ve

İkonoklastlardan sonra yapıldığını gösteriyor. Maamafih Kaiser Theophilos'un buralarda eiimize geçirdiğimiz sikkeleri de bu kanaatımızı teyit etmektedir. Bu vazî ibadethânenin gayet iptidaî yapı tekniği ile kaç sene ayakta durduğunu bilemiyoruz. Bildiğimiz bir şey varsa o da, çok devam etmeyip tamamen metrûk bir hale gelmiş olmasıdır.

Burası tamamen terk edildikten sonra o kadar tahrip edilmiştir ki, define arıyan muzır eller, duvarlarda ve yerde bulunan mozayik ve freskleri bozmaktan asla çekinmemişlerdir. Zamanla dolan bu yerlere, son Bizans devirlerinde evler yapmışlardır.

Sûr-ı Sultanînin inşası ile bu kilisenin harabesi, Şark-Garp istikametinde ikiye bölünmüştür. Ecdadımızın bu duvarlara el sürmeyip olduğu gibi muhafaza ettiklerini burada kaydetmekle her halde fazilet ve ülviyetlerini ifade etmiş olurum.

Hafriyat, kiliseyi Şarktan Garba ikiye ayıran bu Sûr-ı Sultanî ile Aya İrini ve Sûr-ı Sultanîye amud olarak yapılan darphânenin duvarlarından birinin çevrelediği saha içerisinde yapılmaktadır. Burada üç senedenberi yapmakta olduğum hafriyat neticesi, I. Ayasofya ile Aya İrini arasında bulunan kapıların açıldığı koridorun bir kısmını, kilisenin galeriye çıkılan Kochleas'larından birini, galerinin altında bulunan sahrıncı, Nartex'in yarısını, büyüklere ve küçüklere mahsus vaftizhaneleri. Photistirion (vaftizden evvel İlâhî nur alınan yeri) ve mihrabın bir kısmını ortaya çıkardım. Ortaya çıkan bu aksamın döşeme seviyesi ile bahçe seviyesi arasındaki derinlik 6 metredir. Yani Aya İrini ve Ayasofya'nın zeminleri ile aynı seviyede bulunmaktadır.

Bulunan sahrınç, bir efsanenin tarihî hakikat olduğunu bize isbat etmiştir. Efsaneye göre, şimdiki Ayasofya'nın altında bir sahrınç bulunuyor. "Efsane„ diyen yalnız benim, yoksa herkes böyle bir sahrıncın mevcudiyetine kanidir. Bununla beraber bir tek kişi çıkıp ta bu sahrınca nereden girildiğini, içerisinin ne vaziyette olduğunu anlatmak lûtfunda bulunmuş değildir. Hakikat şudur ki, bizim I. Ayasofya'da bulunan sahrınç, isim birliği yüzünden Justinianos Ayasofya'sına mal edilmiştir. Hadd-i zatında Justinianus Ayasofya'sında iki adî kuyudan başka sahrınç diye bir şey yoktur.

Bulunan Photistirion da çok enteresandır. Tarih, İkinci konzil'den sonra, Patrik Nektarios'un riyaseti altında 20 episkoptan müteşekkil bir heyetin Megale Ekklesia'daki Photistrion'da yaptığı fevkalâde bir toplantidan bahseder. Tarihin verdiği bu haberi, Photistirion'un mevcudiyeti teyit etmiş oluyor. İşte bu kısmın enteresan oluşu, tarihi teyit etmiş olmasından ileri gelmektedir.

Kilisenin ortaya çıkan bu aksamı kazılırken, inşaat ve tamirlerde kullanılmak üzere Augustus'lar, Kaiser'ler, Hypatos'lar ve diğer büyük zevat tarafından hediye edilen isimleri ve tarihleri havi tuğlalar ele geçirilmiştir ki, bunlar Bizans tarihinde bilinmeyen bir çok noktaları aydınlatmışlardır.

Muhtelif sülâlelere ait yüz küsur sikkenin bulunuşu da, tarihi aydınlatmağa yarayan mühim vesikalardır.

Kilise bazilik şeklinde olmayıp, nefler arasında muhtelif müştemilâtı bulunan iki katlı ve üzeri kubbelerle örtülmüş olan muazzam bir binadır. İsmi ile müsemma olan bu kilise o kadar büyüktür ki, tarihte hiç bir imparator, bunu yeniden ihya etmek kudretini kendinde görememiştir.

Şimalde Aya İrini'ye, Cenupta bugünkü Ayasofya'ya bağlıdır. Şarkta Aya İrini'nin mihrabı ile ayni hizada bulunan kilisenin asıl cephesi daha doğrusu medhali, darphanenin metruk arsası içine tesadüf etmektedir.

Büyük Konstantinos'un eniştesi Licinius'u mağlûp etmesi şerefine, bizzat inşasına başladığı, ömrü vefa etmediğinden ikmalini oğlu Kaiser Konstantinos'a vasiyet eylediği, bütün hıristiyanlık âleminin ana mabedi sayılan bu I. Megale Ekklesia, azametiyle ve içinin zengin tezyinatiyle, hıristiyan Roma İmparatorluğunun yıkılan ilk ve muhteşem dinî bir âbidesidir.

***

Şimdi, âlimlerin daima yanlış olarak I. Ayasofya diye bahsettikleri II. Ayasofya'nın tarihini hülâsatan anlatmak istiyorum.

Bu kilisenin temelinin ne zaman atıldığını maalesef tesbit edemedim. Patrik Makedonios zamanında inşasının devam ettiğine dair tarihte yalnız küçük bir kayda tesadüf edilmiştir. Buna mukabil küşad merasiminin hangi tarihte yapıldığı sarih olarak bilinmektedir.

Bugünkü Ayasofya'nın asıl bünyesini teşkil eden Bu II. Megale Ekklesia'nın küşad merasimi, İmparator Konstantinos'un yirmi ikinci hükümdarlık ve onuncu başvekillik yılında Yulianus'un da başvekilliğinin üçüncü yılında, Evdoksios'un patriklik tahtına çıkışından kısa bir zaman sonra, yani 359 yılının 15 Şubat'ında icra kılınmıştır.

Bu merasim esnasında kiliseye ilk defa Sophia adı veriliyor. İsim verme münasebetile patrik va'za şöyle başlamıştır: "Baba yani Allah, kimseye hürmet etmez. Oğlu ise hürmetkârdır„. Bunun üzerine cemaat tarafından uğultular yükselmeğe başlamıştır. Patrik: "Sözümden telâşa düşmeyiniz! Baba hürmet etmez; zira hürmet edeceği kimse yoktur. Fakat oğlu hürmetkârdır; çünkü hürmet edeceği babası vardır„ dedi. Patrik'in bu cevabından sonra uğultu kesildi ve herkes gülmeğe başladı.

Uzun süren bu va'z ve merasimden sonra, İmparatorun kiliseye ne gibi eşya hediye ettiğini ve kimlere ihsanlarda bulunduğunu anlatacak değilim.

Bugüne kadar I. Ayasofya olarak kabul edilen ve fakat mevkii ve inşa tarzı hakkında bir malûmat verilmeyen II. Ayasofya, Büyük Konstantinos'un Artemis mabedi üzerine inşa ettirdiği, Şimâl - Cenup istikametindeki üç nefli Bazilikanın şark tarafına, II. Konstantinos tarafından bina edilmiştir. Yapılan bu ilâve ile, eski bazilikanın sağ nefi ortadan kalkmış; orta nef iç ve sol nef dış nartex olmuştur. Yeni neflere açılan kapıların sövelerini yerleştirmek için, eski bazilikanın sağ ve orta neflerini bir birinden ayıran duvar, bazı yerlerinden zarurî olarak parçalanmıştır.

Her iki bina, galeride gayet kalın iki demir kenetle bir birine bağlı bulunmaktadır. Bu şekilde meydana gelen II. Ayasofya, 5 nef, 3 apsit ve bir birine muvazi iki galeriden ibaret muazzam bir kilise idi. Bunun da üstü, aynen I. Ayasofya gibi kubbelerle örtülmüştü.

Cephesinin, mermerlerle muhteşem bir şekilde tezyin edilmiş olduğunu, gerek Schneider tarafından bulunan parçalardan, gerekse hâlâ duvarların yüzünde bulunan levhalardan anlıyoruz.

Nefleri bir birinden ayıran duvarların temellerini meydana çıkarmak için, Ayasofyada Büyük Kubbe'nin altında yaptığım sondajlar esnasında altın yaldızlı bir takım kırık başlık parçalarına rastlanmıştır. Bunlar ve bunlardan başka hâlâ mevcut olan bazı mozayik ve fresk bakiyeleri, II. Ayasofyanın gayet süslü olduğunu gösteren vesikalardır.

Üç putperest mabedinin enkazı üzerine yan yana bitişik olarak inşa edilen Sent-İren, I. ve II. Ayasofyalar, mimarî bir manzume teşkil etmiş oluyorlardı. Patrik Iohannes Chrysostomos'un sürgüne gönderilmesi üzerine 404'de ateşe verilen bu manzûmenin ilk devri nihayet bulmuştur.

***

Bu manzûmenin ikinci devri, 408'de tahta çıkan II. Theodosios'un inşa ettirdiği ve 415'de küşad merasimini yaptığı III. Ayasofya ile başlar. Bu kilise, I. Ayasofya ile II. Ayasofya'nın birleştiği yerde, yani bugünkü Vezir Bahçesi ve imaretin bulunduğu kısımlarda bazı tadilât yapılmak suretiyle meydana getirilmiştir. Yapılan bu tadilât ve tamirat esnasında ekseriya ahşap kullanılmış olması pek muhtemeldir. Çünkü tarihten öğrendiğimize göre, bu bina temamen yanıp kül olmuştur.

III. Ayasofya'nın ahşaptan yapılmış olması lâzım geldiğini, daha ziyade zaman ölçüsünden anlıyoruz. İmparatorun tahta çıkışı ile küşad merasimi arasındaki fark yedi senedir ki, bu, taş veya tuğladan vapılan büyük bir kilise için kâfi değildir. Bilhassa işgal altında bulunan ve bu yüzden hazinesi boşalan bir imparatorluğun, öyle lüks denebilecek bir kilise inşa ettirmiş olmasına da ihtimal verilemez. Zaten 408'den 450'ye kadar hükümdarlırk yapan II. Theodosios'un tarihte başka bir kilisesine de tesadüf edilmemektedir. İlâveten şunu da söylemek isterim ki, bu sahada III. Ayasofya'nın insası, I. Ayasofya'ya ait, hafriyatta bulduğum, çok önemli ve İstanbul'da hiç bilinmeyen bir kolumbarium'un kısmen tahribine mal olmuştur.

Evvelâ kız kardeşi, sonra karısı tarafından idare edilen ve hadım ağalarının elinde kadın mizaçlı olarak yetişen bir imparatordan büyük bir eser beklememiz de biraz insafsızlık olur sanırım.

Schneider'in monumental olarak tasavvvur ve tahayyül ettiği Theodosios kilisesi bence diğer Ayasofyalarla mukayese olunamayacak derecede basit bir bina idi.

532 Nika isyanında yanan III. Ayasofya'nın, bazı bakiyeleri Vezir Bahçesi'nde toprağın altında bulunmaktadır. Bunlar, duvarlar, ayaklar ve döşemelerden ibarettir. Ayaklardan birini ve döşemenin küçük bir kısmını, yaptığım sondajlarla meydana çıkardım.

Theodosios kilisesi'nden bahsederken Schneider'in hafriyatına temas etmeden geçemeyeceğim. Çünkü bu zat, 1935'de yaptığı hafriyatla bu kiliseyi bulduğunu zannetmişti. Halbuki bulduğu, yukarda da arz etmiş olduğum gibi, Artemis mabedinin propylansin'idir.

Schneider'i bulduğu Epistyl'ler ve Kasset'ler yanılmıştır. Bir de şimdiki Ayasofyanın Justinianus tarafından yeniden inşasına dair Prokopios'un verdiği haberler kendisini ters yola sevketmiştir. Halbuki bulunan kuzulu Episteyl'ler, II. Ayasofyanın cephesine aittir. Bunların beşinci asırla alâkası yoktur. Yalnız Kasset'lerden bazıları Theodosius Kilisesine ait olabilir, Nitekim bunların alelacele işlendiği, yonca yapraklarından birinin nâtamam kalışından anlaşılmaktadır. Maamafih muhtelif devirlerden kalma bu objelerin, birbirine uydurularak Theodosius zamanında kullanılmış olması ihtimalden uzak değildir.

Yalnız bence izahı güç olan bir şey varsa bunda kiliseyi aramak için Schneider'in tensip ve kararıyle, bizim İstanbuldaki ilk irfan ocağımızın, yani Fatih ulemâsının ders verdiği medresenin, o zamanki İstanbul Müzeler Umum Müdürlüğü tarafından temeline kadar yıktırılmış olmasıdır. Bu medresenin yıkılışı da gösteriyor ki, Schneider, bu hafriyatı bilerek değil ezbere yapmıştır.

***

Son olarak IV. Ayasofyanın, tarihini ele alalım. Bu, 532 Nika isyanını müteakip Justinianus tarafından meydana getirilen bugünkü Ayasofyadır. Bu kilise hakkında tarihlerin vermiş olduğu, hemen herkes tarafından bilinen malûmat, hakikate uygun değildir. IV. Ayasofyayı, zannedildiği gibi Justinianus. yanan III. Ayasofyanın yerine yeni olarak inşa ettirmemiştir.

Bu kilise, doğrudan doğruya II. Ayasofyanın tadil edilmiş bir şeklidir. Yani mimarî bir harmonisation'dır.

404 yangınından sonra metrûk bir hale gelen II. Ayasofya, 532 tarihine kadar mahalle olmuştur. Aynen bu günkü harap camilerin, mescitlerin, medreselerin ve kalelerin içine yapılan evler gibi bunun da içine evler yapılmıştır. Bu evlerden bazılarının temel duvarları, biraz yukarda arzettiğim sondajlar esnasında bulunmuştur.

Justinianus, kilisenin tamirine karar verdiği zaman, bu evleri sahiplerinden muhtelif çarelere baş vurmak suretiyle satın almış ve bunları ortadan kaldırırken, bir taraftan da inşaata lâzım olan malzemeyi hazırlamıştır.

Malzemenin hazırlığı yedi buçuk senede bitmiştir. Hükümdarlığının on ikinci yılında, yani 539'da da II. Ayasofyanın içerisini yıktırmağa başlamış ve buraya ait enkazı başka bir tarafa yığdırmıştır. Elinde yeni malzeme bulunduğundan bunları kullanmağa lüzum hasıl olmamıştır.

Yalnız, bugün Ayasofyanın içinde bulunan sekiz adet porphyr sütun, Markia adında Romalı asil bir kadının cihazı olup, bunlar, vaktiyle Kaiser Aurelius'ın inşa ettirdiği Solis (Güneş) mabedinden alınmıştır. Markia, Justinianus'a yazdığı mektupta: "... Size ayni uzunlukta, ayni kalınlıkta, ayni ağırlıkta sütunlar gönderiyorum„ demektedir. Bu sütunlarla General Konstantinos'un Efesten gönderdiği büyük yeşil sütunlar İstanbul'a sallarla getirilmiştir. Bunlara ilâveten muhtelif mabetlerden getirilen kıymetli mermerler müstesna olmak üzere, arzettiğim gibi tamiratta temamen yeni malzeme kullanılmıştır.

Malzemenin hazırlığı yedi buçuk sene, II. Ayasofyanın icabeden yerlerinin yıkılması ve temizlenmesi üç sene dokuz ay ve inşası sekiz sene on ay devam eden IV. Ayasofya, tam yirmi senede meydana getirilmiştir.

552 tarihinde tahta yeni çıkan patrik Eutichios'la Justinianus tarafından küşad merasimi yapılan bu muazzam kilise, öyle zannedildiği veçhile beş buçuk senede yeniden inşa edilmiş değildir. Bu yanlış malûmat, Justinianus'un muasırı olan tarihçi Prokopios'un verdiği habere istinat etmektedir ki, bu haber, tamamen bir mübalâğadan ibarettir. Buna inanmak biraz mantıktan uzaklaşmak demektir.

Prokopios'un bu hususta söylediklerinin neden yalan olduğunu vaktin darlığından dolayı maalesef izah edemiyeceğim. Ancak, göstereceğim iki misal, IV. Ayasofyanın beş buçuk senede yapılamıyacağını kâfi derecede ispat etmiş olacaktır.

553 ve 557 tarihlerinde vukubulan zelzelelerin tesiriyle Ayasofya'nın çatlayan kubbesi, 558'de tamir edilirken, İsauria'lı işçilerin beceriksizliği yüzünden yıkılmıştı. Kubbenin doğu tarafına isabet eden bu çöküntü, ancak beş senede tamir edilebildi. Bu tamirden sonra, Ayasofya'nın ikinci defa olarak yapılan küşad merasimi yortusu, Justinianus'un 36 ncı hükümdarlık yılına, yani 363 senesinin 24 İlkkânun ayına rastlar.

Kubbenin batı tarafının 986 zelzelesinde yıkılması ve tamirinin 994 tarihinde Ermeni mimarı Dırtad tarafından ikmal edilmesi de ikinci bir misal teşkil etmektedir. Bu tamire zelzeleden iki sene sonra başladığını farzetsek dahi, yapılan işin yine altı sene devam ettiğini kabul etmiş olacağız demektir. Şimdi, kubbenin birer tarafı ancak 5-6 senede tamir edilirse, koskocâ Ayasofya'nın inşası acaba kaç senede nihayet bulmuş olabilir.

İşte arzetmiş olduğum şu iki tamir vak'ası ve binanın eski devirlerine ait bulunan diğer arkeolojik vesikalar, Ayasofya'nın yeni bir bina olmadığını ve tadilâtın herhalde beş buçuk senede ikmal edilemediğini belirten ayrı delillerdir.

Maamafih Ayasofya'da görülen inşaî zaruretlerden mütevellit göze çarpan bir takım hatalar vardır ki, bunlar, binanın Justinianos'tan evvelki mimarî devirlerini sarahatle anlatan en canlı vesikalardır. Bu vesikalar, bizim gösterdiğimiz delillerden şüphesiz ki daha kuvvetlidir.

Bu münasebetle, "Söyleyen ve anlatan taşlar arasında Makedonya„ adlı bir eserin başında yazılı olan şu güzel vecizeyi kaydetmek sanırım ki yerinde olur.

" Hocalarınızın öğretmediğini size taşlar öğretecektir.„

Bence arkeoloji ilmi bundan daha güzel tarif edilemez !

Şu halde bu vecizenin delâlet ettiği manâya istinaden, tarihin bize öğretmediklerini veyahut yanlış öğrettiklerini, Sent-İren ve Ayasofyalar manzûmesinin taşlarından ve tuğlalarından öğrendiğimizi burada açıkça itiraf edebiliriz.

***

Din ve san'at bakımından daima hürmet ve takdire lâyık olan bu güzel eserin sürüp gitmekte olduğu 17 asırlık ömrü, başta Koca Sinan olmak üzere Türk mimarları idame ettirmişlerdir. Bu Türk üstadları, yaptıkları muazzam istinad duvarlariyle, son beş asır zarfında vukua gelen zelzelelere karşı bu dev-âsâ binayı korumuşlar ve buna ayrıca bir de heybet vermişlerdir.

"Beytullah„ olarak asırlarca içinde ibadet edilen IV. Ayasofya, eskiliği ve bilhassa taşıdığı san'at değerinin yüksekliği bakımından, merhum Atatürk'ün tensibi ve Bakanlar Kurulunun kararı ile 1935' te Müze olmuş ve suretle medeniyet tarihine hediye edilmiştir.

Bu tebliğ hakkında yapılan münakaşalar

Tebliğ okunduktan sonra İstanbul Üniversitesi Arkeoloji Profesörü Arif Müfid Mansel söz almış ve şu noktalara temas etmiştir:

"Ayasofya ve Sent-İren manzûmesinin renkli resmi yapılması lâzımdı. Ayasofya ve Sent-İren kiliseleri altında bulunan antik mâbedlerin plânları ne şekildedir? Ayrıca bir antik mabedde bir fil ayağı ne demektir? II. Ayasofyanın altındaki Artemis mabedinin "propylon„undan ne kastedilmiştir? IV. Ayasofyanın Justinianus tarafından yapılmış olması iyi bir kaynak olan Prokopius'un verdiği malûmat ile tezad teşkil etmektedir. Acaba bu hususlarda tebliği yapan ne düşünüyor?„

Bunun üzerine B. Muzaffer Ramazanoğlu söz almış ve aşağıdaki izahatı vermiştir:

"1. Yaptığım plân muvakkattır. Hafriyat raporuna girecek olan plânlar tabiatiyle her devri gösterecektir.

2. Bu mabedler çok harab olduğundan ve üzerlerine kiliseler inşa edilmiş bulunduğundan inşa tarzlarına dair tâbîdir ki bir şey söylenemez. Sonra fil ayaklarının tek olarak göze çarpmış olmaları bunların mahiyetleri hakkında kat'î bir fikir vermemize imkân bırakmamaktadır.

3. Artemis mabedinin "propylon„i, kelimenin ifade ettiği manadan da anlaşılacağı vechile Ayasofya'nın altında bulunan adı geçen mabedin medhalidir.

4. Prokopios, Justinianus ve General Belisar hakkında şiddetli tenkidlerde bulunmuş olduğundan bu havayı dağıtmak için İmparatorun yaptırdığı binalara dair mübalâğalı haberler vermek zorunda kalmıştır. Binaenaleyh Ayasofya hakkında verdiği haberler arkeolojik müşahadelere tamamen aykırıdır. „

Müteakiben İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdür yardımcısı B. Rüstem Duyuran da "Artemis, Apollo ve Afrodit tapınakları hakkında kat'î olarak ileri sürülen hükümlerin henüz mevsimsiz olduğu „ kanaatinde bulunduğunu bildirmiş, tekrar söz alan B. Ramazanoğlu "Afrodit, Apollo ve Artemis mabedlerinin Akropol üzerinde inşa edildikleri tarihen sabit olduğuna, ele geçirdiğimiz küçük eserler de bu mabedlerin bariz alâmetlerini taşıdıklarına göre bu mabedlerin mahiyetleri hakkında şüpheye düşmek yersiz olur sanırım„ demiştir.

III. Orta Asya ve Orta Çağ Türk Tarihi Seksiyonu

Açılma saati 15

BAŞKAN: Prof. Mükrimin Halil Yınanç
SEKRETERLER: Dr. Neş'et Çağatay, Dr. Ahmed Temir

Prof. Dr. REŞİT RAHMETİ ARAT (T. T. K. Üyesi ve Edebiyat Fakültesi Türkoloji Profesörü), **Türklerde zaman ve vakit tesbiti :**

Türklerde devir, sene, mevsim, ay, hafta, gün, ve günün vakitlerini tâyin ve bunun için muhtelif devir ve mıntakalarda tatbik edilen usûller hakkında bir fikir verebilecek toplu bir araştırma henüz yapılmamış olduğu gibi, bu meseleyi aydınlatmağa yarayacak mevzûlara da pek az temâs edilmiştir. Bu hususta gerek türklerin kendi düşüncelerini öğrenmek ve gerek temâsta bulundukları diğer kültür muhitleri ile olan münâsebetlerini tesbit etmek için, tereddüt ve şüpheye yer bırakmayan mâlzemeye dayanan bu meselenin araştırılması, türk kültür tarihi bakımından, büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Bu mesele ile bağlı tâbirler ayrı-ayrı devirlerde türk zümrelerince çok defa birbirinden farklı mânalara kullanılmış olduklarından, bunların daha yakından tesbit ve tâyinlerine, yalnız kültür tarihi için değil, aynı zamanda türkçe eserlerin daha iyi anlaşılabilmesi için de zarûrî ve amelî bir ihtiyac vardır. Tarih sâhasında çalışan ve eski eserlerimizi bu bakımdan kıymetlendirmek isteyen arkadaşlarımız bu ihtiyacı, tabiatiyle, daha yakından hissetmiş olacaklardır.

Bu mesele üzerinde az çok durmuş olanlar, türklük bilgisinin bu sâhasında daha ilk adımların bile atılmamış olduğunu teslim ederler. Kütüphânelerimizi dolduran mâlzemenin bu bakımdan artık çoktan araştırılmış ve her devir ve mıntaka için, bu hususta emniyetle istifâde edilebilecek el kitaplarının tanzim edilmiş olması icap ederdi. Hâlbuki bizde bu mevzû için mü-

racaat edecek lugat kitapları bile meücut değildir.) Türkün maddî ve mânevî varlığının tarihini araştırmak ve bu sâha ile ilgili eserleri her bakımdan kıymetlendirmek gâyesini güden Türk Tarih Kurumu'nun dikkatini bu meseleye çekmek, bu hususta lâzım olan tedbirleri almasını ve bu yoldaki çalışmaları desteklemesini istemek çok yerinde bir arzu olduğu kanaatindeyim. Bu sâhadaki çalışmaların başında, tabiatiyle, bu mesele ile alâkalı mâlzemenin bir araya getirilmesi işi bulunmaktadır. Sonra bunlar ayrı-ayrı mevzûlar hâlinde, umûmî ve husûsî ihtiyaclara göre, tetkik ve tanzim edilerek, her kesin istifâde edebileceği bir şekle sokulabilir. İlim müesseselerimizin alâkalı unsurları tarafından tesbit edilecek bir program dâhilinde çalışıldığı vakit, bunun kısa bir müddet içinde başarılması mümkündür. Bu işte üniversitelerimizin alâkalı zümrelerinde çalışan ilim kadrosu ile talebelerden istifâde etmenin de çok hayırlı ve serî neticeler vereceğinde şüphe yoktur.

Zaman ve vakit tesbitinde türkler, kendilerine mahsûs usûl ve an'aneleri olmakla beraber, muhtelif kültür muhitleri ile yapmış oldukları temâslar neticesinde, şu veya bu sebeple, bu muhitlerin usûllerini de benimsemişlerdir. Bunlardan eski devirlerde bilhassa Çin, Hind ve İran, daha sonraları islâm ve nihâyet bugün Avrupa muhitinin tesirleri kayda değer. Devir-devir ve mıntaka-mıntaka kendini gösteren bu tesirler yanında, bir de türklerin kendi mâlzemesi de, ayrı devir ve zümrelere göre, birbirinden az-çok farklı bir inkişâf yolu tâkip etmiştir. Tesbiti nisbeten kolay olan bu umûmî usûller yanında, daha dar hudutlar içinde kalan mahallî sistemlere de tesâdüf edilmektedir. Bu sistem ve usûller aynı muhitte ve aynı müellif tarafından, bâzan birbirini tamamlamak ve bâzan biri diğerinin yerine geçmek üzere, çok defa karışık kullanıldığından, bunları ancak daha geniş mâlzemeye istinad ettirmek ve mukayeseli bir tetkike tâbi tutmak suretiyle, zaman ve mekân hudutları içine almak mümkündür.

Baburnâme'nin türkçe neşri üzerinde uğraşırken, en çok güçlük arzeden zaman ve vakit tesbiti meselesini bu eser içinde anlayabilmek için, bu hususta kullanılan ıstılâh ve tâbirleri bir araya getirmek ve bunları daha yakından tâyin etmek imkânlarını aramak mecburiyeti hissedilmişti. Fakat toplanmış

olan mâlzeme genişlemiş ve not mâhiyetini aşmış bulunduğundan, bunun eserin türkçe neşrine ilâvesine imkân bulunamamıştır. İleride bu mâlzemenin neşredileceğini ümit ediyorum.

Burada asıl maksat, teferruata girmekten ziyâde, türk ilim muhitini alâkadar eden bir mevzû olması dolayısı ile, meselenin ehemmiyetini tebârüz ettirmektir. Onun için burada yalnız Babur'da günün vakitlerini tesbit etmekte kullanılan usûl üzerinde kısaca durulacak ve dolayısı ile diğer eserlerden bu hususta elde edilebilecek neticelere de işâret edilmiş olacaktır.

Günün vakitlerini tâyin etmek için kullanılmış olan güneş, kum ve su saatlerinin mevcûdiyeti çok eski tarihlere kadar çıkmakla berâber, bunların amelî tatbik sâhası mahdut zümreler çerçevesini aşmamıştır. Mekânik saatlerin icat tarihi de oldukça eskidir. Ferdler için daha mühim olan cep saatlerinin tarihi de XVI. asra kadar çıkmaktadır; fakat bunların bugünkü şeklini alması nisbeten yenidir. Onun için saat mefhûmu ve tekniği mâlûm olan devirlerde bile, bunun günlük hayatta kullanılmasının çok dar hudutlar içinde kalmış olduğu kendiliğinden anlaşılır.

Babur'da saat tâbiri, gerek zaman ölçüsü olarak ve gerek zaman ölçüsünü tesbit için kullanılan âlet isminin terkibinde geçmekle berâber, çok az kullanılmıştır. Âlet ismi olarak, Hindistan'da günün vakitlerini tâyin usûlünden bahsederken, yalnız bir defa geçmekte ve bunun veya benzerlerinin türk muhitindeb ulunup-bulunmadığına dâir, hiç bir kayda tesâdüf edilmemektedir. Hiç değilse büyük merkezlerde namaz vakitlerini tâyin için, her hângi bir usûle mürâcaat edilmiş olmasını tasavvur etmek mümkün ise de, her meselede çok dikkatli olan Babur'un bu hususta bir şey söylememesinin sebebini anlamak şimdilik güçtür. Bu mesele üzerinde ayrıca durmamış olması, belki de kendisinin mâlûm olanları tekrarlamamak tabiatı ile izah edilebilir. Babur'da saat tâbiri günün vakitlerini tâyinde hiç kullanılmamakta ve vakit ölçüsü olarak, ancak bir kaç yerde zikredilmektedir; msl. trc. s. 243: „şiddetli bir zelzele oldu ve nücûmî yarım saat kadar devam etti" (*yarım saat-ı nücûmiga yakınlaştı*); s. 139: „nücûmî iki saatlik yolda" (*iki saat-ı nücûmîde*); s. 244: "nücûmî iki—üç saat içinde zaptedildi" (*iki—üç saat-ı nücûmîde*).

Dakika tâbir ancak târif dolayısı ile zikredilmekte (msl. trc. s. 327: „dakikanın müddeti takriben altı defa *Fâtiha* sûresini, *Bismillâh* ile birlikte, okuyuncaya kadardır"), sâniye ve sâlise ise, târifte de kullanılmamaktadır (kullanılması icap eden yerlerde „gözü açıp-kâpama" tâbiri geçmektedir; msl. trc. s. 328: „*pel*'in müddeti beş defa gözü açıp-kapayıncaya kadar (*közni yumup açḳunca*) ki, gece ve gündüz 216.000 defa gözü açıp-kapayıncaya kadar sürer").

Babur'da günün vakitlerini tâyin etmek için, türkçe, farsça, arapça ve Hindistan'a âit kısımlarda hindce unsurlardan teşekkül eden asıl zaman tâbirleri ve bunların ifâde ettiği vakitleri daha dar hudutlar içine almak için kullanılan diğer tâbirlerin bir araya getirilmesi ile, çok karışık ve birbirine girift bir sistem kullanılmıştır. Bütün bu ıstılâh kalabalığının istinat ettiği temellerin en mühimi, bilhassa gündüz vakitlerini tâyinda, alaca-karanlığın başlaması ve sona ermesi ile güneşin çıkması, en yüksek noktaya varması ve batması teşkil etmektedir. Gözle görülen ve tesbiti kolay olan bu alâmetler dışında, islâm muhitinde, yine güneşin bulunduğu mevzîlere göre tesbit edilen namaz vakitleri gelmektedir.

Babur'daki bu karışık vaziyet belki de bu türk muhitinin yabancı tesirlerin gittikçe artan baskısı altında kalması ve bunu hazmetmek için daha fırsat bulamamış olması ile izah edilebilir. Babur, her şeyde olduğu gibi, vakit tesbitinde de çok dakik hareket etmekte ve bütün bu tâbir kalabalığını, üslûbuna halel getirmeden, kendisine has bir ustalıkla kullanmaktadır. Bu hususta bir fikir edinmek için bk. trc. s. 63—64: „... bu haberin gelmesi üzerine, hiç endişe ve tevakkuf etmeden, gün batarken (*âftâb oldurur çağ idi*), çabuk yürüyüşle, derhâl (*uşol zaman oḳ*) Merginan'a hareket ettim. Burası ile Merginan arası tahminen 24—25 yıgaçlık bir yoldur. O gece (*kiçe*) sabaha (*tañ atḳunça*) ve ertesi gün (*ol küni*) öğle namazına kadar (*namâz-ı pîşîngeçe*), hiç bir yerde durmadan, yürüdük. Öğle namazı vaktinde (*namâz-ı pîşîn*)... köyüne inildi. Atları dinlendirip, yem verdikten sonra, gece yarısı (*tün yarımı*) nekkare vaktında (*naḳḳare vaḳtında*) hareket edildi. O gece (*ol kiçe*)

sabaha (*tañ atḳunça*) ve ertesi gün (*ol küni*) güneş batıncaya kadar (*âftâb batḳunça*) ve tekrar müteâkip gece (*kiçesi*) yol gittik. Ṭan ağırmadan bir az evvel (*tañdın burunraḳ*) Merginan'dan bir yıgaç mesâfeye geldiğimiz vakit (*yetkende*)... tereddüt ettiler... Bir az (*bir zaman*) tevakkuf ederek, müzâkere ettik. Nihâyet (*âḫır*) şuna karar verdik. Gerçi tereddütler yerindedir, fakat bunu daha evvel (*mundın burunraḳ*) düşünmek lâzımdı. Üç gün üç gece (*üç kiçe kündüz*) durup dinlenmeden... yol yürüdük... Sabah namazı vaktinde (*sünnet vaḳtı idi kim*) Merginan kurganının kapısına geldim".

Uzun veya kısa müddetlerin ve bilhassa günün vakitlerinin tesbitinde çok titiz olan Babur'da bunlar gelişi-güzel kullanılmayıp, muayyen esaslara göre tâyin edilmiş olması tabiîdir. Babur bu mesele üzerinde ayrıca durmamıştır. Eserde serpinti hâlinde, fakat tam yerinde, tesâdüf edilen kayıtlar, gerek kendisinin ve gerek muhitinin bu hususta devrin ilmî esâslarına vukûfunu ve bu ilim şûbesi ile uğraşmakta olduğunu göstermektedir. O devirlerde bu sülâlenin âlim hukümdarı Uluğ Bey'in bizzat hey'et ilmi üzerinde çalışmış olmasından da, bu muhitin bu meseleyi yalnız takdir değil, tetkik ile de uğraştığını biliyoruz.

Babur'da günün vakitlerini tâyin için kullanılan tâbirleri teşkil eden unsurların karışık olması, bunlardan muayyen bir sıra içinde bahsetmeği güçleştirmektedir. Bunlar hakkında bir fikir verebilmek için, en mühimlerinden bâzılarının zikri ile iktifâ edeceğim. Bu tâbirlerin başlıcaları şunlardır:

1. *irte* „erken, günün veya her hângi bir zamanın erken vakti, sabah"
   irterek
   irte bile
   Krş. *irtesi*, *irtesige* „ertesi gün", *irteki* „evvelki, eski"
2. *tañ* „tan ağarması, sabah, sabah vaktı"
   tañġaça
   tañdın bunun
   tañdın burunraḳ

tañ başıda
tañ burnıda
tañ ata
tañ ata yavuş-
tañ atḳunça
tañ yaruġanda
tañ yaḳın bol-
yaruḳ bolġanda
Krş. *tañla, tañlası, tañlasıġa, tañlaġaça, tañlalıḳta* „yarın, ertesi gün, yarına kadar".

3. *ṣabaḥ* „sabah, sabah vaktı"
ṣabaḥı
ṣabaḥıġa
4. *ṣubḥ vaḳtı* „sabah vakti"
ṣubḥ vaḳtıda
ṣubḥdın burun
ṣubḥdın burunraḳ
ṣubḥ bol-
ṣubḥ örle-
5. *sünnet vaḳtı* „sünnet vaktı, sabah namazının sünneti vaktı"
sünnet vaḳtıda
irte sünnet vaḳtıda
6. *farż vaḳtı* „farz vakti, sabah namazının farzı vakti"
farż vaḳtıda
7. *farż vaḳtıdın namâz-ı pîşîngeçe* „sabahtan öğleye kadar, sabah namazının farzı vaktinden öğle namazına kadar"
8. *tüş* „öğle, öğleyin, öğle üstü, öğle vaktı" (kuşluk vaktı)
tüşkeçe
tüşke yavuḳ
tüşdin soñra
tüş vaḳtıda
tüş bar idi
tüş bol-
tüş ḳatıl-
tüş ḳayt-

tüş vaḳtı bol-
tüşke yavuş-
kün tüşte
kün tüşkeçe
kün tüşke yavuḳ
kün tüş bar idi
kün tüş bolġanda
kün tüşdin öt-
Krş. *tüşçilik yol* „yarım günlük yol".

9. *çaşt* „kuşluk vaktı, öğle vaktı"
çaştta
çaştḳa yavuḳ
çaşt bar idi
çaşt bol-

10. *çaştgâh* „öğle vakti, kuşluk vaktı"
çaştgâhda
çaştgâdın burunraḳ

11. *zevâl* „zeval vaktı"
zevâl vaḳtıġaça

12. *namâz-ı pîşîn* „öğle namazı vaktı"
namâz-ı pîşînde
namâz-ı pîşîn vaḳtıda
namâz-ı pîşîngeçe
namâz-ı pîşînge yavuḳ
irte namâz-i pîşîn
kiç namâz-ı pîşîn
âḫır namâz-ı pîşîn
namâz-ı pîşînden soñ

13. *namâz-ı cum'a vaḳtı* „cuma namazı vaktı"

14. *iki namâz arası* „iki namaz arası (öğle namazı vaktı ile ikindi namazı vaktı arasında)"
iki namaz arasıda
iki namaz arasıġaça
iki namaz arasıġa yaḳın
iki namaz arası bar idi
iki namaz arası bol-

15. *namâz-ı diger* „ikindi namazı vaktı"
namâz-ı digerde

namâz-ı digergeçe
namâz-ı digerge yavuḳ
namâz-ı digerdin irterek
namâz-ı diger bar idi
namâz-ı diger bol-
namâz-ı diger idi
irte namâz-ı diger
kiç namâz-ı diger

16. *namâz-ı diger bile namâz-ı şam arasıda* „ikindi namazı vakti ile akşam namazı vaktı arasında"
17. *namâz-ı şâm* „akşam namazı vaktı"
namâz-ı şâmda
namâz-ı şâmġaça
namâz-ı şâmġa yaḳın
namâz-ı şâmdın irterek
kiç namâz-ı şâm
kiç namâz-ı şâmda
namâz-ı şamdın kiçrek
namâz-ı şâmdın kiyin
namâz-ı şâmdın soñ
18. *namâz-ı ḫuftan* „yatsı namazı vaktı"
namâz-ı ḫuftanda
numâz-ı ḫuftan vaḳtıda
namâz-ı ḫuftanġa
namâz-ı ḫuftanġaça
namâz-ı ḫuftan bol-
kiç namâz-ı ḫuftan
kiç namâz-ı ḫuftanda
kiç namâz-ı ḫuftanġaça
namâz-ı ḫuftandın kiçrek
19. *aḫşam* „akşam, gece"
aḫşamġaça
aḫşam bol-
aḫşamı
aḫşamıġa
20. *kiç* „geç, gece, akşam"
kiçkeçe
kiçke yavuḳ

kiç bol-
kün kiç bol-
kiçrek bol-

21. *kiçe* „gece, geceleyin"
kiçeler
kiçelerde
kiçeleri
kiçe bile
kiçe bol-
kiçesi
kiçesige
kiçelik fırsat

22. *yarım kiçe* „gece yarısı"
yarım kiçede
yarım kiçegeçe
yarım kiçege yavuk

23. *tün yarımı* „gece yarısı"
tün yarımıda
tün yarımıġaça

24. *seḥar* „seher vaktı"
seḥar vaḳtı
seḥarı

25. *naḳḳare vaḳtı* 1. „gece yarısı", 2. „tan ağarma vaktı"
naḳḳare vaḳtıda
naḳḳare vaḳtıġaça
tün yarımı naḳḳare vaḳtıda

Gerek Babur 'un kendisi ve gerek bulunduğu türk muhiti sünnî-hanefî zümresine dâhil bulunduğu için, buradaki namaz vakitlerinin da Ebû Hanîfe mezhebince tesbit edilen esâslara göre tâyin edilmiş olması icap eder. Bu mesele ile alâkalı eserlerde namaz vakitleri, her namazın kılınması câiz olan müddeti, umûmî olarak, hudutlandırmak bakımından ele alınmıştır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Sabah namazı vaktı — hakikî sabah alaca-karanlığının başlamasından, güneşin doğmasına kadar.

2. Öğle namazı vakti — güneşin en yüksek noktayı (zevâl) geçmesinden, her şeyin gölgesi iki misli (Ebû Hanîfe'ye göre) veya bir misli (Ebû Yûsuf'a göre) oluncaya kadar (bâzıları zevâl gölgesini de buna eklemektedirler).
3. İkindi namazı vakti — her şeyin gölgesi bir veya iki misli olmasından, güneşin batmasına kadar.
4. Akşam namazı vakti — güneşin batmasından, gece alaca-karanlığının başlamasına kadar.
5. Yatsı namazı vakti — gece alaca-karanlığının başlamasından, hakikî sabah alaca-karanlığının başlamasına kadar.

Nisbeten uzun veya kısa süren bu müddetler içinde namazların kılınması câiz olmakla berâber, gerek ayrı-ayrı ve gerek cemaat ile kılınan namazların bütün bu müddet içinde kılınmayıp, bu vakitlerin daha dar hudutlar içinde tesbit edilmiş olduğu mâlûmdur. Bunun umûmî an'ane veya mezheplerin tesbit etmiş oldukları esâslara göre yapılmış olması muhakkaktır. Babur'da bunun hâricinde, asıl namaz kılınan vaktın başı, tam vakti ve sonu olmak üzere, daha ince bir tâyinin yapıldığı görülmektedir. İlk bakışta pek anlaşılmayan bu cihet her hâlde namazların, farz ve sünnet olmak üzere, iki kısımdan ibâret olmasından ileri gelmektedir. Namazların ancak farz kısmı cemâat ile kılınır ve tesbiti lâzım gelen vakit de bu farz kısmına âit zamandır. Namazların cemâat ile kılındığı hâllerde, namaz vaktinde yetişemeyenlerin sünnetleri bâzan sonradan kaza kılabilmeleri (msl. öğle namazında) ve bâzan kaza kılmaları dahi câiz olmadığı (msl. sabah ve ikindi namazlarında) hakkındaki hukümler de asıl namazın cemâatle kılınan farz kısmı olduğunu göstermektedir. Fakat sünnet de namazın bir cüz'üdür. Namazın kılınması câiz olan müddet içinde, farz ile birlikte, sünnet

de kılınmakta ve akşam namazı müstesnâ, diğer bütün namazlarda sünnet farzdan evvel edâ edilmektedir. Onun için asıl namaz (farz) vakti ile, bu namaz için tâyin edilen müddetin başı kasdedilmeyip, hiç değilse, sünneti edâ edecek kadar bir zamanın geçmesinden sonraki vaktin kasdedilmesi tabi'îdir. Babur'daki namaz vaktinin üç kısma ayrılmasından, hiç olmazsa esâsında, bu müddetlerin hesaplanmış olması düşünülebilir.

Elde mevcût imkânlarla, asıl namaz vaktinin tayininde hângi esaslara dayanıldığını, tam olarak, tesbit edememiş olduğumu itirâf etmek mecbûriyetindeyim. Bu hususta islâm muhitinde ayrı bir teşkilâta sâhip olan muvakkithânelerin kullanmış oldukları mâlzemenin incelenmesi ile, bu meseleyi tekrar bir tetkika tâbi tutmak, her hâlde, faydalı olacaktır.

Muhtelif sâha ve günlerde güneşin vaziyeti farklıdır. Namaz vakitlerinden daha kat'î ve sarih bir şekilde istifâde ve bu tâbirleri bugünkü vakit ölçülerine göre tesbit etmek için, her mıntakanın senelik cedvellerinin hazırlanması lâzımdır. Burada, bir örnek olmak üzere, Babur'un asıl faâliyet sâhasını teşkil eden Semerkand ile Agra arasında, her ayın 15. gününde, günün başlıca vakitlerini gösteren ve İstanbul Üniversitesi Astronomi Enstitüsünde Prof. Dr. Gleissberg tarafından tanzim edilen bir cedvel verilmiştir.

SEMERKAND (+ 40°)

Gün ve Ay	Tan ağarması	Sabah namazı	Güneş çıkması	Zevâl vakti	Öğle namazı	İkindi namazı	Güneş batması	Akşam namazı	Karanlık başlaması	Yatsı namazı
15. I.	5.36	6.52	7.12	12.00	12.10	14.39	16.49	16.59	17.20	18.25
15. II.	5.07	6.20	6.40	12.00	12.10	15.05	17.20	17.23	17.50	18.52
15. III.	4.31	5.44	6.04	12.00	12.10	15.30	17.57	18.07	18 25	19.28
15. IV.	3.46	5.04	5.24	12.00	12.10	15.51	18.36	18.46	19.07	20.14
15. V.	2.56	4.30	4.50	12.00	12.10	16.04	19.11	19.21	19.42	21.02
15. VI.	2.28	4.10	4.30	12.00	12.10	16.08	19.30	19.40	20.03	21.33
15. VII.	2.41	4.17	4.37	12.00	12.10	16.06	19.23	19.33	19.54	21.20
15. VIII.	3.26	4.45	5.05	12.00	12.10	15.58	18.54	19.04	19.24	20.55
15. IX.	4.14	5.24	5.44	12.00	12.10	15.41	18.15	18.25	18.44	19.39
15. X.	4.55	6.03	6.23	12.00	12.10	15.16	17.36	17.46	18.02	19.06
15. XI.	5.27	6.39	6.59	12.00	12.10	14.48	17.00	17.10	17.30	18.34
15. XII.	5.42	6.59	7.19	12.00	12.10	14.32	16.41	16.56	17.11	18.18

AGRA (+ 27°)

15. I.	5.20	6.22	6.42	12.00	12.10	15.07	17.19	17.29	17.44	18.41
15. II.	5.03	6.04	6.24	12.00	12.10	15.21	17.47	17.47	18.02	18.55
15. III.	4.43	5.49	6.01	12.00	12.10	15.34	18.10	18.10	18.23	19.17
15. IV.	4.15	5.17	5.37	12.00	12.10	15.41	18.33	18.33	18.49	19.45
15. V	3.48	4.54	5.16	12.00	12.10	15.40	18.55	18.55	19.09	20.12
15. VI.	3.32	4.45	5.05	12.00	12.10	15.37	19.05	19.05	19.23	20.28
15. VII.	3.39	4.42	5.08	12 00	13.10	15.38	19.01	19.01	19.16	20 21
15. VIII.	4.03	5.06	5.26	12.00	12.10	15.41	18.43	18.43	19.00	19.57
15. IX.	4.31	5.29	5.49	12.00	12.10	15.38	18.19	18.19	18.35	19.23
15. X.	4.56	5.53	6.13	12.00	12.10	15.28	17.56	17.56	18.09	19.04
15. XI.	5.11	6.15	6.35	12.00	12.10	15.13	17.33	17.33	17.50	18.45
15. XII.	5.24	6.27	6.47	12.00	12.10	15.04	17.23	17.23	17.39	18.37

Babur'daki tâbirlerin muayyen esâslara göre tesbit edilmiş ve her yerde aynı kıymeti muhafaza ettiğini kabûl edersek, aynı mefhûm için kullanılan muhtelif tâbirleri tekrarlamamak şartı ile, günün yalnız aydınlık kısmı için 35'ten fazla tâbirin kullanılmış olduğunu görürüz. Bu ise, günün uzun ve kısalıklarına göre, ortalama aş.-yk. 20—30 dakikalık bir müddetin tesbiti demektir. Bu müddet mühim vak'aları zaman bakımından kıymetlendirmek için lâzım olan esâsları fazlası ile vermektedir.

Gerek sarâhat ve gerek ifâde bakımından mûdil olan bu sistemin bütün coğrafya ve iklim şartları içinde ve her kes tarafından kullanılmasının pek kolay olmadığı açıktır. Büyük bir dikkat ve mahâretle kullanılmış olmasına rağmen, Babur'un kendisinin de bu sistemden memnûn olduğunu zannetmek güçtür. Bunun böyle olduğu kendisinin Hindistan'da daha sarîh ve daha kolay başka bir sistemi bulur-bulmaz, bunu benimsemekte tereddüt etmemiş olmasından da anlaşılıyor.

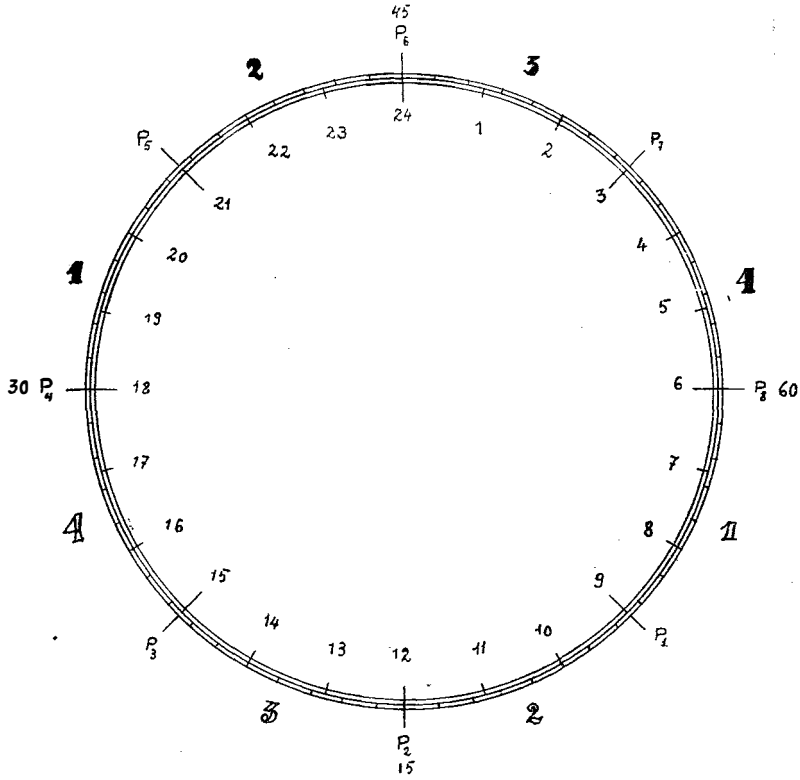
Hindistan'da o devirde günün vakitleri, türk muhitine nisbetle, daha esâslı bir şekilde tesbit edilmişti. Burada gece ve gündüz 3'er saatlik 8 *peher* (=fars. *pâs*)'e veya 24'er dakikalık 60 *geri*'ye ve *geri*'ler de ayrıca 24'er sâniyelik 60 *pel*'e taksim edilmektedir. *Pel*'in 24'er sâliselik 60 *bipel*'e taksimi Babur'da kullanılmamaktadır.

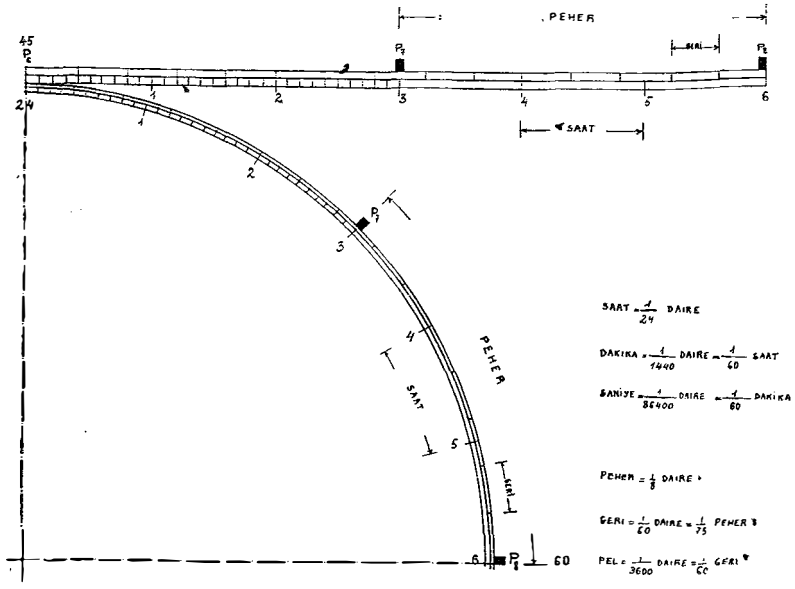
Gerek Babur'un izâhından ve gerek bunların metinde kullanılışından anlaşıldığı gibi, *peher*'ler, gece ve gündüz *peher*'leri olmak üzere, iki kısma ayrılmakta ve tereddütlü yerlerde bu husus dâimâ tasrih edilmektedir. *Geri*'lere gelince, her *geri* gece ve gündüzün 1/60'ini teşkil ettiği için, bunların 1—60'a kadar sıra ile sayılması lâzım gelirdi. Fakat metinde günün vakti bahis mevzuu olduğu vakit, bunlar dâimâ *peher* ile birlikte ve birbirine bağlı olarak kullanılmaktadır.

Hindistan'da *geri*'leri tâyin ve bunları halka ilân etmek için, bütün büyük (*mûteber*) şehirlerde ayrı bir teşkilât mevcut olup, vakit ölçüsünü tesbit için, Babur'un *câm-ı saat* dediği, altı delik bir tas kullanılmaktadır. Tas, altındaki delikten giren su ile, her *geri* (24 dakika)'de bir dolmakta ve tasın başında bekleyen ve bu vazifeyi görmekle mükellef adamlar (*geriyâlî*) tas dolunca, husûsî bir pirinç levhaya (*geriyâl*), *geri* sayısına

göre, tokmakla vurarak, bunu halka bildirmekledirler. *Peher*'ler de aynı şekilde ilân edilmektedir. Bu tertibatta Babur, geceleri ve kapalı gündüzleri, yâni hângi *peher* olduğunu tahminde güçlük çekildiği zaman, her *geri*'den sonra, *peher* alâmetinin de vurulmasını emretmekle, bir ıslâhat yapmıştır.

Peher ve *geri*'lerin güneşin çıkması ile başlamış olmaları muhtemeldir. Babur bu hususta açık mâlûmat vermiyor (bk. trc. s. 328). Bu takdirde bunların saate çevrilmesi, yılın mevsimlerine göre, birbirinden az-çok farklı olacaktır. Bu hususu göz önünde bulundurmak şartı ile, Hindistan'da kullanılan sistemi şu şekilde tasavvur edebiliriz:

Bu tebliğ hakkında yapılan münakaşalar:

Prof. Sadri Maksudî Arsal Babur 'un ifâdesinde ittiratsızlık olup-olmadığını sordu. Tebliğ sâhibi ifâdede ittiratsızlığın, yerine göre, pek cüz'î olduğunu söyledi.

Prof. A. Caferoğlu tebliğ konusunun tebliğ sâhibinin söyledikleri ile bir olmadığını iddia etti ; tebliğ sâhibi buna da cevap verdi.

En son olarak Dr. Bahâeddin Ögel şunları söyledi:

"Sayın profesörün karşılaştıklarına bezer güçlüklerden diğer birini de ben kısa olarak arzetmek istiyorum. İslâmdan önceki Türk kronolojisi için bir teşriki mesâi yapılmasını istirham edeceğim. Meselâ Prof. Ramstedt 'in neşrettiği Şine-usu yazıtındaki kronolojiyi Çin kaynakları ile mukayese ettiğim zaman bâzı yanlışlık ve noksanlıklara rastladım. Bu hususu ayrıca neşredeceğim. Hirth ve Marquart 'ın çalışmaları artık eskimiştir. Bu hususta bir teşriki mesâinin kurulmasının lüzumuna kaniim. Bu arada Uygur metinlerinin yanında bulunan çince metinlerin fotokopilerinin Türkiye'ye getirilmesi müteaddit yönlerden olduğu gibi, kronoloji bakımından da faydalı olacağı kanaatındayım,,.

Ord. Prof. SADRİ MAKSUDÎ ARSAL (T. T. K. Üyesi ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Profesörü),

Eski Türk'lerdeki soy-oymak teşkilâtının istinat ettiği esaslarla Kadim Yunanlıların genos-fratria teşkilâtında ve Kadim Romalıların gens-curia teşkilâtında hâkim olan esasların ayniyetine dair:

Soy - Oymak teşkilâtı merkezî hâkimiyete istinat eden "Devlet„ ler teşekkülünden önceki bir ictimaî ve siyasî kuruluş safhasıdır.

Aileleri baba riyasetine, akrabalık kan birliğine kurulmuş bütün milletlerin siyasî ve medenî inkişafında soy - oymak teşkilâtının çok mühim rolü vardır.

Soy - Oymak şeklinde teşkilâtlanma temayülü insanların tab'en ictimaî bir varlık olduklarını gösteren bir hadisedir.

Son yüz yıl içinde yapılan araştırmalar isbat etti ki bütün Avrupa milletleri merkezîleşmiş hâkimiyetten ibaret olan devletler teşkilinden önce bir kabileler ittihadı (Confédération de tribus) devri geçirmişlerdir.

Bu safhada milletler küçük küçük ictimaî ve siyasî birlikler teşkil ederler. Bu birlikler tamamiyle müstakil siyasî birliklerdir. Bu küçük ictimaî birliklere Kadim Yunanlılar *Genos*, Romalılar *Gens*, Kadim Jermenler *Sippe*, eski Türkler *Urug* derlerdi.

Biz bu küçük siyasî ve ictimaî birlikleri "soy„ kelimesiyle ifade edeceğiz. Bizim eski Türkler ve eski Türk ananelerini iyi muhafaza etmiş olan bugünkü Türk kavimleri hakkındaki araştırmalarımız isbat etti ki bu soy - oymak şeklinde teşkilâtlanma ve bu teşkilâta hâkim olan esaslar Arî ırkına mensup Avrupa milletlerine mahsus olmayıp, Türk kavimlerinde de görülmüş hadise ve esaslardır.

§ I.

Soy — Oymak teşkilâtında hâkim esaslar

A) Bu teşkilâtta esas içtimaî ve siyasî nüve soy'dur. Soy şeklinde teşkilâtlanma âilenin baba riyasetine dayanması ve akrabalığın erkekler vasıtasile tesbit edilmesinin bir neticesidir.

Medeniyet tarihi bakımından Patriarkat (Baba ailesi) medenî ve içtimaî inkişafın birinci basamağı olduğu gibi, bundan sonraki inkişafın da birinci şartıdır[1], Patriarkat'ın tabiî neticesi de soy (Urug) dur. Yani bir selefin, bir büyük babanın etrafında birleşmiş ferd ve ailelerdir. Soy birliği büyük babanın vefatından sonra da devam eder. O zaman soyun başına soyun en yaşlısı geçer.

Soy (Gens = Genos = Urug) teşkilâtında hâkim olan esasları şu şekilde hülâsa edebiliriz:

1. Her soy müstakil bir siyasî ve ictimaî nüvedir.

2. Her soyun kendisine mahsus örf ve âdatı, o soy içindeki hayatı tanzim eden hukukî mahiyette mecburî kaideleri vardır.

3. Her soyun bir reisi vardır.

Reis, riyaset hakkını istimal ve vazifesini ifa için lâzım olan vasıfları haiz olmak şartile, soyun en yaşlısıdır.

4. Bir soya mensup ferdler soyu alâkadar eden işleri görüşmek üzere toplantılar yaparlar. Soy toplantılarında soy âzalarının söz söylemek hakkı vardır.

5. Her soyun bir soyadı (Nomen gentilicium) vardır.

6. Soylar arasında münasebet barışçı olabildiği gibi savaşçı dahi olabilir. Soylar arasında kavgalar, hattâ silâhlı çarpışmalar eksik olmaz. Soylar arasında hususî intikam (Vendetta) esası hâkimdir.

B) İkinci tabaka birleşmeler, soylar ittihadları (= Oymaklar)[2] dır.

Bu, Türk kavimlerinin oymak veyahut boy (Yunanlıların *fratria*, Romalıların *curia*) dedikleri soylar ittihadıdı. Soylar, soyları barıştırarak soylar arasında kavga ve silâhlı çarpışmalara nihayet vermek ve ittihada dahil olmayan daha uzaktaki diğer soyların tecavüzüne karşı kendilerini daha iyi müdafaa edebilmek için soylar ittifakı teşkil ederlerdi.

Biz bu ikinci derecedeki birleşmeyi ifade için bir istilâh olarak bir çok Türk kavimlerinde kullanılmış olan oymak kelimesini kabul ettik.

[1] H. Sumner Maine, Etude sur l'histoire du droit, s. 435-506.

[2] İzaha hacet yoktur ki, bizim için kelimenin ehemmiyeti yoktur, soy yerine urug veya oğuş, oymak yerine boy demek de mümkündür.

C) Üçüncü derecedeki birleşmeler, Oklar:

Bu eski Türklerin "*Ok*„ [1], Yunanlıların "*File*„, Romalıların "*Tribus*„, eski Jermenlerin "Stamme„ dedikleri oymaklar ittihadlarıdır.

Bu suretle milletlerin *devlet* safhasından önceki devirlerinde başlıca üç dereceli ittihadlar görüyoruz:

1. Aileler ittihadı (Soy = Gens = Genos),
2. Soylar ittihadı (Oymak, Curia, Fratria),
3. Oymaklar ittihadı (Ok = Tribus = File).

Şimdi Kadim Avrupa milletlerinin soy-oymak teşkilâtında hâkim olan esasları hülâsa edelim. Misal için biz Avrupanın kadim medenî milletlerinden Yunanlılarla Romalıları, bugün yaşıyan Almanların selefleri olan Kadim Jermenleri alacağız.

§ II.

Yunanlılarda Soy-Oymak teşkilâtı

Malûmdur ki kadim devirlerde Avrupanın en medenî milletleri Yunanlılarla, Romalılardır. Evvelâ Yunanlıların Soy - Oymak teşkilâtını hülâsa edelim:

Yunanistanda yerleşmiş Kadim Yunanlılar (Hellenler) bidayette hayvan besleyici nim göçebe, nim ziraatçi bir millet idiler. Balkan yarım adasının ovalarında yerleşmiş Yunanlıların sabit vatanı da yoktu. Göçebe hayat sürüyorlardı, hayvanları ile beraber bir mahalden diğer bir mahale göç ederlerdi. Kadim Yunan câmialarında siyasî nüve *genos* denilen soy idi. Yunanlılar mensup oldukları soya *genos*'a çok bağlı idiler.

Yunan ananelerine göre *genos*'lar aynı seleften, aynı kandan gelen ferd ve ailelerin topluluğudur. Bazen bütün soy aynı mahalde ikamet ederdi. *Genos* âzası arasında gayet kuv-

[1] Garbî Türkistanda yaşamış, Çinlilerin ve bazı «müsteşriklerin» «Garbî Tukyü» dedikleri Türkler oymak ittihadlarına «Ok» derlerdi.

Deguignes, Türkçe tercümesi, Cilt I, 2, S. 11.

Ed. Chavannes, Documents sur les Tòu-kiue (Turcs) Occidentaux, s. 27 - 28.

Sadri Maksudî, Türk tarihi ve hukuk, § 77, s. 239-243.

Biz üçüncü tabakayı teşkil eden ittihadlara ıstılah olarak eski Türklerde kullanılmış olan bu «Ok» kelimesini kabul ettik. Buna ulus dahi denebilirdi.

vetli bir tesanüd hissi ve çok sıkı bir inzibat hissi hâkimdi. Her *genos*'un kendine mdhsus bir ilâhî ve dinî âyinleri ve kendilerine mahsus içtimaî hayat kaideleri (themistes) vardı.

Genos âzasının karşılıklı vazife ve hakları bu zümreye bağlılık esasından doğuyordu. *Genos bidayette yegâne müstakil bir siyasî ve içtimaî nüve idi.* Her *genos*'un kendine mahsus bir arazi parçası olurdu. Bu arazi soy âzalarının müşterek ve irsî mülkü idi. Bu arazi parçasının satılması ve devredilmesi memnu idi. Bu arazi ölenlerden hayatta kalanlara geçerdi. *Genos* arazisi bütün âzanın iştirakiyle işletilirdi. Mahsulâtı da aileler aralarında paylaşırlardı. *Genos*'un reisi soyun en yaşlısı idi. O aynı zamanda soyun dinî reisidir. Soyun ocağı etrafında yapılan bütün âyin ve törenlerde riyaset eden soy reisidir. Soyun ilâhına kurbanlar takdim eden de soy reisi idi. Reisin butün soy üzerinde tanınmış hâkimiyeti vardı. Reis soyun ananevî örf ve âdet kaidelerine (soyun içtimaî hayat kaidelerine) aykırı hakaret eden suçluları cezalandırmak, hattâ soydan tard ve ihraç etmek hakkını da haizdi. *Atimia* (Soydan ihrac) *genos* hukukunun en ağır cezası idi. Bidayette *genos*'lar arasında husumet ve savaş hali hüküm sürüyordu. Soylar biri diğerine hücum ederek, komşu soyun hayvanlarını, hattâ kadınlarını alıp götürürlerdi. Komşu ve düşman bir soyun sürüsünden hayvanlar kovalayıp getirerek soy sürüsünün çoğalmasını temin eden soy reisi kahraman sayılır, tebcil edilirdi.

Bu gibi akınlardan zarar gören soy için ise, taarruz eden soydan öç almak bir kutsî vazife sayılırdı. Bu itikat ve âdet yüzünden soylar arasında bitmez tükenmez kavga ve savaşlar zuhur ederdi. İntikam vazifesi soyun bütün erkeklerine düşen bir vazife idi.

Bir soyun nüfusunun fazla çoğalması neticesinde azası kalabalık olan soyun ayrı soylara bölünmesi ve kuvvetli soylara diğer soyların iltihakı neticesinde soylar ittihadı Fratria (Phratria)'lar vücude gelirdi. Fratria'nın soy reislerinden mürekkep bir meclisi olurdu. Bu soy reislerinden mürekkep meclis soylardan yüksek bir mahkeme vazifesini de görürdü.

Fratria'la (oymaklar) da birleştiği zaman file (Phylai) (Oymaklar ittihadı) kurulmuş olurdu, Her filenin başında bir

reis bulunurdu. Filenin de kendine mahsus bir "ilahı,,, kendine mahsus bir oranı (harplerde kullandığı kelime), muayyen miktarda askerî kuvveti olurdu. Bazan bir reis bir çok filenin başına geçtiği zaman reis *basileus* (Kıral) ünvanını alırdı. O zaman küçük bir krallık teessus etmiş olurdu. Fakat bunlar daha devamlı krallıklar değildi. Bu devirde en inzibatlı, en sağlam ve en devamlı siyasî nüve *genos*'dur. Fratrya ve file'ler bu sağlam içtimaî nüveye istinan ederlerdi [1].

§ III.

Romalılarda Soy — Oymak Teşkilâtı

Tıpkı Yunanlılarda olduğu gibi kadim Romalılarda da içtimaî nüve soydur. Romalılar soya *gens* diyorlardı. Roma'nın tarihi ananeleri en kadim Roma camiasının, Roma sitesinin "tribus„ denilen üç oymaklar ittihadından ve her tribus'un de "curia„ denilen oymaklardan ve her Curia'nın da bir çok "gens„ denilen soylardan terekküp ettiğinden bahsederler. *Gens*'ler bir kaç, baba riyasetine müstenit *patriarkal* ailelerden terekküp eden içtimaî birliklerdi. *Gens* müşterek bir babadan neş'et ettiklerini iddia eden ferd ve aileler topluluğudur. *Gens*'ler bu müşterek selefin kaç batın önce yaşamış olduğunu katî olarak bilmezlerdi. Halbuki Patriyarkal aile âzası, ilk aile reislerinin isimlerini ve ne zaman yaşamış olduğunu bilirlerdi.

Her gens'in kendine mahsus dinî mesasimi, kendine mahsus soy adı (nomen gentilicium), kendine mahsus mezarlığı vardı. Varis bırakmaksızın vefat edenlerin mirasına *gens* efradı varis olurdu. *Gens* esas itibarile aynı kandan gelen aile ve ferdlerden terekküp ediyordu. Fakat hakikatta *gens*'lere başka kandan neş'et eden ferdler de dahil olabiliyordu. Bir aile tarafından evlât edilmiş olanlar, hariçten gelip bir gens'e sığınanlar (klientler) de gens'in efradından sayılırlardı [2].

[1] Fustel de Coulanges, La cité antique, Liv. II, ch. X. Liv. III, ch. I; Glotz, La cité grecque, p. 6-9.

A. Jarde, La formation du peuple grec, p. 114-200; Le Tourneau, l'Évolution de la propriété, ch. XIV.

[2] Fustel de Coulanges, op. cit., p. 112-115; Th. Mommsen, Histoire romaine (Traduction française), Tome I, ch. V; Th. Mommsen, Abriss des

§ IV.

Kadim Cermenlerde Soy Teşkilâtı

Bugünkü Almanların selefleri olan Eski Cermenlerde dahi ilk içtimaî ve siyasî nüve sippe (soy) olmuştur.

Sippe birçok aileden mürekkep bir içtimaî birliktir. Sippe de kan birliğiyle birbirine bağlanmış insanlar kütlesidir. Cermenlerin itikadına göre ancak kan karabetine müstenid birlik insanları birbirine bağlayabilir.

Aynı kanı taşıyan insanlar aynı cinstendir. Sippe haricindeki insanlar yabancıdır.

Savaşlarda aynı sippeden olan askerler ayrı bir askerî birlik teşkil ederler ve aynı safda harb ederlerdi. Sippe esası ictimaî ve hukukî bakımdan çok mühim esasdı. Bir hukukî davada yemin etmek icap ettiği zaman sippe efradı birbirleri için yemin ederlerdi. Sippe efradı içinde çok kuvvetli bir tesanüd esası hâkimdi. Zengin bir sippeye mensub bir ferd fakrü zarurete düşmezdi, Sippe âzaları birbirine yardım etmekle mükellefti. Bu suretle kan karabetine dayanan sippe bir nevi barış ve asayiş ittifakı idi. Sippe haricinde sippeler (soylar) arasında kavga, savaş ve husumet hâkimdi. Bu kavga ve savaşlar yüzünden pek çok insanlar telef oluyordu.

Buna mukabil, sippe içinde tam bir sulh, tesanüd, inzibat hüküm sürüyordu.

Sippeler arasında kavgalar doğuran başlıca âmil intikam esası idi. Bir sippe diğerinin mülküne veyahut bir ferdine zarar iras ettiği takdirde zarar iras eden sippeden öç almak mukaddes bir vazife sayılırdı. İntikam için düşman sippeye onun yaptığından daha fazla zarar iras ediliyordu. Bu sefer kendisi mutazarrir durumuna düşen sippe için intikam vazifesi düşüyordu. Bu suretle intikam imtikamı tevlit ediyor ve bütün bu intikam hisleri bitmez, tükenmez sippeler arası savaşlara sebep oluyordu[1].

römischen Staatsrechts, Erster Buch, s, §. 34, 3-14.

Le Tourneau, op. cit., ch. XV; Homo, Les institutions politiques romaines, p. 1-8; Sadri Maksudî, Umumî Hukuk tarihi, s. 61.

[1] H. Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte, § 13.

Dr. Hans Fehr, Deutsche Rechtsgeschichte, § 2; Sadri Maksudî, Hukuk dersleri, s. 115-117.

Bu suretle sippelerin etrafında hüküm süren amansız husumet, savaş ve kital sahası içinde sippe hayatı bir emniyet ve barış vahası teşkil ediyordu.

Sippede ananevî, hukuk kaideleri hâkimdi. Bunları ihlâl eden nadir olurdu. Sippe hukukuna aykırı hareket edenleri, sippe cezalandırır ve hattâ sippeden tard edebilirdi. Sippeler birleşerek Stamme (Oymak) teşkil ederlerdi. Örf ve âdet ve oturdukları saha bakımından birbibirine yakın olan stamme'ler bir kavim (Volk) teşkil ederlerdi.)

Avrupa milletlerinden üç büyük milletin kabile ittihadı devrindeki soy-oymak teşkilâtında hâkim olan esasları hülâsa ettik.

Şimdi bu etüdün ikinci kısmına geçiyoruz: Eski Türklerde soy-Oymak teşkilâtı.

Eski Türklerde devlet safhasından evvelki içtimaî teşkilât neden ibaret idi?

Türklerde kadim Yunanda görülen genos-Fratrya, Romadaki gens-curia teşkilâtına benziyen bir teşkilât var mıydı? Varsa bn teşkilâtta hâkim olan esas neden ibaretti.

Şimdi bu suallere cevap vermeğe çalışalım:

Bilirsiniz ki Avrupalılar tarafından yazılmış bir çok eserlerde, Türk ve Mogollarda "Horde„ [1] denilen, her türlü teşkilâttan mahrum, inzibatsız, sürü halinde yaşıyan insan kitleleri mevcud olduğu tahayyül edildiği görülmektedir. "Horde„ Türklere karşı gizli bir husumet ruhiyle meşbû bazı Batı müelliflerinin hayali mahsulüdür.

Onun için bu efsanenin hiç bir ilmî esasa istinat etmediğini, ne eski Türklerde ve ne de bugünkü türk kavimlerinde hiç bir zaman, her türlü teşkilâttan mahrum inzibatsız sürü halinde yaşıyan zümreler mevcud olmamış olduğunu, eski Türklerde de devlet teşekkülünden önceki teşkilât soy-oymak teşkilâtı olduğunu ve Türklerin soy-oymak kuruluşunda hâkim olan esasların Avrupa kavimlerinin uzak mazisinde görülen soy-oymak teşkilâtının dayandığı esasların aynı olduğunu isbat etmekle bir ilmî hakikatı aydınlatmış olacağımıza kaniiz.

[1] Bu kelime Türkçe ordu kelimesinin yanlış telâffuzundan ve Türk ve Moğol ordularını inzibatsız bir sürü olarak tahayyülden doğmuş olsa gerektir.

§ V.

Eski Türklerde Soy-Oymak teşkilâtı

Bütün medeniyet kabiliyetini haiz, aileleri baba riyasetine kurulmuş milletler gibi Türk ırkına mensup (Yani Türkçe konuşan) bütün tarihî Türk kavimleri de bir soy-oymak teşkilâtı safhasından geçmişlerdir. Burada misal için şu tarihî Türk kavimlerini gösterebiliriz:

1. Bidayette Moğolistanın şimal ve garbinde oturan, M. S. sekizinci asır ortalarından itibaren Uygur ismile şöhret bulan Tölös Türkleri tâ kadim devirlerdenberi oymak ve oymak ittihadlarına "Ok„ lara bölünmüşlerdi.

Çinliler bu Türk kavmini daima "Dokuz kabile„ (Kiu Sing) ismile yadediyorlar[1] Çinlilerin "dokuz kabile„ tesmiye ettikleri bu Türk kavmi Orhon kitabelerinde "Dokuz Oğuz„ ismile yad edilmektedir[2]. Biz bugün biliyoruz ki bu kavim dokuz oymak ittihadından (Dokuz ok) dan terekküp ediyordu[3].

II. Karluk denilen Türk kavmi de "Ok„ lara bölünmüştü. Onun için Çinliler Karuklara Karluk (Kololu) dedikleri gibi Üç-Kabile (Sang Sing) dahi derlerdi. Orhon kitabeleri bu kavmi "Üç oğuz„ ismiyle de yadediyor[4].

III. Avrupa Hunları devleti dağıldıktan sonra, Hun devletine dahil olan Türklerin, On-ogur, Sarı ogur, kutur-ogur isimleriyle Oymak ve ok ittihadlarına bölünmüş olduklarını biliyoruz[5]. Buradaki ogur ismi, kavim ismi (etnik isim) değil, muayyen bir teşkilâtın, oklar ittihadının ismidir[6].

IV. Kadim bulgarlarda beş oymak ittihadına bölünmüşlerdi. Her oymak ittihadının başında bir reis bulunuyordu[7].

V. Peçeneklerde de soy-oymak içtimaî ve siyasî kuruluşun esası idi. Şarkî Roma imparatorlarından Konstantin Pro-

[1] Hirth, Nachworte, s. 36.

[2] Orhon kitabeleri I. N. 4. I. S. 2. II. E.

[3] Sadri Maksudî, Türk tarihi ve Hukuk, § 97, § 120.

[4] Rädloff, Alttürkische Inschriften der Mongolei, Neue folge, s. 140 ; Orh. Kitabeleri, II, E. 32.

[5] Priskos, Agathias, in Dieterich's Byzantinische Quellen zur Länder und Völkerkunde, Bd V, Teil II, s. 2.

[6] Sadri Maksudî, Türk tarihi ve Hukuk, s. 382-392.

[7] Konstantin Jos. Jirecek, Geschichte der Bulgaren, s. 126-138.

phyrogennetos (912-959)'ın rivayetine göre Peçenek'ler sekiz oymak ittihadına (ok'a) bölünmüşlerdi. Bu sekiz oymak ittihadına cem'an kırk kadar oymak dahildi. Her oymağın başında ayrı bir reis bulunuyordu [1].

Bu misallerden görülüyor ki eski Türklerin büyük kabile ittihadları, oymak ve ok ittihadlar teşkil ettikleri şüpheden hariçtir.

Bu oymaklar elbette soylardan terekküp ediyordu. Şimdi aydınlatmak lâzım olan mesele Türk soylarının hayatında hâkim olan esasların mahiyetidir.

Eski Türklerdeki soy hayatında hâkim olan esaslar nelerden ibaretti? Bu suale cevap verebilmek için en doğru yol son asırlara kadar eski Türk ananelerini muhafaza etmiş olan Türk kavimlerinin soy oymak teşkilâtını bu bakımdan tetkik etmektedir.

(Türk kavimleri arasında eski ananeleri son asırlara kadar olduğu gibi muhafaza etmiş olan Türk kavimlerinden biri Şimalî Sibirya'da yaşıyan Yakut Türkleridir.)

Bu, İslâm dünyasından uzak bir sahada yerleşmiş olmaları neticesinde islâmiyet tesirine hiç maruz olmamış ve bu sayede eski ananeleri müslüman Türklere nisbetle daha iyi muhafaza etmiş olan Yakutlar'ın bugünkü ve eski içtimaî hayatı bir çok Avrupa âlimini alâkadar etmiş ve bu Türkler hakkında Avrupa ve Rus âlimleri tarafından bir çok eser yazılmıştır [2].

Bu eserlerden çıkan netice şudur: Tarihî Türk kavimleri gibi bugün yaşıyan Türk kavimlerinden bir çokları da, meselâ Yakut'lar son asırlara kadar soy - oymak teşkilâtına maliktiler.

[1] K. Porphyrogennetos, De Administrando İmperio, capit 2-8.

[2] Seroşevski, Yakutı.

Eliseé Reclus, La Nouvelle Geographie, Tome VI. l'Asie Russe, p. 775.

H. Vambery, Das Turkenvolk, 147 - 349.

H. Schurtz. in Helmolt's, Geschichte der Menschheit, II. (Rusçaya tercumesi) s. 194.

D. Koçnef, Oçerki Juridiçeskago bıta Yakutov.

D. I. Samokvasoff, Sbornik obıçnago prava inorodtsev, Obıçıyı Yakutov.

N. A. A. Kostroff, Oçerki Yuridi çeskago bıta Yakutov.

E. K. Pekarski, Slovar yakutskago yazıka.

Yakut ülkesi Ruslar tarafından istilâ edilmeden önce Yakutlar'da gayet tipik soy-oymak teşkilatı vardı.

Yakutlar'da en küçük içtimaî nüve, baba riyasetine müstenid aile (Kergen) dir [1]. Bütün diğer türk kavimlerinde olduğu gibi yakutlarda da aile baba ailesidir. *Patriarkal*'dır [2].

Koca, karı ve çocuklardan mürekkep aileler daha geniş bir içtimaî birliğin esasıdır. Bu ailelerden mürekkep içtimaî birlik soydur.

Yakutlar soya *usa* [3] diyorlar. Bu kelime diğer eski Türk kavimlerinin urug, Romalıların gens, Almanların "Sippe„ dedikleri içtimaî nüvedir.

Usa aynı seleften neş'et ettiklerini sanan ferd ve ailelerden terekküp eder. *Usa* çok kuvvetli bağlarla birbirine bağlanmış insanlardan mürekkep çok kuvvetli bir içtimaî birliktir. Her *usa*'nın bir reisi vardır. Reis *usa*'nın en yaşlı âzaları arasından seçilir. *Usa* (soy) içindeki diğer yaşlı âzalar reisin müşavirlşridir [4].

Usa içinde iş bölümü esasına reayet olunurdu. Usa içinde her âzanın mevki ve vazifesini tayin eden reisdir, Aga usa'dır [5].

Bütün *usa*'ya ait işleri görüşmek için bazan bütün usa âzaları toplanırlar. Bu içtimalarda her âza söz söylemek hakkını haizdir.

Her usa'nın (soyun) bir farık alâmeti (tamgası), bir oranı [6] ve bir soy adı vardır [7].

Usa âzasının fazla çoğalması neticesinde aynı sahada yaşamaları iktisadî bakımdan mahzurlu olmağa başladığı zaman Usa

[1] E. K. Pekarski, Slovar Yakutskago yazıka, s. 1047.

[2] Seroşevski, op. cit. s. 433-436. Koçnef, op. cit., s. 49.

[3] Yakutça soy mefhumunu ifade eden kelimenin doğru telâffuzu «usa» değil, «uğs» isede, yakutların teşkilâtından bahseden bütün rusca ilmî eserlerde soyun yakutçası «usa» olarak tesbit edilmiş olduğundan biz usa şeklini muhafaza etmeyi bir ilmî anane telâkki ettik. Usa (Uğsa) Uğs'un genetif şeklidir. Yakutlar soy reisine «Ağa Uğsa» derler.

[4] Seroşevski, Yakutı, s. 430-500.

[5] Pekarski, op. cit s. 476.

[6] Seroşevski, op. cit., s. 470-471. Oran Türklerin harplerde aynı soya mensup ferdlerin, birbirini bulmak için kullandıkları kelimedir.

[7] Romalıların nomen gentilicium dedikleri urug adı (soyadı) dır.

(soy) iki kısma bölünür. Bunlardan bir kısmı eskiden oturdukları yerde kalır, ikinci bir kısmı ayrılır, âzasından birinin riyaseti altında başka bir sahaya gidip yerleşir, bu suretle Yeni bir *Usa* teşekkül eder. Fakat iki kardeş *Usa* arasında rabıta büsbütün kesilmez, iki usa diğer soylarla beraber oymak teşkil ederler. *Usa*'lar arasıdda münasebet her zaman barışsever mahiyette değildi.

Usa'lar arasında sık sık kavgalar, hattâ silâhlı çarpışmalar da olurdu [1]. Bu kavga ve savaşları doğuran sebep kadın kaçırma, hayvan aşırma, bir usa'ya mensup bir ferdin diğer usa'ya mensup ferdlerden birine herhangi bir şekilde maddî veya manevî zarar iras etmiş olmasından doğan intikam esası idi.

(Bir usa'ya mensup bir şahsa bir zarar iras edildiği zaman bütün usa zararlanmış sayılır ve öç almak vazifesi bütün usaya düşen kudsî bir vazife sayılırdı.)

Her usa'nın (soyun) muayyen yaşdaki erkekleri usa'nın askerî kuvvetini teşkil ediyordu. Askerlik çağına gelen yiğitlere usa bir lakap ve bir at (beygir) verir ve silahlandırır.

Yakut askerlerinin silâhları, yay, ok, kılıç ve süngüden ibaretti. Usa'ların askerî kuvvetleri ekseriya 50 - 60 kişiden ibaret olurdu, Usalar arasında barış akdedildiği zaman ziyafetler (Şölenler) yapılırdı. Bu ziyafetlerde pek çok kımız içilir, güreş ve türlü yarışlar yapılırdı. Bu yarışlarda temayüz eden yiğitler büyük şöhret kazanırdı. Soylar arasında akdedilen barış andlaşmaları merasimle yapılan andla teyid edilirdi.

(Yakutlarda usa'dan (soydan) sonra gelen ikinci derecedeki daha büyük içtimaî birlik aymak [2] idi.)

Aymak (Oymak) Romalıların *curia*, Yunanlıların *fratrya*'larına tekabül ediyor, oymakların umumî bir şûrası (kurultayı) olurdu.

Soy reisleri bu şûranın âzaları idiler. Bütün soyları (bütün oymağı) alâkadar eden meseleler bu şûrada görüşülürdü.

[1] Mazi sigası kullanıyorum, çünki Yakut ülkesi Rus hâkimiyeti altına düşeli Yakut'ların eski teşkilâtı, hattâ örf ve âdet ve dinleri de yavaş yavaş değişmektedir.

[2] Diğer Türk lehçelerinde oymak telâffuz olunan kelimeyi Yakutlar aymak telâffuz ediyorlar.

Yakut oymak'ları birleşerek "con„[1] ismile daha büyük siyasî ittihadlar teşkil ederlerdi.

Con, Romalıların *tribus*, eski Türklerin "*ok*„ larına tekabül ediyordu. Yakut oymaklarının *con* teşkil etmeleri başka bir kavmin yakut vatanını istilâsı gibi bütün soy ve oymakları tehdit eden büyük tehlikelere maruz kaldıkları zaman vuku bulurdu. Fakat teşekkül etmiş siyasî birlikler, conlar (Oymaklar ittihadı) tehlike geçtikten sonra da dağılmazdı. Conlar'ın başında *toyun* ünvanını taşıyan başbuğlar bulunurdu.

Yakutların, istiklâllerini kaybetmeden önce ülkelerini istilâya hazırlanan Ruslarla uzun ve şerefli bir mücadelesi verdir.

Bu devirde bütün *usa* ve *oymak*'ların askerî kuvvetleri *Con* reisleri olan Toyun'ların[2] emri altında birleşmiş bulunuyordu. Bu sayede Toyunlar büyük bir siyasî nüfuz kazanmışlardı. Âdeta birer Han gibi hareket etmeğe başlamışlardı.

Toyunlar bu devirde hariçten gelen ücretli askerleri de kabul ediyorlardı. Bütün birleşmiş kuvvetlere Toylunlar bizzat kendileri kumanda ederlerdi. Bu con reislerinin hâkimiyeti devamlı bir hâkimiyet mahiyetini iktisap ettikten sonra usalar (soylar) ve Oymak (oymaklar) arasında kavga ve savaşlar azaldı. Fakat bütün con'ları birleştiren daimî ve merkezî bir siyasî kuvvet (devlet) mevcud olmadığı için, conlar (Oymak

[1] *Con* Yakutça halk, ehali, kalabalık ve kabîleler ittihadı manalarını ifade eder. Pekarski, op. cit. , s. 842. Türkçe tercümesinde s. 176-177.

[2] Toyun yakutça efendi, sahip, devlet adamı, beyfendi, evin büyüğü, koca ; dede manalarına gelir (Pekarski, op. cit. , s. 2706).

Budist Uygurlarda toyın dini reis, budist rahip manâlarını ifade ederdi, W. Bang und A. von Gabain, Analytischer Index etc.

Mahmud Kaşgarî de bu kelimeyi «Kâfirlerin imamı» diye tercüme ediyor (Divanu Lûgat it-Türk, III, 60.) W. Bang ve Von Gabain bu kelimenin Çince TAo-Yen (rahip) kelimesinin türkçeleşmiş şekli olmasını ihtimal dairesinde görüyorlarsa da, kanaatımıza göre Çin tesirinden uzak kalmış olan Yakutlarda bu Toyun kelimesinin reis manâsından başka bir çok manâlar ifade etmesi bu ihtimali bertaraf etmektedir. Bu kelimenin eski Uygurlarda ve garbî Tukyulularda da vali manâsına gelen Tudun'la münasebeti olması ihtimali de hatıra gelebilir. «D» lerin «Y» ye tahavvülü Türk dilinin inkişafı kanunlarına uygundur. Badrak'ın bayrak'a, badramın bayram'a tahavvülü gibi. Sesli «u» nın «o» ya ve aksine inkilabi da mümkündür.

ittihadları) arasında harp ve çarpışmalar bu devirde dahi sık sık vuku buluyordu[1].

Görülüyor ki eski Türk kavimlerinin soy-oymak teşkilâtında hâkim olan telâkki ve esaslar, Yunanlıların, Romalıların ve kadim Jermenlerin soy-oymak teşkilâtının dayandığı telâkki ve esasların aynıdır. Başka türlü olmasına imkân dahi yoktur, çünkü medeniyet kabitiyetini haiz, aileleri baba riyasetine istinat eden, karabet erkekler vasıtasile tesbit olunan bütün milletlerde içtimaî inkişaf safhaları ve bu safhalarda hâkim olan içtimaî ve hukukî telâkkiler aynıdır.

Türklerde yukarıda tarif ve izah edilmiş esaslara göre kurulmuş ananevi sıkı kaidelere tâbi, inzibat içinde yaşıyan *urug*'lardan (soylardan) ve bu inzibatlı soy ittihadları (oymaklar) ve gayet sıkı bir inzibat içinde hareket eden, mükemmel teşkilâta malik ordular haricinde teşkilâtsız, inzibatsız sürü halinde yaşıyan zümreler görülmemiştir ve görülmesine imkân dahi yoktur. Çünki insan tab'an bir içtimaî mahlûktur. Nerede devamlı insan topluluğu görüldü ise orada mutlaka teşkilât vardır. Mutlaha inzibat vardır, mecburî kaideler vardır, bir hukuk vardır.

Türk ırkı beşeriyet tarihinde devlet kurmak hususundaki kabiliyetile temayüz etmiş bir ırktır. Devlet kurmak demek inzibat tesis etmek, hukuk yaratmak demektir.

İcabında emir vermek, icabında itaat etmek kudreti Türkün mümeyyiz vasıflarından biridir. Bu gibi vasıflara malik bir millet içinde inzibatsız kitle tasavvur etmek Türklüğü tanınmamaktan doğan bir dalâlettir.

"Horde„ mefhumu Türklerin tarihini bilmiyen, Türkleri tanımıyan, beşeriyetin içtimaî ve hukukî inkişafı kanunlerından da habarsiz olan bazı Avrupa müelliflerinin hayalî mahsulüdür.

Onun için tarihî ve sosyolojik mahiyetteki ciddî eserlerden bu kelimenin çıkarılması lâzımdır.

Bu tebliğ hakkında yapılan münakaşalar

Evvelâ söz alan Dr. Bahaeddin Ögel, "Renan veya Ranke, hangisinin olduğunu iyice hatırlıyamıyorum, birisi diyor ki:

[1] Yakutlar ve onların eski teşkilâtından bahseden eserler yukarıda gösterilmişti. Teşkilâta dair en çok malûmat veren eser Seroşevski eserdir.

'En iyi tarihçi, aynı zamanda, fakat muhtelif sahalarda vukubulan hadiseler arasındaki farkları görebilendir„. Bu sebeple Roma kabile teşkilâtile Türklerinki arasında bir ayniyet varlığına inanmak biraz güç ve tehlikelidir. Bununla beraber sayın profesörün büyük bir vukufla yaptığı müşahedelerini destekliyecek deliller vardır. Bahsettikleri Töleslerde Ch'i-pi ve Hsiyen-t'o boylarının yanında 9 tane irkinlik küçük oymaklarda mevcuttur. Bu küçük oymakların hepsini toplasak Hsi yen-t'o'lar kadar tutmaktadır. Demek ki küçük ve büyük oymaklar mevcuttur. Ve bu oymaklar arasında bir hiyerarşi de vardır. Bununla beraber hükümdar aileleri ve oymakları birer soydur. Yani kan bağı ile bağlıdırlar. Bütün küçük ve büyük kabileler onlara bağlıdırlar. Türk oymaklarının en mükemmel unsurları bunlardır. Bir yandan sosyolojik bir görüşle çalışırken diğer yandan da kaynaklara inmenin lüzumu üzerinde durmak istiyorum„ demiştir.

Prof. Mükrimin Halil Yinanç ise "Anadolu'da ve Yakın Şark Türklerinde kabile teşkilâtı başkadır. Evvelâ urug, sonra oymak, badehu boy, daha sonra ulus, ondan sonra da il gelir. Nitekim, Uzun Hasan'ın Amasya vâlisi olan Şehzade Bayezid'e yazdığı mektuplarda "ازایل اوغوز و اولوس بایندر ibaresi geçmektedir„ demiş, bunun üzerine Prof. Sadri Maksudî Arsal şu cevabı vermiştir: "Sayın meslekdaşım Mükrimin Halil Beyin sözlerinde benim tezimle alâkalı bir unsur görmüyorum. Mükrimin Halil beyin bir Selçuk devri tarihi mütehassısı olduğunu biliyorum. Hattâ memleketimizde en selâhiyetli bir Selçukolog olarak tanıyorum.)

(O Selçukolog olduğu için her sahada hakikatleri Selçukolojide arar, herşeyi Selçukolojiye ircaa çalışır. Fakat unutmamalıdır ki Selçuk tarihi büyük Türk ırkının üç bin senelik tarihinin ancak küçük bir parçasıdır. Selçuk tarihi, ne bütün tarihlerin, ne de bütün ilimlerin hülâsasıdır.)

(Benim soy-oymak teşkilâtlarından bahsettiğim kavimler kadim Uygurlar, kadim Karluklar, kadim Hunlar, kadim Bulgarlar, Selçuk devleti kurulmasından çok evvel yaşamış gayrı müslim Türk kavimleridir.)

(Yakutlar da hiç bir zaman Selçuk devletine tâbi olmamış, islâm tesirinden uzak bir sahada yaşamış bir Türk kavmidir.

Onun için sayın meslekdaşım Halil Beyin benim tezimi Selçukoloji ilmi bakımından tenkide teşebbüsü doğru değildir.

Benim tezim Selçukolojiden ziyade sosyolojiye, umumî tarihe, hukuk tarihine, umumî kültür tarihine vukufa bağlı bir tezdir.

Benim tezim şu iki noktada hülâsa edilebilir:

I. Büyük Türk devletleri kurulmadan önce eski Türkler bir soy-oymak teşkilâtı devri geçirmişlerdir,

II. Eski Türklerin soy-oymak teşkilâtında hâkim olan esaslar kadim Yunanlıların genos-fratya ve kadim Romalıların gens-curia teşkilâtının istinad ettiği esasların aynıdır.

Şimdi soruyorum, Mükrimin Halil beyin sözlerl bu iki esastan hangisini red ve cerha matuftur.

M. Halil Bey eski Türklerde soy-oymak teşkilâtının mevcudiyetini mi inkâr ediyor? Bu, inkârı kabil olmıyan bir tarihî hakikattir. Yahut Yunanlılarla Romalıların soy-oymak teşkilâtında hâkim olan esasların Türklerdeki soy-oymak teşkilâtının istinat ettiği esaslardan farklı olduğunu mu iddia ediyor? Bunu da iddia edemez. Çünki buna inkâr edilemiyecek şekilde ilim âlemine malûm mehazlara istinaden isbat ediyorum.

Şu halde tereddüdsüz diyebiliriz ki M. Halil Beyin sözleri benim tezim dolayısile söylenen, fakat tezimle alâkası olmıyan sözlerden ibarettir.

M. Halil Bey Selçuklu devrinde halk içinde mevcut olduğunu söylediği zümrevî taksimattan bahsetti. Soy, oymak (boy),dan başka bir çok istilâhlar dizdi. Kat'î olarak irticalen bu liste yanlıştır, diyemem. Fakat Selçukolog olmadığım halde Selçukî tarihi alanında da gezintiler yapmış bir adam sıfatiyle söyliyebilirim ki, Selçuk devletlerinde halk içinde Halil Beyin dizdiği şekilde bir muntazam, muttarid bir halk taksimatı silsilesi mevcut olduğuna dair mehaz ve kaynaklarda sarahat yoktur.

Bütün İslâm devri eserlerinde halk taksimatına dair tağbir ve ıstılahların ifade ettiği manâ çok müphemdir. Meselâ, kabile, aşîret kelimeleri bazan soy (gens), bazan oymak (boy), bazan da oymaklar ittihadı (tribu) makamında kullanılmaktadır.

M. Halil Bey Araplardaki halk taksimatı istilâhlarını da dizdi. Bu silsilenin umumî çerçevesi hakkında bir şey söylemek

istemem; fakat M. Halil Bey kadim araplardaki en küçük, fakat en mühim içtimaî nüve olan, "akîle„ yi unuttu. Halbuki kadim Araplarda akîle çok mühimdir. Çünkü bu akîle Romalıların gensine, bizim Yakutların "usa„ sına tekabül eden bir zümredir. M. Halil Beyin Selçuklu ve Arapların halk taksimatı ıstılâhları olarak gösterdiği listeler ilmen tesbit edilmiş listeler olmayıp irticalen ileri sürülmüş listeler olduğu kanaatındayım.

M. Halil beyin Araplarda ve Selçuk devletlerinde halk taksimatı ıstılâhları listesi olarak ileri sürdüğü listelerin, doğru olsalar dahi, bizim tezimizle ne müsbet ve ne de menfî bakımdan bir alâkası olmadığı izahtan müstağnidir„.

(Bundan sonra söz alan Abdülkadir İnan şu açıklamada bulunmuştur: "Eski Türk teşkilatında soy, oymak v. s. birliklerini ifade eden terimleri tasnif tecrübesi rahmetli Z. Gökalp tarafından yapıldı. Gerek onun ve gerek S. M. Arsal'ın tasnif ve bu tasnif için kullandıkları terimler çok karışıktır. Türklerin boy teşkilâtını ifade eden boy,ulus, il, oğuş (Yakutca us), oba, ok v. s. gibi terimler XI. asırda (Mahmud Kâşgarî'de) bile ittiradlı değildir. Meselâ boy bir yerde kabile, bir yerde kavim, bir yerde nas diye tercüme edilmiştir. "Boy„ kelimesine "kabile„ dediği gibi "Oba'ya dakabile diyo.r Bir yerde Yıva kabile diğer bir yerde batın ile karşılanıyor. Tasnifler ancak muayyen bir asır yahut iki üç asır için yapılabilir. Bir asırda oymak yahut soy dediğimiz zümre iki-üç asır sonra büyük kabile hatta kavim olur, yeni oymaklar türer.)

Prof. S. M. Arsal'ın ortaya koyduğu bu mesele Türk etnolojisi bakımından önemlidir. Çalışılması gereken konudur.„

Dr. SÜHEYL ÜNVER (T. T. K. Üyesi ve İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Profesörü), **Kanunnâme-i Çin ve Hatay:**

[Tebliğ okunmuş, metni verilmemiştir].

İBRAHİM ARTUK (İstanbul Arkeoloji Müzeleri nümizmatı),
İstanbul Arkeoloji Müzeleri Nümizmatik Kabinesi'ne giren bazı önemli sikkeler :

I. Sivas'da 30. 5. 1941'de Kabakyazısı denilen mezarlıkta Nafia garajı yapılmakta iken Abbasî halifelerine ait 16 altından ibaret bir define bulunmuştur. Define hakkında uzun muhabereler cereyan ettikten sonra Sivas Millî Eğitim Müdürü, Bakanlıktan aldığı emir üzerine bu altınlardan bir tanesini mahallî müzeye mal ederek diğerlerini İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğüne göndermişti. Emekli Nümizmat Osman Nuri Arıdağ sikkeler hakkındaki raporunu idareye sunmuştur :

Define 104.808 gram ağırlığında olup 372.07 lira değer takdir edilmiştir. Fakat definede nadir sikkelerin bulunduğu göz önünde tutularak değeri 483.67 liraya çıkarılmıştır.

Define muhteviyatı şöyledir :

1. EN-Nâsır Lidinillah'a (575 - 622) 1179 - 1225 âit 6 adet, 598, 600, 601, 615 (2 adet), 6?? tarihli dinar. Sikkeler birbirlerine benzer. (Bk. Levha I, 1)

Ön yüzün ortasında :

الامام
لااله الاالله
وحده لاشريك له
الناصر لدين الله

Etrafında : Haricen : (Kur'an-ı kerim, Sûre-i Rum'dan). لله الامر من قبل ومن بعد ويومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله

Dahilen : بسم الله ضرب هذا الدينار بمدينة السلام سنة ستماية

Arka yüzü ortasında :

والدين
محمد
رسول الله
صلى الله عليه
وسلم

Etrafında (Sure-i Tövbe'den): محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله ولوكره المشركون

600 Tarihli sikke arka yüzünün ortasında görülen ابو نصر kelimesiyle diğerlerinden farklıdır. Bu sikkede halife oğlu ve halef olan Ez-Zâhir'in künyesini dinarında yazdırtmış bu tarihten sonra halife isminden başka kimsenin adı koyulmadığı gibi darphanelerde dahi merkeziyet usulü kabule-dilmiş, yani sikke basımı Medinet üs-selâm'a hasrolunmuştur [1]. El-Mustansır ve Mustas'ım zamanında her nedense Erbil şehri bu usulden istisna edilmiştir.

615 tarikli sikkenin önyüzü diğerlerinin aynı ise de arka yüzün ortasında şu yazı vardır:

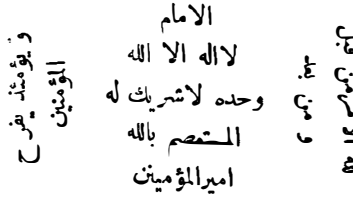
الحمدلله
محمد
رسول الله
صلى الله عليه

Etraf diğerlerinin aynıdır.

2. Ez-Zâhir Bi emrillah'a (622-623) 1225-1226 âit 623 tarihli bir adet altın sikke (Bk. Levha I, 2). Halife adından başka diğer kısımlar 615 tarihli sikke gibidir. El-Zahir'in kestirdiği dinarlar diğer halifelere nazaran nadirdir. Bu dinarın kasden kesilmiş olduğu görülüyor. Paris sikke kabinesinde 1305 sayıda 622 tarihli sikkesi vardır [2].

3. Halife Musta'sım Billah'a (640-656) 1242-1258 âit 8 adet sikke vardır. 645 tarihli iki dinarın kesim yeri Medinetün-selâm olup diğerleri silik olduğundan kesim yer ve tarihleri okunamamaktadır.

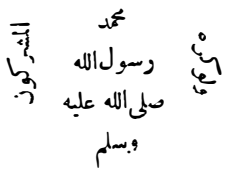
Ön yüzün ortasında ve kavisli çizgiler içinde:

[1] İsmail Galip, Meskûkâtı İslâmiye Kataloğu methal kısmı.

[2] M. Henri Lavoix, Catalogue des Monnaies Musulmanes de la Bibliothêque Nationale, Khalifes Orientaux. Paris 1897.

Etrafında: بسم الله ضرب هذا الدينار بمدينة السلام سنة خمس و اربعين و ستمائة
Arka yüzün ortasında: الحمد لله

Etrafı diğer sikkeler gibidir (Bk. Levha I, 3).

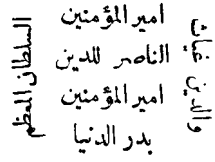
II. Ahlat emiri Beğtimur'un sikkesi:

Rusya'da Ermitaj, Viyana ve İstanbul sikke kabineleri ile birkaç hususî kolleksiyonda bulunan önemli bir sikkedir.)

Ön yüzün ortasında: ayakta duran ve yavrusunu emziren bir kısrak görülmektedir. Hayvan sevgisinden yavrusunu yalamak üzere başını yere eğmiştir. Yunan sikkelerinde bu motif varsa da oradaki hayvan inektir (İllirya'da Apollonya, Corcyra, Dyrrhachium ve Monunius şehir sikkeleri)[3]. Türklerin atı çok sevdiklerinden inek verine at senbolünü tercih ettiklerini zannediyorum ki bu Türk an'ane ve âdâtına daha uygundur. (Bk. Levha II).

Etrafta: امر بضربه العبد الفقير بكتمر سنة اثنين ثمانين خمسمائة

خمسمائة kelimesi devrede değil kısrağın sırtının üzerindedir, Arka yüzünde:

Bu yüzün muhteviyatını eksik ve yanlış okumuş olan M. F. de Saulcy [4] bir yazısında nümizmatları bu hususta çalışmağa davet etmiştir. Aradan bir müddet geçtikten sonra Albert Krafft [5] yayınladığı bir makalede bu sikkeyi ele almış El-Nasır Liddin Emirülmüminin'i çeviren yazıyı okuduğunu ve fakat mâna veremediğini itiraf ettiği halde okumuş olduğu bu yazıyı maalesef

[3] A Catalogue of the Greek coins in the British Museum. Thessaly to Aetolia, London 1883, S. 62, 68, 80, 118, 122.

[4] Journal Asiatique, Avril 1842, S. 302.

[5] Journal Asiatique, 1843, S. 299-306.

neşretmemiştir. 1896'da Markof, Ermitaj Müzesinin envanterini tanzim ederken bu sikke üzerinde durmuş ve yazıyı yalnız tersim etmekle iktifa etmiştir. Bahsettiğimiz bu yüzün yazısını şu şekilde okumak mümkün olacağını zanetmekteyim.

السلطان المعظم بدرالدنيا و الدين غياث امير المؤمنين

Yani Emirülmüminini kurtaran büyük sultan Bedrüddünya.

Sikkenin sahibi Seyfeddin Beğtimur Ahlat emiri Şah Ermen Zahirüddin'in kölesidir. 578 senesinde Atabek İzzüddin ülkesine tecavüz eden Sultan Sabaheddin'e karşı Ermen Şahın yardımını istedi. Ermen Şah sultana Beğtimur'u göndererek Musul'un istilâsından vaz geçmesini rica etti. Salâhüddin, Sencar şehrinin önünde bulunuyordu. ErmenŞahın bu arzusunu yerine getirmediğinden Beğtimur kızgın bir halde geri dödü [6]. Ermen Şah ordugâhından ayrılarak Mardin hükümdarı yeğeni Kutbüddin İlgazinin yanına gitti ve biraz sonra Atabeğ gelip bunlarla birleşti [7]. Diğer taraftan Erzen ve Bitlis emîri Devlet Şah bunlara katıldı. Bunların birleştiğini haber alan Sultan yeğeni Takıyyüddin'i Hama'dan çağırdı ve kendisi Re's ül-ayn'a geçti. Gidişini haber alan müttefikler dağıldılar. Sultan Salâhüddin ordusu ile Mardin'e geldi ve şehri ele geçirmeden Âmid'e gitti. Ötedenberi Artuk oğlu Nureddin Mehmed, Sultanı bu şehri Nisan oğullarından almasına teşvik ediyordu. Sultan 579 senesinde Âmid'i alarak Nureddin Mehmed'e verdi [8]. II. inci Sökmen sağlığında memleket büyüklerine Mardin Artuklarından Kutbüddin'e biat etmelerini vasiyet etmişti. Bu zat kendisinden evvel öldüğü ve halefinin de küçük olması yüzünden ve biraz sonra da Sökmen'in ölümü (581-1185) üzerine tahta geçecek meşru bir varis kalmamıştı. Beğtimur bu durumdan istifade ederek vezir Mecdüddin El-Raşik'i bertaraf ederek Ahlat emîri oldu. O sıralarda Ahlat ve Bitlis'in ileri gelenleri bu yerlerin acemlerin eline geçmesinden korkarak sultanı Ahlat'a davet ettiler. Sultan hazırladığı ordunun başına Nâsırüddin Mehmed Şirküh'u ve Takıyyüddin Ömer'i geçirerek

[6] İbn ül-Esir, El-Kâmil fi't-tarih II, S. 184.

[7] Abdürrahman b. Haldun, Kitab ül-iber, C. 5, S. 299.

[8] İbn ül-Esir, II S. 185; İbn Haldun, C. 5, S. 299; İbn Havkal, Sûret ül-arz, S. 223.

yola çıkardı. Bunlar Fırat'ı geçerek Meyafarikin'i[9] ve müteakiben Diyarbakır'a bağlı Suveyda ve Hani'yi aldıktan sonra 4000 kişiden ibaret olan Beğtimur ordusunu bozarak Ahlat arazisine girdiler. Beğtimur o sıralarda bir kalede tutmuş olduğu Mecdüddin el-Raşikî'yi öldürmek istedi. Fakat Takıyyüddin daha evvel burayı alarak Mecdüddin'i serbest bıraktı. Ahlat'ın muhasarası uzun sürdü. Takıyyüddin buradan vaz geçerek Malazgird'i tazyika başladı[10]. Şehri alacağı sırada birdenbire hastalanarak öldü. Beğtimur duruma hâkim oldu. Fakat 589/1193 yılının başlarında en büyük düşmanı Salâhüddin ölünce çok sevinmişti. "Es-Sultan ül-muazzam Salâhaddin„ unvanını aldığı gibi ismine de "Melik ül-Aziz dedirtti. Fakat bu mes'udane hayat çok sürmedi. Sultan Salâhüddin'in ölümünden iki ay sonra damadı Hezar Dinarî tarafından katledildi.

III. Dünyanın tanınmış müzelerinde eşi bulunmayan, Mardin ve Diyarbakır'da hüküm sürmüş olan Akkoyunlu Kasım'ın altın sikkesinden de bahs etmek istiyorum. Bu değerli sikkeyi Müze idaresi Nümizmatik Kabinesi'ne mal etmekle yerinde bir iş yapmış oldu. Sikke İstanbul'da Antikacı Niko Avyeri'den 200 liraya satın alınmış ve 343 sayıya kaydedilmiştir; 24 ayar, 3.435 gram ağırlık ve 14 mm. kutrunda olup Uzun Hasan, Yakub ve Rüstem altınları gibi Memlûk tesirini bariz bir surette göstermektedir (Bk. Levha III.).

Ön yüzünde :

ضرب مار

لا اله الا الله

[محمد رسول الله]

[9] Ebu'l-fereç Abdürrahman b. Cevzî, Mir'at üz-zaman, Cilt 8, S. 245; Ebu'l-fereç, Muhtasar üd-düvel, S. 383; Ebu Şamme, Kitab ür-Ravzateyn, C. 2, S. 63.

[10] İbn ül-Esir XII, 12 S. 25; Ebu'l-fida, III, S. 84; Abdürrahim Şerif, Ahlat kitabeleri, S. 38.

Arka yüzünde :

ضرب و
السلطان
المظفر قاسم خا[ن]
خلد الله م[لكه]
ماردين

Akkoyunlu âilesinde iki Kasım vardır. Sikkemizin sahibi Kasım bin Cihangir bin Ali bin Kutluğ bin Tur Ali'dir [11]. Bazı müverrihler ve bu meyanda Basagiç, Akkoyunlu Uzun Hasan'ın oğlu Sultan Yakub'un 896/1490 Saferinin 11'inde ölümü üzerine emlâkinin aynı hânedan azası arasında pay edilmiş olduğunu Diyarbakır ve Mardin'in Kasım'a isabet ettiğini ve 1488'den 1502'e kadar Kuzey Mezopotamya'da müstakillen saltanat sürdüğünü ve merkezi Mardin olduğunu yazmış, bu bilgiyi verirken yegâne kaynak olarak فصول حل و عقد göstermiştir. Fakat adı geçen bu eserde öyle bir kayda raslanmamıştır [12].

Kasım, Mardin ve Diyarbakır'a hâkim olduktan sonra Artuklar devrinden beri sürekli savaşlarla buralarda azalan Türk varlığını korumak için Tebriz, Azerbaycan ve daha başka yerlerden göçmen getirmişti [13]. Kasım münavebe ile Mardin ve Diyarbakır'da oturmuştur. Mardin'de oturduğu zaman kardeşi İbrahim'i Diyarbakır'da yerine nâib bırakıyordu. Kasım'ın Mardin'de şehir haricinde bir medresesi, Diyarbakır'da Şeyh Mattar isimli bir camii (906) vardır. Minaresindeki kitabe şöyledir : بعدالبسمله انالله و ملئكة يصلون على النبى يا ايها الذين امنو صلوا عليه و سلموا تسليماً انشاء هذه العمارة المباركة فى ايام السلطان العادل قاسم خان بسعى حاجى حسين ابن حاجى عمر فى تاريخ سنة ستة و تسعمائة

Mezarının medrese içinde olduğu bilindiği halde yeri kaybolmuştur.

Kasım'ın cülûs tarihi lâyıkıyle bilinemiyorsa da Nümizmat

[11] Halil Edhem, Düvel-i İslâmiye, S. 412.

[12] Minorsky, Bulletin of the School of Oriental Studies, IX, 4'de yayınlanan: A. Soyurghal of Qasım bin Jahangir Ak-Qoyunlu.

[13] Abdüsselâm Efendi, Ümm ül-iber, varak 132; Basri Konynr, Diyarbekir tarihi, I, S. 211-212.

E. Von Zambaur saltanatını takriben 893-908 senesine kadar devam ettiğini yazıyor;[14] fakat bunun hiç bir esasa dayanamadığını zannediyorum. Yalnız sikke kabinemizde: بالحصن da kesilmiş gümüş bir sikkenin tarihi 897'dir. Eğer bu sikke seleflerim tarafından iyi okunmuşsa saltanatının başlangıcını 897'de kabul etmek zaruridir[15].

Akkoyunlu Elvend Mirza 907'de Nahcıvan yakınında Şah İsmail Safevî ile yaptığı savaş sonunda yenilerek evvelâ Bağtda, sonra Diyarbakır'a kaçtı.[16] Burasını amcasının oğlu Kasım'dan aldı. Bu gasptan üç sene sonra öldüğüne (910) göre[17] 907 yılının sonu ve 908 yılının başında öldüğü anlaşılıyor. Kanaatıma göre Kasım'ın ölüm yılı 908'dir.

[14] E. de Zambaur, Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam, Hanovre 1927, S. 258.

[15] İnventaire des Monnaies Islamiques des Museés Imperiaux Ottomans tome premier S. 336.

[16] Edirneli Mehmet, Nuhbet üt-tevarih, S. 45; Müneccim başı tarihi, III, S. 182; Nazmi zâde Murtaza, Gülşen-i hulefâ, varak 102.

[17] Hammer, IV, S. 61.

IV. Osmanlı Tarihi Seksiyonu

Açılma saati 15

BAŞKAN: Prof. Ömer Lütfi Barkan
SEKRETERLER: Doç. Tayyip Gökbilgin, Adnan Erzi

Dr. HALİL İNALCIK (T. T. K. Üyesi ve Ankara Üniversitesi D. T. C. F. Tarih Doçenti), **1431 tarihli Timar defterine göre Fatih devrinden önce timar sistemi:**

Bilindiği üzere, elimizde, İstanbul'un Devlet merkezi oluşundan önceki devre ait vesikalar pek mahduttur. Bunların arasında, bize, bilhassa XV. asrın ilk yarısında timar sistemi hakkında zengin malzeme veren H. 835 tarihli Arvanya (Arvanid) sancağı timar defteri başta gelir. Bugün Başbakanlık Arşivi'nde bulunan bu defter (Tapu defterleri M 1/1), muahhar tarihlere ait pek çok nümunelerine rasladığımız bir icmal defteridir, yani, Arnavutluk'ta Arvanya sancağındaki vergi kaynaklarının timarlar arasında nasıl taksimedilmiş bulunduğunu göstermektedir. Defterin ehemmiyetini arttıran bazı hususiyetleri vardır: Evvelâ, yeni fethedilmiş bir bölgeye teallûk etmektedir. Böylece, İmperatorluğun kuruluş devrinde yeni fethedilmiş bir memlekette Osmanlı hâkimiyet ve idaresinin nasıl ve hangi prensiplere göre yerleştiğini göstermektedir. Sâniyen, bu defter, Rumeli Beylerbeyi yanında bulunan bir suret-i defter dir ve Arşiv'deki defter-i mufassal ve mücmellerin çoğunda görmediğimiz sonradan yapılmış kayıtları ihtiva etmektedir. H. 835 ten 859 tarihine kadar gelen bu kenar kayıtları, muhtelif bakımlardan çok ehemmiyetlidir. Evvelâ bunlar bize, bu çeyrek asırlık müddet içerisinde Osmanlı tarihi için birinci plânda gelen Arnavutluk meselesinin safhalarını aksettiren en sağlam bir kaynak teşkil etmektedir. Öbür taraftan burada, o devirde yaşamış belli başlı Osmanlı şahsiyetlerine ait mühim biyografik malzeme bulunmaktadır. Yıldırım Bayezid'in Rumeli beylerbeyi Hoca Firûz paşaya, Evrenos oğullarına, Lala Şahin, Zaganoz, Kasım, İshak, Hamza

paşalara burada muhtelif tarihlerde sık sık raslıyoruz. Meselâ meşhur Zaganoż paşanın 1440 nisan ayında Saray'dan Hazinedarbaşılıktan Arnavut-ili Sancak-beyliğine gönderildiğini görüyoruz. Keza defterde, Rumeli Beylerbeyinin hangi tarihte nerede oturduğunu bu kayıtlardan her ay için adım adım takip edebiliyoruz. Nihayet 25 senelik müddet içerisinde bu hâs ve timarlarda yapılan değişiklikleri gösteren bu kayıtlar, bize timar sisteminin bu devirde carî kanunlarını ve bütün hususiyetlerini meydana çıkarmak imkânını vermektedir.

Beri taraftan defterin tahriri sırasında timarların eski durumu ile ilgili kayıtlar da alınmıştır ki, bunlar bizi, Çelebi Mehmed devrine, hattâ Yıldırım Bayezid zamanına kadar götürüyor ve böylece defterin vesikalandırdığı devir Fatih'ten önce yarım asırlık bir zamanı içine almış oluyor.

Defterin, Kanunî Süleyman devrindeki bir kısım icmal defterlerinden tertip itibariyle hemen hiç bir fark göstermemesi de dikkate şayandır. Böylece anlıyoruz ki, Osmanlı divanında tahrir usulleri daha Fatih'ten önce mükemmeliyet derecesinde bulunuyordu ve sonradan bunlarda esaslı değişiklikler yapmak ihtiyacı hasıl olmamıştır.

İmparatorluğun kuruluşundan önceki devrin, bilhassa teşkilât bakımından en mühim kaynağı bulunduğuna şüphe olmıyan bu defter, yakında Tarih Kurumu tarafından yayınlanmış olacaktır. Burada, sayın meslekdaşlarıma, defterdeki malzemeye dayanarak XV. asrın ilk yarısında Arnavutluk'ta timar sisteminin hususiyetleri üzerinde yaptığım araştırmanın neticelerini kısaca arzedeceğim.

Evvelâ sahayı tayin etmek gerekiyor: Arvanya adı Arnavutların ve Bizanslıların Orta Arnavutluğa verdikleri Arbania kelimesinden gelmektedir. Bununla beraber defterde Arvanya sancağı kelimesi ile beraber Arnavut-ili veya Arvanit-ili sancağı tâbiri de sık sık geçmektedir. Malûmdur ki, aynı Arbania'dan gelme rumca Arvanites kelimesi, Türkçe Arvanit ve Arnavud kelimesine vücut vermiştir.

Bu sancak sonradan Avlonya sancağı adını alacaktır. Arvanya sancağı, defterin yazıldığı tarihte Argirikasrı (Argyrokastro—Ergiri) merkez olarak Sopot, Klisura, Kanina, Belgrad, Tomorince, İskarapar, Pavlo Kurtik, Çartolos ve Akçahisar nahiyelerini

sınırları içine almakta idi. Bu, bugünkü Güney ve Batı Arnavutluk demektir ve Berat, Elbasan, veTiran şehirlerini ihtiva etmektedir.

Osmanlılar, Arnavutluğa ne zaman girdiler ve timar sistemi ne zaman yerleşti? Arnavutluğun ilk fethi teşebbüsleri hakkında kaynaklardaki malûmat ciddî bir tenkitten geçirilmemiştir. Umumiyetle 1385'de, Arnavut senyörları içinde en kuvvetlisi olan II. Balşa'nın, Elbasan civarında Savra'da ezilmesi Arnavutlukta Osmanlı hâkimiyetine başlangıç sayılmaktadır. Bu darbeyi müteakip belli başlı Arnavut senyörları, Osmanlı hâkimiyetini tanıdılar. Rumeli'de başlıca "uç„ (serhad) merkezi sayılan Serez'e bundan önce Saruhan'dan sürülüp yerleştirilen Türkmenler şimdi Makedonya'da zaptedilen yeni merkezlere geldiler. Üsküp, Saruhanlıların reisi olan Paşa-Yiğit beyin Arnavutluğa ve Herseğe yaptığı akınlar için başlıca uç merkezi halini aldı (bak. Âşıkpaşa-zâde, 61). Kosova savaşı ve Bayezid'in cülûsundan sonra Anadolu beylikleriyle mücadele, Arnavutluk'ta harekâtı 1394 e kadar geciktirecektir. Fakat 1394 - 1396 arasında padişahın gönderdiği bir Osmanlı ordusu bu memleketi baştan başa dolaşarak Adriyatik kıyılarına indi. Galiba ilk yerleşmeler bu istilâdan sonra oldu. Çünkü Arnavutluk'taki hadiseler hakkında iyi bilgi edinmiş olan muasır müverrih Halkokondylas, Bayezid'in kuvvetleri tarafından Güney Arnavutluk senyörlarının yerlerinden atılarak topraklarının zaptedildiğini söylüyor. Bizim Arvanya defterinde de, Bayezid'in Rumeli beylerbeği olan Hoca Fîruz ve Yakut paşaların Akça-hisar'da hıristiyan ahaliye vergi muafiyeti için "temessük„ verdikleri hakkında bir kayıt bulunuyor. Defterde Bayezid devrine ait yegâne kayıt budur. Fakat Halkokondylas ile birlikte bu dahi, Osmanlı idaresinin, daha bu tarihte memleketin hiç olmazsa bazı yerlerinde yerleşmiş olduğunu gösterir. Balkanlara ait bu devrin vesikalarını neşretmiş olan N. Jorga, bu tarihteki durumu realiteye yakın olarak hülâsa ediyor ve diyor ki: "Bu küçük Arnavut senyörlerinden hiç biri Paşa-Yiğit'in süvarilerine karşı duramıyordu. Fakat hiç biri Venedik'e de teslim olmak istemiyordu. Daha ziyade, hemen her tarafta sığınaklara mâlik bulunan Türklerle anlaşmıya ve böylelikle hiç olmazsa topraklarının ve itibarlarının küçük bir kısmını kurtarmıya temayül ediyorlardı„ (GOR, I, 270).

Ankara savaşı ve ondan sonraki fetret devrinde uc-beyi

Paşa-Yiğit, kendi başına Arnavutluğa akınları devam ettirdi. Ancak Çelebi Mehmed'le devletin sistematik fütuhatı başladı. Osmanlı fethi her şeyden önce timar sisteminin yerleşmesi demektir. Çünkü bir memlekette toprakların *il yazıcıları* tarafından tahrir olunarak timarlara taksimi, fethin son ve kat'î safhasını teşkil etmektedir. Defterde her timarın başında tarihçesi yazılırken, çoğunda en erken tarih olarak Çelebi Mehmed devrinden bahsolunmaktadır. Yalnız "kadîmi„ kaydı ile gösterilenler daha eski devre ait olabilir ki, bunlar da çok azdır. Timar sisteminin bu memlekette asıl yerleşmesi, kayıtlara göre Çelebi Mehmed devrinde olmuştur. Garp vesikaları da bunu teyit etmektedir. Bu vesikalara göre Avlonya 1417'de, Kanina 1420, Akçahisar (Kruya) 1415'de, Argyrokastro keza bu tarihlerde Türk hâkimiyeti altına geçmişlerdir (bak. A. Gegaj, l'Albanie et l'invasion turque au XV e siècle, Paris 1937, s. 29).

Arnavutluğun coğrafî hususiyetleri ve İtalyan devletlerinin müdahaleleri dolayısiyle Osmanlı idaresi ve binnetice timar sistemi, burada mühim kargaşalık devreleri geçirmiştir. Bu müdahaleler ve yerli senyörların isyanları sebebiyle memleketin içine düştüğü hercümerçleri, defterdeki kayıtlar aksettirmekte, "Bu il yağı olduğu zaman„ tâbiri sık sık geçmektedir. İşte bu durum da Osmanlıları yerli senyörlere karşı telifçi bir siyaset gütmeğe zorlamıştır.

1431 'de, yani defterin tahriri tarihinde, Arvanya sancağında 335 kadar hâs ve timar vardı. Argirikasrı'da oturan sancak-beğinin ve "vilâyet„ adını taşıyan kazalardaki subaşıların timarları hâs adını taşımaktadır. Sancak beyinin hâssı takriben 330.000 akçadır. 32 cebelû, 2 kecim, 2 çadır, 1 günlük, bir mutbak getirmek mecburiyetindedir. Subaşı hâsları 20 bin ile 81.000 arasında değişmektedir. Bu tarihte Padişaha ait hâs yoktur. Zeamet tabirinin hiçbir yerde kullanılmamış olması dikkati çekmektedir. Halbuki XV. asrın ikinci yarısında II. Bayezid devrine ait bir Avlonya defterinde subaşı timarları daima zeamet adını taşımaktadır. Subaşıların altında seraskerler, yahut öbür adı ile çeribaşılar vardır. Kale nöbetçilerinin komutanı olan dizdarlarla bu çeribaşılar alelâde sipahiler gibi timar tasarruf etmektedirler ve subaşılar gibi "bey„ unvanı taşımaktadırlar.

Sancakta ortalama timar miktarı 1000 ile 3000 akça ara-

sındadır. 3000'den yukarı timarlar, bütün timarların % 30'unu, 1000 - 3000 arasındakiler % 60'ını teşkil etmektedir. Bu devirde akçanın yüksek değeri dolayısiyle (34 akça bir filori idi) ortalama miktar oldukça aşağı görünmektedir.

Defterde beylerin hâs, diğerlerinin timar tasarruf ettiklerini söyledik. Diğer vazife sahiplerinin aldıkları timarlar arasında bir tefrik yapılmamıştır. Fakat biz vazife esasına göre bir tasnif yapmakta fayda görüyoruz.

Yukarıda askerî ve idarî şeflerden, yani sancak beyi, subaşı, çeribaşı ve dizdarlardan bahsettik. Kalan timar sahiplerini askerî hizmette bulunanlarla dinî-kazaî vazifelerde bulunanlar olarak ikiye ayırabiliriz. Fiilî askerî hizmet görenler de, eşkinciler ve hisar-erleri olarak ikiye ayrılabilir. Her timar erinin hisar-eri mi, yoksa eşkinci mi olduğu bir kısım timarlarda açıkça belirtilmiştir. Arnavutluğun bu karışık devrinde timarlardan büyük bir kısmının hisar-erlerine tahsis olunduğunu görüyoruz (% 25'i). Hisar-erleri arasında hisar okcuları, gece nöbetçileri ve topçular vardır. Sancakta mevcut iki topcudan biri hıristiyandır. Dinî-kazaî vazifede bulunan timar sahipleri de şunlardır: Kadılar, naipler, imamlar, hocalar ve hatipler, fakihlar, peskoposlar, metropolidler ve kâtipler.

Kadılar oldukça büyük timarlar tasarruf etmektedirler. Meselâ Argirikasrı kadısının timarı 5614, Kanina kadısınınki 5372 akçadır. Peskoposlarla metropolitlerin timarları 2000 akçayı aşmıyor. Hıristiyan din adamlarına verilen bu timarların diğer timarlardan hiç bir farkı yoktur. Meselâ bu timarlardan birini aynen okuyalım: "Timar-ı metropolid, merhum Sultan zamanında bey-kulu İbrahim yermiş, Sultanımız zamanında mezkûre vermişler, elinde berât yoktur„. Burada görüleceği üzere bir timar bir müslüman timar-erinden alınıp hıristiyan rahibe verilmektedir.

Arvanya'da yalnız hıristiyan din adamlarının değil, bir çok hıristiyan askerlerinin de timar tasarruf ettiğini görüyoruz. Bu bakımdan timar sahiplerinin menşelerine göre tasnifi bizi daha mühim tarihî meselelere götürecektir: 335 timardan % 30'u Anadolu'nun muhtelif yerlerinden sürgün edilmiş müslüman Türkler elindedir. Bu sürgünlerin yarıdan fazlası Saruhan'dan sürülmüştür. Timarların % 20 sini bey kulları, yani beylerbeyi

sancakbeyi ve subaşıların müslüman olmuş köleleri tasarruf etmektedirler. Bu devirde köle sisteminin timar sisteminde ne kadar mühim bir yer tuttuğunu bu nisbet açıkça göstermektedir. Timarların % 20'si, din adamlariyle beylerin akrabaları veya iç oğlanı, yeniçeri gibi padişah kulları elindedir. Nihayet % 18 'i hıristiyan timar-erlerine aittir. Kalan % 12 sinin menşe'i ise tayin edilememektedir.

Burada, yalnız, önümüze mühim problemler koyan Hıristiyan timar-erleri üzerinde duracağız. Bunlar, bütün timarların %18'i gibi kabarık bir nisbette olduktan başka herbirinin timarı da umumiyetle yüksektir, yani 3000 den fazladır. Hıristiyan timar-erlerinin menşei, fetihten önceki hıristiyan senyörler ve sipahilerdir. Osmanlılar, haraç-güzâr olan yerli hıristiyan senyörleri asıl fetihten, yani timar sisteminin memlekette yerleşmesinden sonra timar kadroları içine aldılar. Böylece, bir çok senyör ailelerini defterde timar sahibi olarak görüyoruz. Kastriota'lardan meşhur İskender bey, babasının adına izafetle "Yuvan-ili„ denilen bölgeyi timar olarak almıştı. Defterde onun timarından bir kayıtta bahsolunmaktadır. *Neşrî*'nin bir rivâyeti bu suretle tamamiyle teeyyüt ediyor. *Neşrî*'nin kaydı şudur: "İskender derlerdi, Arnavud'un beği oğlu idi, asılda hünkârın iç oğlanı idi, hünkâr ol vilâyeti ana timar vermişti„. Buna dair daha bir çok misaller getirebiliriz. Muasır müşahid *Halkokondylas*'in ve *B. de La Broquière*'in işaret ettikleri gibi, bu devirde Arnavut senyörleri, kendilerine ait işler için padişahın kapısından eksik olmıyorlardı. Senyörların endişeleri ve isyanların hakikî sebepleri de daima timar işleriyle münasebettardır. Arvanya'da Pavlo Kurtik oğulları ve Karli oğulları, topraklarını timar olarak ellerinde saklıyan bu yerli senyör ailelerinin en mühimlerindendir. Pavlo Kurtik, daha Çelebi Mehmed devrinde kendi adına izafe olunan Pavlo Kurtik vilâyetini timar olarak tasarruf etmekte idi (107 köy). Onun oğlu İsâ babasına halef oldu. Başka bir oğlu Mustafa da ayrıca büyük bir timar tasarruf etmekte idi. Keza Karli'den sonra oğlu Ali kendisine büyük timarında halef oldu. Karli'nin öteki oğlu Mujak, başka bir yerde timar tasarruf etmekte idi. Dikkat edilirse timar kadrosuna girmiş olan hıristiyan senyör aileleri, bir iki batın sonra müslüman oluyorlar ve her itibarla yeni devlete

temessül ediyorlardı. Gulâm sistemi de Saray'da böyle bir çok Arnavut mühtedileri yetiştiriyordu. II. Murad ve Fatih devirlerinde bu mühtedi Arnavutların çoğu devlet idaresinde büyük vazifeler alacaklardır.

Bazı senyör ailelerinin, timarlarını muhafaza etmekle beraber üç batın hiristiyan kaldığı da görülüyor ve timara geçmek için hıristiyan olmaları hiç bir suretle bir mani teşkil etmiyordu. Böylece, Arnavutluk'ta islâmiyetin yayılmasını uclardaki gazilerin islâmlaştırma faaliyetine yoran P. Wittek'in faraziyesi çürümüş oluyor (bak. *Ankara bozgunundan İstanbul'un zaptına*, Belleten, Sayı 27, s. 561). Daha önce C. Truhelka, Bosna'da islâmiyetin yayılmasında hiç bir cebir hadisesi olmadığını ve yerli senyörlerin, topraklarını ellerinde saklıyabilmek için müslüman olmalarının şart koşulduğu nazariyesinin asılsızlığını muasır Raguza vesikalarına göre isbat etmişti (bak. THİM, sayı I, s. 57). Arvanya defterindeki malzeme, aynı şeyi Arnavutluk'ta göstermektedir. Bu memlekette islâmlaşma, evvelâ Osmanlı devlet kadrolarına sokulan eski aristokrasi arasında kendiliğinden sosyal bir hadise olarak gerçekleşti ve dinlerin yayılmasında çoğu zaman görüldüğü gibi, islâmiyet, halk arasında yukarı tabakayı taklit suretiyle yavaş yavaş yayıldı. 77 yıl sonra II. Bayezid devrinde yazılmış bir tahrir defterinin tetkiki de bize gösteriyor ki, daha bu zamanda bile islâmiyet Arnavutluk'ta henüz pek az yayılmış bulunuyordu (Tapu d., Nr. 34).

Sözümüzü bitirmeden şunu belirtmeliyiz ki, Arnavutluk'ta Osmanlı idaresinin ve islâmiyetin yerleşmesini sağlıyan esas manivela, timar sistemidir; ve bu sistem yerleşirken dinî ve ırkî bir inhisarcılık hiç bir zaman devletin hareketlerinde âmil olmamıştır. Devlet, kendi hâkimiyetini tanıyan ve hizmet gören unsurları, din ve ırkı ne olursa olsun kendi kadroları içine tam bir müsavatla kabul etmekte idi. Bu, yalnız Arnavutluğa münhasır bir vakıa değildir. Biz, büyük hıristiyan askerî guruplarına, Bosna'da, Sırbistan'da, Bulgaristan'da hatta Anadolu'da rastlıyoruz; tahrir defterlerinin tetkiki bunun bütün teferruatiyle tesbitini mümkün kılmaktadır. Bunlar bizi, Imparatorluğun kuruluşundaki prensipler ve devlet bünyesi hakkında daha doğru bir hükme götürecek mahiyettedir: Osmanlı

devleti ilk devirde, dinî ve ırkî karakteri üzerinde öne sürülen bütün iddialara rağmen, esasında merkeziyetçi bir otoriteyi temsil eden ve hakimiyet prensipini herşeyin üstünde tutan bir hânedan devletidir. Onun adı, Osmanlı devleti tâbiri, bunu ifade eder. Fatih'e kadar devlet idaresinin münhasıran Türklerden mürekkep bir aristokrasiye dayandığını, müslümanlaştırma faaliyetinin devletin başlıca bir siyaseti olduğunu öne sürmek realite ile taban tabana zıd iddialardır. Elimizdeki defterde bulunan bol malzeme, bunların mahdut vakıalara dayanılarak verilmiş bir taraflı hükümler olduğunu göstermektedir. Başlangıçta mahallî şartlarla uzlaşmayı esas tutan telifçi siyasetle beraber, Osmanlı devleti o zamana göre merkeziyetçi bir idare tesis ediyordu. Osmanlılarla, Anadolu'daki Tavaif-i mülûke karşı olduğu gibi, Balkanlarda da XIV üncü asrın anarşisi yerine, kanun ve nizama dayanan ve bu nizamı kuvvetle temsil eden bir devlet kurulmuş oluyordu. Bir taraftan kadıların temsil ettiği İslâmın yüksek devlet ve idare an'anesi, öbür taraftan gulâm sistemiyle timar sistemi sayesinde bir merkeze, bir hânedana tâbi geniş bir idarî - askerî sistem yaratılmış bulunuluyordu. İşte Osmanlı İmparatorluğu ,kuruluşunu ve uzun hayatını her şeyden evvel bu temel müesseselere borçludur. Bu eserde, timar sistemine bilhassa mühim bir pay ayırmak lâzımdır. Timur'un vurduğu müthiş darbeden sonra merkezî devletin tekrar doğabilmiş olması muammasını da, bize timar sisteminden başka bir şey çözemez: Osmanlı timar sistemi, kollarını sıkı bir şebeke halinde ülkenin en küçük köylerine kadar uzatmış köklü bir siyasî-içtimaî nizam teşkil ediyordu; bütün bu nizamı, merkezde defterlerinde tutan, bunlara meşrû ve mer'î mahiyetini kazandıran merkezî otorite idi. Onun için halk kitleleri kadar timarlılar da bu otoritenin yeniden kurulmasında hayatî bir menfaat gördüler. XVII. asır başlarında İmparatorluğun çöküşünü haber veren Osmanlı siyasetnüvislerinin, bilhassa timar sistemi üzerinde durmaları da sebebsiz değildir. Menşe'den itibaren timar sisteminin tarihî tekâmülü gösterilmekle, Osmanlı İmparatorluğunun asıl çatısı ve tarihinin esas âmillerinden biri meydana çıkarılmış olacaktır.

ZEKİ ORAL (Konya Müzesi Müdürü), **Turgut Oğulları:**

Konyaya gelen, eski eserlerini, kitabelerini, Evkaf ve Şer'iye sicil kayıtlarını, Osmanlı tarihleriyle Karaman Oğullarına ait yazıları tedkik ve mütalaa eden herkesin dikkati "Turgut Oğulları„ üzerinde toplanır.

Çünkü bu sülâle, gelecek nesillere tarih ve sanat eserleri bırakmıştır. Bu eserleri için bir çok vakıflar yapmış, vakfiyeler yazdırmışlardır. Yüz yıllar boyunca ortaya çıkan olaylar dolayısıyla mahkeme kayıtlarına geçmişlerdir.

Turgut Oğulları Karaman Oğlu devleti hükümdarlarıyle kız alıp vermek suretile akraba olmuşlar, o devletin en yüksek mertebelerine ulaşmışlar, arazi, emlâk, servet, şan ve şeref bulmuşlardır.

Turgut Oğulları, Turgut aşiretinin beyleridir. İcabında 6-7 bin atlı çıkaran aşiret halkı da Karaman devletinin en sadık askerleridir.)

Bu itibarla Turgut Oğullarına dair yapılan incelemeler henüz gereği kadar bilinemiyen Karaman Oğulları tarihini aydınlatacak bir çok bilgi ve belgeleri ihtiva ettiği gibi, Karamanlılarla siyasî, askerî, içtimaî münasebetlerde bulunmuş olan Osmanlı devleti tarihi için de bir kıymettir. Aynı zamanda memleket tarihi bakımından önemi büyüktür.

Bu Türk soyunun önce Konya ilinde bıraktıkları tarih ve sanat eserlerini, sonra menşelerile bunlara ait tarihî bilgileri eserden müessire geçmek yoluyle arz etmeyi uygun buldum.

Turgut oğullarının Konya içindeki eserleri

Turgut Oğlu türbesi :

Konya'daki tarihî eserler arasında bir de Turgut Oğlu türbesi vardır. Türbe Konya'nın Sadreddin Konevî mahallesinde ve Sadreddin Konevî Hazretlerinin cami ve türbesi yanındadır. Bugün Orta okul bahçesinde kalmıştır. Türbenin mevkii eski kayıtlarda "Konya'nın dışında Şeyh Sadreddin Konevî türbesi yanında üç tarafı mezarlık, güneyi de yol ile çevrilmiş„ diye tesbit edilmiştir.

Bina dört köşe bir kaide üzerine kurulmuştur. Münhani satıhlardan meydana gelen köşebendlerde kubbe kasnağına

varılmış ve üzerine kubbe çevrilmiştir. Kubbesi geniş ve yüksekçedir.

Türbenin doğuya açılan bir kapısı diğer üç yöne açılmış dört köşe üç pençeresi vardır. Kapı ve peçerelerinde mimarî tezyinat yoktur (Res. 1).

Türbe kitabesi evvelce kapısı üzerinde imiş [1], son zamanlarda yerinden alınarak Konya Müzesi'ne nakledilmiştir. Beyaz mermer üzerine güzel bir sülüs ile yazılmış olan üç satırlık kitabe aynen şudur [2] (Res. 2):

1 — امر بعمارة هذا المقبرة التربة المباركة الشريفة الامير الكبير ذوالقدر الخطير
بير حسين بك

2 — بن امير شاه بك بن طرغوت فى ايام دولةالسطان الاعظم شاهنشاه المعظم
مالك رقاب الامم

3 — سيد سلاطين العرب و العجم سلطان ابرهيم بن محمد بن قرمان خلدالله
ملكه وا يد وليه و حجته فى شهر شوال من شهور سنة خمس و ثلثين و ثمانمايه

Kitabe dilimize şöyle çevrilebilir:

"Bu pâk ve kutlu türbenin yapılmasını: ünlü, şanlı, büyük bey olan Turgut oğlu Emir Şah Bey oğlu Pîr Hüseyin Bey; Sultanların yücesi, uluslar yöneten, Arap ve Acem sultanlarının efendisi Karaman oğlu Mehmed oğlu Sultan İbrahim'in — ki Tanrı onun memleketlerini ve buyruklarını sürekli kılsın — devletli günlerinde ve 830 yılı aylarından Şevval ayında emretti.„ demektir.

Kitabeden türbenin, Karaman oğullarından İbrahim Bey zamanında Turgut oğlu Pîr Hüseyin Bey'in yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Turgut oğlu sülâlesinden birçok kişiler bu türbeye vakıflar yapmışlardır:

1. Pîr Hüseyin Bey'in oğlu Ahmed Bey —bilgin, hayır sever bir adamdır. — babasının yaptırdığı türbeye Zengicek vilâyetindeki Haydos ve Maydos mezraalarını ve Meram dere-

[1] Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, Sene 3, Sayı 13.

[2] Kitabe: Konya ve rehberi, s. 68; Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, Sayı 15, s. 826; CLEMENT HUART'in EPİGRAHIE ARABE Nr. 45 ve DR. J. H. LÖYTVED'in KONIA adlı eseri, Nr. 93'de bazı farklarla neşredilmiş, Konya Eski Eserler klavuzu, s. 132'de fotoğrafı konmuştur.

sindeki Üçgöz değirmenini vakfederek oğlu Sırrı Bey'i mütevelli tayin eylemiş, vakıf hasılâtı ile türbede yedi hafızın Kur'an okumasını . . . . ilh.. şart koymuştur. Vakfiyesi 2 Muharrem 852 tarihlidir[3] (Res. 3).

2. Ahmet Bey'in kızı Hondi Hatun da Hacı Üveys bin İsmail'i vekil ederek Zengi adiyle anılan köyün yarısını bütün haklariyle vakfetmiş (Res. 4) ve oğlu, Mahmud Bey oğlu[4] Kasım Bey'i nesilleri süresince mütevelli tayin eylemiştir. Köy hasılatının altıda beşinin, türbeye vakfettiği 30 cüzden Kur'an okuyacak üç hafıza, altıda birinin de mütevelliye ait olacağı şart konmuştur. Vakfiye 7 Rebî ül-âhir 863 tarihlidir[5].

3. Türbeye Turgut oğullarından Yusufşah Bey'in kızı Sultan Hatun da vakıflar ilâve etmiştir[6]. Sultan Hatun kendi mülkü olan ve Konya'nın Zengicek vilâyetine bağlı Su ül-Manda[7] köyünün tamamını bütün hak ve hudutlariyle vakfeylemiş tevliyetini hayatta olduğu müddetçe kendisi üzerine almış, sonra kendi evlâtlarına; bunlardan kimse kalmazsa Pîr Hüseyin Bey oğlu Ahmed Bey'e, sonra kız kardeşinin oğlu Ahmet oğlu Hüseyin oğlu Ömer Bey'e ve evlâtlarına bırakmıştır. Hasılatın altıda biri mütevelliye verilecek; bakiyesinin yedide birisi fukaraya sadaka edilecek, geri kalanı ise türbede pazar, cuma geceleri Kur'an okuyacak ve haftada bir hatim edecek olan hafızlara eşit olarak taksim edilecektir. Vakfiye 9 Cemaziyelevvel 850 tarihinde yazılmıştır.

4. Turgut oğullarından Yusufşah Bey'in kız Bağdat Hatun da bu türbeye vakıflar yapmıştır. Bağdat hatunun vakfiyesini göremedim. Evvelce vakfiyeyi tetkik etmiş olan Vakıflar Başkâtibi merhum Silleli Sait Bey'in defterinden ve Evkaftaki muhasebe kayıtlarından merhumenin Zıvarık karye-

[3] Vakfiyenin bir sureti Konya Vakıflar Müdürlüğü Vakfiye Kayıt defteri, Sayı 4-6, s. 236'da, bir sureti de mütevelli elindedir.

[4] Bu kayıttan Hondi Hatunun Mahmud adında birisiyle evlendiği anlaşılmaktadır.

[5] Vakfiyenin bir sureti Konya Vakıflar Müdürlüğü Vakfiye Kayıt defteri, Sayı 1-3, s. 25'de kayıtlı, diğer sureti mütevellileri evlâdından Sayın Hulusi Turgut elindedir.

[6] Vakıflar Müdürlüğü Vakfiye Kayıt defteri, Sayı 1-3, s. 129.

[7] Bu gün «Zulmanda» denilen bir köy yeri kalmıştır.

sindeki Gilat (كيلاد ، كلات) mezraasını vakfettiği, hasılatının altıda birinin mütevelliye, bakiyesinin üç nefer cüzhâna verilmesini ve sağlığında kendisinin, öldükten sonra da emînisi oğlu Ahmet Bey'in mütevelli olmasını şart koyduğu anlaşılmaktadır[8].

Türbede medfun kişilere gelince:

Turgut Oğlu türbesine defnedilmiş olan kimselerden Konya Rehberi[9], Konya Eski Eserler Kılavuzu[10] ve adı geçen eserinde Löytved[11] bahsederler. Ayrıca merhum Silleli Sait Beyin defterinde de bu hususta malûmat vardır. Türbe içinde kalan mezar taşlarından dört tanesi de Müzeye kaldırılmıştır. Bu kayıt ve eserlere nazaran türbede şu kimseler medfundurlar.

1. Pîr Hüseyin Bey oğlu Hasan Bey'in mezar taşı:

Turgut Oğullarının ulularından olmakla beraber tarihî olaylar arasında adı geçen bu Hasan Bey Sicill-i Osmanîyegöre[12] Karaman oğlu Ali Bey'in damadıdır. Mezar taşı beyaz mermerden sanduka şeklindedir (Res. 5). Üstü, baş ve ayak tarafları güzel bir sülüsle yazılmıştır. Resimde görülen satırlara ve mukabillerindekilere baştan itibaren 1-8 numara konduğuna göre: 1, 5, 6'ncı satırlar Bakara suresinin 255, 256'ncı âyetleridir. 2, 3, 7'nci satırlar da Bakara suresinin 285, 286'ncı âyetleridir.

4'ncü ile 8'nci satırda:

4 — توفی من دارالفنا الی دار البقا المرحوم المغفور السعید الشهید مفخر الامرا و الاکابر نوجوان نازنین

8 — حسام الدولة و الدین پیر حسن بك ابن الامیر الکبیر پیر حسین بك طیب الله ثراه و جعل الجنة مثویه و نوره قبره[13]

yazıları vardır. Baş tarafında:

1 — تاریخه سادس عشر

[8] Bağdat Hatun vakıflarının muhasebe kayıtları Konya Vakıflar Müdürlüğü Vakfiye Kayıt defteri, Sayı 1-3, s. 133-167'dedir.

[9] S. 68.

[10] S. 130.

[11] S. 83-84.

[12] C. 2, s. 117.

[13] «Büyük bey olan Pir Hüseyin Bey oğlu, Hakkın rahmetine ulaşmış, kutlu şehit ve yiğitlerin sevgilisi, büyüklerin ve beylerin iftihar ettiği, Hüsameddin Pîr Hasan Bey dünyadan ahrete göçtü. Tanrı kabrini nurlu, durağını cennet eylesin» demektir.

2 — من شهر رمضان المبارك
3 — سنه اثنى عشر و ثمانمايه[14]

Ayak tarafında:

1 — الموت كاس و كل الناس
2 — شاربه و القبر باب و كل ا
3 — لناس داخله[15]

yazıları vardır.

2. Erdoğdu Bey'in kızı Fatma Hatun kabri:

Bu mezar taşı da sanduka şeklindedir. (Resim 6). Üzerinde Âyet ül-kürsî yazılı olup baş tarafında:

1 — مرحومه
2 — مغفوره فاطمه
3 — خاتون بنت ارطوغدى بك[16]

Ayak tarafında:

1 — فى تاريخه
2 — اربع و سبعين و ثمانمايه[17]

Yazıları vardır.

3. Süleyman Şah kızı Cihanşah Hatun'un mezartaşı.

Bu mezar taşı da sanduka şeklinde olup esmer renkte mermer taşından yapılmıştır. Üzerine bir hadis ile Arapça sözler ve Gülistan'dan bir kıt'a yazılmış ve merhumenin adı şöylece kayıtlanmıştır.

انتقلت المرحومة المغفوره السعيده الشهيده المبرورة من دارالفناء الى دارالبقا
جهان شاه خاتون بنت سليمان شاه فى سنه خمس و ثمانمايه[18] سبعين [Böyledir]

4. Turgut Oğlu türbesindeki mezar taşlarının en önemlilerinden birisi de Mehmed Şah'ın kabir taşıdır. Bu taş da beyaz mermerden yapılmıştır (Resim 7). Üzerinde âyetler, hadislerle

[14] «Onun ölüm yılı 812 H. senesi Ramazan ayının on altıncı günüdür».

[15] «Ölüm bir kâsedir; bütün insanlar ondan içerler ve kabir bir kapıdır; insanların hepisi oraya giderler» demektir.

[16] «Erdoğdu Bey kızı, hakkın rahmet ve mağfiretine ulaşmış olan Fatıma Hatun» demektir.

[17] «Onun tarihi sekiz yüz yetmiş dörttedir».

[18] «Hayır sahibi, mübarek, şehid ve Tanrının rahmetine kavuşmuş olan Süleyman Şah kızı Cihan Şah Hatunun fena evinden baka evine göçmesi 875 yılındadır».

Farsça beyitler yazılmıştır. Diğerlerinden fazla olarak şu Türkçe yazılar da vardır:

چکدکنده ناکهان اخر ماه محرمده دوشنبه کن عیان کلد فرمان اول اچدی قان دلی خوندن تقل اتدی بو فتادن بر بقای جاودان اول کل اندام و لطیف و خوب روی و سروقد اول محمد اول شاهم اول شهید نوجوان اول یزی شمس منور اول بدر تام حنین اول کزی نرکس‌لرندن مست اولان دوستان اول قاشی انجه هلال و اول دشی درعدن اول انی کلی لطافت اول سزی جوهر فشان اول تنی کندن اری اول جانلروك جانانی اول لبی قزل کل یبرغی اول طوطی شکر لسان حق تعالی غرقهٔ جناندہ قلسون تا قیامت روحنی ساکن[19]

Konya ve Rehberi, türbe içinde Ahmed bey, Ömer Bey Nefise Hatun, Bağdat Hatun, Sultan Hatun ve Hondi Hatunun medfun olduğunu yazarsa da ölüm tarihleri ve diğer hususlarına dair malûmat vermez. Adı geçen Eski Eserler kılavuzu da esaslı bir kaydı ihtiva etmez.

Silleli merhum Said'in defterine[20] göre:

1. Türbe avlusunda 794 H. 1391 M. yılında ölmüş Rüstem Bey oğlu Şeyh Hasan Beyin mezarı vardır.

2. Rüstem Bey oğlu Halil Bey kızı Hande Hatunun 804 H. 1401 M. tarihli mezar taşı[21].

3. 810 H. 1407 M. yılı Muharrem ayında vefat eden Emir Şeyh Hasan Bey oğlu Halil Bey kızı Fatma Hatunun mezarı da, türbe avlusunda imiş[22].

4. Rüstem Beyin oğlu Hasan Bey oğlu Halil Beyin kabri

[19] Bu günkü şivemize şöyle çevrilebilir: «Muharrem ayının sonunda Pazartesi günü açıkça (ecel), fermanı geldi. Kan taşından (ecel) şerbetini içti. O bu dünyadan ebedî âleme göçtü. Mehmed Şah gül gibi endamlı, yumuşak güzel yüzlü idi. Genç iken şehit oldu. Yüzü ayın on dördünden, güneşten parlaktı. Nerkis gibi gözlerinden dostları serhoş olurdu. Kaşı ince hilâi, dişi aden incisi, alnı, gül gibi taze idi. Konuşurken sözlerinden cevherler saçılırdı. Teni gün ışığından temizdi. Canların cananı olan o zatın dudakları kızıl gün yaprağına benzerdi. Şeker diliyle tutiler gibi konuşurdu. Ulu Tanrı ruhunu cennet köşklerinde kıyamete kadar sâkin eylesin».

[20] Bu defter, oğlu Ilgında davavekili Refik Özdil elindedir.

[21] Bu mezar taşı gaip olmuştur. Üzerindeki yazıların yarısı Silleli B. Said'in defterinde bir kısmı da Löytved'in Konya adlı kitabının 84'üncü sahifesinde yazılıdır.

[22] Bu taşlar bu gün ortada yoktur.

de türbe avlusunda olup üzerinde Ayet ül-kürsî ve 820 H. 1417 M. yılı Muharrem ayı ortalarında öldüğü yazılı imiş [23].

Löytved 870 H. 1465 M. yılında vefat etmiş olan Yusuf Ağa kızı Hub Eslem ile Mustafa oğlu Sultan Ahmed'in mezar taşlarının da burada bulunduğunu yazmıştır [24].

Turgut Oğlu türbesini, ona yapılan vakıflarla türbe içinde ve etrafında medfun olan kimseleri yazdıktan sonra Turgut Oğullarının Konya içindeki diğer eserlerini görelim.

Kalenderiye zaviyesi

Turgut Oğullarından Emir Şah Bey oğlu Pîr Hüseyin Bey Konya'nın bugünkü Musalla mezarlığı yanında Halkabegûş türbesi civarında bir Kalenderiye zaviyesi yaptırmış ve Süleyman oğlu Bedreddin Mehmed'i oraya şeyh tayin eylemiştir. Bu zaviyenin vakfiyesinde Pîr Hüseyin Bey hayır hasenat sahibi, beylerin ulusu, dünya ve din işlerinde hükümdarın vekili, ordular komutanı iyi huylar sahibi... ilâ. gibi bir çok yüksek elkabla yazıldıktan sonra yaptırdığı zaviyeye sınırları belli, ziraate elverişli arazisini vakfettiği, vakfın tevliyetini sağlığında kendisi üzerine aldığı, ölür ölmez ve öldükten sonra oğlu "Turgut Oğulları soyunun iftihar ettiği yiğitlerden genç Turgut„ a verdiği, vakfedilen arazinin gelirlerile önce zaviyenin onarımı yapılacağı, sonra zaviyenin diğer mesalihine sarfedileceği yazılmıştır. Vakfiye 10 Recep 832 H. 1428 M. tarihlidir [25].

Turgut Oğlu Ahmed Beyin İplikçi camii vakfiyesi

Konya'daki İplikçi camii 598 H. 1202 M. tarihli vakfiyesine nazaran Anadolu Selçukluları ümerasından Şemseddin Altunbey tarafından yaptırılmıştır. 733 H. 1332 M. yılında Mes'ud oğlu Hacı Ebubekir tarafından onarılmış, yenilenmiş, genişletilmiş olduğunu gösteren bir de kitabesi vardır. Bu kitabenin gösterdiği tarihten 101 sene sonra vakıfları bozulmuş, tamire muhtaç bir hale gelmiş olmalı ki: Turgut Oğlu Ahmed Bey de bu

[23] Bu taşlar bugün ortada yoktur.

[24] Löytved, s. 84. Hub Eslem ile «Sultan Ahmet bin Mustafa» kabir taşları bu gün kırık olarak Sadreddin Konevi türbesi yanına bırakılmış bir durumdadır.

[25] Konya Vakıflar Müdürlüğü Vakfiye Kayıt defteri. C. 4, s. 203.

camii tamir ettirmiş ve vakıflar tayin eylemiştir. Vakıflar Müdürlüğünde mevcut vakfiyesine göre Ahmed Bey ümerâdandır: kılıç ve kalem eridir; hikmet erbabındandandır. Fenlerin bab, fasıl ve kelimelerine kadar ezbere bilen bir bilgindir. İman ve itikadı tamdır. Kendisine Turgut Oğlu Ahmed Bey denildiği gibi "Ebu'l-fazl Mehmed bin Abd ür-Rezzak„ da derler. İşte bu Ahmed Bey camie üç Kuran-ı kerim hediye ederek hayrat hademelerinin okumalarına vakfetmiş, sonra Sultan defterinde Ahmed Beyin üzerine kayıtlı malı olan Konya'nın Saiteli kazasına bağlı Apsarı köyü ile Zenğiceğe tâbi Maydos karyesini cami hizmetine vakfetmiş, camiin imam, müezzin, hatip, devirhan ve sermahfiline ücretler tayin eylemiştir[26]. Vakfiye Zilkâde 834 H. 1430 M. tarihlidir.

Turgut Oğullarının Konya merkezindeki eserlerine ait Vakıflar Müdürlüğünde mevcut vakfiyelerinde adı yazılmayan Ahi Murad hamamı vardır. Şer'iye sicil defterlerinde bu hamamın Turgut Oğlu evkafından olduğu kayıtlıdır. Bundan Turgut Oğullarının Konya içinde başka vakıfları da bulunduğu anlaşılmaktadır[27].

Sarayönünde Pîr Hüseyin Bey camii

Cami içten içe 11.76 × 17.40 metre eb'adında ve dik dörtgen şeklinde bir kaide üzerinde kurulmuştur. İki sırada beşerden on tane sütuna dayanan büyük kirişlerle bindirilmiş ağaçlarla tavan tutturulmuş, sonra üstü kapatılmıştır. Müezzin mahfili, minberi ahşaptır. Yapılışlarında bir özellik yoktur. Camiin batıya açılan bir kapısı vardır. Dört cihete açılmış muhtelif pençerelerden ışık alır. Cami 1315 A. 1899 M. yılında esaslıca tamir edilmiş, ilk şekli bozulmuştur. Son senelerde kapısı yanına yüksekçe bir minare de ilâve edilmiştir. Camiin ilk bânîsi Pîr Hüseyin Bey zamanına ait olan mihrap çok güzeldir (Resim 8). Mihrap hücresi ve yanları 4 ve 6 köşeli, baklava ve yıldız biçimli çinilerle süslüdür. Yan silmelerinde alçı kalıpla dökülmüş yazılar ve bezemeler vardır.

Camiin önünde ve eskiden camiin yazlık kısmı mihrabı

[26] Vakıflar Müdürlüğü Vakfiye Kayıt defteri, C. 4-6. s. 203.

[27] Turgut Oğulları vakıflarına ait beratlarda Fakih Hatun, Hasan Bey ve Nefise Hatun vakıflarından da bahsedilmektedir.

olarak kullanılmış olan gayr-i islâmî lahid kapağında bu eserin 811 H. 1408 M. yılında yapıldığı; beratlarından da ilk bânîsinin Pîr Hüseyin Bey olduğu anlaşılmaktadır.

Ilgında Pîr Hüseyin Bey camii

Camii çarşı içindedir. Zamanla etrafı bir metre kadar yükselmiş ve cami çukurda kalmış olduğu için "Çukur Cami„ adıyla da söylenir. Cami Selçuklular ve Karaman Oğulları zamanlarında yapılmış Ulucamilerin küçük ve basit bir örneğidir. Mihrap üzerinde küçük bir kubbesi, mihrap yanlarına doğru uzayan 16.5 × 33.10 eb'adında bir namaz salonu vardır. Mihrap, minber, kapı ve pencerelerinde mimarî tezyinat yoktur. Camiin Kuzey-batı köşesinde bir minaresi vardır. Kitabesi yoktur. Vakıflar Müdürlüğü Vakfiye Kayıt defteri'nde bu camiye ait vakfiyenin iki sureti yazılıdır. Bunları yekdiğeriyle karşılaştırarak tesbit edilen metne göre :

Beylerin ve ulların efendisi, hatırı sayılır, iyi huylar ve hayır hasenat sahibi, sadaka ve hayır işlerini seven, büyük kumandan Turgut Oğlu Pîr Hüseyin Bey — Tanrı yardımlarını eksik etmesin — helâl, temiz ve öz malından Âb-ı Germ = Ilgın şehrinde Tanrı rızasına uyup sevabını istiyerek ve cezasından korkarak bir cami-i şerif yaptırdı. Bu camie Yendiğin köyünün üçte birini, Keşürlü köyünün tamamını, Bayat köyünün üçte ikisini, Rüûs köyünün on ikide iki hissesini; Ilgın içindeki Dolap kapı harimi, Kerim koçu, Sulubağı ve başka arazilerini bütün haklariyle vakfetmiştir. Hasılâtının dörtte biri camiin tamir ve termimine sarfedilecek, artan mahsul beş parçaya bölünerek beşte üçü hatibi ile güzel Kur'an okuyan dört hafıza, beşte bir hissesi de müezzin ile kayyuma verilecek, geri kalan beşte bir hisseyi tevliyet hakkı olarak sağlığında Pîr Hüseyin Bey, öldüğü vakit oğlu Turgut Bey alacaktır. Vakfiye 23 Şevval 826 H. 1432 M. yılında yazılmıştır[28].

Didiği Sultan tekkesi ve Pîr Hüseyin Bey vakıfları

Didiği sultan tekkesi, Ilgının Mahmuthisar köyünde ve köyün güney doğu ilerisinde yüksekçe bir mevkiindedir. Etra-

[28] Konya Vakıflar Müdürlüğü Vakfiye Kayıt defteri, C. 4-6, s. 252; C. 1-3, s. 398.

fında sanat ve tarihî kıymeti haiz mezarlarda, bulunan bu türbenin yüksekçe bir duvarla çevrilmiş haziresi ve genişçe bir methali vardır. Methalde de bir kaç tane mezar taşı vardır. Methalden sonra Şeyh Didiği'nin medfun olduğu türbeye girilir. Türbe kısmının ortasında mescide giden bir yol; sağında Sultan Didiğiye ait olduğu söylenen bir kabir vardır. Solunda iki kabir olup bunlardan birisi — halkın ifadesine göre — Sultan Didiği'nin ailesidir. Diğerinin kim olduğu bilinemiyor. Bu üç kabirin mezar taşları ve yazıları yoktur. Buradan mescide gidilir. Mescid eski bir Selçuk eseridir. Kapısı üzerinde 576 H. 1180 M. tarihli ve Kılıç Aslan'ın azatlı cariyelerinden Sanuvber Hatuna ait çok önemli bir kitabesi vardır.

Köyde Didiği Sultan evlâtları elindeki 484 beyitlik menakibine göre Sultan Didiği aslen Horasanlı, Ahmed Yesevî neslinden ve Hacı Bektaş ile amca oğulları imiş. Didiği Sultan; Turgut ve Bayburtla beraber Horasandan hareket etmişlerdi:

"Turgudu, Bayburdu ikisi bir kardeş,
Didiği Sultana oldular yoldaş,
Didiği Sultan bunları Ruma saldı,
Kendisi dahi azm-i Hicaz kıldı.,,

Turgutla kardeşi Anadoluya gelmişler, halk bunlarla savaşlar yapmış nihayet Anadoluda Didiği Sultanla tekrar buluşmuşlar... ilh.

Menakip, Turgut Oğullarından bahsetmesi itibarile de önemli ve konumuzla alâkalıdır. İşte bu tekkeye Turgut oğlu Pîr Hüseyin Bey vakıflar yapmıştır. Vakfiyesinin üç suretini gördük [29]. Yekdiğerile karşılastırarak tesbit edilen Arapça metnin Türkçe özeti şudur:

Vakfiyenin başından üç satırı dua ve vakfın lüzumu hakkında hadislerdir. Sonra vâkıfın elkabı gelir.

Turgut Oğlu Pîr Hüseyin Bey adıyle anılan hayır ve hasenat sahibi; hayır ve ihsanların kapısı gibi olan zat Ilgına bağlı Mahmuthisar köyünün yarısını, Kadınhanına bağlı Karasevinç köyünün de yarısını bütün hudut ve haklariyle miskinlerin ve budalâların sultanı Şeyh Didiği zaviyesine vakfet-

[29] Vakıflar Müdürlüğü Vakfiye Kayıt defteri, C. 4-6, s. 141, 284. Ilgında Avukat Ziya Özalp elinde.

miştir. Şeyh Didiği evlâdından Şeyh Tunrul (طوكرول) sağlığında bu vakfa mütevelli, zaviyeye şeyh olacak sonra nesilden nesile evlâtlarına kalacaktır. Vakfın gelirleri önce zaviyenin onarımına artanı mütevelli ve şeyhleriyle müslümanların fukarasından yakınlarıyla gelip giden misafirlere sarfedilecektir. Vakfiye 7 Recep 824 H. 1421 M. yılında yazılmıştır.

Kadınhanında Turgut Oğlu Ömer Bey zaviyesi

Kadınhanının Turgutlu mahallesinde Tekke mescidi ve kıble duvarına bitişik Turgut Oğlu türbesi vardır. Bu eserlerin mimarî değeri yoktur. Türbenin içinde dört kabir varsa da mezar taşları ve kitabeleri olmadığı için kimlere ait olduğu bilinemiyor. Vakfiyesine göre Turgut Oğlu Hasan Bey oğlu Ömer Bey Said vilâyetine bağlı Hatun köyünde — Bu günkü Kadınhanı ilçesi merkezi — bir zaviye yaptırmış ve Şeyh Turgut evlatlarından şeyh Durmuş ile Turfan'ı bu zaviyeye şeyh ve mütevelli tâyin eylemiştir. Vakfiyede cami ve türbeden bahsedilmediğine göre ya Turgut yahut Şeyh Turut oğullarının buraya sonradan bir mescid ve bir de türbe ekledikleri anlaşılıyorsa da kitabesi olmadığı için inşa tarihi ve bânisinin kimler olduğu anlaşılamıyor. Turgut Oğlu Ömer Beyin Kadınhanında yaptırdığı zaviyeye ait vakfiyenin bir sureti Vakıflar Müdürlüğü perakende evrak torbasında mevcuttur (Res. 9). Vakfiyede Ömer Bey "Turgut Oğlu Hasan Bey Oğlu Ömer Bey adıyle çağrılan hayır ve hasenat sahibi ulu, aziz ve büyük beylerden olan Ömer Bey„ gibi yüksek vasıflarla anılmakta ve Hatun köyünde bir zaviye yaptığı, bu zaviyeyi gelip gidenlerin durağı kıldığı, masrafları için de Hatun köyünün tamamını, Zengi köyünde bir kıt'a araziyi, Ortaviran mezraasının Bey arazisiyle birlikte hepsini Akşehirin Silind köyündeki değirmeni, Silind ve İlyaslar köylerinin on iki sehimde sekiz sehmini bütün hakları ve hudutlarıyla vakfetmiş ve yukarda adı geçen Şeyh Oğullarını mütevelli, şeyh, nâzır tayin eylemiştir. Hasılatın üçte biri tevliyet hakkı olarak ayrılmış geri kalanı da zaviyeye gelip giden misafirlerle yakınlarının iaşe ve ibatelerine sarfedilmesi şart konmuş, vakfiye 827 H. (1423 M.) yılı Rebi'ül-evvel ayının ortasında yazılmıştır.

Seydişehirde Rüstem Bey türbesi

Seydişehirde Seyyid Harun Veli camii avlusunda Rüstem Bey türbesi vardır. Türbe 3×3 metre eb'adında bir temel üzerine kurulmuş küçük bir yapıdır. Köşeleri birbirine bitişik olarak kurulmuş olan dört kemerin arası üçgen şeklinde tromplarla sekize bölünerek kubbe çevrilmiştir. Kemerlerin araları duvarlarla kapatılarak türbenin dört duvarı meydana gelmiştir. Doğu tarafında küçük bir kapısı, Batı ve Kuzeye açılmış birer penceresi vardır. Türbede Turgut Oğlu Emir Şah Beyin kızı Sultan Hatun ile Halil Bey oğlu Rüstem Bey, Rüstem Beyin oğlu Ali Bey ve Rüstem Beyin kızı Dürrühand Hatun ve bunlara akrabalığı şüpheli 999 H. 1590 M. tarihinde vefat etmiş Mustafa oğlu Yusuf'a ait olmak üzere beş kabir vardır.

1. Sultan Hatun kabri ufkî olarak konmuş bir mermer kapağın iki başına baş ve ayak taşları dikilmek suretile yapılmıştır. Bu taşlar beyaz mermerden işlenmiş, yanları burmalı sütuncuklarla, yukarı kısımları türlü motiflerle süslenmiştir (Res. 10). Taşların üzerine muhtelif âyetlerle Sultan Hatunun "Turgut Bey oğlu Emir Şah Bey kızı„ olduğu ve 8 Şaban 825 H. 1421 M. tarihinde vefat ettiği yazılıdır.

2. Rüstem Beyin kabri kurşunî mermerden yapılmış muhteşem bir sandukadır. Boyu 1.78 metredir. Üzerinde âyetler, Gülistandan ve başka metinlerden farsca parçalarla türkçe şu iki beyit yazılmıştır:

جهان چون كه باقی قلاسی دكول
بولمز وفا اندن نه سلطان نه قول
بو عمرك تيزرك كچر مدّتی
جهانك هميشه بدر عادتی

Cihan çünkü baki kalası değül,
Bulmaz vefa andan ne sultan ne kul
Bu ömrün tizürek geçer müddeti
Cihanın hemîşe budur âdeti

Lâhdin baş tarafında Halil Bey oğlu Rüstem Beyin Safer 843 H. 1439 M. yılında öldüğü yazılıdır.

3. Rüstem Beyin kızı Dürrühand Hatunun kabri mermerden işlenmiş küçük, süslü bir sandukadır. Uzunluğu 0.75 metredir. üzerinde "Büyük emir Rüstem Bey kızı, mübarek, şehit ve Tanrı-

nın rahmetine kavuşmuş olan Dürrühand Hatun — Tanrı yarlığasın — 832 yılı Muharrem ayında (Milâdi 1428) dünyadan ahrete göçtü„ anlamında Arapça kitabesi vardır.

4. Rüstem Bey oğlu Ali Beyin kabri de babasının kabri gibi güzel yapılmış bir sandukadır. Bunun üzerindede âyetler, Gülistandan parçalar ve yukarıda yazılan Türkçe beyitler vardır. Baş tarafında:

"Rüstem Bey oğlu rahmetli Ali Bey 843 yılı [M. 1439.] Rebi'ül-evvel ayında vefat etti.„ manasında arapça kitabesi yazılmıştır.

Turgut oğlu Erdoğdu Bey vakfiyesi

Erdoğdu Bey, İnsuyu kazasında Devlethan köyündeki İlhan değirmenini, Selvihisar köyü camiine vakfetmiştir. Vakfiyede elkabı "Hayır ve ihsan kapıları gibi olan Turgut Oğlu hayır sever Erdoğdu Bey„ olarak yazılıdır. Hasılatının yarısı degirmenin imarına, geri kalan altı hissenin dördü camiin imamına ikisi de tevliyet hissesi olarak oğlu Pîr Hüseyin Beye bırakılmıştır. Cami harap olursa imama verilecek dört hisse de mütevellilere kalacaktır.

Vakfiye 1 Rebi ül'âhir 898 H. 1492. M. tarihinde yazılmıştır[30].

Rüstem Bey oğlu Halil Bey tarafından vakfedilmiş kitaplar

Seydişehirde medfun Rüstem Beyin oğlu olması muhtemel bulunan Halil Bey, Hattat Süleyman oğlu Mehmed oğlu Kasım tarafından 812—816 H. 1409—1413 M. yıllarında Karaman oğlu Alâeddin oğlu Mehmed adına yazılmış olan dört ciltlik Mefatih ül-gayb adlı tefsirin hepsini 834 yılı Cemaziyelâhir ayında Sadreddin Konevî türbesine vakfetmiştir. Bu kitaplar bu gün mevcuttur [31].

Turgut Oğullarının asılları, Turgut adının türlü yazılışları, Anadoluya ne zaman geldikleri

Turgut Oğullarının Konyadaki eserlerini gördük. Kitabe-

[30] Vakıflar Müdürlüğü Vakfiye Kayıt defteri. Sayı. 1-3, S. 124, Şer'iye sicil defteri. Sayı. 3, S. 66. Konya Müzesi.

[31] Müze Yusuf Ağa kitaplığı, Nr. 4539, 4540, 4641, 4642.

leri, vakfiyelerile bir çok kitaplardan ilk bakışta Turgut adında bir ulu kişi yetişmiş, bunun evladına da Turgut Oğulları denilmiş olduğu anlaşılmakta idi. Nitekim Turgut Oğullarının en çok eser bırakmış ve Karaman hükümdarının din ve dünya işlerinde vekili olduğu elkabı arasına yazılmış olan Pîr Hüseyin Bey, Turgut Bey adında birinin torunu idi ve Turgut Oğullarını işte bu Turgut Beyden başlatmak mümkün görünüyordu. Bizim Konya vilâyetinde eserlerini, vakfiyelerini görebildiğimiz Turgut Oğulları da işte bu aile idi.

Tetkikler ilerledikçe Orta Asyadaki Türk boyları arasında bir de Turgut aşireti bulunduğu meydana çıktı[32].

Orta Asyadaki Turgut aşireti 581 H. 1185 M. tarihlerinde Çinlilerin hücumlarına karşı duramıyarak batıya doğru göç edip Moskof topraklarına sığınmışlar, 37 yıl sonra tekrar yurtlarına dönerek Çinlilerle anlaşmışlardı[33]. Bu aşiretten bir kısmının Anadoluya hicret ettiklerini, yukarıda yazılan eserlerin de işte bu aşiret beylerine ait bulunduğunu haklı olarak kabul edebiliriz.

Osmanlılara muhalefetleri yüzünden Osmanlı tarihçileri Turgut Oğullarına Tatar, Moğol demişlerdir. Osmanlı tarihlerine istinad eden Hammer de Turgut Oğullarını Timurun dönüşünden sonra Karaman taraflarında kalmış "Tatar ocağı„ diye zikretmiş, mütercimi M. Ata da Turgutluların Tatar olduklarını kabul ederek Türklerle eskiden beri düşman olduklarını ilâve eylemiştir[34].

Lehçe-i Osmanî, Turgutluların bir Tatar aşireti olduklarını ve çoğu Konya'nın Akşehir nahiyelerinde bulunduğunu yazar[35]. Âşık Paşa zâde tarihi basılırken Lehçe-i Osmani'deki bu kayıt bir not olarak ilâve edilmiştir[36].

Şikârî tarihi, Karaman devleti emrinde bulunan Türkmen ve Tatar aşiretlerini ayrı ayrı sayar ve Turgutluların Türkmen

[32] Karaman oğulları devletini kuran Karaman Bey ve Salur boyundan bir de Karaman aşireti olduğu gibi (Türkiyat Mecmuası, Sayı. 1, s. 193).

[33] Ahmed Rifat. Lûgat-ı Tarihiye ve Coğrafya, C. 4, s. 252.

[34] Hammer tarihi tercümesi, C. 3, s. 92.

[35] Cilt 2, s. 779.

[36] S. 130.

olduklarını gösterir. Yazıcı Ali Selçuknâmesinde Turgut kabilesini aslında Moğol olmayıp sonradan Moğol denilen soylar arasında yazılmıştır [37].

Cengiz'in anası Ho'elun, Olhuno'ut soyundandır. Olhuno'ut ve Unggrat Turgut aşireti boyundadır. Ho'elun Merkitlerden Yeke-ciledu adında birine gelin gidiyordu. Cengiz Han'ın babası Yesugai bunu görmüş ve kardeşlerini yardımına çağırarak ellerinden almıştı [38]. Bunlarla beraber Turgut Oğullarının Karaman Oğullarıyla akrabalık kurmaları gibi birçok deliller ve bu incelemelerin genel seyri Turgut oğullarının Türk boylarından olduklarını göstermektedir. Türk ve Tatarın aynı ulustan oldukları ise şüphesiz bir hakikattır [39].

Kitabe, vakfiye ve diğer eski kayıtlarda Turgut adının Turgud طورغد, Turgut طرغوت, Tûrgut طورغوت, Drugut درغد, Turgut ترغوت, Turğıd, طورغيد, Turgud, طرعود, Durgud دورغد, Turğud طورغود, Durgud دورغود şekillerinde yazılmış olduğunu gördük.

Mahmuthisar tekkesi dolayısıyle bir parça bahsettiğimiz Didiği Sultan menakibinde Turğut'la Bayburd'un ikisi bir kardeş olduğu bunların Didiği sultanla birlikte Horasan'dan yola çıktıkları sonra Anadolu'da buluştukları yazılıdır. Bu menakibe göre Didiği sultan Seydişehir'de metfun Seyit Hârun Veli ile muasırdır. Seyyit Harun Veli türbesindeki kitabeye nazaran 23 Rebi ül-evvel 720 H. 1320 M. yılında vefat etmiştir. Bu menakibe inanmak lâzım gelirse Turgut aşiretinin — belki bir kısmının — on dördüncü asır başlarında Anadolu'ya geldikleri kabul edilebilir [40]. Maamafih daha önceki tarihlerde Anadolu'da Turgutlular vardır:

677—702 H. 1278—1302 M. yıllarında hükümdar olan Karaman oğlu Mahmud Bey Konya ve civarını zaptedince buralarda bulunan Turgut, Versak, Samagarlu aşiretleride Mahmud Beyin emrine girmişlerdi [41].

[37] S. 5.

[38] Moğolların gizli tarihi. Türk Tarih Kurumu neşriyatı, s. 17, 272, 273.

[39] Yazıcı Ali Selçuknâmesi, s. 12.

[40] Pîr Hüseyin Beyin dedesi olan Turgut Beyin, Dediği Sultan ile gelen Turgut Bey olmasını da bir ihtimâl olarak kayıt edebiliriz.

[41] Hayrullah Efendi tarihi, C. 3, s. 13.

Anadolu Selçukluların büyük hükümdarı I. Keykubad 625 H. 1228 M. yılında Ermenek taraflarını zaptedince oraya Türkmen kabilelerini yerleştirmiş, başlarına da Nure Sofu oğlu Kerimüddin Karamanı bey tâyin eylemişti[42]. Bu Türkmen kabileleri arasında Turgutluların da bulunduğu Şikâri'deki kayıtlardan anlaşılmaktadır. II. Kılıç Aslan oğlu .II Süleyman zamanında yazılmış olan 598 tarihli Şemseddin Altunbey vakfiyesinde[43] Gedagele köyünün hudutları arasında bugün mevcut olmayan "Turgut köyü„ vardır. Şu kayıtların hepsi birden mütalea edilince Turgut âşiretinin Anadolu'ya gelişlerinin çok eski olduğu, belki Selçuklularla birlikte veya Selçuk devleti kurulduktan sonra—en kuvvetli ihtimale—göre muhtelif zamanlarda peyderpey Anadolu'ya gelmiş olduklarını kabul edebiliriz.

Turgut Oğulları hakkında tarihî bilgiler

Turgut Oğulları Karamanlılarla pek yakın akrabalık kurmuş ve bu devletin en yüksek mertebelerine erişmiş oldukları için Karamanlıların dostlarına dost, düşmanlarına düşman oldukları muhakkak ve yukarda yazılan eserleri ve lekabları bunu müeyyittir.

Karaman Oğulları devleti olaylarını —dâsitanî de olsa— en geniş bir şekilde yazmış olan Şikâride Turgut Oğullarına ait bir haylı malûmat vardır[44].

Şikâr,i Turgutla Bayburdu Nure Sofu ile beraber Karaman oğullarına ait hadiseler arasında mütalea etmeğe başlar; 6-7 bin kadar Oğuz askerine hükm ettiklerini, aşiretlerinden topladıkları bu askerle beraber Karaman devleti hükümdarlarının emrettikleri yerlere, savaşlara gittiklerini yazar. Turgut oğulları onların en cesur, vefalı ve sadık dostlarıdır. Komşu beyliklerle hele Osmanlılarla yapılan bütün savaşlarda Turgut oğulları ön saftadır.

Akşehir'de Karaman Oğlu Sultan Alâeddin ile Osmanlı hükümdarı Murad Bey (!) arasında yapılan savaşta Turgut Oğlu Ali Bey:

[42] Düvel-i islâmiye, s. 296.
[43] Konya Vakıflar Müdürlüğü Vakfiye Kayıt defteri, Sayı. 4-6, s. 34.
[44] Konya dergisinde tefrika edilen Şikâri tarihi.

"Meydana girip Murad Bey'i çağırdı. Dedi ki:

Ey Murad! Karaman Oğlu değil midir ki senin atanı Germiyan Oğlu hàpsinden çıkardı. Tablu alem ve nakkare verdi. Şimdi nice cenk edersin. Tekfur Kostantinden iki kâfir beyin neye yardımcı aldın, müslüman üzerine geldin, Müslüman olan kâfir askerin yardımcı idünür mü?...„.

Turgut Oğullarının bu sadakati Karaman devletinin yıkıldığı günlere kadar devam eder. Bu itibarla Karaman Oğulları kadar Turgut Oğulları da Osmanlılara aleyhtardırlar.

Osmanlı tarihleri[45] Osmanlıların Karamanlılarla olan münasebetleri dolayısıyla Turgut Oğullarından bahsederler. I. Murad'ın Hamit Oğlu Hüseyin Beyden satın aldığı Akşehir, Beyşehir ve Seydişehri Savcı isyanından istifade ederek Karaman Oğulları zapteylediler. Bu yüzden vukua gelen Konya harbinde Turgut, Bayburt ve diğer Türkmen aşiretleri Samagar kumandasında Karaman Oğullarının sağ cenahını teşkil etmişlerdi.

II. Murad zamanındaki Düzme Mustafa hadisesinde Karaman Oğlu, Turgut askerini âsi Mustafa emrine vermişti.

Karaman Oğlu İbrahim Beyin Dülkadir Oğulundan — Tac üt-tevarihe göre — çaldırdığı at meselesi — ki Âşık paşa zâde, bu harbın sebebini Karaman Oğlunun Macarlarla ittifakı olarak göstermiştir. — üzerine çıkan Karaman seferi sonundaki sulh şartlarında Turgut Oğulları emvalinin İbrahim Bey tarafından iadesine ait bir madde vardır.

II. Murad'ın Eflak seferindeki mağlûbiyeti üzerine Karaman Oğlu İbrahim Bey damadı Turgut Oğlu Hasan Bey kumandasındaki askerle Bolvadın, Beypazarı taraflarını yağma ettirmiş, bu tecavüz İbrahim Beye pek pahalıya mal olmuştu.

II. Murad'ın Kosova harbine giderken her taraftan yardımcı askerler istedi. Bu askerler Sofyada toplandılar. "Karaman oğlundan dahi ol seferde âdem geldi. Leşker tamam cem oldu. Padişah kendi leşkerin gördü. Cebelüsü arz olundu. Diledi kim

[45] Âşık paşa zâde tarihi, s. 121, 130, 135, 170, 216,
Hammer tarihi tercemesi, C. 2, s. 204; C. 4, s. 20-21,
Hasan Bey zâde tarihi. Yazma nusha, s. 71 (Konya Müzesinde).
Hayrullah Efendi tarihi. C. 7, s. 69; C. 8, s. 136.
Tâc üt-tevarih, C. 1, s. 511; C. 2, s. 54, 56, 57, 60.
Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, Sene 5, s. 200-272.

Karaman oğlunun leşkerini dahi göre. Eyitti:

— Âdemini göster, dedi. O dahi cebelüsün arz etti. Kaltak eğerli, katı kürklü, örme kuşaklı, kabalak dülbentlü, üzengisi kayışı ipten ve kılıcı bağı ipden, Turgutlunun at uğrularını göndermiş.

Hünkâr eydür:

Akçaylı oğlu! Benim anın yardımına ihtiyacım yoktu. Bunları maskaralık için göndermiş ve andan hiç bir umum yoktur. Veli şunu isterim ki şeytanlık etmesün. Kendi halinde otursun dedi. Devletle yürüdü„[43].

Karaman Oğlu İbrahim Beyin ölümü ile bu devletin düzeni bozuldu. Fatıh Sultan Mehmedin yardımı ile Pir Ahmed Bey Karaman illerine hühümdar oldu; çok geçmeden Pir Ahmedin de Dülkadirlilerle Fatih aleyhine ittifak etmesi üzerine Fatih Sadr-ı âzam Mahmud Paşayı beraberine alarak büyük bir ordu ile Anadoluya geçti.

Akşehir üzerinden yürüdü. Önce Gevale kalesini, sonra 871 H. 1466 M. yılında Konyayı zaptetti. Mahmud Paşayı Larendeye gönderdi Pir Ahmedle Larende kalesi önünde kanlı bir harp oldu. Bu harpte alınan esirler Fatihin huzuruna getirildiği vakit katledilmeleri ferman olundu. Mahmud Paşaya Turgut Oğullarının ne tarafta olduklarını bulup yok edilmeleri emredildi. Mahmud Paşa Bulgar dağından Tarsusa kadar olan yerleri tarayarak Turgut Oğullarını aradı. Bulgar dağı vadilerinde bulunduklarını zencire vurarak hükümdarına gönderdi. Fatih bunları da öldürttü.

Turgut Oğullarından kurtulabilenler Tarsusa kaçarak Mısırlılara iltica ettiler. Bundan sonra Turgut Oğullarını Mısırlılala birlikte Osmanlılar aleyhine harp ettiklerini, İçel taraflarında tutunmak isteyen Karaman Oğulları bakiyesinin etrafına toplanarak yardımlarda bulduklarını görüyoruz.

Bu gün Konya merkezinde, Kadınhanı, Ilgın kasabalarında Turgut Oğulları eserlerinin mütevelli evlatları olarak, Akşehirin Turgut nahiyesinde beş köy halinde Turgutlular vardır.

Turgutlu aşireti ve Turgut Oğulları hakkındaki incelemelerin özeti burada sona erdi. Tetkik ettiğimiz vesikalara ve kitaplara göre Turgut Oğulları hakkında hazırladığımız şecere şudur (Şecere Levhalar arasındadır).

[46] Âşık paşa zâde tarihi, s. 135.

OSMAN FERİD SAĞLAM (T. T. K. Üyesi), **Şimdiye kadar yayınlanmamış bazı kitabelerle meskûkâtın millî tarihe hizmetleri:**

Türk tarihine dair yazı yazacaklar için yerli kaynaklarımızı incelemek, müzelerimizde araştırmalar yapmak çok faydalıdır. Bunlar yapılmaksızın yazılacak yazıların eksikliklerden kurtulmasına imkân yoktur. Etnografya Müzesi Müdürlüğünde bulunduğum 13 yıl içinde yaptığım bir çok Anadolu seyahatleri, İslâm-Türk sikkeleri üzerindeki yarım asrı geçen uzun incelemelerim bu iddiamı ispat edecek deliller vermiştir. Anadolu gezileri sırasında kopye ettiğim kitabelerden vereceğim bazı örnekler, elde ettiğim sikkelere dair yapacağım açıklamalar üzerine dinleyicilerimin beni haklı göreceklerinde şüphe etmiyorum.

Evvelâ kitabeleri tarihleri sırasiyle kaydedeyim:

§ Hicrî 579 yılı sonlarında Selâhaddin-i Eyyubî Âmid (Diyarbekir = Diyarbakır)'i muhasara etmişti. Muhasara uzadı. Nihayet Âmid'in hükümranı olan Nisan-oğullarından[1] Bahaeddin Mes'ud kendisine aman verilmek ve âilesine ve mallarına dokunulmıyarak bunların üç gün içinde taşınılmasına müsaade edilmek gibi şartlarla şehri teslim edeceğini bildirdi. Selâhaddin'in muvafakati üzerine Âmid'i 579 Muharreminin ilk on günü içinde teslim ederek şehri terk etti. İbn ül-Esir'de bu hadise oldukça tafsil edildiği halde Bahaeddin Mes'ud'un akibetinden bahis yoktur[2].

Âmid (Diyarbakır)'te Mardin kapısından itibaren Şarka doğru 12 ve 13'üncü burçlar arasındaki küçük bir kapının

[1] Diyarbekirli Said Paşa *Mir'ât ül-iber*'inde (Cilt 6, s. 54) İnal-oğulları ile Nisan-oğullarını birbirine karıştırmakta ve Nisan-oğullarını Bisan-oğulları şeklinde yazmaktadır. Bu âileye ait Diyarbekir'de incelediğim kitâbelerde (bin Nisan) yazılı olduğunu gördüm. *Mir'ât ül-iber*'deki Bisan kelimesinde mürettip yanlışlığı olması ihtimal dahilindedir.

[2] *İbn ül-Esir*, Cilt 11, s. 185.

dış tarafında görerek kopye ettiğim şu kitabe Nisan-oğlu Bahaeddin Mes'ud'a aittir[3].

[Buradaki yazılı taş yoktur.]
١ — توكلت على الله فتح باب السعاده بلد
٢ — مولانا العادل بها الدين مسعود كلزار بن على
٣ — رحمة الله فى سنة ثمان و سبعين و خمسمائه

Kayseri'nin Hasbey Ağa mahallesinde kapıiçi sokağı başında — eski Şifa sokağı — 9 numara ile kayıtlı mahrutî Selçuk türbeleri tarzında bir künbed vardır[4]. Kırmızı taştan yontulmuş olarak yapılan bu künbedin kapısı üstüne tesadüf eden dıl'ından başlayarak üçünde devren şu kitabe vardır:

١ — هذا مشهد الشهيد المقتول ظلماً
٢ — مسعود كلزار بن على بن نيسان قتل باقصرا فى شهور سنة ثمانين
٣ — و خمسمايه رحم الله و رحم من شهد عليه و على جميع امت محمد صلى الله عليه

Kitabede Mes'ud kelimesinden sonra şayan-ı dikkat büyüklükte bir gül resmi hâkkedilmiştir. Bu türbeye Kayseri'de "Hasbey Dadı„ künbedi denilmektedir. Sebeb-i tesmiye bilinmiyor. Diyarbakır ve Kayseri kitabelerinden Nisan-oğullarından Bahaeddin Mes'ud'un bir adının da Gülzar olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz. Kayseri kitabesinden de Aksaray'da 580 tarihinde katledildiğini anlıyoruz. Fakat Bahaeddin Mes'ud Gülzar b. Ali b. Nisan'ın ne suretle Aksaray'a geldiğini ve kimin tarafından ve ne için katledilmiş olduğunu ve cese-

[3] O civarda bulunan kiremit fabrikası tarafından kapı tevsi edildiği sırada bu kitabenin yerinden çıkarıldığını fakat kendi talebesinden olan fabrika sahipleri nezdindeki teşebbüsü üzerine tekrar yerine konulduğunu Merhum emekli Muallim Süleyman Savcı Diyarbekir'de bana söylemişti. Bu vesile ile de bu meslekdaşı rahmetle yâdederim.

[4] Bu türbenin yıkık bulunan üst kısmı son zamanlarda Müzeler Umum Müdürlüğünce tamir ettirilmiştir. Kayseri'yi ziyaretlerimden birinde şimdiki Konya valisi sayın Şefik Soyer vali idi. Künbedin önünde sonradan yapılmış çeşmenin künbedi tahrip etmekte olduğundan bahisle yerinin değiştirilmesini rica etmiştim. Kendileri ricamı ehemmiyetle kabul ve tasvip etmiş ve künbedin tarihî önemine binaen etrafının yeşil saha bırakılması esbabını temin vadinde bulunmuşlar idi. Şefik Soyer bu hayırlı işe muvaffak olamadan Kayseri'den ayrıldılar. Çeşmeden akan sular fotoğrafta görüldüğü gibi künbedin temel taşlarından bir kaçını tamamiyle kaydırmıştır.

dinin Aksaray'dan Kayseri'ye ne sebeple naklolunduğunu ve üzerinde zulmen katledildiğini gösterecek bir kitabeyi ihtiva eylemek üzere yaptırılan bu muazzam ve mükellef türbeyi kimin yaptırdığını bilmiyoruz [5].

Ne yazıktır ki Kayseri Müzesinin uzun zaman memurluğunu yapan ve bir kaç yıl önce vefat eden Nuh Turan müzeyi zenginleştirmek maksadiyle bir takım türbelerdeki kabir taşlarını Müzeye taşıttığı sırada bu künbetteki mezar taşlarını da Müzeye nakletmiş ve sayısı yüzleri aşan Müzedeki kıymetli, kıymetsiz kabir taşları arasına bunlar da karışmıştır. Nerelerden getirildiği o zaman bir kayda tâbi tutulmamış olan tarihî kıymeti haiz bir çok değerli islâmî kabir taşları bugün de Müze şubesi ittihaz olunan Sahibiye medresesinin penceresiz, zıyasız karanlık odalarına doldurulmuş bir halde durmaktadır. Müzeyi on defadan ziyade ziyaret ettim. Bu taşlar arasında imkân dairesinde araştırmalar yaptım. Maalesef Bahaeddin Mes'ud Gülzar b. Ali b. Nisan künbedinden getirilmiş bir taşa tesadüf edemedim. Bu taşların aydınlık bir yere naklolunarak bir mütehassıs tarafından tetkik ve tasnifi ve fişlerinin yapılması tarihimiz için çok faydalı neticeler verecektir.

Bu künbed ve kitâbe Üstad Halil Edhem merhumun "Kayseri Şehri„nde yazılı olmadığı gibi henüz hiç bir yerde de yayınlanmamıştır.

§ Kayseri'de Honat = Yanıkoğlu mahallesinde Erdoğmuş sokağında Şeyh Çobanlı oğlu Ali Rıza'nın iki katlı eski tarzda yapılmış evinde bir odadan geçilen kemerli ikinci bir oda var-

[5] Sayın meslekdaşım Adana Müzesi Müdürü Naci Kum'un Kayseri Müzesi Müdürü bulunduğu sırada toplayarak Kurum kütüphânesine verdiği «Kayseri kitabeleri» adını taşıyan gayri matbu eserini son günlerde gördüm. Bu eserde kitabemiz şöyle kayıtlıdır:

١ — هذا مشهد الشهيد العبد المحتاج المغفور الملك

٢ — مسعود كازار على بن نيسان قتل باقصرا فى شهوريه ستين

٣ — و خمسمايه رحمه الله وسعه عليه و على جميع لصلويه ين عمرالله

Yukarıda yazdığım şekle göre bu okuyuş hatalıdır. «Bu künbed kitabesinin yalnız kendi tarafından tetkik olunduğu ve okunabilen Melik Mes'ud 560 küsur tarihine nazaran I. Kılıçarslan'ın oğlu Melik Mes'ud olması veya onun ümerasından birisinin mezarı bulunması gerektir» yolunda yazılan mütalea da yukarıda verdiğim tafsilâta göre kat'iyyen varid değildir.

dır. Bu odanın kapıdan girildikte tam karşıya gelen duvarına 45×75 eb'adında beyaz taşa kabartma olarak kazılı şu kitabe vardır; yazısı sülüstür.

١ — امر بعمارة هذه المكان المبارك الملك الاعظم مالك
٢ — رقاب الامم الحاج بابوق بك بن تغا تمور خلد ملكه فى محرم سنه ثمان و سبعمئة

Hakkında böyle "El-Melik ül-a'zam„ ve "Malikü rikab il-ümem„ gibi ancak hükümdarlara, pâdişahlara has tabirler kullanılan Babuk Bey bin Toğa Timur kimdir? Kitabedeki mekân-ı mübarek tabirinden kast nedir?

Bir haylı incelemeler neticesinde yalnız Şikâri'nin Karaman tarihinde Moğol kumandanlarından Babuk Han ismine tesadüf edebildim[6]. Şikâri'de Moğol askeri diye gösterilen kuvvetin Anadolu'yu istilâ eden İlhanlı orduları döküntüsü bir kuvvet olması ihlimali kuvvetlidir. Bu kuvvetin kumandanı olan zatın da İlhanlılara nisbetini kabul zarurî görülür.

Malûm olduğu üzere İlhanlıların dokuzuncu hükümdarı Sultan Ebu Said Bahadır Han 736'da evlâdsız olarak ölmüş, memleketi de bu yüzden iğtişaş içinde kalmış, bu sırada bir takım hanlar ötede beride istiklâllerini ilân etmişler idi. Bu hanlardan birisi de Cengiz'in biraderlerinden birinin ahfadından olduğunu iddia eden Toğa Timur idi. Bu zatın şimdiye kadar bulunan sikkelerinin tarihleri 739—742'dir. Bu paralar Toğa Timur'un Kayseri şehrini de idaresi altına almış olduğu-

[6] Hususî kütüphânemizde bulunan yazma Şikâri tarihi'nden Babuk Han'a ait bazı fıkralar:

. . . . . Moğol beylerinden Devletşah ve Babuk Han . . . (S. 40).

. . . . . Beyşehrin Moğol beylerinden İsmail Ağaya verdi ve Niğde'yi Babuk Hana verdi (S. 43).

. . . . . Şah Alâeddin - Karaman oğlu - on bin seng - endaz Bulgar askeri alıp Konya'ya gelip Saray-ı Keykubad'a kondu. Turgut oğlu, Bayburd oğlu ve Devletşah ve Babuk Han ve Atabey ve on bin Moğol askeriyle . . . . . (S. 62).

. . . . . Mehmed bey ve İsmail ağa ve Devletşah ve Babuk Han yirmi sekiz bin Moğol askeriyle Hacıbeylerin üzerine eriştiler . . . (S. 72).

Daha bir çok yerlerinde Babuk Han ismine tesadüf olunur. Hüseyin Hüsameddin Efendi merhum da Hacı Şadgeldi Paşa'nın serdarı olarak Babuk Şah zâde Ali Paşa'dan bahseder (*Amasya tarihi*, C. 3, s. 117).

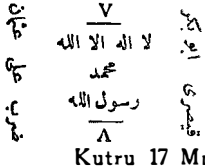
nu göstermektedir[7]. Toğa Timur 754' de bir muharebede maktul düşmüştür[8]. Şu halde Toğa Timur'un İlhanlı saltanatına varis ve Kayseri'ye hükümran olduğu bir sırada oğlu Babuk Hanı veya kitabemize göre Babuk Beyi askerine başbuğ olarak Kayseriye göndermiş olduğunu ve Toğa Timur'un öldürülmesinden sonra da askerleriyle beraber o havalide kalmış olduğunu kabul zaruretindeyiz. 768 tarihli Kayseri'de kesilmiş bir sikke şimdiye kadar elimize geçmemiş olduğundan bu tarihte şehrin kimin idaresinde bulunduğunu kat'iyetle kestirmek mümkün değildir. Fakat Babuk Bey bin Toğa Timur'un babasının ölümünden sonra evvelâ Karaman oğulları ve şonraları da Ertena oğulları hizmetinde bulunduğunu ve bu kitabeyi ihtiva eden mekân-ı mübarekin inşası zamanında Kayseri'nin Ertena oğulları idaresinde olduğunu tahmin edebiliriz.

İsminden önce kullanılan tabirlere gelince kendisinin bir hükümdarzâde, bir başbuğ olması itibariyle kullanılmış olduğunu, kendi isminden sonra "Bey„ denilmesiyle de hükümdar olmadığını anlamaktayız.

"Mekân-ül-Mübarek„ tabirine kitabelerde şimdiye kadar ilk defa burada tesadüf ettim. Kitabenin kazılı bulunduğu taşın bugün bulunduğu yere sonradan konmuş olduğuna dair bir iz görülmüyor. Burası bir cami veya mescid olmuş olsaydı kitabede mekân yerine cami veya mescit denilmek emsali iktizasından idi. Kitabenin bulunduğu kemerli odanın büyüklüğü, şekli bana buranın bir tekke veya zaviye gibi bir ibadetgâh olması hissini vermiştir.

[7] Toğa Timur'un İstanbul Müzesi İlhanlı meskûkâtı kolleksiyonunda 739 tarihli Hısn, Hille, Kayseri'de ve 742 tarihli Hemedan'da ve hususî kolleksiyonumuzda 739 tarihli Erzincan ve Kayseri'de kesilmiş gümüşleri vardır. Kayseri'de kesilmiş gümüşünün şeklini vesika olarak aşağıya koyuyoruz.

Gümüş

السلطان
العادل طغا تمور خان
خلد ملكه
سنه تسع ثلثين
سبعمائه

Kutru 17 Mm. Vezni 2/20 G.

[8] Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, s. 355.

Hususî kütüphânemizde yazma bir nüshası mevcut Ahmed Tevhid merhumun Bezm ü Rezm tercümesinde bazan Babukoğlu, bazan da Babuk oğlu Ali Paşa diye bir zattan bahsedilmektedir ki bunun da bu Babuk Bey bin Toğa Timur'un oğlu olması kuvvetli bir ihtimal dahilindedir.

Üstad Halil Edhem merhumun "Kayseri Şehri„ nde, Adana Müzesi Müdürü Naci Kum'un "Kayseri kitabeleri„ nde Babuk Bey bin Toğa Timur'un kitabesi yoktur. Bu kitabe şimdiye kadar hiç bir yerde de neşrolunmamıştır.

§ Kayseri Müzesine şube ittihaz olunan Sahibiye medresesinin önü açık merkez revakındaki mezar taşlarından üçü Selçukluların inkırazından sonra türeyen beylerden Amasya emiri Hacı Şadgeldi Paşa âilesine ait olup tabut şeklinde beyaz mermerden mamul, yazıları ve kazılışları pek güzel ve pek muhteşemdir. Bunları tarih sırasiyle yazıyorum:

Birinci sanduka

Cephede:

١ — هذا قبر الوالدة
٢ — المطلو المرحومه
٣ — السعيدة الشهيدة الو خاتون
٤ — بنت الحاج شاد كلدى

Arkasında:

١ — توفيت فى
٢ — اواسط شوال سنه
٣ — اربع و ستين و سبعمائه
٤ — فى ثمان عشر سنه

Anlaşılacağı üzere bu mezar taşı Amasya emîri Hacı Şadgeldi Paşa'nın kızlarından Ulu Hatun'a aittir. Kendisi Mutlu adında bir kız veya erkeğin annesidir. Yediyüz altmış dört şevvalinin ortasında on sekiz yaşında ölmüştür. Sandukanın üst ve yan taraflarında Kur'andan parçalar yazılıdır.

İkinci sanduka

Yan tarafının ikinci satırında:

١ — هذا روضة المرحوم المغفور الشهيد معظم امير زاده امير محمود بن امير مكرم الحاج شاد كلدى

Sandukanın cephesinde:

١ — نورالله
٢ — قبره توفی فی رابع
٣ — ذی الحجه سنه خمس
٤ — و سبعین و سبعمائه

Sandukanın her iki yanının üst satırlarında Besleme ve Âyet ül-kürsî ve saire kazılıdır. Bu mezar taşı da Şadgeldi Paşa'nın oğullarından yediyüz yetmiş beş senesi zilhiccesinin dördünde vefat eden Emir Mahmud'undur.

Üçüncü sanduka

Cephede:

١ — مرقد المرحومة
٢ — المظلومة المعصومة
٣ — السعیدة الشهیدة کچی خاتون بنت
٤ — الحاج شاد کلدی طاب ثراها

Arkasında:

١ — قد درجه
٢ — الی رحمة الله تعالی
٣ — فی عاشر شعبان سنه سبعین
٤ — و سبعمایه نور الله قبرها

Bu kabir taşı da yine Hacı Şadgeldi'nin kızlarından yediyüz yetmiş senesi şabanının onunda ölen Kiçi Hatun'a aittir. Taşın diğer taraflarında Âyet ül-kürsî ve Kur'andan diğer bazı âyetler kazılıdır. (Meslekdaşım Nacı Kum'un Kayseri kitabelerinde bu taşın arkasındaki birinci satır " قد ارتحلت „ ve üçüncü satırda " فی عاشر شعبان سنه سبع „ suretinde yazılıdır ki yanlıştır).

Bu kabir taşları bize Amasya emiri Hacı Şadgeldi Paşa'nın evlâdlarından şimdiye kadar bilmediğimiz üçünü bize öğretmektedir[9]. Amasya emiri Hacı Şadgeldi Paşa'nın Amasya'dan

[9] Rahmetli Hüseyin Hüsameddin, *Amasya tarihi*'nde (Cilt 3, s. 116) Hacı Şadgeldi'nin Seyyideddin Muhammed, Fahreddin Ahmed, Muslihüddin Mustafa isminde üçü erkek ve Safa Paşa, Ma'sume Hund, Bolaşah, Cihanşah isminde dört kız evlâdından bahseder. Fakat mehaz bildirmez. Emir Mahmud ile Ulu ve Kiçi Hatun'u yazmaz.

evvel Kayseri'de bulunduğunu Amasya tarihi müverrihi Hüseyin Hüsameddin merhum zanna istinaden yazmaktadır[10].

Bu üç mezar taşının nereden ve ne vakit getirildiklerine dair Kayseri Müzesinde maatteessüf bir kayıt bulamadık. Hacı Şadgeldi Paşa 738'de Kadı Burhaneddin Ahmed tarafından harpte öldürülmüştü. Kabri Amasya'dadır[11].

941 de Kayseri'yi son ziyaretimde Kalenderhânede Curcurlar mahallesinde Buyurgan sokağında Bekçi oğlu Mehmed'e ait evin bahçesinde kapısı bulunan ve sahibi tarafından samanlık olarak kullanılan kubbeli güzel ve sağlam bir binaya tesadüf ettim. Türbenin içinde duvara gömülü beyaz mermere kazılı şu kitabeyi gördüm:

١ — هذا عمارة المباركه المرحومه الشهيره المغفوره المحتاج

٢ — الى رحمة الله الو خاتون بنت الحاجى شنى كلدى سنه خمس و ستين و سبعمايه

Bu kitabe bize Kayseri Müzesinde nereden getirildiği kayıtlı olmayan mermer tabut şeklindeki üç büyük mezar taşının bu türbeden getirildiğini öğretmiş oldu. Bu türbenin Hacı Şad-

[10] Hüseyin Hüsameddin, *Amasya tarihi*, Cilt 3, s. 61.

[11] Amasya'da Halfet Gazi mezarlığının içinde bir türbe vardır. Türbenin içine taş merdiven ile inilmekte olup zemin kabristandan iki metre kadar aşağıdadır. Burada beş mermer sanduka vardır. Amasya'yı 926'da vaki ziyaretimde kopye ettiğim bu sanduka kitabelerinden birisi şöyledir:

١ — هذه تربة الامير المرحوم المغفور السعيد الشهيد المقتول

Diğer tarafında:

[Son kelimeler kırıktır] ١ — زين الحاج الحاج شاد كلدى پاشا

Amasya müverrihi Hüseyin Hüsameddin Efendi «Paşa»dan sonra «بن قطلو قد انتقل الى رحمةالله و غفرانه سنه ثلاث وثمانين و سبعمايه» ibaresinin bulunduğunu yazıyor. Ziyaretimde taş kırık olmakla beraber kırılan parçaya bukadar yazının sığabilmesini ihtimal haricinde buldum (Amasya tarihi, cilt 3, s. 111). Amasya'da Şadgeldi Paşa'nın adı yazılı bundan başka yalnız bir de çeşme vardır. Bu da Recep mahallesindedir. Kitabesi şudur:

١ — عمر وبنا هذه العين المباركة فى ايام الدولة

٢ — الامير الكبير الحاج شاد كلدى پاشا دام دولته

٣ — العبد الضعيف محمد بن عماد محمد القاضى

٤ — باماسيه احسن الله اليهم فى شهور سنه تسع و سبعين و سبعمايه

Amasya tarihi, bu kitabedeki Elhac Şadgeldi Paşa ibaresini «Şadgeldi Pâdişah» suretinde yanlış kaydetmiştir. 1943'de Amasya'yı tekrar ziyaretimde kitabeyi tekrar tetkik ederek hatayı tesbit ettim.

geldi[12] Paşa'nın hayatında vefat eden kızı Ulu Hatun için vefatından bir yıl şonra yaptırdığını ve inşasından on yıl sonra ölen oğlu Emir Mahmud'un ve on iki yıl sonra ölen diğer kızı Kiçi Hatun'un da buraya gömüldüğünü anlıyoruz. Müzede kayıt olmadığı için buradan Müzeye başka kabir taşı getirilip getirilmediğini anlamak mümkün olamamıştır. Türbeyi ziyaretimde kubbeye kadar saman doldurulmuş olduğundan zeminin ve türbenin altında bulunması muhtemel mumyalığın açtırılarak inceleme yapılmasına imkân bulunamadı.

Kayseri'deki Babuk Bey bin Toğa Timur kitabesini muhtevi binanın bir plânı yaptırıldıktan sonra kitabenin Kayseri Müzesine nakli esbabının teminini içi saman doldurulmak suretiyle şahsen tasarruf olunan Amasya emiri Hacı Şadgeldi Paşa âilesine ait türbenin bir an evvel kurtarılmasını millî tarihimiz vesaikinin muhafızı olması lâzım gelen Müzeler Umum Müdürlüğünden beklemek hakkımızdır[14].

Hacı Şadgeldi Paşa âilesine ait türbe hakkında Halil Edhem merhumun Kayseri Şehri'nde, eski Kayseri Müzesi Müdürü Naci Kum'un Kayseri kitabeleri'nde bir yazı yoktur.

§ Muş'ta bir bina temeli kazılırken meydana çıkarak Müzeler Umum Müdürlüğünün verdiği emir üzerine 935 yılında Diyarbekir Müzesine naklonulan bir mezar taşının kitabesi:

[12] Bu kitabede «Şad Geldi» ismi yây-i memdûde ile «د ی Geldi» şeklinde yazılmak istenmiş, fakat hattat hatası olarak «d» harfi unutulmuştur. İsmin yây-i memdûde ile yazılması sebebi incelenmeğe değer.

[14] Anadolu'da yaptığım geziler sırasında hiç bir münasebeti olmadığı halde hususî ellere geçmiş olduğunu gördüğüm türbelerin listesini de bilvesile Müzeler Umum Müdürlüğünün nazar-ı merhametine sunuyorum; bu tarihî eserlerin kurtarılması memleket için pek büyük hizmet olur:

a) Ankara'da Selçuk eserlerinden Yürüyen Dede türbesi.

b) Sivas'ta Güdük - minare (Emir Ertena oğlu Şeyh Hasan Bey türbesi).

c) Kastamonu'da Sultan Hatun türbesi (Çelebi Sultan Mehmed'in kızına ait türbe).

ç) Kayseri'de Selçuklu hükümdarı III. İzzeddin Kılıçarslan'ın kızı Gevher Nesibe künbedi.

d) Kayseri'de Emîr Şahab türbesi.

e) Kayseri'de Gavrem oğlu mahallesinde Mehmed isminde birinin yedindeki İlhanlılardan Emîr Bahşayiş ve Emir Haydar için valideleri Kutluğ Hatun tarafından yaptırılan türbe.

١ — هذه الروضة المطهر و المزار
٢ — المنور للامير الاجل الازهر المرجو
٣ — من رحمة الجليل المنان الهزبر المشهور
٤ — خليل بيك ابن المغفور پلتان و هو
٥ — من سلالة بايندر خان طاب ثراهما
٦ — قد حكم بمدينة موش المحروسه عشر سنين و مات فى عاشر شهر المبارك
٧ — شعبان المعظم فى تاريخ سنه سبع و ثمانين و ثمانيه

Bu taşın başındaki bir satır okunamıyacak derecede siliktir. Kur'andan bir âyet olması muhtemeldir. Akkoyunlulardan Peltan veya Pelten'in[15] oğlu Halil'e ait bu mezar taşındaki yazılar kendisinin Bayındır Han, yani Akkoyunlular sülâlesine mensup olduğunu ve Muş'ta on sene hükmettiğini ve 887 senesi Şabanının onunda öldüğünü bildirmektedir. Babasının ve kendisinin adları tarihlere geçen bu zatın Muş'ta 877—887 yılları arasında hükümet sürdüğünü biz ancak bu mezar taşındaki kitabeden anlamış bulunuyoruz[16].

§ Evvelce Konya'da Turgutoğlu türbesinde iken bundan sekiz on sene evvel o vakit Müzenin müdürü bulunan zat tarafından Konya müzesine nakledilmiş bulunan mermerden yapılmış küçük tabut şeklinde bir mezar taşı vardır. Ben bunu otuz beş yıl önce ziyaret ettiğim Turgutoğlu türbesinde yerinde görmüştüm. Ziyaretim sırasında türbede çinileri çalınarak kireç ve toprak yığını haline getirilmiş olup Turgutoğlu âilesi mezarlarının enkazı arasında dikkati çeken yalnız bu küçük sanduka idi. Bu sanduka Turgutoğlu sandukalarının en arka tarafına konmuş olup bu türbedeki ölülerin en sonra gömüleni olduğu anlaşılmakta idi. Turgutoğlu sandukalarının yüksekliğine göre türbe penceresinden bakıldığı vakit bu sandukanın kitabesini okumak değil kendisini bile görmek gayri mümkün idi. Bu küçük sandukanın arka tarafındaki kitabe şudur:

[15] Kiğı camii minberinin 880 tarihli kitabesinde ve Kiğı'da bir mezar taşında bu ismin Pelten şeklinde yazılmış olduğunu muhterem Ali Kemali'nin *Erzincan tarihi*'nde gördüm (S. 346).

[16] Üstad Prof. Mükrimin Halil Yınanç'ın İslâm Ansiklopedicinin 4. fasikülünün 251 'inci sayfasında Akkoyunlular; başlıklı pek vâkıfane yazılmış bir yazıları vardır. Bunda Halil'in ismi geçer fakat Muş'taki on senelik hükümetinden bahsedilmez.

١ — وفات المرحوم
٢ — سلطان احمد بن مصطفى

Karaman beyliğinin tanınmış ümerasından olan Turgut oğullarından hiç birisi "Sultan„ unvanını almamışlardır[17]. Bu halde bu Sultan Ahmed bin Mustafa Turgut oğullarından değildir. Karamanoğullarından Sultan Ahmed bin Mustafa diye kimseyi tanımıyoruz.

Bu halde bu Sultan Ahmed bin Mustafa'yı Osmanlılar arasında aramak icabetti. Osmanlı hânedanında XIII. Hicrî asır yarısına kadar şehzâdelere de "Sultan„ unvanı verilegelmekte olduğu malûmdur. Bu sultan unvanını alan şehzâdelerin oğullarına da sultan denilirdi. Şimdiye kadar aksini görmedik. Kitabedeki Sultan Ahmed'in babasına "sultan„ sıfatı verilerek yalnız Mustafa diye yazılmasında dikkati çekecek bir nokta bulduk. Tetkikimizi bu cihetten de derinleştirmeğe çalıştık.

Birinci Sultan Süleyman'ın İran seferine gidişi sırasında Konya valisi bulunmakta iken babasının istikbaline geldiği sırada Konya Ereğlisi civarında Aköyük mevkiinde Enderun mensuplarından Bosnalı Mahmud[18] tarafından boğulan büyük şehzâde Sultan Mustafa'nın küçük oğlunun da Tevaşî İbrahim

[17] Konya'da Sadreddin Konevî mahallesinde Turgut oğlu türbesinin kapısı üstündeki kitabe:

١ — امر بعمارة هذه المقبرة التربة المباركة الشريفه الامير الكبير ذوالقدر الخطير پير حسين بك
٢ — بن امير شاه بك بن طورغوت بك فى ايام دولة السلطان الاعظم شاهنشاه المعظم رقاب الامم
٣ — سيد سلاطين العرب والعجم سلطان ابرهيم بن محمد بن قرمان خلدالله ملكه و ابد دولته فى حجة شهر شوال من شهور سنه خمس و ثلثين و ثمانمايه

[18] Bosnalı Mahmud, Enderun müstahdemîninden olup o sırada Kanunî'nin hizmetinde ve maiyetinde idi. Şehzâde Sultan Mustafa'yı otağ-ı hümâyuna girmek üzere iken babası Sultan Süleyman'ın emir ve işaretiyle bir haylı mücadeleden sonra kollarından tutup kemend ile boğmağa muvaffak olmuştu. Bu muvaffakıyetini takdir eden Birinci Sultan Süleyman oğlunun katili Mahmud'a atiyye ile beraber kapıcıbaşılık bir de «Zâl» unvanını vermiştir. İkinci Sultan Selim de pâdişahlığı zamanında 975 de kardeşinin katiline vezaret rütbesiyle kızı Şah Sultan'ı vererek kendisine damat yapmıştı. Zâl Mahmud Paşa ile karısı Şah Sultan'ın 988 şabanında bir sabah ölü olarak yataklarında bulunduklarını tarihlerimiz kaydederlerse de tetkike çok değeri olan bu garip ölümü açıklamağa lüzum bile görmezler.

adında biri tarafından annesinin kucağından hîle ile alınarak boğulduğuna Hammer'de tesadüf ettik [19].

a) Tabut biçimindeki mermer sanduka, sahibinin bir çocuk olduğunu göstermektedir.

b) Kitabesinde kabir sahibi için "Sultan,, denildiği halde babası için hiç bir sıfat ve unvan yazılmaması.

c) Sandukanın konulduğu yerin, türbeye en sonra bu taş sahibinin defnedilmiş olduğunu göstermesi.

d) Sandukannın türbe penceresinden görülmiyecek bir yere konulması.

h) Ölünün dıkkati çekmiyecek bir yer olan Turgut oğlu türbesine tercihen gömülmesi, gibi emareler bu "Sultan Ahmed bin Mustafa,, yazılı kabir taşının —aksi sabit oluncaya kadar— Birinci Sultan Süleyman'ın boğdurduğu büyük oğlu Konya valisi şehzâde Sultan Mustafa'nın oğlu şehzâde Sultan Ahmed'e aidiyeti ihtimalini kabule bizi sevketmektedir.

§ Erzurum'da Koca Sinan eseri Lala Mustafa camii son cemâat yerinin sağ kısmında iki pencere arasındaki mihrabın üstündeki kitabe:

١ — فرمان جهانمطاع شهر یاری و یرلیغ بلیغ تاجداری و امر شریف حضرت خداوندکاری فاتح

٢ — کریم الغازی ابوالفتح و النصر سلطان محمد خان اعان الله الملك المستعان حکمیله یازلمشدر.

٣ — ابتغاءً لمرضات الله تعالی و احیاءً لسنة رسوله و تعظیماً لامرالله تعالی و شفقة

٤ — علی خلقه حکم جهانمطاع و فرمان همایون اولمشدر که ایالت ارض رومده واقع اولان بدعتلردن

٥ — بولغور و کندومه* تکلیفی خلاف شرع و قانون اسبنجهلرندن زیاده النان اقچه و عشر و

٦ — بهره یی** ادا ایدوب واصلا زراعت ایتمین اکراد طایفهسندن و پراکنده نامنه النان اقچه و

[19] *Hammer tarihi*, Ata Bey tercümesi, C. 6, s. 40.

* Erzurum'da yarma, aşure ve keşkek buğdayına denilirmiş.

** Behre bir nevi öşre denilirmiş.

٧ — رعایادن اودون تکلیفی و رسم قشلاق و اوتلق تکلیفی و معاف اچهسی و
٨ — آتلری قشلایه ویرمك تکلیفی سالیانهٔ شعیر و دوهلر بسلمك تکلیفی
و پاشا توابعنه
٩ — قریه‌لری قشلا تعیین ایتمك رسمی و قوناق اچهسی و عادت اغنام
من غیر غنم و سالیانهٔ صمان و یاغ تکلیفی و پوست
١٠ — تفتیشی وکلیسا و بینماز تفتیشی و بیز و ایپلك اچهسی و بدل غلمان
منزله بغلندقدن صکره تکرار
١١ — بدل غلمان اچهسی و قیل و ترپان اچهسی و قاتر دوه اچهسی اشبو
ذکر اولنان یکرمی اوچ عدد رسم تکلیفی منع و رفع
١٢ — ایتدوم من بعد ایالت مزبوره‌یه والی اولنلردن و سایر حکامدن
هرکیم بو مذکورانك برین اخذ و طلب ایدرسه اللهك و رسولك
١٣ — لعنتی اوزرنه اولسون اولاد امجادم‌دن و وزراء عظام و وکلاء
کرامدن هرکیم دولت عثمانیه‌ده بو ظلم
١٤ — و بدعتاره رضا ویرر ایسه فعلیهم لعنة الله و الملائکة و الناس اجمعین
فی غره محرم الحرام لسنه احدی و ثمانین و الف کتبه عزمی

§ Diyarbekir'de Ulu camiin Şark cenahında soldan beşinci pencere ile üçüncü pencere arasında ve dördüncü pencerenin üzerindeki taşa mahkûk kitabe:

١ — بسم الله الحمدلله الذی اذهب عنا الحزن ان ربنا لغفور شکور صدق‌الله العظیم

١ — پادشاه عالمپناه غازی سلطان محمد خان ابن سلطان ابراهیم خان ایده الله و ابقاء حضرتلرینك خط همایون شوکت مقرون و معدلت مشحونلریله دیار بکردن و ایالتندن رفع بیوریلان بدع و مظالم و تکالیف شاقه و مکارهدرکه بیان اولنور. اوّلاً بقضاء الله تعالی کندو صنعیله آتشه یانان و طامدن وآغاجدن دوشندن و صویه غرق اولاندن عشر و خدمت نامنه بر شی النمیه و شیخلق اچهسی النمیه و اودون اچهسی قدیمدن تعیین اولنانه مخالف النمیه وجامع اولان شهر و قصبه‌لرده
٢ — مسلمانلر آره‌سنده خمر و عرق بیع و شرا و شرب اولنمیه وخانه وعوارضه نقصان کلیجك تحمیل اولنمیه و قره اولوصدن پیش‌کش و ذخیره بها نامیله اچه‌لر و چادر باشنه قویون و کلیم و جیجیم و کچه‌لر النمیه و ذمی کتخدالغنه قفتان بها النمیه و اسپنجه یتمش اچه‌دن زیاده النمیه و اولرده تعمیر ایچون مالقوج اچهسی و چایر اچهسی و طرح آرپه‌سی و بال و یاغ و اودون و پیز بهاسی و قورق قلمیسی النمیه و منزل و محله‌لرده اوده کیراسی و ایرغاد و مشعلجی اچهسی وعیدینده جمع ایلدکلری ضحن و سرایه حصیر بها و بلغور سالیانه‌سی و بوزخانه

٣ — مصرفی و یدکجی و بکجی و طرپان و بوستان ارغادیه سی و پسقالیه اچمسی و کلیسالرده ساکن اولان کشیشلر و رهبانلردن جزیه و سائر تکالیف الغیه و باجمله خلاف شرع و قانون و خلاف دفتر

٤ — المغه رضای همایونم یوقدر بعد الیوم ذکر اولنان مادهلرك طلب و اخذینه و طائفهٔ ظلمهنك ایلدکلری ظلمه کم سعی و اعانت ایدر ایسه و مواد مذکورهنك تبدیل و تغییرینه اقدام ایدرسه

٥ — مظهر غضب حضرت ملك القهار اوله فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یبدلونه ان الله سمیع العلیم فهوای شریفی اوزره اثم اولدیغندن ماعدا ان لعنة الله علی الظالمین ده داخل اوله

Pencerenin altında solda bu yazıların altında:

١ — لفظاً و معناً آنك تاریخن ایله املا [Bu mısra okunamadı]

٢ — چکدی اعدا ایاغین خط همایون کلیجك تاریخی اولدی سنه اربع تسعین و الف

***

Erzurum ve Diyarbekir kitabelerinin ikisi de Osmanlı pâdişahlarından IV. Sultan Mehmed'in hükümleridir: Muhaddes bir takım vergilerin alınmamasını âmirdir. Bu emirlerin çıkarılması esbâb ve avâmilini elimizdeki Osmanlı tarihleri yazmıyorlar. Diyarbekir Şer'iye mehkeme sicillerinde buna dair belki kayıt bulunabilecektir. Eski vergiler üzerinde incelemeler yapacak gençlerimize ufak bir yardım olmak üzere bu iki hükmün suretini verdim. Anadolu gezilerim sırasında gördüğüm ve kopye ettiğim muhtelif devirlere ait vergi muafiyetini âmir hükümler şunlardır:

1 — Harput'ta Ulu camiin açık havlusu duvarında taşa mahkûk Artuk oğullarından Fahreddin Karaarslan bin Davud bin Sokman bin Artuk'un 54 (?) tarihli emirnâmesi.

2 — Diyarbekir'de Ulu cami havlusu duvarında 639 tarihli Konya Selçuk hükümdarlarından II. Giyaseddin Keyhusrev bin I. Keykubad'ın emirnânemesi.

3 — Diyarbekir'de Ulu cami havlusunun duvarında Recep 731 tarihli Artuk oğullarından Şemseddin Salih bin II. Gazinin emirnâmesi.

4 — Ankara kalesi kapısı üzerinde İlhanlı hükümdarlarından Ebu Said Bahadır'a atfolunan tarihsiz kitabe.

5 — Kırşehirde Caca Bey medresesi kapısı üstündeki tarihsiz kitabe (Ebu Said Bahadır'a atfedilmektedir).

6 — Niğde'de Sungur Bey camiinin Şark kapısı üstünde Karaman oğullarından Pîr Ahmed ve Kasım Beylere ait 874 tarihli emirnâme.

§ Rum Selçukluları tarihi Umumî Türk tarihinin pek ehemmiyetli bir faslını teşkil ettiği halde bugüne kadar bir çok yerleri aydınlanmamıştır. Bu karanlık kısmın bazılarını elde ettiğimiz sikkelerle düzeltebiliyoruz. Selçuk tarihlerinde görülen bazı malûmata da sikkelerin tetkikiyle ittila peyda ediyoruz. Buna dair muhterem arkadaşlara bazı nümuneler vermeği faydalı buldum.

Bilindiği gibi Konya Selçuklu hükümdarlarından II. Giyaseddin Keyhusrev'den sonra Selçuklu tahtına oğlu II. İzzeddin Keykâvus geçmişti. Selçuk tahtında vukubulan bu tebeddülün bazı müverrihler 643, bazıları da 644 yılında vukubulduğunu yazarlar. Muhtasar İbn Bîbî de tarih göstermez. İstanbul Eski Eserler Müzesi Selçuk sikkeleri kolleksiyonunda 446 numarada kayıtlı II. Giyaseddin Keyhusrev'in Konya'da kesilmiş 643 tarihli gümüş sikkesiyle yine Eski Eserler Müzesi kolleksiyonunda 486 numarada kayıtlı ve bir eşi hususî kolleksiyonumuzda bulunan İzzeddin Keykâvus'un yine 643'de Konya'da kesilmiş gümüş sikkesi bu saltanat tebeddülünün 644'de değil 643 senesi içinde vukuunu meydana koyan kat'î vesikalardandır.

II. İzzeddin Keykâvus 646 tarihine kadar müstakillen Selçuk tahtında hükümdar olarak buluyoruz. 646'da kardeşi IV. Rükneddin Kılıçarslan Sivas'ı alarak o havalide hükümran oluyor. Nihayet II. Giyaseddin Keyhusrev'in oğulları II. İzzeddin Keykâvus, IV. Rükneddin Kılıçarslan, II. Alaeddin Keykubad'ın 647'den 655 tarihine kadar müştereken icray-ı saltanat ettiklerini biliyorduk. Bu müşterek üç kardeşler saltanatının devamı sırasında 651'de yalnız II. İzzeddin Keykâvus adına kesilmiş gümüş bir sikke hususî kolleksiyonumuzda bulunduğu gibi Merhum İsmail Galip Bey kolleksiyonunda 103 numara ile kayıtlı[20] Kayseri'de İzzeddin Keykâ-

[20] İsmail Galib Bey merhum Selçuk sikkeleri kataloğunu hayatında 1309'da İstanbul'da Mihran matbaasında bastırmıştı. Vefatından sonra bu kolleksiyon, Osmanlı Maliye nezâreti tarafından satın alınarak Darphâne'ye verilmiştir.

vus'un ismi konulmıyarak yalnız iki kardeşin yani IV. Rükneddin Kılıçarslan ile II. Alâeddin Keykubad'ın adına kesilmiş 652 tarihli bir gümüş sikke vardır.

Bu halde üç kardeşin sekiz sene müştereken icray-ı hükümet ettiklerine dair olan malûmatımızın da bu sikkelere göre değişmesi icabetmektedir. Bunlar vakit vakit birleşmişler, vakit vakit te bazan ikisi birlikte bazan da yalnız birisi bulundukları havalide saltanat sürmüşlerdir.

Müşterek saltanata 655 sonlarında nihayet veren üç kardeşler bilâhare muhtelif Selçuk şehirlerinde münferiden hükümran olmuşlardır.

Şimdiye kadar bildiğimiz II. İzzeddin Keykâvus'un 655'den 658'e kadar IV. Rükneddin Kılıçarslan'ın 655'den 663'e kadar, II. Alaeddin Keykubad'ın da 663 yıllarında münferiden saltanat ettikleri idi.

Bundan dört sene evvel Karaman'dan gelen bir zattan edindiğim, bugün hususî kolleksiyonumuzda bulunan ve bir eşi de eski Erzurum meb'uslarından merhum Ziya Beyin kolleksiyonunda [21] 1949 numarada kayıtlı Antalya'da kesilmiş 660 tarihli gümüş sikke II. İzzeddin Keykâvus'un 660'da hayatta ve Antalya havalisinde hükümran olduğunu isbat eden kıymetli bir tarih vesikasıdır.

Hususî kolleksiyonumuzda IV. Rükneddin Kılıçarslan'ın 664 tarihinde Sivas ve Konya şehirlerinde kesilmiş iki ve Konya ve Luluva şehirlerinde kesilmiş birer olmak üzere dört gümüş sikkesi vardır.

Bu sikkeler de IV. Rükneddin Kılıçarslan'ın münferid saltanatının 655'den 664 tarihine kadar imtidadını gösterir birer vesikadır.

§ Osmanlı İmparatorlarından Fatih Sultan II. Mehmed'in birinci defa tahta cülûsunun hangi tarihte vukua geldiğinde Osmanlı tarihçileri ittifak edemezler. Bunu :

[21] Ziya Bey merhum İslamî sikkeler kolleksiyonunun kataloğunu hayatında 1328'de Matbaa-i Âmire'de «*Meskûkât-ı İslamiye takvimi*» adiyle bastırmıştı. Vefatından bir müddet sonra kolleksiyon verese tarafından başka bir zâta satılmıştır.

Câmi ül-Meknûnât	847[22]
Tâc üt-tevârih	847
Nişancı Mehmed Paşa tarihi	846
Ravzat ül-Ebrâr	848
Nuhbet üt-tevârih	847
Müneccimbaşı tarihi tercümesi	847
Takvim üt-tevarih	848
Haber-i Sahih	847
Nakd üt-Tevârih	847
Gülşen-i Maarif	846

tarihlerinde vâki olduğunu yazarlar. Merhum Halil Edhem, bizim de gördüğümüz Bursa'da basılmış bir Fatih mangırındaki—ki bir eşi de İstanbul Eski Eserler Müzesi Osmanlı sikkeleri arasında " 246 ,, numarada kayıtlıdır ve tarihi 847 dir— ٧ rakamının ters olarak kazılmış olmasını bir ihtimal olarak dermiyan[23] etmekte ise de biz böyle uzak bir ihtimali hatıra getirmekten ise tarihlerimizin çoğunun kaydettiği ve 847tarihli mangırla da teeyyüt ettiği gibi Fatih Sultan II. Mehmed'in birinci saltanatı tarihinin 847 olarak kabulünü daha mantıkî buluyoruz.

Son maruzatım tarihî yazı yazacakların sikkeleri de ihmal etmemeleri için dikkati çekmektir.

EFDALEDDİN TEKİNER (*T. T. K. Üyesi*), **Nedim ve Damad İbrahim Paşa'nın mezarları:**

Karacaahmet'te bir mezar taşı vardır ki üzerinde:

Nedim Ahmed Efendi kârı tedris idi rûz u şeb
Ulûm içre kemale ermişidi ol safî meşreb
Hitab-ı irci'î irdikte sem'ine deyüb lebbeyk
Koyup canı cihanı kıldı kurb-i bârîyi taleb
Reva ola düşerse fevtine işbu du'a tarih
Nedim ola nedim-i şah-ı ceyş-i enbiya yârab
1143

[22] I. Sultan Ahmed devrinde istinsah edilmiş bir nüshası hususî kütüphânemizde mevcut manzum yazma bir tarihtir. Bilhassa Osmanlılara ait kısmı pek mühimdir.

[23] Halil Edhem, *Meskûkât-ı Kadime-i İslamiye Kataloğu Kısm-ı Sadisi: Meskûkât-ı Osmaniye*, s. 78, 79.

tarih manzûmesi yazılıdır. Yine bu taşın yanında diğer bir taş daha vardır ki onun üzerinde de:

Mader-i müşfikası âzim-i şehrah-i bekâ
Olıcak emr-i hüdayile Nedim-i zârın
Gelüp iki gözüme yaş dedim tarihin
Saliha kadına câ ide bihişti mevlâ
1112

manzumesı yazılıdır.

Bu iki taşı görenler şiir âleminin sehhar bir kudreti olan meşhur şair Nedim Ahmed Efendinin burada ve yanında da validesinin medfun olduğu zehabına düşmüşlerdir.

Bu sebeble uzun münakaşalar olmuş, bu taşın Nedim'in mezarı olduğu kanaatiyle bu mahalde âbide kurulması düşünülmüş ve bu sebeble yer açılacak diye bir çok kıymetli ve tarihî mezarlar kaldırılmış idi.

Nedim'in, İbrahim Paşa'nın ölümünü ve III. Sultan Ahmed'in hal'ini intaç eden Patrona Halil isyanında İbrahim Paşa sarayının yangınında can kurtarmak havliyle damdan dama geçerken düşüp irtihal eylediğini bazı eserler yazmaktadır. Bundan başka Nedim'in sûret-i vefatına dair vazıh veya müphem malûmat görülmemiştir.

Nedim'in Beşiktaş'da hanesi olduğundan ihtilâlden sonra enkaz arasından çıkmış olan cesedinin hânesine naklolunncağı ve orada tekfin ve merasim yapıldıktan sonra defnedileceği en ma'kûl düşüncedir. Ve oradan da yakın mezarlıklardan birine defnedilmesi de vârid-i hâtırdır.

Fakat bu vaziyeti şimdiye kadar müverrih İsmet Efendiden başka hiçbir kimseden ve hattâ bu malûmatı nakzedici bir haberi de diğer müverrihlerden okumadığımız için İsmet Efendinin "Nedim Ayaspaşa mezarlığına ve müverrih Silâhdar Mehmed Ağa mezarının yanına defnedilmiş.„ olduğuna dair verdiği malûmatı kabul etmek zarurî bulunmuştur. Mahut mezar tasına gelince: Üzerinde "Kârı tedris idi, rûz u şeb„ ifadesine bakılınca bunun bir müderrise ait olduğu aşikâr oluyor. Malûm olduğu üzere ilmiyye tarikında rüus alındıktan sonra ya müderrislik veya mevleviyyet yolu olarak iki yoldan yürünür idi. Şair Nedim Mahkeme kadısı olduğuna göre mollalık

yolunda bulunduğu sabittir. Şu halde tedris ile alâkası olmıyacağı tabiî bulunduğuna göre bunun mezar taşına "Gece gündüz okutmakla meşgul idi„ diye yazılamaz.

Yanındaki taşın da üzerinde "Nedim-i zârın„ diye yazılı olan kelimeler ile validesine ait olduğu fikri hasıl olmuşsa da taşların tarihine nazaran kendinden evvel ölmüş olan validesine Nedim'in bir tarih yazmamış olduğuna ihtimal verilemiyeceğinden ve bahusus Nedim'in Divanında böyle bir tarih bulunamadığından bu taşın, yanındaki Nedim adını taşıyan mezar sahibi müderris Nedim Efendinin validesine ait olması tabiidir.

Nedim'in validesi Rumeli kazaskeri Mustafa Efendinin hafîdesi olmasına nazaran bu kazaskerin ailesine muhassas hazirede medfun olması zannolunur.

Şu izahatımın sonu olarak Nedim'in mezarı sanılan yerdeki Nedim namını taşıyan zâtın o devirde yaşamış müderrîsinden bir zat olduğunu İsmet Efendi beyan ederek ayrı bir hüviyyet ve hal tercümesi göstermiş olduğundan ve Şair Nedim'in Ayaspaşa'da defnedildiğini yazdığından bu malûmatı kabul etmek muvafıktır. Bu ma'lûmattan başka Ankarada Gazi Eğitim Entitüsü Kütüphânesinde bir (Takvim üt-tevarih) nüshası olup bu kitapta şu " Vefat-i Ahmed Nedim Efendi ; المدرس ساقط عن سقف الدار. خوفاً من الفتنه . مدفون بجاه زاويهٔ شاه سلطان. توفى مسلماً و الحقنى بالصالحين ١١٤٣) ibaresi mevcut olup Nedim'in mezarının Karacaahmette olmadığına bir delil daha teşkil etmektedir *.

İndî mütalâa olmamak üzere muteber vesika bulunmak şartiyle malûmat tesbit edilinceye kadar bu etüdün değişmiyeceği tabiîdir. Mezar taşlarındaki kitabelerin tarihi aydınlatmak bakımından ne mühim vesikalar olduğu âşikârdır. Ayaspaşa mezarlığı bozulup binlerce taş tahrip edilmemiş olsaydı ve Sah Sultan mezarlığı da yerinde kalmış bulunsaydı Nedim'in kitabe-i mezarı da görülür idi. Çok teessüf olunur ki bu mezarlık ile beraber Tophâne tarihi mühim vesikalar kaybetmiş, hattâ Şinasi'nin mezarı da mezarlık ile beraber ifna edilmiştir.

Nedim'in irtihalini mucib olan 1143 ihtilâlinin kurbanların-

[*] Şah Sultan tekkesi Eyyubdadır.

dan en başta gelen Nevşehirli İbrahim Paşa'nın mezarı hakkında da şayan-ı dikkat malûmat vardır. Vakfiyeler mütehassısı Nuri Ebüssuud-oğlu'nun bulduğu vesikalara göre Damad İbrahim Paşa iki mezara gömülmüştür.

Biri Şehzâde camii karşısındaki kendi medrese ve camii hayratının haziresinde, diğeri Süleymaniye'de Kirazlımescid sokağında Darüşşifa önüne çıkarken Nevruz Kadın mektebi yanında ve Defterdar Şemseddin Cenderî türbesi karşısındadır. Hadikat ül-cevami şöyle yazıyor (Cilt 1, Sahife 183): "... Mumaileyh Defterdarın türbesi mukabilinde maktul İbrahim Paşa'nın ve efendisi ile ma'an şehid olan müşarünileyhin damadı ve kethüdası Mehmed Kethüdanın kabirleri vardır ki kerimesi hanım bahçesine defnedilmiştir,,. Kethüday-ı Sadr-ı âlî Mehmed Paşa Sadr-ı âzanı İbrahim Pasa'nın kerimesinin kocasıdır. Bu tarif olunan yerde hanımın konağı mevcut imiş. 1143 hâilesinde İbrahim Paşa sarayda boğdurularak saray duvarının Alayköşkü yanından harice atılıp eşkiya eline geçtikten sonra bir öküz arabasına yükletilip Atmeydanına (Sultanahmed meydanı) götürülmüş ve gerek orada ve gerek yolda parça parça paralanmış idi. Cesedin parçaları öteye beriye atıldığından o gün toplanabilenler gizlice Süleymaniyeye nakledilip kerimesinin konağının bahçesine gömüldüğü (Hadikat ül-cevami'den) anlaşılmaktadır. Diğer taraftan da cesedin bakiye parçaları İbrahim Paşa'ain bendegânından Haleb kadısı Şakir Bey tarafından gece fener ve zenbil ile toplanıp gece yarısından sonra Şehzâdebaşına getirilerek belli olan mezarına konulmuştur (Hadikat ülvüzera). Şu hale göre İbrahim Paşa iki mezara gömüldüğü ve ağleb-i ihtimal bir zaman sonra konağın bahçesindeki mezardan bekayây-ı izâmı Şehzâdebaşına nakledildiği anlaşılmaktadır.

Tarihin âmakında saklanmış ve şimdiye kadar yarım olarak bilinen bu hadise bu vesikalar ile sabit bulunmaktadır.

Dr. BEKİR SITKI BAYKAL (T. T. K. Üyesi ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Profesörü), **Patrona Halil ayaklanması ile ilgili kaynaklar hakkında:**

Bilindiği gibi 1730 Patrona ihtilâli, Osmanlı tarihinde bir

çok emsaline rastlanan ve yüksek devlet ricalinin hayatlarına, bizzat hükümdarın tahtına mal olan büyük ihtilâllerden biridir.

Ancak Patrona isyanına, daha önceki emsallerinden ayrılarak, özel bir yer verildiği; bunun bir halk ayaklanması sayıldığı; ihtilâl hareketinde görülen iptidaîlik, cezrîlik, cebir ve şiddet, ihtilâlcilerin basit insanlar oluşu, bir de onlarda hakim olan disiplin göz önünde tutularak, Büyük Fransız ihtilâli devrindeki Jacobin'lerin hareketine benzetildiği görülmektedir.

Biz burada ihtilâlin mahiyetini inceleyecek değiliz. Yalnız bu mesele ile ilgili kaynaklar hakkında bir kaç söz söylemek istiyoruz:

Bugüne kadar 1730 Patrona ihtilâli hakkında yazı yayınlamış olan yazarlardan Avrupa'lıların en önemli ve hemen hemen biricik kaynağı, "*Relation des deux rebellions arrivée à Constantinople en 1730 et 1731 dans déposition à Ahmet III. et rélevation au trône de Mahomed V., composé sur des mémoires originaux reçu de Constantinople à la Haye, 1737*„ adlı eser olmuştur. Hammer, Zinkeisen ve Jorga gibi Osmanlı tarihi yazan tarihçilerden belli başlılarının hemen hemen biricik kaynağı olan ve çağdaş, orijinal raporlara göre tertip edilen bu eser, aynı zamanda bu devrin tanınmış İngiliz müellifi Hanwey'in de kaynağını teşkil etmiştir. Bu eser ne kadar değerli sayılırsa sayılsın, kendisinde tam bir mükemmellik aranamaz. Çünkü her şeyden önce eser, ne de olsa bir yabancı tarafından yazılmıştır. Bir yabancının ise olayları bütün inceliği ile kavrayabileceğini kabul etmek her halde doğru olmaz kanaatındayım.

Bu *Relation* 'dan başka yine çağdaş bir kaynak olarak sayılabilecek Charles Perry tarafından yazılmış *A View of Levant* adlı bir eser daha vardır. 1743 'te mahdut sayıda basılmış ve belli şahısların elinde kalmış olan bu eser, sahife 55-113 de Patrona ayaklanmasına dair enteresan bir bölüm ve bir de Patrona resmini ihtiva etmektedir. Fakat batı yazarlarının bu eserden faydalanamadıkları anlaşılmaktadır.

Türkçe kaynaklara gelince: Bunlar arasında her şeyden önce Suphi tarihini zikretmek icab eder. Bilindiği gibi Suphi Mehmed Efendi, 1739'da vak'anüvisliğe tâyin ve 1735'den

beri geçen olayları kayd etmeğe memur edilmişti. Fakat daha sonra başka bir buyruk ile Sami ve Şakir Efendilerin bıraktıkları malzemeyi içine almak üzere, I. Mahmud'un cülûsundan itibaren 1735 tarihine kadar geçen olayları da yazmağa memur edildi. İşte Suphi Efendi, bunu yaparken I. Mahmud'un cülûsuna tekaddüm eden günlerde vaki olan Patrona İhtilâlini de yazmıştır. Suphi Efendi Patrona İhtilâlini yaşamış olmakla beraber, eserini ancak ihtilâlden sekiz-dokuz yıl sonra memurluk görevi icabı olarak kaleme almıştır. Şüphesiz ki vak'anüvis olmak sıfatiyle ifade ve tasvirlerinde gereken teenni ve teyakkuzu göstermekte kusur etmemiştir.

Suphi tarihi, gerek Hammer ve gerekse Patrona İhtilâli ile son defa meşgul olan rahmetli Ahmet Refik Beyin en başta gelen kaynaklarından birini teşkil etmiştir. Bundan başka Ahmed Refik Beyin, "*Şam hazinesi Ruznâmçecisi Mehmed Hulûsi Efendinin defteri*„ diye bize yalnız adını verdiği, fakat mahiyeti ve yeri hakkında hiç bir şey bildirmediği başka bir kaynaktan daha faydalandığı, dolayısiyle böyle bir kaynağın da mevcut bulunduğu anlaşılmaktadır. İstanbul arşiv ve kütüphânelerinde yapmış olduğum soruşturmalarda maalesef bu eserin bir izine rastlıyamadım.

Fakat elimizde varlıkları son zamanlarda anlaşılan çağdaş iki önemli kaynak daha vardır ki bunlardan şimdiye kadar hiç bir müellif faydalanmış değildir. Bunlardan biri Faik Reşit Unat tarafından tertiplenerek Kurumumuzca yayınlanmış olan *Abdi tarihi*; diğeri ise yazma halinde olup üzerinde şahsan çalışmış bulunduğum *Destarî Salih Efendinin eseri*'dir. Bu eser, Destarî Salih Efendi tarafından yazılmış olan müsveddelerin Selâhaddin Salâhi Efendi adında pâdişahın bir sır kâtibi tarafından tertiplenmesi ve beyaza çekilmesi ile meydana gelmiş olup görünüşe göre belli bir edebî değeri de vardır. Bu iki eserden birincisinin, yani Abdi tarihi'nin özelliği, yazarının olayları dışarıdan gören bir adam sıfatıyle daha ziyade âsilerin halini tesvir etmesidir. İkincisinin, yani Destarî'nin özelliği ise, olayları bizzat yaşayan ve sarayın bütün iç yüzünü bilen, pâdişahın en yakınlarından biri tarafından yazılmış ve bir sır kâtibi tarafından tertiplenmiş olmasıdır. Demek ki Abdi, olayları dışardan; Destarî

ise, olayları içerden bakan gözlerle tesbit ve mütalea etmektedirler. Bu itibarla iki eser, birbirini tamamlamaktadır.

Arşiv vesikalarına gelince: Başbakanlık arşivinde yaptığım araştırmalarda doğrudan doğruya Patrona Halil ayaklanmasına ait vesikaya rastlayamadım. Anlaşıldığına göre henüz mevcut bulunan tasnifler arasında böyle evrak yoktur. Yalnız mühimme defterlerinden birinde, Patrona'nın kaçmağa muvaffak olan yardımcılarının kovuşturulması hakkında kadılara gönderilen tamimler vardır ki bunların bir örneği Ahmed Refik Bey tarafından "*XII. Asr-ı Hicrîde İstanbul hayatı*„ adlı eserinde yayınlanmıştır. Bunlardan başka şahsan bulduğum bu konu ile ilgili önemli vesikalar arasında Damad İbrahim Paşa ile kâhyası Mehmed ve Kaymakam Mustafa Paşaların öldürülmelerinden sonra müsadere olunan paralarının Hazineye teslim edildiğine dair ruznâmçeci başı'nın bir defter halinde müfredatlı makbuzları vardır ki şimdiye kadar bu vesikalar tanınmamakta idi. Fakat dediğimiz gibi Başvekâlet Arşivi, bugünkü durumu ile, Patrona isyanının cerayanı hakkında bize bilgi verecek belgeler ihtiva etmemektedir.

İşte bu sebepledir ki yukarıda sözünü ettiğimiz Abdi ve Destarî tarihleri, ihtilâl günlerinin olaylarını canlı bir surette tasvir etmeleri bakımından bir kat daha önem kazanmaktadırlar.

Gerçekten de La Haye'de çıkan *Relation* ile *Suphi, Abdi* ve *Destarî tarihleri* karşılaştırılacak olursa, Patrona Halil ayaklanması hakkında gerçeğe yakın bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Ana kaynaklardan geriye yalnız Ahmet Refik Bey merhumun kullanmış olduğu anlaşılan *Şam Hazinesi Ruznâmçecisi Mehmed Hulûsi Efendi'nin defteri* kalmaktadır. Bundan şimdilik sarfı nazar edilipte öteki kaynakları ele alacak olursak mevcut bilgilerimize daha çok yeni şeyler ilâve etmek, hattâ hadisenin şümul ve önemi hakkında hüküm verecek duruma gelmek mümkün olmaktadır.

Burada son iki kaynak sayesinde aydınlatılan meseleleri ele alıp ayrı ayrı izah etmeğe imkân olmadığından yalnız bir iki misal vermekle yetineceğiz.

Şimdiye kadarki bilgilerimize göre Patrona ihtilâli, yıllardan beri devam eden İran savaşlarında Osmanlıların uğradıkları askerî başarısızlıklar, Şiîler tarafından Sünnîlere yapılan

zulümler karşısında kayıtsız kalmış olan ve bir türlü enerjik bir şekilde harekete geçmek istemiyen zevk ve safa düşkünü yüksek devlet ricaline karşı İstanbul ahalisi ile yeniçerilerin bir ayaklanmasıdır. Ayaklanmayı tertip ve idare eden elebaşılar, aşağı halk tabakasına mensup Patrona Halil, Manav Muslu, Kahveci Ali Usta, Oduncu Ahmet ve ilâh... gibi kimselerdir. Dediğimiz gibi bunları isyana tahrik eden âmil, dinî ve askerî duygularının rencide edilmiş olmasıdır. Gayeleri, zevk ve safadan başka bir şey düşünmiyen, kendi eğlencelerini bırakarak din ve devletin şerefini ve namusunu kurtarmak için bir türlü harekete geçemiyen devlet ricalini ortadan kaldırmak, padişahı bu hainlerden kurtarmaktır.

Halbuki hususiyetle Destarî Salih Efendi tarihi okunduktan sonra hakikat başka bir şekilde kendini gösteriyor: Gerçekte isyanı tertip, sevk ve idare eden, nihayet pâdişah III. Ahmed'in tahttan indirilmesine sebebiyet verenlerin başında ilmiye sınıfı bulunduğu anlaşılıyor. Bütün isyanlarda olduğu gibi bu sefer de ulema, perde arkasından meşum rolünü oynamıştır. Yukarıda birkaçının adını söylediğimiz âsi elebaşıları hakikatte ne yaptıklarının farkında olmıyacak kadar cahil kimselerdir. Bunları öne sürülmüş zavallılar olup herhangi bir şahsiyetleri yoktur. Cahil kütlenin gerisinde eski İstanbul kadısı Zülâlî Mehmed Efendi, Ayasofya vâizi İspirzâde gibi yobaz tipleri gözükmektedir. Bunların her ikisi de şahsen hükümete ve saraya muğberdirler; her ne pahasına olursa olsun intikam almağa çalışmaktadırlar. Bir yandan Zülâlî Mehmed Efendi Arnavut hemşehrilerini hükümete karşı ayaklanmaya teşvik ederken öteyandan da İspirzâde Ayasofya'da saray ve devlet erkânı aleyhinde vaaz edip durmaktadır. Memlekette hayatın pahalılaşması, fiatların ölçüsüz bir derecede artması ve vergilerin ağırlığı dolayısiyle esasen memnunsuzluk içinde yaşıyan halk, bütün bu hallerden sorumlu saydığı devlet ricali aleyhine yapılan her türlü propagandaya kolayca inanmaktadır. İran sınırı boylarından gelen son haberler, haris ve şahsî menfaatleri için gözleri hiçbir şey görmeyen propagandacıların işini kolaylaştırmış, halkta esasen mevcut ayaklanma ruh haletinin patlak vermesini sağlayan bir kıvılcım vazifesini görmüştür.

Kaynaklarda tipik softa olarak beliren bu iki şahıs, yani

Zülâlî Mehmed ile İspirzâde, ihtilâl sırasında pâdişah ile âsiler arasında irtibat ve muhabereyi temin etmişler ve asıl uğursuz rollerini bu sırada oynamışlardır. Başta âsiler, sadrazam ve daha bazı kimselerin kafalarıyle iktifa ederek pâdişaha dokunmak istemedikleri halde, âsilerin elebaşılarını, pâdişahın tahttan indirilmesi lüzumuna ikna eden bu adamlar olduğu anlaşılmaktadir. Sarayda, modern tâbiri ile bir beşinci kol vardır ve bunu idare eden Zülâlî ile İspirzâde olduğu görülmektedir.

Bu kaynaklarla aydınlatılan başka bir mesele de pâdişahın, âsilerin isteği üzerine sadrazamı feda etmekte geçirdiği ruh buhranlarıdır. Sevgili damadını feda etmek, III. Ahmed için o kadar kolay bir iş olmamıştır. Pâdişaha, kız kardeşi Hatice Sultan'ın can ve tacını kurtarabilmek için vükelasını feda etmekte tereddüt göstermemesi öğüdüne rağmen, yıllardanberi çok samimi iki dost olarak beraberce hayat geçirdikleri sadrazamının idam emrini vermek çok zor gelmiştir. Nihayet buna muztar kalınca baygınlıklar geçirmiş ve ancak Mehmed adında kırk kişinin bir arada toplattırılarak yasin okumalarından sonra kendine gelmiş, mukadderata boyun eğmiştir.

Abdi ve Destarî tarihleri, yalnız örnek olarak gösterdiğim bu iki noktadan başka daha birçok meselelerde bize aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Öyle ki Patrona İhtilâli hakkında yeni bir görüşle hakikate yakın bir etüd yapmak artık mümkün gibi görülmektedir.

SALÂHADDİN ELKER (*Başbakanlık Arşivi Genel Müdür Muavini*), **Mustafa Reşit Paşa ve Türk Arşivciliği:**

Başbakanlık Arşiv Dairesinin elinde bulunan malzemenin zenginliği ve yüksek önemi sebebiyle üzerine çektiği alâka seneden seneye hızla artıp genişlemektedir. Yalnız Türkiye'de değil, fakat Balkanlardan İsveçe kadar Avrupa'nın, Asya ve Afrika'nın, hattâ Amerika'nın bazı ilim ve ihtisas erbabının ya doğrudan doğruya veya bilvasıta Arşive müracaat etmekte olmaları hakikati, bu vesikaların kıymet ve ehemmiyetini te'yit ve isbat eder.

İşte bu geniş ilgi karşısında, Arşiv müessesesinin kuru-

luşu, faaliyet ve inkişaf safhaları, evrakın tasnif şekilleri ve saire hakkında, mahdut bir zamana sığacak surette, anahatlariyle bazı tarihî malûmat sunmayı bir hizmet sayıyorum.

I. Arşivin kuruluşu ve bina mes'elesi

Modern Türk arşivciliğinin kurucusu, sadr-ı azam Mustafa Reşit Paşa'dır. Bundan dolayı Arşiv tarihinde adı daima hürmetle anılacaktır.

Reşit Paşa'dan evvel de yurdumuzda bir arşiv fikri mevcut olduğunu, yüzlerce yıllık pek küçük kıt'ada belgelerin bile zamanımıza kadar kaybolmadan gelebilmiş olmasından ve daha başka delillerden anlıyoruz. Kese, torba ve sandıklarda muhafazasına itina edilen onlarca milyon tutarındaki bu vesikalar, sonraları intizamını kaybetmiş olup büyük yığınlar halinde İstanbul'da At Meydanında "Mahzen-i Atîk„ denilen binada Bab-ı Âli yakınında "Tömruk Dairesi„ nde, Topkapı sarayında ve daha başka yerlerde toplanmış bulunuyordu. Fakat aranılan vesikalar kolaylıkla çıkarılamıyor, depoların dağınık olması da vakit kaybettiriyordu.

Bundan dolayıdır ki, yabancı illerde görüp incelediği iyi usullerin yurdumuzda dahi tatbikını iltizam eden ve Arşiv konusunun büyük önemini de hakkiyle kavramış olan Koca Reşit Paşa, 1846 yılında sadarete gelir gelmez, depoları dolduran o değerli vesikaları, modern icaplara elverişli bir bina içinde muntazam ve mazbut surette toplamak için derhal harekete geçti. Öyle ki, sadr-ı âzamlığından iki ay sonra, eski ismi ile "Hazine-i Evrak„ binasının yapılmasına artık teşebbüs edilmiş bulunuyordu. Bu binaya "Hazine„ adı verilmiş olmasına bilhassa nazarı dikkati celbetmek isterim.

İnşası İsviçreli meşhur mimar "Fossati„ ye ihale edilmiş olan bu bina bir taraftan yapıladururken, Hazine-i Evrakın başına da, o vakit bilhassa işaret edildiği gibi, ehliyet ve liyakat sahibi bir zatin hemen tayin olunmasını ve müstait memurlardan terkip edilecek bir kadro ile, zaman kaybetmeden Hazineye konulacak evrakın ayrılmasını düşünen sadr-ı âzam, Sadâret Mektupçusu Muhsin Efendiyi bu işin başına getirdi.

Koca Reşit Paşanın Arşiv konusuna verdiği önemin bir başka delili de Muhsin Efendinin bu yeni memuriyetine takıla-

cak unvanda görülür. Zira paşa, Muhsin Efendiye "Müdir„ unvanı verilirse, bir nevi kalem ve maiyyet memuru gibi olacağını, halbuki Hazine-i Evrak işlerinin mühim ve mu'tena bir mes'ele olduğunu ileri sürdü ve "Müdir„ yerine "Nâzır„ denilmesi ve Muhsin Efendinin, ilâveten, Meclis-i Vâlâ azalığına tayini, maaşının da mevkiiyle mütenasip surette artırılması hususlarında Pâdişahın iradesini elde etti. İşte böylece "Hazine-i Evrak Nezâreti„ teşekkül etmiş oldu.

II. Arşive konulacak evrak için ilk hazırlıklar ve kararlar

Bundan sonra Hazin-i Evrak Nâzırı Muhsin Efendiye Meclis-i Vâlâ'da bir çalışma odası ayrıldı. Aynı zamanda Hazinede tatbik edilecek mesai usulünü ve oraya konulacak vesikaların mahiyetlerini tayin etmek üzere "Meclis-i Muvakkat„ adı ile bir komisyon kuruldu.

Meclis-i Muvakkat ayrılacak evrakın nev'i ve mahiyetlerini tayin etti. Bundan başka Abdül-Mecidin cülûs tarihi olan 1839 yılının bölüm noktası olarak kabulünü, bu tarihten evvele ait lüzumlu evrakın umumî mevzular halinde gruplandırılmasını, 1839 dan sonraki vesikaların ise daha müfredatlı tasnif ve fihrist defterlerine kaydı ile muayyen zamanlarda Hazine-i Evraka teslim edilmelerini, ve bütün bu çalışmalardan elde edilecek tecrübelere intizaren, Saraydaki evraka dokunulmamasını kararlaştırdı.

III. Arşiv teşkilâtının geçirdiği istihaleler

1946 senesinde yüzüncü yıldönümünü sessizlik içinde idrâk eden Hazine-i Evrak dairesi, yüz yılı aşan faaliyet hayatı içinde, bünye ve teşkilât bakımından başlıca altı istihale geçirmiştir. Bir kısmı İmparatorluk, diğer kısmı Cumhuriyet devirlerine raslayan bu değişmeleri iki umumî bölüm halinde şöylece gözden geçirmek mümkündür :

a) *İmparatorluk devrinde :*

İlk defa "Hazine-i Evrak Nezâreti„ unvanı altında çalışmalarına başlayan bu dairenin adı, bir müddet sonra, Hazine-i Evrak Müdürlüğü'ne çevrilmiş ve sadaret teşkilâtının şubeleri arasında yer almıştır.

İstanbul hükûmetinin ilgasına kadar hep bu şekilde devam eden seksen üç senelik devre içinde Dairenin başından on müdür gelip geçmiştir.

Bu devre içinde Sadr-ı âzam Âlî ve Said Paşalarla, Fossati binası yanına memurlar için ayrı bir daire yaptıran, hattâ plânlarını da bizzat çizen, Cevat Paşanın ve nihayet Hüseyin Hilmi Paşanın evrak ve Hazine-i Evrak işlerine yakın alâka göstermiş olduklarını belirtmek kadirşinaslık icabıdır.

Yine bu devreye taallûku dolayısiyle ilâve etmek lâzım gelir ki, birinci dünya harbi içinde Sadaret ve Hariciye evrak hazinelerinin "Bab-ı Âlî Hazine-i Evrak Müdiriyyet-i Umumiyyesi„ unvanı altında birleştirilmesi düşünülmüş ve Sadaret, Hariciye, Dahiliye ve Şûray-ı Devlet mümessillerinden müteşekkil bir komisyon kurulup bir de nizamname projesi hazırlanmıştır. 1915 / 1917 senelerine raslayan bu teşebbüs, anlaşılan harbin ilcaatı yüzünden, akim kalmıştır.

b) *Cümhuriyet devrinde:*

İstanbul hükûmetinin ilgasından sonra, 1923 senesinde, mülga Sadaret evrak ve eşyasının muhafazası için, İcra Vekilleri Heyeti Riyasetinin Kalem-i Mahsus Müdürlüğü kadrosunda "Mahzen-i Evrak Mümeyyizliği„ adı ile bir memurluk ihdas edilmiş ve bu mümeyyizliğe, ilga sırasında Hazine-i Evrak Müdürü olan zat tayin olunmuştur. Mülga Şûray-ı Devlet arşivinin idaresini de alan Hazine-i Evrak dairesi, bu yeni kisve altında, tekrar az çok faaliyete geçmiş bulunur. 1927 senesinde Hazine-i Evrak Mümeyyizliği unvanı Müdir Muavinliği'ne tebdil ve mümeyyiz dahi muavinliğe terfi edilmiş ve bu servis fiilen Başvekâlet Müsteşarlığına bağlanmakla bir nevi müstakil şu'be halini almıştır.

Her ne kadar Mayıs 1929 tarihli ve 1452 numaralı Teadül Kanunu ile meydana gelen Başvekâlet teşkilâtında bu muavinlik, Başvekâlet Muamelât Müdürlüğü'nün şu'beleri arasına katılmış ise de, Müsteşarlık makamı ile fiilî irtibatını muhafaza etmiştir. O zamanlar Başvekâlet şu'belerinin yalnız birer müdür muavini tarafından idare edilmekte olduğunu hatırlamak gerekir.

Bundan sonra yine Başvekâletin Mayıs 1933 tarihli ve

2187 numaralı teşkilât kanunu mucibince, Ankara'daki Evrak Müdürlüğü ile İstanbul'daki Hazine-i Evrak muavinliği, "Başvekâlet Evrak ve Hazine-i Evrak Müdürlüğü„ ismi altında birleşmiştir. Fakat ayni kanunun sekizinci maddesine istinaden müdür muavini İstanbulda Hazine-i Evrakın başında bırakılmış ve Müsteşarlık makamı ile vasıtasız münasebetleri devam etmiştir.

Dört sene sonra servisin isminde ve bünyesinde esaslı bir değişikliğe şahit oluyoruz. Şöyle ki, Nisan 1937 tarihli ve 3154 sayılı Teşkilât Kanunu ile Hazine-i Evrakın adı "Arşiv„ e çevriliyor, personel artıyor ve Ankaradaki Evrak Müdürlüğü ile irtibatı da kesilerek ayrı bir müdürlük haline getiriliyor.

Hazine-i Evrakın yalnız bir muavin tarafından idare edildiği devre içinde üç muavin bir birine halef selef olduğu gibi, Arşiv müdürlüğü halini aldıktan sonra da üç müdür değişmiştir.

En nihayet, 1943 yılında, 4443 numaralı Teşkilât Kanunu ile Başbakanlığın Arşiv Müdürlüğü "Umum Müdürlük„ haline getirilmiş ve o sırada dairenin başında bulunan müdür dahi umum müdürlüğe terfi' edilmiş, iki de umum müdür muavinliği ihdas olunmuştur. Bu muavinlerden biri, aynı zamanda "Tasnif Müdürü„, diğeri "Telhis Müdürü„ sıfatını da haiz bulunmaktadır.

IV. Arşiv çalışmalarının inkişaf safhaları

Vaktiyle Hazine-i Evrak dairesi muayyen işleriyle meşgul olup dururken, İkinci Meşrutiyetten sonra Abdurrahman Şeref merhumun vak'anüvisliğe ta'yinini ve Tarih-i Osmanî Encümeninin teşekkülünü müteakip, Topkapı Sarayından Bab-ı Âlide Cevat Paşa kütüphânesine taşınan vesika yığınları, binnetice, Hazine-i Evrak için gittikçe inkişaf edecek olan yeni faaliyetlere yol açmıştır. Şöyle ki:

Encümen, bir müddet üzerinde uğraştığı bu vesikaların tetkik ve tasniflerini Ali Emirî efendi merhumun başkanlığındaki bir hey'ete bırakmış; Hazine-i Evrakta çalışan bu heyetin yerine, bilâhire, İbn ül-Emin Mahmud Kemal Bey'in riyaset ettiği başka bir heyet kaim olmuştur. Bu ikinci heyet dahi bir müddet sonra faaliyetini tatil edip, 1925 yılında işleri, Hazine-i Evrakın pek mahdut olan kadrosuna devrolunmuştur.

(Fakat 1931 senesinde, Maliye deposundaki bir kısım evrakın dışarıya satılması, bazı akisler uyandırdığından, bunun neticesi olarak ertesi yıl Muallim Cevdet'in reisliği altında Hazine-i Evrakta yeni bir tasnif heyeti kurulmuştur.)

Bundan sonra dahi, Başbakanlığın Arşiv mes'elelerine karşı gösterdiği şayanı şükran alâka ve hassasiyet sayesinde, Arşiv servisi seneden seneye gittikçe artan çok hayırlı inkişaflar kaydetmeye başlamıştır. Türk arşivciliğinde dikkate değer birer hamle olan bu olayları bir kaç misalle belirtmek yerinde olur:

Meselâ gösterilen gayret ve faaliyetlerin gittikçe daha ziyade genişlemek istidadı karşısında, Tasnif Heyetinin kadro ve tahsisatı her sene artırılmıştır. Bir fikir edinmek için 1934-35 büdçe yılına kadar on yedi personel ve toparlak hesap 12700 lira tahsisatla çalışan bu heyetin bir birini müteakip yıllarda hem kadrosunun hem tahsisatının dört misline kadar varmış olduğuna ve alınan randımanın bu artışı haklı çıkardığına işaret etmek lâzım gelir.

Bundan başka içinde çalışılan bina iş hacmine artık kâfi gelmediğinden, 1935 senesinde kısmen yıktırılarak genişletilmiş, ertesi sene ayrı bir evrak deposu inşasına, hattâ müteakip senelerde yeni ilâvelere ve mücellit atölyesinin de yeni makinelerle teçhizine ihtiyaç hasıl olmuştur. Nihayet bu son bir kaç sene zarfında dört yüz küsur bin lira sarfiyle bütün bu ilâveler mükemmel bir hale ifrağ; ayrıca kalorifer, fotoğraf atölyesi v.s. tesis, ve Fossati'nin—tarihî kıymeti haiz olduğu yetkili teşekküller tarafından kabul ve tasdik edilen—mi'marî eseri de, aslı bozulmadan mükemmelen restore edilmek suretiyle, milyonlar değerinde bir ma'mûre meydana gelmiştir.

Yine 1935 senesinde yirmi lira tahsisat ve üç beş kitapla pek mütevazı surette esası kurulan Arşiv meslek kütüphânesinin mevcudu, o zamandan beri sarfedilen devamlı gayretler neticesi, bugün 2500 ciltten fazladır. Bunlar arasında türkçe ve yabancı dillerden müteaddit büyük ansiklopediler, tarih külliyatları ve biyografik eserler, hele ecnebi lisanlarına ait çok çeşitli hattâ nâdir lûgat kitapları ve diğer kıymetli müellefat dikkate şayandır.

Bundan başka, ilim ve ihtisas erbabının tetkik ve teteb-

bülerini kolaylaştıracak tedbirlerin alınmış olması da, millî irfanımıza önemli eserler kazandırmak suretiyle hayırlı neticelerini vermiştir.

Başbakanlığın arşiv işlerine karşı meşkûr ilgisinin başka bir tezahürü olmak üzere, daha 1935 yılında iken, Hazine-i Evrakın, müteaddit şubelerden mürekkep bir umum müdürlük haline getirilerek Ankaraya nakli ve Arşivin tekâmülü gayeleriyle, Başkentte bütün bakanlıkların temsilcilerinden müteşekkil hususî bir komisyon kurulmuş olduğunu da hatırlamak gerekir. Bu komisyon kırk küsur toplantı yaparak, yabancı arşivler hakkında her taraftan getirilen malûmata müsteniden bir takım kanun, nizâmname v. s. projeleri tanzim etmiş olduğu gibi bir umum müdürlük binasiyle on depo inşası üzerinde de esaslı surette durulmuştur. Fakat her nasılsa bu tasavvur tahakkuk edememiştir.

Buna mukabil 1936 sonlarında Macaristandan getirilen arşiv mütehassısı Bay Fekete Lâyoş arşiv işlerinin tanzimine memur edilmiştir. Bay Fekete evrakın "proveniyençiya,, usulüne göre tasnif edilmek üzere evvelâ tarih sırasına konulmasını tavsiye ile bu bapta bir de talimatnâme hazırlamış olduğu gibi, Ankara ve İstanbulda müteaddit konferanslar ve raporlar vermiştir. Yine Bay Fekete'nin tavsiye ve teşebbüsü ile, 1937 senesinde, At Meydanındaki Sultan Ahmet medresesi, Cevrî Usta mektebi ve Ayasofya hamamı, evrak deposu ittihaz edilmek üzere, Arşive devredilmiş, fakat yalnız medrese alıkonularak evvelâ hamam ve bir kaç sene sonra da, mektep İstanbul Belediyesine iade olunmuştur.

Bu sırada tasnif heyetinden bir grup Topkapı Sarayının hususî arşivini tasnife yardım etmiştir.

Arşiv çalışmalarının inkişafı bahsine nihayet verirken, son on seneden beri, Ayasofya müzesinden getirilen on bin kadar nüfus, evkaf ve maliye defterlerinden ve evrak dolu bine yakın büyük sandıktan başka eski Dahiliye, Maliye ve Evkaf nezâretleri evrak depolarının da Başbakanlık Arşivine devredildiğini unutmamak ve bu evrakla birlikte Arşiv elindeki vesikaların, asgarî hesapla, yüz milyon civarında tahmin edildiğini kaydetmek lâzımdır.

V. Tasnif usulleri

Arşivdeki vesikaların tasnifleri oldukça çeşitlidir. Meselâ:

1 — Hazine-i Evrakın ilk esaslı malzemesinden irade-i seniyyeli vesikalar 1839 'dan 1891 yılına kadar Meclis-i Mahsus, Dahiliye, Hariciye, Meclis-i Vâlâ, ilh.) gibi unvanlar altında 4-5 umumî grupta toplanmıştır.

2 — 1892 'den 1896 'ya kadar, o vakitki hükûmet teşkilâtına göre tasnif edilmiştir.

3 — 1896'dan İstanbul hükûmetinin ilgasına kadar, muamele mevzuuna ve meselelere göre tasnif usulü tatbik olunmuştur.

4 — Divân-ı Hümâyûn tasnifinin esaslı vasfı, her seneye ait hüküm suretlerinin ayrı birer defter halinde toplanmış olmasıdır.

5 — Hüseyin Hilmi Paşa zamanında Sadaret evrakı "İdare, siyasî, hukuk ve mütenevvia„ isimleriyle dört büyük kısma ve her kısım mevzulara göre birçok tâlî bölümlere ayrılmıştır.

6 — Ali Emirî tasnifinde pâdişahların saltanat devreleri esastır.

7 — İbn ül-Emin Mahmud Kemal Bey heyeti, vesikaları Adliye, Askerî, Bahriye, ilh gibi unvanlar altında 22 umumî grup halinde toplamıştır.

8 — Muallim Cevdet Heyeti, İbn ül-Emin tasnifini kabul etmiş, fakat grupları 16'ya indirmiştir. Sonradan "Vilâyât-ı Mümtâze„ grupu da eklendi.

9 — Fatih, hattâ II. Murad zamanına kadar varan has, tımar, zeamet defterleri, bunlardan başka tahrir ve ahkâm defterleri coğrafî tasnife tâbidir.

10 — Hükûmet teşkilâtına ait yüzlerce senelik diğer bir takım defterler, bu eski teşkilâta göre tasnif olunmuştur.

11 — Hatt-ı Hümâyûn grupunun vesikaları, son senelerde, umumî sıra numarası altında yeniden tasnif edildi.

12 — Dahiliyeden devralınan büyük kıt'ada 200 sicill-i ahvâl defterinin, son senelerde alfabetik fişleri yapıldı. Bu defterlerdeki memur tercüme-i hallerinin sayısı doksan iki binden fazladır.

Bütün bu tasnif edilmiş vesikaların tetkiki için Başbakanlıktan mezuniyet alınması usuldendir. Ayrıca, foto-kopi aldırmak ve 1908 tarihinden sonraki belgeleri görebilmek için hususî müsaade lâzımdır.

İKİNCİ GÜN

11 KASIM 1948, PERŞEMBE

I. Eski Anadolu ve Ön Asya Seksiyonu

Açılma saati 10

BAŞKAN: Prof. Dr. H. Th. Bossert
SEKRETERLER: Dr. Halet Çambel, Dr. Sedat Alp

Dr. ŞEVKET AZİZ KANSU (T. T. K. Üyesi ve Ank. Ü. D. T. C. Fakültesi Antropoloji Ord. Profesörü — Dr. SENİHA TUNAKAN (Ank. Ü. D. T. C. F. Antropoloji Doçenti), **Karaoğlan höyüğünden çıkarılan Eti, Frik ve Klâsik devir iskeletlerinin antropolojisi:**

1937 ve 1938 yıllarında Türk Tarih Kurumu adına Bay R. O. Arık'ın idaresinde Karaoğlan höyüğünde yapılan kazı esnasında çıkarılan dört iskelet, incelenmek üzere Enstitümüze gönderilmişti. Hâfirin raporundan [1] edindiğimiz bilgiye göre Karaoğlan Höyüğü Ankara'nın 25 — 27 Km. güneyinde, Elma dağının eteğinde, bu adı taşıyan köyün içinde, büyük bir yerleşme yeri olarak görülmektedir. Kalkolitik çağından Osmanlılar zamanına kadar süren yerleşme izlerini taşımakta ve birbirini takip eden medeniyetlerin kalıntılarını saklamaktadır. Bu itibarla Anadolu kültür tarihini aydınlatan önemli bir arkeoloji istasyonudur. Hüyük 1000 — 1200 metre rakımdadır ve kaidede 210 — 250 metre uzunlukta, 160 — 180 metre genişlikte, 18 — 20 metre yükseklikte olup güney doğudan kuzey batıya doğru uzanmaktadır.

Sistemli bir çalışma sonunda bu arkeoloji istasyonunda üç medeniyet devresi sıralamak mümkün olmuştur: Birinci devre yerin şekline ve mahiyetine göre 0,75 metreden 1,00

[1] Remzi Oğuz Arık, *Anadolunun en garp Eti istasyonu Karaoğlan Höyüğü*, Belleten Cilt: III, Sayı: 9, 1939 Ankara.

metreye kadar derinlik gösteren karışık bir tabaka tarafından temsil edilmektedir. Bu tabakada Kalkolitik çağ, Bakır çağı, Eti, Frikya, Elenıstik, Romen - Bizans ve Osmanlı çanak çömlek kırıklarına raslanmıştır.

İkinci medeniyet devresi yalnız Frikya vesikalarına inhisar etmektedir. Bir metreden itibaren başlamakta ve yerine göre 1,40, 1,60, 2,00 metreye kadar inmektedir. Hâfir bundan, höyüğün mimarlık bünyesinde esas olan devreyi Frikya tabakasının meydana getirdiğini ve Klâsik çağın burayı "tekrar kullanma„ derecesinden ileri gitmediğini anladığını söylemektedir. Bu tabakadan elde edilen kültür eşyasının başında keramik gelmektedir. Bunun dışında bulunan arkeolojik belgeler Frikya medeniyeti ve mimarlığı hakkkıdda geniş bilgi verecek mahiyetteki kalıntılardır.

Yukarıdan aşağıya doğru üçüncü medeniyet tabakası aslında höyüğün ikinci istratigrafik tabakasını teşkil eden Eti çağına aittir. Bu, evvelâ 1,60 metreden 2,35 metre derinliğe kadar giden bir tabaka halinde başlamakta ve 7 metreyi geçen bir derinliğe kadar inmektedir. Bu kültür katı Frikya devrinden bir metre kalınlığında bir yangın tabakasiyle ayrılmaktadır. Bu devir Eti çağına ait zengin ve çeşitli çanak çömlekle madenden yapılmış diğer kültür eşyası tarafından temsil edilmektedir. Hâfir raporunda höyükte açılan bir kuyunun bu kültür katından son derece orijinal bir Bakır çağıyle Kalkolitik çağın varlığını meydana çıkardığını önemle belirtmektedir.

Ana hatlariyle arkeolojik durumunu özetlediğimiz bu höyüğün çeşitli kültür katlarından çıkarılmış olan iskeletleri eskilik derecelerine diğer deyimle kronolojilerine göre kazı esnasında verilmiş olan numaralariyle şöyle sıralıyabiliriz:

1 — No. II, Eti çağı iskeleti.

2 — No. V, Frik çağı iskeleti.

3 — No. VI, Frik çağı iskeleti.

4 — No. VI', Frik ve Klasik (?) çağ çocuk iskeleti.

1. *Eti çağı*'na ait iskelet çanak cömlek kalıntılariyle birlikte Akropolün kuzey - batı yamacında 3.60—3.90 metre derinlikte kuzey - doğu ve güney - batı yönünde arka üstü yatmış yüzü batıya çevrilmiş bir vaziyette bulunmuştur. 20 — 25 yaşlarında bir erkeğe ait olan bu iskeletin alt kısmı çıkmamış-

tır. Kafa kutusunun kırık oluşu ve yüz iskeletinin de bulunmaması bu kafanın mensup olabileceği ırk tipinin tayinini güçleştirmiştir. Uzun kemikleri incelenememiştir. Bununla beraber kafanın brakikran olması, plano - occipital bir yassılığın mevcut olmayışı, kafa kubbesi inhinasının muntazam olarak devamı ve *tapeinocran* (genişliğine nazaran alçak kafa) olması gibi özellikler göz önünde tutulursa bu kafanın şimdiye kadar incelenmiş olan eti kafalarına büyük bir benzerlik gösterdiği ve *Alpli ırk* tipine bağlanabileceğini söyleyebiliriz.

2. No. V *Frik çağı* iskeleti Akropolün ortasındaki yarmada aşağı yukarı I. 80-2. 30 metre derinlikte, Frikya devrine ait olduğu zannedilen duvarlar arasında güney-batı ve kuzey-doğu istikametinde uzanmış, yüzü batıya bakar vaziyette yere kapanmış bir halde bulunmuştur. İskelet kırılmış bir halde çıkarılmış olmasına rağmen oldukça tamdır. 25-30 yaşlarında bir erkeğe aittir. Etraflı olarak incelediğimiz bu ferde ait iskeletin kafa karakterlerine dayanarak girebileceği ırk tipi hakkında bir şey söylemeden evvel bunu 1930-32 yıllarında Alişar'da yapılan kazılarda elde edilen ve Krogman tarafından tetkik edilen[1] dört Frik kafasından Enstitümüzde bulunan ikisiyle karşılaştırmak faydasız olmıyacaktır. C-X2 ve C-X7 olarak işaretlenmiş olan bu kafaları Krogman Akdeniz ırkına dahil etmektedir. Bu kafalardan birincisinin kafa endisi 72.4, ikincisininki 72.7 dir. Bizim incelediğimiz Frik kafasının endisi de 73.63 dür. Genel morfoloji bakımından bu kafalar arasında büyük bir benzerlik vardır. Krogman Alişar'da çıkan ve Frik devrine ait olan kafalar sayısının, bunların ırk tipini tam tesbit için çok az olduğunu bildirdikten sonra bu devrin uzun kafalılarının nordikten ziyade Akdeniz tipine yaklaştıklarını işaret etmekte ve bunların Alişar'ın Bakır çağı ve Kalkolitik devir kafalarına daha yakın olduklarını söylemektedir. Bu kafa serisinden yalnız 3218 numaralı kafanın Nordik karakterlerini gösterdiğini bildirmektedir. Tam bir karşılaştırma Karaoğlan'da Frik devrine ait kattan çıkarılmış olan bu kafayı Alişar Frik kafalarından C-X2 ve C-X7'e fakat daha ziyade C-X2'ye yaklaştırmakta ve bunun da *Akdeniz ırkı*'na mensup bir örnek olabileceğini düşüdürmektedir. Diğer taraftan bu ferdin boyunun ortadan aşağı olması da (163,95) bu görüşü biraz desteklemektedir.

3. No. *VI Frik çağı iskeleti* Höyüğün kuzey tarafında bulunan bir kuyu duvarı üstünde Kuzey-doğu, Güney-batı istikametinde dağınık, noksan ve ezilmiş bir vaziyette bulunmuştur. İskelet bir kadına ait olup yaşı 50 nin üzerindedir. Ana hatlarile incelediğimiz bu Frik kafası V. numaralı Frik kafasına büyük bir benzerlik göstermekte ve tip bakımından da onunla birlikte *Akdeniz* ırkına girmektedir. Şunu ilâve etmek isteriz ki Krogman'ın incelediği Alişar ve bizim incelediğimiz Karaoğlan Frik çağı kafalarının sayısı Friklerin antropolojisi için büyük bir esri teşkil etmemekle beraber hiç bilinmiyen Frik antropolojisi için önemli bir ipucu teşkil etmektedir. Bu hususta Tunakan, ve Şenyürek ile beraber daha geniş bir travay yapacağız. Enstitümüzde bulunan ve Krogman tarafından incelenmiş olan C-X2, C-X7 Alişar, Frik kafalarının Karaoğlan Frik Kafalarile karşılaştırılması bunlar arasındaki büyük benzerliği ortaya koymakta, Karaoğlan kafalarının da *Akdeniz* ırkına bağlanabileceğini göstermektedir. Yalnız Krogman ile beraber Alişar'ın olduğu gibi Karaoğlan Frik kafalarının da Bakır çağı ve Kalkolitik devir kafalarına bir yakınlık gösterdiğini kabul etmek yerinde olacaktır. Çünkü bu kafalar serisinin özellikleri tipik Akdenizlilerinkinden oldukça farklıdır. Burada sırası gelmişken Eskişehir'de Yazılı-kaya'da, bulunmuş olan Frik çağı kafası ile Alişar ve Karaoğlan Frik kafaları arasında da bir karşılaştırma yapmak mümkündür [1]. Yazılı-kaya Frik çağı kafası, gerek Alişar gerek Karaoğlan kafalarından tamamile farklı bir tip göstermektedir. Bu ayrılık bilhassa kafanın median-sagittal çevresinde göze çarpmaktadır. Alişar ve Karaoğlan kafalarında alından sonra görülen geriye ve yukarıya doğru yükseliş bize bu kafaların ayırıcı özelliklerinden biri gibi görünmektedir ve lambdoidal bir düzlük te bunu tamamlamaktadır. Halbuki Yazılı-kaya kafasında bu çevre çok ahenklidir ve kafada kulak deliği hizasında aşırı bir yükseliş yoktur. Geçen sene incelediğimiz bu kafayı Friklerin menşeleri bakımından müelliflerin ortaya attıkları görüşleri göz önünde tutarak bir ihtimalle belki nordik olabileceğini söylemiş, fakat yeni buluntuların ancak bu görüşü

[1] H. H. Von Der Osten, W. M. Krogman, *The Alishar Hüyük, Season of 1030-32*, 1937.

destekliyebileceğini ileri sürmüştük. Bugün azçok yedi kafa tarafından temsil edilen Frik serisine dayanarak Yazılıkaya kafasının Alişar ve Karaoğlan kafaları yanında onlardan çok farklı ve daha tipik bir *Akdeniz* ırkı örneği olduğunu söyliyebiliriz.

4. Biraz şüpheli olarak Frik ve Klâsik çağa ait olduğu bildirilen çocuk iskeleti (No. V[1]), kırık bir kafa, alt çenenin sol yarısı ve iskelete ait kırık parçalar halinde Enstitümüzde bulunmaktadır. 12 yaşlarında tahmin edilen bu çocuk iskeletinin kafası ancak takribî olarak ölçülebilmiş ve üç ölçü alınmıştır. Bu ölçülere göre kafa 86,79 endis ile brakidir. Alın da orta derecede geniştir. Kafanın muhtelif normalardan tetkiki bu çocuk kafasını doğrudan doğruya *Alpli ırk* içine koymamıza yardım etmektedir.

1938 yılında Çorum ilinin Pazarlı mevkiinde Türk Tarih Kurumu adına hafriyat yapan Dr. Hamid Zübir Koşay Pazarlı hafriyat raporunda (1941) şu görüşü ileriye sürmüştür: "Pazarlı hafriyatı, Frikya kültürünün bir taraftan Eski Yunanistan'da Miken kültürü ile, diğer taraftan Eski Ön Asya kültürü ile (Sümer, Eti, Lykia) sıkı alâkasını açık olarak meydana koymuştur. Pazarlı kabartmaları üzerindeki asker tasvirleri ile Miken vazolarındaki muharip tasvirlerini, hattâ Etrüsk ve isinda'daki Lykia, Cerablustaki Post-Eti muharip tasvirlerini birbirinden kolay ayıramayız. Kentaur şimdiye kadar olan malûmatımıza nazaran Garba has bir motiftir. Fakat hayvanların mücadelesi, hayat ağacı üstüne şahlanan dağ keçisi motifleri, grif'ler Ön Asya ideolijisine uygundur. Midas âbidesinde kayadan yontulmuş cephe üzerinde kabartma veya boyalı hendesî şekillerde de Şark kouksu vardır. Frikyalıların kültürlerindeki bu ikilik onların kavmî terkiplerine de şamil midir? Frikyalılar Balkanlarda uzun müddet kalmışlarsa ve aynı kavim ise, Pazarlı, Gordion, Alişar, Bogazköy'de bulunan Frikya madî kültür belgelerini orada bulmaklığımız icap eder. Halbuki bu hususa tatmin edici hir cevap verilemez. Miken ve

[1] Prof. Dr. Şevket A. Kansu ve Dr. Seniha Tunakan, 1937-39 yıllarında Eskişehir'de yazılıkaya'da yapılan kazıda çıkarılmış olan Frik çağına ait kafanın antropolojik incelemesi, Belleten, No. 42, 1947.

Frikya kültür münasebetinin teati sahasını ve Mikenli'lerin göç yollarını tesbit hususunda Pazarlı vesikaları belki bir iz gösterecektir . . . . „ (s. 9 - 10).

Pazarlı hafirinin raporundan bu satırları nakilden maksadım Karaoğlan Frik iskeletleriyle, Yazılıkaya Frik iskeletinin Akdenizli bir tip olarak tesbit edilmesi Friklerin kavmî yapılarında antropolojik yeni bir unsurun meydana çıkmasını sağladığına da işaret içindir. Belki de bu Akdenizliler Batıdan geliyorlardı ?

Bu tebliğ hakkında yapılan açıklama

Tebliğin okunmasından sonra Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Antropoloji doçenti Dr. Muzaffer Şenyürek tenkit değil, daha ziyade teyid edici mahiyette olan şu açıklamalarda bulunacağını bildirmiştir :

1. Karaoğlan Eti tabakasından çıkan yuvarlak kafa, Etilerin Alpin ırkından brakisefal müstevliler oldukları hakkındaki neticeleri teyid eden yeni bir belgedir.

2. Frik çağından çıkan bahis konusu kafaların Akdeniz ırkı tipinde olduklarını kafaların çok büyük olmaması ve kaş kemiklerinin zayıf olması da teyid etmektedir.

3. Frikya'lılar arasında brakisefal unsurlar da vardır. Frikya'lıların daha ziyade brünet insanlar olması muhtemel görünüyor.

Dr. KILIÇ KÖKTEN (Ank. Ü. D. T. C. Fakültesi Antropoloji Asistanı), **Anadolu'da Prehistorikye rleşme yerleri ve 1944-48 yıllarında yapılan Tarih öncesi araştırmaları :**

Üçüncü defa olarak Türk Tarih Kongresine iştirak ediyorum. 1937 yılındaki açıldığı zaman, sadece serginin Prehistorya köşesi hazırlığında çalıştım. Bu arada yerli ve yabancı bilginlerin tebliğlerini takip etmek fırsatını da kaçırmadım.

Kongrenin üçüncüsüne "Kars'ın tarih öncesi„ adlı konumla katılmış ve tebliğimi ayni seksiyonda okumuştum Bundan başka Samsun, Eti yokuşu ve Kars kazılarının çeşitli kül-

tür vesikalarını ayrı üç köşede devir devir teşhir ve sergi bitimine kadar verileri (Reşim 1), hartaları (Harta 1), ve Samsun çevresinin en eski ölü gömme âdetlerini bir arada gösteren tablosu (Tablo 1) üzerinde ziyaretçilere izahlarda bulunmuştum.

Bu kongreye:

1. Anadolu'da Prehistorik yerleşme yerlerinin dağılışı,

2. Anadolu'da Prehistorik adamların kullandıkları malzeme ve yayılışı,

3. Anadolu'nun Eski Çağlarına aid bazı maddî kültür vesikalarının etnoğrafya yolu ile izahı,

4. 1944-48 yılında yapılan Tarih öncesi araştırmalarına toplu bir bakış,

adını taşıyan dört tebliğle iştirak ediyordum. 1948 yılı araştırmaları şimdilik hariç, 1940 yılından beri yaptığım incelemelerin sonuçları raporlar halinde Eski Ülkü mecmuasının, Belletenin ve Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi dergisinin belirli sayılarında yayınlanmıştır.

Bu günkü konferansta bahsettiğim gezi ve etüdleri teferruatiyle tekrarlamağa imkân yoktur. Hattâ zamanın darlığı yüzünden biraz önce isimlerini verdiğim tebliğlerin, birincisi ile dördüncüsünü; ikincisi ile üçüncüsünü bir araya toplıyarak, şu kısa zaman içinde açıklamak zorunda kaldım. Tebliğlerim de:

1. Anadolu'da Prehistorik yerleşme yerleri ve 1944-48 yıllarında yapılan Tarih öncesi araştırmaları,

2. Anadolu'da Prehistorik adamların kullandıkları malzeme ve ele geçen bazı maddî kültür belgelerinin etnoğrafya yolu ile izahı,

şeklinde çok uzun ve izahı oldukça güç iki konu haline girmiş bulundu. Bu saata giren kısmını açıklarken, evvelâ 1944-48 yıllarında gezdiğim bölgeleri tanıtacağım. Bundan sonra gezilerimin sağladığı verilere çok kısa kronolojik bir bakış yaparak, Prehistorik yerleşme yerlerinin dağılışına geçeceğim.

Araştırmalarımın neticelerini bir harta üzerinde tesbit etmekteyim. Her geziden sonra işlediğim şu harta, senelerin nasıl büyük bir sabırla dikildiğini gösteren bir taslak olarak kabul edilsin (Harta 2). Bu çeşitli Prehistorik veriler ayrıca özel işaretlerle daha büyük ölçekli hartalar üzerinde tesbit edilmektedir.

1944 - 48 yıllarında Prehistoryası araştırılan yerler

1. 1944 yılında Sivas'ta Kangal çevresi ve Yukarı Kızılırmak bölgesi araştırmalarına devam edilerek Kars'ın Dündartepe (Azat köyü içinde) höyüğünde, 5×8, 3×3, 3×3 metre çapında sondaj çukurları açıldı. 5×8 çapındaki yarmada 4.5 metre derinliğe kadar inildi. Ardahan, Çıldır, Arpaçay çevrelerinde ve Çıldır gölü kenarında araştırmalara devam edildi.

Bu çalışmalardan sonra Bayburt çevresinden başlıyarak Niksar, Erbaa'ya kadar uzanan bütün Kelkit vadisi boyu incelendi ; ve aynı yılın Şubat ayı içinde Orta Karadeniz bölgesinde Samsun'dan başlıyarak Rize'ye kadar uzanan sahil kıyıları araştırıldı.

2. 1945 yılında Ankara'da Ayaş - Güdül - Haymana dolaylarına gidildi. Sarıkışla - Uzunyayla çevrelerinde yeni araştırmalar yaptıktan sonra, ikinci defa olarak Yukarı Kızılırmak bölgesine geçildi. Daha sonra Malatya - Elazığ - Muş ve Karaköse çevrelerinde de yeni araştırmalar yapıldı.

3. 1946 yılında evvelâ Antalya çevresinde bulunan ve Prehistorik durumu münakaşalı bulunan Gurma mağaraları araştırıldı. Buradaki Domuzburnu ve Dipsizin adını taşıyan tabiî mağaralar eski buluşları teyid edecek bir vesika veremedi. Buna mukabil Yağca köyü içindeki "Kara-in„ mağarasının toprak dolguları içinden çakmak taşından yapılmış tipik Musteriyen âletler çıkarıldı. Bu piyesler bölgesinin prehistoryasını açıklamış ve mevsimin en iyi buluntusu olmuştur.

Buradaki çalışmalardan sonra Diyarbakır - Urfa - Antep çevrelerinde araştırmalara devam edildi.

4. 1947'de Sivas'ın Kuzey-batısında Alaca Çayır ve Artova düzlüklerinde çalışıldı. Tokat ilinin tabiî mağraları yoklandıktan sonra, 1944 gezisinde Niksar ve Erbaa ovalarında bıraktığım geziler, Lâdik - Havza - Merzifon - Gümüşhacı köy - Osmancık - Tosya ve oradan da Kastamonu çevrelerine intikal ettirildi. Araç - Safranbolu - Zonguldak - Bartın - Amasra - Sinop - Boyabat ve Vezirköprü yakınlarında da incelemeler yapıldı. Gezi sonlarına doğru, plânımızın ikinci kısmını teşkil eden Kara-in mağarası kazılarına tekrar başlandı.

5. 1949 yılında Batı Karadeniz bölgesinde ençok Devrekâni çevresinde durulmuştur. Sıra ile Ilgaz - Çerkeş - Gerede

yol boyu ve Dörtdoğan ovası araştırılarak Adapazarı - İzmit - dolaylarına geçildi. Bilecik - Bursa ve kısmen Eskişehir çevreleri incelenerek 1948 yılı Tarih öncesi araştırmalarına son verildi.

Harta da görüldüğü üzere (Harta 2), bu son beş gezi ile birbikte Trova - Babaköy - Tavşanlı - Demirci höyük - Bozöyük - Bitik - Etiyokuşu - Boğazköy - Alaca - Alişar - Kültepe - Aslantepe - Sakçagözü - Karkamış gibi eski kazı yerlerinin, Kuzey-batı, Kuzey, Doğu ve Güney-doğusunda Prehistorya bakımından bakir kalan bölgelerin—Mardin ve Hakkâri kısımları hariç — ilk araştırmaları tamamlanmış oldu.

Son beş geziden alınan Prehistorik verilere kronolojik bir bakış

1. Antep. Dülük ve Metmenge'de sileksten yapılmış Şelleen; Malatya'da Keysun, Pirin çevresinde yine aynı cins taşlardan Şelleen elbaltaları ele geçti. Bunlar teknik ve form bakımından son derece tipiktirler (Res. 2).

2. Pirin, Birecik ve Dülük çevrelerinde sileks yumru tarlaları içinde eski buluntuları teyid edici ve ayrıca yerli özellikler gösteren Klaktoniyen tipte yonga âletler toplanmıştır. (Res. 3).

3. Bozova ilcesinde Gölbaşı denilen yerin çevresinde; ayrıca Güdül yakınlarına Aşöleen ve Mikokiyen tipte baltacıklar bulundu (Res. 4).

4. Beypazarı - Çeştepe ve Güdül'de, İlhan köyü çevresinde Orta Paleolitik buluntulara uyan sileks ve püskürük kültelerden yapılmış Lövalvazo - Musteriyen aletler bulundu (Res. 5). Ankara çevresinde bu cins endüstri gün geçtikçe çoğalmakta ve Kirmir çayının doğu geçesinde kalan sınırını bu suretle karşı geçelerden daha kuzeylere genişletmektedir.

Yalnız bunlardan Baypazarı ve Çeştepe Orta Paleolitik buluntularının alüvyon yataklardan daha yüksekte bulunan neojen'in (?) üst yontuk veya aşıntı yüzeylerinde bulunmuş olmaları, bizi şimdilik izahı kabil olmıyan bir durum karşısında bırakmıştır; hallinde jeologların yardımına ihtiyaç olduğunu bu arada kaydederim.

Kızılcahamam'dan başlıyarak Beypazarı gerilerine kadar

uzanan dağlarda yer yer sileks ve fosil ağaç bölgelerinin varlığı da dikkat nazarımızı çekmektedir.

Muş çevresinde ele geçen Orta Paleolitik âlet opsidiyenden yapılmıştır.

5. Antalya'da Kara-in mağarasının üst ve alt boşluklarının toprak dolguları içinden kazı yaparak çıkarılan çakmak taşından 400'e yakın Musteriyen tip âlet, Anadolu Orta Paleolitiği için cidden büyük bir kazanç olmuştur. Tabakalar içinden çıkarılmış olması, Musteriyen'e ait dört çeşit değişik form göstermesi (Alt, orta, üst Musteriyen) ve ayrıca âletlerle birlikte işlenik bir geyik boynuzu parçasının da ele geçmiş bulunması yeni ve önemli Prehistorik buluntular olmuştur (Res. 6).

6. Malatya'da Pirin köprüsü civarında toplanan sileks Orinyasiyen tip âletler eski buluntuların formlarına uymakta ise de, tipik lâm endüstri olmaktan biraz uzaktırlar (Res. 7).

7. Anadolu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi Solutreen ve Magdaleniyen endüstriye tesadüf edilmemiştir. Ancak Pirin çevresinde Magdaleniyen'in tipik olmıyan gelişi güzel işlenmiş aletlerine benzerlik gösterenleri az değildir. Bunlara dayanarak bahsedilen devirlerin varlığı açıklanamaz. Bu bozuk tipleri, Orinyasiyen devrin yalnız bu mıntakaya has bir özelliği, veya Anadolu'da bütün taş devirlerinde bulunabilecek yongalar diye kabul etmek daha doğru olacaktır.

8. Kara-in mağarasının üçüncü alt büyük boşluğunun duvarlarında 0.75×0.25 metre çapında düzeltilmiş bir satıh üzerinde insan ve at şekillerini andıran çizgiler görülmüştür. Merak ve ihtimaller içinde kopyasını öğrencilerden Fikret Ozansoy'la birlikte çıkarttığım bu yeni kaya resmi (rupestr gravur) sahnesi teknik bakımdan Palanlı mağarasının gerçek kaya resimlerine yakın benzerlik gösterir. Haberini vermeğe çalıştığım bu küçük duvar san'atı sahnesi çalışmalarımıza hız vermek ve taş endüstride olduğu gibi çoğalacağını müjdelemekle ayrı bir değer taşır. Musteriyen âletlere yakın bir yerde bulunan ve ihtimaller içinde tesbitine cesaret edilen bu resimlerin yaşını tayin etmek için mağara araştırmalarını daha çok genişletmek zorundayız. Çevresinde daha açık örneklerinin bulunmasını beklemek gerekiyor (Res. 8).

9. Bu yıllar içinde gezdiğim bölgelerde şimdilik Mezolitik bir buluntu yeri ile karşılaşmadım.

10. Kars'ta Çıldır yönündeki Akçakale arasında; Muş ve Bulanık arasında Anadolu'nun en eski kromlekleri ve ileri teknik gösteren dolmenleri bulunmuştur. Küçük Pergit köyündeki ufak taşlardan yapılan ve bir kromlekle nihayetlenen allinyömanlı ufak bir mezar örneği, ayni köyün çok eski bir mezarlığı içinde bulunan yüzü yuvalı dikili taş, yeni tip kaya anıtları arasındadır.

Bunlara Kuruöz (Şarkışla) gediğinde tesbit ettiğim, doğu etekleri allinyömanlı; ve Malatya çevresinin dikili taşlı tümülüslerini de ilâve edebiliriz.

Kaya anıtlarının menhir şeklindeki örneklerine son zamanlarda Ankara'da Ilıca köyünde, Devrekâni'de Eksen mevkiinde (Kastamonu), Ilgaz - Çerkeş yolu üzerinde de rastgeldik. Bu dikili taşların daha muahhar, yahut fallos şeklinde olanlarına Gerede - Geyve çevrelerinde de rasladık (Res. 9). Neolitik çağlardan başlıyarak, Bakır, Bronz ve Klâsik devir yaşları göstermekte olan yeni bir magalit süregelliğinin geleneği karşısındayız. Bugün buralarda kaya gravürleri gibi işlenmesi önemle gerekli bir konu halinde meydana çıkmış bulunmaktadır. Bu karanlık yolun başında Anadolu'daki kaya anıtları çalışmalarına bir esas hazırlamak üzere şimdiye kadar tesbit edebildiklerimden — menhirden mezar taşlarına kadar — tarih, form ve teknik münasebetler aramak suretiyle bir netice çıkarmağa ve bağlılıklarını açıklamağa çalışıyorum. Henüz işin başında olmama rağmen devirleri ayrı olan bu çeşitli anıtlar arasında her bakımdan sıkı bir münasbeetin varlığı da sezilmiş bulunmaktadır (Res. 10).

11. Yaşları ihtimalle de olsa İç Anadolu doğusunda göller kenarında, hatta son olarak çevresini gezdiğim İznik gölü kıyılarında eski bir kıyı yerleşmesinin ilk izleri üzerindeyim. Hafik gölünde Göl höyüğünün (Pılır) alt tabakalarında ve gölün bataklı suları içinde görülen yatay ve dikey şekilde yatırılmış ağaç izlerine dayanarak, bir bataklık ve göl evi iskânının var olacağına ve gezdiğim bölgelerde bazı höyüklerin alt katlarında Güney ve Güney-doğu Anadolu'da olduğu gibi Neolitik ve hattâ Mezolitik devirlerin kalıntıları da bulunacağına inanmaktayım.

12. Türk Tarih Kurumunun yaptırdığı mağara ve kaya sığınakları anketlerini tetkik etmek suretiyle tesbit ettiğim 9549 mağaranın 3534 tanesi sun'î ve 5954 tanesi de tabiîdir. Yalnız bu anketlere verilen cevaplarda sun'î ve tabiî olan mağaralar iyice tefrik edilemediği gibi, kayaaltı sığınakları hakkında da bir bilgi verilememiştir. Ben bunlardan çoğu sun'î olmak üzere, şimdiye kadar 588 tanesini araştırdım. Ve neticede pek azının iskân edilmiş olduğunu gördüm. Muhtelif devirleri tabakalar halinde içinde saklıyan bir mağara dolgusuna rast gelemedim. Meselâ, Bozanönü mağarası yalnız Orinyasiyen 6, Kara-in mağarası yalnız Musteriyen 7, Tekeköyündeki A mağarası yalnız Mezolitik 8 devir malzemesi vermiş bulunmaktadır. Ayni mağaraların daha üst tabakalarında diğer çağların ele geçen kemik, keramik gibi malzemesi de bir yerleşmeyi açıklıyacak durumda değildir.

13. Tesbit ettiğim 25 düzyerleşme yeri bazan tek ve bazan birkaç devrin varlığını gösteren malzeme vermektedir. Bu tip yerleşme yerlerini en çok Doğu ve Kuzey-batı Anadolu'da ve Orta Karadeniz bölgesi ve onun yakın ard ülkelerinde tesbit edebildim. Diğer bölgelerde de daha az olmak şartiyle bir dağılış gösterdiği sezilmiş bulunmaktadır.

14. Şimdiye kadar çalıştığım bölgelerde 269 tane höyük tesbit edebildim. Bu höyüklerin daha ziyade Güney ve Güneydoğu ve Orta Anadolu bölgelerinde, Doğu Anadolu'nun güney kısımlarında toplanmış olduklarını gördüm. Coğrafî olaylara, yeryüzû şekillerine, iklimî durum ve hattâ tarihin tesirlerine tâbi olarak yayılış gösterdikleri yer yer müşahede ve tesbit edilmiştir. Çıkardığım neticelerin, sadece kilometreler katedip höyük ve mağara sayısını çoğaltmaktan ibaret kalmamasına dikkat değil, yukardaki âmillerin tefsiri ve münakaşası cihetine de giderek açıklamalar yağmağa çalıştım. Ayrıca eski yerleşme yerlerinin bugünkü yerleşmelerle olan münasebetleri üzerinde de durdum.

Doğu Karadeniz mıntakasının Yeşilırmak deltası doğusunda kalan ve Rize'ye kadar uzanan sahil kısmının Prehistorya için verimli çıkmadığı görüldü. Samsun - Ordu iline kadar olan kısmın birkaç mağara buluntusuna göre istikbalde müsbet bir netice verebileceğini umarım. Batı Karadeniz bölgesi ve

Marmara mıntakasının Kuzey-doğu kısımlarında Paleolitik bir buluntuya rastlamadım. Kastamonu Gölköy Enstitüsü çevresinin Orta Paleolitik 9, Pendik'in Alt Paleolitik 10 vesikalarına yeni bir buluntu ilâve edemedim.

Bursa ve Bilecik çevrelerinde yeniden tesbit ettiğim höyüklerden bilhassa İznik gölü çevrelerindekileri ve Gölpazarındakileri Prehistorya bakımından çok verimli olabilecek durumda gördüm.

Öncü Protohistorik ve Historik vesikalar üzerinde yeni gözlemeler

1. Kalkolitik devri çanak çömleği daha ziyade Sivas ve Malatya çevrelerinde ve en ziyade çok derin yarılmış höyüklerde ele geçmiştir.

2. Bakır çağının her çeşit eşyası bütün bölgelerde, hemen her höyükte bulunabilmiştir. Yalnız, Kars, Elazığ, Bayburt çevrelerindekiler ayrı bir teknik özellik göstermekte ve alışık bulunduğumuz tiplerden renk, boya, astar, form ve hattâ pişirme bakımından ayrılık göstermektedirler. Aynı çağın çanak çömlekleri Ani harabesi yakınlarında ve Dündartepe höyüğünde (Kars) de bulunmuştur.

Kars-Elazığ-Malatya-Sivas-Diyarbakır ve Urfa çevrelerinde Güney-doğu Anadolu'ya doğru artan çok renkli çanak çömlek parçalariyle karılaştım. Yerli ve yabancı mütehassıslar tarafından, bazan Telhalaf, ve bazan Amuk I, II, Elubeyit gibi teşhis ve ölçüye tâbi tutulduklarından bu malzemenin yaşları hakkında birşey söyliyemiyeceğim. Yalnız bu satıh buluntularına dayanarak renkli, yani türlü boyalarla süslü bulunan çanak çömleğin Kars çevresinde, Samsun'dan başlıyarak Güney-doğu Anadolu'ya doğru, höyük sayılarında olduğu gibi bir artış gösterdiğini ve son gezilerim sırasında az miktarda Antalya ve Burdur arasındaki höyüklerde de görülmüş olduğunu kaydederim. 1947-48 yıllarında Kuzey-batı Karadeniz mıntakasında tek bir renkli çömleğe tesadüf edemediğimi de malûmat husulü gayesiyle haber veririm.

2. Uzun bir araştırma devresinden sonra isimleri "Çeç damga mühürü, top, körükağzı, ağırlık veya ellik, kalıp olarak teşhis ve tesbit ettiğim maddî kültür vesikalarını Anadolu'nun

Prehistorik ve Historik malzeme envanterine ilâve ve hediye etmekle derin bir haz duymaktayım (Res. 11).

3. Çanak çömlek parçalarının umumiyetle içlerindeki kum ve sair maddelerine dayanarak, eşyanın yerli malzeme ile yapıldığını veya eşyanın idhal malı olup olmadığını anlamış olmak; ve bundan başka pişirme tekniğine göre de, bir step ve orman bölgesi karakteri gösterdiklerini sezmiş bulunmak gezi ve gözlemlerimizin sağladığı faydalardandır.

4. Harran ovasında (Urfa ovası) Sultantepe höyüğünde ilk defa bulunan ve muahhar Asur devrine aidiyeti Prof. Landsberger ve Doç. Dr. Emin Bilgiç tarafından tayin edilen çivi yazılı, pişmiş topraktan yapılmış, küçük bir tablet ve aynı devre aid çeşitli idoller buluşlarım arasındadır (Res. 12).

5. Şimdiye kadar araştırdığım bölgeleri tanıtmağa ve teferruata girmeden alınan Prehistorik, kısmen ve dolayısiyle Protohistorik ve Historik neticeleri maddeler halinde bir arada göstermeğe çalıştım.

Şimdi gözlemlerimin ve benden evvel ve daha sonra alınan Prehistorik neticelerin ışığı altında, ilk maddî kültür vesikalarının dağılışı ve yayılışlarından, mukayeseli manalar ve daha doğrusu görüşler çıkarıp, Anadolu'da Prehistorik insanların daha ziyade nerelerde dolaştıklarını, geçici yerleşme yerleşme yerlerini nerelerde bıraktıklarını; bir yere sığınma ve devamlı oturum ihtiyacının başlangıç ve devamlı yerleşme yerlerinin (İstasyonlar, kayaaltı sığınakları ve mağaralar, düz yerleşme yerleri ve höyükler) kuruluş sebeplerini incelemek suretiyle "Anadolu'da Prehistorik yerleşme yerleri„ konusunun önemini belirtmeğe ve iklimî neticelerin ip uçlarını yakalayıp açıklamağa çalışacağım. Gayret ve isteğim, sezmiş olduğum ve geleceğinden emin bulunduğum öncü ve umut verici gözlemlerin tebliğinden ibaret olacaktır.

İlk Prehistorik vesikaların buluntu yerlerini ve tarihlerini burada tekrarlamıyacağım, Bu hususta elimizde oldukça zengin bibliyoğrafya mevcuttur. Bu kaynaklar serisine ve tarafımdan yapılan mukayeseli derleyiş ve sonuçlarına göre, şimdilik 49 Paleolitik, 2 Mezolitik ve 10 Neolitik olmak üzere 61 buluntu yeri vardır.

Bunlardan 18 Alt, 3 Orta, ve 2 Üst Paleolitik buluntusu-

nun yüzeyden (seki, vadi, plato ve ova); 24 orta (ikinci Mikok) buluntusunun da seki ve kum ocaklarından; 1 üst Paleolitik, 2 Mezolitik buluntusunun da mağara dolgusu ve kum yığınları içinden; 5 ihtimalli Neolitik buluntusu höyükler altından ve düz yerleşme yerleri ve kaya anıtları çevresinden toplanmış ve çıkarılmıştır.

Şimdilik yekûnu 61'i bulan buluntuların dağılış tarzlarına dikkat edecek olursak; Alt paleolitiğin çoğunlukla açık istasyonlardan ve açık atölyelerle, yumru tarlalarında bulunduğu; Orta ve Üst Paleolitik buluntularından bir kısmının yüzeyden ve yarıdan fazlasının, 2 Mezolitik buluntu dahil kum ocakları ile sekiler ve mağara dolguları içinden çıktığı anlaşılmıştır.

Anadolu'da henüz iskeletleri bulunamıyan Prehistorik insanların bu görüşlere dayanarak ne zamana kadar gezici ve ne zaman geçici veya devamlı yerleşme yerleri aradıklarını ve nerelerde daha çok dolaşmış olduklarını sezmek mümkündür. Genel Prehistorya kaidelerine yakın bir uyarlık ve benzerlik gösteren bu neticeler hakkında bilmem, burada, daha fazla bir şey söylemeğe lüzum var mı?.

Yalnız, bu neticeleri başka bir cepheden daha mütalâa edecek olursak Anadolu'da Diluvyon iklim şartlarının insan hayatı üzerindeki etkisi hakkında da aydınlatıcı ve tamamlayıcı ip uçları aramakta kabildir.

Alt Paleolitik malzemesinin bugün için tam denebilecek derecede açık istasyonlardan ele geçmiş bulunması, bize iklim şartlarının müsaid az veya çok nemli fakat mülâyim, Üst ve Alt Paleolitik sonu dahil, Orta ve Üst Paleolitikle, Mezolitik devir malzemesinin satıhlarda kalmayıp mağara dolguları içinde ve ayrıca yukarda da işaret ettiğim gibi kum ve çakıllar arasında kalmış olmaları ve satıhta bulunanların da yüzeye sonradan çıkmış olmaları nemli, az nemli, fakat soğuk olduğunu hatırlatmaktadır.

Bu ilk ve umut verici iklim tahminleri, âletlerin dağılış tarzları, yine bize, Tarih öncesi insanlarının ilk zamanlarda daha ziyade Güney-doğu, Güney; kısmen Orta ve Doğu Anadolu bölgelerinde dolaştıklarını ve az mikdarda Orta Karadeniz bölgelerine sarkarak deniz kıyılarına kadar ulaşabildiklerini sezdiriyor.

Üst alt Paleolitikten sonra, hâkim olduğu sezilen nemli ve soğuk iklimin her halde insanların hayatı ve çalışmaları üzerinde büyük tesirleri olmuştur. Sağlam giyinme, kapalı ve emin yerler arama ihtiyacının bu zaman süresi içinde şiddetle hissedilmiş olması çok muhtemeldir. Diğer zararlı ve faydalı tesirler (Korku, müdafaa, gıda azlığı veya çokluğu v. s.) hariç, vesikalarının dağılış tarzları ve buluntu yerlerinin durumu bu sezinti ve izlememize delil gösterilebilir.

Çıkartmağa çalıştığım ve zamanla tekâmül ettirmek azminde bulunduğum bu iklim ve ayrıca Prehistorik istasyon ve iskân neticeleri, Dr. Hrdlicha'nın, Prof. Mac Curdy'nin "Humain Origin„ adlı eserinde verdiği bilgiye istinaden Avrupa ve yakın memeleketleri için çıkartmış olduğu Prehistorik iskân yüzdesi listesi (Liste 1) ile mukayese edildiği zaman, dikkatle üzerinde durduğum ve neticelerinden emin bulunduğum görüşlerde nekadar haklı olduğum ve birçok noktalardan metod itibariyle uyarlığa yaklaşmış bulunduğum kendiliğinden anlaşılır.

Memleketimizde bu yolda bir deneyiş yapılmadığından ve yapılmış olan jeoloji, coğrafya etüdlerinde de tamamlayıcı bir fikir elde etmek kabil olmadığına göre, gün geçtikçe çoğalan ve teknolojileri bakımından gerçek bir Anadolu Prehistoryasının kronolojisini sağlamış bulunan vesikalara sarılıp, müstakbel Anadolu Tarih öncesi tablosunun, ancak ve sadece kültür bölümünü doldurmakta ve iklimî neticeleri aramakta ve gerçek iskân yerlerinin dağılışlarını bildirmekte kendimi pek acele etmiş görmiyorum.

Prehistorya tablomuzda açık kalan bölümlerin (Favna, Flora, Paleontoloji ve Jeoloji) tanzimini mütehassıslarına bıraktık ve yardımlarını beklemekteyiz. Birkaç Fosi buluntusu, Kaya resimlerinde görülen hayvan şekilleri ile bugün birşey söylenemez.

Avrupa'da insanın varlığı ve yaşının tayininde büyük rolü ve hatta önderliği olan jeoloji çalışmaları bizde ancak iki veya üç Paleolitik istasyon ve alet bildirmekle ve sekilerin yaşını ve sayılarını ihtimalle göstermek suretiyle yardımcı olabilmişlerdir. Yeni coğrafya etüdlerinde ise yardımcı ve tamamlayıcı olmak gayretinin başlamakta olduğunu memnuniyetle görmekteyiz. Bu tek taraflı çalışmalardan Anadolu'nun Prehis-

torya tablosuna bildiklerimizden başka birşey ilâve etmek kabil olamamaktadır.

Bu kısa, fakat kök derleyiş ve sezişlere dayanarak gerçek insan kalıntılarını içlerinde saklıyan açık istasyonlar, Kayaaltı ve mağara sığınakları, nihayet devamlı yerleşme yerlerinin en tipik örnekleri olan düzyerleşme yerleri ve hüyükler hakkında kısa ve toplu bir fikir vererek konferansıma ninayet vereceğim.

Anadolu'da şimdilik 953 mağaranın tesbit edilmiş olduğunu yukarda bildirmiştim. Mağaralarımızın daha ziyade Adana, Bingöl, Aydın, Diyarbakır, Eskişehir, Antep, Kastamonu, Kütahya, Kayseri, Konya, Mardin, Niğde, Urfa, Antalya çevrelerinde toplanmış olduklarını görüyoruz. Bunların tabiî ve sun'î olanları, ayrıca hangi cins taşlardan müteşekkil bir bünye taşıdıklarını tesbit etmekle meşgulum.

Yalnız tetkik ettiğim 588 mağara gözlemlerime göre, en eski yerleşme izlerinin daha çok kalkerli arazideki mağara ve kaya sığınaklarında, ikinci derecede püskürük kayalardaki tabiî mağaralarda bulunduğunu tesbit ettim. Bu tarzda verimli olan mağaralar daha çok bütün Toroslar sistemi içinde kalmaktadır. Jipsli karstik arazide ve tüfler içindeki mağaralarda şimdilik eski bir insan kalıntısı ve yerleşme tabakası görülememiştir.

Yeniden tesbit ettiğimi bildirdiğim 25 düz yerleşme yerinin çoğu dış sınırlarımız çevresi çizgisinde, yani daha ziyade dış intikal bölgelerinde toplanmış olduklarını gördüm. Bunlar ekseriyetle Doğu, Kuzey-doğu, kısmen Güney ve Orta Karadeniz bölgelerinde bulunmaktadır.

Buraya kadar prehistorik insanların en ziyade nerelerde toplanmış ve nerelerde gezmiş olduklarını, nerelerde kalabildiklerini tetkik ettik.

İçlerinde yerleşme izleri saklıyan tabiî kayaaltı sığınağı ve mağaraları inceledik. Kısaca düzyerleşme yerlerinin dağılışları üzerinde durduk. Sıra hüyüklere geldi. Burada yalnız hüyüklerin dağılışı ve sayılarını ve biraz da tekâmül, inkıraz ve dağılışlarına âmil olan sebepleri inceliyeceğiz.

Anadolu'da, Kuzey-doğu ve Kuzey-batı bölgelerinin Kuzey kısımları hariç, diğer bölgelerin ziraat ve devamlı oturumlara elverişli düzlüklerinde ve pek seyrek olarak ta plato ve dağ

üzerlerinde höyükleri görmek mümkündür. Yükseklik ve genişlikleri mevkie göre değişir, çok büyük olanları seyrektir. Bu sunî ve kültür katlarından meydana gelen ve haricî tesirlerle muhtelif şekiller alan yığıntılara birçok yerlerde "Tepe, höyük, yığma, tel, til, pılır, bulur, yüğücek, yüğücek tepe, çeştepe,, adı verilmektedir. En çok kullanılan isim höyük ve tepedir. Ekseriyetle bu isimler çeşitli sıfatlarla birlikte söylenmektedir (Salurtepe, Sultantepe, Cirlektepe, Malhöyük, Yassı-höyük, Sivritepe, Kültepe v.s. gibi).

Bunlar deniz, göl kenarlarında, hattâ göl içinde oldukları gibi, 2000 rakımlı yüksek platolarda, fakat daima ziraat yapılabilen alanlarda görülür. Karstik olaylar, çöküntü ve coğrafî şartlar altında tamamiyle su içinde, bazan inkişaf edememiş olarak ve bazan da tamamen ağaç ve fundalıklar arasında kalmış bulunanları da görülmüştür.

İstilâ, define aramak veya topraklarının bereketinden ötürü tarlalara serpmek suretiyle tamamen tahrip edilmiş olanları da mevcuttur.

Paleolitik devirde açık istasyon (Düz yerleşme yeri) ve mağaraların devirlere göre iskân yüzdesi listesi
(Avrupa ve yakın memleketler için)

Devirler	Açık istasyonlar		Mağara ve kayasığınaklar	
	Sayısı	İskân yüzdesi	Sayısı	İskân yüzdesi
Pré-Chelléen	11	% 100	....	....
Chelléen	32	% 94	2	% 6
Acheulléen	36	% 78	10	% 22
Moustérien	45	% 34	88	% 66
Aurignacien	24	% 18	112	% 82
Solutréen	10	% 14	62	% 86
Magdalénien	17	% 10	148	% 90
Azilien ve Tardenoisien	4	% 9.5	38	% 90.5
Néolithique	22	% 22.5	76	% 77.5

Listede Alt Paleolitikte insanların çoğunlukla açık istasyonlarda oturduklarını; Orta Paleolitikten itibaren kapalı yer-

lere sığınma ihtiyacının başladığını ve Neolitik sonuna kadar devam ettiğini görmekteyiz.

Avrupa ve yakın memleketleri içine alan bu listenin iskân durumu memleketimiz için çıkartmağa çalıştığım netice görüşlere ana hatlariyle bir yakınlık sezdiriyor. Gerçek netice istasyon sayısını artırdıkça daha çok belirecektir.

80 yıldanberi yapılan araştırmalar neticesinde şimdilik 525 höyükten haber verildiğini tespit ettim. Sekiz mevsim gibi kısa bir zaman içinde sayısını 829'a çıkartmış olduğum bu hüyüklerin dağılışı tamamen Anadolu'nun yeryüzü şekillerine bağlıdır. Bunlar Güney-doğu ve Orta Anadolu'da büyük bir topluluk ve çoğunluk gösterdikleri halde; Doğu Anadolu'dan başlıyarak Batıya uzandığı kabul edilen üç büyük tabiî koridorumuz (Çoruh-Kelkit Vadisi ve batı Anadolu'ya kadar uzanan büyük kuzey tektonik oluk, Kars-Erzurum-Erzincan ve Sivas; Muş-Elâzıg-Malatya ve bir vahdet olarak görünen Uzunyayla) boyunca kuzeyden güneye doğru sayıca bir artış, aksi düşünüldüğü takdirde Güneyden Kuzeye bir azalış gösterirler. Yalnız Orta Karadeniz bölgesi bu görüşten ayrı bir durumdadır. Bu bölge ile onun yakın hinterlandı, Orta Anadolu dağılış karakterine bağlılık gösterir.

Kuzey-batı Anadolu'da höyükler çok azdır. Sınırı Vezirköprü, Boyabat, Devrekâni, Bolu yakın çevrelerinden Kuzeye genişlemez. Batı Anadolu'nun son kuzey sınırı İznik gölü çevresiyle, Gölpazarı (Bilecik) ovasında kalır.

Yeryüzü şekillerimizin darlıktan mütevellit tahdit edici durumu her türlü iskân kalıntısını ve hattâ bugünkü şehirleri bile birbirinden uzaklaştıramamıştır. Her höyük yanında bir yeni yerleşme ve her yeni yerleşme yeri civarında da eski bir iskân izini tesbit etmek kabildir. Yalnız inkişaf ve tekâmüllerinde bir bağlılık mevcut değildir. Yani bazan büyük bir şehir kalıntısı olduğunu açıklıyan eski bir iskân yerinde bir köy; ve bazan çok küçük eski bir iskân kalıntısı yanında büyük bir şehrin inkişaf etmiş olduğunu görmek mümkündür. Bu arada mazideki önemini kaybetmeden kesafet ve zenginliğini devam ettiren yerler de mevcuttur.

Konferansıma nihayet verirken maddi yardımlarını esirgemiyen Türk Tarih Kurumu'na ; temin ettiği fırsat ve devamlı alâkalariyle çalışmalarımı kolaylaştıran sayın hocam Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu'ya huzurunuzda teşekkür etmeyi borç bilirim.

Bu tebliğ hakında yapılan açıklamalar

Tebliğ hakkında söz alan Doç. Dr. Muzaffer Şenyürek şu izahatı vermiştir:

1. Solutreen ve Magdelenien kültürleri, mevzii Avrupa kültürleri olduğundan Anadolu'da bulunması ihtimali azdır.

2. Paleolitik yerleşmelerden klimatolojik neticeler çıkarmak bahsine gelince, Hrdlicka böyle bir etüd yapmış ve bir tablo neşretmiştir. Bizde etraflı bir şekilde araştırılmış Paleolitik istasiyonların sayısı henüz daha az olduğundan, bu hususta katî bir şey söyliyecek durumda değiliz.

3. Arkadaşımız, Güney-doğu Anadolu'daki kültürleri saydı. Fakat Ateriyen kültürü izlerine raslayıp raslamadıklarını söylemedi. Mevcut kültür bakiyeleri arasında olan ok ucu şeklindeki Paleolitik belgeler bu kültüre atfedilmelidir.

Dr. MEBRURE TOSUN (Ank. Ü. D. T. C. Fakültesi Sumeroloji Asistanı), **Kapadokya tabletleri üzerindeki mühür baskıları:**

Anadolumuza ait en eski yazılı kaynaklar, çoğu Külţepe'de (eski adı Kaneş) ele geçmiş olan, Assur'lu tüccarların çivi yazısile yazdıkları Assur'ca hukuki ve iktisadi vesikalardır. Kapadokya vesikaları denen bu vesikaların sayısı Türk Tarih Kurumu'nun 1948 yazında arkeolog Dr. Tahsin Özgüç ile Dr. Nimet Özgüç'e emanet ettiği Kültepe'deki kazı ile tahminen 1500 kadar daha artarak 4500'ü bulmuştur. Bu senetlerin, mukavelelerin ve ticaret mektuplarının tetkiki, bize aşağı yukarı M. ö. 20 inci asırda, Anadolu tarihini dil, siyaset, hukuk ve iktisat bakımından aydınlatmakta, Anadolu topraklarında Assur tarafından kurulmuş olan bir eski Assur ticaret kolonisinin ticaret sistemi hakkında, dolayısile Anadolu-Mezopotamya münasebetleri hakkında ve bu Assur'lu tüccarların

merkez Assur'la olduğu gibi Anadolu'lu yerlilerle olan hukuki ve iktisadi münasebetleri hakkında bilgi vermektedir. Bu vesikaların ehemmiyeti, çivi yazılı muhtevalarından başka bir de tablet zarfları üzerlerinde, mukaveleyi imzalayan tarafların, şahitlerin ve tablete yazan kâtibin mühür baskılarının bulunmasından dolayıdır. Şimdiye kadar bu vesikaların filolojik tetkikine daha fazla ehemmiyet verilmiş ve mühür baskıları gereği kadar ele alınmamıştı. Yalnız Prof. Landsberger'in eski talebelerinden Mr. Reilly adında bir Amerika'lı bunlarla meşgul olmuşsa da, sonra meslekten ayrılmış ve elde ettiği neticeleri halâ bugüne kadar neşr etmemiştir.

En son olarak Kapadokya mühürlerile Dr. Porada meşgul olmuşsa da onun tasnif tarzile bizimki arasında uymayan noktalar vardır. Kapadokya vesikalarını zahiren mutalea edecek olursak metinlerde şu iki unsuru karşı karşıya görüyoruz. a) Assur dili ve Assur yazısı, b) yerli şahıs adları, bu yerli şahıs adlarının hangi etnik gruba dahil olup olmadığı hakkında Dr. E. Bilgiç'in kıymetli çalışmaları vardır. Mühür baskılarına gelince: Burada da yerli Anadolu ile, yabancı unsurları beraber görüyoruz. Binaenaleyh bu baskılar da karışık bir kültürün tezahürü olarak önümüze çıkmaktadır.

Şimdi Kapadokya tabletleri üzerindeki mühür baskılarının üslûb tasnifini yapalım: Yalnız şu noktayı müsaadenizle evvelâ belirteyim ki, bugünkü tebliğimizdeki neticelerin içine yeni Kültepe malzemesini almaya henüz imkân bulamadım. Yeni çıkan aşağı yukarı bin küsur mühür baskısından-tetkik suretile değil-edindiğim intiba, daha evvel aldığımız neticelerin ana hatlarını değiştiremiyeceği yolundadır. Yalnız bu yeni malzemenin vereceği, muhafazakâr III. Ur üslubunun devam edip etmediğini gösteren misaller ile eski Babil üslûbundaki misaller bize, bu Kültepe çevresi malzemesini III. Ur'dan sonra eski Babil üslûbunun tekâmül merhalelerine daha dakîk bir şekilde yerleştirebilmemizi sağlayacak, ve bize koloni devri kronolojisi için hem terminus ante quem hem de terminus post quem'ler temin etmiş olacaktır. Ayrıca yerli Anadolu üslûblar hakkındaki mutaleamızın da zenginleşeceğini tereddütsüz olarak müjdeleyebilirim.

Şimdi üslub tasnifimize geçelim :

1. *Eski Babil üslubu :*

Eski malzemeye ait olan 500 baskının 60 kadarı bu üslûb içine girer. Kültepe'deki eski Babil üslûbundaki mühürlerle cenubi Mezopotamya'da yayılmış olan hakikî (genuine) eski Babil mühürlerini birbirinden ayırd etmek imkânsızdır. Eski Babil üsiûbundaki gurubun, heyeti umumiye içinde yalnız cüzi bir nispete inhisar etmesine rağmen birinci olarak ele almaktaki maksadımız, bu üslûbun bütün Sumer-Akad gelenekleriyle birlikte hemen hemen bütün diğer üslûb çeşitlerinin temelini de teşkil etmesinden dolayıdır. Eski Babil üslûbunun tesirleri, mühür kazıcılarının kullandığı motiflerle kompozisyon şemalarında kendini belirtmektedir. Bu üslûbun teknik hususiyetleri, figürlerin işlenmesindeki dikkat ve ihtimamda göze çarpar. Motifleri arasında şayanı dikkat olarak boğa altarı yoktur. Bu üslûb ile işlenen bütün mühürleri istisnasız olarak, ithal mamulâtı olarak kabul ediyoruz.

2. *Assur ve taşra Assur üslûbu :*

Kapadokya mühür baskılarının çoğu bu gruba dahildir. Assur üslûbu dediğimiz zaman merkez Assur'da yapılan mühürleri, taşra üslûbu ile de Assur'ın dışında yapılan mühürleri kasd ediyoruz. Assur üslûbunda yapılan mühürleri tamamen Anadolu'ya maletmek yanlış bir hüküm olur. Assur'da koloni münasebetine ait tek bir vesika bulunmadığı gibi, mühür baskısı da bulunmuş değildir. Bu üslûb içindeki tefriki, Assur'dan yollanıp Kaniş'te bulunan Assur mühür baskıları ile mukayeseden elde ediyoruz.

Umumiyetle Assur üslûbunun hususiyetleri şunlardır : Motif bakımından : Tanrıya tapanların birden fazla oluşu, fazla motif bolluğu, hayvan sayısının çokluğu (bunlardan bilhassa aslanın üslûbları da bir hususiyet gösterir), bu üslûba has bir kurban masasının bulunması, insanların başlarında arkeolojide Kalotte adiyle adlandırılan bir nevi serpuşun bulunması. Üslûb bakımından : Figürlerdeki ufki ve amudi tarama, Eski Babil üslûbundaki plâstik ifadeye karşılık şematik çizgiler, yüzün çizgilerle belirtilmesi, ellerin çatal şeklinde oluşu.

merkez Assur'la olduğu gibi Anadolu'lu yerlilerle olan hukuki ve iktisadi münasebetleri hakkında bilgi vermektedir. Bu vesikaların ehemmiyeti, çivi yazılı muhtevalarından başka bir de tablet zarfları üzerlerinde, mukaveleyi imzalayan tarafların, şahitlerin ve tablete yazan kâtibin mühür baskılarının bulunmasından dolayıdır. Şimdiye kadar bu vesikaların filolojik tetkikine daha fazla ehemmiyet verilmiş ve mühür baskıları gereği kadar ele alınmamıştı. Yalnız Prof. Landsberger'in eski talebelerinden Mr. Reilly adında bir Amerika'lı bunlarla meşgul olmuşsa da, sonra meslekten ayrılmış ve elde ettiği neticeleri halâ bugüne kadar neşr etmemiştir.

En son olarak Kapadokya mühürlerile Dr. Porada meşgul olmuşsa da onun tasnif tarzile bizimki arasında uymayan noktalar vardır. Kapadokya vesikalarını zahiren mutalea edecek olursak metinlerde şu iki unsuru karşı karşıya görüyoruz. a) Assur dili ve Assur yazısı, b) yerli şahıs adları, bu yerli şahıs adlarının hangi etnik gruba dahil olup olmadığı hakkında Dr. E. Bilgiç'in kıymetli çalışmaları vardır. Mühür baskılarına gelince: Burada da yerli Anadolu ile, yabancı unsurları beraber görüyoruz. Binaenaleyh bu baskılar da karışık bir kültürün tezahürü olarak önümüze çıkmaktadır.

Şimdi Kapadokya tabletleri üzerindeki mühür baskılarının üslûb tasnifini yapalım: Yalnız şu noktayı müsaadenizle evvelâ belirteyim ki, bugünkü tebliğimizdeki neticelerin içine yeni Kültepe malzemesini almaya henüz imkân bulamadım. Yeni çıkan aşağı yukarı bin küsur mühür baskısından-tetkik suretile değil-edindiğim intiba, daha evvel aldığımız neticelerin ana hatlarını değiştiremiyeceği yolundadır. Yalnız bu yeni malzemenin vereceği, muhafazakâr III. Ur üslubunun devam edip etmediğini gösteren misaller ile eski Babil üslübundaki misaller bize, bu Kültepe çevresi malzemesini III. Ur'dan sonra eski Babil üslûbunun tekâmül merhalelerine daha dakîk bir şekilde yerleştirebilmemizi sağlayacak, ve bize koloni devri kronolojisi için hem terminus ante quem hem de terminus post quem'ler temin etmiş olacaktır. Ayrıca yerli Anadolu üslûblar hakkındaki mutaleamızın da zenginleşeceğini tereddütsüz olarak müjdeleyebilirim.

Şimdi üslub tasnifimize geçelim:

1. *Eski Babil üslubu:*

Eski malzemeye ait olan 500 baskının 60 kadarı bu üslûb içine girer. Kültepe'deki eski Babil üslûbundaki mühürlerle cenubi Mezopotamya'da yayılmış olan hakikî (genuine) eski Babil mühürlerini birbirinden ayırd etmek imkânsızdır. Eski Babil üsiûbundaki gurubun, heyeti umumiye içinde yalnız cüzi bir nispete inhisar etmesine rağmen birinci olarak ele almaktaki maksadımız, bu üslûbun bütün Sumer-Akad gelenekleriyle birlikte hemen hemen bütün diğer üslûb çeşitlerinin temelini de teşkil etmesinden dolayıdır. Eski Babil üslûbunun tesirleri, mühür kazıcılarının kullandığı motiflerle kompozisyon şemalarında kendini belirtmektedir. Bu üslûbun teknik hususiyetleri, figürlerin işlenmesindeki dikkat ve ihtimamda göze çarpar. Motifleri arasında şayanı dikkat olarak boğa altarı yoktur. Bu üslûb ile işlenen bütün mühürleri istisnasız olarak, ithal mamulâtı olarak kabul ediyoruz.

2. *Assur ve taşra Assur üslûbu:*

Kapadokya mühür baskılarının çoğu bu gruba dahildir. Assur üslûbu dediğimiz zaman merkez Assur'da yapılan mühürleri, taşra üslûbu ile de Assur'ın dışında yapılan mühürleri kasd ediyoruz. Assur üslûbunda yapılan mühürleri tamamen Anadolu'ya maletmek yanlış bir hüküm olur. Assur'da koloni münasebetine ait tek bir vesika bulunmadığı gibi, mühür baskısı da bulunmuş değildir. Bu üslûb içindeki tefriki, Assur'dan yollanıp Kaniş'te bulunan Assur mühür baskıları ile mukayeseden elde ediyoruz.

Umumiyetle Assur üslûbunun hususiyetleri şunlardır: Motif bakımından: Tanrıya tapanların birden fazla oluşu, fazla motif bolluğu, hayvan sayısının çokluğu (bunlardan bilhassa aslanın üslûbları da bir hususiyet gösterir), bu üslûba has bir kurban masasının bulunması, insanların başlarında arkeolojide Kalotte adiyle adlandırılan bir nevi serpuşun bulunması. Üslûb bakımından: Figürlerdeki ufki ve amudi tarama, Eski Babil üslûbundaki plâstik ifadeye karşılık şematik çizgiler, yüzün çizgilerle belirtilmesi, ellerin çatal şeklinde oluşu.

Bütün bu saydığımız hususiyetleri Assur koloni üslûbunda da görüyoruz. Yalnız güneş kursu ayrı üslûbdadır. Motiflere gelince, merkez Assur'da taşra koloni üslûbunda görülen tanrı arkasındaki diz çöken âbit ile dua eden maymun yoktur. Bu saydığımız ayrılıklara ilâve olarak merkez Assur ile taşra koloni üslûbu arasında daha keskin daha kati bir fark yapamıyoruz. Ward'ın Erbil ve Mardin civarında bulduğu mühürlerin (Ward, Seal Cylinders, 965, 967) Assur üslûbunda olduğu aşikârdır. Hatta daha ileri gidip, bu mühürlerin Assur koloni üslûbunda olduklarını teklif edebiliriz. Boğa atlarını Kapadokya'nın yalnız Assur üslûbundaki mühürlerinde değil, bizzat Assur'da bulunan iki mühürde de görüyoruz. Bu mühürleri Moortgat (Vorderasiatische Rollsiegel, 505, 506) neşretmiştir. Her ikisi de tesadüfî buluntu olmayıp kazıyle elde edilmişlerdir. Binaenaleyh Assur'a ait oldukları katidir.

3. *Yerli Anadolu üslûbu çeşitleri :*

Eski Babil ve Assur üslûblarından tamamen ayrı olarak yerli Anadolu üslûb çeşitleri görmekteyiz. Bu yerli üslûblar Eski Babil üslûbundan en fazla ayrılıklar gösterirler. Bu üslûbdaki mühürler Anadolu dışında şimdiye kadar hiç rasgelinmemiştir. Demek oluyor ki bu yerli üslûblar tamamen Anadolu'ya hastı. Bu Anadolu grubu içine biz iki belki üç ayrı üslûb çeşidi koyuyoruz. Belki kaydını koyuşumuzun sebebi, İli-uedâku dediğimiz bu üçüncü üslûb çeşidinin Assur'da yayılmış olması ihtimalini düşündüğümüzdendir. Şimdilik bunları hocamız Landsberger'in verdiği adlarla tefrik edelim : Şaluuanda ve Rab-hattim üslûbları. Bu adlardaki şahısların mühürlerinde, ait oldukları üslûbun bütün hususiyetleri toplandığı için bu üslûbları bu örnek mühürlerin sahiplerinin adlarıyle anıyoruz. Yeni Kültepe malzemesi yerli üslûblara çok zengin yenilikler ilâve etmektedir. Şaluuanda üslûbunda başlıca dört motif görülmektedir : 1) Oturan bir baş tanrı, 2) Boğa üstündeki tüy taçlı tanrı ile daima birlikte görülen, (Suryavâri üslûpta da görülen) şalını açar vaziyette duran çıplak kadın, 3) Oturan bir talî tanrı boğa altarı, 4) Hayvan üzerinde tanrılar. Ayrıca talî sahne olarak kurban sahnesi de görülür. Boşluk doldurma olarak protom'lar kullanılır.

Rab-hattim üslûbunun hususiyetleri ise, motif bakımından: 1) Dört hayvan tarafından çekilen ve içinde bir ülûhiyet bulunan araba, 2) Sırtlarında ekseriya birer kuş oturan çift boğa altarı, 3) Aslan veya ejder üzerinden sivri külâhlı hava tanrısı, 5) Şaluuanda üslûbundakine benzeyen çıplak kadın, 4) Ellerinde gürz ve balta bulunan, aslan üzerinde diğer bir tanrı, 6) Sivri külâhlı oturan tanrı, 7) Elinde balta ile oturan tanrı, 8) Dört küçük âbit, 9) Alem tutan 'Gilgameş'ler.

Bu üslûb, şematik hatlariyle, diyagonal taramaliyle, bilhassa araba motifinin üst üste dağılmış dört hayvaniyle, çift (ekseriya) boğa altariyle kolayca ayırd edilebilir.

4. *Suryavâri Kapadokya üslûbu:*

Bu üslûba Suryavâri adını vermemizin sebebi, mütekâmil Surya üslûbunun (çifte tebcil sahnesi hâkim) bu üslûbdan çıkmış olmasından ileri gelir. İkinci bir sebep de bu çeşit mühürlere öteden beri Surya mühürleri denmesinden dolayıdır. Bu üslûbun en güzel örneği 1949 yazında Dr. Tahsin Özgüç ile Dr. Nimet Özgüç'ün Elbistan'da (Karahöyükte) yaptıkları kazıda ele geçmiştir. Mühür, boyalı eski Eti çanak çömleği veren bir yerleşme seviyesinde bulunmuştur. Bu üslûbun başlıca hususiyetleri: Motif bakımından: 1) Ekseriya oturan bir tanrıyı güneş tanrısı veya bir başka tanrı tebcil etmektedir, 2) Eski Babil üslûbunda takdim eden bir tanrı burada da görülmektedir, 3) Elinde desteresiyle Güneş tanrısı ayağını, yere yatan bir insan üzerine koymaktadır, 4) Boğa altarı daima içinde iki insan bulunan bir ev üzerinde bulunmaktadır, 4) Boğa altarı daima içinde iki insan bulunan bir ev üzerinde bulunmaktadır. Boğanın üzerinde belki de pleyadları kasdeden fakat ekseriya yediden fazla olan plastik noktalar vardır. Oturan tanrıya ibâdet eden daima erkek olduğu halde, boğanın önünde saçları arkaya doğru taranmış bu üslûba has bir kadın görülmektedir. 5) Çıplak kadın ise ekseriya şalını açar vaziyettedir.

Kapadokya mühür baskıları içinde, Eşki Babil, Assur, Yerli Anadolu ve Suryavâri üslûplarından ayrı olarak fakat yine Anadolu ve Assur üslûplarından melez ve ayni zamanda tamamen ayrı iptidai yerli bir üslûb çeşidi daha vardır.

Dr. HÂMİT KOŞAY (T. T. K. üyesi ve Millî Eğitim Bakanlığı Eski eserler ve Müzeler Genel Müdürü), **Türkiye'de eski Medeniyetlerin Maddi Kültürde temadisi :**

(Son zamanlarda etnoğrafya, folklor kelimeleri yanında " Archéocivilisation „ terimine de raslanmaktadır. Bilindiği gibi etnoğrafya, bir halkın hayat tarzını bütün teferruatiyle tasvir ve tasnif eder. Folklor, bu hayat tarzı içinde iptidai unsurları ayırarak nesilden nesle intikal eden yazısız anavevi medeniyeti tespit eder. "Archéocivilisation„ ise arkeoloji ve din tarihi yardımı ile folklor malzemesi içindeki Orta Çağ veya öntarih devirlerinden kalan folklor malzemesini araştırır ve bunları diriltmeye ve izaha çalışır. Bu, ötedenberi bilinen "continuité„ nin başka bir şekilde ifadesidir.)

Türk halkının maddi kültürüne dair malzeme toplarken ananevi medeniyete dair bazı belgelere rasladım. Gayem, tekniğin fotoğraf ve resim gibi araçlarından faydalanarak maddi kültürümüzün belgelerini tedvin etmek ve onu ifade eden lûgat hazinesini de meydana koymaktı. Resimlerini göstereçeğim malzeme bunlardan küçük parçalardır.

Ananevi medeniyetin hiç bir bahsi yoktur ki, bizi eski tarihe veya öntarihe götürmüş olmasın. Bu bakımdan folklor ve etnoğrafya ilimleri arkeolojinin mutlak surette yardımcısıdır. Kazılarda bulduğumuz bir çok eserleri bugünkü halk hayatından alınan misallerle izah edebiliriz. Diğer tabirle, bir kısım öntarih kalıntıları ve döküntüleri bugünün folklorunu teşkil eder. Kültürümüze bu zaviyeden bakacak olursak şu sonuçlara varırız :

1. Her medeni ulusta olduğu gibi Türklerin de sanat, edebiyat, felsefe, din, hukuk, nazari ve fenni bilgiler alanında bir medeniyetleri vardır. Bu medeniyeti münevver adını verdiğimiz zümre haizdir. Bunun altında halk kitlesi şimdiye kadar kâfi derecede tedvin olunamıyan anonim bir ananevi medeniyete sahiptir.

2. Bugünkü halk medeniyeti unsurlarının önemli bir kısmını atalarımız Orta Asya'dan hamil olarak gelmişlerdir. Bir kısmı da eski kültürlerin mirasıdır. Bu yerli kültürlerin eski Türk kültürü ile akraba olup olmadığı ayrı bir meseledir.

3. Türk dili hazinesi, medeniyet tarihimizin tam bir makesidir. Dil tahlili bizi aynı neticeye götürür. Şimdi ananevi medeniyetin temadisine ve folklorun arkeoloji ile olan münasebetine dair tipik bir kaç misal verelim:

(Tebliğ sahibi, burada muhtelif projeksiyonlar göstermiştir).

Dr. NİHAL ONGUNSU (İst. Ü. Ed. Fakültesi Asistanlarından), **1947 sonbaharındaki Karatepe kazısında meydana çıkan ve üzerinde Tavşanlı Figür kompozisyonu bulunan 3 Ortostat:**

Sunduğum bu tebliğde 1947 sonbaharında Karatepe'de bulduğumuz ve üzerinde "Tavşanlı figür„ kompozisyonu bulunan 3 ortostat hakkında bilgi vermek ve düşüncemi ilâve etmek istiyorum:

Umumî tarif:

Bahis mevzuu olan bu 3 ortostat, üzerlerindeki esas kompozisyonu itibariyle birbirlerine benzemekle beraber bazı cihetlerce değişiklik göstermektedir. Bundan dolayıdır ki her 3 ortostatı burada birer birer anlatmağa çalışacağım:

Ortostat'ların her üçü de gri-siyah renkte bazalttan olup Karatepe'de Yukarı kazı diye adlandırılan mahalde bulunmuşlardır. Bunlardan:

1. Envanter numarası KRy 13 olan ortostat'ın eni 78 sm., boyu 123 sm., kalınlığı ise 25-30 sm. dir. Gri-siyah renkli bazalttan olan bu ortostat, bozulmadan, nispeten iyi bir halde kalmış bulunmaktadır. Yalnız taşın üzerinde zamanla meydana gelmiş birtakım gözenekler göze çarpmaktadır. Bundan başka taşın sol kenarının üst kısmı kırılmış ise de röliyefleri bozulmamıştır. Bir de taşın, büyük figürün saçını gösteren alt kısmı kırıktır. Ortostat'ın gerek üzerinde gerek arkasında hiç bir yazı yoktur. Kabartma bir-iki sm. arasında değişerek ortalama röliyef yüksekliği 1, 6 sm. olup bir büyük figür ile karşısında duran daha küçük bir figürü göstermektedir. Büyük figür sakalsızdır ve sağ elinde bir kuş, sol elinde ise bir tavşanı arka ayaklarından aşağıya doğru tutmaktadır. Bıyığı traşlıdır. Başında da

serpuş v. s. taşımamaktadır. Çünkü kulakları pek bariz bir şekilde tasvir edilmiştir, saçları düz bir şekilde, sanki bir file içinde imiş gibi gözükmektedir. Büyük figür esas Hitit usul ve âdetine göre resmedilmiştir: Yani başı profilden, vücudunun üst kısmı cepheden, bacakları ise gene profilden görünmektedir. Büyük figürün üzerindeki elbise topuklarına kadar değil, baldırlarına kadar uzanmaktadır. Büyük figürün karşısındaki küçük figür, büyük figüre karşı durmaktadır. Giydiği elbise tıpkı büyük figürünküne benzemektedir. Hatta biraz daha da uzuncadır. Bu küçük figür, başında sorguçlu bir miğfer taşımaktadır. Sağ elini biraz geride tutan figür sol elinde bir asâ tutmaktadır. Duruşuna göre tapınma (ibadet) pozundadır. Görünüş vaziyeti de büyük figürünki gibi Hitit usul ve âdetine uymaktadır. (Res. 1)

2. Envanter Nr. KRy 14 olan ortostat'ın eni 70 sm., boyu 123 sm., kalınlığı ise 24-28 sm. dir. Gene gri-siyah renkte bazalttan olan bu ortostat'ın kabartma yüksekliği 1,4 sm. olup birinci ortostat gibi nispeten iyi muhafaza edilmiştir. Yalnız, diğer ortostat'ta olduğu gibi, yer yer gözenekler bulunmaktadır. Taşın sol üst köşesi kırıktır. Bundan başka, büyük figürün alın (kaş dahil) ve saçının bir kısmı bozulmuştur. Büyük figürün sağ elinde bulunması lâzım gelen kuş (ki bunu birinci röliyeften biliyoruz) bu röliyefte tamamiyle harab olmuştur; fakat izlerini taşta görebiliyoruz. Sol elindeki tavşan ise birinci röliyeftekinin aynıdır. Bu röliyefteki büyük figür de birinci rölyefe her bakımdan büyük benzerlik gösterir. Yalnız küçük bazı farklar vardır. Bir kere, burada elbise daha kısadır. Bundan başka, büyük figürün önündeki küçük figür de büyük figür ile aynı cihete doğru durmuştur. Hem büyük figür hem küçük figür sola doğru müteveccihtir. Küçük figürün elindeki semboller, taş çok bozuk olduğu için, pek seçilememektedir; yalnız sağ elinde bir asâ tutmuş olması muhtemeldir.

3. Envanter Nr. KRy 4 olan ortostat'ın eni 72 sm., boyu 123 sm., kalınlığı ise 24-30 sm. dir. Bu ortostat diğer ikisine nazaran daha iyi bir vaziyettedir. Taşın sağ kenarının üst kısmı ve figürün elindeki kuşun başı da kırıktır. Kabartma 0,5-1 sm. derinliğinde olup boğa üzerinde duran bir tanrı ve muhtemel olarak oğlunu (?) tasvir etmektedir. Tanrı sakallıdır ve diğer ortostat'ların aksine olarak, sağ elinde tavşan ve sol

elinde bir kuş tutmaktadır. Bıyığı traşlıdır. Tanrının başında "Polos„ nevinden bir serpuş bulunmaktadır. Duruşu esas Hitit kabartmaları usulüne uygundur, elbisesi kısa bir eteklik şeklindedir (yani boyu dizlerinin üstündedir). Tanrının önündeki küçük figür de tanrı ile aynı cihete doğru durmuştur. Tanrı ile küçük figür ve boğa her üçü sağa doğru müteveccihtirler. Boğanın boynuzları üzerinde duran küçük figür sakallıdır ve bıyığı traşlıdır, baş tezyinatı ise diğer ortostat'lardaki tanrı figürlerine benzemektedir. Bu küçük figür ellerini ileri doğru, sanki ibadet ediyormuş gibi uzatmıştır (Res. 3).

Bu umumi tarifleri yapıktan sonra ortostat'ların izahlarına geçelim:

Zannımıza göre ilk iki ortostat ilkönce izah edildikten sonra diğer ortostat'ın izahı bir derece kolaylaşır. Fakat bu izahların umumiyetle pek kolay ve kati olmadığını itiraf etmek lâzımdır. Çünkü Karatepe'de çıkan bütün ortostat'lar arasında, Daemon'lar müstesna, tanrı tasvirleri yalnız bu üç tasvire inhisar etmektedir. Onun için izahlarımızda pek dikkatli davranmak zarureti vardır. Acaba bu iki ortostat hangi tanrıya aittir?

Şimdiye kadar bir çoğumuz bu iki ortostat'ın üzerindeki büyük figürlerin birer tanrıyı tasvir ettiğini tahmin ediyorduk. (Bk. Bossert, Orientalia Vol. XVII Nova series, Fasc. 4, 1948, Pl. XXIX-XXX). Bu böyle olunca büyük figürün bir tanrıyı, karşısındaki küçük figürün ise bir kıralı (takdis edilmek üzere gelmiş) tasvir ettiği kabul olunabilirdi. Hemen arkasından gelen ortostat üzerinde ise gene aynı tanrı, bu sefer önünde oğlu olduğu halde, tasvir edilmiştir, denilebilirdi; çünkü biliyoruz ki aynı istikamette bir büyük ve bir küçük figür daima baba ve oğlu tasvir eder. Fakat yukarıdaki izah tarzına şu aşağıdaki noktalardan itirazlar yapılabilir: 1) sakal vaziyeti, 2) saç vaziyeti.

Büyük figürün yüzünde sakalı andıran hemen hiç bir şey yoktur. Halbuki, bildiğimize göre, tanrılar muhterem varlıklar olduklarından, hemen hemen daima sakallı olarak tasvir olunurlar. Mamafi sakalsız tanrılara da muhtelif zamanlarda tesadüf edilmiştir. (Mes. Bossert, Altanatolien, 1942, Yazılıkaya tanrıları: 532, 537, 541, 545-6; Fraktin: 552; Ahçaköy: 567; Yeniköy: 570)

Diğer taraftan, tanrı yüksek bir şahsiyet olduğu için hemen her zaman başında bir serpuş veya şapka taşımaktadır. Burada ise sadece file gibi bir şey görünmektedir. Şapkasız tanrılara pek muahhar zamanlarda ve ender olarak tesadüf edilmektedir. (bk. Bossert, Altanatolien, Berlin, 1942, Nr. 780-782 : Darende stel'i). Bütün bunlardan dolayı bu büyük figürün tanrı figürü olmayıp kıral figürü olduğu neticesine de varılabilir. Elindeki tanrı sembollerine gelince (yani kırların koruyucu tanrısına ait semboller), bunları tanrının huzuruna çıkan herhangi bir kıral da taşıyabilir. (Tanrı sembolleri taşıyan bir çok kıral ve kıraliçe misalleri verilebilir: meselâ bk. Bossert, Altanatolien, Berlin, 1942 Nr. 805, 866). Büyük figür, bu suretle sadece bir kıral tasviri olarak kabul edilince, karşısındaki küçük figürün de tanrı olması lazım gelir. Küçük figürün başında bir harb miğferi vardır. Böyle miğferler Karkamiş'te pek boldur. (Bossert, Altanatolien, Berlin, 1942, Nr. 843) Figür tamamiyle seçilememekte olduğundan, sakallı olup olmadığı pek belli değildir. Burada hatıra gelebilecek nokta, tanrının nasıl olup da küçük tasvir edilmiş olduğudur. Bildiğimize göre Hitit ananesinde tanrılar ekseriyetle büyük ve kırallar da küçük olarak resmedilmektedir. Fakat küçük tanrı tasvirleri de vardır. (Meselâ J. Lassus, Documents d'Etudes Orientales, Inv. Arch... Tome II, 1936, Pl. III, 2. Bu röliyef Tel-Harran'da bulunmuştur.)

Diğer taraftan, tanrının küçük olması filolojik mülâhazalarla da izah olunabilir. Samî metinde "dökülmüş figürler„den bahsedilmektedir. Dökülmüş figürler sadece küçük figürler olabildiğine göre, bu izahımız yersiz sayılmasa gerektir. Bütün bunların izahından sonra her iki ortostat'ı bir "procession„ sahnesini tasvir eder gibi düşünmek zannımızca daha makul olur. Burada bir aile sahnesi ile karşılaşmaktayız: Baba oğul ve torun tasvir edilmiştir. Tanrıdan sonraki ilk figür veliaht, ondan sonraki onun oğlu, ve daha arkadaki de asıl kıraldır. Kıral, her iki prensi önüne katmış, tanrıya takdis edilmek üzre getirmektedir. Hem veliaht hem kıral aynı şekilde resmedilmişlerdir; buna bir çok misaller verilebilir. (Meselâ Bossert, Altanatolien 837-838).

Küçük tanrı burada sadece harb tanrısı olarak tasvir edilmiştir.

Boğa üzerinde oğlu ile duran figüre gelince, buna tek tanrı değil, iki tanrının birleşmiş (Synkretismus) şekli nazariyle bakmak daha doğru sayılsa gerektir. Çünkü bu tanrı hem boğa üzerindedir, hem de bir elinde tavşan, diğer elinde kuş taşımaktadır. Yâni Juppiter Dolichenus'un Hitit'lerdeki prototipi gibi kabul edebileceğimiz fırtına tanrısının, hem de "kırların koruyucu tanrısı"nın sembollerini bir araya getirmiş ve birleştirmiş bulunmaktadır. Daha ziyade izah edelim: Juppiter Dolichenus'un ilk şekli gibi kabul edilen ve Tell Ahmar'da bulunmuş olan bir fırtına tanrısı, bir elinde yıldırım demeti, diğer elinde de çifte balta ile tasvir olunmuştur. Diğer taraftan doktora tezimde izah ettiğim gibi, "kırların koruyucu tanrısı "bir geyik üzerinde durur ve elinde sembol olarak hem bir kuş (kartal), hem tavşan ve yay tutar. (Buna misal olarak Hacı Bebekli stel'ini gösterebiliriz: Bossert, Altanatolien, Berlin, 1942, Nr. 817).

Halbuki bizim tetkik mevzuu olarak ele aldığımız Karatepe ortostat'ındaki tanrı, yukarıda izah ettiğimiz iki tanrının sembollerinden birer kısmını, (birinden boğa ve diğerinden tavşan ve kuş) alarak yeni bir şekil olarak meydana çıkmıştır ki buna iki tanrının birleşmiş şekli demek hatâ olmaz. (Elinde tavşan ve kuş tutan tanrı tasvirleri: Bossert, Altanatolien, Berlin, 1942, Nr. 817, 816, 941, 595 ve kuşsuz olarak: 818, sadece kuş: 570).

Filolojik izaha gelince: Maalesef filoloji bize pek fazla malûmat vermemektedir, çünkü pek az yerde tanrı adı geçmektedir. Meselâ :

(Ben Asitavandas'ım, Güneşimin adamı, $^{\text{Baal'in}}_{\text{Tarḫuntz}}$) hizmetçisi).

Kolon II, 11 :

(Ve beni $^{\text{Baal ve RŞF SPRM}}_{\text{Tarḫuntz Rundas}}$) (kuşlu tanrı) gönderdi. Bu kaleyi inşa etmek için

(ve ben KRNTRYŞ Baal'ini orada oturttum.) gibi ibarelere rasgeliyoruz. Bundan, asıl tanrının samî dilinde Baal, hiyeroglifte Tarḫuntz olduğunu ve kuşlu tanrının da, yani RŞF SPRM'in Rundas mukabili olduğunu bu metinlerden anlıyoruz. Daha sonraki bir yerde, hiyeroglifte KRNTRYŞ mukabili Tarḫu geçmektedir. Halbuki Tarḫu aynı zamanda Baal mukabili olarak da geçmektedir. Bu bizim yukarıdaki "Synkretismus„ fara-

ziyemizi kuvvetlendirmektedir. Bu filolojik izahı Prof. Bossert de bana teyid etmiş bulunmaktadır, lâkin kendisi henüz bu mevzu üzerinde neşriyat yapmış değildir.

(KRNTRYŞ'e gelince, henüz izah edilememiş ve samî olduğu ispat olunamamıştır. Friedrich bunu Kilikya'daki Kelenderis ismi ile izah etmek istemekte ise de, böyle bir isim hiyeroglif kısmında hiç geçmemektedir.)

Bu isim izah olunduğu takdirde mevzuumuzun biraz daha aydınlanması kabil olacaktır, kanaatindeyim.

Dr. EMİN BİLGİÇ (Ank. Ü. D. T. C. Fakültesi Sumeroloji Asistanı), **Eski Babil Çağı alış-veriş vesikalarının münakaşalı bir meselesi ve izah yolu :**

Heyetinize arzedeceğim bu konu, esas itibariyle büyük bir insicam içerisinde mütalâa edilmesi ve geçtiği bir çok metin yerlerinin birlikte ele alınması halinde zihinde daha vazıh bir şekilde tebellür edecek mahiyettedir. Bununla beraber, ben Babil ve umumiyetle çivi yazısı sâhası iktisadi meseleleri arasında, üzerinde durulmuş, fakat ya sade filolojik veya sade şeklî-hukukî bakımdan izaha kalkılmak ve iktisadî esaslara riayet edilmemek suretiyle yanlış bir hükme bağlanmış olan bu meseleyi, ancak çok zaruri bazı filolojik kayıtlar dışında, sırf iktisat tarihi ve iktisadî esaslar çerçevesinde sunmaya gayret edeceğim.

Mesele şundan ibarettir: İsin-Larsa ve bilhassa Eski Babil çağı vesikalarında borçluluğu ifade eden çesitli terimler arasında, birine şimalî, diğerine cenubî Babil mukavelelerinde raslanıp birbirinin müteradifi olan iki terim, şimdiye kadar Schorr, Koschaker, Landsberger gibi üstadlar tarafından "faizsiz borç„ diye kabul edilmek suretiyle, bu tabirlerle adlandırdığımız bir çok metinlerin umumi ve iktisadi mahiyeti hakkında vazıh bir fikir edinilmesi imkânsızlaşmıştır. İşte biz burada bu terimlerin "faizsiz borç„ diye alınmalarının doğru olmadığını ve bizim, metinler üzerindeki araştırmalarımıza göre, az sonra açıklıyacağım "bir başka nevi faizli borç„ mânasına geldiklerini izah ve ispata çalışacağız. Yalnız şunu hemen

belirtmeliyiz ki bu terimler, alış-veriş vesikaları arasında yer alan borç senet ve mukavelelerinde geçerler. Ve borç vesikalariyle ilgili, bir nevi borcu teşkil eden bu iki terimin izahına girişmeden önce, bir kaç cümle ile borç vesikalarının ve nüansları bir tarafa bırakılarak, umumî mahiyetiyle borç fikrinin Mezopotamya'da ortaya çıkışı üzerinde bir parça durmak, kanaatimce, meselenin tam açıklanabilmesi için lüzumludur.

Borç vesikalarının doğuşu :

Mezopotamya'da borç vesika ve terimleri çivi yazılı kaynakların ilk örneklerinden itibaren görülmezler. Çünkü hububat olsun, maden olsun, muayyen miktarları muayyen değerde olup bir nevi para yerine geçen maddelerle peşin alış-veriş, bu sâhada daha ilk çağlarda inkişaf etmiş bir vaziyet arzeder. Gerek eskiden beri Mezopotamya'da anane halinde devam edegelen peşin alış-veriş, gerekse Sumer'lilerin idare ve mülkiyet telâkkileri, Eski Sumer çağında borç mefhumunun iktisadî mânada bir inkişaf kazanmasına ve böylece borç mualelerinin vesikalarla tespitine fırsat vermemiştir. Malûm olduğu üzre Eski Sumer şehir beylikleri çağında, şehir hudutları dahilindeki arazi, şehir beyine ve mabede mal ediliyor, halkın elinde arazi ve fazla emlâk bulunmuyordu. Halk, saray ve mabedin memur veya işçisi olarak çalıştırılıyordu. Bu hal Akad hanedanını takip eden Yeni Sumer çağı dediğimiz devrede de aynı şekilde idi. Ve bu devletçilik sistemi, bilhassa Eski Sumer çağında şahsî mülkiyet ve şahsî hukukun gelişmesine bağlı olan borç mefhumunun iktisadî bir mesele olarak ortaya çıkmasına müsait değildi. Bu zamandaki mukaveleleri, sarayın halka tarla, ev, bahçe kiralamaları, satış mukaveleleri, işçi kiralama mukaveleleri vesaire teşkil ediyordu. Büyük ve merkezî bir devlet kuran Akad hanedanı zamanında ise yine, herhalde Sumer tesiri ile, devlet hudutları içerisindeki geniş arazi sarayın malı sayılmakta devam etmiştir. Fakat umumi mânada " faizli borç „ mefhmunu karşılıyan Akadca *ḫubullum* tabirinin yine de bu zamanda ortaya çıktığını söylememiz lâzımdır. Esasen bu zamanda fertlerin şahsî emlâk üzerine alış-verişte bulunduklarına dair bazı vesikalara da raslamak mümkün olmaktadır. Bu sebeple biz, *Sumer devlet sosyalizmi idaresi* ve bu idareye bağlı *devlet mül-*

kiyeti sistemi içerisinde inkişaf edemeyip, Sumer'lilerin devlet olarak ortadan kalktıkları ve Sâmî halk arasında erimeye başladıkları İsin ve Larsa hanedanları zamanında birdenbire şekillenmiş bir halde ortaya çıkan şahsî mülkiyet ve şahsî hukuk fikirinin, nüve olarak Akad'larda, yani Sumer'lilerin karşısındaki Sâmi'lerde varlığını kabule mütemayiliz. Sahsî mülkiyet fikrinin doğmasına bağlı olduğunu kabul ettiğimiz borç ve ödünç formül ve vesikalarının Yeni Sumer çağında bol miktarda ortaya çıkmıya başlaması ise aşagıdaki tarzda izah edilebilir :

Ur'da borç vesikalarının ortaya çıkışlarının sebepleri :

1. Artık bu zamanda, tâbî Sâmî halkın tesiri, zamanın ilerlemesi, iktisadî şartların ve zihniyetin değişmesi neticesinde ticari hayatta bir hareketlilik ve canlılık meydana gelmesi, alınan veya satılan malın veya bedelinin sonradan tediye edilmesinde tarafların bir fayda ummasını icabettirmiş ve bunun neticesi olarak daha Yeni Sumer devrinde borç vesikalarının bol miktarda ortaya çıkması mümkün olmuştur.

2. Devlet vergilerinin halk tarafından zamanında tediye edilmemesi ve devletçe bakiye vergilerin sonradan devlet istihkakı olarak tahsiline imkân araştırılması neticesinde de, geniş ölçüde borç vesikaları meydana gelmiş olması muhtemeldir.

3. Kıtlık yıllarda devletin elindeki hububatı, sonra ödemeleri için, karşılığı para olarak gösterilemek suretiyle bir vesika mukabilinde halka dağıtması da borç vesikalarına mebde olabilir.

Eski Babil çağının çeşitli borç terimleri :

Bu üç fikrin de borç vesikalarının üçüncü Ur hanedanı zamanında geniş ölçüde ortaya çıkmasına aynı derecede âmil oldukları söylenebilir. Fakat bu zamanın borç tabiri yine Akadça *ḫubullum* olan Sumerce $ḪAR=ur_5$ dur. Asıl çeşitli mâna ve mahiyette borç terimleri ve vesikaları, ilk defa Koschaker ve Landsberger tarafından şahsî mülkiyet fikrinin bütün şümuliyle meydana çıktığı ortaya konan İsin ve Larsa hanedanları zamanından itibaren şekillenmiye başlamış ve Eski Babil çağında tam gelişmiş şeklini almıştır. Burada sadece ismen sayacağımız bu borç terimleri şu tertipte sıralanabilirler:

1. Borç objesini teşkil eden terimler: *qaqqadu* (ödünç olarak alınan meblâğın ele geçen miktarı), *milqîtu (=šu-ti-a.* Bu da borç objesidir, *gir*$_2$ bulunan metinlerde *šu-ti-a, namḫartu* karşılığı ve Koschaker'in dediği şekilde idarî mahiyettedir).

2. Doğrudan doğruya borç ve ödünç münasebetine has tabirler:

a) Aslî borç terimleri: Bunlar umumî mânada borcu ifade ederler. Faizli ve faizi sonra alınacak borç: *ḪAR=ḫubullum, šu-ud-sud*^{ud}. *da = šu-dir-ra=usātum* = akraba ve dostlara faizsiz olarak ve yardım maksadiyle verilen borç.

b) Ticarî inkişaf neticesi ortaya çıkan borç şekilleri: Bu tebliğde asıl üzerlerinde durmak istediğimiz iki müteradif terim *éš-dé-a = ḫubuttatum* ve *šu-lal=qīptum* (listelerdeki diğer karşılıkları *izkim-ti-la, bābtum = KUD-gal*$_2$*-la)* bu bölümde mutalâa edilmek lâzımdır. Bir malın müşterek mülkiyetini ifade eden tappûtum "ortaklık için verilmiş borç„ ve aynı zamanda bir iş mukabilinde ücret mânalarını kendilerinde cemeden *tadmiqtum* ile yalnız Kapadokya metinlerinde geçen *be'ulātum* borç tabirleri de bu kısmın çerçevesine girerler.

Şimdi, sâhamızda borç fikrinin tekâmülü hakkında bir fikir verdikten ve çeşitli borç tabirleri arasında ele aldığımız iki sünonim terimin yerini tayin ettikten sonra, müşterek mânalarının tespiti hususundaki izahımıza girişebiliriz:

İşaret ettiğimiz gibi, Larsa metinlerindeki *qīptum*'un, *ḫubuttatum*'un tam muadili olduğu ispat edildiği için, biz esas itibariyle ḫubuttatum üzerinde durmak ve gerektikçe *qīptum*'a temas etmek suretiyle, her ikisi hakkında müşterek bir hükme varmış olacağız. Hareket noktamız şudur: Geniş anlamiyle Eski Babil çağında, yani şahsî mülkiyet fikrinin tamamiyle kökleştiği çağda, *usatum* (aslında " sadaka „ mânasındadır) gibi faizsiz olarak ve yakın kimselere yardım maksadiyle verilen bir borç tabiri ile, *tadmiqtum* gibi, ticarî işlerdeki yardımcılara, sonunda ücret yerine de geçmek üzre önceden verilen faizsiz borç tabiri yanında, daha çok geçen, ve herkese verilebilen *ḫubuttatum*'un faizsiz olmıyacağı, ve hiç bir fayda beklemeden servet sahiplerinin ellerindeki hazır servetlerini tehlikeye koymıya bir sebep mülahaza edilemez. Bu düşünce ile alışveriş ve borç

vesikaları üzerinde umumiyetle çalışırken, bir taraftan Eski Babil'de, diğer taraftan çağdaş Elam vesikalariyle Yeni Babil çağı senetlerinde bu tâbirin geçtiği bütün yerleri gözden geçirdik. Bu fırsatta tespit ettiğimiz aşağıdaki esaslar *ḫubuttatum* ve sünonimi olan *qīptum*'un Eski Babil'de "borç daha alınırken faizinin hesaplanarak senette yazılı yekûna ilâve ve ithal edilmiş olduğu hal„'i ifade ettiği kanaatini bize vermiş ve bu tespitimiz ilgililerce kabul edilmiştir.

Bu kanaatimizin esasları şunlardır:

1. Gerek *ḫubuttatum*, gerekse *qīptum* terimleri geçen bir çok vesikalarda, kaydedilen borç miktarlarının küsurlariyle tam rakamları arasında sabit bir nispet müşahede edilmektedir. Bu nispet, gerek para, gerekse hububat borçlarına ait faizi açık yazılmış olan *ḫubullum* vesikalarında ve muhtelif listelerde görülen 1/3 - 1/5 nispetleridir. Yani *ḫubuttatum* vesikalarında da %20-33 nispetinde faiz, daha borç alınırken yekûna ilâve edilmiş olarak bulunmaktadır. Eğer iade mühleti geçirilirse, bazı vesikaların delil teşkil ettiği üzere, *ḫubuttatum* halindeki borcun aynı zamanda cezai şartlar olmak üzre, faiz nispetinde açıkca kaydedilen *ḫubullum* şekline inkılâp ettiği de bazı vesikalardan tespit edilebilmektedir.

2. Bu hesaba müstenit sebebin yanında umumiyetle para borçlarının, kış aylarında alınıp hasat mevsiminde iadesi şart koşulduğundan, üstü kapaklı mahsul ihtikârı (verhüllter Fruchtwucher) olarak kabul edilmeleri imkânsız olan *ḫubuttatum* ve *qīptum* adındaki hububat borçlarının, faiz bahis mevzuu olmadıkça iktisadî mânalarının anlaşılmaması da onların faizli borçlar olacağını gösterir. Aksi takdirde, bir menfaat beklemeden ödünce vereceğine, herkes kendi servet ve hububatını elinde tutardı. Veya bunları *ḫubutattum* veya *qīptum* değil, *usatum* adı altında borç olarak verirdi.

3. Bunlar üstü kapaklı tarla veya bahçe kirası (verhüllter Pachtvertrag) mukavelesi olarak da alınamaz. Çünkü bazı metinlerde *ḫubuttatum*'un bir mevsimden fazla bir müddet için, meselâ 3 sene için verildiği görülür. *šakinūtu* denilen bir bahçe veya tarlanın mahsulünü bir mahsul mevsimi için satıp parasını önünden alma mukavelesi de olamaz. Çünkü bunun da bir hasat mevsiminden fazla yapılması umumiyetle beklenemez.

4. Bazı vesikalarda *ḫubutattum* ve *qīptum*'u takip eden "faiz yoktur„ ibaresi, şimdiye kadar bunların faizsizliği için bir delil olarak alınmış ise de, faiz, ödeme sırasında yekûna dahil edildiğinden, bu kayıt sadece bu müddet zarfında faizin mevzuu bahis edilemiyeceğini ifade eder. Hakikaten faizsiz olsalardı *usatum* gibi bunlar da, bu "faiz yoktur„ kaydından azade ve yalnız başına bulunurlardı. Çünkü o zaman için bunların herkes tarafından kolayca anlaşılması tabii sayılmak lâzımdır.

İşte böylece hülâsa ettiğimiz esaslara göre Eski Babil çağı iktisadî kaynaklarının münakaşalı bir konusu olan *ḫubuttatum* ve *qīptum*, tamamiyle iktisadî mânayı haiz, faizli borçları ve bu kelimeyi havi vesikalar da faizli borç ve ödünç mukavelelerini teşkil ederler. *qīptum* tâbiri hemen aynı mânaya yakın olarak Kapadokya vesikalarında da geçer, fakat Eski Babil ve Eski Asur çağlarından sonra bu terim tekrar görülmez. *ḫubuttatum* ise muasır Elam ve muahhar Yeni Babil vesikalarında ayrıca ele alınmak lâzım gelen başka bir mânadadır, yani hakiki faizsiz borç anlamındadır.

Prof. A. GABRIEL (İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsü Müdürü), **Frikya'da Midas şehri kazıları:**

"Midas mezarı„ veya "Midas anıtı„ namiyle maruf kaya âbidesinin yüz yılı aşan keşfinden beri, bu anıtın yanı başındaki arkeolojik mevki ancak 1936 yılından sonra sistematik araştırmalara mevzu olmuştur. Bu yılda ve bunu, ikinci cihan harbinin 1939 da patlak vermesine kadar takip eden senelerde, İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsü burada arkeolojik kazılar yaptırmıştır. Harb dolayısiyle durdurulması icap eden mesaiye ancak, bu yılın eylül ayında yeni baştan devam edilebilmiştir. Bu defa hafriyat fiilen İstanbul Üniversitesi Doçentlerinden Dr. Halet Çambel tarafından sevk ve idare edilmiş, heyete mimar olarak Yüksek Mimar Bayan Mualla Eyüboğlu ve yardımcı olarak da İstanbul Üniversitesi Arkeoloji Bölümü talebelerinden Bay Adnan Pekman ile Aziz Albek katılmışlardır.

Hafriyatta bir çok temel ve bina kalıntılarının meydana çıkarılması sayesinde, uzun bir zamandan beri sorulup da

cevapsız kalan çeşitli soru ve meseleler kati olarak halledilebilmişlerdir. Bugün artık Midas anıtına mücavir akropol üzerinde bir şehrin varlığı tespit edilmiş bulunmaktadır. Bu şehre ait kesif ev grupları ve izahları hayli müşkül görünen daha büyük ebadda başka yapılar bulunmuştur; görünüşe göre bunlar biribirini takip eden bir kaç iskân devrine tekabül eder. Meydana çıkarılan eserlerin tetkiki neticesinde beliren pek çeşitli ve muğlak meselelerin bu kadar kısa bir tebliğde ortaya konmaları mevzuubahis olamıyacağı için, burada ancak, bugün kati olarak tespit edilmiş sayılabilecek noktaların hülâsasiyle iktifa olunacaktır:

1. Birinci binden öncesine ait bir şehir topluluğunun varlığı.

2. Bu iskânın M. ö. 1 inci binin ortalarına doğru tahribi.

3. Ömrü M. ö. 4 üncü asırla nihayet bulan yeni bir şehir topluluğunun kuruluşu.

4. Nihayet plato üzerinde, anlaşıldığına göre, Bizans devrine kadar yaşamakta devam etmiş olan, muahhar devre ait bir mâbedin varlığı.

Bu ilk neticelere daha başka mutalar katılmaktadır. Midas anıtına bundan böyle artık bir mezar olarak değil, nezrî bir âbide gözüyle bakılmalıdır. Anıta bitişik olarak, mâna ve ehemmiyeti başka bir yerde izah edilecek olan gayet hususi karakterli bir revakın bulunmuş olması, üzerinde, Midas adından gayri, henüz çözülemeyen birçok yazılar bulunan bu kaya âbidesinin önünü bir nevi âyin yeri olarak kabul etmekliğimize müsaade eder. Bunun haricinde sayısız birçok kaya âbideleri, sunaklar, yazılı taşlar, işlenmiş hücreler bulunmuş ve incelenmiştir. Daha önceleri görülüp de başkalarınca tarif edilmiş olanlar da, teferruatlı, sahih ve kati incelemelere tâbi tutulmuşlardır ; neşriyatımız çıkınca elde edilen yeni belgeler, şimdiye kadar sıhhat ve doğrulukları ancak pek takribi bir kıymet taşıyan eskilerin yerine geçecektir. Akropol'ün kuzey-batısındaki kayalıkların dibinde ayrıca, gene nezrî mahiyette geniş bir çeşmenin bulunmuş olduğu da burada kaydedilmeden geçilmemelidir.

Nihayet hafriyat neticesinde, şimdiye kadar hiç beklenmedik bazı inşaat kompleksleri de meydana çıkarılmış bulun-

maktadır ; bunlar ana kaya içerisine oyulup da yer altına inen gayetle derin merdiven ve geçitlerdir. Bu komplekslerin birincisinde birikmiş olan toprak hemen hemen tamamiyle boşaltılmış, iki merdivenin muazzam ebadda bir yeraltı mağarasına yol verdiği görülmüştür. Yukarı şehrin içilecek su ihtiyacını temine yaradığı muhtemel olan bu komplekste işçilik bir haylı intizamsız, hatta yer yer kabadır ; onu ilk iskânla hemzaman saymak mümkündür. Akropolün güney-batısında bulunan diğer bir merdiven grubu, düzenli bir nizama tâbi tutulmuş bir basamaklar serisini ihtiva eder. Bu yeraltı merdivenlerden biri çok derine iner ve sivri kemerli bir nevi tünel manzarası arzeder. 1939 'da keşfedilen bu merdiven 1948 de boşaltılmağa başlanmışsa da, henüz dibine inilememiştir. Gene aynı komplekse dahil buna mümasil bir tünelin yan cidarlarından birinde dört ayaklı bir hayvanla ayakta duran bir insan tasvirini ihtiva eden gayetle kaba bir kabartmanın varlığı, bunların da 2 inci binin sonlarına ait olduğu fikrini akla yakın kılar. Bununla beraber, bu yeraltı inşaatın hakiki mahiyeti kesin olarak ancak hafriyatın tamamlanmasından sonra meydana çıkacaktır.

Şimdiye kadar elde edilen esas neticeleri bu suretle gözden geçirmiş bulunıyoruz. Bol sayıda bulunmuş çanak çömlek bakiyeleri ayrı ayrı tarihlerin nisbi bir katiyetle tespit edilmesine imkân verdiği halde, hiç şüphe yok ki Frik yazılarının çözülmesi, yalnız kazı yerimiz hakkında değil, Frik medeniyetine ait belgelerin mevcut olduğu bütün yerlere ait de yepyeni ve daha kati bilgilerin elde edilmesine imkân verecektir.

Nihayet, hafriyat ümit ettiğimiz üzre ileride de devam ettirilebilirse, daha bir çok beklenmedik neticelerle karşılaşacağımızdan şüphe yoktur. Bu yıl bile kazıya nihayet verildiği sırada "Midas şehri„ cıvarında prehistorik bir mezarın keşfi bu mıntakanın pek kadîm bir tarihte iskân edildiğini göstermiştir. Esasen karakteri, iklimi ve topraklarının mahiyeti bakımından bu sahanın en eski Anadolu kavimleri tarafından iskân edilmiş olması hiç de şaşılacak şey değildir. Bahis mevzuu edilen mezar hakkında gereken bilgileri verme işini Halet Çambel'e bırakıyorum.

Dr. HALET ÇAMBEL (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doçentlerinden), **Frikya'da, Midas şehri yanında bulunan prehistorik mezar:**

Afyonkarahisar ilinin Yazılıkaya köyünde, yani kadîm Frikya'nın Midas şehrinde, İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsü namına harbden önce başlanılan kazı, uzun bir fasıladan sonra 1948 yılında fiilî idaremiz altında ve Afyonkarahisar müzesi müdürü Süleyman Gönçer'in de iştirakiyle tekrar ele alındı (bk. s. 225). İyi bir tesadüf eseri olarak çalışmalarımızın son gününde bu mevkide prehistorik bir mezar açınağa muvaffak olundu. İşçilerimizden biri tarlasını sürerken sapan demirinin bir taşa takıldığını, taşı kaldırınca altından bir mezar çıktığını, içersindeki iki çömlekle üstteki taş levhayı alıp iskeleti yerinde bıraktığını ve mezarı yeniden kapattığını haber vermiş, çömlekleri bize göstermişti. Bunların her ikisi de prehistorik devre ait olduğundan, mezarı tetkik etmeye karar verildi.

İskelet, toprağın bugünkü seviyesinin hemen altında bulunan, 1.50 x 1.70 m. boy ve 0.90 m. derinlikteki bir taş örünün içerisinde bulunuyordu. Bu örünün (Res. 1). yan cıdarları, doğrudan doğruya toprağa oturtulmuş ve toprak harçla bağlanmış büyükçe taşlardan yapılmıştı. Kuzey-batı dıvarında köşeye yakın 0.45-0.65 m. genişliğinde geçit şeklinde bir gedik görülmekteydi. Anlaşıldığına göre örünün üstü aslında taş levhalarla örtülmüştü. İskelet güney - doğu dıvarının dibinde baştanbaşa hafifçe yükseltilmiş bir nevi toprak platforn üzerine boylu boyunca uzatılmıştı (Res. 2). Kafa cenup-batıya, ayaklar kuzey-doğuya, bu topraktaki dıvarın altına doğru uzanmıştı. Ehemmiyetsiz bir kaç küçük kemikten başka iskeletten ancak kafa tası ile bacaklara ait uzun kemiklerin bir kısmı kalmıştı. Öğrendiğimize göre, yukarıda adı geçen kapların her ikisi de ayaklara yakın, bunların hafifçe kuzey - batısına yerleştirilmişti. Mezar daha önceleri, hatta sapanın takılması neticesindeki açılmasından evvel karıştırılmış olduğu için, içersine taş ve toprak dolmuştu. Bu arada iskeletin üstünde ve etrafındaki toprakta bulunan bazı muahhar keramik parçalariyle hayvan kemikleri de ihtimal buraya sonradan dolanlar meyanındadır.

Yukarıda adı geçip de halen Afyonkarahisar müzesinde bulunan iki kap maalesef kırıktı. Bunlardan parçaları bulunup da tamamlanabilen bir tanesi gaga ağızlı ve burmalı kulplu 14,3 sın. yüksekliğinde bir testiciktir (Res. 3). Diğeri, boynu yukarıya doğru genişleyen daha küçük (boy: 6 sın.) bir vazodur. Gerek birincisinin gerekse ikincisinin dış sathı kırmızı astarlı ve mücellâdır. Her ikisi de Anadolu'da "bakır devri„ denilen safhaya, yani batı Anadolu terminolojisine göre, Kusura B safhasına aittir. Benzer nümunelerine Afyonkarahisar dolaylarındaki hemzaman mezarlarda (ve bilh. Afyon'un güney-batısındaki Kınık mezarında) raslanan bu eserleri, daha yakın bir takribiyetle M. ö. 3 üncü binin 2 inci nısfına maletmek mümkündür.

Yazılıkaya'da M. ö. 3 üncü bine ait bir mezarın bulunmuş olması şüphesiz ki ilgi çekici bir olaydır. Daha önceki kazı mevsimlerinde Prof. Dr. C. E. Haspels tarafından bu mevkide ancak dördü bakır devrine, ikisi ise kalkolitiğe maledilebilecek arızi bir kaç prehistorik keramik parçası bulunmuştu, bir iskân veya mezarlık yerine ait hiç bir ize tesadüf edilememişti. Bu defa bulunan mezarın bir nekropola ait olduğu akla gelebilir. Gerçi mezarın bulunduğu tarlanın sathında muahhar devirlere ait çanak çömlek parçaları pek bol olmakla beraber, bakır devrine ait ancak 1-2 parçaya tesadüf edilebilmiştir. Buna rağmen, bundan sonra yapılacak araştırmalarda buralarda bir mezaristan veya iskân yerinin bulunması hiç de imkânsız değildir. Prof. C. E. Haspels ile birlikte İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi adına yaptığımız gezi sırasında, Yazılıkaya dolaylarında tespit edilen kalkolitik ve bakır devrine ait bazı prehistorik istasiyonların varlığı da bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

Dr. M. SELÇUK AR (Ankara Üniversitesi İlmî yardımcılarından), **Çivi yazılı kaynaklarda geçmekte olan "Türk„ adının izahı:**

[Bu tebliğ genişletilmiş olarak kitap halinde çıkacaktır].

II. Klâsik Çağlar ve Bizans Seksiyonu

Açılma saatı 10

BAŞKAN : Prof. Dr. Arif Müfid Mansel
SEKRETERLER : Dr. Jale İnan, Dr. Afif Erzen

OSMAN BAYATLI (Bergama Müzesi Müdürü), **Bergama Asklepion'undaki eserlerin onarımı :**

Asklepion'da 1928 sonbaharında başlıyan kazı daha çok sonbaharlarda on devre kadar sürdükten sonra ortaya oldukça iyi muhafaza edilimiş bir yapı topluluğu çıkmıştır.

Zeus - Asklepion mabedi, ikinci yuvarlak bina, dehliz, kütüphane, ayakyolları, kuzey yöndeki portik ve tiyatro, Asklepios tanrıya ait kutsal mahallin eski görünüşü hakkında oldukça canlı bir fikir veriyordu.

Hele kuzey portik ile tiyatronun önlerinde duran mermer parçaları bu iki yapının çok daha tam ve canlı bir şekle sokulabileceklerine işaret ediyorlardı.

Eski eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü Turizm Dairesi, bu alanda turistik bazı onarımlar yapılmasını uygun bulduklarından 1939 dan itibaren kuzey yöndeki portik ile onun arkasından küçük tiyatronun onarım işlerine başlandı.

Bugüne kadar gerek kuzey yöndeki portik, gerekse tiyatroda bir çok yerler onarılmış veya yapıların eski durumuna göre tamamlanmış bulunmaktadır.

Asklepion'da yapılan onarımları, arkeoloji bilginlerinin tetkik ve münakaşasına arz düşüncesiyle bu tebliğ Türk Tarih kurumunun dördüncü kongresine sunuldu.

Kuzey yöndeki portikte - Porticus - onarım ve tamamlamalar :

Kuzey yöndeki portik sutunları 4 - 5 metre toprak tabakasının altında kalmış oldukları için, ikişer, üçer parça halinde kırılmış olmalarına rağmen aşağı yukarı eksiksiz bir durumda yerde yatmakta idiler (Res. 1).

Kazı sona erdiği zaman, güzel süslerle bezeli mermer parçalarının eski yerlerine konarak kutsal mahalle Romalılar devrindeki görünüşü kazandırmak zor ve cesaretli olduğu kadar cazip ve faydalı bir iş olarak görünüyordu.

1939 yılı güzünde ele alınan sütunlar, üç vincin çalıştırılmasiyle eski yerlerine dikilmeye başlandılar (Res. 2). Burada iki enteresan durum müşahede edildi : Bunlardan birincisi sutun ve başlıklarının iki ayrı çeşitte olması, ikincisi de sutun gövdelerinin uzun veya kısa oluşuna göre, postamentlerin ilâve edilmiş olması veya başlıkların boy farkını denkleştirecek şekilde değişik boylarda yapılmış olması keyfiyetidir.

Sutun başlıklarından on sayısının kompozit bulunması bazı yüksek mimarları şüphe ve tereddüde düşürdiyse de kazı yapan arkeoloğların da kabul ettiği gibi mesele oldukça basit idi : Kuzey yöndeki portik sutunları Roma devrinin ortasında baştan aşağı iyon cinsinden idi. Bugün elde bulunan 20 iyon başlık bu devirdendir.

Milâttan sonra üçüncü yüzyılın ilk yarısında vukubulan bir deprem neticesinde portiğin kütüphaneye yakın kısmında sutunların ve başlıkların harap olduğu ve yerlerine zamanın modası olan kompozit çeşidi başlık ikame edildiğini düşünmek akla yakın gelmektedir.

1940 yılındaki onarım sırasında yapılan ikinci müşahede ile, kompozit başlıklı sutun gövdelerinin kısa olmaları yüzünden yüksek kaide ile, - yani postament ile - iyon başlıklı sutun boylarına denkleştirmiş oldukları tespit edilmiştir.

Öyle anlaşılıyor ki, Roma devrinin sonlarına doğru, yapılan büyük onarım sırasında, Bergama'da iyon başlıklı sutunların gövdesi boyunda mermer sutunlar her hangi bir sebepten elde edilmemiş bulunuyordu.

Kompozit başlıklı sutunlarda tespit edilen bu müşahede yanında, iyon başlıklı sutunlarda da başlıkların 24 - 33 santim arasında boy değişikliği gösterdikleri de tespit edilmiştir. Bunun da sutunlardaki boy farkını denkleştirmek için yapılmış olduğu âşikârdır.

Sutun gövdelerindeki boy farklarının yüksek kaide ve başlıklara verilen değişik boy farkı ile kapatılması, Kompozit ve iyon başlıklarının bir portikte yanyana kullanılması Ellen ve

Roma mimarlık tarihinde eşine raslanmayan garip bir orijinalitedir. Bu enteresan durum belli olduktan sonra, sutunları eski hallerinde diktiğimiz sırada başlıkları ve gövdeleri dikkatle ölçmüş, onarımı ona göre yapmış bulunuyoruz (Res. 3).

Bu portik boyunca, eski yerinde kalmış tek tük basamaklar, altlıklar bulunduğundan ve sutunlar da oldukları yere yıkılmış olduklarından burada iş görmek hayli kolaylaşıyordu. Temeller kayalık olduğundan altlıkların altında bulunan mermer plakalar bol harçla oturtuldu. Altlıklar plakalara, sutunlar altlıklara birer, ikişer demir çubukla ve kurşunla bağlandı. Bu suretle, 3 Kompozit başlıklı, 14 iyon başlıklı sutun tam olarak ve 12 sutun da yarım olarak altlıkları sutuna dikilmiş oldu (Res. 4).

Sutunların dikilmesi arzettiğim gibi eskiden kalan izlere göre yapılmıştır. Bazı tamamlamalar ve yağmurlarden, donlardan zarar görecek oyuklar ise zaruri olarak çimento ile kapatılmakla yapılmıştır. Buralara taş veya başka malzeme koymak imkânsızdı. Bu suretle, onarımlarda asri malzemenin kullanılmasını ileri sürenlerin fikirleri de yer bulmuş oluyordu.

Fakat Arkeoloji uzmanları mermer aslının meselâ trahit taşla yapılmasını kabul ettikleri halde çimentoyu kati olarak reddetmektedirler. Bunun içindir ki, bu sutunlar boyunca bulunan 120 metre uzunluğundaki üç basamak merdiveniyle, sutunlar arası mermer plâkları pek az kaldığından bunlar trahitten yapılmıştır.

Saçak tertibine gelince: Arşitrav ile friz tek bir parçadır. Bunun üstündeki gayzon ise iki parçadır. Bunları sutunların üstüne koymak için eldeki vinç tertibi kâfi gelmemiştir. Aynı zamanda saçak taşlarından bazıları da eksiktir. Bunların betonla mı, taşla mı tamamlanacağı üzerinde de durmak lâzımdır.

Sonra daha mühim olanı da vardır: Saçak taşlarının mevcut sutunların üstüne konulması, eskiden olduğu gibi portik arka duvarına bağlanması ile ilgilidir. Bu bölgenin depremleri gözönünde tutularak muvazenesi kuvvetli olmıyan yerlere fazla yük vermek doğru görülmemektedir.

Gerek bu yüzden gerekse çok paraya ihtiyaç gösteren saçak taşlarının yerleştirme işi olduğu gibi bırakılmış ve yalnız yerde bir örneği verilmiştir (Res. 5).

Tiyatronun retorasyonuna gelince:

Alt kısmı kayaya, üst tarafı kaya ve kemerler üstüne oturtulmuş beş bin kişilik Asklepion tiyatrosu mermerden yapılmıştır.

Tiyatronun oturma yerlerinin alt bölümü çok iyi durumda idi. Beş kamaya ayrılmış oturma yerleri, en aşağı kısımdan iki üç mermer sırası ile altı merdivenin kenarlarına dizilen 14'er arslan pençeli iskemleleri "in situ„ eski yerlerinde pek azı bozuk olarak duruyordu. Bütün onarım işi bu boşlukları doldurmaktan ibaret kalıyordu (Res. 6).

İlgili uzmanların tavsiyelerine göre, bunlar da mermer yerine trahitten yapıldı. Bu suretle bin beşyüz kişinin oturmasına yeter alt bölüm ortaya geldi (Res. 7).

Onarılan basamaklara seyircilerin rahatça girip çıkabilmeleri için iki yanda bulunan merdivenlerin de yapılması icabediyordu. Bunlardan soldakinin, kaya üzerinde izleri ile ortadaki sahanlığın döşemesi duruyordu (Res. 8).

Buranın merdiveni bu suretle kolayca yapıldı. Karşısına düşen merdiven ise çok bozulmuş olduğundan ayni ölçüye göre yerine konmuştur.

Merdivenler yapılırken onların mesnetleri olan duvarların yapılması işi de vardı. Bunlar da altta kalmış üç beş küçük taşın yardımiyle tamamlanmış oldu. Bu izlerin tamirde büyük rol oynadıklarını burada söylemek yerinde olur.

Oturma yerlerinin üst kısmına gelince: burası çok bozuk durumdadır (Res. 9). Batı tarafı kısmen kayalık ise de doğu kısmı tamamen kemerler üstüne inşa edilmiştir. Fakat bu kemerler şimdi çökmüş bulunmaktadır. Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünden gönderilen yüksek mimar ve arkeoloğlar buranın da plânını verirlerse burada ilk iş olarak beş kamasından birisinin yapılması tiyatronun genel durumu hakkında bir fikir vermesi bakımından faydalı olacaktır. Bu işin, Bergama'yı Sevenler Derneğine verilen turizm tahsisatından, malzemesi hazırlanmaktadır.

1944 yılı son ayında Bergama'ya gelen bakanlıklar - arası heyet tiyatroyu incelediği zaman, ikinci bölüm için 30 bin liraya ihtiyaç olduğunu kabul etmiştir.

Oturma yerlerinin en üstü, yani tepeye düşen ve tamamiyle kemerler üstüne oturtulmuş bulunan sutunlu galeri işini de bakanlıklar-arası heyet ele almış ve ilk iş olarak arka duvarının yaptırılması ve diğer tarafının ise ağaçtan tecrübe mahiyetinde kurulmasını kabul etmiş ve ancak bu şekil esasa uygun düşerse ağaç yerine mermer veya taş malzeme ikamesi yerinde görülmüştür. Bu iş için 30 bin lira tespit edilmiştir.

Tiyatronun sahnesine gelince: sahne, beş kapı üstünde üç katı olan bir duvarla süslenmişti (Res. 10). Bunun bir çok mimari mermer parçaları, kuzey portik boyunca tiyatro önünde dizilmiş bulunmaktadır. Bu işlenmiş mermerlerin ölçüsiyledir ki, sahnenin üç katlı bir duvarı olduğu anlaşılmaktadır. Bakanlıklar-arası heyet bunun üzerinde de durmuş. yaptığı incelemeler neticesinde mimari kıymeti olan bu işin mermer işçiliği yerine ahşap olarak yapılması ve böylece sahne duvarı muvaffak olduğu taktirde yerlerine eski mermer mimari parçaların ikamesi muvafık görülmüştür. Bu iş için de 40 bin lira kabul edilmiştir.

Tiyatro tamamlanırsa, bu küçük ve süslü tiyatro bütün ihtişamiyle ortaya çıkmış olacaktır. Ve bu suretle oldukça düzenlenmiş olarak açık müze halinde hem turistlerin gözleri tatmin edilmiş, hem de Cumhur Başkanımız Sayın İnönü'nün buyurdukldrı gibi "klâsik temsillerin bütün dünyaya Bergama tiyatrolarında gösterilmesi„ imkânı sağlanmış olacaktır.

YUSUF BOYSAL (Ank. Ü. D. T. C. Fakültesi Asistanlarından), **Korinth düzeninin en eski dinî yapısı olan Silifke civarındaki Olba Zeus tapınağı hakkında:**

Esas konumuza başlamadan önce Olba'yı birkaç kelime ile tanıyalım:

Olba, Silifke'den takriben 25 — 30 km. kadar kuzeyde, güney Torosların meydana getirdiği yaylalardan birinin üzerine kurulmuş tarihî bir şehirdir. Denizden yüksekliği 1100 metre kadardır. Bu bölge, yer yer çam ve diğer ağaçların meydana

getirdiği ormanlarla kaplıdır. Yazın çok sıcak olan sahile nazaran burası çok serindir. Silifke-Mara yolu buradan geçmektedir. Yol çok bozuk olduğundan, vesaiti nakliye seyrek işlemektedir.

Hellenistik çağda bu şehrin adının Olba olduğu kitabelerden anlaşılmaktadır [1]. Roma çağında ise Vespasian'dan itibaren Diokaisareia adını alır [2]. Olba'nın bugünkü adı Uzuncaburç'tur. Bu ad, halâ ayakta durmakta olan yüksek burçtan dolayı verilmiştir. Olba, Herzfeld tarafından Teokritlerin merkezi olarak gösterilmiştir [3]. Tapınağa ait bir kitabede Teokrit oğullarından Teokros'un adı geçmekte ve tapınağın çatısına ait bazı kısımları yeniden yaptırdığı zikredilmektedir [4].

Olba'ya 45 dakika uzaklıkta ve Olba'nın çok yakın komşusu olan ikinci bir şehir daha vardır. Burası eskiden olduğu gibi bugün de Ura adını halâ taşımaktadır. Ura bilhassa su kemerleriyle dikkati çekmektedir. Ekilebilecek arazi bakımından Olba'ya nazaran biraz daha geniş olan bu kısımda, eskiden büyük bir sulama teşkilâtının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu kısmı gezerken çeşitli lâhit, kaya mezarı ve kabartmalara rasladık.

Olba'daki yapı ve anıtlar, Yunan, Roma ve Bizans çağı gibi çeşitli devirlere aittirler.

1. Zeus tapınağı. Buna biraz sonra döneceğiz.

2. Çatısı piramit biçiminde olan kule şeklindeki yapı. Yapının kaide plânı dört köşe olup yüksekliği 5-6 metre kadar vardır. Çatı kısmının altında triglif ve metoplar bulunmaktadır. Josef Keil ve Adolf Wilhelm tarafından bu yapı, kule mezar adını almakta ve Hellenistik çağa tarihlenmektedir. [5]

3. Uzuncaburç. Dört köşe düzgün taşlardan yapılmış yüksekçe bir kuledir. Herzfeld beş katlı olduğunu söylemektedir. Her kat bölmelere ayrılmakta ve küçük küçük gözetleme pen-

[1] Rudolf Heberdey, Adolf Wilhelm, *Reisen in Kilikien*, Wien 1896 S. 85.

[2] Josef Keil, Adolf Wilhelm, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, vol III. 1931 S. 44 (kısaltılışı MAMA).

[3] *Archaeologischer Anzeiger*, 1909, S. 436 (kısaltılışı AA).

[4] *MAMA* S. 44.

[5] *MAMA* Taf. 31.

cereleri taşımaktadır. Jozef Keil ve Adolf Wilhelm bu yapının kesin olarak Hellenistik çağa ait olduğunu kabul ederler [6].

4. Sutunlu kapı yapısı. Bugün bu yapıdan Korinth başlığı taşıyan beş sutunla baştabandan bir kısım ayakta kalabilmiştir. Sutunlarda vaktiyle kıral ve çeşitli portreleri taşıyan konsollar bulunmaktadır. Başlıkların sitilinden Roma çağına ait olduğu anlaşılmaktadır.

5. Şehir kapısı. Ortadaki büyük olmak üzre üç tane giriş kapısı vardır. Kapıların üst kısımları kemerlidir. Büyük kapının iki tarafında vaktiyle heykel taşıyan konsollar gözükmektedir. Kapı yapısı oldukça sağlam bir vaziyettedir.

6. Tychaion. Bugün bu yapıdan Korinth başlığı taşıyan beş sutunla üzerinde kitabe bulunan baştabandan bir kısım kalmıştır. Roma çağına ait olduğu başlıklardan anlaşılmaktadır.

7. Tiyatro. Herzfeld tarafından, Marc Aurel'le Lucius Verus'un 164 / 165 senelerinde yaptırmış oldukları kabul edilmektedir [7].

Şehrin burçlarla tahkim edilmiş olmasına rağmen, etrafının bir surla çevrilip çevrilmediğine dair henüz bir şey söylenemez.

Olba Zeus tapınağı.

Herzfeld'in kabul ettiğine göre, tapınağın etrafını dılıları eşit olmayan dört köşe bir temenos çevirmektedir [8]. Tapınağın geniş cephesinde 12, dar cephesinde 6 sutun vardır. Tapınağın duvarları tamamen yıkılmış olup yalnız Bizans çağında ilâve edilen apsis'e ait duvardan bir kısım ayakta kalabilmiştir. Sutunların bir ikisi müstesna, hepsi ayakta durmakta ve yalnız dar cepheye ait ikişer sutun başlık taşımaktadır. Sutunların yüksekliği sekiz on metre kadar vardır. Sutunların alt kısımları tapınağa ait kalıntı taşlarla örtülü olduğundan, sutun kaideleri görmek mümkün olmadı. Her sutun 24 kanal taşımakta ve kanal aralarındaki çıkıntılar da İon sutunlarındaki gibidir.

Bu söylediklerimizden başka hakkında hiç bir malûmata sahip olmadığımız Olba Zeus tapınağı şimdiye kadar Peribolos duvarında bulunmuş olan bir kitabeyle tarihlenmeye çalışıl-

[6] *MAMA* S. 46.
[7] *AA* S. 438.
[8] *AA* S. 439.

mış ve bunun için de Hellenistik çağ teklif edilmiş. Bilhassa Herzfeld, Seleukos Nikator (İ. ö. 306-281) zamanını teklif etmektedir[9]. Fakat arkeoloji bu teklifleri kaydı ihtiyatla karşılamaktadır. Biz, başlıkların mukayesesi yoluyla bu tapınağın hiç olmazsa ait olduğu çağı tayin etmiye çalışacağız.

Başlıkların dördü de hemen hemen hiç tahrip olmamış sayılabilir. Sutunlar çok yüksek olduklarından, başlıkların detaylarını aşağıdan görmek mümkün olmadı. Ancak iki merdiveni birbirine bağlayarak sutuların yarısına kadar çıkmak suretiyle ön ve arka cepheye ait birer başlığın tapınağın iç tarafına bakan yönlerinden resimlerini alabildik.

Başlıklar ayrı ayrı iki blok taşın işlenerek üst üste konmasıyla meydana gelmiştir. Olba'daki sutunlu kapıya ait başlıklar da bu tarzda yapılmıştır. Bu şekildeki başlıklara bir de Atina'daki Olympieion'da raslamaktayız.

Başlığın alt kısmını iki sıra halinde sekizer kenker yaprağı (akanthus) çevirmektedir. Yukarı kısımda iç ve dış kıvrımlar (volutlar) ve bunların sap kısımları vardır. Dıştaki kıvrımların altlarında olmak üzre ayrıca dört tane daha kenker yaprağı vardır. Başlığın yukarısında ince düz bir kısım (abakus) bulunmaktadır. Böylece normal bir Korinth başlığının bütün kısımlarına sahiptir. Yalnız, Schober'in de dediği gibi, iç kıvrımlara ait sapların birbirini kat etmesiyle normal tiplerden ayrılmaktadır[10]. Şimdiye kadar neşriyatı yapılmış olan başlıkların hiç birinde bu özellik gözükmemektedir. Yalnız Olba'ya 15 km. kadar uzaklıkta olan ve Efrenk adıyla anılan bir yerde, bir yapının kalıntıları arasında bulmuş olduğumuz bir başlıkta aynı özelliği tespit ettik. Yukarda bahsetmiş olduğumuz sutunlu yol ile olan münasebeti de gözönünde tutarak, Olba Zeus tapınağının, muhitindeki yapıların bir kısmına bazı hususlarda örneklik etmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Sutun, yukarda bir inci sırasiyle nihayetlenmektedir. Başlık kısım ise inci sırasının hemen üzerindeki kenker yapraklarıyla başlamaktadır. Birinci sıranın yaprakları alt

[9] *AA* S. 441.

[10] Arnold Schober, *Der Fries des Hekateions von Lagina*, S. 22.

kısımda geniş olup yukarı doğru gittikçe bu genişliği biraz kaybetmektedir. Kenker yaprakları Roma çağında gördüklerimiz gibi bölümlere ayrılmamış, bütün bir yaprak halindedir. Yaprağın kenarını diş ve delikler çevirmektedir. Alt kısımda bir yahut iki diş gözükmekte, sonra da bir delik üç diş münavebe ile yaprağın kenarını çevirmektedir. Bu şekilde yaprağın kenarında iki delik arasında üç dişin olması yalnız Anadolu'da Hellenistik çağda görülen bir özelliktir. Yunanistan'da ilk klâsik örnek sayılan Epidauros'taki yuvarlak yapı (Tholos)nın [11] başlığı da dahil olmak üzere, Lysikrates anıtı [12] ile Atina'daki Olympieion'a [13] ait başlıklarda iki delik arasında beş yahut daha fazla diş gözükmektedir. Samothrake'ye ait başlığın ancak elle yapılmış bir resmini görebildiğimiz için, bundaki durumu iyice tespit edemedik [14]. Roma çağında Anadolu'dakiler de dahil olmak üzre, bütün başlıklarda iki delik arasında beş, bazan da dört diş bulunmaktadır.

Dişlerin tamamen yaprağın kenarına sıralanışı da Hellenistik çağda Anadolu'ya ait bir özelliktir. Milet [15] (Laodike ve Belediye dairesi), Belevi [16], Didyma [17] (burada, cella kısmına girilecek yerde bulunan iki yarım sutuna ait Korinth başlıklarını kast ediyoruz) ve Lagina'daki Hekateion'a [18] ait başlıklarda hep delikler kenardadır. Yunanistan ve Roma çağının bütün örneklerinde delikler yaprağın içine doğru ilerlemiş ve kenker yaprağı bölümlere ayrılmıştır.

Olba başlığındaki akanthus'un dişleri oldukça sivridir.

[11] *Kunstgeschichte in Bildern*, S. 139 No. 6.

[12] *Kunstgeschichte in Bildern*, S. 138 No. 8.

[13] Schober, *Lagina*, Şek 10, 11.

[14] A. Conze, *Untersuchungen auf Samothrake*, I, Lev. IX.

[15] Th. Wiegand, *Milet*, Band I, Heft 7, S. 272 Abb. 274 (Laodike için); Th. Wiegand, *Milet*, *Rathaus*, Taf. XII No, I (Belediye için).

[16] 1948 yılında Belevi anıtına ait başlıkları yerinde tetkik etmek fırsatını bulduk. Tespit edebildiğimiz yedi başlık arasında bir tanesinin yalnız alt sırasına ait kenker yaprakları işlenmiş ve diğer kısımlar olduğu gibi bırakılmış. Diğer bir başlığın da kenker yaprakları iki delik arasında beş diş taşımaktadır. Diğer beş başlıkta da kenker yaprağının delikleri arasında üçer diş bulunmaktadır.

[17] Th. Wiegand, *Didyma*, Teil I. (Tafel), Taf. 133, F. 300. Taf 134.

[18] Schober, *Lagina*, S. 19 No. 8.

Kanallar pek derin sayılmaz. Yaprağın alt kısmında kenara doğru olan kanallar birbirleriyle birleşerek aşağıya doğru bir yahut iki kanal halinde inerlerse de, yukarı kısmın kanalları biribirine paralel vaziyette aşağıya kadar inerler. Biraz kalınca olan orta damar, yaprağın mihverini teşkil etmektedir. Yaprağın üst kısmı dışarı doğru biraz kıvrılmaktadır.

Üst kenker yaprakları başlığın alt kısmından başlarlar, alt sıranın yaprakları arasında kalan sahayı doldurarak yukarı doğru çıkarlar. Yaprak öne ve aşağıya doğru büyük bir kıvrılma yapar. Yaprağın kenarında orta kısma isabet eden yerde, iki delik arasında dört diş görülmektedir. Bu, sanatkârın bu kısımdaki sahaya uymak zorunda kalmasından ileri gelmektedir. Yaprağın aşağıya doğru kıvrılması neticesinde arka kısmı da gözükmektedir. Bu gözüken kısımda da damar ve kanallar vardır. Bu bize Yunan sanatındaki bir heykelin arka kısmının da işlenmesini hatırlatmaktadır. Yaprağın gövde kısmı dişlerden gelen kanal ve damarlarla kaplıdır. Hem alt hem üst kenker yapraklarında deliklerin bulunduğu kısımdan iç tarafa doğru çizgi şeklinde kısa kanallar gitmektedir. Aynı kanalları Belevi başlığında da görmekteyiz. Bunlar Roma çağındaki kenker yapraklarının bölümlerini ayıran kanalların belki de bir başlangıcı sayılabilir.

Alt kenker yaprağının üstünden ve üst kenker yapraklarının aralarından iç ve dış kıvrımları meydana getiren sapların müşterek kısımları çıkmaktadır. Bu müşterek kısım, başlığın ikinci kısmından itibaren iç ve dış kıvrımların sapları şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Kıvrım saplarının üzerinde biribirine paralel kanallar vardır. İç kıvrımlar saat zembereği gibi üç dört defa kıvrılmışlardır. Bu şekilde çok kıvrılma da Hellenistik çağa ait bir özelliktir. Roma çağında kıvrım ekseriya bir, bazan da iki olabilir. Beşinci yüzyıla ait ve üç türlü tamamlanmış şekline sahip olduğumuz Phigalia (Bassa) başlığı ile[19], dördüncü yüzyıla ait Epidauros'taki yuvarlak yapı, Josef Keil[20] tarafından

[19] *AA*, 1921 S. 48 - 52 Abb. 1. 2, 5.

[20] Josef Keil, *Wiener Jahresheft* sayı ? (bu mecmua Ankara'da mevcut olmadığı için sayı ve sayfa numarasını koyamadık. İzmir arkeoloji müzesinde görmüştük).

üçüncü yüzyıla tarihlenen Belevi'deki anıtsal mezar ve Atina'daki Olympieion'un başlıklarındaki iç volutlar hep çok kıvrımlıdır. Hatta Milet'teki Laodike yapısı ve Didyma'daki Apollon tapınağının cella kısmına girilecek yerdeki iki yarım sutun üzerindeki Korinth başlıklarının da iç kıvrımları çok katlı sayılabilir.

Roma çağında kıvrımların sap kısımları bir kadehten (calix'ten) çıkarlar ve aşağı kısımları da bunun yapraklarıyla örtülür. Hellenistik ve dördüncü yüzyıla ait başlıklarda bu özellikler pek görülmez.

Olba başlığında dış kıvrımların sapları biraz mail olarak abakus'un altına kadar uzarlar ve burada yatay bir şekil aldıktan sonra dış kıvrımları meydana getirirler. İç ve dış kıvrım saplarının üzerlerinde boğum ve küçük yapraklar gözükmektedir ki bu halleriyle bize rankeleri hatırlatırlar.

Abakus'un yukarısında aşaya doğru bakan kısımda meander tezyinatı gözükmektedir. Abakus'un ortasında gördüğümüz çiçek, Epidauros başlığındaki çiçeğin hemen hemen aynıdır. Her ikisi de öne doğru çıkkın vaziyetleri, küçük küçük yaprakları ve nihayet bütün şekilleriyle yeni açılmak üzre olan bir ay çiçeğini hatırlatır.

Olba tapınağına ait başlıkları, yapraklı ve volutlu sahaların birbirine olan nispetleri bakımından tetkik edemedik. Bunun da sebebi, ölçülerine sahip olmayışımızdır.

Bütün bu mukayeselerden sonra bugün sutun ve başlıkları ayakta duran Olba'daki Zeus tapınağını Hellenistik çağın erken safhasına verebiliriz.

Böylece Olba Zeus tapınağı, dıştaki sutunları Korinth başlığı taşıyan ilk dinî yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yine Olba'daki Zeus tapınağı, yalnız Korinth başlıklarıyla, Klâsik çağın diğer yapı düzenlerinden ayrılan Korinth tarzının diğer unsurlar bakımından onlardan farkının olup olmadığı hakkında belki de bir şey söyleyecektir.

CEVRİYE ARTUK (İst. Arkeoloji Müzesi Nümizmatı),
İstanbul'da 1944 senesinden beri bulunan defineler:

[Teknik güçlüklerden dolayı bu tebliğ konamamıştır].

III. Orta Asya ve Orta çağ Türk Tarihi Seksiyonu

Açılma saati 10

BAŞKAN: Yusuf Hikmet Bayur
SEKRETERLER : Doç. Dr. Aydın Sayılı, Dr. Neşet Çagatay

Dr. BAHAEDDİN ÖGEL (Erzurum Lisesi Tarih öğretmeni),
İslâmdan önceki Türk Devletlerinde Timar* sistemi :

İslâm feodalizminin esasını teşkil eden, "ikta'„ usulüdür. Hemen bütün İslâm devletlerinde ve Selçuk'lulardan Osmanlılara kadar ; hatta Selçuklu'lardan evvelki Türk devletlerinde bile teşkilâtın esasını teşkil eden bu usul hakkında yüzlerce etüd yapılmış ve fikir serdedilmiştir. Bu hususdaki en kat'i ve son fikir Prof. Dr. Fuad Köprülü'nün fikridir [1]. Sayın profesörün 1938'de Zürih'te yaptığı tebliğatında, Türk devletlerindeki ikta' sisteminin ve bundan zuhur eden feodalitenin başka bir hususiyet taşıdığını ve bunun için de Kabile ananesine müracaat etmemizin lâzım geldiğini misallerle açıklamıştı. Kabile ananesi daha ziyade İslâm'dan evvelki devirlerde, devlet teşkilâtında kendini gösterdiği için, İslam-Türk feodalizminin hususiyetleri, İslâmdan evvelki devirleri bilmekle anlaşılabilir. Gideceğimiz ve takip edecegimiz yol belli olmuştur. Bu sebeple Sinolog'lara ve Orta Asya tarihçilerine yeni ve çok verimli bir saha açılmış demektir. İşte bu tezimizin gayesi, böyle bir boşluğu doldurmaktır.

İslâm devrindeki "ikta'„ usulleri bu tezimizin mevzuu dışında kalır. Sanki İslâm devrini hiç bilmiyormuşuz gibi hareket edeceğiz. Ve bu suretle bir çok à priori fikirlere sapmaktan

* Timar kelimesi itibaridir, çünkü eski Türk tarihinde timar kelimesinin ifade ettiği teşkilâtı bulmak güçtür. Kongrede Prof. Mükrimin Halil Yinanç'ın teklifiyle «yurtluk» tabiri kabul edilmiştir.

[1] *Ortazaman Türk-İslâm feodalizmi*, Belleten, 19, 319-350.

kurtulmuş olacağız. Kaynaklarımızı ekseriyet itibariyle orijinal Çin metinlerinden seçtik.

İslâmdan önceki Türk devletlerindeki ikta'ları başlıca iki kısma ayırabiliriz :

1 — Şahıslara verilen timar veya imtiyazlar,

2 — Kabilelere verilen timar veya imtiyazlar.

Evvelâ birincisini tetkikle işe başlıyacağız. Türk devlet teşkilâtındaki ikta' usulü ve bunun neticesinde doğan feodalite, ilk olarak bir problem halinde Çin tarihinde çıkar. Chou sülâlesini kuran Wu-wang, devleti kendi akrabaları arasında taksim eder. Bu akrabaların, kendi kabilesine mensup oldukları şüphesizdir[2]. Bu sülâleye göre, hükümdara hâkimiyeti veren, Tanrıdır. Hemen hemen bütün Sinolog'lar bu devleti kuranların kuzeyden gelen boylar olduklarında ittifak ve hatta Türk olduklarını bazıları itiraf bile ederler[3]. Memleketin idaresini deruhte eden beyler, Çinli'lerle karışmamak için gayret ederlermiş[4]. Creel, bunların Hsiung-nu'ların neslinden geldiğine inanır[5]. Bu sebeple Chou sülâlesi tarihinin konusu, Şimalli barbar aristokratlarla, yerli Çinli'leri ihtiva eder. Aile, otoriter Türk ailesinin tipik bir nümunesidir. Esasen bu aile ve devlet şekli, Çin'in sosyal bünyesi için tamamile yabancıdır. Çin'i temsil eden, anarşist Taoizm'dir[6]. İlk Chou sülâlesini kuran boylar hakkında fazla bir bilgimiz yoktur. Ve ilk taksimdeki İkta' hakkında da fazla malûmattar değiliz.

Hsiung-nu'lardaki ikta' sistemi hakkında daha fazla bilgimiz vardır. Tetkike başlamadan evvel Hsiung-nu'lardaki bu sistem diğer Türk devletlerinde de olduğu gibi iki kısıma

[2] O. Franke, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, I, 110 ; Wu-wang için bk. Cbavannes, *Mémoires historiques*, I, 210, 212 ve Franke, I, 104.

[3] Franke, aynı eser, I, 105.5 ; Haloun, *Contributions to the history of clan settlement in ancient China*, Asia major, I, 88; Krause, *Geschichte Ostasiens*, I, 67.

[4] H. G. Creel, *La naissance de la Chine, période formative de la civilisation chinoise, environ 1400 600* av. J. C., 265.

[5] Aynı eser, 266.

[6] Prof. Eberhard, *Lokalkulturen im alten China* L, 2; Prof. Eberhard'da yeni basılan kısımlarını gördüğüm Mühlmann'ın *Völker und Kulturen* adlı eserinde geniş bilgi vardır.

ayrılmalıdır. Ve bu tasnif bize, incelemelerimizde bir kolaylık gösterebilir:

1 — Mesuliyetli,

2 — Mesuliyetsiz.

Mesuliyetli imtiyazlar bir nevi memuriyettir. Generaller de bu gruba dahildir. Bilhassa "Dört„ köşeyi teşkil eden yüksek memurların bu kategoriye tâbi olması lâzımdır. Yalnız Sol Hsien kıralı veliahttır. Bu, mesuliyetten ve memur kisvesinden âri olsa gerektir. Fakat Sağ Hsien kıralı bir memurdur. Esasen Sol ve Sağ, Büyük Tan-ho'ya kadar olan aşağı yukarı 10 memuriyetin emrinde, 10 binden fazla da asker vardır. Esasen Shih-chi'nin kaydına göre, 10 biner kişilik gruplar varmış ve bunların başında da büyük memurlar varmış[7]. Şu halde, bu Tümen komutanlarını iki kısma bölmek gerekmektedir:

1 — Mesleği askerlik olmayıp da tümen ve daha büyük kıtalara komuta eden prensler: Bunlar, dört köşe prensleri, Tan-ho ve Ko-tu-holar,

2 — Mesleği askerlik olan, "dört köşe.,'den sonra gelen ve devlette 3. cü ve 4. cü derecede protokolu haiz generaller.

Sol'a mensup olan büyük memur ve generallar imparatorluğun doğusunda: Sağ'a mensup olanlar ise batısında otururlar. Mukataa buna göre yapılmıştır. Timar teşkilâtında da olduğu gibi, bu ikta'lar hem askerî ve hem de mülki mahiyeti haizdir. Moğol'lardaki Noyan'ların imtiyazına benzer bir teşkilâttır. Fakat bu daha geniştir. Bütün imparatorluk 24 Ch'ang'a ayrılır ve bunlar da ayrıca 1000 lik, 100 lük ve 10 luk Ch'anglara ayrılıyor. Her Ch'ang'ın bir tümenlik bir teşkilât olması kuvvetle varittir. Bu duruma göre bu Ch'angların başında birer meşuliyetli memur bulunuyordu. Bilindiği üzre Cengiz devletinde de, tümen ve binlik teşkilâtlar Noyan'lara aitti. Bu, kendine ait bölümde incelenecektir. Cengiz devletindeki Senyorlar, daha ziyade imparatorun ailesine mensup olanlardır. Bunlar, "Altı köşe„'yi teşkil ederler. Ve Hou Han-shu bunu gayet sarih olarak kaydeder[8]. Altı köşe'yi teşkil edenler imparatorun kardeş

[7] Shih-chi, 110, 4b.

[8] Hou Han-shu, 118.

ve diğer oğulları imiş. Demek ki büyük oğul bir memurdur. Halbuki diğer oğulların hasları vardır. Ve bunlar mesuliyetsiz ikta'ı temsil ederler. Bu duruma göre Mao-tun devletinin ikta' usulünü şöyle şematize edebiliriz :

Shan-yü

	Senyorlar
0 0 0 0 0 0	Kardeş ve oğullarına ait "altı köşe„ ikta'ı Mesuliyetsiz Memurlar
oooo oooo oooo oooo oooo oooo	Dört köşe ve diğer büyük memur ve generallere ait Mesuliyetli

(*Boy İkta'ı*: Yukarıda şahıslara verilen ikta'ları incelédik. Şimdi boylara verilen imtiyazlara bir göz gezdirelim. Mao-tun'un mensup ve akraba olduğu kabilelerin imparatorlukta mümtaz bir mevkii vardı. Bilhassa Mao-tun'un kabilesi Luan-tê'nin nüfuzu, uzun zaman devam etmiştir. Hatta Hsiung-nu devleti ortadan kalktıktan sonra bile bütün Türk boyları bu boya hürmet ettiler. Ve sonraki Hun ve Türk devletleri, hep bu tanınmış boylardan çıktı. Değerli arkadaşım Mustafa Köymen'in doktora tezi böyle bir olayı inceler. Bundan başka dört asil kabile daha zikredilmektedir. Bunlardan Ho-Yen'ler solda yani doğuda imişler. Diğer iki tane de sağda yani batıda imişler[9]. Fakat hepsi de Orhon yani devlet merkezi civarındaymışlar. Bu izahattan anlaşılacağı üzre, asil kabilelere has ikta'ı verilmekteydi.)

Bundan başka tanınmış kabilelerin bazı rütbe isimlerinde geçtiği görülmektedir. Hou Han-shu'nun izahına göre, kuvvet ve kudretleriyle devlette mühim mevki ihraz edebilmiş başlıca dört tanedir[10]. Bunlar akraba değildirler. Bu duruma göre kabile ikta'ını ikiye ayırmak lâzımdır :

1 - Devleti kuran kabileye akraba olan boyların ikta'ı,

2 - Akrabalığı az veya hiç yok olan kuvvetli boyların ikta'ı

[9] Shih-chi, 110 5a.

[10] Hou Han-shu, 118.

Hsiung-nuların kabile imtiyazlarına ait başka bilgim yoktur. Bu hususta çalışmaktayım. İleride herhalde birçok malzeme elde edeceğiz.

Attilâ Hunlarında: Bu hususta tarihî kaynaklar tamamen susmuştur. Ne bir Hun kabilesine verilen ikta ve ne de bir Hun memuriyeti hakkında haberimiz vardır. Bir Roma'lı, Oneges, başvekillik ünvanını alabilmiştir. Bu, Attilâ devletindeki laisizmi gösterebilir. Yalnız hükûmdar evlâtlarına kalan Has ikta'ları vardır. Hunlar kendi ırk ve boylarından dolayı fevkalâde gurur duyarlar. Bunun muhtelif tezahürleri vardır [11]. Avrupa devletlerinin, bilhassa Cermenlerin teşkilât tarihine ait kitaplarda Attilâ devletinin teşkilâtile karşılaştım. Eski bir İskandinav efsanesinde Attilâ devletinin ve ordusunun teşkilâtından bahis vardır. Devlet hem askerî ve hem de mülkidir. 1000 lik, 100 lük teşkilâtlara ayrılmıştır. Bu teşkilât Cermen devletine bu yoldan girmiştir [12]. Teşkilât, başlıca "6,, kısma ayrılmıştır. Herbiri beş kısma bölünmüştür. Bunun Mao-tun devletiyle olan yakınlığı aşikârdır.

Attila
(Başbuğ)

0 0 0 0 0 0

Binlik: ooooo ooooo ooooo ooooo ooooo ooooo
Yüzlük: 13 'er adet

*Yüe-çi*lerde: Baktriyan'da devlet kuran Yüe-çi'ler bir müddet sonra beş kısma bölünürler ve her kısmın başında da bir Yabgu bulunur. Bu Yabgular ırk itibarile Yüe-çilerdendirler. Bu feodalitenin menşei de bir nevi boy ve şahıs ikta'ından doğmuştur. Bu husus Yüe-çi'ler adlı kıtabımızda en ufak teferruatile izah edilmiştir.

*Wu-Sun*larda: Bir başvekil vardır ki bu, merkezdedir. Sol ve sağ generaller memleketin doğu ve batısında icrayı hükmederler. Fakat memurdurlar. Yalnız 3'cü derecede bir imtiyaz vardır ki bir nevi ikta' mahiyetini gösterir. Esasen küçük bir memleket olduğundan böyle geniş ikta'lara lüzum da yoktur [13].

11 bk. Thierry, *Histoire d'Attila* 118, 109.

12 Schrader-Künsberg, *Lehrbuch der Deutschen Rechtsgeschichte*, 20 - 22.

13 De Groot, *Die Westlande*, 122.

To-pa larda: Bu husus Profesör Eberhard tarafından çok derin olarak incelenmiştir. Kabilelere imtiyaz ve ikta'lar bahşedilmiştir. Bundan başka prens ve akrabaların da ikta'ları vardır. Ayrıca memuriyet ikta'ları da mevcuttur. Hıtay devletinde ve Cingiz imparatorluğunda görülen ikta'ların aynıdır. Bu hususu Prof. Eberhard Fakülte mecmualarında incelemektedir. Uygur devletinde şahıs ve kabile ikta'larını tespit imkânsızdır. Bu hususta oldukça derin olarak çalışmak lâzımdır. Yalnız kabile imtiyazının var olduğunu biliyoruz. Bir çok Töles boylarından biri, diğerleri üzerinde hakimiyetini tesis eder ve bu hakimiyet gittikçe büyür. Fakat devlet içinde diğer kabilelerin nüfuzu baki kalır [14]. Esasen Uygurların ataları olan Kao-che'lerde bu asil kabileler devlette çok önemli rol oynarlardı. Bunların adedi 5 ti. İkinci derecede olan kabileler de vardı ki bunların adedi de 12 dir [15]. Bu kabilelerin bazan herhangi bir kabile ve bilhassa To-pa kabileleriyle birleştikleri olurdu. Bu, bir nevi Mogol Unagan Bogol'u idi. T'ai-ho saltanat devresinde devlet iki ikta'a bölünmüş gibi idi. Güneyde Ch'iang-ch'i, kuzeyde de Fu-chieh-lo vardı [16]. Bu, ananevi ikta'dan ziyade bir taksimdir.

Juan-Juan yani Avar devletindeki ikta' çok karakteristiktir. Devlet Tun-t'u-lin kabilesine dayanır. Bu kabileye akraba olan kabileler de devlette mühim mevkii haizdirler. Devlet reisinin - daha doğrusu baş kabilenin şefinin-oğlu memleketin doğu kısımlarının idaresini üzerine almıştır. Batı kısımlarını da şefin kardeşi idare etmektedir. Fakat zamanla devlet otoritesi zayıflayınca, batı tarafı isyan ederek istiklâlini ilân etmişse de, az sonra korkan şefleri Chieh-kuei-chi vs. idaresinde To-pa lara iltica ettiler ve To-pa kabilelerine Unagan Bogol oldular. Sonradan bu kabileler tekrar Avarlara sığındılar ve bir yere yerleştirildiler. Bilhassa Shê-lun zamanında Avar devleti yeni yeni Unagan Bogollar elde etti. Evvelâ Kao-ch'ê kabileleri Avar boylarına katıldı. Ve daha sonra da Hsiung-nu ve üç Bayırku kabilesi Avar kabilelerine

[14] Hirth, *Nachwort zu Inschriften der Mongolei.*
[15] Wei-shu, 103: 2131 d; Pei-shih, 98: 3047 b.
[16] Wei-shu, 91 = 2129 d.

Unagan Bogol olarak katıldılar. Avar devletinin teşkilâtı şöyledir[17]:

Şef
(Baş kabilenin reisi)

Batı		Doğu
(Ekseriya şefin kardeşi)		(Şefin oğlu)

Ordular

Binlik	0 0 0 0 0 vs.	bir ordu
Yüzlük	oooooooooo oooooooooo	yüz çadır

Göktürk devleti hakkında herkesin bir miktar bilgisi vardır. Ve bundan fazlasını bilmenin de şimdilik imkânı yoktur. Bu hususta uğraşanların Göktürk devletindeki teşkilât ile diğerleri arasında bir bağ bulmalarını rica ederim. Yalnız Göktürk devletini teşkil eden kabilelerin müteşebbislerinin demirci olduklarını biliyoruz. Bu nevi sanatkâr kabilelere Hıtay ve Cengiz devletlerinde de raslıyoruz[18]. Kırgızlarda hükûmdarın ünvaniyle, mensup olduğu boyun aynı olduğu Tang-shu'da söyleniyor[19]. Kırgız devletinde adeta bütün bir kabilenin aristokrasisi var gibidir.

Hıtay ve Cengiz devletlerinde: Ekseriya bu iki devlet ve teşkilâtı üzerlerine Mogol ismi yapışmış diye geçilir. Halbuki bu iki devlet teşkilâtı Çin kaynaklarında da fazla miktarda malzemeye sahip olması sebebiyle, tarihimizin en karanlık noktaları, bu malzeme ile karşılaştırılarak aydınlatılabilir. Hıtaylar hakkında yazdığımız kitapta da tasrih ettiğimiz gibi, Hıtay devleti adeta bir Sibirya Klan'ının imparatorluk şekline ifrağ edilmiş bir şemasıdır. Bu sebeple, bunlara ait vesikaların tarihî olduğu kadar etnolojik ehemmiyeti de vardır.

Hükûmdar ve ailesi:

Hükûmdarın mensup olduğu boy, büyük bir imtiyaza sahipti. Hıtay devletini kuran A-pao-chi, Yeh-liu boyundandı. Bu sebeple de bu ailenin imtiyazı büyüktür[19]. Bundan başka Yao-lien ve Ta-ho aileleri de eskiden hükümdar ailesi olduklarından, nüfuzlarını kaybetmemişlerdi.

[17] Wei-shu, 91 = 2130 a.
[18] Liao-shih, 6 = 5744 vs.
[19] T'ang-şhu, 217.

Hsiung-nularda da böyledir. Cengiz devletinde de öyle idi [20]. Asil bir boya mensup olmayan Ko-t'u-yü ile A-pao-chi'nin mücadelesi çok enteresandır. Camuga ile Cengiz'in mücadelesi de böyle bir hadisedir. Peçeneklerde başbuğlar, Kangar denen asil kabile gruplarından çıkmışlardır. Bu boylardan olan Turakla tâbi kabilelerden çıkmış Kegen'in mücadelesi de aynıdır [21].

Hükûmdarın akrabaları ve imtiyazları:

Oğlu ve veliaht: Hsiung-nu devletinde olduğu gibi Hıtaylarda da veliahtın idaresinde bulunan bölgeye Doğu krallığı deniyordu. Yarı bağımsız bir idaresi vardı. Başkenti de Fu-yüeh idi [22].

Kardeşler: Başbuğun kardeşleri de büyük bir rolü haizdiler. Ekseriya hükûmdarın oğlu yerine kardeşi geçmekteydi.

Peçeneklerde de böyledir [23].

Kitanlarda, bunlardan başka imparatoriçenin de bir çok imtiyazı vardır. İşte bu prenslerin sarayları, eyalet, vilayetleri idare eden idari merkezlerdir. Bu sarayların 10 bin kadar askerleri vardı. Bu idari ve askerî merkezlere O-lu-to denirdi [24]. Cengiz devletinde de İmparator ailesinin akrabasından olup da idari ve askerî yetkiyi haiz karargâhlara Orda derlerdi [25].

Prenslerden başka bir çok da memurlar vardı. Bu memurların tam listesini Hıtay devleti hakkındaki eserimizde verdik. Bu sebeple burada saymayı fazla buluyoruz.

Kabile tımarları:

Hıtay devleti büyüdükten sonra bazı kabilelerin isimlerinin birleşmiş olduklarını gördük. Bunları tetkik ettiğimizde her Kitan kabilesinin isminin yanına yabancı bir kabile takıldığı görüldü. İki Kitan kabilesinin ismi yan yana görülmez. Bunları hep tahlil ettik ve ismiyle birleşen yabancı kabilenin o kabileye

20 Liao-shih, 33 = 5767 a.
21 Vladimirtsof, 122.
22 Wu-tai-shih, 137.
23 A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, 257.
24 Liao-shih, 31 = 5769 d.
25 Vladimirtsof, 74 vs.

köle olarak verildiğini öğrendik[26]. Cengiz devletinde bu organizasyona Unagan Bogol denir[27]. Cengiz devletinde olduğu gibi bunlarda da sanatkârlar vardır[28]. Ve her kabilenin de muayyen bir arazisi vardır[29].

Hıtay devletinin tımarları:

İmparator + Imparatoriçe					
I	II	III	IV	V	VI
DoğuKitand. (Veliaht)	Akraba prenslikler	İmparatorluk 4 oymağı	İmparatoriçe ailesi	Yao-lien ailesi	Po-hai ve Kay aileleri

Bu Altı Orda 10 biner kişilik askerlidir. İkinci derecede 4 boy ve onlara bağlı Unagan Bogol'a sahip 50 boy.

Bu kısa izahattan anlaşılacağı üzre, eski Türk devlet teşkilatında gerek kabile ve gerekse akrabalar arasında kabile taassubuna göre bir ikta' usulü vardı. Bu devletler yıkıldıktan sonra da bu sistemin bir neticesi olarak bir feodalizm ortaya çıkıyordu.

Bu tebliğ hakkında şu mütalâalar ileri sürülmüştür :

Abdülkadir İnan — I. İslâm devrindeki durumuyla alâkam yok diyor. Selçuk ve Osmanlı devirlerinin tımar ve ikta' usulleri öğrenilmelidir.

II. *Timar* ve *ikta'* terimlerini ihtiyatlı kullanmak gerek. Göçebe kavimler için timar, zi'amet, ikta' bahis konusu olamaz. Eski Türk göçebelerinde avcı, demirci, çiftçi, tüccar gibi zümreler varken timar ve ikta' nasıl tatbik olunur ?

Umumiyetle bu konu çok önemli olmakla beraber karışıktır. Daha çok çalışmalar ister.

[26] Bu hususta geniş izahat, *Hıtay devleti* adlı eserimizdedir.
[27] Vladimirtsof, 70, 168, 90-91.
[28] Vladimirtsof, 71, 173 vs.
[29] Liao-shih, 37 = 5772 b.

Ahmed Caferoğlu — Genç arkadaşımıza karşı Abdülkadir İnan ve Şerif Baştav tarafından tevcih edilen sualleri çok ağır buldum. Arkadaş daha başlangıçta orijinal Çin kaynaklarına dayanarak eski Türkler hakkında elde ettiği notları bildireceğini söylemiştir. Bu iki suali tevcih eden arkadaşlara burada Çin kaynaklarına göre cevap verilecek olursa, bu cevabı kontrol edebilmek için mutlak kendilerinin de Çince bilmeleri icabeder. Filhakika genç arkadaşımızın sözlerinde ve notlarında bazı fikrimize muhalif noktalar var. Fakat not halindeki bir tezde ve yeni tetkike başlayan bir arkadaşta ilmî teferruata ait geniş izahlar aramak haksızlık olur. Arkadaşımız Bahaeddin Ögel'i yaptığı tebliğde bize bazı yeni şeyleri öğrettiğinden dolayı tebrik ederim.

MÜKRİMİN HALİL YINANÇ (T. T. K. Üyesi ve İst. Ü. Ed. Fa. Tarih Profesörü), **Sultan Baykara hakkında kaynaklar:**

[Tebliğ gelmemiştir].

AHMET CAFEROĞLU (İst. Ü. Ed. Fa. Türk Dili Profesörü), **Türk tarihinde 'Nöker' ve 'Nöker-zâdeler' müessesesi:**

Milli kültür tarihimize ait eski metin ve vesikaların izahında, her filiologun önemle üzerinde durduğu, fakat kolayca çözemediği meselelerden biri de devlet teşkilât ve memuriyetlerine ait unvan, ıstılah ve tâbirlerdir. Çünkü herhangi bir devletin siyasi ve idari bünyesine göre kurulan şu veya bu müessese, idari fonksionlarına ve ehemmiyetine nispetle, yeni yeni gelişmeler geçirdiği gibi, verdiği ad, ıstılah ve tâbirler de aynı nispette değişikliklere uğrar. Hele yabancı bir devletten alınan teşkilâtla birlikte giren ıstılah ve tâbirlerin, gerek mâna, gerek fonetik ve morfoloji bakımlarından, vesikalarımızda geçirdiği tevil ve tahrifler o kadar lâûbali olmuştur ki, bugün bunların hakkından gelmek ve onlara doğru dürüst bir

mâna vermek her babayiğitin nasibi olmaktan çoktan çıkmıştır. Bunun başlıca sebebi, fonksionları değişen veya tamamen lağvedilen müesseselerle birlikte, devlet lisanında ihdas edilen ıstılah ve tâbirlerin kullanılıştan kalkmaması ve yerine mânasının ruhuna tamamiyle zıd anlamlara mal edilmesidir. Buna bir örnek olmak üzre, meselâ vaktiyle İlhan'lılar devletinde bir nevi varlık vergisi mahiyetinde olan 'nemeri' ıstılahı (bk. A. Caferoğlu, *Azerî lehçesinde bazı Moğol unsurları*, Azerbaycan Yurd Bilgisi, İstanbul 1932, I, 222 v. d.), bugün Kars vilâyeti yerli halkı ağzında 'akrabası tarafından geline verilen bir hediye' anlamında kullanıldığı gibi, biraz aşağıda etrafı ile üzerinde duracağım "nöker„ ıstılahının da Mogol devleti teşkilâtında bir nevi 'asilzade sınıfı' nı teşkil ettiği halde, bugün Gaziantep ağzında ancak 'kuma' ve 'erkek hizmetçi' gibi mânalarda (bk. A. Caferoğlu, *Güney-Doğu illerimiz ağızlarından derlemeler*, İstanbul 1945, s. 299) kendisini muhafaza edebilmiştir. Bu kadar zıd mânalara delâlet eden ıstılahlara gerçek mânalarını bulup vermek, itiraf edilmelidir ki, o kadar kolay bir iş değildir.

Tarihî vesikalarda kullanılan ve izaha muhtaç olan devlet unvan, ıstılah ve tâbirleri, ekseriyetle devlet bünyesine ve teşkilâtına göre ayarlanmışlardır. Devlet ne kadar uzun ömürlü ve geniş hudutlu olmuşsa, devlet dilinde yer bulan ıstılahlar da o kadar bol ve zengin olmuştur. Hele mazisi beş altı asırlık, hudutları muazzam, eyalet idareleri çeşitli olan Osmanlı İmparatorluğu gibi bir devlet dilinde kullanılan devlet teşkilâtına ait tâbir ve ıstılahlar, o kadar çeşitli ve farklı olmuştur ki, bunlardan hatta bir kısmı küçük bir eyalet lisanının malı olarak kalmış, imparatorluğun diğer uzak eyaletleri halkınca ne kullanılmış, ne de bilinmiştir. Merkezden uzak sınırlar içerisine katılan ülkelerle birlikte, devlet bünyesine yeni ıstılahlı ve teşkilâtlı organizasyonların da eklenmesine göz yumulduğu gibi, yabancı dilli ülkelerle beraber, Osmanlı şivesi ve diline yeni ve tamamiyle yabancı ıstılahların girmesine de, göz yumulmakta idi. Bu yüzdendir ki, tarihî vesikalarımız çetrefil, muhtelif menşeli, dünya milletlerinin belki hiç birinin malik bulunmadığı, muazzam bir ıstılah ve tâbir servetine maliktir. Bugün bunları morfolojik bünyelerine göre küçük bir tasnife

tâbi tutmak istersek, görürüz ki, bir kısmı doğu ve güney fetihleri ile islâm ülkeleri ve Mogol İmparatorluğundan, batı ve kuzeyde ise, Avrupa ülkelerinden, dilimize alınmışlardır. Coğrafi duruma göre eklenen ıstılahlar da, tabiatiyle, muhtelif menşeli olmuştur. Doğudan gelenler menşece Arap, İran, Mogol v. s., batıdan alınanlar ise, Avrupa dillerinin malıdır.

Burada tarihçi ve filologların büyük davalarından biri olan bu mesele üzerinde durulacak değildir ; sadece Osmanlı vesikalarında "nöker„ ve "nöker-zâde„ şeklinde geçen tarihî bir ıstılahın tefsirinde, üzerinde durulması gereken noktalara temasla iktifa edilecektir.

Aslında Mogolca olan "nöker„ ve bundan türeyen "nökerzâde„ tâbiri, muayyen bir askerî sınıf veya tabaka adı olarak Mogol ve Türk devletleri teşkilâtında, oldukça uzun bir gelişme sahası bulmuştur. Eski Osmanlı kanunları ile bazı tarihlerdeki kullanılışına bakılırsa, "nöker„ ve "nöker-zâde„ ler, yalnız doğu eyaletlerimize mahsus askerî bir sınıf olup sipahi ve sipahizâdelerle tamamiyle müsavi hukuka malik ve onlarla aynı muameleye tâbi idiler. Prof. Ömer Lütfi Barkan'ın yayınladığı "*XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hususi ve mali esasları*„ na dair kanunlarda (İstanbul 1945, s. 65) bahis konusu "nöker„ ve "nöker-zâde„ lâfzının 'Şarklı arasında sadece sipahi ve sipahizâde' demek olduğu açıkça kaydedilmiştir. Kanundaki "Şarklu arasında„ tâbirinden de anlaşılacağı gibi, "nöker„ ve "nöker-zâde„ askerî sınıfı, yalnız doğu ülkelerine mahsus bir kütle veya kuvvet idi. Nitekim biri İstanbul Başbakanlık Arşivinin 700 sayılı defterindeki 1540 tarihli Erzurum vilâyetine, diğeri yine aynı Arşivin 16 sayılı defterindeki 1541 tarihli Çemişkezek kazasına ait kanunlarında şu ifadeler vardır :

"Sipahi ve sipahizâde ve nöker ve nökerzâde ellerinde kadimlik ve bermucibi hücceti şer'iyye çiftlükleri ve zeminleri olup humüs vermek üzre kayd„ olunmuşlardır (Ö. L. Barkan, s. 65).

"Ve şark ʿibareti üzre defteri ʿatikde nöker mukayyed olup defter-i cedidde evlâd-ı nökerzâde„ olarak kayıtlı bulundukları (ibid. 71).

Çemişkezek kazasında ise, " defter-i cedid-i hakanîde „ riayet diye yazılmayıp sadece "nöker„ adı ile kaydedildikleri ve buna rağmen "baş akça„ ile " ʿavarız-ı divaniye „ den muaf tutulmuş oldukları anlaşılmaktadır (ibid. 191).

Evliya Çelebi'de "nöker - zâde„ tâbirine raslanmaz. O, yalnız Gence, Bakû ve Revan Hanlıklarından bahsederken, her birinin muayyen sayıda "nöker„ e sahip bulunduğunu açıklamakla iktifa eder (C. II, s. 287, 289, 302). Bu bahse dair Seyahatnâme'deki pasajlara bakılırsa, Osmanlı İmparatorluğunun doğu komşularındaki devlet teşkilâtında "nöker„ ler daha çok süvari idiler. "Nöker-zâde„ tâbirinin bulunmaması da, bunların imtiyazlı bir sınıf teşkil etmediklerini göstermektedir. Âşık Paşazâde tarihinin "nöker„lerden bahseden bir iki pasajından, bunların gerçek durumları hakkında bir fikir edinilememektedir. Yalnız II. Murad zamanına ait bir yerde "Sözüm bu kim, beş bin yarar nökerle hünkârın kullugına gelem„ denmek suretiyle, beş bin gibi büyük bir sayı teşkil eden "nöker„ lerin, muayyen bir askerî sınıf teşkil ettikleri anlaşılmaktadır. Maamafih şimdiye kadar üzerinde durduğumuz Osmanlı kaynakları, " nöker „ ve "nöker-zâde„ lerin Orta Asya Türk devletleri ile Mogol İmparatorluğu hayatında gördüğü rağbetin asgarisini bile Osmanlı İmparatorluğu dahilinde görmemiştir. Olsa olsa bu sınıf, muvakkat bir zaman için doğu vilâyetlerinde doğarak, sonraları erimek suretiyle yerini daha munis ve daha esaslı teşkilât sayılan sipahi ve sipahizâdelere terketmiştir.

Menşe ve kuruluşunu tamamiyle Mogollara borçlu bulunan "nöker„ ve "nöker-zâde„ ler, Mogol İmparatorluğunda mümtaz bir mevkie sahiptiler. Mogol tarihine ait kaynaklar, birçok defa, uruğ ve boy reislerine asker olarak hizmet eden ve serbest kimselerden mürekkep olan maiyet muhafızlarından bahsederler. Sonraları daha mütekâmil bir teşkilât mahiyetini alan bu maiyet muhafızları, Mongoloist Vladimirstov'un kanaatine göre, karakteristik vasıfları ile bir yandan eski Germen reislerinin maiyet silâhşorlarını, diğer yandan ise, eski Rus prenslerinin muhafız alaylarını andırırlar (bk. *Mogolların içtimai teşkilâtı*, Leningrad 1934, s. 87). Bu üç eski devlet teşkilâtındaki maiyet muhafızları veya silâhşorlar, biribirinden tamamiyle ayrı ve uzak sahalarda bulundukları halde, hep 'dost,

arkadaş' mânasına gelen kelimelerle adlandırılmışlardır. Mogol muhafız - silâhşorlarının adı "nökör-nökür„, cemi halinde "nököd-nöküd„ de 'dost, arkadaş' mânasınadır.

Baslangıçta "nöker„ler, eski Mogol hanlarının, bahadırların, klan ve oymak reislerinin hizmetinde idiler. Bunların ana vasıflarından biri, efendilerine karşı olan vazifelerini serbestçe kabul etmek idi. Bunlar eski Mogol cemiyetinde efendisine, yani reisine hizmet etmeyi vazife edinen serbest muhariblerdi. Maddi mükâfat görmedikleri gibi, uşaklık da etmezlerdi. Bundan dolayıdır ki, yüksek tabakaya mensup olanlar "nöker„liğe intisap etmekle, bu teşkilât da, ister istemez bir " arkadaşlık „ cemiyeti haline gelmeye başlamıştır. Yüksek ve aristokratik aileye mensup birçok kimselerin "nöker„ ler arasında bulunuşu bunun başlıca delilidir.

Eski Mogol "nöker„leri, herşeyden önce, reislerinin, kabile ve uruk rehberlerinin askerleri olduğu halde, yalnız savaş zamanında toplanan milis ordusu ile hiçbir ilgisi yoktu. Tarihçi Reşideddin'e göre, "nöker„ler, kabile-milis ordusuna kumanda ettikleri gibi, icabında müstakil tümenleri ve hatta orduları sevk ve idare dahi etmişlerdir. Reisleri ile bir arada yaşayan ve biribirlerine silâh arkadaşlığı bağları ile bağlı dostlar olan "nöker„ler, adeta ordu ve hassa muhafız alayının temeli idiler (bk. Vladimirstov, 91). Bu yüzden her "nöker„, müstakbel subay ve kumandan namzedi de sayılırdı. Buna göre vücuda gelen mümtaz "nöker„lik kıtası, Mogol devletinin bir nevi harb mektebi halini almıştı. Ancak bu, daha fazla harb zamanlarında böyle idi. Sulh zamanlarında durumları bütün bütün başka idi. İçlerinden postacı ve sefir olarak gönderilenler, devlet dairelerinde müdür olanlar vardı. Kanaatimce bu imtiyazlı mevkiler, sulh zamanının pek az "nöker„ine nasip olmuştur. Mogol kaynakları, bunların sulh zamanında başbuğlarının her türlü ev işleri ile de meşgul olduklarını ve bu bakımdan alelâde uşak ve odacılardan farklı olmadıklarını gösterir gibidir (Vladimirstov, 92). "Nöker„lerin harb zamanındaki silâhşorlukları ile sulh zamanındaki 'ev adamlıkları' arasındaki tezadı tabii görmelidir. Bunlar, herhalde ortaçağ Avrupası'nın arkadaşlarını hatırlattıkları cihetle, Mogol reisinin ayrılmaz bir parçasını teşkil etmişlerdir. "Nöker„ bütün varlığı ile bağlı

bulunduğu reisinin karargâhında uşak, harb veya akın zamanlarında savaşan asker, av merasimlerinde en yakın muavin, dost ve müşavir idi. Buna mukabil reis de, "nöker,, lerini beslemek ve silâhlandırmakla mükellefti. Devlet bünye ve ananesine uymak mecburiyetinde kalan "nöker,, ler, bu yüzden bir çok vasıfları kendilerinde toplamak zorunda kalmışlardır. İş böyle iken, reise, hükümdara, başbuğa v. s. ye düşen vazife de bunlara, her cihetçe müşfik ve himayekâr hareket etmek idi. Cengiz Han'ın *'Bilik'* inde, "nöker,,lere özel bir yer verilmesi bu himaye siyasetinden ileri gelmiş olsa gerektir (Hara-Davan, s. 67, 69).

Eski Mogol İmparatorluğunun askerî idaresi ve muhafazasında muazzam rolleri olan "nöker,, lerin, hukuki ve insani haklarına dair burada tafsilâta girişilecek değildir. Ancak şu kadarını kabul etmek gerekir ki, ister asılzade, ister adi bir insan olsun, "nöker,, Mogol İmparatorluğunun satvetinin muhafazasında mühim bir âmil olmuştur.

Mogol İmparatorluğunun yıkılması ile, onun eski sınırları içerisinde kurulan Türk devletlerinin iç yapısında, Mogol devlet teşkilâtının büyük tesirleri bulunduğu inkâr kabul etmez bir hakikattir. Asırlarca denenmiş, yapısı işlenmiş ve kökleşmiş herhangi bir devlet müessesesinin başka bir devlet tarafından benimsenmesi, bugün bile görümektedir. Bu cümleden olarak, Mogol "nökerlik müessesesi,, nin Türklerce benimsenmesi, o zaman için tabii sayılmıştır. Hindistan fatihi Babür Şah'ın Hatırat'ında, bu devlette "nöker,, lerin herhangi bir reisin veya âmirin emrinde, neferlikten bevliğe kadar yükselen, muhtelif askerî dereceler ve sivil mevkiler işgal eden kimseler, olduğu anlaşılır. Hizmete ve maiyete giren "nöker,, ler, yerine ve derecesine göre, gerek asılzadeler, gerek halk arasından olmuştur. Meselâ Babür'e göre Baykara Mirza, Sultan Hüseyin Mirza'dan büyük olduğu halde, onun hizmetinde bir nöker idi (*Babürnâme*, trc. s, 636-37). Buna mukabil reis ve hanların emrinde büyük sayıda halk arasından alınmış "nöker,, orduları vardı.

Çagatay, Hive ve Türkmenistan gibi nispeten daha küçük devletler teşkilâtında "nökerlik,, için kaydedilecek bir yenilik yoktur. Bunlar eski Mogol devletinin bu müessese için kurduğu ananeyi devam ettirmişlerdir. Yalnız edebî eserlerde, en geniş

olarak Çagatay edebiyatında yer bulmuştur. Burada "nöker„ kelimesi için tespit edilebilen 'dost, arkadaş, maiyet, müşavir, hizmetçi, asker, yetim, mülâzim' (Ş. Sül. 283; P. d. C. 510) gibi mânalar, aşağı yukarı Mogolcadaki 'arkadaş, yoldaş, koca, dost, ahbap' (Kow. II, 702; Schmidt. 95) 'mülâzim, müşavir, asker' mânalarının aynı olmuştur.) Bu suretle, tarih boyunca muhtelif hizmetlerde kullanılan "nöker„ler, lugavî anlamda da geniş gelişme merhaleleri geçirerek, nihayet bugünkü canlı şivelerde muhafaza edebildiği mânalarla yaşayabilmiştir. Bir kaç asırlık tarih boyunca, biribirinden pek farklı merhaleler geçiren "nökerlik müessesesi„nin, saha ve benimsemeye göre, filolojik ve linguistik bakımlardan değişmelere uğraması tabiidir. İşte bu sebeple bugünkü canlı şivelerde "nöker„ kelimesi, muhtelif telâffuz şekillerine ve başka başka mânalara maliktir. Bunları kısaca tespit edelim:

1. Bugünkü Azerî şivesinde nöker — 'erkek hademe'
2. „ Kırgız „ „ — 'birinin hizmet veya maiyetinde bulunan kimse'
3. „ Teleüt, Lebed „ nökör — 'arkadaş, yoldaş, maiyet'
4. „ Kazak „ nögör — 'hizmetçi, yoldaş, maiyet'
5. „ Karaim „ neger — 'arkadaş, işçi'
6. „ Özbek „ nöker — 'çaker, mülâzim, yetim'
7. „ Mogol „ nökör — 'arkadaş, yoldaş, koca, dost, ahbap'
8. „ Kars „ nöker — 'erkek hizmetçi'
9. „ Gaziantep „ „ — 'kuma'
10. Fars dilinde nevker — 'uşak, erkek hizmetçi'
11. Hindistan'da nauke — „ „ „

Buraya kadar verilen izahattan da anlaşılacağı gibi, eski Osmanlı kanunlarında adı geçen "nöker„ ve "nöker-zâde„ müessesesi veya teşkilâtı, eski Mogol İmparatorluğundan alınma bir teşkilât olup, bir taraftan Avrupa şövalyelerini, öte taraftan bizim eski "sipahi„ ve "sipahizâde„ler sınıfını andıran askerî bir sınıftan başka bir şey değildir. Fakat bu neticeye varabilmek için, takdir olunur ki, bir tarihçinin filolog ve bir filologun tarihçi olması gerekmektedir. Aksi takdirde tarih ve dil metinlerinin izah veya tefsirine girişmek pek de akıl kârı olmasa gerektir.

Bu tebliğ hakkında yapılan münakaşalar

Ali Rıza Yalgın: 1 - Anadolu'da nöko, bazı yerlerde buna "kuma„ ortak kadınlar derler.

2 - Bana 1931 senesinde Berit dağında yayla yapan ve doğan besleyen meşhur Türkmen avcılarından Gökşen kâhya şunları anlatmıştı:

— Biz eskiden kırk atlı ile doğan avı yapardık, doğan görenini çevirince gören çalı dibine kaçardı. Doğan bunları tutmak mecburiyetinde değil, bir jandarma gibi çalının başına konmaktı.

Ben tekrar sordum. "Pekâlâ bu keklikleri nasıl elde ederlerdi?„ Gökşen Kâhya cevap verdi: "Biz bir gün önce nökerlerimizi 'avluğa' gönderirdik; onlar bize yemek hazırlardı; ertesi gün de vazifeleri bizim avlarımızı çalılar dibinden toplamaktı„. Bunların adını sordum: "Nöker„ dedi. Nökerlerin kimlerden seçildiğini sordum. Buna: "Bizim oğlanlar, uşaklar ve genç komşular„ cevabını verdi.

A. Caferoğlu: Ali Riza Yalgın Beye bugünkü Anadolu halkı arasında kullanılan "nöker„ kelimesi hakkında verdiği malûmattan dolayı teşekkür ederim. Haddizatında tezimin Gaziantep'te de "kuma„ gibi bir mânada kullanıldığını arzetmiş idim. Bunu tabiî görmelidir.

Abdülkadir İnan: Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu'nun bu tebliği bize yepyeni bir konuyu hatırlattı. Gök Türk yazıtlarından "oğlan„ lar diye geçen zümre de bu nöker müessesesinin prototipi değil midir?

Nöker müessesesi bir kabile başbuğunun hükümdar olmak ve kabile başbuğlarının baskısından kurtulmak için kurduğu müessesedir. Bu kurumun üyelerinin çoğu yabancı olmuştur. X—XI. asırda Ruslarda drujina (arkadaşlar ve dostlar kıt'ası) Türkler, Lehler, İskandinavya'lılar, Finler... v. s. kavimlerden gelen adamlardan, yabancılardan kurulmuştur. Nizam ül-Mülkün Selçuk'lu Sultanı Melikşah'a tavsiye ettiği de (gulâmlar arasına Türkmenleri de sokmak hakkında) bu müessese olacaktır.

Orhon Türklerinin "oğlan„ larının da bu müessese olacağı bu tebliğ münasebetiyle hatıra geliyor. "Divan-ı Lûgat it-Türk„ ün "Tekin„ terimi hakkında verdiği izah da mânidardır. Tekin

önce köle demekti, sonra şehzadę mânasına geldi. Binaenaleyh oğlan müessesesi meselesinin de yeniden tetkiki icabeder.

A. Caferoğlu: 1 - Abdülkadir Bey arkadaşımın ileri sürdüğü davanın halli çok mühim ve müşküldür. Orhon'da geçen "Oğlan„ ların "Nöker„ lerin bir prototipi olduğunu söylemek şimdilik, yani ciddî araştırmalar yapmadan, benim için zordur. Osmanlı imparatorluğunda "içoğlanları„ vardı. Rus ordusundaki mümtaz "ulan„ asker teşkilâtı da bu oğlan teşkilâtından türemedir.

Faruk Demirtaş: 1 - Prof. Caferoğlu Ahmed, "Osmanlı devletinde nökerlik müessesesi, yalnız Şarkî Anadolu'da devam etmiştir„ diyor Bu müessese, kendilerinin söyledikleri gibi yalnız Şarkî Anadolu'da değil, Orta Anadolu'da, Karaman sahrasında da vardır. 2 - Eski Türk devletlerinde de kullanıldığını söylüyorlar. Bunlar hangileridir? (Moğol ve Timur devletleri hariç). 3 - Türklerde, Moğolların bu "nöker„ müessesesine mukabil bir müessese yok mudur? 4 - Anadolu Türk aşiretlerinde boy beğlerinin maiyetinde bulunan ve "ordu„ kelimesi ile zikredilen zümre acaba bu nöker müessesesine mukabil bir müessese değil midir.

A. Caferoğlu: 1 - "Nöker„ kelimesi tabiîdir ki Anadolu'nun bir çok yerlerinde kullanılmıştır. Fakat ben burada yalnız Osmanlı kanunlarındaki kullanış tarzını dikkat nazarına aldım ve kanunlardaki "şarklu arasında„ lâfzını izah noktası olarak seçtim.

2 - Nöker müessesesi Çağatay, Hindistan, İran, Hive, Türkmenistan, Azerbaycan gibi Türk devletlerinde kurulmuştur.

3 - Moğollardan alınma bu "nöker„ ve "nöker-zâde„ müessesesine mukabil bizde eski "sipahi„ ve "sipahi-zâdeler„ gibi müesseseler vardır. Osmanlı kanunlarında "nöker„ lerin "sipahi„ lerle aynı muameleye tâbi tutuldukları tasrih edilmiştir. Tezimde bu noktaya temas eden fıkralar aynen iktibas edilmiştir.

4 - Bu hususta burada kat'î bir şey söyliyecek değilim.

Dr. Şerif Baştav: Prof. Caferoğlu'nun bahsettiği nökerler hakkında 1947 yılı sonbaharında Macar Türkoloğu Gy. Németh bir konferans vermiş ve Caferoğlu'nun vardığı neticelere yakın bir neticeye varmıştır. Bu müessesenin Macarlara Kumanlar

vasıtasiyle intikal etmiş olduğunu tespit etmiştir; bunun haricinde nökerlerin hukukî durumları hakkında da izahat verilmiştir. Konferans Macar İlim Akademisinde verilmiştir.

A. Caferoğlu: Şerif Baştav, Macar profesörlerinden Németh'in bir yıl önce "Budapeşte„ de "Nöker„ lere dair bir konferans verdiğini söylediler. Maalesef şimdiye kadar bu mevzua dair Macaristan'dan hiç hir eser alamadım. Halbuki Macaristan neşriyatını muntazam bir surette almaktayım. Bu yüzden böyle bir şeyden haberim yoktur. Şayet kendilerinde bu konferansın metni varsa, memnuniyetle faydalanırdım. Hele neşrederlerse daha iyi olurdu. Verdikleri bu malûmattan dolayı teşekkür ederim.

Dr. Halil İnalcık: Caferoğlu Osman'lılarda nökeri tımarlı sipahi ile aynı saymakta haklı değildir. Çünkü 1431 tarihli Ervanya (Arnavudluk) defterinde nöker kelimesi, sipahinin maiyetinde yardımcı asker olarak geçiyor. Osmanlılardaki bu müessese A. Caferoğlu'nun nöker hakkında verdiği umumî neticeye daha uygundur.

Bahis mevzuu tımar defterinde nöker, gulâm ile aynı mânada geçiyor. Bu, Abdülkadir Beyin nökeri gulam ile yaklaştırmak lâzım geldiği hakkındaki fikrini de teyid ediyor. Fakat muhakkak olan, Osmanlılarda nöker, tımarlı sipahi değildir, bilâkis onun maiyet askeri, bir nevi uşağıdır.

A. Caferoğlu: 1 - Ben tezimde "tımar„ dan bir kelime ile olsun dahi bahsetmedim. Nökerlerin yerine göre "gulâm„ olması ihtimali de vardı. "Nöker„, söylediğim gibi, bir çok mânalarda kullanılmıştır. Binaenaleyh kelimelerin mânasını küçültmek ve daraltmak niyetinde değilim. Yerine göre ve devlet bünyesine göre başka fonksiyonları haiz olmuştur.

Dr. Neşet Çağatay: Maruzatım Profesör Caferoğlu'na itiraz değil. Osmanlı kaynaklarında gördüğüm ve tahrir defterlerinde rasladığım bu nöker müessesesi hakkındaki mütaleamı arzetmektir. Esasen Sayın Prof., nöker müessesesini tarihî ve hukukî bakımdan tetkik etmediğini daha evvel söylemişti. Nöker müessesesine Osmanlı kaynaklarında raslanması evvelleri Şarkta hüküm süren İlhanlı saltanatı tesiriyledir. Fakat Timur istilâsından sonra bu daha sık görünüyor ki bu, doğrudan doğruya galip devletten mağlûp devlete geçen bir ıstılahtır ve nöker

müessesesi de doğrudan doğruya mümasil bir müesseseye takılmış takma bir şeydir, yoksa Moğollarda anladığımız mânada Osmanlıların kat'iyyen bir nöker müessesesi yoktur. Nitekim "emîr„ unvanı da Osmanlılarda bilhassa Timur istilâsından sonra mümtaz bir unvan halini almıştır.

A. Caferoğlu: Arkadaşım Neşet Çağatay Beyin verdiği izahat bilgime yeni malûmat ilâve ettiğinden kendilerine teşekkür ederim.

KASIM KUFRALI (İstanbul Ü. Ed. F. Türkoloji Asistanı), **Gazneli ve Selçuklular devrinin tezkir muhiti:**

Hicrî IV. ve V. asırlar kanlı vak'alara sebebiyet veren bir çok mezhep mücadelelerine ve bunların arkasına gizlenmiş siyasî emellerin türlü tezahürlerine sahne olmuştur. Bu asırlara kadar islâmî fırkalar, muhtelif simalarla kendilerini göstermişler, bâzan biri ve bazan da diğeri galip gelmek suretiyle, mezhep sâliklerinin memleketten memlekete muhaceretlerini mucip olmuşlardı. Galibiyet makamını ihraz eden fırka, muârızlarına her türlü muameleyi revâ görüyor ve icabında muhâlif fırkayı kitle hâlinde imhaya bile yelteniyordu. Bu fırkaların hepsi de siyasî, içtimaî, millî ve nihayet dinî âmillerle meydana geldikleri hâlde, yegâne içtimaî nizam ve otoritenin din olması hasebiyle, sür'atle dinî bir mâhiyet ihraz etmiş ve avamın taassupla sarıldığı akîdeler mecmuası hâline gelmişti. Hazret-i ʿAlī'nin vasî olduğunu ve hilâfet hakkının kendisinden gasbedildiğini iddia eden ve bilâhare tamamiyle ayrı bir mezhep halinde inkişaf eden şi'a; diğer taraftan ʿAlî ile Muʿāviye arasındaki mücadeleden çıkan ḫavāric; arap bedavetinin İslâmiyete intibak edememesinden neş'et eden mürcie; kitap ve sünneti akla uydurmak isteyen ve Yunan felsefesi ile gelişen muʾtezile; insan aczi karşısında yegâne teselliyi her şeyi Allah'a havâle etmekte bulan cabriye (cabariye); Arapların câhiliye devrinden kalma bir muhayyilenin tesiri ile Allahı insanî sıfatlardan tenzih edemiyen muşabbiha gibi fırkalar ve nihâyet kitap ve sünneti sahâbenin anladığı şekilde tefsir eden ve hükümleri onlardan çıkaran ehl-i sünnet mezhebi türlü siyasî gayelere âlet olarak

bu asra kadar gelmiş, fakat galibiyet mevkiini kuvvetli müdafîlere sahip bulunan bu son mezhep ihraz etmişti.) Bununla berâber diğer akîdeler de tamamiyle ortadan kalkmış değildi. Ehl-i sünnetin hâkim bulunduğu yerlerden uzaklaşarak, daima hücra köşelere, sünnî devletin elinin ulaşamıyacağı yerlere giden ve oralarda faaliyetlerine devam eden bu fırkaların[1] en fazla dolaştıkları yer Horasan idi.

Emevî devletinin sonlarına doğru buralarda yerleşen ve devleti yıkmak için gizli teşkilât kuran ʿAlî tarafdarları ile İran ırkının üstünlüğünü iddia eden ve millî an'anenin ayaklar altında çiğnenmesini bir türlü hazmedemiyen İran milliyetperverlerinin bunlara inzimamı, Emevîlerin inkırazını intaç etmişse de Abbasîlerin Emevî hânedanı yerine kaim olmaları, aynı faaliyetin Maʾmûn zamanına kadar devamına sebebiyet vermişti. Bu idealistlerin tamamiyle dinî akîdeler hâlinde vaz'ettikleri prensipler burada kök salmış, Ṭâhirî, Ṣaffârî devletleri de bu esaslar üzerine kurulmuştu. Nihayet nisbeten Sâmânîler bu şi'î havayı dağıtmaya müteveccih gayretler sarfettilerse de, ehl-i sünnet mezhebinin yegâne müdafi ve mürevvici Gazneli Maḥmûd oldu[2].

[1] ʿAżud al-Dîn al-Îcî (ölm. 756)'nin sekiz büyük fırkaya (Şiʿa, Muʿtazila, Ḫavâric, Muriciʾa, Naccâriya, Cabarîya, Muşabbiha, Nâciya) ayırdığı (al-Sayyid al-Şarîf, *Şarḥ al-mavâḳıf*, İstanbul, 1239, s. 630 v. dd.) ve hadis mucibince 73 guruba iblâğ olunan (bu taksim için bk. *Ġiyâṣ al-luġât*, mad. Haftâd u du millet) bu zümreler hakkında tafsilât için bk. Abu'l-Ḥasan al-Aşʿarî, *Maḳâlât al-islâmiyîn*, nşr. Ritter, İstanbul, 1929 — 1933, II, bk İndex, burada kâfi bihliyoğrafya vardır; İbn Ḥazm, *Kitâb al-faṣl fi'l-milal ve'l-aḥvâʾ va'l-niḥal*, Mısır, 1320, 5. cilt; al-Şahrastânî, *al-Milal val'-nihal* (İbn Ḥazm'ın kitabının kenarında); Şeyḫ Nûr al-Ḥaḳḳ *Dabustân al-maẕâhib*, taşbasma; İbn Taymiya, *Minhâc al-sunna al-nabaviya*, Mısır, 1322, 4 cilt (Şiʿa ve Ḳadariya hakkında), Ġulâm Ḥalim-i Dihlavî, *Tuḥfa-i iṯnâ ʿaşarîya*, Luknov, 1313 (Şiʿa hakkında;) Dwight M. Donaldson, *The Shiite Religion*. London, 1933; D. B. Macdonald, *Development of Muslim Theology*, London, 1903, s. 7—214; E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge, 1929, I, 209 — 496; Circî Zaydan, *Medeniyet-i islâmiye tarihi*, türk. trc., Zeki Mugamiz, İstanbul, 1329, IV; Hilmi Ziya Ülken, *İslâm düşüncesi*, İstanbul, 1946, s. 1 — 100 ve İndex; *İslâm Ansiklopedisi*, bk. isimleri zikredilen fırkalar.

[2] Macdonald, *ayn. esr.*, 195: Browne, *ayn. esr.*, I, göst. yer. ve s. 376, II, 90 — 97.

Sûfîler de bütün bu cereyanlara tamamiyle lâkayt kalamamışlardı. Bunların bir kısmı hakikî islâmî akîdelerin tervici için, maddî manevî mücadelelere girişmiş, mesleki icabı ihtiyar ettiği seferlerde halkı vaaz ve nasihatler ile irşada koyulmuş iken, diğer bir kısmı da bu fırkalardan her hangi birisine, farkında olmayarak, âlet olmuş ve neticede gafletini hayatı ile ödemişti. Esâsen Sûfîlerin bu cereyanlara kapılmamalarına da imkân yoktu. Zira bu fırkaların her biri ayrı ayrı tasavvufa hücum ediyor ve hattâ bu akîde sahibini tekfire kadar gidiyordu[1]. Tamamiyle sünnet ve cemaat ehli olanların akîdesine zâhib bulunan ve mücahedeyi ön planda tutan bu sûfîlerin, dâimâ müşriklerle muharebelerin cereyan ettiği yerlere giderek *murabata*'da bulunmalarını mümkün kılan memleketlerden biri de Horasan idi. İranî an'aneleri dâimâ muhafaza etmiş olduğu için, mistik cereyanlara müsait bir zemin teşkil eden bu memleket, gerek, murabata maksadı ile ve gerek sefer kasdi ile dolaşan sûfîlere dâimâ kucağını açıyordu. Herat, Nişapur, Merv h. V. asra kadar çok büyük sûfîlerin makarrı olmuştu. Yalnız sûfîler de bu muhtelif mezhep cereyanlarının te'sirinden âzâde kalamadılar. Aşırı telâkkilere sâhip sûfîlerin mevcudiyeti, dâimâ âlimlerin tenkitlerine yol açtı.

Bu vaziyet karşısında tamamiyle tasavvufa sarılmış olan ve onu Peygamberin hakikî yolu telâkkî eden sûfîler, kuvvetli hâmiler arayarak, vaaz ve nasihat yolu ile veya kalemleri ile veyahut hâmilerinin kolu ile sufî mukallidi şahsiyetleri ortadan kaldırmağa çalıştılar. Tasavvufa ilk devirdeki sâfiyetini vermek kaygusu ile ortaya atılan bu zümre, mücadelelerinde vaaz ve *tezkir*[2] yolunu tuttuğu için bir çok müellefatta *al-muẕakkirūn*

[1] Tasavvufa yapılan itiraz ve hücumlar için bk. Massignon, *Tasavvuf* (İslâm Ansiklopedisi); R. A. Nicholson, *Mystics of Islam*, London, 1914; *Studies in Islamic Mysticism*, Cambridge, 1914; ayn. mll., *Sufism* (*Encyclopaedia Britanica*) ve *Sufis, Asceticism, İbn-al-ʿArabî, Calāl al-Dīn al Rūmī* (*Encyclopaedia of Religions and Ethics*); Ṭībāvî, *al-Taṣavvuf al-islamî al-ʿurabî*, Beyrut, 1928, s. 16 — 20, 61 v.d; s. 2 not, 1 de zikredilen eserlerde de bu hususta malûmat bulunabileceği gibi bilhassa şi'aya göre tenkidi için bk. Mirzā Bakir al-Hᵛānisārî *Ravzāt al-cannāt*, Tahran. 1307, s. 548 ve Monla Şadra al-Şîrāzî, *Kasr al-aṣnām al-cāhilîya fî kufr camā'a al-ṣūfîya*.

[2] Teẕkîr, « vaʿd ve vaʿîd âyetlerinin zikri ile, halkı kitab ve sünnete

veya *ahl al-taẕkīr* adı ile anılır. Bu müzekkirler tezkir meclislerini, sâfiyetini kaybetmiş, vaaz ve nasihate muhtaç muhitlerde kurmağı âdet edinmişlerdi.

Sünnî ve hanefî [1] olan Gaznelilerin, âlimler ile sufîlere

uymağa teşvik eder mâhiyette vaaz etmek» demektir. Kur'an-ı kerim'de Peygambere, etrafındakilere geçmiş peygamberlerin ümmetleri ile onlara uymayanların âkıbetlerini zikretmesi ve böylece Allahın nimetleri ile azâbını tebârüz ettirmesi emredilmiştir (*va ẕakkirhum bi-ayyam Allāh*, sûre, XIV, 5. Buradaki *ayyām* [= vukuât]'ın zikredilmesinden maksat Allahın azap ve nimetlerinin belirtilmesidir. İbn ᶜAbbās, ᶜUbayd b. Kaᶜb ve Mucâhid bu fikirdedirler). Bk. Zamaḫşarī, *Kaşşāf*, Bulak, 1318, II, 139; Bayżāvī, *Anvār al-Tānzīl* [4 tefsir bir arada] İstanbul, 1317, III, 509 — 510; Ḫāzin, *Lubāb al-taᵓvīl* [evvelki tefsirler ile bir yerde], III, 509). Geçmiş ümmetlerin azap ve sevaba nâil olmalarını icabettiren halleri ile, iman edenlerin Allahın lûtfuna ve kâfir kalanların da ilâhî azaba duçâr olacaklarını ifade eden âyetlerde *taẕkīr* bir nevi *inẕār* ifade etmektedir (Kur'an V, 45, VI, 70, LI, 55, LII, 29, LXXXVII, 9, LXXXVIII, 31). Bu *inẕār* keyfiyeti vaaz mahiyetini iktisab ederek, mevzû bakımından *targīb* ile *tarhib*'e münhasır kalmıştır (bu sisteme göre tertib edilen hâdiseler için bk. Zekī al-Din al-Munẕirī *al-Targīb va'l-tarhīb*, Mısır, 1326, 2 cilt). Böylece mendûb olan *taẕkīr*e Hulefâ-i Râşidin zamanından beri fazla ehemmiyet verilmişti. Hazret-i ᶜOmar'in Tamīm al-Dārī'yi tezkire me'mur ettiği mâlûmdur. Bu vâdide meşhur olmuş zatlar için bk. Abu Nuᶜaym al-İṣfahānī, *Hilyat al-avliyā*; İbn al-Cavzī, *al-Muntaẓāb*; ayn. mll., *Kitāb al-Ḳuṣṣās*. Bir kaç asır sonra mev'ize ilmi namı ile hâdisin bir şûbesi olarak tedvin edildiğini gördüğümüz bu vâdi, bilhassa *menhiyat*'tan menederek *me'murat*'a meylettirmek için lâzım gelen metodları da nefsinde toplamıştır. Mevzû itibariyle hâdîse dayandığı gibi mahiyet bakımından da *taẕkīr*'in aynıdır. Ancak *targīb* ve *tarhib* keyfiyetini tevlid için fazla olarak şeyhlerin veli ve sâlih insanların ve bunlara mukabil âsi ve şerirlerin de mevzubahs edildiği görülür (bk. Kamāl al-Dīn Muḥammed. *Mavẕu'at al-ᶜUlūm*, İstanbul, 1313, II, s. 247; *Kaşf al-ẓunūn* (ᶜIlm *al-mavᶜiza*).

[1] Gazneliler hanefî olmakta berâber, etraflarında şâfi'î âlimlerin bulunması, onların bu mezhebe karşı meyl ve mahabbet beslemelerini intac ettirmişti. Hatta İmām al-Ḥaramayn, Gazneli Maḥmūd'un şafi'î mezhebini kabûl ettiğini de söylemekte ise de, bu o kadar mevsûk değildir (bk. Muḥammed Zāhid al-Kavşarī, *İḥḳāḳ al-ḥaḳḳ bi ibtāl al-bāṭil fī muġīṯ al-ḫalḳ*, Mısır, 1360, s. 36 v. d.; İbn Ḫallikān, *Vafayāt*, Bulak, 1929, II, 113 (*Muġīṯ al-ḫalḳ*'dan naklen). Yalnız Maḥmūd b. Subuktigīn'in âlimlerin münazaralarına ehemmiyet vermesi, hakikati dâima araştırması ve hatta kendisinin de hanefî fakihlerinden addedilecek kadar (al- Ḳuraşī, *al-Cavāhir al-Mużiya*, Haydarâbâd, 1322, II, 157) âlim bulunması, ülkesinde ehl-i sünnet ulemasının ve bunlara bağlı zâhid ve sûfîlerin yerleşmelerinde büyük bir âmil olmuştur.

karşı gösterdikleri alâka [1], meşhûr sufîlerin bu havâlide toplanmasını intac etmişti. Bunların tezkir meclisleri fevkalâde kalabalık oluyor, halkın sûfiyeye mahabbet ve hürmeti gittikçe artıyordu. Bu devrin en büyük müzekkir ve sûfîsi Abu'l-Ḥasan ʿAlī b. Aḥmed [2] al-Ḫaraḳānī [3] (ölm. 425) idi. Bütün sufîler tarafından Abū Yazīd al-Bisṭāmī (ölm. 261 veya 244)'nin maneviyatına vâris [4] telâkki edildiği için son derece hürmet görüyordu. Ḫaraḳānī, halkı vaaz ve nasihat ile kitap ve sünnete uymağa teşvik etmeği meslek ittihaz edinerek, dünyadan tamamiyle el çekmişti. Gazneli Maḥmūd (ölm. 421 veya 422) kendisine son derece hürmet gösterir ve ara-sıra ziyâret ederdi. Etrafında toplanan dervîşleri ve müridleri ile bu havâliyi tamamiyle sufîlere karşı mahabbetle meşbû bir hâle

[1] Browne, *ayn. esr.*, II, 96 v. d.; İbn Ḫallikān, *Vafayāt* II, 113.

[2] Pederinin ismini Samʿānī (*Kitāb al-ansāb GMS*, nr. 20, 194b) Aḥmed olarak kaydediyor (ondan naklen Yāḳūt, *Muʿcam al-Buldān*, mad. Ḫaraḳān). Diğer menbalarda ise isme Caʿfer olarak tesadüf edilmektedir (Lāmiʿī *Terceme-i nefaḥāt*, İstanbul, 1289, s. 337; ʿAbd al-Macīd al-Ḫānī, *al-Ḥadāʾiḳ al-vardīya* (Mısır, 1308), s. 25; bundan naklen Hoca-zâde Ahmed Hilmi, *Ḥadīḳat ül-evliyā* (Istanbul, 1318), s. 8.

[3] Nisbeyi Samʿānī (*ayn. esr.*, var. 194b) Bisṭām köylerinden Ḫaraḳān'a bağlamakta ve Yāḳūt da ondan naklen bu şekilde göstermektedir (*Muʿcam*, Mısır, 1906, III, 421). Her iki kitapta da ayrıca Semerkand'a bağlı Ḫarḳān isminde bir köy de zikrediliyor. Yāḳūt Hemedan köylerinden bir de Ḫarrakan kaydetmektedir. Fakat Fīrūzābādī, Samʿanī'yi takliden Bistām'a bağlı köyün ismini Ḫarḳān olarak zaptederek birinci şekilde okumanın hatadan neş'et ettiğini tasrih ediyor (*Tāc al-ʿarūs*, *ḤRḲ*.). Nisbeyi al-Ḫurḳānī şeklinde kaydeden R. A, Nicholson (*Tezkirat al-avliya*, Leiden, 1907, II, 201 ve Variants, 96) 'un hangi delile dayandığı meçhuldür.

[4] Abū Yazīd al-Bisṭāmī ile Abū'l-Ḥasan arasındaki manevî ittisâl bütün sufîler tarafından kabûl edilmiştir. Bk. Calāl al-Dīn-i Rūmī, *Mesnevī*; ʿAṭṭār, *Tazkīrat al-avliyā*, nşr. R. A. Nicholson, II, 201 v. d.; Abū Yazīd al-Bisṭāmī'den çok sonra dünyaya gelmiş olan Abū'l-Ḥasan, Bisṭām'da Abū Yazīd'in türbesine mülâzemet ederek onun ruhâniyetinden feyz almış olduğu gibi, rivâyete göre, Abū Yazīd ile Abū'l-ʿAbbās al-Ḳassāb da kendilerinden sonra gelecek olan Abu'l-Ḥasan'ın devrinin velisi olacağını bildirmişlerdir. (Mavlāna Calāl al-Dīn-i Rūmī, *Masnevī*). Mamafih, Abu'l-Ḥasan al-Ḫaraḳānī'nin, Abu'l-Muẓaffar al-Turk al-Ṭūsī'den, onun da Abū Yazīd al-ʿIşḳī'den ve bu zatın da 120 sene yaşadığı kabûl edilen Muḥammed al-Maġribī'den ve nihâyet onun da Abū Yazīd al-Bisṭāmī (ölm. 261 veya 234)'den inâbe almış olan Abū Mūsā al-Duʾalī'den mücaz bulunduğu kaydedilmek suretiyle bu fâsılanın kapatıldığına da

getirmişti[1]. Tezkir ehli içerisinde diğer mühim bir sima da Abū'l-Ḳāsım ᶜAlī b. ᶜAbd Allāh al-Gurgānī (ölm. 450) idi[2]. Abū Saᶜīd b. Abī 'l-Hayr (ölm. 440)'ın da dostu[3] olan Abū'l-Ḳāsim'ın Tus'taki tezkir meclislerine her tarafdan talipler koşar ve şeriat ile tasavvufu z a t ve s ı f a t mesabesinde birbiri ile mezc etmesinden mütevellit âhengin meclûbu olurlardı. Evinin karşısındaki mescidinde t e z k i r meclisleri akdeden şeyhin sünnete ittibaı o derecede idi ki *Şehnâme*'yi putperestlerin medhi ile doldurmuştur diye Firdevsī'nin cenaze namazını kıldırmamıştı[4].

Nişapur'da ise t e z k i r vâdisi Abū ᶜAlī al-Ḥasan b. Muḥammed al-Daḳḳāḳ (ölm. 405)[5] ile Abū ᶜAbd al-Raḥmān al-Sulamī (ölm. 412) gibi iki büyük şahsiyetle başka bir revnak bulmuştu. Daḳḳāḳ, tasavvufu asıl ve fer'de aş'ariye mektebi ile şâfi'î mezhebine bağlamış ve tezkir meclislerinde onu daima bu heyetle arzetmişti. Sulamī, Daḳḳāḳ'ın bu amelî faaliyetine muvazi olarak, te'lif ettiği eserler ile aynı nokta-i nazarları daha geniş bir mikyasta neşre başladı. Nihayet

rastlanmaktadır. (krş. Ġulām Sarvar-i Lāhurī, *Ḫazīnat al-aṣfīyā* (Luknov, 1290), I, 522 — 527; Ḫarīrī-zâde, *Tibyān* (Fâtih kütüp. İbrahim Ağa, nr. 430 — 432) madd. *al-Ṣaṭṭārīya, al-Ġavsīya*, krş. bir de Aḥmed Hilmi, *Mirᵓāt-i Bayezid-i Bisṭāmī ve Abu'l-Ḥasan al-Ḫaraḳānī* (İstanbul, 1319) s. 41, 42.

[1] Sam ᶜānī, ayn. esr. var. 194 b; Ḫānī, *ayn. esr.* s. 106.

[2] Hucvirī, *Kaşf al-maḥcūb*,, nşr. Jukowsky (Leningrad, 1926), s. 211 ve ingl. trc. R. A. Nicholson, (London, 1936), s. 169.

[3] *Terceme-i nafaḥāt*, s. 347; Pīr Abu'l-Faẓl b. Ḥasan al-Sarahsī'nin müridi olan Abū Saᶜīd şeyhin ölümünden sonra Amül'e giderek Abu'l-ᶜAbbas al-Ḳassāb'a mülâzemet etmiş ve sonra Mihene'ye dönerek meşhûr sufîler ile sohbette bulunmuştur (bk. Muḥammed b. Abu'l-Munavvar, *Asrār al-tavḥīd fī maḳāmāt al-Şayh Abī Saᶜīd*, nşr. V. Jukowsky, Petersburg, 1889; *Terceme-i nafaḥāt*, s, 339; ᶜAṭṭār, *Taẕkirat al-avliyā*, nşr. R. A. Nicholson, II, 323, 327 (her iki zat da yukarıdaki eserden istifâde etmektedirler). Bk. bir de Browne, *ayn. esr.*, II, 26—269; Nicholson, Abū Saᶜīd Faẓl Allāh b. Abī'l-Ḫayr (İslâm Ansiklopedisi. Madde, Browne'un zikrettiği eserlerden istifâde edilerek yazılmıştır).

[4] Devletşah, *Taẕkirat al-şuᶜarā*, nşr. Browne, s. 58; Browne, *A. Literary History of Persia*, II, 138, not 7; M. Fuad Köprülü, *İlk mutasavvıflar*, s. 18.

[5] *Terceme-i nefaḥāt*, s. 331.

ʿAbd al-Karīm b. al-Ḥavāzin al-Ḳuşayrī [1] (ölm. 465)'nin Nişapur'a gelip Abū ʿAlī al-Daḳḳāḳ'a intisabı, tezkir halkasına mühim bir uzuv kazandırdı. Bilâhare Herat'ta büyük bir şöhrete mâlik olan Abū İsmāīl ʿAbd Allāh b. Abī Manşūr Muḥammed al-Anşārī (ölm. 481) de bu cereyana muvazi samimî bir aşk ile memzûc diğer bir tarikat vâdisinin alemdarı ölarak göründü [2].

Selçuklular umûmiyetle hanefî mezhebine sâlik, dindar şahsiyetlerdi. Bunun hâricindeki bir mezhebi hoş görmüyorlardı. Yalnız bu onların daha ziyâde dinî bilgilerinin azlığından ileri geliyordu. Vezirleri arasında onların bu halinden istifâde edenlerin zuhûru bâzen çok kötü hâdiselere yol açıyordu. Tuğrul Bey (ölm. 455) son derece mutaassıp bir hanefî olduğu halde, ʿAmīd al-Mulk gibi bir şi'îyi kendisine vezir edinmişti. Bu zat hükümdarın gafletinden istifâde çederek, bütün râfizîlerin sövülmesi hususunda çıkarttığı bir fermanı, kendi arzusunu tatmin için, aşʿarîlere de teşmil ederek şâfi'î âlimler ile sûfîlerin huzurunu kaçıran büyük bir kargaşalığa sebebiyet verdi [3]. Diğer taraftan din adamlarına ve bilhassa sûfîlere hürmet gösteren Tuğrul Bey'in karşısına Baba Tahir Lurî gibi sufî dikilerek bütün azamet ve heybeti ile ordusunun başında bulunan o koca hükümdarı ağlatıyor, karşısında diz çöktürüyordu [4]. Dine ve ehl-i sünnet akîdesine bu derece bağlı bulunan Tuğrul Bey, sünnî ulemaya fevkalâde hürmet göstermekte idi. Devrinde Horasan'da bulunan âlimler islâm âleminin en meşhûr simaları idi.

Şeyhi Abū ʿAlī al-Daḳḳāḳ'ın yolunu tamamiyle benimseyerek, bunu Abū ʿAbd al-Raḥmān al-Sulamī'nin meşrebi ile mezcetmek suretiyle yeni bir sistem meydana getiren Ḳuşayrī,

[1] Şahsiyeti ve hâl tercemesi için bk. *Ḳuşayrī*, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı dergisi, sene 1946, sayı, 1, s. 18-25 ve buradaki bibliyografya.

[2] *Terceme-i nefaḥāt*, s. 369; krş. Subkī, *Ṭabaḳāt* (Mısır, 1324), III, 117 v.d.

[3] Bu hususta Subkī'de (*ayn. esr.*, II, 259, 269 — 272, 274 — 288) mufassal mâlûmat vardır. Buradan naklen M. Şerefeddin Yaltkaya, *Selçuklüler devrinde mezâhib* (TM, Sayı 1, s. 101 — 106).

[4] Browne, *A. Literary History of Persia*, II, 261 (*Raḥāt-al ṣudūr*'dan naklen); Minorsky, *Baba Tahir* (İslâm Ansiklopedisi).

başlangıçta bu işe hararetle sarılmışken, ʿAmīd al-Mulk hâdisesi ile dağdağalı bir hayat yaşadıktan sonra, yine aynı yoldaki faaliyetlerine devam etti. Bu sefer kader, meslekini neşre en müstait bir şahsı karşısına çıkarıyordu: Abū ʿAlī al-Fārmadī, Abū ʿAlī Faẓl b. Muḥammed al-Fārmadī al-Ṭūsī (ölm. 477) [1], Abū ʿAbd Allāh b. Bākuvayh al-Şīrāzī, Abū Manşūr Al-Tamīmī ve bilhassa devrin en büyük fakihi Abū Ḥamīd al-Ġazalī al-Kabīr[2] gibi zatlara uzun müddet talebelik etmişti. Abū ʿAbd al-Raḥmān Muḥammed al-Nīlī (ölm. 436), Abū ʿOsmān İsmāʿīl al-Şābūnī (ölm. 449) de dâhil olmak üzere bütün bu zatlardan hadis de dinleyerek bilgisini genişletti. Zâhirî bilgileri tamamiyle elde eden Fārmadī, kendisinde bir eksiklik hissediyordu. Abū Saʿīd b. Abī'l-Ḫayr, Mihana'den Tus'a geldiği zaman bu eksikliğini tamamlıyacak bir kimseye nâil olmanın verdiği neşve içinde idi. Abū Saʿīd'den ilk manevî feyzin nasıl kalbine sereyan ettiğini samimi bir ifâde ile nakleder[3]. Abū Saʿīd'den ayrıldığı zaman kendisini tamamen boşlukta hisseden Abū ʿAlī yegâne teselliyi Ḳuşayrī'de buldu. Nişapur'da uzun müddet ona mülâzemet etti; artık yeni bir yola girmişti. Hem istifâde ve istifâze edecek hem de i f â d e den geri kalmıyacaktı. Kendisini dâimâ ilmini arttırmağa teşvik eden üstadı Abū'l-Ḳāsım al-Ḳuşayrī, Abū ʿAlī'deki manevî ve sufiyâne neşveyi takdir ediyordu. Onun bu ikinci neşvede haylı terakki ettiğini görünce, bu sâhada kendisini daha fazla ilerletmeğe kudreti olmadığını samimiyetle söyledi. Başka bir maneviyat ehline mülâzemet etmenin zarurî olduğunu gören al-Fārmadī, Ḳuşayrī'nin tezkir meclislerinin feyzi ile meşbû bir hâlde Tus'a giderek Abu'l-Ḳāsim al-Ġurġānī'ye intisap etti.

[1] Ḫānī (*al-Ḥadāʾiḳ*, s. 72) ile ona tâbi olan Ahmed Hilmi (*Ḥadīḳat al-avliyā*, s. 13) Fārmadī'nin vefatını 447 senesinde göstermektedirler. Ancak Fārmadī'nin, Niẓām al-Mulk ile vezareti esnasında defalarca görüştüğü kat'iyetle bilindiğine ve Niẓām al-Mülk'ün de 457 senesinde vezaret makamına geçtiğine göre bu tarihin yanlış olduğu âşikârdır. Binaenaleyh Subkī'nin (*Ṭabaḳāt*, IV, 10) ʿAbd al-Ġāfir al-Fārisī'den naklen kaydettiği 477 senesinin şeyhin vefat tarihi olarak kabul edilmesi daha uygundur.

[2] Meşhur Ḥuccat al-İslām Abū Ḥamīd al-Ġazzālī'nin (aş. bk.) amcası veya babasının amcasıdır. Hâl tercemesi için bk. Subkī, *ayn. esr.*, III, 63.

[3] *Terceme-i nefaḥāt*, s. 402.

Ġurġānī'nin yanında riyâzet ve mücahedeye koyulan Fārmadī, şeyhe damad olarak maddî manevî verasete nâil oldu[1]. Ġurġānī'den hilâfet alan, tezkir ve vaaz meclisi kurmak müsaadesini de elde eden Abū ʿAlī bir müddet Tus'ta bu vâdide faaliyette bulunduktan sonr, Nişapur'a döndü. Ahâlinin kendisine gösterdiği rağbet son derece idi. Hattâ meclûpları arasında bulunan Niẓām al-Mulk şeyhi ara-sıra ziyâret eder ve mülâzemette bulunurdu[2]. Nişapur'daki tezkir meclislerine, Ḳuşayrī'nin torunu ʿAbd al-Ġāfir al-Fārisī (ölm. 529), ʿAbd Allāh b. ʿAlī al-Ḫarkuşī, ʿAbd Allāh b. Muḥammed al-Kūfī al-ʿAlavī ve *Şifā*'yı toplayan Abū'l-Ḫayr gibi âlimler de devam ederek kendisinden rivâyette bulunmuşlardır[3]. Devrinin tam bir sufî müftisi olan Abū ʿAlī'nin hânekahının[4] her taraftan gelen sufîler ile dolup

[1] Subkī, *ayn. esr.*, IV, 9; *Terceme-i nefaḥāt*, s. 404.

[2] Subkī, *ayn. esr.*, IV, 9 Niẓām al-Mulk, kendi ifadesine göre, hâiz olmadığı meziyetlerini yüzüne karşı sayan Abu'l-Ḳāsim al-Ḳuşayrī ile İmām al-Ḥaramayn'i sâdece ayakta karşılar, buna mukabil hareketlerini tenkid ile kendisini adalet ve istikamet yoluna sevkeden Fārmadī'yi istikbal eder ve kendi yerine oturtarak, karşısında hürmetkâr bir tavır alırdı (İbn al-Aṣīr, *Kāmil al-tavārīḫ* XI, 88 ve ondan naklen M. Şerefeddin, *Selçuklîler devrinde mezahib*, TM, I, s. 108).

[3] Subkī, *ayn. esr.*, IV, 9.

[4] Sûfîler arasında ibâdetlerin (farz, sünnet, tatavvu=nâfile) fasılasız bir şekilde, gece gündüz ibâdetleri (*ʿamal al-yavm wa'l-layla*) de dâhil olmak üzere, ifâsı için büyük bir zatın etrafında ve muayyen bir yerde toplanmak âdeti daha ilk devirlerden itibaren başlar. *Ribāṭ* (sonraları hânekah, tekiyye) ismi verilen bu toplu yaşanan yerden Naṣr Abū b. al-Sarrāc al-Ṭūsī (*Kitāb al-lumaʿ*, nşr. R. A. Nicholson) ve Hāris b. Asad al-Muhāsibī (*al-Riāyā*) gibi müellifler ile al-Ḳuşayrī (*al-Risāla*, Bulak, 1284, s. 22)'nin bahsettikleri görülüyor. Bu kayıtların mevcudiyeti Ribāt'ın tasavvufla hemen hemen beraber meydana geldiğine kuvvetli delildir. Bu itibarla tasavvufu hıristiyan menşe'li göstermeğe gayret eden müelliflerin fikirlerine dayanarak, bu toplu yaşayışa r u h b a n i y e t damgasını vuran al-Ṭibāvī (*al-Ṭasavvūf al-islāmī al-ʿarabī*, s. 53)'nin fikrî bir esâsa dayanmadığı gibi, ribatların ancak h. V. asırda teessüs ettiğini kabûl eden R. A. Nicholson (*Encyclopaedia of Religions and Ethics*, II, 103) da fikrinde isâbet sâhibi değildir. Yalnız bu asırda dâimâ h â n e k a h kelimesi ile ifâde edilen ribatlar, artık teessüs etmiş nizamlar ile idâre edilen müesseselerdir. Cāmī, Abū Saʿīd b. Abu'l-Ḫayr'ın şeyhi Pīr Abū'l-Faẓl'ın hanekahı olduğunu naklettiği gibi (*Nafaḥāt al-uns*, türk. trc., s. 34) Ḳazvīnī (*Āṣār al-bilād* Abū Saʿīd b. Abū'l-Ḫayr'ın hânekahını ve Samʿānī de Abū'l-Ḳāsım al-Ġurġānī' in Marv'deki hânekahı ile Abū Yūsuf al-Hamadānī'nin yine

boşaldığını Samʿānī ile ʿAbd al-Ġāfir al-Fārisī naklediyor. Fikirlerini esmâ-i hüsnanın, kula sıfat olabileceği akîdesi[1] etrafında toplayan Abū ʿAlī al-Fārmadī devrinin büyük şeyhleri ile de sohbet ettiği gibi ikinci bir nisbeyi de Abū'l-Ḥasan al-Ḫaraḳānī'den ihraz etmişti[2].

Abu'l-Ḳāsim al-Ġurgānī'nin neşvesi ile Abu'l-Ḥasan'ın feyzini mezcederek Ḳuşayrī'nin zahirî ve bâtini bilgisini ve tezkir atmosferini tamamiyle masseden Abū ʿAlī al-Fārmadī yeni bir tezkir tarikati te'sis ederken, Abū Bakr b. ʿAbd Allāh al-Nassāc al-Ṭūsī de yine Ġurġānī'den aldığı nasip ile Abū Bakr al-Dinavarī vasıtasiyle elde ettiği meşrebi bir başka vâdiye sevkediyordu. Fārmadī'nin sistemi, en feyizli müridlerinden Abū Ḥāmid Huccat al-İslām Muḥammed b. Muḥammed al-Ġazzālī[3] (ölm. 505) tarafından daha esaslı kaideler icra edilerek zâhir ulemasının güçlükle veya ancak mükâbere yolu ile itiraz edebilecekleri bir tasavvuf ekolü haline getirildi[4]. Nassāc'in neşve ve neş'esi de Aḥmed b. Muḥammed al-Ġazzāli (ölm. 520) nin elinde her-dem tâze bir aşkın[5] tecellileri ile meşbû, nazar ehlinin kalblerine hitab eden bir sistem hâlini aldı.

bu şehirdeki hânekahını gördüğünü beyan etmektedir (*Kitāb al ansāb*, var. 50 b, mad. al-Andaḳī). Ġazzālī'nin Tus'ta bir hânekah vücuda getirdiği (Subkī *Ṭabaḳāt*, IV, 105; *Terceme-i nefaḥāt*, s. 405) de mâlûmdur. Herat'ta 'Abd Allāh al-Anṣārī'nin Bāzār-i Melik'teki hânekahı da Yaʿḳūb-i Çarhī zamanına kadar kalmıstı (*Terceme-i raşaḥāt*, s. 101).

[1] Ġazzālī, *al-Maḳṣid al-asnā* (Mısır, 1324), s. 82; Ḫānī, *al-Ḥadāʾik*, s. 72.

[2] *Terceme-i nefaḥāt*, s. 402; Ḫānī, ayn. esr., s. 106; Ahmed Hilmi, *Ḥadīḳat al-avliyā*, s. 12.

[3] Subkī, *ayn. esr.*, IV, 10; Lāmiʿī, *Terceme-i nefahāt*, s. 404; hâl tercemesi ve mezhebi için Subkī'den maada (*ayn. esr.*, IV, 10—182) bk. Carra de Vaux. *Ġazālī* (Paris, 1902) ve ʿAlī ʿAynī, *Ḥuccat al-islām Muḥammed Gazālī* (İstanbul,); D. B. Macdonald, *al-Ġazālī* (*Handwörterbuch des Islam*, Leiden, 1941) ve İslâm Ansiklopedisi, mad. *Ġazzālī*).

[4] Meşhur *İḥyā al-ʿulūm*'unu *Ḳut al-ḳulūb* ile *al-Risālat al-ḳuşayrīya* üzerine kurduğunu Subkī (IV, 126) beyan ettiği gibi kendisi de *al-Maḳṣid al-asnā* (Mısır, 1324, s. 82) 'da tamamiyle Abū ʿAli al-Fārmadī 'nin kanaatini benimser.

[5] Aşk hakkındaki fikirlerini *Savāniḥ* (nşr. Ritter, Bibliotheca Islamica, İstanbul, 1942) esaslı bir şekilde serd etmiştir (Kitab hakkında bk. Almanca mukaddime).

Selçukîlerin en parlak ve âlim veziri olan Niẓām al-Mulk, devrindeki bütün ilmî faaliyetlerin bayraktarıdır. Kendisi şâfi'î ve dolayısiyle akîde bakımından da e ş ' a r î olduğu için, bu mezhebe bağlı âlimleri etrafına toplamağa çalışmıştı. ᶜAmīd al-Mulk hâdisesi dolayısiyle Horasan'dan çıkan ve Irak'ta bulunan âlimleri celb için son derece gayret gösterdi.[1] İmân al-Ḥaramayn için Niṣapur'da yaptırdığı büyük medrese binlerce talebeye ilim menbaı oldu. Mutlak içtihat derecesine varmış olan bu imama, gerek Alp Arslan ve gerek Niẓām al-Mulk son derece hürmet gösteriyor kendisine mensup olanlara izzet ve ikram ediyorlardı. Alp Arslan ise daha ziyâde h a n e f î ulemasına hürmet gösterirdi. Hatta Buharalı Abū Naṣr Muḥammed b. ᶜAbd al-Malik al-Ḥanafī'yi yanından ayıramazdı. Maliye nazırı Şaraf al - Mulk Abū Saᶜd al-Mustavfī de 459' da imâm-ı âzâmın türbesi yanın hanefîlere mahsus bir medrese yaptırdı[3]

Memleketin her tarafındaki şâfi'î âlimlerine hürmeti vecibe bilen Niẓām al-Mulk[4] bilhassa Irak'ın fakihi olarak tanınan Abū İsḥak İbrahīm b. ᶜAlī al-Firūzābādī al-Şīrazī (ölm 474)[5] için de Bagdad'da meşhûr Nizamiye medresesini yaptırmış ve bu zatı 456 senesinde Bâb al-Râtib'deki mescidinden alarak merasimle bu medreseye getirtmiştir[6]. İslâm âleminin her tarafından gelen binlerce talebe bu zattan feyz almak için nizamiye medresesine koşuyordu. Bilhassa f ı k ı h ile h i l â f i y a t ve m ü n a z a r a da devrinin imamı olan Abū İsḥāḳ al-Şīrāzī, halife al-Muḳtadī bi Amr Allāh (ölm. 487) 'ın da son derece hürmet ettiği bir sima idi. Bütün islâm âleminin, Peygamberin ilmine

[1] İbn al-Aṯīr, *ayn. esr.*, X, 15; Niẓām al-Mulk, *Siyâsetnâme*, nşr. Schefer.

[2] Mezhebl hakkında bir fikir elde etmek için bk. Subkī, *ayn. esr.*, III, 253 v.dd.; İzmir İsmail Hakkı, *İmâm al-Haremeyn*, İlâhiyat fakültesi Mecmuası, Sene 2, Sayı 9.

[3] Niẓām-al-Mulk, *Siyasetname*, fr. trc. Schefer, s, 2; M. Şerefeddin, *Selçukîler devrinde mezahib*, TM, I, s. 109: M. Fuad Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 22, not, 1.

[4] M. Şerefeddin, *ayn. makale*, ş. 108.

[5] Hâl tercemesi için bk. Subkī, *Ṭābaḳāt*, III, 88 v.dd.; İbn Hallikān, *Vafayāt*, I, 5.

[6] Subkī, *ayn. esr.*, III, 90.

vâris bir zat sıfatı ile son derece tâzim ettiği ve Selçuk hükümdarı ile vezirinin ibcaline mazhar olan Abū İsḥāḳ'tan halife hem maddî ve hem de manevî faydalar elde etmekten geri kalmıyordu. Kendisini, Abu'l-Fatḥ b. Abī'l-Layṣ'i şikâyet için Melikşah ve Niẓām al-Mülk'e gönderdi. Abū İsḥāḳ, İran'dan geçerken uğradığı yerlerde halkın kendisini ziyaret için çoluklu çocuklu sokaklara döküldüklerini, ellerini, yüzlerini ve gözlerini onun elbisesine sürdüklerini Subkī Abu'l-Ḥasan al-Hamadānī'den naklen kaydetmektedir [1]. Abū İsḥāḳ'ın Nişapur'a geldiği zaman, İmām al-Ḥaramayn'in onun bindiği katırın yularını tutarak önünde yürüdüğü gözönüne alınırsa, ilminin vüs'ati ve ilim erbabı arasındaki hürmet ve itibarı anlaşılır. Sûfîlere karşı da yabancı olmayan bu allâme fakihi seyahati esnasında devrin meşhûr şeyhleri de ziyaret etmişlerdir. Hattâ Bistām'a uğradığı zaman. Abū Yazīd al-Bistāmī'nin maneviyatına vâris telâkki edilen al-Sahlakī'nin kendisi ile görüştüğünü ve her ikisinin de mütekabil hürmet hisleri ile meşbû bulunduklarını yine Subkī anlatmaktadır [2]. Abū İsḥāḳ al-Şīrāzī, Irak'ın bütün ilmî ve tasavvufî muhitlerine son derece müessir bir şahsiyet olmak sıfatiyle devrinin bütün ilmî ve dinî cereyanlarına karışmıştır. Bilhassa hilâfiyata dair münakaşaları bu devrin ilim mahfillerini işgal eylemiştir. Verdiği hükümleri, devrin Selçukî hükümdarı ve veziri ile bunlara tâbi olan Halife hafiyyen ifâ ederdi. Abū Naṣr ʿAbd al-Raḥīm b. ʿAbd al-Karīm al-Ḳuşayrī (ölm. 514) ile Hanbelî'ler arasında cereyan eden ve içine Abū İsḥāḳ'ın da karıştırıldığı büyük bir münakaşa 20 kişinin ölümü ile neticelenen bir kavga halini aldığı zaman, Abū İsḥāḳ'ın Niẓām al-Mulk'e gönderdiği bir mektup üzerine, vezirin derhal Hanbelîlerin reisi Abū Caʿfer b, Abī Mūsā'yı hapsettirmesi (sene 470) Abū İsḥāḳ'ın ne kadar mühim bir sahıs olduğunu belirtmeğe kâfi gelir [4].

[1] *Ayn. esr.*, III, 91 v. d.

[2] *Ayn. esr.*, aynı sahife

[3] Msl. Abū ʿAbd Allāh al-Dāmaġānī ve İmām al-Ḥaramayn ile olan münazaraları için bk. Subkī, *ayn. esr.*, III, 105 v. d. ve 109 v. d.

[4] Bu münakaşaya dâir Subkī'deki müteferrik mâlûmat (*ayn esr.*, III, 98 v. d., IV, 251) M. Şerefeddin (*göst. yer.*, s. 112 v. d.)'in makalesinde bir yere toplanmıştır. Ayrıca bk. Subkī, *ayn. esr.*, III, 99; İbn al-Aṯīr, *ayn. esr.*, X, 44.

Abū İsḥāḳ al-Şīrāzī'nin bu şöhret ve nüfuzu sâyesinde kendisine mensup olanlar ile bilhassa onun feyzini etrafa neşreden talebesi, gittikleri yerlerde halkın büyük fakihe karşı beslediği hürmet ve mahabbet duygusunun tecellileri ile karşılaşıyorlar, hükümdarlar da, bâzan halkın bu hissiyatını okşamak ve bâzan da Abū İsḥāḳ'a karşı besledikleri hakikî saygı ve sevgi sâikası ile, bunlara her veçhile müzaharet gösteriyorlardı. Abū İsḥāk'ın talebesi içinde, kendisinin erdiği mevkie ulaşan şahıs, bu fakihin yerinde takdir ve tevcihine mazhar olan Yūsuf al-Hamadānī (ölm. 535) idi. Yūsuf al-Hamadānī'nin Abū İsḥāḳ'a, fıkıh ve münazara vâdisinde hakkıyle halef olması ve islâmî ilimlere derin vukufu ile birlikte, maneviyatı taşkın bir zâhid hayatı yaşaması dolayısiyle, etrafında manevî bir ibcâl ve i'zaz hâlesi meydana gelmişti. Bu suretle halk, az zaman içinde onu, Abū İsḥāḳ al-Şīrāzī'de görmek istediği manevî simayı hâiz bir velî olarak tanıdı. Abū İsḥāḳ'ın halkın kalbinde manevî bir hâkimiyetin temellerini atan ilmî nufuz ve itibârı, Yūsuf al-Hamadānī'nin bu manevî ülkenin yegâne hâkimi olmasını te'min etmişti.

Abū Yaᶜḳūb, Yūsuf b. Ayyūb b. Vahra[1] al-Hamadānī, takriben 440 veya 441'de Hemedan'ın Būzanacird[2] köyünde dünyaya geldi[3]. İlk tahsilini burada ikmal ettikten sonra 460

[1] İbn Ḫallikān bu ismin mânasını bilmediğini söylüyor (*Vafayāt*, II, 465).

[2] Yāḳūt, Abū Saᶜd b. al-Samᶜānī'den naklen bir de Merv köylerinden olmak üzere Būzancird kaydediyor. Bk. *Muᶜcam*, mad. *Būzanacird* ve *Buzanerd* ve *Kitāb al-ansāb*, var. 94b.

[3] Yūsuf al-Hamadānī'nin hal tercemesinden bahseden en eski eser kendisini Merv'deki hânekahında görmüş olan al-Samᶜānī'nin *Kitāb al-ansāb* (GMS, nr. 20, var. 94b)'ıdır. Bundan sonra *Tārīḫ Baġdād*'a zeyil yazan İbn al-Naccār (ölm. 643) da kendisinden bahseder. İbn Ḫallikān, Yūsuf al-Hamadānī hakkındaki mâlûmatını bu iki eserden almaktadır (*Vafayāt*, II, 464-569). ᶜAbd al-Ḫāliḳ al-Ġuduvānī'ye isnad olunan, *Maḳāmāt-ı Yūsuf-i Hamadānī* (Ḥarīrī-zâde, *Tibyān*, 3. cilt sonunda) eğer hakikaten bu zâtın ise tarih itibariyle Abū Saᶜd b. al-Samᶜānī kadar eski ve ondan daha tafsilâtlıdır. Bunlardan sonra Yafiᶜī'nin *Mirᵓāt al-cenān*'ı Hoca Muḥammed Pārsa'nın *Faṣl al-ḫitāb* ve ondan naklen ᶜAlī b. Ḥusayn al-Şafī'nin *Raşaḥāt* (türk. trc., Şerif-ül-Abbâsî, İstanbul, 1291, s. 13)'ı ve Cāmī'nin *Nafaḥāt al-üns* türk. trc., s. 409)'ü, Dārā Şikūh'un *Şafīnat al-avliyā* (s. 70), Lāhūrī'nin *Ḫazīnat al-Aṣfiyāᵓ* (I, 528-530) isimli eserleri ile ᶜAbd al-Ma-

senesinden sonra Bagdad'a gitti[1]. Al-Ḳāżī Abū'l-Ḥusayn Muḥammed b. ʿAlī b. al-Muhtadī Billah ve Abū'l-Ġanāʾim ʿAbd al-Şamad b. ʿAlī b. al-Maʾmūn ve Abū Caʿfer Muḥammed b. Aḥmed b. Maslama gibi âlimlerden hadis dinledi (*samāʿ*). Bu esnada Abū İsḥaḳ al-Şīrāzī'nin meclisine devam ile fıkıh da elde ediyordu[2]. Kendisi hanefî mezhebinde olmakla berâber, şâfi'î mezhebine sâlik bulunan üstadı, usûl ve hilâfiyat âlimi olduğundan, her iki mezhebi de derin bir vukufla tedris eylemekte idi. Abū İsḥāḳ, yaşının küçüklüğüne rağmen, Yūsuf al-Hamadānī'yi bütün talebesine tafdil ederdi[3]. Bu Irak fakihinin yanında hilâfiyatı elde ettikten sonra, hadis öğrenmek için İsfahan, Semerkand, Buhara v. b. yerlerde dolaştı. 515'te tekrar Bağdad'n döndüğü zaman artık bir talebe değil, bir üstad siması ihraz etmiş bulunuyordu. Nizamiye medresesinde vaız meclisleri kurmağa başladı. Devrin en müessir ve geniş bilgili bir m ü z e k k i r i olarak şöhreti her tarafa yayıldı. Halk vaız meclislerine tehalükle koşuyordu. Üstadı gibi, bu vaızlarında, bâzan münazaradan da kendini alamıyordu[4].

cīd al-Ḫānī'nin *al-Ḥadāʾiḳ al-vardīya* (s. 106-108) ve Ḫvāca-zāde Ḥilmi'-*Ḥadīḳat al-avliyā* (s. 14-16)'sı ve nihayet Köprülü'nün *İlk mutasavvıflar*'ı gelmektedir (s. 72-80). Bu kitaplardaki mâlûmat ilk dört kaynağa ve bilhassa bunların ilk ikisinden istifâde eden İbn Ḫallikān ile *Raşaḥāt*'a dayanır.

[1] Ḫvāca Muḥammed Pārsā, Mavlānā Şaraf al-Dīn al-ʿUḳaylī'den naklen Ḫvaca Yūsuf al-Hamadānī'nin 18 yaşında Bagdad'a gittiğini kaydediyor ki (*Faṣl al-ḫiṭāb*), ʿAlī b. Ḥusayn al-Şafī de aynen bunu nakletmektedir (*Raşaḥāt*, türk. trc., s. 15). İbn Ḫallikān Ḫvāca'nin Bagdad'a gelişini 460'tan sonra gösterdiğine göre, tevellüdü nazar-ı itibâra alınacak olursa her halde bu tarihte 20 yaşında bulunması icabeder (krş. Fuad Köprülü, *İlk mutasavvıflar*, s. 74, not 3).

[2] İbn Ḫallikān, *ayn. esr.*, II, 464.

[3] Cāmī, *Nafaḥāt al-uns*, türk. trc. Lāmiʿī, s. 409, Ḫānī, *al-Ḥadāʾiḳ*, s. 107.

[4] Abū'l-Faẓl Şafi b. ʿAbd Allāh al-Şūfī'nin naklettiğine göre bu münazaralarının birinde kendisine inatla itiraz eden İbn al-Saḳḳāʾ ismindeki fakihe küfr üzere öleceğini bildirmiş ve bu fakih de rivâyete göre bilâhare hıristiyan olarak ölmüştür. Tasavvuf kitaplarında i s t i d r a c a misal alarak zikredilen bu menkibe için bk. İbn Ḫallikān, *ayn. esr.*, s. 464 (İbn al-Naccār'dan naklen); Cāmī, *Nafaḥāt al-uns*, türk. ter., s. 411; Aḥmed Şihāb al-Dīn b. Ḥacar al-Haysamī, *al-Fatāvā al-ḥadīşiya* (Mısır, 1307, s. 231) [menkıbe meşhûr sûfî imamı Abū Saʿd ʿAbd Allāh b. Abī

Meclisleri ekseriyetle mizaçları tasavvufa mâil olanlar arasında fazla revaç bulmuştu. O sırada Irak'taki sûfîlerin en meşhûru olan ve dört kutubdan biri addedilen Muḥy al-Dīn ᶜAbd al-Ḳādir al-Gīlānī (ölm. 561) de vaızlarına (*tezkir*) tamamiyle tasavvufî bir âhenk veren Yūsuf al-Hamadānī'nin meclûbu olmuş ve ona da intisap etmişti [1]. Aşağıda anlatılacağı veçhile bir çok memleketleri dolaşan bu meşhûr sûfî, son zamanlarını bâzan Merv'de ve bâzan da Herat'ta geçirmekte idi. Herat'tan Merv'e gitmek isterken yolda Bāmaʾīn'de [2] vefat etti (535 rebiülevvel) ve oraya defnedilen cesedi bilâhare Merv'e nakledildi.[3]

ᶜAsrūn (ölm. 858; hal tercemesi için bk. İbn Ḫallikān, *ayn. esr.*, I, 319; Subkī, *ayn. esr.*, IV, 237) dan naklen irâd ediliyorsa da Yūsuf al-Hamadānī zikredilmiyor]; bundan naklen Ḫānī, *al-Ḥadāʾiḳ*, s. 107; İbn Ḥacar'in bu rivâyetine İbn Ābī ᶜAsrūn'dan bahseden İbn Ḫallikān ile Subkī'de tesadüf edilmemektedir. İbn al-Aṯīrde bu menkıbeyi nakleder (*Kāmil al-tavārīḫ*, XI, 31, 535 vefeyatı arasında; ayrıca bk. M. Fuad Köprülü, *İlk mutasavvıflar*, s. 76.

[1] *Muḫtaṣar al-ravż al-zāhir* müellifi İbrāhīm al-Dīrī al-Şāfiᶜī, ᶜAbd al-Ḳādir al-Gīlānī'nin tasavvufta Yūsuf al-Ḫamadānī'ye intisap ettiğini söylemektedir (Maḥammed b. Yaḥyā al-Tāzifī, *Ḳalāʾid al-cavāhir fī manāḳib al-Şayḫ ᶜAbd al-Ḳādir* (Mısır,1303), s. 5; Yūsuf al-Ḫamadāni'nin bu eserdeki hâl tercemesi İbn Ḫallikān'dan alınmıştır, s. 138). Abū Saᶜd ᶜAbd Allah b. Abī ᶜAsrūn «istediği zaman ihtifa eden kutbu» ziyaret için Nizamiye'ye İbn al-Saḳḳāʾ ve ᶜAbd al-Ḳādir al-Ġīlānī ile birlikte gittiğini rivâyet eder (İbn Ḥacar, *ayn. esr.*, ayn. sahife). Ḫvāca-zâde Hilmi bu rivâyeti yanlış anlayarak, Yūsuf al-Hamadāni'nin ᶜAbd al-Ḳādir al-Ġīlānī'den müstefiz olduğu şeklinde kaydediyor (*Ḥadīḳat al-avliyā*. s. 15).

[2] Herat ile Bağşūr arasında ve Bādġīs kasabalarındandır (*Muᶜcam al-buldān*, mad. Bāmaʾīn).

[3] İbn Ḫallikān, *ayn. esr.*, II, 465 (İbn al-Naccār'dan naklen) ve bundan naklen zikredilen menbalar (msl. *Terceme-i raşaḥāt*, s. 15). İbn al-Naccār namında bir müridinin Yūsuf al-Hamadānī'nin cesedini Merv'e nakleylediği kaydediliyorsa da, bununla meşhur İbn al-Naccār'ın kastedildiği anlaşılıyor. İbn al-Naccār'ın cesedi nakledenin kim olduğunu tasrih etmediği bu hususta kendisinden nakillerde bulunan İbn Ḫallkān (*göst. yer.*) in ifâdesinden anlaşılmaktadır. Diğer taraftan 568'de doğan İbn al-Naccār'ın kendisinden 33 sene evvel ölen Yūsuf al-Hamadānī'nin cesedini nakletmesine imkân olmadığı cihetle, bu rivâyet Raşahat'a yanlış olarak geçmiş ve bu eseri menba ittihaz eden eserler de rivâyeti tahkik etmeden nakletmişlerdir (msl. Ḫvāca-zâde Aḥmed Hilmi, *ayn. esr.*, s. 16). Yūsuf al-Hamadānī'nin vefatına şu tarih söylenilmiştir (*Ḥadīḳat al-avliyā*, s. 16):

اگر خواهی تو تاریخ صحیح ارتحالش را بگو یوسف ابو یعقوب بن ایوب همدانی

Sûfîlere karşı dâimâ muhabbetle temayül gösteren Yûsuf al-Hamadānī, Bagdad'da tahsil esnasında bu muhitin havasını teneffüs etmişti. Irak ve Horasan'da seyahat ile hadis üstadlarına mülâkî olduktan sonra o havâlinin şeyhleri ile de görüşmüş ve nihayet zâhirî ilim yolunu terk ederek Abū ʿAlī al-Fārmadī'ye intisap eylemişti. Mamafih, al-Şayḫ ʿAbd Allāh al-Cuvaynī'den hırka giydiği ve al-Şayh Ḥasan al-Simnānī ile sohbet eylediği de rivâyet edilmektedir[1].

Bagdad'da fevkalâde keramet, hâl ve makamat sâhibi olarak yayılan şöhreti[2] az zamanda bütün Horasan'ı kapladı. Hanefî mezhebine sâlik bulunan Yûsuf al-Hamadānī Horasan'ın hemen hemen bütün şehirlerini dolaşmakla berâber, hânekahını[3] Merv'de kurmuştu. Horasan havâlisinin yegâne şeyhi addedildiği için bu hânekaha yüzlerce mürid geliyordu[4]. *Tenessük, vara*ʿ ve *ʿilm* ile amel eylemek sıfatlarını tamiyle nefsinde toplamış olan bu şeyhin müridleri Mâveraennehr havalisinde yayılmağa başladı.

Mâveraennehr'in en mühim kültür merkezi olan Buhara hicrî V. — VI. asırlarda Karahanlıların hâkimiyetini kaybetmiş olmasina rağmen, bu merkeziyetini daima muhafaza ediyordu. Medreseleri islâm âleminin ve bilhassa Türkistan'ın her tarafından gelen talebe ile dolup taşıyordu. Şehirde Âl-i Burhan

[1] *Terceme-i nafaḥāt*, s. 409; *Terceme-i raşaḥāt* . s. 15.

[2] Yāḳūt'un له أحوال وكرامات وكلام على الخواطر (*Muʿcam*, mad. *Būzanacird*) ve İbn Ḫallikān'ın الفقيه العالم الزاهد الربانى صاحب المقامات والكرامات (*göst. yer.*) ifâdelerindeki hürmet ve ibcâl Yûsuf al-Hamadānī hakkındaki kanaati tamamiyle tebârüze kâfi geldiği gibi zühd ve takvâdaki mertebesini yine diğer eski velîlerin menâkıbinde kendisi için kullanılan ifâdelerden anlamak mümkündür (msl. al-Tāzifī, *Ḳalāʿid al-cavāhir*, s. 5, 138).

[3] Samʿānī, Merv'de bu hânekahda bulunmuş ve yine burada ve Buhara'da şeyhin halifesi Ḥasan al-Andaḳī ile görüşmüştür (*Kitāb al-ansāb*, var. 50 b). Bundan naklen *Terceme-i raşaḥāt*, s. 16. Hakîm Senaî de Ġaznīn'den Horasan'a giderek Yûsuf al-Hamadānī'ye intisap ile onun Merv'deki hânekahında ikamet eder (Cāmī, *Nafaḥāt*, türk. trc., s. 666; Nūr Allāh al-Marʿaşī al-Sūştarī, *Macālis al-mūʾminīn*, 6. meclis, Senaî'nin hal tercemesi: Devletşāh, *Teẕkirat al-şuʿarā*, nşr. Browne, s. 97). Devletşāh bu hânekaha tâzim cihetiyle Kâ'be-i Horasan denildiğini söylüyor (*ayn. esr.*, s. 95; bk. bir de Fuad Köprülü, *İlk mutasavvıflar*, s. 76, not 2).

[4] Samʿānī, *ayn. esr.*, var 94 b; Yāḳūt, *Muʿcam*, (mad. *Būzanacird*).

nisbesi ile yâd edilen ve âile efradına s a d r - ı c i h a n unvanı verilen hanefî mezhebinde âlim ve çok zengin bir âile hüküm sürmekte idi. Kendilerine Banū Māza de denilen bu âilenin müessisi olan Burhān al-Dīn ʿAbd al-ʿAzīz b. ʿOmar b. Māza, Nuʿmān-i Ṯānī lakabı ile mârûf olup V. asrın asrın ikinci yarısından VI, asra kadar yaşamıştı. Karahanlılara bağlı bulunan bu âile, Buhara dâhilinde tamamiyle müstakil bulunuyordu. Bu s a d r'dan sonra yerine geçen oğlu Ḥusām al-Dīn ʿ Omar 536'da Karahıtaylar tarafından öldürülünceye kadar Buhara hâkimiyeti bu âilede idi[1]. Öteden beri hanefîlerin riyâseti payesini ihraz eden bu âile, şevket ve azamet cihetinden dâimâ ön safta bulunmuştu. Müslüman olmayan Karahıtaylar zamanında da hâkimiyetleri sönmedi. Maiyetlerinde 6.000 fakih besleyen bu sadrların hanefiye ulemasından bulunması bu mezhep fakihlerinin Buharada toplanmasına âmil olduğu gibi Buhara'nın da Irak ve Horasan'a mukabil bir h a n e f î fıkıh merkezi olmasını te'min etti.

Hanefî fakihlerinin ileri gelenlerinden olan Yūsuf al-Hamadānī Buhara'nın bu muhitinin arzuladığı bir şahıs idi. Esasen bu muhit evvelce, kendisini pek iyi tanıyordu. Buradaki ders halkasına oturan tilmizleri, şeyhin manevî bilgisinden de müstefid olmak için Merv'e, hânekahına gittikleri gibi, kendisini Buhara'ya da dâvet ediyorlardı. Yūsuf al-Hamadānī bir müddet Buhara'da ve bir aralık da Kūh-i Zer'de oturmak suretiyle halkı irşada koyuldu,[2] ise de, bu havâlide daha ziyade halifeleri vasıtasile tarikatini yaydı. Hanefîleri daimâ himaye eden Selçuklu hüküm-

[1] Buhara'nın bu asırlardaki vaziyeti hakkında fazla mâlûmat için bk. Barthold, *Turkestan down to the Mongol invasion*, *GMNS*, s. 326-355 ve ayn. mll. *Buhara*, *Burhān* (İslâm Ansiklopedisi). S a d r lar hakkında Muḥammed b. ʿAbd al-Vahhāb-i Ḳazvīnī başka yerde bulunmayan mâlûmat vermektedir (*Lubāb al-albāb*, Persian Historical texts, IV, cilt 1, 332-336); bunlardan naklen M. Fuad Köprülü, *İlk mutasavvıflar*, s. 72 v.d.

[2] *Terceme-i raşaḥāt*, s. 15; *Maḳāmāt-i Yūsuf al-Hamadānī*'de Hvāca Yūsuf al-Hamadānī'nin Hızırın işareti üzerine ʿAbd al-Ḫāliḳ-i Gucduvanī de dahil olmak üzere 11 müridi ile Semerkand'e gelerek Mahalle-i Hoş'ta ikamet ettiği söylenmekte ve bu esnada Hvāca Ḥasan-i Andāḳī ile Aḥmed Yasavī'nin geldikleri ve onlardan 9 ay sonra da Hvāca ʿAbd Allāh-i Barrāḳī'nin bunlara iltihak ettiği ifâde edilmektedir.

darlarının aynı zamanda v e l i l e r e de fazla itikatları olduğundan Sencerde Yūsuf al-Ḫamadānī'ye hürmet gösteriyordu[1]. Hükümdarın bu alâkası ile şeyhin manevî nüfuzu, esasen müsait bir muhit olan Buharaya kadar, Türkistan'ın içerilerine kadar giden halifelerinin her türlü propagandalarını desteklemiştir.

Yūsuf al-Hamadānī'nin dört meşhur halifesi vardı. Bunlar sıra ile şeyhin makamına geçmişlerdir. Ḫvāca ʿAbd Allāh-i Barrakī, Ḫvaca Ḥasan-i Andakī, Ḫvāca Aḥmed Yasavī, Ḫvāca ʿAbd al-Ḫāliḳ-i Ġucduvānī.

Yūsuf al-Hamadānī'nin makamına geçen ilk halifesi Ḫvāca ʿAbd Allāh-i Barrakī[2] çok geçmeden vefat ederek Buhara'da, Tell-i Şūristān'da al-Şayḫ Abū Bakr b. Abū İsḥāḳ al-Kalābādī'nin kabri yanında defnedildi[3]. Bunun yerine geçen Ḫvāca Abū Muḥammed Ḥasan b. Ḥusayn-i Andakī[4] (ölm. 552) müridleri terbiyede kendisine has bir usûle sâhip idi. Devrinin şeyhi bulunuyordu. Yūsuf al-Hamadānī ile birlikte uzun müddet Ḫvārizm ve Bağdad'a sefer etti; kendisi Şeyh Yūsuf'a o derece bağlı idi

[1] 504 ramazanının 11. çarşamba günü Sultan Sencer Semerkand'da bulunan Ḳāsim Cūkī'ye bir mektup göndererek Şeyh Yūsuf al-Hamadāni hakkında fevkalâde hürmetkâr bir dil hullanıyordu. Tekkesinin dervîşlerine 50.000 (?) altın da gönderen hükümdar eshab-i kiramın yolundan ayrılmayan bu büyük şeyhin hayat tarzının kendisine bildirilmesini ve şeyhten kendisi için fâtiha niyaz edilmesini emrediyordu (Köprülü, ayn esr, s. 79, 'Abd al-Ḫāliḳ-i Gucduvānī, *Maḳāmāt-ı Yusuf al-Hamadānī*'den naklen).

[2] Nisbesi *Barra*'nın muarrebi olan *Barrak*'dır. Babası ve ecdadı «Berrefuruş» olduğundan bu nisbeyi almıştır (krş. Samʿānī, *ayn. esr.*).

[3] *Terceme-i raşaḥāt*, s. 16.

[4] Andaḳ Buharaya 10 fersah mesafede bir köydür. Semerkand'a üç fersah mesafede Andāḳ adlı diğer bir köy de bulunduğundan bu iki yerin nisbelerinin bir birine karıştırıldığı görülmektedir. Her iki nisbeyi de kaydettiği halde Ḫvāca Ḥasan'ı elifsiz olarak Andakī nisbesinde zikreden Samʿānī (*Kitāb al-Ansāb*, var. 50b) kendisi ile görüşmüş bir zat olmak sıfatiyle bu hususta takip edilecek tek müelliftir. Diğer taraftan Buhara ile alâkası göz önünde tutulacak olursa Andāḳi şeklinde yazmak suretiyle Ḫvaca Ḥasan'ı Semerkand'a mensup göstermenin bâriz bir hata olduğu sabit olur (nisbeyi karıştıranlardan biri de *Raşaḥāt* müellifidir; bk, türk. terc., s. 16). Ḫvāca Ḥasan'ın ceddi ʿAbd al-Kerīm al-Andakī (ölm. 481) Şams al-Aʾimma ʿAbd al-ʿAzīz b. Aḥmed al-Ḥalvānī (ölm. 448) 'nin tilmizi olup hanefiye âlimlerindendir (bk. Luknavī, *al-Favāʾid al-bahīya*, Mısır, 1324, ş. 95 v.d., s. 100).

ki, evlâd ve ayâl kaygusundan tamamiyle âzâde bulunuyordu. Samʿānī, kendisini Merv'deki Yūsuf al-Hamadānī hânekahında ve sonra Buhara'da görmüş, kendisinin de şeyhi ve üstadı telâkki ettiği Yūsuf al-Hamadānī'den naklettiği bir kaç hadisi teberrüken dinlemiştir. 90 yıl yaşamış olan (doğm. 462) Ḫvāca Ḥasan 552'de öldü. Buhara'da Darvāza-i Kalābād'ın dışarısında Abū İsḥāḳ al-Kalābādī'nin şarkında defnedildi.[1] Ḫvaca Ḥasan-i Andaḳī'den sonra makama sıra ile Ḫvāca Aḥmed Yasavī, ve naksîliğin esas akidelerini vazeden Ḫvāca ʿAbd al-Ḫāliḳ-i Ġucduvānī geçmiştir.

(H. II. asrın sonlarına doğru yavaş yavaş teessüs eden tekke (*hânḳah, ribat*, bk. s. 270, not 1) hayatı gittikçe bir takım nizamların vaz'ı ile bir irşad müessesesi hâline geliyordu. Bir şeyhin etrafında 24 saati ibâdete hasretmek suretiyle geçirmek arzusu, sûfiye akîdelerinin en kuvvetlisi olarak beliren ve gittikçe ön plânda yer almağa başlayan bir mürşide intisap ile ona mülâzemet etmek akîdesi ile destekleniyordu. Bu arzu ile bir şeyh etrafında toplanan ve muayyen bir yerde toplu bir hayat yaşayan sâliklerin tâbi oldukları nizamlar (*ādāb*) her muhite ve her tekkeye göre değişmekte idi. Tamamiyle ifâ edilen ibâdetler dışında en kuvvetli bir ibâdet şekli zikr idi. H. V. ve VI. asırlarda sufîler arasında zikrin müessir olabilmesi için mutlaka bir şeyhten ne şekilde yapılacağının öğrenilmesi (*talaḳḳun*) lâzım geldiği kanaati yerleşmişti. Şeyhin, sûfilerin şiârı olan *ḫırka* ile *tâc* (*ʿamāma, ḳalansuva*)'i da diğer bir şeyhden giymiş olması irşad icaplarındandı. Tasavvufun, kitap ve sünnet icabı bir cereyan olduğunu isbat kaygusu ile, muhaddislerin senetleri gibi, *telkin* ve *ilbas*'larını ta Hazret-i Peygambere kadar çıkaran sûfîlerin bu silsilerinin [2] bu asırlarda daimâ müridleri tarafından tedvin edildiği görülüyor.)

[1] *Terceme-i reşaḥāt*, s. 17.

[2] Sûfîler arasında görülen en eski isnad (silsile) Caʿfer al-Ḫuldī (ölm. 348)'nin isnadıdır (*al-Fihrist*, s. 183). Bu isnad Hazret-i Peygambere şu şekilde vasıl olur : Cunayd al-Bagdādī (7), Sarī al-Saḳāṭī (6), Maʿrūf al-Karḫī (5), Farḳad (4), Ḥasan a-Baṣrī (3), Anas b. Mālik (2).

Bundan yirmi sene sonra gelen Abū ʿAlī al-Daḳḳāḳ (ölm. 405) silsilesini şu şekilde sıralar : Abūl-Ḳāsim al-Naṣrābādī (8), Abū Bakr al-Şiblī (7), Cunayd al-Baġdādī (6), Sarī al-Saḳaṭī (5), Maʿrūf al-Karḫī (4),

Bu cihetle, kendisine *Hvāca* [1] unvanı verilen Yūsuf al-Hamadānī'nin manevî feyzi halifeleri tarafından bir silsile ile Peygambere kadar çıkarıldı. Bu asırda Irak sûfîleri arasında

Dāvūd al-Ṭā'ī (3), bk, *al-Risāla al-Ḳuşayriya*, s. 158 ; Subkī, *Ṭabaḳāt*, III, 245).

Sûfîlerin kabul eyledikleri ve h. VI. asırda meydana gelen silsile ise şu şekildedir :

al-Gurgānī (11),, al-Maġribī (10), al-Zaccācī veya Abū 'Alī al-Kātib (9), al-Ruẓbārī (8), Cunayd (7), al-Saḳatī (6), Ma'rūf al-Karḫī (5), Dāvūd al-Ṭā'ī (4), Ḥabib al-'Acamī (3), al-Ḥasan al-Başrī (2), 'Alī b. Abī Ṭālib (1) (İbn Abī 'Usaybi'a, *'Uyūn al-anbā'*, II, 251). Umûmiyetle sûfîlere hücum etmek âdetleri olan İbn al-Cavzī ile al-Ẕahabi ilk dört şahsın birbirlerini görmediklerini beyan ile silsilenin uydurma (manḫūl) olduğunu ileri sürmektedirler (bk. Massignon, *Tasavvuf, İslâm Ansiklopedisi*).

Sonraki asırlarda tamamiyle teessüs eden tarikatler arasında Hazret-i Alī vasıtasıyle Peygambere bağlanan silsilelerin üç yol tâkip ettikleri görülmektedir. *a.* 12 İmam yolu ile teselsül eden ve imamların birinden veya Maḥdī'den inşi'âb eden silsile ; *b.* al-Ḥasan al-Başrī vasıtası ile devam eden silsile. Bu silsileye bâzan şu şekilde rastlanır : Ab'ul-Faẓl 'Abd al-Vāḥid (9), Abū Bakr al-Şiblī (8), al-Cunayd (7). Bâzan da Muḥammed al-Dināvarī (9), Mimşād al-Dināvarī (8), al-Cunayd (7 yolu) ile devam ettiği görülür. *c.* Kumayl b. Ziyād vasıtası ile gelen silsile : 'Abd Allāh b. 'Oşmān al-Makkī (6), Abū Ya'ḳūb al-Nahracūrī (5), Abū Ya'ḳūb al-Sūsī (4), 'Abd al-Vaḥid b. al-Zayd (3), Kumayl b. Ziyād (2) (1029 tarihli mufassal bir silsilenâmeden alınan yukardaki silsileler için bk. al-Vāsiṭī, *Tiryāk ol-Muḥibbīn*, 7 muhtelif silsileler; Ḥarīrī-zâde Kamāl al-Dīn, *Tibyan vāsa'il al-ḫaḳā'iḳ fī şalāsil al-ṭarā'iḳ* (bk. Alī 'ye bağlanan tarikatler); Sarı Abdullah, *Şamarāt al-fu'ād*, İstanbul, 1288, s. 138; Sâdık Vicdānī, *Tomar-i turûk-i aliye* (*melâmiye, kadiriye, halvetiye* silsileleri) ; Hoca-zâde Ahmed Hilmi, *Ḥadīḳat ül-evliya* (zikredilen tarikatlerin silsileleri).

[1] Mâverâennehr havâlisinde ve sonraları tarikatın Hindistan'da intişar ile oradaki velilere verile Ḫvāca unvanı ,nakşî şeyhlerine alem olmuştur. Kelimenin «tahayyüz eden, ileri gelen zat» mânası etrafında 1. *efendi, kethüda* ; 2. *aziz, muazzam* ; 3, *müsinn, ihtiyar* ; 4. *zengin,* 5. *hâkim, cemiyet sahibi* gibi kullanış şekillerine rastlanır. Tarikat ricaline «manevî hal ve fuyûzat sâhibi mürşid, tarikat ülkesinin hâkimi » gibi mânalarda alem olarak verilen bu isim, Turan'da ancak Peygamber evlâdı arasında kullanılır (*Ġıyāṣ al-luġāt*). İsminin baş tarafında, *al-Şayḫ, Mavlānā, al-Mavlā* lakaplarına tekabül eden Ḫvāca kelimesi bulunan zata ayrıca al-şayḫ denmez. Eğer şeyh isim olarak alınmış ise o zaman zikredilebilir. Msl. *Ḫādim Şeyḫ, Baba Şeyḫ* gibi. Hadim mânasına (Ḫvāca Sarā gibi) de gelen Ḫvāca kelimesinin, iltibasa mahal verilmemesi için Hindistan'da

bilhassa Peygamber evlâdından olan Abū'l- Vafā Tāc al-ʿĀrifīn Muḥammed b. Muḥammed al-Ḥusaynī al-Baġdādī (ölm. 501) efrafında teessüs eden vefâiye-şenbekiye ve yine Peygamber evlâdından Abū Muḥammed Muḥy al-Dīn ʿAbd al-Ḳādir al-Gīlānī (ölm. 561)'nin pîri addedildiği ḳādirīya; ʿAlī evlâdından Abū'l-ʿAbbās Muhy al-Dīn Aḥmed al-Rifāʿī (ölm. 578) etrafında teessüs eden rifâiye tarikatleri, sâliklerinin âlevî neşvesine sahip bulunmaları hasebiyle bu zatların halifeleri tarafından İmām ʿAlī vasıtası ile[1] Peygambere ulaştırılmıştı. Hırka ve icazetnâmelerini Hazret-i ʿAlī'ye ulaştıran bu tarikatlar, Ali evlâdına fazla mahabbet gösterilen yerlerde ve bilhassa şi'î muhitlerde revaç bulmuşlardı. Yūsuf al-Hamadānī'nin bulunduğu muhit tamamiyle sünnî ve hanefî olduğu için halifelerinin ehl-i beyte hürmet ve mahabbet göstermekle berâber, şeyhin hırka ve sohbet silsilesini, an'ane icabı hazret-i Peygambere ulaştırırken, alevîlik kokmayan bir yol ihtiyar edecekleri pek tabiî idi. Tarikatte hırkadan ziyâde sohbete ehemmiyet veren ve hususiyle ruhâniyetten feyz almak suretiyle hâsıl olan sohbeti tercih eden bu zümrenin silsilelerini Abu Bakr al-Şıddıḳ yolu ile Hazret-i Peygambere ulaştırmağa fazla ehemmiyet verdikleri görülüyor. Yusuf al-Hamadānī'den sonra meydana gelen bu silsile, umûmiyetle tasavvuf aleyhdarları ve muhaddisler tarafından tenkit edildiği için diğer iki koldan da alevî silsileye raptedilmiştir. Fakat Yūsuf al-Hamadānī'nin

Ḫōca şeklinde elifin hazfı ile yazıldığı malûmdur. (*Çarag-i hidāyat*'dan naklen *Ġiyāṣ al-luġāt*).

[1] Bu hususlarda bk. al-Vāsiṭī, *Tiryāḳ al-muḥibbīn* (Mısır, 1305), s. 41, 43, 73; al-Tāzifī, *Ḳalāid al-cavāhir* (Mısır, 1303); Ḫazīrī-zâde Kamāl al-Dīn, ayn. esr. (*vefâiye, şenbekiye. kadiriye, rifâiye* v. b.); Sadık Vicdânî, *Kadiriye silsilesi* (*Tomar-i turuk-i aliye*), İstanbul, 1340, s. 17 v. d. Hoca-zâde Ahmed Hilmi, *Silsile-i meşayih-i kadiriye* (*Ḥadīḳat al-avliya*), İstanbul, 1318; ayn. mll., *Abū'l-ʿAlamayn Sayid Aḥmed Rifāʿī* (ayn. seri). İstanbul, 1318; Ali'ye bağlanan tarikatler yukarıda zikredilen kolların birinden teselsül ettirilmekle berâber diğer bir yoldan mutlaka al-Cunayd al-Baġdādī'ye vardırıldığı için bu zata *Sayyid al-Ṭa'ifa* unvanı verilmiştir. Yalnız Cunayd vasıtası ile Ali'ye vardırılan tarikatler şunlardır: *al-Ṭilimsāniya* (Abū Madyan Şuʿayb b. Ḥasan al-Tilimsānī'ye mensup); *al-Ḳādirīya*; *al-Rifāʿīya*; *al-Suhrayardīya* (Abu'l-Nacīb 'Abd al-Ḳāhir al-Suhravardī'ye mensup) bk. al-Vasiṭī, *ayn. esr.*; krş. bir de *Hand Wörterbuch des Islam*, mad. *Ṭarīḳa*.

halifeleri ve onlara bağlanan n a k ş i y e arasında dâimâ birinci, yâni Ebū Bekr'e varan silsile kabûl edilir[1]. B e k r i y e ismi verilen bu silsile şöyle teessüs eder:

Yūsuf al-Hamadānī'nin şeyhi Abū ʿAlī al-Fārmadī hakikî feyzini Abū'l-Ḥasan al-Ḫaraḳānī'den almıştır. Abu'l-Ḥasan al-Ḫaraḳānī (ölm. 425), Abū Yazīd al-Bisṭāmī (ölm. 234 veya 261)'nin ruhâniyetinden perverde olmuştu. Abū Yazīd al-Bisṭāmī de aynı şekilde al-İmām Caʿfar al-Ṣādıḳ (ölm. 148)'ın ruhaniyetinden feyz almış ve Caʿfar al-Ṣādıḳ da bir tarafdan pederi al-İmām Muḥammed al-Bāḳir (ölm. 117)'dan müstefid olduğu gibi. esas feyzini Ḳāsım b. Muḥammed b. Abī Bakr al-Ṣiddiḳ (ölm. 108)'dan almış ve o da Salmān al-Fārisī (ölm. 36)'nin ruhaniyeti vasıtası ile Abū Bakr al-Ṣıddiḳ'in maneviyatına tevârüs etmiştir.

Bu şekilde teessüs eden silsile aynı zamanda Abū ʿAlī al-Fārmadī'nin Abū'l-Ḳāsım al-Ġurġanī'ye[2] müntesip olması dolayisiyle bu son zatın silsilesi ile de iştirak elde eder. Abū'l-Ḳāsım al-Gurgānī'nin silsilesi Maʿrūf al Karḫī'de bir tarafdan Davūd al-Ṭaʾī vasıtası ile al-Ḥasan al-Başrī'ye müntehî olurken, diğer tarafdan yine bu zat vasıtası ile al-İmam ʿAli al-Riżā yolu ile Hazret-i Ali'ye ulaşır. İmamlar vasıtası ile teselsül eden bu silsile *Silsilat al-Ẕahab* namı ile mârûfdur.

[1] Silsile, zikr ve âdâbı ile tarikat hâlinde getirilen Yūsuf al-Hamadānī yolunun bu zamanda hangi isimle anıldığı kat'îyetle bilinmemekle beraber sonraki nakşîlerin buna *ṭayfurīya* ismini verdikleri mâlûmdur. Ḫᵛāca ʿAbd al-Ḫāliḳ Ġucduvānī'den sonra ise sarahatle *ḫᵛācagāniya* denildiği görülür, bk. msl *al-Vāsiṭī* ayn. esr., s. 47.

[2] Abū'l-Ḳāsım al-Ġurġānī'nin Abu'l-Ḥasan al-Ḫaraḳānī'ye intisabı olduğunu 'Alī b. al-Ḥusayn al-Ṣafī, *Ḳūt al-Ḳulūb*'dan naklen kaydederek Abū 'Alī al-Fārmadī'yi iki taraflı silsileye sahip gösteriyorsa da, bu hususta diğer menbalar kendi ine muhalefet etmektedir (*Raşaḥāt*, türk. trc., s. 17).

Dr. AHMET TEMİR (Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Dairesi Asistanlarından), **Kırşehir'de bulunan 1272 tarihli Moğolca vakfiye:**

A. Bulunuşu ve önemi.

Millî Eğitim Bakanlığı Müzeler Genel Müdürü B. Dr. Hamit Koşay'a Kırşehir eski Belediye Başkanı B. Cevat Tarım tarafından gönderilen Uygur harfleriyle yazılı bir metnin kopyası, bundan iki ay önce çözülmek üzere bana tevdi edilmişti. Kısa bir tetkikten sonra bunun, Uygur yazısı ile Moğol dilinde kaleme alınmış bir vakfiye olduğunu tesbit ettim ve üzerinde çalışmağa başladım. Metin ilerde tarafımdan işlenip yayınlanacağından, söyliyeceklerim ancak ön haber mahiyetinde olacaktır.

Bu vakfiye müstakil bir metin olmayıp, 670 hicrî 1272 milâdî yılında, Kırşehir valisi Caca oğlu Nureddin Cebrail tarafından Kırşehir'de yaptırılan medrese için tanzim edilmiş olan arapça vakfiyenin sonuna eklenmiştir. 67 satırdan ibarettir. Bugün bu vakfiyenin, aşağıda sayacağım gibi bir kaç nüshasından haberimiz var ise de, moğolcası hepsinde de mevcut değildir. Bu nüshalar şunlardır:

1. İstanbul Türk ve İslâm eserleri Müzesinde 2198 No. da kayıtlı nüsha 10,64×0,28 metre ebadında tomar halinde olup, في العاشر من شهر شوال سنه سبعين و ستمائه '670 yılı Şevval ayının onu' tarihini taşımaktadır. Moğolca kısmı yoktur.

2. Yine Türk ve İslâm eserleri müzesinde 2199 No. da kayıtlı nüsha 4,96×0,25 metre edadında olup, في العشرين من شهر شوال سنه سبعين و ستمائه '670 yılı Şevval ayının 20 si' tarihini taşımaktadır. Sonunda ancak 9 satırdan ibaret bir moğolca metin vardır. Henüz vakfiyenin aslını göremediğimden, elimdeki fotoğrafından bu metnin tam olup olmadığını kestiremedim. Tahminime göre bunun moğolcası da aslında uzun olup, sonradan koparılmış olsa gerektir. Bu 9 satırın, 67 satırlık metnin başındaki cümlelere benzemesi, bu tahmini kuvvetlendirmektedir.

3. Vakfiyenin bir kopyası, Evkaf Umum Müdürlüğünde, Defter 607, s. 300-306, No. 429 da mevcuttur. Üzerindeki: "İşbu vakfiye Şurayı Evkafın 30 Haziran 331 tarihli kararına müste-

niden 9 zilkade 333 tarihinde sudur eden iradei âliye mucibince kayıt olundu. Kema zekere fi-l vakfiye tıbkı asluhu, İskilip kazası naibi Esseydü Muhammed Saffet„ kaydından, aslının vaktiyle veya şimdi de İskilip'te olduğu anlaşılmaktadır. Bu suret, yukarda bahsettiğim 2198 No. lu vakfiyeye benzemekte ve onun tarihini taşımaktadır.

4. Yine Evkaf Umum Müdürlüğünde, Defter 618-1, s. 20-28, No. 6 da bir kopyası daha varsa da, yukardakinin aynı olup mükerreren yazılmış olsa gerektir. Sonuna eklenmiş şu cümleler de bunu göstermektedir: "11 Rebiul-evvel 1340 - 12 teşrini sani 337, İskilip kazası Naibi esbakı Muhammed Emin Efendinin zamanı memuriyetine musadıf 1328 senei hicriyesi zarfında mahkemede mahfuz vakfiye sicilinin otuzuncu numarasına kayıt edilip, bu kerre Evkaf memurluğu canibince bittalep aynen ihrac edilen işbu suret aslına mutabıktır. İskilip Kadısı Muhammed Rauf, İskilip Şeriye Mahkemesi„. Bu ve yukarda açıkladığım vakfiye suretinin Evkaf Umum Müdürlüğünce yaptırılan müşterek tercümesi, yine orada, defter 1989, sıra 55, s. 283 - 308 de mukayyettir.

5. Diğer bir kopyası da Evkaf Umum Müdürlüğünde defter 608-23, s. 17-20, No. 8 de mevcuttur. Üzerinde: "İşbu vakfiye Şurayı Evkafın 22 Mart 353 tarihli kararına müsteniden 23 Recep 1335 tarihinde sudur eden iradei âliye mucibince kayıt olunmuştur„ cümleleri vardır. Bunun sonuna gayet kötü ve yanlış bir şekilde kopya edilmiş 9 satırlık moğolca metin de eklenmiştir. Bütün suret, Türk ve İslâm eserleri müzesinde 2199 numaralı vakfiyeye benzemekte ve onun tarihini taşımaktadır. Bu suretin tercümesi yine orada defter 1989, sıra 56, s. 309-315 de mukayyettir.

6. Caca Bey'in son mütevellilerinden Recep oğullarından Ahmet oğlu Ali'den B. Cevat Tarım'ın eline geçen nüsha en uzunu olup, 12×0,28 metre ebadındadır. Bez üzerine yapıştırılmış kâğıt üzerine yazılıdır. Sonunda 67 satırlık moğolca özeti vardır ki, araştırmamın esas konusunu da işte bu metin teşkil etmektedir. Bu son nüshanın arapçasında yazılış tarihi في العشرين من شهر شوال سنه سبعين و ستمائه "670 yılı Şevval ayının yirmisi„ ve moğolcasında da *biçin cil ·un-u terigün sora-yin ḫoyar ḫauçid-ta* yani: "Maymun yılı, yazın ilk ayının sonuncu onunun ikisi„

olarak gösterilmiştir. *12n* düsturuna göre hesap edilince, maymun yılının 1272=12n yani 1272=12×106 olduğu çıkar ki, yukarıdaki hicrî tarihe göre "milâdî 1272 yılı Mayıs ayının yirmisi„ ve Mogolca tarihe göre de "1272 yılı Mayıs ayının 22 si„ elde edilmiş olur.

Elimizdeki bu moğolca metin, gerek İlhanlılar devrinde Moğol dil ve yazısının Anadolu'daki tesir derecesini tesbit hususunda ve gerek umumiyetle Moğol dil ve yazı tarihi bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Yanılmıyorsam, Anadolu'da şimdiye kadar böyle bir moğolca metin bulunmamıştır. Buna göre, bu sahada elimize geçen ilk vesika olarak mutalâa edilebileceği gibi, Moğol dil tarihinin ancak sayılı belgelere malik eski devri ile uğraşanlar için dahi bir sensasyon mahiyetini haizdir.

Malûm olduğu üzere, Moğol yazı dili başlangıcından bugüne kadar 4 devreye ayrılmak suretiyle tetkik edilmektedir. Bunlardan XIII. yüzyıl ile XIV. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen belgelere eski devir eserleri adı verilir. Mezkür devirden kalma müstakil eserlerin sayısı 30 kadar olup, bir kısmı Uygur yazısı ile, bir kısmı kvadrat yazı ile ve bir kısmı da transkripsiyon halinde Çin işaretleriyle kaleme alınmıştır.

Bunlardan başka, başta Kirakos olmak üzere XIII. yüzyıl Ermeni tarihçilerinin eserlerinde geçen moğolca sözler, XIV. yüzyıla ait anonim Gürcü tarihindeki moğolca tabirler, Raşid-ed-Din'in tarihinde gördüğümüz moğolca söz, unvan ve özel adlar, İbni Mühenna lûgatindeki sözler, XIII. ve XIV. yüzyıl Çin eserlerindeki moğolca söz ve unvanlar da eski devir belgeleri arasına eklenmelidir.

Bütün bu mahdut malzemenin kronolojik sıralanışında, bizim moğolca vakfiye 9. yeri almakta ve Uygur yazısı ile tertip edilenler arasında da 5. yeri tutmaktadır. Bu suretle gerek Türk-Moğol devri ve gerek Moğol dil ve yazı tarihi ile alâkadar belgeler arasına bir tanesi daha eklenmiş bulunmaktadır.

B. Metnin kısmî transkripsiyon ve tercümesi.

Yazıldığı yer ve zaman bakımından özel bir duruma malik olan moğolca metin henüz tam olarak çözülmüş değildir.

Bu hususta ilk deneme mahiyetinde hazırladığım ön haber, C. Tarım'ın *Tarihte Kırşehri — Gülşehri* (İstanbul 1948) adlı eserinde basılmıştır (s. 122). Gerek imlâ ve dil ve gerek tarih bakımından değerlendirilmesini istikbale bırakarak, burada şimdilik metni tanıtmakla iktifa edeceğim :

1. biçin cil cun-u terigün
2. sara-yin ḫoyar ḫauçid-
3. ta. Latib kermen saray-a
4. büküy-tur. Caca-yin kübegün
5. inu Nuredin über-un yaġu
6. ked-iyen bügüde tngri-yin
7. tulada uġb bolḫacu talbiba.
8. ene biçik-tur oraġulba.

Bundan sonra daha birçok şahıs ve diğer özel adlar gelmekte ve münasip cümlelerle 67. satırda metin sona ermektedir.

Tercümesi :

1. Maymun yılı, yazın ilk
2. ayının sonuncu onunun iki(sin-)
3. de. Latib Kervan Sarayında
4. iken. Caca'nın oğlu
5. Nuredin, kendisinin mal
6. ve mülkünün hepsini, tanrı
7. uğrunda vakıf yapıp bıraktı (m).
8. Bu yazıya ithal ettim.

C. Aydınlatıcı bilgiler.

1. *Belgenin yazıldığı devirde siyasî durum.* Metnin tarihi 1272 olduğuna göre, 1265-1282 yılları arasında İran'da hükümdarlık sürmüş olan 2. İlhan Abaka zamanında yazılmış oluyor. Bu devirde Anadolu karışık bir manzara arzetmektedir. Anadolu Selçuk imparatoru II. Gıyaseddin Keyhusrev'in 26. VI. 1243 te Sivas civarında vukubulan Kösedağ savaşında Bayçu komutasındaki Moğol ordusuna karşı yenilmesi ile, Anadolu fiilen Moğol nüfuzu altına girmiş bulunuyordu. Artık bundan sonra Anadolu Selçuk İmparatorluğu, hükümdarları bile büyük Han tarafından seçilen ikinci derecede bir devlet haline düşmüştür.

Selçuk hükümdarları sık sık değişiyor ve şahıslar arasındaki mücadeleler de durmadan devam edip gidiyordu. Meselâ, Kösedağ savaşından sonra Moğollarla sulh yapan II. Gıyaseddin Keyhusrev 10 yıl (1236-1246), ondan sonra II. İzzeddin Keykâvus 3 yıl (1246-1249), ondan sonra büyük han intihap edecek kurultaya iştirak etmek üzere Moğolistan'a kadar giden IV. Rükneddin Kılıç Arslan Moğol Hanının muvafakati ile yurduna dönüp tahta çıkarak 1 yıl (1249), sonra II. İzzeddin Keykâvus ile IV. Rükneddin Kılıç Arslan ve II. Alâeddin Keykubad müştereken 8 yıl (fasılalarla) (1249-1257), sonra II. İzzeddin Keykâvus 2 yıl (1257-1259), sonra da IV. Rükneddin Kılıç Arslan ikinci defa olmak üzere 5 yıl (1259-1264) hükümdarlık etmişlerdir. IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın 1264 te Muinüddin Pervane'nin entrikası ile öldürülmesinden sonra, henüz 7 yaşında olan III. Gıyaseddin Keyhusrev bin IV. Rükneddin Kılıç Arslan tahta çıkarıldı (Konya 1264). III. Gıyaseddin Keyhusrev, 1264 ten 1283 te İlhanın emriyle öldürülünceye kadar 19 yıl hükümdarlık etti. Onun zamanında vukubulan en mühim hâdiselerden biri de, Anadolu Beylerinden bazılarının, Mısır Memlûk Sultanı Beybars ile birleşerek İlhanlılara karşı ayaklanmalarıdır. Beybars, Elbistan'da Moğol ordusunu yenerek 1277 de Kayseri'de Selçuk tahtına çıktı ise de fazla kalmayarak geri döndü ve bir rivayete göre Kırşehir valisi Caca oğlu Nureddin'i de beraberinde götürdü.

2) *Caca oğlu Nureddin Cebrail, medresesi, vakfiyesi.* Elimizdeki vakfiyeyi yazdıran bu zatın adı, arapça metinde ... نورالدولة و الدين جبرائيل بن الامير المرحوم بهاءالدين جاجا آدام الله Kırşehir'deki cami (medrese) nin yazıtında جبرائل ابن جاجا yine onun tarafından yaptırılan Eskişehir'deki camiin yazıtında جبرئيل بن جاجا آدام الله ve Moğolca vakfiyede de *Caca-yin kübegün inu Nuredin* "Caca'nın oğlu Nuredin„ diye yazılmıştır. Bir rivayete göre Nureddin'in babası Bahaeddin Caca, Ceceli aşiretinin beyi idi. Şimdiye kadar basılan kitap ve makalelerde *Caca* veya *Cacı* olarak ve bugün Kırşehir'de *Cace* (bey camii) şeklinde söylenen bu soy adının doğru şekli *Cece* olabilir. Bahaeddin *Caca*'nın Ceceli aşiretinden olduğu hakkındaki rivayet ve Kırşehir dolaylarında Ceceli aşiretinin bulunuşu bunu göstermektedir. *Ceceli* sözüne bugün Anadolu'nun bazı yerlerinde köy adı olarak ta raslamaktayız

(Niğde vilâyeti Aasaray kazasında, Maraş vilâyetinde). Caca oğlu Nureddin Cebrail'in hayatı hakkında fazla bilgimiz olmamakla beraber, III. Gıyaseddin Keyhusrev zamanında Seraskerlik yaptığı, uzun müddet Kırşehir hâkim ve valiliğinde bulunduğu ve mevlâna Celâleddin Rumî'nin de müridlerinden olduğu anlaşılıyor. Anadolu'nun isyanla dolu buhranlı devrinde Kırşehir valiliğini üzerine alan Caca oğlu Nureddin, bir taraftan mühim kuvvetlerle Esededdin isyanın bastırdığı gibi, Cimri vakasında da Kırşehir Türkmenleriyle savaşı durdurarak mühim işler görmüştür. Yukarda bahsettiğim gibi, Mısır hükümdarı Beybars Moğollara karşı savaşmak maksadiyle Ansdolu'ya gelip dönmek mecburiyetinde kaldığı zaman, zorla beraberinde götürdüğü komutanlar arasında, bir rivayete göre Caca oğlu Nureddin Cebrail ile kardeşi Emir Seraceddin İsmail de bulunuyordu (1277). Caca oğlu Nureddin'in bu gidişten bir daha dönüp dönmediği hususunda açık malûmat yoktur.

Bugün Kırşehir'de *Cacabey camii* diye tanılan ve cami olarak kullanılan bina, medrese olarak 671/1272-1273 tarihinde Caca oğlu Nureddin tarafından yaptırılmıştır. Yaptıranın türbesi de binanın içindedir. Takkapısı üzerinde, türbe penceresi dışında, türbe kapısının iç tarafında ve avludaki minarenin arka tarafında olmak üzere birkaç yazıt vardır. Gerek bina, ve gerek bu yazıtlar C. Tarım ile S. Ülgen'in eserlerinde tasvir edildiği için burada fazla tafsilâta girişmeyeceğim. Tebliğimin konusunu teşkil eden vakfiye, işte bu medrese için, yaptıran tarafından yazdırılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Ankara vilâyeti salnamei resmîsi, 1325 (1909).

Halil Edhem, Düveli islâmiye, İstanbul millî matbaa, 1927 (1345), XVIII+640 s.

Hüsameddin, Hüseyin, Amasya tarihi, İstanbul, Hikmet matbaası I: 1327, 6 + 424 s.; II: 1329, 16+491 s.

Köylerimiz, İstanbul 1933, 810 s., Matbaacılık ve neşriyat Türk anonim Şirketi.

Laufer, Berthold, Skizze der mongolischen Literatur, Keleti Szemle VIII, 1907, s. 165-261.

Ruben, Dr. W. ve Sayılı, Dr. Aydın, Türk Tarih Kurumu adına Kırşehir'de Cacabey medresesinde yapılan araştırmaların ilk kısa raporu, Belleten XI 44, 1947, s. 673 - 681. İngilizcesi: Ibid. s. 682 - 691.

Ruben, Dr. W., Kırşehir'in dikkatimizi çeken sanat abideleri, Belleten XI 44, 1947, s. 603 - 640

Tarım, Cevat Hakkı, Kırşehir Tarihi, Kırşehir vilâyet matb. 1938, Kırşehir Halkevi Kitapsaray yayın kolu neşriyatından: 1, 251 s. + 7 foto + 1 harita.

Tarım, Cevat Hakkı, Tarihte Kırşehri — Gülşehri, Babailer - Ahiler - Bektaşiler, üçüncü baskı, İstanbul Yeniçağ matb. 1948, 128 s. + 8 tablo.

Temir, Dr. Ahmet, Moğolların Gizli Tarihi, I Tercüme, Türk Tarih Kurumu yayınlarından, II. seri - No. 13, Ankara 1948, LII + 300 s. + 2 harita 1 fotokopi.

Turan, Dr. Osman, Oniki hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul, Cumhuriyet matbaası 1941, 139 s.

Turgal, Hasan Fehmi, Kırşehir'de bir İlhanî kitabesi, Kırşehir gazetesi, 1. I. 1937, No. 473.

Turgal, Hasan Fehmi, Selçuklular tarihinde üç kardeşler hükûmeti, Konya Halkevi mecmuası, 1936, No. 1, 2, 3, 4.

Unat, Faik Reşit, Hicrî tarihleri milâdî tarihine çevirme kılavuzu, İstanbul, Maarif matbaası 1940, VIII + 63 s.

Uzluk, F. Nafiz, Mevlâna'nın mektupları, önsözü yazan Nafiz Uzluk, düzelten A. Remzi Akyürek, İstanbul Sebat matb. 1937, 27 + 174 s.

Ülgen, A. Saim, Kırşehir'de Türk eserleri, Vakıflar Dergisi II, Ankara 1942, s. 253 - 261, 26 tablo.

Vladimirtsov, B. Ya., Sravnitel'naya grammatika mongol'skago pismennago yazıka i halhasskago nareçiya, Leningrad 1929, XII + 436 s.

IV. Osmanlı Tarihi Seksiyonu

Açılma saati : 10 ve 15

BAŞKAN : Tahsin Öz

SEKRETERLER : Öğleden önce Doç. Dr. Tayyip Gökbilgin, öğleden sonra Fuat Ezgü, Nebahat Tözeren

ÖMER LÜTFİ BARKAN (T. T. K. üyesi ve İst. Üniversitesi İktisat Fakültesi Profesörü), **"Tahrir defterleri" nin istatistik verimleri hakkında bir araştırma :**

Türkiye tarihi üzerindeki çalışmaların kendilerinden beklenilen feyiz ve inkişaflara kavuşarak dünya tarihçiliği yanında mevki alabilmesi için, mevzu ve metodlarını tamamiyle değiştirmesi, tarihî olayları yeni bir görüş zaviyesinden ve yeni malzeme üzerinde ayrı metodlarla çalışarak tetkik etmesi lâzım gelmektedir.

Bu hususta beklenilen inkişafların daha ziyade iktisadî ve içtimaî meselelere teveccüh etmesi icab edeceği bugün umumiyetle kabul edilmekte ve bu istikametlerde ümid verici çalışmalar da başlamış bulunmaktadır. Fakat, bu suretle, siyasî ve askerî tarihlerin bilhassa meşgul olduğu ârızî ve münferid hadiselerin hikâyecilik şeklinde kayd ve tesbiti itiyadını terkederek müesseselerin ve bünyevî teşkilâtın tetkik ve izahına doğru kaymak mecburiyetinde kalan bir tarihçilik için, zarurî bir şart olduğu halde, *istatistik malzemesi*'nin ehemmiyeti ve kullanılış tarzı üzerinde dikkati çekebilecek bir etüd henüz ortaya konmamıştır. Bu tebliğimizle biz burada muhterem kongre azalarının bu mühim mesele üzerine alâkalarını çekmek ve kendilerine ehemmiyeti gün geçtikçe daha fazla artacak olan böyle *hususî bir grup malzeme mevcudu bakımından Türk arşivlerinin imkânları hakkında bir fikir vermeğe çalışmak gayesini güdeceğiz.*

Gerçekten, bundan böyle bilhassa içtimaî müesseselerin, idarî teşkilâtın veya iktisadî vē malî meselelerin tarihi ile meşgul olmak lüzumunu hissedecek olan tarihçiler için, *basit kayd ve müşahedeler yahut müphem tariflerle iktifa etmeyip, hadiseleri rakkamlarla ölçmek ve mukayese etmek, haritaya dökmek, onların zaman ve mekân içindeki yerlerini, nisbetlerini ve inkişaf istikametlerini tayin edebilecek şekilde tablo ve grafik gibi modern istatistik vasıta ve metodlarını kullanmak lâzım gelmektedir.* Bugün hakikî bir maliye tarihçisi, umumiyetle mahiyeti bile iyi tarif edilememiş olan bir takım vergi isimlerinin mevcudiyetini kayd ve işaret etmekle vazifesini bitirmiş addedilemez. Bu vergilerin ehemmiyetini diğer vergilerle olan nisbet ve münasebetlerini, iktisadî ve içtimaî hayat üzerindeki tesirlerini ve bu tesirlerin zaman ve mekân içindeki inkişaflarının ma'na ve istikametlerini *rakkamlarla ölçmeğe ve izah etmeğe* de mecburdur. Bugünkü Türkiyenin maliyesini, iktisadî ve içtimaî bünyesini, coğrafyasını nasıl rakkamsız, grafiksiz ve haritasız mütalaa etmek imkânı yoksa, 16. yüzyıl Türkiyesinin tarihî coğrafyasını veya iktisadî tarihini aydınlatmağı kendisine hedef tutan tarih çalışmaları için de devre ait nüfus istatistiklerine, ziraî sayımların neticelerini tesbit eden tablolara, devletin elindeki türlü gelir kaynaklarının muhtelif tarihlerdeki terekküp tarzlarını gösteren *rakkamlara ve bu rakkamları manâlandırmak için modern içtimaî ilimlerin bilhassa kullandığı istatistik vasıta ve metodlarına ihtiyaç vardır.* Tarihî devirler içinde hanların, hamamların, türlü mülk ve vakıfların, madenlerin, tüccarların, şu veya bu isim altındaki ticaret eşyasının veya altın paranın sadece *mevcudiyetini bilmek kâfi değildir.* Bunlardan her birinin muhtelif devirlerde adetlerini, iş hacımlarını, kadro veya bütçelerini de bilmek, velhasıl *onların mevcudiyet derecelerini ve faaliyetlerini manâlı rakkamlarla ölçmüş olmak ve istatistiklerle mukayese etmek* de lâzımdır. İçtimaî ve iktisadî tarih tetkikleriyle bilhassa meşgul olmak ihtiyacını gün geçtikçe daha fazla duyacak olan bu günün tarihçisi, sadece taşlaşmış bir diş veya iskelet parçası gibi nadir kalıntılardan hareket ederek jeolojik devirlerde yaşamış olan bir hayvanın diğer bütün organ ve fonksyonlarını ve bu fonksiyonları ifa eden böyle bir organizmin içinde yaşadığı iklim

şartlarını, nebatî ve hayvanî muhiti istidlâl yoliyle arayıp meydana çıkarmağa çalışan bir *müstehâse âlimi* veya çeşitli nadir vak'aları sadeçe kayıt ve tesbit eden bir *kolleksiyoncu* gibi hareket edemez. Modern tarih çalışmaları bugün bu safhayı çoktan aşmış, müsbet ilimlerin yeni metodlarını tamamiyle benimsemiş ve vak'ayı tesbit ve müşahededen ziyade *izah etmek* mecburiyetinde olduğunu anlamıştır.

***

Bugün olduğu gibi, tarih boyunca da *içtimaî ve iktisadî hâdiselerin hakikî bir şekilde izah edilebilmeleri için rakkamlarla ölçülmeğe ve istatistik tabloları halinde mukayese edilmeğe olan bu ihtiyaçları* bu suretle gözönüne konduktan sonra, Türkiye tarihinin yeni istatistik metodlariyle tetkiki bakımından haiz olduğu imkânları inceleyebiliriz.

Bu hususta ilk hatıra gelen kaynaklar, hiç şüphe yok, mahiyet ve muhtevâları hakkında başka bir yerde* malûmat verdiğimiz *büyük nüfus ve arazi tahrir defterleridir.*

Malûm olduğu veçhile, bugün elimizde bulunan Türk arşivlerinin en kıymetli hazinesi, eski bir idarî an'anenin otuz-kırk sene gibi fasılalarla yapılmasını âmir bulunduğu *büyük nüfus ve arazi tahrirlerinin neticelerini tesbit eden ana defterlerdir.* Bugün yalnız İstanbul'da Başvekâlet arşivinde irili ufaklı olmak üzere 1000 kadarı mevcut bulunan bu ana defterler (kütükler) sayesinde biz, muayyen bir tarihte imparatorluk dahilinde her köy ve kasabada mevcut bulunan yetişkin erkek nüfusunu, ellerindeki toprak miktarını "çift,, "nîm çift,, veya "dönüm,, olarak gösteren işaretler ve herbirinin tabi olduğu türlü vergi mükellefiyetlerini tespit eden rakkamlarla birlikte isimleri ve babalarının adlariyle ayrı ayrı kaydedilmiş görmekteyiz. Yine aynı defterler sayesinde her köyün kimin timarı veya mülk ve vakfı olduğunu, o köylerde icra edilen zer'iyatın ve yetiştirilen hayvanların nevileriyle miktarlarını bildiren veya istidlâle yarıyan sarih kayıtları, öşür ve rüsum miktarını tayin eden rak-

* Türkiye'de imparatorluk devrinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik defterleri. İktisad Fakültesi Mecmuası. Cild II, 1949.

kamlar bulmaktayız. Bu defterleri henüz lâyıkiyle tanımayan Türk tarihçilerinin bu muazzam tarih hazinelerinde bundan böyle neler bulabileceğini tayin etmek, şüphesiz imkânsızdır. Bununla beraber biz bugün, bu defterlerde *teşkilâtlı bir bütün ve mûdil bir makina halinde işleyen imparatorluk Türkiye'sinin milyonlarca rakkamın "belâgatlı„ lisaniyle tasrih ve tevsik edilmiş canlı bir tablosunu, koskoca bir imparatorluğun bir iş başı manzarasını* görmek mümkün olduğunu söylemekle iktifa edebiliriz. Bu suretle bundan 4-5 yüz sene evvel Türkiye'nin her köşesinde mevcut sipahi veya mülk ve vakıf sahibiyle toprağa bağlanmış olan köylüyü; imparatorluğun bir ucundan diğerine katederek geniş mikyasta mübadele ve münasebet cereyanları temin eden yollar boyunca derbent bekliyen, yol ve köprü tamir eden ve kervansaraylara hizmet eden insanları; madenci, güherçeleci, şapçı, tuzcu, taycı ve yağcı gibi türlü mükellefiyetleri olan halkı ve nihayet her türlü bâc ve rüsum toplanan geçit, pazar ve gümrük mahallerini yerli yerinde ve vazife başında görmek, *imparatorluk denilen bu muazzam makinanın çarklarının nasıl işlediğini anlamak ve rakkamlarla ölçmenin bu defterler sayesinde mümkün olduğunu* öğrenecek olan iktisat ve maliye tarihçisi, burada bahis mevzuu ettiğimiz *bu menbaların emsalsiz tarihî kıymeti* hakkında derhal bir fikir edinmiş olacaktır. Fakat bugün biz burada bu defterlerin tarihî tetkik konusu olma bakımından taşıdıkları türlü imkânlar arasından, yalnız *onların bütün imparatorluk için mukayeseli muntazam istatistik tabloları tanzimi hususunda ne dereceye kadar zengin ve çeşitli malûmatı ihtiva ettiklerini belirtmek istiyeceğiz.*

Bu defterler üzerinde senelerden beri yapmakta olduğumuz tetkikler bize, Kanunî Sultan Süleyman tahta geçtiği sıralarda icra edilmiş olan tahrirlerin neticelerini tesbit eden ve hemen hemen o zamanki bütün Türkiyeye şâmil bulunan defterlere nazaran, şimdilik aşağıdaki tabloların tanziminin mümkün olduğunu göstermiş bulunuyor. Yakında neşredilmek üzere hazırlanmış olan bu tablolar hakkında kongre azalarına bir fikir vermek ve mütalâalarını almak üzere umumî neticelerden misaller vereceğiz.

"A„ Cetvelleri

Padişah haslari, vüzera' hasları, sipahi tımarları, vakıflar ve mülkler, ayrı ayrı gösterilmek suretiyle her kazada mevcut kasaba, köy, cemaat (aşiret) adedi ile her hangi bir şekilde bir imtiyaz ve muafiyetleri olmadığı için "avarız„ vergilerine tabi olan yetişkin erkek nüfusunun evli-bekâr, köylü-göçebe hıristiyan-müslüman olmak üzere yayılış tarzı.

"B„ Cetvelleri

Türlü imtiyaz ve muafiyetlerle "avârız„ vergilerinden muaf bulunan çeşitli zümrelerin ayrı ayrı her kazada dağılış şekli: Zaim, sipahi, kal'a dizdarı, piyade beyi ilâh gibi askerî ümera ile, kadı, muhtesip, vakıf sahibi, imam, hatip, şeyh, şehzade, müderris gibi vazife sahiplerini ve çeşitleri pek çok olan çeltikçi, katrancı, derbendçi, vakıf oğlanı, azâde, kör, kötürüm, dilsiz, muaf ilâh. zümrelerini ihtiva elmektedir.

"C„ Cetvelleri

Çiftlik, bağ, bahçe, han, hamam, medrese, imaret, dükkân, Kârbansaray, meyhane, bezirhane, medrese, mektep, tekke, değirmen olarak her kazada mevcut müessese ve teşkilâtın dağılış şekilleri.

"D„ Cetvelleri

Her kazada has, tımar, vakıf, ve mülk arazinin muhtelif menbalardan gelirleri.

"E„ Cetvelleri

Şehirlerde muhtelif mahallelerin isimleri, nüfus ve vergi mıkdarları.

Dr. SÜHEYL ÜNVER (T. T. K. Üyesi ve İst. Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarih Profesörü), **İkinci Selime kadar Osmanlı hükümdarlarının hususî kütüphaneleri hakkında:**

İslamda kitab ve kütüphane mefhumunun mühim bir kıymeti olduğu bu bahse verilen önemden anlaşılmaktadır. Muhtelif kaynaklar bunların miktar ve mahiyeti hakkında bizi

aydınlatıcı malûmat vermektedir: Corci Zeydanın Medeniyet-i İslâmiye tarihi bu bahsin kaynaklarındandır. Birçok ilim şubeleri mensuplarına tabakat ve şairler tezkereleri, hekimlerin kütüphaneleri hakkında "Uyunü'l-enba fî tabakati'l-etibba„ bize dağınık malûmat vermektedir. Bunlardan istifade edilerek Türkçede en toplu ve iyi bir halde tertib edilen eserlerden biri de Tahir Harimînin İslâmda Kütüphaneler mevzuu üzerine yazdığıdır.

İslâmda kütüphaneler mevzuu bütün bu yazılanlara dayanarak aydınlatılmıştır. Fakat daha elimizde bu gibi kaynaklarda görülemiyen malzeme pek çoğalmıştır. Bu problemi tamamen çözemeyişimiz ve bu tarihi geliştirmeğe muvaffak olamayışımızın en birinci amili kütüphanelerimizi dolduran pekçok sayıda yazma kitaplarımızın tetkik olunamamasıdır. Tek bir çalışmanın bunu başaramıyacağı aşikârdır. Fihristlerimiz de bunları göstermez. Zaman zaman tasnife tabi tutulan kitapların finristlerinde bu kısma yani temellük kitabelerine ehemmiyet verilmez. Çünkü sırf temellük kitabelerine bakmakla muazzam ve ilmî bir iş başarılabilir. İşte mevzuumuz da böyle geniş araştırmalarımızın küçük bir safhasından vücut bulmuştur.

Kitapları herhangi ilim ve fenden olursa olsun sıra ile gözden geçirmemiz birçok faideli ve tarihî bilgilerle bizi karşılaştırdığı kadar Selçuk ve Osmanlı sanat tarihimizi hatta İslâm dünyası sanat tarihini yeni baştan yazdıracak kadar kuvvetli malzemeye kavuşturmuştur. Buna şu ufak misali verebiliriz:

İslâm ve Türk sanat tarihinde imzalı kitap sanat eserlerine dair örnekler yok denecek kadar azdır. Sırf bu çalışma ve araştırma sayesindedir ki bu miktar müstakil bir eserin konusu olacak kadar zenginleşmiştir. Bunu biz sırf bilhassa Selçuk ve Osmanlı temellük kitabeli sanat eserlerinde buluyoruz. Mevzuumuz kütüphanelerimizin mündericati ve çeşitleri hakkında bizi aydınlattığı kadar bu ciheti de tamamlatmış oluyor. Binaenaleyh bugüne kadar sathî araştırmalarımız bize yüz kadar hususî kütüphane buldurmuştur ki bu tam bir eserin konusu olmaktan ziyade bu yoldaki çalışmalara devam lüzumunu bize hatırlatmaktadır.

Şimdiye kadar bulduklarımızla muhakkak ki bir eser yazılamaz. Bu malzeme birbirleriyle münasebetleri çoğaldıkca işlenebilir. Nitekim biz de Osmanlı kütüphaneleri bahsinde İkinci Sultan Selime kadar Osmanlı hükümdarlarının hususî kütüphanelerini araştırmalarımızın imkânına göre ele alabiliriz. Bu mevzu' bizce henüz tekemmül etmemiştir. Çünkü İstanbuldaki kütüphanelerimizdeki yazmalarımızın daha onda birini bile göremedik. Bu miktar 26,000 i henüz geçmemiştir. O halde bu mevzua ait bugüne kadar bulduklarımız üzerinde işlemekle ve bir özet çıkarmağa çalışmakla kalacağız.

İlk Osmanlı hükümdarlarının ilme bizzat verdikleri önemle ilmin itilâ devrimize kadar yükselişinin başlıca amillerinden birisini öğreniyoruz. Bizzat ilim ile meşgul olanlar şüphesiz ki âlimlerin değerini takdir ediyor. Bunu siyaset icablarından uzak telekki etmek lâzımdır. Çünkü tarihimiz meydandadır. Bunun yapıldığı inhitat devirlerimizde ilim ancak bir köşeye çekilmiş, mahdud ellerde kalmıştır ve ilmî gelişmemiz durmuştur. Velevki muvakkaten bile olsa verilen ehemmiyetin misalleri her asırda görülmüştür. Bunda ilk padişahların memlekette oynadıkları nâzım rolde ilimle bizzat meşgul olmalarının tesirleri barizdir.

İkinci Selime kadar Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu devam etmiştir. Fakat bunu maalesef ilmi esasları kökleştirmeği bilmediğimizden bir çöküntü takibe başlamıştır. Bu çöküntü esnasında geçen senelere kadar devameden izmihlali durduran hamleler olmamış değildir. Fakat bunlar imparatorluğun inhilaline mani olamamıştır. Biz de bunda en birinci âmilin müsbet ilimlere kıymet vermiyerek günümüzü gün etmekle meşgul olmamız sebep olmuştur. Buraya sıraladığımız malzeme, bize zamanlarının ilerliyebildiği nisbette ilmî icâblarla birer kütüphane kuran ilk padişahlar hakkında tarihen bildiklerimizi daha kuvvetlendiren bilgilere sahip kılmaktadır. En büyük sevincimiz de bu çıkan malzeme bizim bünyemizden olan büyük insanların ilim havasını aydınlatmış bulunması ve bu gibi malzemeniz çoğalınca siyasî tarihimiz yanında bir de bizi ilerletmiş ve bırakmamız hasebiyle geriletmekte amil olmuş ilmî tarihimizi yazdıracak mahiyet kazanmasıdır.

Osmanlı Türklerinde bir zamanlar ilim ilerler ve XV inci

asırda İslâm dünyasında başta geliriz. Bunun birçok amilleri arasında ilk hükümdarların ilme verdikleri kıymet sayılmalıdır. Mevzuumuz da bunun sebeplerinden birisini aydınlatacak ve ancak devam edemiyen bu güzel başlangıcı aydınlatmağa çalışacaktır.

İlk hükümdarlarımızın kitab ve kütüphanelerine verdikleri ehemmiyet şübhesiz memleket idare ve ilim adamlarına da örnek olmuş ve onlar da bu yola dökülerek etraflarında birer ilim fuvayyesi yapmağa gayret gösterdikleri kadar ilmî esasları kökleştirmeğe ve ilme dayanan bir adalet de kurarak gittikleri yerleri türkleştirmiş ve islâmlaştırmıştır ve asırlarla payedâr olmasında amil olmuşlardır. Bu muazzam bahsi şimdilik bu kısımdan ayırıyoruz. Muhakkak ki bu iki bahis ayrılmalıdır. Zira birbirini ve dolayısiyle ortaya attığımız düşünceyi tamamlayacak mahiyettedir. Birgün Osmanlı türklerinden ilimler tarihi yazılırken bunlar göz önünde tutulmalıdır. Biz bunun şimdilik ancak ilk kısmını yani İkinci Selime kadar Osmanlı hükümdarlarının bulabildiğimiz kitaplarını içine koymağa çalıştığımız hususi kütüphanelerini bahis mevzuu edeceğiz:

Birinci Murad Beyin Kütüphanesi

Osmanlı devletinin adil kurucuları Osman ve Orhan Beylerin muhiti ve Murad Beyin hükümdar olması bizde ilim yapıcılığının başlangıcı sayılmalıdır. İznik medresesi Orhan beyin eseridir. Davud-ı Kayserinin orada baş müderris olması Orhan bey zamanında ise Murad Bey zamanında büyük inkişaflara mazhar olmuş ve Alaüddin Ali Esved (Kara Alaüddin) Murad Bey zamanında çok verimli talebe yetiştirmiştir. Murad Bey esasen ilme karşı bigâne kalmazdı. Öyle Hammerin dediği gibi okuyup yazma bilmez değildi ve bu cihetle Raguzalılarla yapılan muahedeye pençesini bastığı rivayetine de bunun aslı neşrolunamadığından imkân verilemezdi.

Nihayet Fatih kütüphanesinde N. 1472'de kayıtlı, Şeyh Cemalüddin Aksarayî'nin[1] Mecmaʿu'l-Bahreyn şerhine Arabca reddiyesinin şu ibâre sureti vardır ki:

[1] Bu Mecmaʿ adındaki metin çok muteberdi. Şerhine Şafiiler tarafından itirazlar vardır. Hekim ve âlim Şeyh Cemalüddin Aksarayîde Şafii

كتاب

شرح مجمع البحرين

برسم خزانة الملك العادل مولى ملوك

بنى آدم مالك رقاب الامم السلطان

الاعظم الافخم مظفر الدنيا و الدولة

و العز و الدين مراد بك بن

السلطان الشهيد السعيد

الغازى اورخان بك

ثبت الله بالخلود

الى اليوم الموعود

محمد و آله

Orhan Beyin oğlu Murad Beyin hususî kütüphanesi ve kendi okuması için istinsah olunduğu sırf altunla yazılmış bu temellük kitabesinden öğrenilmektedir.

Şu muhakkak ki bir kitap bir kütüphaneyi bildirmez ve aynı zamanda insan okuyabılmediği bir dilde bir eseri de yanında bulundurmaz. Bahusus bu Murad Bey için varid değildir. Onun ilim ve sanata bigâne olamadığını âlimleri sevmesinden ve onları himayesinden anladığımız gibi adına ithaf olunarak yazılmış eserler de buluyoruz. Hattâ musikide yazılan bir risale Murad Beye armağan edilmiştir. Değerli âlimler arasında bulunan bir hükümdarın ilme kıymet vermemesine ve onların mubahaselerinden faydalanmamağa imkân yoktur. Binaenaleyh o tarihlerde bizde ilim dili olan Arapcaya vukufunda tereddüd etmemek lâzımdır. Onun açık Türkce, sade ve hatta edebî ifadesine Evrenus Bey'e gönderdiği meşhur mektup da bir misal olarak gösterilebilir.

Vâkıa elimize kütüphanesinin birtek kitabı geçmiştir. Acaba onun kitaplığında temellüksüz başka kitaplar yokmu idi? Torunu gibi kitablarına temellük kitabesi koymamasından onda kitaplar bulunmıyacağına bu kitabın mevcudiyeti manidir. Düne kadar bu kitap ta elimizde yoktu. Yarın kitaplar sistemli olan tetkike

idi. Işte bu şerhe mühim bir reddiye yazmıştır. Bk. Dr. A. Süheyl Ünver, Hüdavendigâr Gâzî Murad Beyin hususî kütüphanesine aid bir eser hakkında. İstanbul Ünüversitesi Tıb Tarihi Enstitüsü N. 8, 1947.

devam olundukca birkaç tanesinin daha bulunmıyacağını kim temin edebilir?)

Bu eserde dikkate değer bir nokta daha vardır ki dedesinin sakladığı bu kitap Fatih Sultan Mehmede intikal etmiş, o da İstanbulda kurduğu Semaniye medreselerine vakfetmiştir. "Sultanî„ kaydı bulunan bu kitaplar kendi mühriyle mühürlenmiştir. İkinci Bayezid zamanında bu eseri Semaniye medreseleri ve Fatih camii kütüphanelerinin fihristini tanzime memur olan Mehmed bin Ali el-Fenari tarafından varakları sayılmış ve imzası atılmıştır. Demek Birinci Murad Beyin kütüphanesine ait bu eser torunu Fatih Sultan Mehmedin kütüphanesine kadar uzanmıştır. Bugün de Fatih kütüphanesinde saklıdır.

Çelebi Sultan Mehmed'in Kütüphanesi

Çelebi Sultan Mehmed [781 — 824 (1387 — 1421)]'in hususî kütüphanesine giren eserlerinin başında kalınca bir kalem ve nesih hattiyle ve kendi yazısiyle:

مالکه
الولی الحمید محمد بن بایزید

ibaresini buluyoruz. Kef (K) harfi uzanarak (مالکه) yu bir satır, diğer ibareyi de altında ikinci bir sıra olarak buluyoruz. Elimize geçenlerin bulundukları yerler:

N. 358 Fatih K. Tefsir Çarperdi, Tarih yok. Lâkin eski.

N. 3531 Ayasofya K. Vefiyyatü'l-Ayan, 807'de Meragalı birisine intikal etmiş. Lâkin eski

N. 3490 Ayasofya K. Mizanü'l-itidâl fî Nakdü'r-rical, cild I, tarih yok. Lâkin eski

N. 3491 Ayasofya kütüphanesi Mizanü'l-itidâl fî Nakdü'r-rical, cild 2, tarih yok. lâkin eski.

N. 3492 Ayasofya kütüphanesi Mizanü'l-itidâl fî Nakdü'r-rical, cild 3, tarih yok, lâkin eski.

N. 2147 III. Ahmed ktp. Kitab-ı Diyoskoridos (Kitabü'l-Haşayiş) eski nüsha.

N. 557 Süleymaniye camii kütüphânesi, Kitabü'n-nihaye, cüz 5, 801 'de mukabele.

N. 560 Süleymaniye camii kütüphânesi, Kitabü'n-nihaye, cüz 4, 801 'de mukabele.

N. 566 Süleymaniye camii kütüphânesi, Kitabü'n-nihaye, cüz 10.

N. 565 Süleymaniye camii kütüphânesi, Kitabü'n-nihaye, cüz 9, 802 'de mukabele.

N. 564 Süleymaniye camii kütüphânesi, Kitabü'n-nihaye, cüz 8, 801 'de mukabele.

N. 563 Süleymaniye camii kütüphânesi, Kitabü'n-nihaye, cüz 7.

N. 562 Süleymaniye camii kütüphânesi, Kitabü'n-nihaye, cüz 6, 801 'de mukabele.

N. 1198 Fatih kütüphânesi

N. 1984 Fatih kütüphânesi, Kitabü'n-nihaye, cüz 2, 801 'de mukabele.

N. 36 Usul-i Fıkıh : Bursa'da Haraççıoğlu kütüphânesi İbn-i Saatî, Beyanü'l-Bedi', sene 743.

Bugüne kadar Çelebi Sultan Mehmed'in kütüphânesine aid 6 bahsin 16 cildini bulabildik. Görüleceği üzere bugün bunlar muhtelif kütüphânelere intikal etmiştir. Bunların 7 cildi de saraydan çıkarak Fatih ve Ayasofya kütüphânelerine gönderilmiştir. Bir tanesi de Fatih Sultan Mehmed'in hususî kütüphânesinden çıkmadır.

Verdiğimiz örneklerde de görüleceği veçhile bu imzalar kalın kalemle yazılmış ve hepsi bir üslûbtadır. İbare diğer eski temellük kitabelerinde de gördüğümüz üzere bu kitaplara sahip olanındır. O da Çelebi Sultan Mehmeddir. Zira (كتاب) diye bir kimse diğer birinin yerine böyle imza atamaz. Bu zamanlar arasında (Mehmed bin Bayezid) 'de Yıldırım'ın oğlu Çelebi'dir. Bu isimle o tarihlerde başka biri değildir. Aralarında 824 'den sonra yazılmış ve istinsah edilmiş bir kitap yoktur. Eğer olsa idi bu zannımız boşa çıkabilirdi. Yazılış tarihlerini bulamadıklarımızın yazıları bile eskidir. Eserlerinden biri 807 (1405) 'de Meragalı birisine intikal ettiğine göre Çelebi. kütüphânesi ile devri fetret geçtikten sonra meşgul olabilmiştir. İlim tahsiline devam ettiği yıllarda, 20 yaşlarında toplandığı da 802 istinsah tarihinden düşünülmelidir.

Her ne kadar 16 kitab bir kütüphâneyi bildirmezse bile bu kitapları toplıyanın Arap dilinde ilmî eserleri takibedebildi-

ğini göstermektedir. Bu verdiğimiz yekûn nihayet 26,000 kitap içinden çıkmıştır. En aşağı daha bu maksatla taranması icabeden 200,000 yazma eser kütüphânelerimizde durmaktadır. Bunlar bugüne kadar görülememiştir.)

Yukarda saydığımız eserler arasında hâlen Üçüncü Ahmet kütüphanesinde duran N. 2147'deki Diyoskoridos'un Kitabü'l-haşayiş'inin de Çelebi kütüphanesinde bulunması onun şer'î ilimlere olduğu kadar müsbet ilimlere de kıymet verdiğini göstermektedir.

İkinci Sultan Murad'ın Kütüphanesi

Osmanlı hükümdarları arasında hakikî demokratlığiyle tanılan ve halk kütlesi arasında gerek hayatında ve gerek ölümünden sonra en çok sevilen ve hakkında efsaneler yapılan bir padişahtır. Çok değerli, âlim, askerlikte ve ok atmada emsali az bulunan, şair; Türk, İran ve İran edebiyatına meraklı ve bunların üstünde çok ince hislerle bezenmiş İkinci Murad ilim hayatına çök önem vermiş ve sarayında babasından aldığı esaslı görenekler ile kitaplara merak sarmış ve değerli bir kütüphane kurmuştur. İşte bu kütüphane oğlu Fatih Sultan Mehmede de örnek olarak onun da bu zevkinin inkişafında büyük rol oynamıştır.

Çelebi Sultan Mehmet kütüphanesindeki kitapların hakikî miktarlarını bilemediğimiz gibi Edirnedeki sarayında İkinci Muradın hususî kütüphanesindeki kitapların da hakiki sayısını bilmiyoruz.

Kütüphanelerde araştırmalarımız esnasında onun hususî kütüphanesi için istinsah edilmiş üç kitap bulduk. Üçü de mükemmel tezhipli ve yazılıdır.

Birisi Ahmedînin divanıdır. Halen Birinci Abülhamid (Hamid-i evvel) kitapları arasında N. 1062 de kayıtlıdır. Yazısı gayet mükemmeldir. Tezhibi de Anadoluda da on beşinci asırda büyük inkişaflara mazhar olarak Selçuk tezhibi usulündedir. Bu ve diğerleri Fatih Sultan Mehmed'in hususî kütüphanesine yazdırılan eserlerin tezhip esaslarının bu yoldan ve Anadolulu sanatkârlardan geldiğine birer ana misaldir. Divan 840 senesi Şevvalinin beşinde hamis (cumartesi) gününde Aksaraylı Ahmed bin hacı Mahmud tarafından yazılmıştır. Yalnız bu mükemmel hattat tarafından yazılmakla kalmıyarak yine kendisi

tarafından tezhip edilmiştir. Sonundaki altınla yazılı imzasından böyle anlıyoruz. Esasen sanat tarihimizde bu isimler henüz bu mükemmel eserleriyle yer almış değildir. İşte Anadolulu bir hattat ve müzehhip, işte bize Fatih devrindeki Selçuk usulünde gelişen süsleme sanatimizin menşeini gösteren eseri [1] hükümdarlarımızın hususi kütüphaneleri konusu bizi sanat tarihimiz noktasından nekadar zenginleştirmektedir. Zira en mutena eserleri onların yanlarında buluyoruz. Bilhassa bu Ahmedî divanı yazısı kadar seçgin ve olgun bir yazı son derecede mükemmel ve ince ve asla pürüzü ve bozuk tarafı ve uslubunda bir aksaklığı bulunmıyan bu kadar mükemmel tezhibi herveçhile bir numune olarak ilerdeki milli sanatimiz mukayeselerimiz için elimizde bulundurmalıyız. İnce sanat bu tarihlerde Şarka Anadoludan bile gitmiş diyebiliriz. Ve Timürlengin ilim ve sanat erbabını Anadoluda bulduğu yerlerden büyük vaitlerle Şarka götürdüğü hakkındaki rivayetler de bu gibi Anadolu sanat eserlerinin benzerlerine Şarkta bu tarihlerden sonra rastlandığı misallerini vermektedir. Binaenaleyh kıymetli sanat eserlerimizdeki bu imzalar bilinmiyen hakikatlerin ortaya çıkmasına, hatta bunlar

[1] Divan-ı Ahmedî, Hamidi evvel kütüphanesi N. 1082; hattat ve müzehhip Aksaraylı Ahmet bin Hacı Mahmut tarafından İkinci Sultan Muradın hususî kütüphanesi için hazırlanmıştır. Çift zahriyedeki kitabe bunlardır :

لخزانة السلطان الاعظم	ناصر الغزاة و المجاهدين
و الخاقان المعظم مالك رقاب	المؤيد بالنصر و الفتح المبين
الامم مولى ملوك العرب والعجم	السلطان ابن السلطان السلطان
باسط الامن والامان ناشر العدل	مراد بن محمد خان خلد الله . .
والاحسان	واوضح على العالمين . . .

Yazı kırmızı kafes zemin üzerine altunla yazılmış ve kenarları tahrirlenmiştir. Aralarında koyu mavi ile parça rumiler vardır. 21 X 30 kâğıt üzerinde 15,5 X 22,5 içinde beher sahifesi 17 satırlı çok mükemmel nesihli, 2 zahriye, iki dolu zahriye, 1 başlık ve 27 ara başlık aralarında küfî ve altunlu nesihle bütün bunları kalın ve şekerrenk abadi üzerine yukarda ismini verdiğimiz Aksaraylı sanatkârımız hazırlamışır. Kafiyelerin başları da tezhiplidir. Yazı çok seçgin ve tezhibi çok olgundur. Çok itinalı ve tam ve noksansız uslup ile yapılan tezhipler ve yazı sanatkârın ileri yaşlardaki eserlerinden olmalıdır. Aksaraylı Ahmet küfî yazıyı da iyi bilir. Anadolu Selçuklarının kemale götürdükleri üslûpta yazmıştır. Gerek yazı ve gerek tezhip itibariyle bu kitab emsalsiz bir sanat eseridir. Temellük zahriyeleri kitabın vaktiyle bulunduğu rutubetli yerden müteessiren yarısı bozulmuştur.

bulunmadığından yanlış hükümler ve zihaplarla dolu olan sanat tarihlerini yeni baştan ve doğru esaslar dahilinde yazdıracak mahiyette kuvvetli görünmelidir.

İkinci Muradın hususî kütüphanesi için yazdırılan diğer bir eser de halen Fatih kütüphanesinde N. 1688'de bulunmaktadır. Evhadu'n-Neseffi'nin Camiü'l-kebir adındaki kitabıdır. Tek zahriyesinde Arapca olarak Sultan Murad bin Mehmet hanın hususi kütüphanesi için bir nusha istinsah olunduğu yazılıdır. Altun zeminde beyaz ile yazılmış ve kenarları tahrirlenmiştir. Etrafında yuvarlak ve rumilerin zarif geçmeleriyle beraber tezhipli bir çevresi vardır. Cildi de el ile yapılmıştır. Buraya örneğini koyduğumuz zarif bir miklebi vardır ki rumi ve hatayileri mütenazır olarak deri üzerine iz bırakan sivrice bir alet ile yapılmıştır. Emsalsiz bir örnektir. Bu eserin tezhibi de Fatihin hususi kütünhanesindeki eserlere çok benzer. Gerek bu tezhibin esasları ve gerek mikleb üzerindeki nakışlar Fatih tezhip ve ciltlerine örnek olmuştur, diyebiliriz. Bunlar da Anadolu menşe'lidir. Sanat tarihlerine de, şimdiye kadar görülemediklerinden, Anadolu ve Türk eseri olarak yer verilmemiş mükemmel eserlerdendir. Yukarda serdettiğimiz nokta-i'nazarın nekadar kuvvetli olduğunun farkında olunarak sayılmalıdır. Bunlar üzerinde mutlaka durmalıyız. Zira dünya sanat tarihlerinde yanlış telakkileri düzeltecek mahiyettedir.

(Halen Topkapu Sarayında Revan odası kütüphanesinde N. 1726 da kayıtlı ve ikinci Sultan Muradın hususî kütüphanesi için istinsah edilmiş Abdülkadir Meraginin musikiden Mekasidu'l-elhan eseri vardır ki bu hükümdarın hususî kitaplarına verdiği önemi gösterir.)Kabı el ile yapıldığı gibi temellük kitabeli zahriyesi ve temamen tezhibli diğer bir zahriyesi Anadolu'da büyük inkişaflar geçiren o asırdaki kitap süslemelerimizin şaheserlerindendir. Kabı da devrinindir ve el ile yapılmıştır. Kitabede "Sultan Murad han bin Mehmed Han bin Bayezid Han bin Murad Han bin Orhan..." isimleri başında tazim ve sonunda dua satırlariyle birlikte altunla yazılmış ve tahrirlenmiştir.

Şimdilik İkinci Muradın hususî hütüphânesine bu üç misali verebildikten sonra onun Edirnede kurduğu ve hâlen hiç bir

tarih kitabında zikri geçmiyen üç kütüphanesinin hiç olmazsa isimlerini verelim:

1. Edirnede üç şerefeli camii kütüphanesi
2. Edirnede İkinci Murad Darül'hadisi kütüphanesi
3. Muradiye medresesi kütüphanesi.

Bu üç kütüphaneyi kurduğu zaman hususî kütüphanesindeki kitapların sayısını ve bunlara verdiklerinin adedlerinin bilemiyoruz. Yukarıda saydığım bu üç kütüphanenin kitapları halen Edirnede Selimiye camiinde toplanan kütüphanede bulunmaktadır. Yalnız bir tanesi Süleymaniye Genel kitaplığında Esad efendi kısmında N. 250 de saklıdır ki

Vakf-ı
Sultan Murad Han

mührü bütün bu üç yere verilen kitapların İkinci Murad tarafından vakfedildiğini anlatıyor. Bu üç yere başkalarının verdiği kitaplarla da zenginleştiğini ayrı bir eserimizde göstereceğiz. Edirne tetkiklerimiz arasında neşrolunacaktır. Edirnede Selimiye kütüphanesini bütün yazmalarını henüz tarayamadık. Şimdiye kadar orada bu mühürle her üç yer için vakfedilmiş 14 kitab gördüm. Ayrıca vakfettiğini bildiren ve ismi zikredilen ibarelerde de vardır. Mühim bir kısmında bu mühür okunuyor. Fakat kendi kütüphanesine aid kitaplarda bu mühür basılı değil ve hususi kütüphanesiyle alâkası yoktur.

Fatih Sultan Mehmed'in Hususî Kütübhanesi

Fatih Sultan Mehmed ta çocukluğundan beri kitap ve kütüphaneye meraklıdır. Bunda 4 sebeb vardır:

1. Doğuşundan ilme karşı meclûp olması ve bunun büyüdükçe inkişaf etmesi.

2. Babası İkinci Murad ve dedeleri Çelebi Sultan Murad ve Birinci Sultan Murad Beyin kütüphane kurmuş bulunması ve bilhassa babasının kütüphanesine tevarüsü ve âlimlerle beraber bulunması.

3. Hocaları Molla Güranî ve Molla Husrev tesirleriyle kitab ve kütüphane zevkinin artması.

4. İstanbulun tarafından alınmasiyle mimarî ve bedîî güzelliklerin gelişmesi ile vücut bulan saray ve külliyesinde kitap yazılmasına ve onların süslenmesine önem verilmesi.

Fatih Sultan Mehmed çocukluk zamanını müsteşarlariyle valiliğini de yaparak Manisada sırasiyle hocası Molla Güranî ve Molla Husrev ile geçirdi. Derslerini Arapca kitaplardan takib edeceğinden önce bu dili esaslı bir surette öğrendi. Onun derslerinde okuduğu kitapların büyük bir kısmını Semaniye medreseleri kütüphânesinde buluyoruz. Çünkü bunlar tamamen Arapcadır. Hepsi de "Mehmed bin Murad Han„ diye kat-ı mükâfî şeklinde zarif ve sade bir mühürle mühürlenmiştir. Bunlar kitapların başlarında lâalettayin bir sahifededir. Son sahifelerden herhangi birisi de bununla mühürlüdür. Bunlarda imza ve tuğranın mütemmimi "El-muzaffer daima„ cümlesi yoktur. Sade bir tuğra şeklindedir. Biz bunu şehzadelik zamanında kitaplarına bastığı mühürlerden olarak sayıyoruz.

Fatih Sultan Mehmed bu eserleri Arabcadan mükemmel bir surette takibetmiştir. Arapça konuşmağa ve anlamağa iktidarı Farsçadan fazladır. Onun kütüphanesinde Farsça kitap azdır ve aynı zamanda divanında da Farsça şiirler yoktur.

İlk okuduğu kitaplar hep şer'î ilimlere aiddir. Müsbet ilimlere merakı bilhassa İstanbul fethinden sonra inkişaf etmiştir. Zira kitapların aid olduğu fenler bize bu noktaları sarahatle bildirmektedir.

Fatih Sultan Mehmed 20,5 yaşında 855 (1451) 'de hükümdar olunca hususî kütüphânesi kitaplarını Edirnede yeniden büyüterek yaptırdığı Yeni Saraya nakletmiş ve aynı kütüphâne 857 (1453) de İstanbul fethinden bir sene sonra yaptırılan eski saraya ve oradan da 868 (1464) 'de yeni Topkapı sarayına getirmiştir.

Fatih bu yeniden Türk ve Müslüman şehri olarak kurmağa çalıştığı ve bu hedefinde muvaffak olduğu İstanbulda kütüphânesinin gelişmesine çok önem vermiştir. Önce kitaplarının tanzimi için hemen kendi yaşında genç hocası Sinanüddin Yusuf (Sinan Hoca-Paşa) 'dan kütüphânesine bir hafız-ı kütüp istemiştir. O da yetiştirdiği talebeden genç ve değerli âlim Tokatlı Molla Lütfîyi tavsiye eder. İşte Fatihin sarayında büyüttüğü ve çok önem verdiği kütüphânesinin ilk hafız-ı kütübü bu zattır. Fatih Sultan Mehmedle hocası Sinan Paşa, Hafız-ı kütüp Molla Lütfî bu kütüphânede sıksık buluşur ve ilmî

toplantılar vaparlar. Sehi Bey tezkeresi[1] bu toplantılardan birisinin şöyle zarif bir hatırasını naklediyor:

Fatih birgün bir kitaba bakmak için kütüphânesine gelir. Molla Lütfîye: "Bana şu kitabı alıver„ diye emreder. Yüksekçe bir yerde olduğundan eli kitaba yetişemez. Yerde yatan bir mermer parçası üzerine basarak kitabı almağa savaşır. Fatih: — "Ne yaptın, neye bastın. O taş üzerinde İsa aleyhisselâm doğmuştur„ der.

Molla Lütfî birşey söylemez. Kütüphanede hizmetiyte meşgul olurken kitapların üzerine örtülmüş, güveler yemesinden delik delik olmuş, üstü tozlu bir bez bulur. İhtiramla o bezi iki parmağı uciyle alup Fatihin oturduğu yerde dizi üzerine kor. Fatih'in; "Bunu niye üzerime getirdin?„ sualine Molla Lutfi: — "Neden bîhuzur oluyorsunuz, bu İsa peygamberin beşiği bezidir„ cevabını verir.)

Bundan öğreniyoruz ki teşekkül anlarında bu kütüphâneye herhangi dilde olursa olsun kitaplar gelmekle beraber bazı Bizans hatıraları da getirilmektedir.

Bu kütüphânede bir eserin müteaddid nushalarının bulunmasına da değer verilmiştir. Nitekim kurduğu külliye (Üniversite) nin camii ve Semaniye medreselerine verdiği kitaplar buradan ve Molla Lütfî eliyle seçilerek gönderilmektedir. Bunların hepsi, ki halen Fatih kütüphânesinde 800'ü geçmektedir. Sultanî kaydını havidir. Ve Fatihin bu kütüphaneler için kazdırdığı "Mehmed bin Murad Han el-muzaffer daima„ mühriyle baş ve sonları lâalettayin sahifelerde mühürlenmiştir. Yine bu kitaplarda bulunan kayıtlardan öğreniyoruz ki bu kitaplar birden değil, Molla Lütfînin tetkikinden geçtikten sonra peyderpey kütüphânelere yollanmaktadır. "Molla Lütfîden mütevellî eliyle gelen...„ gibi tabirler bunu bildiriyor. Bu tabirler az sayıda değildir. Yani hususî kütüphânesinin kitaplarından çift nushalar nefis ve güzel yazılı olanlar da dahil olmak şartiyle Semaniye kitaplıklarına verilmiştir.

Fatih Sultan Mehmed yeni Sarayına bağlı olarak birçok hattat ve müzehhipleri bir araya getirerek şahsî kütüphânesi için kitaplar istinsah ettirmiştir.

[1] M. Şerefeddin Yaltkaya'nın Molla Lütfî eserinden naklen.

Bu hattatların mühim bir kısmının isimlerinini eserleri üzerinde buluyoruz. Lâkin kitablarını tezhib edenlerden birisine vakıfız. O devrin müstesna ve çok ilerde olan süsleme sanatinin muayyen usul ve kaidesi ve lâkin birbirine benzemiyen çeşidleiri vardır. Hele Fatih Sultan Mehmedin hususî kütüphânesinde onun için istinsah olunan ilmî eserlerin tezhipleri o kadar değişiktir ki bizzat Fatih Sultan Mehmedin bu tenevvüden haz duyduğu manasını bile çıkarmaktayız.

Fatihin kitaplarındaki bu sSslerin menşei Anadolu Selçuk tezhibidir. XIV. asırda daha mütenevvi bir yol takibettikten sonra XV. asırda çok incelmiştir. Bu esasları artık XIV. asırda bulamayız. Çok muhtemeldirki Selçuk esaslarını iyi kavrıyan bir Anadolulu tezhip ustası İstabulda Fatihin sarayına bağlı olarak yepyeni bir ekol kurmuştur ki bu her nedense İkinci Bayezid zamanında dahî okadar yaşamaz. Çünkü bunlar Fatih zamanındaki rağbet ve anlayışla karşılaşmamak bedbahtlığına uğramışlardı, denebilir.

(İşte Fatihin ince zevklerdeki anlayışı bu mektebin hiç olmazsa kendi devrinde inkişafına sebep olmuştur. Bugün Fatihin hususî kütüphânesine bu sanı'atkârların hazırladıkları eserlerin elimizdeki yekûnu 100 kadardır. Bunlardan o devir üstadlarının en güzel örneklerinden topladıklarımızın yekûnu 400'ü aşmıştır, bir kaçını bu bahsimize koyuyoruz.

Fatihin kütüphânesi, hususî ve mükemmel kitaplarının hepsi maalesef Topkapı Sarayı kütüphânelerinde toplu bir halde değildir. Şehir kütüphânelerine dağılmıştır.) Bunların dağılma yolları ikidir.

1. Daha Fatih zamanında ve müteakıp asırlarda okutmak maksadiyle saraydaki kütüphânelerden bunlar birer birer alınmış, bittabi muvakkaten bulunduğu devlet adamları ve âlimler elinden istenememiş, onların terekelerinden muhtelif ellere geçmiş ve oralardan da İstanbul kütüphânelerine dağılmıştır.

2. Başda Birinci Sultan Ahmed olmak üzere Üçüncü Sultan Ahmed, Birinci Sultan Mahmud ve Üçüncü Sultan Osman, Birinci Abdulhamid, Turhan Valde ilh. in şehirde kurdukları umumî kütüphânelere katılan kitaplar arasına da bunlar rastgele karıştırılmıştır. Hususî ellerde dolaştıktan sonra kütüphanelerimize girenlere Köprülü kütüphânesindekileri bir misâl

olarak gösterebiliriz. Doğrudan saraydan çıkanlara da yukarda isimlerini verdiklerimizin kurdukları ve takviye ettikleri kütüphânelerde dağınık olarak yukarda saydığımız kitaplara rastlanabilir. Şimdiye kadar bulduklarımızın yekûnü 100'ü geçmiyor. Fakat biz bu tezhipli olan eserlerin hepsini 300'den fazla tahmin etmekteyiz. Bu saydıklarımızın mühim bir kısmı da burada muhafaza altına alınmıyan kitaplarda rastlanmıştır.

Fatihin hususi kütüphânesi için istinsah olunan eserlerin hususiyeti şudur : Fatihin saraydaki bütün kitaplarında Fatih camii Semaniye medreseleri kütüphânelerine verdiği kitaplardaki iki çeşit mühür yoktur. Bunlara sahip olduktan sonra II. Bayezid mührünü basmıştır. Fatih'in hususî kitapları bunlardan ziyade ona mahsus yazdırılmış ve ciltlenmiş mükemmel eserlerin zahriyelerindeki temellük kitabelerinden anlaşılmaktadır.

Temellük kitabelerindeki ibareler de çok çeşidlidir. İçlerinde kısa ve uzun ibareliler çoktur. Bunlar ya tek veya çift olurlar. Tek olanlarda eserin ismi ve müellifi Fatih Sultan Mehmed ismiyle beraber yazılır. Çift olanların birisi eserin ismine ve müellifine, diğeri de Fatih Sultan Mehmed'in temellüküne aiddir.

Bunların çeşidleri pek çoktur. Yuvarlak, kat-ı nâkıs, her eb'adda ve şekilde olanları bulunduğu gibi yalnız satırlar halinde tahrirli altunla olanları da vardır. Arapca ve siyah mürekkeple yazılmış olanları da görülmüştür. Temellük kitabeleri ibarelerinde Fatih için doğru ve güzel bir Arapça ile ta'zim lakapları sıralandığı gibi onun «خليفة رب العالمين» diye yâd olunduğu 5 kadar ibare daha gördük. Bunların hemen hepsi altın ile yazılmış tahrirlenmiş ve zemini lâciverd ile doldurulmuştur. Bu lâciverd zeminde beyaz veya kırmızı üç noktadan ibaret süsün kenarında o devirde en güzel ve sadeleri yapılan geçmeler ve dışında da değişik ince, geniş veya dar hatayili altunlu çerçeveler vardır.

Elimizde bulunan 400 kadar örneğin hiçbiri diğerine benzemez. Büyükleri ve küçüklerine örnekler sonsuzdur.

Bunlar İstanbul alındıktan sonra Türk süslemelerinin Anadolu Selçuk yolundan gelen ince süsleme san'atının gelişmesi ve incelmesi ile ilerliyen emsalsiz örnekleridir. Fatih hu-

susi kütüphanesinin kitapları süslerinin bu noktadan kıymetleri bugün kitaplardan daha üstündür, diyebiliriz. XV. yüzyılda Türk süsleme tarihimizin çok değerli örneklerini bu sayede fihristlerinde işaretli olmadığından birer birer kitapları gözden geçirmekle bulabildik diyebiliriz.

Tarih ve ilim kitaplarımızda Fatih'in ince sanatlarla ilgisinden bahsolunmadığı gibi ince sanatlardan zevk almadığı bile yazılmaktan çekinilmemiştir. Bu zan şüphesiz ki bilgisizliğe dayanır ve bilenlere sormamaktan mütevellid zuhullere maalesef yer verilmiştir. Fatih âlim ve şeci' ve şair ve daha yüksek hasletlere malik bir hükümdar olduğu kadar da ince sanatlara vâkıf ve onlardan zevk duyar bir hükümdardı. Bunu mukabele olarak yazmıyoruz. Elinden geçen mütenevvi ve mükemmel örneklerden ve bunları yapanları himayesinden öğreniyoruz. Nitekim onun başmüzehhibi Baba Nakkaş kendisiyle daima beraber yakınlarından idi. Verdiğimiz örnekler de bu görüşün iddiasız cevabıdır.

İkinci Bayezid Kütüphânesi

Fatih Sultan Mehmedin vefatı üzerine 886 (1481)'de yerine geçen oğlu İkinci Bayezid babasının Topkapı sarayında çok genişlettiği mühim kütüphanesine varis olmuştur. Hakikî sayısı ve kendisinin satın aldığı veyahut verilen kitapların miktarı hakkında birşey söylenemez. Tahminimiz bunun on bini aşkın olacağı etrafındadır.

İkinci Bayezid'in hernekadar babasının yolunda yürümek istiyerek âlimlerle münasebetlerini sıklaştırdığı ve huzurunda ilmî toplantılar yapıldığını öğreniyoruz. Ne de olsa onun devri Fatih'in zamanı kadar verimli olamamış ve hatta zannımızca ilmî inkişafımız duraklamıştır. Buna rağmen İkinci Bayezid kütüphanesine meraklıdır. Eline geçen her kitabın itina ile baş ve son sahifelerini mühürlemiş veyahut emin bir elde bulunan ve sırf bu eserlerde basılı görülen bu hususî ve kat'-ı nakıs şeklindeki mührünü kullanmıştır.

Kitapların zahriyeleri üzerine kendi yazısiyle ait oldukları fenleri yani eserlerin isimlerini itina ile yazmıştır. Birinci Sultan Mahmud tarafından Ayasofya kütüphânesi 1155 (1742)'de tesis olunduğu zaman Topkapı Sarayı kütüphânelerinden gönderilen

kitapların başlarında bu kabil yazılarına tesadüf olunmaktadır. Bayezid mühürlü olan hemen her nüshada mutlaka bu yazılardan vardır. Onlardan birisine şu misali verelim.

كتاب شرح المختصر لعضدالدين فى اصول الفقه (Sultan Bayezid'in hatt-ı şerifidir. Bu satır sah.) Ayasofya kütüphanesi N. 981.

Bundan İkinci Bayezid'in hattiyle olduğunu öğreniyoruz. Bu birkaç eserde tekerrür ediyor ve Sultan Bayezid'in el yazısı olduğu tasrih olunuyor. Yazıların bu karakteri öğrenilince kolayca bu kayıt ilâve edilmemiş, Bayezid mühürlü olanlardaki yazıların aynı menşeden oldukları görülmüştür. Biz bunun yüzlercesini gördüğümüzden el yazısını tanımak için bize mümarese bahşetmektedir. Esasen Topkapı Sarayı Müzesi arşivinin kılavuzunda neşrolunan bir emirnâmesi de elimizde yukarıki misal ile mukayeseye yarayacak örneklerdendir. Lâkin bu kitaplarda İkinci Bayezid hattiyle ait olduğu fenlerin isimleri öyle yüzlerce değil binlercedir. Hatta nasıl karışarak gittiğini halâ bilemediğimiz mühürlü ve yazılı kitaplarına Afyonkarahisar'ında Gedik Ahmed Paşa kütüphânesinde bile rastladık, orada bulunanlara bu noktaları bildirdik. Hatta onun mühriyle mühürlenmiş eserlere hususi kolleksiyonlarda bile rastlanır. Fatih'in hayatında Fatih camii kütüphânesine ve Semaniye medreselerinin herbirinde kurduğu kütüphânelere verip de mühriyle mühürlü olan kitaplardan maada Saray Kütüphânesinde tevarüs ettiği Fatih için istinsah ve tezhip edilen bütün kitaplara mühürlerini basmış ve isimlerini kalemiyle yazmıştır. Yalnız İkinci Sultan Bayezid namına istinsah edilmiş ve ona ithaf edilmiş ilmi eserlere ciltleri müstesna itinalı tezhipler yaptırmağa meraklı olmadığından babası derecesinde sanat terbiyesini ilerletmeğe heves gösterip göstermediği hakkında bu rastgele yazılar bir miyar teşkil etmektedir.

İkinci Bayezidin bunları okuduğundan emin değiliz. Şu muhakkak ki kitab toplamağı seviyor ve bunları karıştırıyor. Doğru olarak isimlerini yazıyor ve yerlerine koyduruyor.

Bu kitapların itina ile zamanında yapılmış çeşidli kaplarına rastladık. Fakat pejmürde olanları da vardır. Kendisi babası gibi temellük kitabelerinin itinalı ve tezhibli olmasına kıymet vermediği içindir ki lâalettayin ve hiç de güzel yazılı olmayan temellük kitabelerinden bazılariyle karşılaştık. Ayasofya K. N.

2337 de kayıtlı « كتاب القصيدة المسماة بنبذة التوحيد فى علم الكلام » eserinin başında berbad bir yazi ile yalnız şu temellük kitabesi vardır. İkinci Bayezidin temellük kitabelerinden birisine örnek olmak üzere koyuyorum.

وقد كتبت هذه
النسخة الشريفة المباركة
المعظمة برسم المقام الشريف
الامام الا عظم و الملك المكرم
خليفة الله فى ارضه السلطان بن السلطان
سلطان بايزيد ابن السلطان محمد
ابن السلطان مراد خان عن نصره
وسيق الله عيد هم

Lâkin kitapları arasında muhtelif ilim ve fenlere ait kıymetli mevzular ve hatta içinde nadide olanları da çoktur. Osmanlı padişahları arasında ençok kitap toplıyan ve bunlarla ilgiyi bir zevk haline koyan hükümdarların başında Fatihden sonra oğlu Bayezid gelir, diyebiliriz.

İkinci Bayezidin önemle genişlettiği kütüphânesinden başka yerlerde vakfettiği kitaplar vardır. Fakat bunlar arasında İkinci Bayezid mühürlü olanlarına rastlanmaz. İstanbulda Bayezid medresesine verilen kitaplar arasında görülmemiştir. Edirnedeki medresesinde keza İkinci Bayezidin vakfı olduğu tasrih olunan kitaplar arasında mühürlü olanlara rastlanmamıştır. Mührü yalnız Saraydaki hususi kâütüphnesi için kullanılmıştır zannındayız.

Yavuz Sultan Selim Şah ve oğlu Kanunî Sultan Süleyman Kütüphâneleri

Yavuz Sultan Selim babası ve dedesi gibi kitap ve kütüphâneye meraklıdır. Onun için istinsah edilmiş ve yahut kütüphânesine konmuş eser az değildir. Bunlar iki kısma ayrılır. Bir kısmında temellük kitabesi vardır. Buna Topkapı sarayında Üçüncü Sultan Ahmed (Lnderun) kütüphânesinde N. 2012'de tıbdan bir eseri misal verebiliriz. Yavuz Sultan Selim'in mühür, temellük kitabeleri ve tuğralarında ismi Selim Şah

diye geçer. Bu temellükte de Selim Şahdır. Lâkin İkinci Sultan Bayezid ve oğlu Selim Şah kitaplarındaki bu temellük kitabeleri Fatihinkiler gibi pek müstesna ve ince sanat eserleri mahiyetinde değildir. Her nekadar İkinci Bayezid ve Yavuz Sultan Selimin kütüphânelerine nadide tezhipli ve kıymetli eserler alınmıştır. Fakat onların hususî kütüphâneleri için yazdırılan ve şimdiye kadar elimize geçenler bize bu kanaati vermiş bulunmaktadır.

Yavuz Sultan Selimin kütüphanesine koydurduğu bir kısım eserlerde de ortada "Sultan Selim Şah,, isimli ve kenarlarında karşılıklı dört defa (âyineli) "توکلی علی خالقی" ibareli yuvarlak mühür basılıdır. Bu mühre birçok kitaplarda rastladık. Esasen Topkapı Sarayına ve hazinesine giren eşya ve eserlerin de vefatından sonra da bu mühürle mühürlenmiş bulunması daha muahhar olarak yazılmış kitaplarda da mevcudiyetinden anlaşılmaktadır. Yavuz Sultan Selim babasından tevarüs ettiği kütüphânenin inkişafiyle alâkadar olmuştur.

Yavuzun oğlu Kanunî Sultan Süleyman zamanında Topkapı sarayındaki hususi kütüphâne çok mükemmel eserlerle zenginleşmiş bulunmaktadır. Her nekadar zahriyelerinde Kanunî Sultan Süleymanın mutaleası için istinsah olunduğu bildirilen tezhipli ibarelere şimdiye kadar az rastladık ise de mühriyle mühürlenmiş kitapları hâlâ muhtelif kütüphanelerde görmekteyiz. Fatih Sultan Mehmed, İkinci Sultan Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman'nın bahis mevzuu ettiğimiz mühürlerini ancak kendilerine aid veya verdikleri yerler için gönderilen kitaplarda gördüğümüze göre bu mühürlerin ancak bu gibi eserlere basılmak için kullanıldığını tahmin ediyoruz.

Dr. R. ANHEGGER (Ist. Üniversitesi Ed. Fakültesi uzmanlarından), **Mostar Köprüsü ve Mimar Hayrettin:**

Bu tebliğde Osmanlı Sanat tarihine ait bir mesele incelenecektir. Bu, tarihî bir araştırmanın icap ettirdiğinden başka bir mesele vaz'ı gerektirir ve başka bir gaye güder. Burada, evvelce neşr olunmuş ve olunmamış mehazlara dayanılarak, meçhul ellerden çıkma bazı mimarî eserlerin muayyen bir mimara

ne suretle atfedilebileceklerini göştermeğe çalışacağız.

Bosna ve Hersek'in Osmanlı hakimiyetine medyun olduğu köprüler arasında hiç şüphesiz onbir kemerli Vişegrat köprüsü ile bundan daha meşhur olan Mostar köprüsü başta gelir. Birinci köprü Sokollu Mehmet Paşanın emriyle 979/1571 tarihinde Mimar Sinan tarafından inşa edildiği halde[1] Mostar köprüsü mimarının kim olduğu şimdiye kadar meçhulümüzdür.

İsmini bir köprüden alan (Mostar=köprücü) ve rivayetlere göre 1140 tarihinde kurulmuş bulunan Mostar'dan ilk bahis, Naretva yolu üzerinde iki kale ile olan irtibatı dolayısiyledir. Mostar, ancak daha sonra, Sarajevo ile Bosna'nın diğer şehirleri gibi, Osmanlılar devrinde gelişip bir şehir haline gelmiştir. (15 inci asrın sonuna doğru). Kâtip Çelebi (aşağıya bak.) bugün mevcut köprünün inşasına kadar iki sahilin sadece ihtiyaçları asla karşılayamayan bir tahta köprü ile birbirine bağlandığını söyler. 974 yılında (19. VII. 1566 da başlar)—anlaşıldığına göre halkın ikdam ve gayretiyle— bugünkü taş köprü kurulmuştur. Bu köprü 19 metre yükseklikte ve 27.34 metre genişlik arzetmesi dolayısiyle nisbeten küçük olmakla beraber yine de o gün bu gün, bütün seyyahların hayranlığını celbeden cesurane ve müessir bir eser olmak şerefini kazanmıştır. Yapıcısının adı hafızalardan pek çabuk silindiği cihetle hakkında bir sürü rivayetlerin teşekkül etmiş olduğunu görüyoruz. Halk bu köprüye Romalı köprüsü demektedir ki Evliya Çelebi de bu rivayetten bahsediyor. Sair rivayetler ise onun Dalmaçyalı İtalyan mimarların eseri olduğunu bildirmektedir. Kâtip Çelebi, bir halk rivayetine tercüman olarak köprüyü yerli bir mimara izafe eder. Nihayet Evliya Çelebi'ye göre köprü, büyük Sinan'ın eseridir[2]. Bütün bunların yani sıra, Ahmet Refik'in neşrettiği, Mimar Sinan'a ait vesikalar arasında bir vesika vardır ki ancak bu, mevzuumuzu aydınlatıcı mahiyettedir.

Bu vesikayı nakletmeden önce Kâtip Çelebi ile Evliya

[1] Sâ'i, Tezkeret ül-Bünyan (İstanbul 1315), s. 40 ve 48. Bosnien und Hercegowina (Die öster. - ungar. Monarchie in Wort und Bild) Wien 1901, s. 424 vd.

[2] Encyklopaedie des Islam (Leiden tabı), Mostar maddesi (Fehmi Bayraktaroviç). Bosnien und Hercegovina s. 116 vd. ve 425 vd.

Çelebi'deki malûmatı kısmen kısaltarak vermeyi faydalı buluyorum. Kâtip Çelebi'nin "Rumeli ve Bosna„ isimli eseri sadece Hammer'in bir tercümesi ile malûmumuzdur. Halbuki asıl metin daha neşrolunmamıştır. Aşağıdaki parça tek nüsha olarak bilinen Viyanadaki yazmadan alınmıştır.

"İçinde bir göz 'azim köprüsü vardur iki bası 'azim kal'adur..... Tarihi قدرة كرى 974.

Mostarun bağları ve bostanları bu nehrün karşusında olub sabika ol canibe mürur içün arz-i nehir 150 zira' olduğu yerde hendek misal iki dağ arasına ahşabdan bir cisr bina olunub lâkin altına direkler komak kabil olunmamağla üzerinde halk mürur ederken 'azim çalanır ve üzerinde olanlarun geçince yüreği ağzına gelirdi ve tuğyan zamanında dağlardan eşçar-i 'azime sürüb getirmekle ayaklı köpri binası içün sultan Süleyman hana muhzir eylediler, Koca mi'mar Sinan gönderilüb ol mahalli gördükçe bunun üzerine bir kemerden köpri mümtenidür deyü feragat olunmuş. Sonra ol diyar neccarlarından bir üstad-i mahir anı binaya mütekeffil olduğu 'arz olundukta emr-i sultanî varid olub hazayin-i hod-i şehinşahîden levazımı görilüb ahcar-i 'azime ile 150 zira' kutri bir kemer üzerinde kantara-i 'azime bina edüb san'ati 'acîbe gösterdi ki cihan, mi'marlarını bu babda mat etdi. Bu köprinün 'arzı tahminen 7-8 zira' vardur ve buna Kudret kemeri tarih düşdi deyü Âşık Menazirde Derviş Hüsam-i Mostarîden nakl eder„[3].

Mehmed Âşık'ın Menâzir-ül-'evâlim adlı eserinin tedkik edebildiğim nüshalarında[4] böyle bir bahis görülmemekte ise de ihtimal bir başka yazma bizi bu hususta aydınlatabilecektir. İstanbul'daki diğer yazmaları henüz Anadoluda bulunmaktadır.

[3] Kâtib Çelebi, Rumeli ve Bosna, Viyana yazması Nationalbibl. Mxt. 389. (Flügel II No. 1282) v. 90a.

[4] Topkapı sarayı müzesi Ahmed III. ktp. No. 1548 ve Emanet (Hazine) ktp. No. 1446. Prof. Dr. H. W. Duda'nın teşekkür borçlu olduğum tavassutu ile Dr. R. F. Kreutel ve Dr. Baliç, Menâzir-ül-ʿavâlim'in Viyana nüshasını gözden geçirmek zahmetini esirgemediler. Dr. R. F. Kreutel'in mektupla bildirdiğine göre yazmada Mostar'ın bahsı geçmemektedir. Bu vesile ile her iki sayın meslekdaşıma yardımlarını esirgemeyişlerinden ötürü candan teşekkürlerimi sunarım. Hüsâm-ı Mostarî hakkında da tezkerelerde malûmat bulamadım.

Eyliya Çelebi'ye gelince aşağıdaki metin, şayan-ı itimat olmayan tab'ından değil, Bağdad köşkü kütüphânesindeki yazmadan naklolunmaktadır [5]:

".. [a]Sene tarihinde[b] bu cisr-i vâcib üs-seyri dahi sultan Süleyman hanun fermaniyle Koca Mi'mar Sinan... ağa... inşa etmişdür.....

Amma bu Mostar cisri eflâka ser çekmiş bir kayadan bir kayaya tak-i Havarnak gibi atılmış bir göz cisr-i müntehadur kim aşağı bakanun zehresi çak olur. Hatta bu cisrin iki başındaki kal'alarun iç yüzdeki kapılarınun bir kapudan bir kapuya varınca bu Mostar köprüsünün tulı yüz germe adımdur on beş ayak enliği vardur

'İbretnüma-yi diğer: Aceb ma'rifet üzere ma'rifet-i hezarahsend kim bu cisrün üstünden Sultan Murad-ı rabi'nun ruznamecisi İbrahim efendi bu cisrün canib-i garbîsi tarafındaki olan debbağhane varoşı içinde nehr-i Radobola (Radobolja) suyunı bu cisrinden üstünden tu(n)ç künkler ile beri tarafındaki çarşı-u-bazar şehrine geçirüb cümle hammamlara ve han ve 'imaret (ve) medreselere ve niçe yerde çeşmelere ve'l-hasıl kırk beş yere bu cisr üzere sular getürdiğine şu'ara-yi Mostar tarih-perdazlık etmişdür amma san'at-i şi'riye kasd etmişdür Tarih[c].

Hülâsa-i kelâm seyyahân-i ber ü bihâran (!) içre işidilmemiş ve görülmemişdür kim bir cisrün hem altından ve hem üstinden ab-i revan cereyan ede agreb ü garâibden seyr-i temaşadur amma Süleyman Han Gazi bine itdiğine tarih-i musanna'ı budur: قدرت كرى ٩٧٤

Buna mukabil Ahmed Refik'in 17 sene önce yayımladığı

[5] Görebildiğim nüshalarda (Bağdad köşkü ktp. No. 351 v. 450 vd., Revan köşkü ktp. No. 1457 d. 164 vd. ve Millet ktp. Pertev paşa yazın. No. 460. v. 164 vd.) mühim farklar bulunduğu için Bağdad köşkü nüshasının metnini neşretmekle iktifa edebildim.

a) Evvelâ Mostar şehrini tasvir eden bir parça geliyor.

b) Üç nüshada rakam yoktur.

c) Üç nüshada rakam yoktur.

d) Burada neşrolunmayan küçük bir parçada Mostar köprüsü hakkında düşürülen başka tarih(ler) den bahsediliyor (bk. matbu nüsha, 6. cilt, İstanbul 1318, s. 482). Nushalarda sene farkları mevcuddur, doğrusu ise 974'dür.

vesika [6] mevzuu kesin olarak aydınlatan btr mükemmeliyettedir.

Mimar başına hüküm ki Hersek beği Hüseyin südde-i saadetime mektub gönderüb Magarşka (Makarska) [7] iskelesinde bina olunmak ferman olunan kal'a binasıyçün mimar lâzım olub bundan akdem Mostar köprüsün bina eden Hayreddin içün bina ilminde mehareti olub kal'a-i mezbur binasına tâyin olunub gönderilmesin arz eylemegin buyurdumki vusul buldukda mezkûr Hayreddin'i kal'a-ı mezbûre binasiyçün mimar tayin eyleyüb muaccelen gönderesin ki varub müşarünileyh vecih ve münasib gördüğü üzere kal'a binasına mübaseret idüb itmamı maslahat eyliye Hersek beği Hüseyin Paşanın kapu kethüdası Davud'a verildi Fî 9 Şevval 975 (6.IV.1568).

Nitekim bu vesika sayesinde Hayreddin adında birisinin Mostar köprüsünün yapılışında gösterdiği liyakattan dolayı Makarska'da bir kale inşası işiyle vazifendirildiğini ögreniyoruz. Bu Hayreddin'in kim olduğuna gelince : Hassa baş mimarları arasında Ayaş'da Kızlarağası hamamını inşa eden bir Hayreddin vardır ki, hakkında fazla bilgi edinmemiz şimdilik mümkün olmamakla beraber, mevcut bir başka kayda göre 971 (1563/64) yılında mimar başı Sinan'la birlikte, Sulu Manastır'da maktul Mustafa Paşa evkafına ait bir bostanın yıkık duvarlarının keşfinde çalışmıştır [8]. İlk fırsatta bu hamam hakkında malûmat edinmeğe çalışacağım. Bu vaziyete göre ispatı mümkün olmasa bile bütün ihtimaller bizi Hayreddin'in meşhur Mostar köprüsünü inşa eden mimarla aynı şahıs olduğu neticesine götürecektir. Böylelikle şimdiye kadar meçhulümüz kalmış bir mimar meydana çıkmış oluyor ki Mostar'daki başarısına nazaran devrinin en ehliyetli mimarlarından biri sayılması gerekir. Bu ufak araştırma bize aynı zamanda Osmanlı san'at tarihinin, kaynaklardaki malzemenin sistemli bir şekilde değerlendirilişinden ne gibi neticeler kazanabileceğini de göstermektedir.

Sözü bitirmeden önce Mostar köprüsü hakkındaki muhtelif rivayetlerin ortaya çıkardığı bazı meselelere de kısaca temas etmek yerinde olacaktır. Köprüye Romalı köprüsü denmesi üzerinde

[6] Ahmed Refik, Mimar Sinan. (895—996). İstanbul 1931, S. 5, No. 3.

[7] Ahmed Refik'in ismini yanlış okuduğu bu yer Adriyatik kıyısında Split (Spalato)'in takriben 60 km. güney-doğusundadır.

[8] Zarif Orgun, Hassa mimarları, Arkitekt, Cilt. 8, S. 336 vdd.

fazla durmamıza lüzum olmamakla beraber şurasına işaret edelim ki ne zaman yapıldıkları bilinmiyen dikkate değer yapıları Roma veya Bizans İmparatorlarına yahut hattâ efsane şahsiyetlerine mal etmek, sadece çok yaygın bir geleneğin ifadesidir. Buna mukabil köprünün Dalmaçyalı İtalyan mimarlara veya yerli ustalara izafesi dikkatimizi çekmeğe lâyıktır. Zira bilhassa Balkanlarda hiç de küçümsenmiyecek " resmî „ alana karışık " hususî „ bir yapı faaliyeti mevcuttur ki bu umumiyetle meskenlerin ve ihtimal bilhassa hıristiyan mabedlerinin inşasıyla meşgul oluyordu. Coğrafî sahalara göre birbirinden pek farklı olan bu yapı gelenekleri bilgilerini babadan oğula ağızdan ağıza devr ve nakleden yerli mimarlar tarafından devamettirilirdi.

Buna karşılık tşacı, saşcı suyolcu ve saire gibi yapı ustaları, sayıca bunlardan çok daha mühim yekûn tutuyordu.

Bazı yerlerde bütün bir köy veya bölge erkeklerinin bu gibi işlerle iştigal etmeleri ve neticede bundan tek başına guruplar halinde Osmanlı İmparatorluğu ülkelerinde dolaşıp iş gören gezginci usta geleneğinin meydana gelmesi bakımından bu olay bilhassa alâka çekicidir. Bu ustalar tabiatiyle devlet yapılarında da kullanılmakta idiler.

Bu resmî yapı faaliyeti sıkı bir merkeziyet prensibi ile organize edilmişti. Bu keyfiyetin XIV. yüzyıl Osmanlı imparatorluk san'atı gelişmesinde ne gibi bir rol oynadığı ileride neşredeceğimiz bir araştırmanın mevzuu olacaktır.

Dr. ŞİNASİ ALTUNDAĞ (T. T. K. Üyesi ve Ankara Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Tarih Profesörü), **Osmanlı idaresi ve Gürcüler :**

Bundan birkaç yıl önce umumî efkârı çok yakından ilgilendiren ve iki Gürcü profesörü tarafından ortaya atılan bir Gürcüstan - Meselesi çıkmıştı. Bir tarihçi sıfatiyle bu olay benim de alâkamı çekti. Çalışmalarımın bir kısmını bu konuya hasrederek Başbakanlık Arşivinde bulunan ve mevcudiyetini bundan önce tesbit etmiş olduğum Gürcüstan - Meselesiyle ilgili, II. Mahmud devrine ait vesîkaları imkânlarımız nisbetinde gözden geçirdim; sizlere sunmak istediğim konunun esası bunlara dayanmaktadır.

Bu tarihlerini dahi bilmiyen Gürcü profesörleri tarafından iddia edilmişti ki : Türkler burada en büyük fenalıkları irtikâp etmişler; en büyük zulümleri işlemişler; ziraati mahvetmişler; Gürcülere dillerini unutturmuşlar; onları zorla islâm dinine sokmuşlar; halkı yerlerinden kaldırıp başka yerlere göçmek zorunda bırakmışlar; bu yüzden zavallı Gürcü halkı hep Ruslarla birleşerek Osmanlılara karşı savaşmış . . . ilh.

Bu küçük tebliğimde sizlere, Osmanlı İmparatorluğunun burada tatbik ettiği idareye temas edecek, Gürcülerin bu idareye karşı duydukları his ve bağlılığı tebarüz ettirmeğe çalışacağım; bunları Türk tarihçilerinin, hattâ ecnebi tarihçilerinin eserlerinden değil —belki bunların hepsinin bîtaraf olmadıkları düşünülebilir— doğrudan doğruya Gürcülerin ağzından anlatacağım; evet bizzat Gürcü halkının ağzından, lâalettâyin siyasî emelleri dolayısiyle Osmanlıları tutmak zorunda kalan bir reisin ifadelerinden değil.

Bu müfterilere sorarım, bu gün Rumca, Bulgarca, Sırpça, Arnavutça, Romence v. s. diller yaşamıyor mu ? Balkanlarda Ortodoks mezhebi mevcudiyetini nasıl muhafaza edebilmiş ? Rumlar, Ermeniler, Romenler, Sırplar, Gürcüler ilh. Osmanlı İmparatorluğundan ayrıldıktan sonra mı yeniden dinlerini değiştirerek hıristiyan oldular ? Yeniden dillerini ve yazılarını öğrendiler ?

Türklerin Gürcüstanda ziraati mahvettikleri iftirası ileri sürülüyor. Demek ki Osmanlı vergileri zavallı Gürcü çiftçisini mahvedecek derecede ağırmış. Filhakika XIII. yüzyılda Anadolu'da böyle bir durum vardı; fakat Türklerden Bizansa değil, Bizanstan Türklere iltica edenler oluyordu; hem de bunlar adetçe çoktular. Biçare Bizans halkı sırf vergiden kurtulmak için aç kalmağa razı oluyor, vergi vermemek için tarlasını ekmiyordu. Fazla takibe maruz kaldığı takdirde de yurdunu, yuvasını terkederek Türklere sığınıyordu. Türkler bu gibi mültecilere derhal arazi veriyor ve malî durumlarını düzeltinceye kadar, bunları beş on yıl bütün vergilerden muaf tutuyorlardı.

Üç kıt'a üzerine yayılmış bulunan muazzam Osmanlı İmparatorluğu, saha ve genişlik bakımından aşağı yukarı Avusturalya kıt'asına muadildi. Bu durumu ile Osmanlı İmparatorluğu ülkesi Tropik kuşaktan başlıyor, geniş çölleri de içine alan bu

kuşağı katettikten sonra, Süptropik mıntakayı aşıyor ve mutedil kuşağın ortalarına kadar uzanıyordu. Bildiğimiz veçhile bu çeşitli iklim kuşaklarında yağmur ve hararet mıkdarı, yani iklim şartları ve bununla yakından ilgili olan bitki örtüsü ve hayvan yetiştirme şartları birbirinden pek büyük farklar gösterir; bu suretle bu iklim faktörleri hüküm sürdükleri sahalarda bir takım özel hayat şartları meydana getirir; bu yüzden Osmanlı İmparatorluğunun her hangi bir bölgesinin istihlâk ve istihsal maddeleri, ithalât ve ihracatı, bir kelime ile iktisadî hayatı çok kere birbirine zıt büyük farklar göstermekte idi.

Osmanlı İmparatorluğu, bu kıt'a diyebileceğimiz fevkalâde büyük saha üzerinde otuz milleti bir araya getirdi ve bir idareye bağladı. Bu çeşitli milletlerin ülkelerinde iklim hususiyetleri ve iktisadî şartlar birbirinden ayrı olduğundan başka, dilleri ayrı, dinleri ayrı, örf ve âdetleri ayrı, ahlâk umdeleri, düşünüş ve görüşleri ayrı idi ve ayrı olarak kalmıştı. Böylece Osmanlı ülkesinde diğer devletlerin gıpta edecekleri bir tolerans hüküm sürüyordu; yeni katılan tebea bu idareye derhal bütün mevcudiyetiyle bağlanıyordu. Türkler kendilerine katılan hıristiyan tebeayı kanunen korumakla görevli idiler. Bir hıristiyanın bir tavuğunu gasbetmek, bir hıristiyanın tarlasında at otlatmak, bazan idam cezasına kadar gidiyordu. Kısaca Türk ülkesinde yalnız adalet hüküm sürüyordu; bundan dolayı Türk idaresine giren bu yabancı milletler, bu idareye çabucak ısınıyor, ona candan bağlanıyordu. Haksız yere öldürülen bir hıristiyan için on bir yeniçerinin idam edildiği vâki idi.

Türklerin bütün bu kabiliyet, adalet ve ahlâklarından uzun boylu bahseden Romen müverrihi Iorga, Türklerin bu yüksek vasıflarına "Türk fazileti„ demekle Türkleri cihana en beliğ bir ifade ile tavsif etmiştir.

Osmanlı idaresi böylece tebeasını ancak ve ancak sevgi ve saygı hisleriyle kendine bağlamış bulunuyordu. Birliği temin etmek için yalnız adalete, yalnız kanuna dayanıyor; âsâyişi temin, emniyeti tesis ve umumî hürriyet ve refahı yaymak suretiyle tebeasının muhabbetini ve bağlılığını celbetmeğe çalışıyordu. Bu koca yapı ancak buna istinat ederek kurulmuştu.

Yoksa Osmanlı İmparatorluğunda bir dil birliği siyaseti takip edilmemişti. Dil o derece serbestti ki, meselâ Sırplar

Osmanlı idaresinde refah içinde yaşadıkları ve bu İmparatorluğa istiyerek bağlı oldukları, bu İmparatorluk için gerektiği anlarda severek, istiyerek canlarını feda ettikleri halde, yalnız kendi dilleriyle konuşmakla kalmıyor, Osmanlıların ilk devirlerinde, Osmanlılara karşı muvaffakiyet kazanan kahramanlarını kendi dilleriyle meydana getirdikleri millî destanlarında terennüm bile edebiliyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu kat'iyyen bir din birliği siyaseti de gütmedi. Türkler bu manevî bağı tamamiyle ferdin ve tebeanın vicdanlarına bırakmışlardı. Hatta biz daha ileriye giderek şunu diyebiliriz ki, bilakis Osmanlı İmparatorluğu bazı bölgelerde şiddetli takip ve tazyika maruz kalan mezhepleri korudu. Bugün Balkanlardaki Ortodoks mezhebi mevcudiyetini bu toleransa medyundur.

Dil ve din birliğine önem vermiyen ve millî bir bünyeye dayanmıyan Osmanlı İmparatorluğu, arzetmeğe çalıştığım insanî ve ahlâkî esaslara dayanmış olmasaydı yüzyıllarca süren varlığını nasıl muhafaza edebilirdi?

Osmanlı İmparatorluğunun yükselişinde, Türklerin âdil idareleri, yüksek ahlâk ve faziletleri, düşmanlarına aman vermiyen muazzam ve muntazam orduları, teşkilâtçılıktaki kabiliyetleri âmil oldu; fakat arşivlerimizde yapılan son tetkikler bize mütecanis olmıyan bu bünyeyi, cebir ve tazyik tatbik etmeden sapa sağlam ayakta tutan bu saydığımız âmiller arasına çok önemli bir hakikati daha katmamızın gerektiğini göstermiştir.

Bu hakikat da şudur: Osmanlılar gerek ırk ve kültür, gerek iklim ve diğer iktisadî hayat şartları bakımından birbirinden çok ayrı bölgeleri ihtiva eden İmparatorluklarında "Vergi Kanunnâmeleri,, ni, merkezde, İstanbulda vücûda getirerek bütün ülkeye teşmil etmemiş, bilakis birbirinden ayrı olan bu bölgelerin her birine iktisadî şartlarının özelliklerine göre en uygun vergi kanunnâmelerini yapmak ferasetini göstermişlerdir.

Osmanlılar fethettikleri bir ülkenin her şeyden önce iktisadî durumunu tetkik ederlerdi. Bu tetkik ve incelemelerden sonra da elde edilen neticelere göre o mıntıkanın istihsalini çoğaltacak, halkını bir kat daha refaha kavuşturacak şartları haiz ve yalnız o eyalet ve yahut sancağa mahsus yeni bir vergi kanunnâmesi vücûda getirilir ve dikkatle tatbikine başlanırdı.

Böylece Osmanlı imparatorluğunun ihtiva ettiği yüzlerce sancağın her birinin özel bir vergi kanunnâmesi vardı.

İşte Gürcüstan eyaletinin vergi kanunnâmesi de bu şartlar içinde hazırlanmıştı.

Şimdi Başbakanlık arşivinde bulunan Gürcüstan eyaletine ait ve bu ülkenin ziraat bakımından harabiyetini mucip olduğu iddia edilen vergi kanunnâmesini gözden geçirelim; bunun için kanunnâmeyi başından sonuna kadar okumağa lüzum yoktur; daha ilk satırı bize hakikati bütün açıklığı ile göstermeğe kâfidir (Yalnız ben buradaki Osmanlıca tabirleri, daha kolay anlaşılması için bugünkü dilimiz ile söyliyeceğim).

Gürcüstan vergi kanunnâmesi (Krş. Ömer Lutfi Barkan : Osmanlı imparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları, İstanbul 1943, s. 197 vd.) şöyle başlamaktadır: "Gürcüstan vilâyeti taşlıktır; halkın toprağı azdır; bundan dolayı Gürcü halkından ziraat namına hiç bir vergi alınmıyacaktır.„ Demek ki, Osmanlı imparatorluğu, bilhassa Gürcüstanda toprağın taşlık ve az olduğunu nazar-ı itibara alarak halkı ziraata teşvik için ziraat vergisinden bile vazgeçmiştir. İşte Gürcüstan Türk idaresinde böyle yaşamıştı.

Osmanlı imparatorluğu zamanla zayıf düşünce, bu ülkelere bu sırada hem-hudud olan Rusya, tehdit, tazyik ve teşvik gibi türlü türlü desiselerle buralarını yavaş yavaş kendi hâkimiyetine geçirmeğe başlamıştı; fakat Rus istilâsından kat'iyyen memnun olmıyan Gürcüstan halkı; bir taraftan elinden geldiği kadar Ruslara mukavemet ederken, diğer taraftan asıl metbunun himayesine sığınmak için elinden gelen her şeyi yapmıştır. Ancak bu sıralarda Bükreş andlaşmasiyle (1812) sonuçlanan yeni bir harpten çıkmış olan Osmanlı imparatorluğu, Rusyanın propagandalariyle zaten galeyan halinde bulunan ve Fransa İhtilâlinin yaydığı millî fikirlerle bir kat daha alevlenen Balkan tebaasının isyanlariyle karşılaşmış; bir müddet sonra, 1826 tarihinde bir vakitler cihanı titretmiş olan ordusunu, Yeniçeri Ocağını ilga etmek zorunda kalmış; 1827'de Navarin faciasiyle donanmasını kaybetmiş ve akabinde 1828—29 yılları arasında devam eden yeni bir Rus harbiyle hırpalanmış; bu biter bitmez de Kavalalı Mehmed Ali Paşanın isyaniyle büyük tehlikelere maruz kalmış olduğundan Gürcüstan hadisesine karşı gerekli

tedbirler almak fırsatını bulamamıştır. Osmanlı İmparatorluğu bu zayıf anında Rusların gerek Devletler hukukuna, gerek Gürcülerin arzusu hilâfına yaptıkları harekete karşı, eski muahedeleri, hattâ, en zayıf anlarında Ruslarla akdetmiş olduğu Küçük Kaynarca (1774) ve Yaş muahedelerini şahit olarak göstermiş ve Rus taleplerine karşı şiddetle mukabele etmiştir:

Meselâ, 1725-6 yıllarına ait anlaşmanın II. maddesinde Gürcüstan hakkında şunlar zikredilmektedir: „... çünkü Gürcüstan memaliki bitemamiha Devlet-i Aliyyenin zaptında olmağla her tarafta Devlet-i Aliyyem canibinden hükkâm ve muhafazacılar ikamet üzeredirler; Guri nehri huduttur...„

1774 Küçük Kaynarca andlaşmasının 23. maddesinin son fıkrası ise şunları ihtiva etmektedir: „... ve tavâif-i mezbûre (yani Gürcüler) Devlet-i Aliyyemin reâyâsından olmağla Rusya devleti asla mersûmuna müdahale etmeyüp taarruz eylemeye...„

Bu suretle Gürcüstan hakkında başlıyan muhabere ve müzakereler, Başbakanlık Arşivinde özel bir kısım teşkil edecek derecede büyük bir yekûna baliğ olmuştur.

Şimdi sizlere böylece haksız ve muahedeler ahkâmına aykırı olarak Rus idaresine geçen Gürcüstan halkının, Türk ve Rus idarelerini ayrı ayrı gördükten sonra kendisinde beliren kanaati izhar etmeğe çalışacağım; yalnız bir kelime ile şunu söyliyeyim ki, Türk idaresinin hayranı olan Gürcüler, Rus idaresine karşı şiddetli bir tepki göstermişler ve yıllarca bu idareden kurtulmak ve yeniden Osmanlı idaresine girmek için çalışmışlardır. Sonra şu noktayı bir daha belirtmek isterim ki, Osmanlı imparatorluğuna Gürcüler tarafından bu hususta yapılan muracaatlar, sadece Osmanlıları tutan başbuğlar, parti reisleri tarafından değil, üzerinde halktan yüzlerce kişinin mührünü ihtiva eden, Gürcü dili ve Gürcü yazısiyle yazılmış vesikalarla yapılmıştır. Bu vesikaların gerek asılları, gerekse tercümeleri Arşivimizde mevcuttur. Ben bu belgelerin Osmanlıcaya yapılan tercümelerinden bazı kısımlarını bu günkü dilimize çevirerek sizlere vermeğe çalışacağım.

Meselâ bir vesikada (Başbakanlık arşivi, H. H. No. 44604, Tarih 1821) şunlar geçiyor: "... Ahısha valisi Ali Paşa'nın ellerini öperek kendisinden rica ederiz; halimizi Osmanlı devletine

bildirsin; Osmanlı imparatorluğu, İstanbulu zaptettiği gün Açık Başlılara da nâme göndermişti. Biz o günden beri Osmanlı tebaası olmağı kabul ettik. Babam gönül rızasiyle Osmanlı devletine hizmet etti; benim ocağım da devletin mülkü ve halkı onun reâyâsıdır. Biz hiç bir vakit başımızı Moskof reâyâlığına vermedik; kanımızı dökmedikçe de Moskofa tâbi olmayız. Pâdişahtan niyaz ediyoruz, Ruslarla olan bu mücadelemizde bizi yalnız başımıza bırakmasın... „

O halde Gürcüstan halkının Osmanlı imparatorluğunun kuruluşundan beri Türk tâbiiyetine severek, istiyerek girdiğini; Rus hâkimiyetine girmek şöyle dursun, bilâkis buna karşı kanını akıtmağa, canını feda etmeğe hazır olduğunu açık bir surette görmekteyiz.

Gürcülerin başka bir dilekçelerinde de (Başbakanlık Arşivi, H. H. No. 44615 h, Tarih 1814) şöyle denmektedir: "... ülkemize gelmenizi bekliyoruz; emriniz ne ise bildiriniz; isteklerinizi canla, başla yapacağımıza and içeriz. Halkımızın cümlesi uğrunuzda canını feda etmeğe hazırdır. İsterseniz yurdumuzu terkederek size gelelim; ancak bu takdirde size büyük bir yük olacak, aceze evlâd ve ayâlimizi ve mallarımızı burada bırakmak zorunda kalaçağız ki, bunların Ruslar tarafından gasp ve yağma edileceği şüphesizdir. Bu zalimlerin elinden kurtulmamıza yardım ediniz... „

Gürcü halkından gelen diğer bir mektupta da (Başbakanlık Arşivi, H. H. No. 44626 c. Tarih 1819—20 [1235]) şunlar yazılıdır; "...Ötedenberi düşkünlere yardımcı olan sizler, şanınıza düşeni yapınız. Pâdişahımızın sadık ve bahadır bir veziri olan sizin, Ahıshaya teşrif ettiğinizi haber aldık. Bizi boğulmakta olduğumuz bu istilâ feyezanından ancak siz çıkarabilir, siz kurtarabilirsiniz. Bunu yapamadığınız takdirde, çoluk çocuğumuz ve mallarımızla dağlara çıkacak, dağlar karlanıncaya kadar orada kalacağız. Pâdişahımız bize yeter derecede yer verirse, sizlere gelir ve reâyâ sıfatiyle vazifelerimizi yerine getiririz... Biz şimdiye kadar dinimizi çevirmekten maada elimizden gelen her şeyi yapmakta kusur etmedik (yani Ruslara karşı); fakat Rusya kıralının yanından bir papas geldi; ibadet tarzımızı değiştirmek, ne kadar papazımız varsa kırallığına götürmek istedi. Tapu kâğıtlariyle müseecel mülkümüzü elimiz-

den almağa başladı. Bunları kabul etmedik; şimdi bu arzularını asker ve silâh kuvvetiyle yapmağa çalışıyorlar; fakat biz kendimizi müdafaa edeceğiz; tek bir kişi kalıncaya kadar kırılmağı göze aldık...„

Başka bir Gürcü vesikasında da (Başbakanlık Arşivi, H. H. No. 44615 g, Tarih 1814) ezcümle şöyle denmektedir; "... Rusyalunun yed-i cebbâresinden tahlîsimizi rica ediyoruz. Bu hareketinizle bütün Gürcüstan halkının hayır duasını alacaksınız. Gürcüstan halkının Osmanlı idaresinden uzaklaşarak Rusyanın eline bırakılmamasını bilhassa niyaz ederiz. Biz bu zalimlerin takip ve tasallutlarına uğradık, vatanımızı terkettik, artık kırlarda serseriyane dolaşıp duruyoruz...„

Açık Baş meliği Salamon ile Gürcüstanın ileri gelenleri tarafından gönderilen bir mektupta da (Başbakanlık Arşivi, H. H. No. 44615 i) şunlar mevcuttur: "...Öteden beri eben an ced bu bendeleri Devlet-i Aliyyenin bir kölesi ve tebaasıyım ve Açıkbaş ülkesi memalik-i Osmaniyeden bir parçadır; bütün Gürcüstan halkının, Osmanlı devleti sayesinde, emniyet içinde sakin bir hayat sürdüğü de gün gibi zahirdir; fakat bir kaç yıldır enva-ı hile ile Ruslar Gürcüstan ülkesine ayak bastılar. Bu kulları da pâdişahın uğrunda mal, mülk, ehl ü ayalimi feda ederek, ecdadımızın da melcei olan Devlet-i Aliyyeye sığınıyorum...„

Osmanlı imparatorluğuna takdim edilen Gürcü dili ile yazılı ve bütün Gürcü rüesâ ve reâyâsı tarafından gönderilen bir dilekçenin Osmanlıcaya yapılmış tercümesinden de şu kısımları alarak sözlerime son vereceğim (Başbakanlık Arşivi, H. H. No. 44604 melfuflarından, Tarih 1820).

"...On yıldır Rusyalu hile ile memleketimize girdi; ileri gelenlerimizi aldattı; sonra sabır ve tahammülümüzün üstünde ağır vergiler ve mükellefiyetler koydu; çok şiddetli bir idare tatbikine başladı; evlât ve ayalimize tasallut etti. Kocakarılar ve yedi yaşında çocukların dışında kalanları Rusyaya götürdü. Halbuki, Gürcüstan altıyüz yıldır sâye-i seniyyede asayişi düzgün bir ülke idi... artık kat'î kararımızı vermiş bulunuyoruz. Ya Rusları memleketimizden çıkaracak ve yahut bu ülkeyi tamamiyle tahrip edeceğiz. Biz Devlet-i Aliyyenin tebaasıyız; Osmanlı imparatorluğuna lâyık olan şey, bizi Moskofun ayağı

altında bırakmamasıdır. Şimdi de Osmanlı imparatorluğuna sığınıyoruz; eğer bizi bu felâketten kurtarmazsanız, hepimiz kendi kendimizi öldürerek, Osmanlı imparatorluğu tebaasının sağ iken düşmana teslim olmayacağını isbat edeceğiz...„

HİKMET BAYUR (Türk Tarih Kurumu üyesi), **Nâdir Şah Afşar'la I. Sultan Mahmud arasında Hindistan seferi hakkında teati olunan mektuplar:**

Osmanlı Evrak Hazinesindeki 8 sayılı Nâme defteri'nde bulunan iki mektubu inceleyeceğim.

Bunların birincisi İran şahı Nâdir Afşar'ın Hindistan seferinden sonra, bu sefer hakkında bilgi vermek üzere, Osmanlı pâdişahı I. Sultan Mahmud'a gönderdiği mektuptur. İkincisi ise Sultan Mahmud'un karşılığıdır.

İlk mektup bilhassa üç bakımdan önemlidir:

1) Nadir Afşar'ın Hindistan seferinin resmî sebeplerini ve ana çizgilerini belirtmesi,

2) İran Şahının Türkçülük, daha doğrusu Türkmencilik, siyasa ve propagandasını bir kere daha açıklaması,

3) Osmanlı ile dostluk aradığını göstermesi ve hiç olmazsa göstermek istemesi.

Bilindiği gibi Nâdir Afşar'ın Hindistan seferini mümkün kılan olay 1736 yılından 1739 yılına kadar Osmanlı — Rus ve Alman (Nemçelu) imparatorlukları arasında aşağı yukarı 3 1/2 yıl süren savaştır.

Nâdir bu savaşın başlamasından az önce Rusya ve Osmanlı ile barış yapmıştı.

Bu savaş sırasında Nâdir Afşar, kendisi gibi sünnî olan, kendisiyle sünnî-şiî kavgasını sona erdirmek için çare aradığı ve her iki tarafın da Türkmen olması yüzünden arada kardeşlik kurulması gerektiğini iddia ettiği Osmanlı pâdişahını o vakitki tabire göre "kâfirler„ le savaşırken arkadan vuramazdı. Keza her ne sebeple olursa olsun, belki Rusdan çekindiğinden, belki de Osmanlı devletine Caferî mezhebini bir beşinci mezheb gibi kabul ettiremediğinden Osmanlıya yardım etmiş olmamak için Rusya'ya da çatmak istemez.

Esasen onun az önce hemen bütün İran'ı istilâ edip orasını Türklerin elinden almış olan Afganlarla ve bilhassa Galcai (Eski Kalaç Türkleri) Afganlariyle görülecek hesabı vardı.

Bu sebepler dolayısiyle olacak Nâdir Afşar, Osmanlı-Rus-Alman savaşından, önce Kandahar bölgesindeki Afganları kendi egemenliği altına almak, sonra da Hindistan'a ünlü seferini yapmak suretiyle istifade edecektir.

Nâdir Afşar Hindistan seferinin resmî sebeplerini Sultan Mahmud'a anlatırken fuzulî şişirmelere, kendisine islâm kahramanlığı süsü verdirebilecek yerli yersiz iddialara hiç iltifat etmemiştir. Meselâ o, Fraser'in "The History of Nâdir Şah„ adlı ünlü eserinin 148 inci sahifesinde tercümesi bulunan Hindistan pâdişahı Muhammed Şaha gönderdiği mektubunda ileri sürülen bahaneleri kullanmamıştır. Eğer doğru ise Nâdir bu mektupta şunları söylemektedir:

"Kâbil'e gelişim ve orayı alışım Müslümanlık gayreti ve size olan sevgim dolayısiyle idi. Hiç bir zaman tahmin edemezdim ki Dekkenli mel'unlar (Maratalar) İslâm pâdişahının ülkelerinden haraç almaktadırlar. Benim Etek'in bu kıyısında duruşum eğer bu "kâfirler„ Hindistan'a gelirlerse onları cehenneme defetmek için gazî Kızılbaşlarımdan bir ordu göndermek içindir...„

Nâdir, daima "cihat„ amaciyle savaşmak iddiasında olan Osmanlı pâdişah-halifesine yazdığı mektuba bu kabil bahaneleri de ekleyebilirdi. O bu yola gitmemiş ve resmî savaş sebeplerini gayet kısa, doğru ve inandırıcı biçimde sıralamıştır.

Bunlar elkap ve iltifat diyeceğimiz ilk satırlardan sonra gelmektedirler; onları okuyorum[1]:

"... Bundan akdem pâdişâh-ı vâlâ-câh-ı Hindûstân hazret-i Muhammed Şâh'ın elçiyân tavassutiyle Efâgine (Efganlılar) ve eşrâr-ı Kandehâr'e müteallik taahhüdâtı ve bundan sonra hulûf-i vaʿdi (sözünü yerine getirmemek) zâhir eylemesi ve bunlara ilâve âhar elçimizi ki Kandehâr'dan irsâl olunmuşidi hilâf-ı kanûn-ı selâtin taʿvîk idüp (oyalayıp geciktirmek) nâmemiz cevâbını tahrîr etmediği haricden maʿruz-ı sâhâ-i izz ü câhımız olmağla, olvakitte mukaddimât-ı mezkûre bu niyâzmend-i dergâh-ı İlâhın cânib-i Hindûstân'a bâʿis-i teveccühü olmuşidi.„

[1] 8. Nâme defteri, Sahife 32, Satır 11'in ortasından Satır 23 ortasına kadar.

Bu iddialar tamamiyle doğru ve yerindedir ve Hindistan tarihçileri de bunları itiraf ederler.

Dolayısiyle Nâdir'in yazdıkları, maddî ve görünen savaş sebeplerini samimiyetle ifade etmektedir. Bu mektupta mevcut olmayıp bir çok eserlerde görünen sebep ve bahaneleri ise zemin ve zaman icabı olarak pek inanılmadan ileri sürülmüş veyahut yazarlarca uydurulmuş saymak gerekir.

Bundan sonra Nâdir Afşar Hindistan seferinin ana çizgilerini gayet münekkah ve anlaşılır bir surette belirtmektedir. Mektubun o kısmını okuyorum[1]:

"..... Pâdişâh-ı müşarünileyh aktâr-ı memâlik-i Hind'den askerin cem ve isti'dâd ve levâzım-ı saltanatiyle Şâh Cihan-Abâd'dan[2] hareket ve Şâh Cihan-Âbâdâ kırk fersah mesâfede vâki Kernal (Karnal) ismiyle mevsûm tertîp ettiği hısn-ı hasîn ve hisâr-ı metîne cenk kasdiyle gelüp tevakkuf ve şu hayr-hâh dahî mahall-i mezbûra on beş fersâh karib Enbâle (Ambala) nam menzile vürûd edüp bu ma'nâya muttali olduğumuzda müte-vekkilen alâllah ılgar ve zilka'de-i harâmın on beşinci günü telâkî-i ferîkayn (iki ordunun karşılaşması) vâki olup iştiâl-i nâyire-i gîr ü dârdan sonra inayet-i Girdgâr ile gürûh-i Hindûyân şikeste ve hâvânîn ve a'yan-ı devletle birlikte kırk elli bin neferi urza-ı şemşîr ve bir mikdarı dahî hayyen esîr ve dest-gîr olup bilcümle hazâyin ve esbâb, ve pâdişâh ve ümerâya mensup Tobhâne tasarrufa gelmiştir. Muammed Şâh münhezim ve hısn-ı mezkûre mütehassin olduğundan üç gün sonra kendini mahsûr ve çare tarîkini mesdûd bulmakla bakiyye-i ümera ve sergerdegân-ı asker ile ordu-y-ı hümâyûna vârid olup bu niyâz mend-i dergâh-î İlâhi ile mülâkat ve tâc ve nigîn-i (yüzük) saltanatı teslîm eyledi; mevzi-i mezkûrdan Şâh Cihan - Âbâd'a nehzat (ayağa kalkmak, hareket) olunup vürûdumuzdan sonra ol havâlinin etrâf ve eknâfında vâki sancak beyleri ve ülkâ hâkimleri dahi makam-ı itaat ve ferman-berdârîye gelmişlerdir; çend rûz müddetten sonra ki ol-havâlinin feth-i vilâyât ve nazm-ı mühimmâtı bervech-i ecmel ü ekmel amele geldi„.

[1] 8. Nâme defteri, S. 32, Satır 23'den S. 33, Satır 14'e kadar.
[2] Delhi.

Bu yazı bir davayı da çözüyor; o da Hindistan ordusunun Karnal vuruşmasında verdiği zayiattır. Bunu türlü Hind kaynakları 8000'ile 30.000 arasında gösterirler. Bu ordudaki intizamsızlık, hizmetkârların aşırı kalabalığı ve bilhassa bunların sayısını bilmekteki güçlük göz önünde tutulursa Nâdir Şahın şişirme ve övüntüden berî olan bu mektubundaki rakkamlara inanmak bizce en doğrusudur.

Nâdir Afşar'ın bu Karnal zaferini anlatması son derece mütevaziyanedir. O bu vuruşmada 2—3000 ölü ve belki bunun iki misli yaralı vererek Kuzey Hindistan'ın büyük bir kısmına boyun eğdirmiş ve nice yüzyıllardan beri dillere destan olan Hind pâdişahlarının ve bir çok beylerinin bütün hazinelerini eline geçirmiştir. Vuruşma Gurkanlı ordusundaki intizamsızlık ve komutansızlık, Gurkanlı pâdişahının aczi ve korkaklığı, Nâdir'in parlak tedbirleri ve Türkmen ordusunun üstünlüğü sayesinde böyle bir sonuç vermiştir. O zaman henüz Hindistan'daki Timur oğlu pâdişahlarının iç zaafları dışarıya aksetmemişti, devletleri dünyanın en büyük ve güçlü devletlerinden biri sayılıyordu. Buna göre o devleti Nâdir'in ayağına seren ve kendisini bir zaman için Hindistan pâdişahı yapıp ta uzak Bengal'e varıncaya kadar ismen olsun hükümdar kılan vuruşma başka bir üslûpla ve başka bir çapta anlatılmalıydı. Yukarıda okuduğum satırları, meselâ 46 sayılı Belleten'de yayınlamış olduğum Afganistan devletinin kurucusu Ahmed Şah Baba Abdali'nin III. Sultan Mustafa'ya göndermiş olduğu mektupta görülen zafer anlatışlariyle karşılaştırırsak Nâdir'in yazışındaki tevazu ve onun haşviyattan ve uzun övüntülerden ne kadar kaçındığı iyice belirir.

Bundan sonra Nâdir Afşar neden Muhammed Şah'ı yeniden Hindistan pâdişahı yaptığını anlatır ve her ikisinin Türkmen aslından olmalarını bu işde tek ve başlıca âmil olarak gösterir. O der ki: [1]

".. çün bu hayr-hâh Türkmen olup ve pâdişah-ı müşârünileyh dahi devha-i Türkmâniyye ve selîl-i (yeni doğmuş çocuk, küçük çocuk) silsile-i Gürkâniyyeden idiler, iliyyet ve cinsiyyet âleminde Hindûstan pâdişahlığını kemâkân şâh-ı vâlâ-

[1] 8. Nâme defteri S. 33 St. 14 'den St. 16 'ya kadar.

câh-ı müşarünileyhe tefvîz ve hutbe ve sikkeyi yine kendu nâmına câri eyledik.„

Bilindiği gibi Nâdir Afşar, Türkmenlikte kardeşlik ifadesini kendileriyle savaştığı Müslüman - Türk hükümdarlariyle barış yaptığı sırada daima kullanmıştır.

Osmanlı ile böyle yaptığı bizim vak'anüvislerimizce mezkûrdur. Buhara pâdişahı için de aynı durumda aynı ifadelerde bulunduğu, Nâdir Afşar'ın münşisi Mirza Mehdi'nin "Tarih-i Cihan-güşây-i Nadirî„ sinde görülür (S. 220 : "Der beyan-ı teshir-i ümmü'l-bilad Belh...„ faslı).

Nâdir, Hind pâdişahiyle yaptığı anlaşmada da bu kabil bir ifade kullanmış ve bunu Sultan Mahmud'a yazdığı mektupta tekrarlamıştır.

Bizce Nâdir Afşar'ı, XX. yüzyılda doğacak olan siyasal Türkçülüğün yüz yıl önce gelmiş bir türlü öncüsü saymak mümkündür.

Nâdir bundan sonra Hind pâdişahlığından ayırıp İran'a kattığı yerleri saymakta ve bu işin kısmî gerekçesini vermektedir. O diyor ki : [1]

"... çünkü ülkây-ı dârü'l-mülk-i Kâbil ve Gaznîn (Gazne) ki Etek (Atok) suyunun semt-i garbîsinde vâki ve hemîşe memâlik-i Horâsân'a dâhildir, binâenaleyh ülkây-ı mezbûru ve Âb-ı Etek'in beru tarafında vâki vilâyât-ı Sind ve kılaᶜ ve emâkini ki hadd-i Tibbet'den ve Keşmir'den nehr-i mezbûrun deryâ-yı muhita muttasıl olduğu mahalledek müntehî olup ülkâ-yı Tehtehâ (Tette) ve benâdir ve sâir kalᶜalar ilâvesiyle memâlik-i mahrûsâ-i İrân'a zamîme kılınup atf-ı inân-ı azîmet buyurulmuşidi.„

Nâdir burada yalnız aldığı yerleri saymıştır ; ele geçirdiği hayallere sığmaz hazineleri anmamaktadır.

Nâdir, Gurkanlı hazinesinden, bu devletin ileri gelenlerinden ve ülkenin zenginlerinden para ve değerli eşya toplamak görevini yine bu devlet hizmetinde türlü valilik ve komutanlıklarda bulunmuş olan Serbülend Han'a havale etmişti. Onun kâtibi Mirza Zaman'ın Fraser'ce nakledilen bir yazısına göre (S. 220—21) altın ve gümüş nakid olarak 250 milyon rupi (yani

[1] 8. Nâme defteri, S. 33, Satır 17 'den Satır 20 'ye kadar.

25 milyon İngiliz altını) ve türlü mücevher ve değerli eşya olarak da 450 milyon rupi değerinde eşya götürmüştür. Bunlardan başka 1000 fil, 7000 at, ve 10.000 deve almıştır. Askerlerin yağmaları da 100 milyon rupi değerinde gösterilir.

Mirza Mehdî ise alınan nakdi 150 milyon rupi değerinde gösterir (S. 248).

Nâdir Afşar kendisine üç yıl için İran halkının bütün vergilerini bağışlamak imkânını veren bu servetleri ise mektubunda anmamıştır.

Bundan sonra Pâdişaha gönderdiği hediyelerden ve elçiden bahsedip dostluk duyguları açıklanmaktadır. O şöyle der: [1]

"... Etek suyunun havâlîsine vürûdumuzdan sonra ki bu hayr-hâhas muhtas olan memâlikin re's-i hudududur, manzûr-u nazar-ı dûstânemiz bu idi ki bu nüvid-i feth ve zaferin iblâğ u îsâli için huzûr-ı hümâyunlarına bir elçi tesyîr ve Hindûstân nefâyisinden ve bu serâ-bûstân güllerinden dergâh-ı sipihr-nümûnlarına bir hisse irsâl ve takdim oluna, bu keyfiyette mukarrin Alimerdân Han Fîlî'nin belde-i Sivas'da vefatı haberi vârid ve bu irâdemizi mü'eyyid olmağla şahâmet ve besâlet-penâh âlî-cân mukarreb-i bârgâh-ı hâkânî, Hacı Han Horâsânî Çarhacı Başi-i Sol ki bu dergâhın çakerân-ı kâdîminden olup resm ü râh-ı sefârete âgâhdır, ta'yin ve ol emrin encâmı ki merhum Ali Merdan Hân'a sipariş olunmuş idi, elçi-i müşarünileyhe müfavvaz eyledik ki Ali Merdan Hânın ol tarafa tevakkuf üzere olan rüfekası ittifâkiyle umûr-ı mezkûrenin temşîyyetine ihtimâm ve umûr-ı meşrutayı ki ukde-i ta'vika kalmışidi maslahat-sencân-ı Devlet-i aliyye ve kâr-âgâhân-ı Memleket-i Seniyye ianetleriyle pezîrây-ı suret-i husûl eyleye ve nâme-i hullet hitâmemiz hâli olmamak içün ber mûceb-i defter beresm-i hediyye bazı eşya ve tuhaf-i Hindûstan irsâl olunmuştur rica ve me'mûl budur ki manzar-ı akdes-i hâkânî ve mahzar-ı hazret-i sultânîlerinde mevki-i kabûl bula ol cihetten ki mâbeyn-i selâtîn-i zîşânda âmed şüd-i rüsûl ve resâil bâsıt-i bisât-ı emn ü emân ve mûcib-i âsâyiş-i cihân olup mekalîd-i aklâm-ı dürer-irtisâm ve mefâtih-i hâme-i beraat-nizâm ile fâtih-i ebvâb-ı sadâkat ve ilti'âm olub resm-i bîgânegî metrûk ve tarika-i zâri-

[1] 8. Nâme defteri S. 33, Satır 20'den s. 34, Satır 11 'e kadar.

fe-i yegânegî mer'î ve meslûk buyurula. Hemvâre nayyir-i azâm-i hilâfet ü saltanat ü cihan-dârî arsa-i ekâlim-i cihânda ziyâ-bahş-i sâhât-i âmâl-i pîr ü civân olub melce ve melâz-ı kayâsıra-i (Kayserler) devrân ve ekâsire-i (Kisrâlar, eski İran hükümdarları) zemân olalar.„

Kâbil deresinin Sind ırmağına döküldüğü yerde Etek kurganı vardır. Nâdir'in Etek suyu dediği bu Kâbil deresidir. Onun o havaliye varışı 1739 yazının sonlarına doğrudur. Dolayısiyle mektup o sırada veya az sonra yazılmış demektir. Elçi, Samî ve Şakir ve Suphî tarihine göre (Vrk. 190a) 22 Zilhicce 1153 'de (10 Mart 1741) Üsküdar'dan Rumeli yakasına geçer. Yine aynı esere göre (Vrk. 192a) 17 Muharrem 1154 'de (4 Nisan 1741) pâdişah tarafından kabul edilir ve bu mektupla hediyeleri bırakır. Mektubun Nâme Defterine kayıt tarihi 18 Muharremdir. Getirdiği hediyelerin uzun bir listesi aynı eserde (Vrk. 191b ve 193a) vardır.

Mektupta Nâdir Afşar'ın çok istediği bir yön, Caʿferî mezhebinin beşinci mezheb olarak tanınması mezkûr değildir; halbuki Sultan Mahmud'un karşılığında ona işaret bulunmaktadır. Aynı eserin 195a sahifesinden anlaşıldığına göre İran elçisi bunu Sadr-ı âzamın kendisine verdiği bu ziyafet sırasında ayrıca mevzubahsetmiştir.

Bu mektup, munakkah yazan, ancak söylemek istediğini söyleyen, olayları, her türlü tomturaklı övüntüleri ve lüzumsuz ayrıntıları bir tarafa bırakarak ana çizgileriyle doğru olarak belirten ve Türkçülük veya Türkmencilik propagandasına önem veren bir devlet adamını irâe etmektedir. Onun bu mektubunda bulunup okumadığımız fakat tabiatiyle yayınlayacağımız elkab kısmı 11 satır bile tutmamakta olup orada yalnız başlangıçta bir tek âyet zikredilmiştir. O da şehzade olarak doğmayan ve kendi himmetleriyle hükümdar olanların çok zikrettikleri Bakara suresinin Talut'a ait olan "Ve kale lehüm nebîhüm„ âyetinin son kısmıdır.

Sultan Mahmud'un verdiği karşılık Nâme Defterine evâil-i Zilhicce 1154 de kaydedilmiştir. (Şubat 1742 'nin ikinci haftası ve ortaları).

Bu karşılık tamamiyle başka bir zihniyet ifade etmektedir. Orada elkab kimisi Nâdir Şahın mektubundakinin iki misli

olup 21 satır elçininin kabulüne ve mektupla hediyelerin alındığına dair olan kısımlar da, ayrıca 9 satır tutmakta ve biri başlangıçta öbürleri metin içinde olmak üzere mektupta 6 âyetle bir hadîs bulunmaktadır.

Bu kısımları ilk mektup için yaptığım gibi burada okumayacağım ve onları yayınlamakla yetineceğim; şu kadar var ki Sultan Mahmud'un müşavirlerinin buraya koydukları ayetler hep İslâm birlik ve kardeşliğine işaret etmektedir. Öyle anlaşılıyor ki onlar Nâdir Afşar'ın Türkmen kardeşliğine ait cümlesine hep bu yoldan mukabele etmek istemişlerdir.

Ondan sonra Sultan Mahmud şöyle demektedir:[1]

"Cenâb-ı niᶜme'l-me'âb-ı şâhîlerinin mukaddemâ bi'l-iktizâ tevcîh-i râyet-i cill-i himmet ve sevk-i ketîbe-i yümn-i azîmet buyurdukları Hindûstân azimetinden rehnûmunî-i rehber-i tevfik ile mazhar oldukları mahâsin-i cemîlü'l-mahber ve müceddeden manzûme-i silk-i eyâlet ve hükûmetleri olan ülkây-i füshat-eserden ve betahsis ihras-ı dest-mâye-i niᶜam-ı bîşumâr ile mütena'imen ve fâizen mashûben bisselâm tahtgâh-i vâlâcâh-i devlet-penâhlarına sarf-ı licâm-ı ric'at ve memleket-i İran'a bast-ı cenâh-ı re'fet ve maᶜdeletlerinden fevka'l-gâye huzuz u inbisât ve sürûr u neşât hâsıl olmakla hâssatan bu hareket-i karînü'l-menkabetleri mübârek ve me'mun ve zât-i maâlî-sıfât-i dâverâneleri hemîşe ârâmiş-i ibâd-ı muvahhidîn ve âsâyiş-i ubbâd ve müslimîne makrun ola.„

Burada dikkate değer bir nokta Nâdir Şah ele geçirdiği ganimetler üzerinde hemen hiç durmamışken Sultan Mahmud'un bilhassa bunları işaret etmesidir.

Ondan sonra Osmanlı pâdişahı iki devlet arasındaki dostluk üzerinde epey mübalağalı bir surette durup şunları der[1];

"Derece-i hüsn ü vifâk ve ittifâkda reşk-i firkadeyn olduğu meşhur-ı âfâk olan işbu devleteyn-i azîmeteynin hibâle-i asâr-ı hüsn-i muvâsâla ve mücâmeleleri beyârî-i te'yîd-i Girdgâr peyveste-i güngüre-i sipihr-i devvâr ve metbut-i urvetü'l-vüskayi enhâ vü aktar olduğu cihetten„.

[1] 8. Nâme defteri, S. 56, Satır 30'dan S. 57, Satır 5'e kadar.
[1] 8. Nâme defteri, S. 57, Satır 5'den 7'ye kadar.

Bundan sonra Sultan Mahmud Rusya ve Avusturya ile yapılan savaşı gûya anlatmak istemiş, fakat hiç bir olayı belirtmiyen ve hiç bir şey öğretmiyen beylik sözlerle dolu 12 satır sıralamıştır. Bunların Nâdir Afşar'ın Hindistan seferini anlatan satırlariyle karşılaştırılması iki zihniyet ve şahsiyet arasındaki farkı gösterir.

Sultan Mahmud der ki:

"Hasb-el-vakt cenâb-ı şehâmet-nisâb-ı kaanîlerinin muvaffak oldukları menâkib-i celîlelerine musâkib ve me'âsir-i cezîlelerine mütekaarib taraf-ı hümâyuncu diyânet-numûn-u mülûkânemizden dahi karᶜ-i (قرع) esmâ-ı âlemiyân ettiği veçhile mukaddema nakz ve ihfâr-ı ahde bilâ mûcib cesâret ve ke'l-bâhis u an hatfihî bizılfihî celb-i heybet ve hizlânlarına itâle-i eydi-i nuhûset eden mehâzîl-i küffâr-ı hezîmet - şiar üzerlerine techîz ve tesyîr olunan cünûd-u zafer-mevᶜûdumuzun şiddet-i hecme-i takat güdâz-ı şîrânelerine düşmen-i mekkâr ve hîlekâr-ı çendîn-bâr adem-i mukavemet birle meydân-ı kifâhdan rû-berâh- güriz ü idbâr olmalariyle serv-i çemân-ı çemenistân-ı fevz ü fırsat olan liva-yı hadrâ-yi hazret-i Nebevî mühtezz-i nesîm-i galebe vü nusret ve şedâyid-i debûr-i idbâr ile râyât-ı sirk ü delâlet nigûnsâr-ı hufre-i mezellet olduğundan gayrı, nice kılaᶜ-ı menîᶜa ve bukaᶜ-ı ribâ-ı vesîᶜa âvürde-i kabza-i teshir, ve zamîme-i memâlik-i kişver-gîr-i hâkanîmiz kılınmakdan nâşi küffâr-ı tebehkâr derhal bîm-i cân ile dâmen-i afv ü istîmâna âvizân olmalariyle "feizâ kaderte alâ adüvvike feecᶜali'l-afve zekâten li'z-zafer„ [2] mü'eddâsı üzere iltimâs ve iltîcâları meykif-i kabûle karîn olub şeref-i sudûr bulan izn-i hümâyûnumuz ile rişte-i musaleha dilhah-ı şehriyârânemiz üzere galibâne ve muzafferâne ukde-pezîr-i itmam ü istihkâm olmağla. . . . „

Bunu müteakip yine İslâm birliğine ait bir kaç satırdan sonra Nâdir Şahın yukarıda okuduğumuz mektubunda bulunmamakla beraber İran elçisi tarafından sözle tekrarlanmış olan Caᶜferî mezhebinin bir beşinci mezheb olarak kabulüne müteallik

[1] 8. Nâme defteri, S. 57 Satır 7'den 19'a kadar.

[2] «Düşmanına galip geldiğin vakit bu zaferin zekâtı olmak üzere onu afvet».

isteğe dokunulmakta ve bu işin karşılığının vükelâ ve ulemâya bırakıldığı belirtilmektedir:[1]

"Ber-siyâk-ı meşruh tarafeynin hareket-i müsmirrü'r-refâhiyyetleri eyyâm-ı mütekaribede mûcib-i def'-i niyâz ü hisâm ve müstevcib-i âsâyiş ü ârâm olması hüsn-i ittifâkiyyâttan olan tevafuk-i fu'âde vesîle-i istidlâl ve tulû-i ehille-i hubb ü vedâda berâat-i istihlâl vâki olmağla câmiiyyet-i islâm muktezası ve taraf-ı akdes-i devlet-penâhîlerine olan alâka-i uhuvvet tekazâsı ile fîmâba'd dahi mehebb-i ittihâd-ı cânibeynden nesâyim-i arâmiş ü ârâm-ı gülzârı ahvâl ve mezâri-i âmil-i enâma vezân olup dest-i kudret mâlik-i inân-ı kâmrânî ve pâye i himmet der rikâb-ı zindegânî oldukca evâhî-i mu'âhât ve zavâbıt-ı müvâlât mü'ekked ve müşeyyed olacağı muvâfık-ı şîme-i kerime-i şâhî ve mutâbık-ı seciyye-i marziyye-i fütüvvetpenâhîleri olmak meczûm-ı bî-irtiyâb-ı hüsrevânemizdir; bundan akdem tekabbül ve işâfı iltimâs buyurulan mevâdd-ı hamse-i ma'hûdeden mukaddemâ taraf-ı zâhirü'ş-şeref-i şâhîlerine ifâde ve i'lâm olduğu veçhile düçâr-ı ukde-i a'zâr-ı şer'iyye olan iki maddenin is'âfı tekrar îrâd buyurulduğu sâbıka cânib-i üb behet-menâkib-i Cem-câhîlerine irsâl olunan elçimiz vesâtetiyle ve bu def'a dahi elçi Hân-ı müşarünileyh dâ'îleriyle firistâde buyurulan elûke-i (elçinin itimatnamesi) şehemet meslûke-i şâhî ve tahrirât-ı seniyye-i kifâyet-destgâhîlerinden karîn-i yâkîn-i hümâyûnumuz olmakla maddeteyn-i merkumeteynin lâzım gelen cevâb-ı karîn-üs-savâbları mahsusân şerefyâfete-i sudûr olup huddâm-ı vâlâ-makaamımızın sâhib-i dirâyet ü firâset ve vâkıf-ı hâbâyâ-yı umûr-i saltanat müteyakkız ve erbâb-ı basîretinden bu def'a kıbel-i eşref-i şâhîlerine bervereh-i sefâret irsal olunan sefir-i mevsuk ve mu'temedimiz vesâtatiyle ba's ü isâl kılınan diğer nâme-i hümâyun-ı velâmeşhunumuzun mezâmîn-i hakikat âyininden ma'lûm-i 'übbehetmersûm-i dâverâneleri buyurulur."

Burada Osmanlı pâdişahının andığı tahrirat ağlebi ihtimal Samî, Şakir ve Suphî tarihinin 197 b yaprağının sonlarında mezhur olan elçi Hacı Han'ın kendisine Kapudan Paşa tarafından 12 Safer 1154'de (29 Nisan 1741) verilmiş olan ziyafette cebinden çıkarıp okuduğu "rahime" olmalıdır.

[1] 8. Nâme defteri, S. 57, Satır 19'dan S. 58, Satır 2 'ye kadar.

Bundan sonra Sultan Mahmud elçi Hacı Hanla ve ondan önce gelip Sivas taraflarında ölmüş olan elçinin maiyyetini görenekten olduğu gibi övmekte ve onlara geri dönmek iznini verdiğini eklemektedir. Bu cümleler tabiatiyle beylik özdedirler; çünkü Osmanlı tarihçileri Hacı Hanı hep aksi mizaçlı ve kendini hiç sevdirmemiş bir adam olarak anarlar.

Osmanlı pâdişahının mektubu dostluk ve islâm kardeşliği duygularını ihtiva eden şu cümlelerle biter [1]:

" .. Inşâallah lede'l-vusül " İnnemel mü'minûne ihveh [2] „ fehvasınca cânibeynden münʿakid ve müte'ekked olan merâ'ir-i yeğaneğî ve ittihâd mübrem ü muhkem ve evâsır-ı vücûk u i'timâd üstüvâr ü müstahkem olup fîmâbaʿd dahi işbu devleteyn-i azîmeteynin bâʿis-i âsâyiş-i enâm ve mûcib-i ârâmiş-i havâss u avâm olacak hüsn-i müvâlât ve lûtf-i musâfâtları zımnında ilâ yevm-il kıyâm zikr-i hayrleri zîveri sahâyif-i eyyâm olmağa himmet-i şahâne ve dürbet-i (âdet, huy) hidîvʿaneleri maʿtuf ve masrûf buyurulmak eazz-i me'mûl-i mülûkânemizdir bâkî hemişe neyyir-i cihântâb-ı saltanat ü cihandârî ve ahter-i âlem efrûz-i devlet ü bahtyârî ez ufk-i ikbâl ü yegânegî tâliʿ ve lâmiʿ bâd birabbi'l-ibâd „ .

Bu iki mektuptan Nâdir Afşar'ınki bize Hindistan seferi hakkında mevcut eserlerdeki ihtilâfların bazılarını hal etmeğe yarıyabilecek bir takım bilgiler verdiği gibi kendisini, şahsiyetinin ve devletinin en güçlü bulunduğu bir anda anlamaya yaramamaktadır. Nâdir bu mektubunda adeta Avrupâî ve asrî bir hükümdardır ; onlar tarzında düşünen, yazan ve davranan bir adamdır. Son yıllarında dimağına ârız olan ve onu sonsuz zulümlere sevkeden ve başarısızlıklarla karşılaştıran zaaf veya muzenesizlikten henüz eser yoktur. Sultan Mahmud ise malûm olan âciz şahsiyettir.

Buradaki mektubunda bir kere daha belirdiği gibi Nâdir Afşar, Türkmenciliği siyasasının bir mihveri gibi kullanmaktadır. Osmanlı pâdişahı ise bu ciheti hiç duymamazlıktan gelip yalnız islâmcılık yaymaktadır.

[1] 8. Nâme defteri, S. 58, Satır 9'dan 15'e kadar.

[2] Hucurat suresi, âyet 11 : « Mü'minler kardeşten başka bir şey değildir » .

Kendi himmetleriyle mevki sahibi olan büyük Türk şahsiyetlerinin pek çok kere Türklükleriyle övündükleri ve Türkçülüğü siyasalarının temellerinden biri yaptıkları, eskimiş Türk hanedan ve devletlerinde ise bu duygunun çok kere körletilmiye çalışıldığı görülmektedir. Bizleri çok uzağa götürebilecek olan bu konu üzerinde ayrıca durmadan sözümü bitiriyorum.

***

Nâdir Afşar'ın mektubunun yukarı konulmamış olan elkab ve iltifat kısmı şöyledir (8. Nâme defteri, S. 32, Satır 1-11).

"İşbu tercüme dahî rikâb-ı hümâyûn tarafına verilmiştir,,

"Mübârek rikâb-ı müstetâb-ı hazret-i cihândârîye fermanfermây-ı iklîm-i İran übbehetlû Nâdir Şâh cenâbları tarafından elçi Hâc Hân vesâtatiyle vârid olan nâme-i dûstî-alâmesinin tercemesidir:

Bismi'llâhi'r-rahmani'r-rahîm
Vallahü yü'tî mülkehû men yeşâ'ü vallahü vâsiun alîm[1]

Cevâhir-i zevâhir-i edʿiyye-i tayyibe ve leâli-i mütelâlî-i esniyye-i zâkiyye ki tele'lü ve behâda dürre-i yektây-ı âftâb ve gevher-i şeb-çerâğ-ı mâhtâbe berâberlik ve davʿü sâfâda eklil-i çarh-i fîrûze-gûne hemserlik gösterir, mahzen-i derûn ve gencîne-i dil-i dûstî-mahzûndan hediyye-i bezm-i mînû-mîsâl ve tuhfe-i pişgâh-ı huzûr-ı irem- timsâl âlâ-hazret felek-rifʿat mihr-i cihântâb-ı sipihr-i cihândârî vü cihândânî ve hurşîd-i âlemefrûz-ı evc-i hilâfet ü kâmrânî kûh-i pâ-bercây-ı cihân-ı izz ü temkîn deryây-ı muhît-i bâsît-i rûy-i zemîn şehriyâr-ı kişver-i hazm ü vekar şehsuvâr-ı maʿreke-i gîr ü dâr husrev-i milkherver-i melek-hadem hıdîv-i felek-kadr-i encüm-haşem server-i gerden-firâz mihr-i efser-i daver Dara-rây Feridun-ferr pâdişâh-i zıllûllah islum-penâh dâdâr-ı dâdgüster adl-âgâh a'zâm-ı selâ-

[1] Bakara suresi, âyet 247: " Allah mülkü dilediğine verir, Allah vasidir ve alimdir,, .

tîn-i cihân efham-i hâvâkîn-i devrân nâsırü'l-islâm ve'l-müslimîn kaaliᶜü'l-küffâr ve'l-müşrikîn kaânü'l-berreyn ve hâkanü'l-bahreyn hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn sânî-i İskender-i Zulkarneyn es-sultân el-gazî Mahmud Hân şeyyeda'llahü erkâne hilâfetihi'l-kübrâ bi-celâili mennihî ola (aynen) levh-i muhabbete tahrir olunur ki„.

I. Sultan Mahmud'un Nadir Afşar'a karşılığının yukarıya konulmamış olan ve elkab ile elçilerin kabulüne ve hediyelere ait bulunan kısımları şöyledir (8. Nâme Defteri, S. 56, St. 1-130):

> "Taraf-ı hümâyûn-ı hüsrevâneden übbehetlû Nadir Şah hazretlerine hâlâ Âsitâne-i Saâdette olup iadesi musammem olan elçisi Hacı Han ile gönderilen Nâme-i hümayûnun müsveddesidir„.

Bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm
Zalike fadlu'llahi yü'tihi men yeşâ'ü [1]

"Ârâyiş-i gûş-i hûş-i müsebbihân-i mele'-i aᶜlâ ve pîrâye-i per ü dûş-i sürûş-i âlem-i bâlâ olmağa lâyık ve evlâ, sad hezâr gevher-i şâhvâr-ı hamd ü sipâs-i lâ-yuhsâ ve bî-şümâr kâlây-ı şa'şa'a-bâr-i sâtiᶜu'l-envâr-ı şükr-i bî-intihâ ol sultan-i azîm-ü'ş-şân-ı dîhîm-i lûtf ü atâ ve fermân-fermây-ı ekalîm-i "ellefe beyne kulûbikum feasbahtüm bi-niᶜmetihî ihvânâ„ [2] temmet naᶜmaühû ve ammet aᶜlâ'ühû hazretlerinin dergâh-ı deymûmet-destgâhına sezâ ve ahrâdır ki mir'ât-ı mücellây-ı şemşîr-i sâika-te'sîr-i mü'minîni meclây-ı suver-i feth ü zafer ve mâhce-i (sancak, minare ve kubbelerin tepesindeki ay şeklindeki kısım) aᶜlâm-i zafer-irtisâm-i muvahhidîni evc-i kişver-küşâyîde hemser-i mihr-i ziya-güster eyledi. Fesübhâne men dâme sultânehû bimülkin kâdîmin ve izzin mukîm ve tuhaf-i salâvat-i zâkiyât ve turaf-i teslimât-i vâfiyât ol mecmaᶜ-i hasâil-i aliyye ve menbaᶜ-i fezâ'il-i seniyye olan seyyid-i enbiyâ ve sened-i asfiyâ aleyhi esne't-tehâyâ mâ teceddede'l-cedîdân ve te'âkabe'l-melevân hazretlerinin mad-

[1] Mâide suresi, âyet 54; Hadid suresi, âyet 21; Cüma suresi, âyet 4: "Allahın fazlıdır onu dilediğine verir„.

[2] Âl-i İmran suresi, âyet 103: "Allah sizin kalplerinizi İslâm ile birleştirdi de onun nimeti sayesinde kardeş oldunuz„.

ca^{c}-ı (burada mecâzen mezar) müşkîn-i anber-âgînlerine dest-âvîz-i ihda olunur ki "vellezine âmenû eşeddü hubben lillâh„ [1] mısdâkınca miyâne-i müslimînde te'sis-iesâs-ı muvafakat ve teşyîd-i erkân-ı hubb ü müsâdakat eyledi. "Yâ eyyühe'llezîne (tekrarı: yâ eyyühe'llezîne âmenû sallû aleyhî ve sellimû teslîmâ) [2] ve revâyih-i midhat ü dürûd ve fevâyih-i tarziye-i müterâdifetü'l-vürûd ashâb-ı zevi't-teka (tekrarı: zevi't-tüka) ve ahbâb-i üli'n-nüka rıdvânu'l-lahi teâlâ aleyhim ecmâîn hazretlerinin mevkûf-i gerdiş-i meşâhid-i münevvereleri kılınır ki "eşiddâ'ü ale'l-küffâri ruhâmâü beynehüm„ [3] evsâf-ı kerîmesi üzere meded-kârî-i tig-i vifâklariyle şukka-i livâ-i felek-fersây-ı islâmı ber-efrâşte-i sipihr-i nüh-tâk eylemişlerdir; ammâ ba^{c}dü âlî-hazret le'âlî-nazret şehriyar-i kamer-tenvîr hidîv-i hurşîd-nazîr dürre-i yektây-ı efser-i gurre-i garrây-ı cebîn-i bahtiyârî müessis-i mebânî-i câh ü celâl müşeyyid-i erkân-ı izz ü ikbâl şâyeste-i tâc ü kemer ü gâh (taht) mâye-i diyânet ve emânet-intibâh alem-efrâz-ı hıttâ-i serverî revnak-bahşây-ı evreng-i dâverî Ferîdûn-taht Cemreviş hüsrev-i hümâyûn-baht-ı dâd-meniş bâhâü'd-dünya ve'd-din cemâlü'l-islâmi ve'l-müslimîn avnen li'ş-şecâati vel-menâhat-i ve'ş-şân zahren li'l-besâleti ve'l-celâleti ve'l-unvân hâlâ câlis-i câr-bâliş-i mesned-i Kisrâ ve fermân-fermây-ı memâlik-i Acem felek-câh elkaân Nâdir Şâh etemma'llahü şânehû ve şânehû ammâ şânehû hazretlerinin savb-ı bâ-savâb-i âlî ve evb-i müstetâb-ı mütelâlîlerine eltaf-ı da^{c}avât-i mahabbetsimât-ı mülûkâne ve eşref-i tahiyyât-i selâmet-nümây-ı hüsrevânemiz bedâyi^{c}-i ta^{c}zîm ü tekrîm ve kavâid-i tevkîr ü tefhîm ile edâ ve takdîm olunduktan sonra levha-i zamîr-i serîre-dân ve safhâ-i hâtır-ı diyânet-nişânlarına zîver-i kilk-i sıdk ü ihlâs olan nukûş-i merâm bu veçhile tasvîr ü ifhâm olunur ki matla-i neyyir-i hubb ü vedâd ve meşrik-i âftâb-ı müvâhât ve ittihaddan tâli^{c} ve dirahşân olub olub ber-muktezây-ı envâr-ı tevâfuk-i

[1] Bakara suresi, âyet 165 : " İman edenler ise Allah için sevgice daha kuvvetlidirler „ .

[2] Ahzâb suresi, âyet 56: "Ya müminler siz de ona salavât getirin, selâm getirin „ .

[3] Feth suresi, âyet 29: "Onunla (Muhammed'le) beraber olanlar kâfirlere karşı pek şedit, aralarında ise merhametli olurlar„ .

safvet ve mübtegay-ı âsâr-i te'ennuk u germiyyet taraf-i melzûmü'ş şeref-i kâmkârî ve cânib-i feyz-câlib-i bahtiyârîlerinden nâmzed-i te'diye-i rüsûm-i sefaret olan resûl-i rahiyyü'l-bâl ve sefîr-i memdûhü'l-hisalleri âlî-câh ma'alî penâh erîmet ve eyâlet-destgâh Hacı Hân-ı Horâsânî Çerhacı-başî-i Sol dâme makrûnen bilûtfi'llahi'l-Mennân vesatetiyle bu defʿa münba'is olan nâme-i nâme-i nâmi-i anberîn - nikâb ve risâle-i kirâmî-i rengîn - elkabları eşref-terîn-i ezminede şerefyâb-ı divânhâne-i vusûl ve bermûceb-i defter irsal buyurulan hediyye-i behiyyeleri mukle-i rağbet ü itibâr ile meşmûl ve tuhaf-i Hindûstân olan mâlûmü'l-aded filler dahî merbut-ı tavîle-i kabûl olub mufâvaza-i hullet-alâmelerinin zâmin ve kâamin olduğu ma'âni-i letâfet-mebânîsi bitemâmihâ manzûr-i nazar-ı ayn-i mülûkânemiz olmuştur . . . . „

I. Sultan Mahmud'un mektubunun yukarı nakledilmeyen elçileri öven kısmı şöyledir (8. Nâme Defteri, s. 58, satır 2-8):

" . . . . müşarünileyh resûl-i firâset şümûlleri ile merhûm Alimerdân Hân Fîlî'nin rüfekay-i sadâkat-ârâları kurb-i bisât-ı kesirü'l-inbisât-ı (tekrarı : kesîrü'l-inbisât-ı) şehinşâhîmize (aynen) şeref-i vusûle fâiz olub me'mur oldukları hidmet-i risâleti icrâda ecmel-i tarîk ve nesk-i enîk üzre saʿy-i evfâ ve levâzım-ı sefâreti ve vich-ihen tefhim ü takdîmi ehemm olan hâlâtı alâvechi'l-lâyık îfâ ve icra etmeleriyle revâyiʿ-i hılâ u kerâmat ve mezîd-i nevâziş ü iltifât-ı hümâyunumuz ile müftehir ve mubâhî kılındıklarından sonra savb-i bâ-savâb-ı şeref-intisâba işbu nâme-i hümâyun ı müsâlemet - makrûnumuz ile me'zun-ı avd ü insirâf olmuşlardır. . . „

Bu tebliğ hakkında yapılan tartışma ve açıklamalar

İlk defa söz alan Adana Müzesi Müdürü Bay Naci Kum Nadir Şah Afşar'ın niçin "Türküm„ demiyerek "Türkmenim„ dediğini, Türklükle Türkmenlik arasında ne fark olduğunu sordu. Bay Hikmet Bayur cevap vererek Türk mefhumunu daha geniş manada aldığını, buna mukabil Türkmen tabirini mahdut manada anlamak icabettiğini bildirdi.

Bundan sonra söz alan Profesör Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu Nadir Şah'ın Türkmenciliğini XIX. ve XX. asırların siyasî Türkçülüğüne benzetmenin doğru olamıyacağını, bunun daha ziyade iptidaî bir his, Türkçülüğün ise XIX. asrın mahsulü

sosyal bir cereyan olduğunu söyledi. Bay Hikmet Bayur cevap vererek Türk hânedanlarının ilk zamanlarda Türklükleriyle övündüklerini, fakat sonraları bu fikirden uzaklaştıklarını, Babur Şahın Türklükle iftihar ettiği halde Ekber Şahın bundan uzaklaştığını söyledi.

ZİYAEDDİN FAHRİ FINDIKOĞLU (İst. Üniversitesi İktisat Fakültesi Profesörlerinden), **İktisadî tefekkür tarihimize ait yeni bir vesîka**[1]**:**

Bundan evvelki Tarih Kongresine sunmuş olduğum raporda Münif Paşanın kardeşi Şerif Efendinin İdare-i Umur-ı Mülkiye isimli eserinden bahsetmiş, mevcut vesikalara göre bunun bizde garptan gelmiş iktisadî fikirleri aksettiren ikinci vesikayı teşkil ettiğini anlatmış idim. Filhakika Sultan Abdülmecid'e sunulmuş ve "Ekonomi politik„ yahut "İlm-i tedbir-i menzil„ isimli yazma risale birinci olduğuna göre Şerif Efendinin kitabı kronoloji itibariyle ikinci gelmektedir.

Geçenki Kongremizden bugüne kadar geçen zaman içinde ele geçen bir başka vesika, Abro Efendiye ait birinci vesikanın ikinci, Şerif efendiye ait ikinci vesikanın da üçüncü sayılması icabettiğini gösteriyor, Zira İktisat Fakültesi Profesörlerinden merhum İbrahim Fazıl beyin Kütüphanesinde mevcut olan ve ancak şimdi iktisadî fikirler tarihi ile alâkalı kimselerin dikkatini celbeden hususi bir yazma vesika her iki vesikadan önce yazılmıştır. Muhterem Kongre azalarına şimdi bu yeni bulunmuş vesika hakkında malûmat vereceğim.

Tanzimattan biraz önce tesis edilmiş olan "Mektebi Tıbbiyyei Adliye„ nin maarif tarihimizdeki ehemmiyeti herkesin malûmudur. Sultan Mahmud-ü Adlî tarafından tesis edilen bu tıb müessesesinde, İktisat tedrisine neden lüzum görüldüğü noktası ne kadar mühim ise bu derslerin Fransızca olduğu anlaşılan aslının bir Osmanlı rumu tarafından Türkçeye tercümesi de o kadar dikkate değer. Eser, hüviyeti ne tarafımızdan, ne de kültür tarihimizin bu safhasını araştıran ilim adamları tarafından teşhis edilemeyen Serandi Arşigen isminde bir tabibin, adı geçen Müessesede verdiği İktisat derslerinden müte-

[1] Bu yazı, müellifin müsveddelerine göre tashih edilmiştir.

şekkildir. (Economie Politique) sözünün tercümesi demek olan (Tasarrufatı Mülkiye) ismini taşıyan eserdeki fikirler XIX. ncu asırda İtalyan iktisatçılarından Rossi'nin iktisata ait bir kıtabından alınmıştır. Esasen mukaddeme sarih olarak "Rossinam muallimi Fazıl„ dan ilham alındığını söylemektedir. Bu ilhamın derecesini, her iki eserin mukayesesi ile anlamak mümkündür.

Tavassutumuzla şimdi İstanbul Üniversite kütüphanesine nakledilmiş olan ve iktisadî tefekkür tarihimizin, yeni bir vesika bulununcaya kadar ilk vesikasını teşkil eden eserin muhtevasını kısaca belirtmeğe çalışacağım.

Eserin yazılı kısmı 128 sahifeyi muhtevidir. Başındaki müzehhep iki sahifelik fihrist'e göre:

1. Mukaddeme (sf. 1-9)
2. Üç cüz (sf. 9-127)
3. Hateme (sf. 127-128)

Bölümleri karşısındayız. Mukaddeme iki müstakil parçadan müteşekkildir. Birinci parça eserin "dibace„ sini, ikinci parça asıl "mukaddeme'yi teşkil etmektedir. Dibacenin bazı yerleri terkedilerek naklonunan şu kısmı ayni zamanda yazma hakkında bilbliyografik bir bilgi vermektedir; "Eşrefi mahlûkat .... olan nev'i insan... kesbi tekâsür .... ederek mecmumiyeti milliye heyetine girince ol esbabı mühimmenin vücudu eşeddülhace (t) ve emri husulü hüner ve marifete ve kesreti malûmata vabeste olmakta idüğü... zevatın yakinen malumları olarak cümlesi enval ulum ve fünun-u nafianın ve birefi sanayi-i matbuanın neşri işaası ve elsinei mileli kaleme alınan bazı telifatı müfidenin kendu zebanlarına naklü tercemesi ile ebnayi cinslerinin istiszarı asarı ilmu marifetleri... hususuna devam üzere sa'yü ikdam etmekte olmuşlar ise de nicesinin mürurunda hezar meşak ve âlâm ile olbabda mukziyyülmeram oldukları meşhudülavamdır. Ancak... Sultan Abdülmecid efendimiz hazretlerinin ... kâffei tab'a... larının bilâfarkı temyiz istiksarı asarı fazileti ilmiye ve fenniyelerini... akdemi niyyat buyurduklarına binaen esbabı seadeti ahvali ammenin teksirine medarı kavi olan TASARRUF VF İDAREİ MÜLKİYE ilmine müteallik olarak bazı hükemai müdekkinin marifetiyle keşidei silki sutur olan tasnifatı mufassalanın icmali suretinde cem' ve telfik olunan bir kıt'a mecellenin lisanı türkiye nakli... maddesine mevzuulesas olan nice

Tanzimatı hasenei mülkiyenin ve tensikatı müstahsenei askeriyenin teakubu ihdas ve icabı . . . emrine . . . muvaffakiyeti . . . mülükâneleri celi ve nümayan olub . . . işbu te'lif TASARRUF VE İDAREİ MÜLKİYYE gibi bir ilmi dakikin izahı nükât ve mezayası mevzuundan ibaret olup lâfzan ve ma'nen havi olduğu tavirat ve istilâhatın hak tercemesi her ne kadar ziyadesiyle iltizam . . . olunmuş isede . . . ol babda zaruriyülvuku olan galatatı cehliyenin sureti afv ile mestur buyurulması hususu erbabı daniş ve faziletten niyaz ve reca olunarak . . . „

Dibace kısmında mütercimin ismini muhtevi şu müsecca iki satır vardır;

Abdi mülûkü saltanatı seniye
Aleko Suçu mütercimi kemmâye

Dibace'yi takip eden mukaddeme yazısının asıl müellifi olan Serandi Arşisen tarafından kaleme alınan mukaddemenin Aleko Suçu tarafından yazılmış tercemesini muhtevidir. Anlaşılıyor ki Serandı Arşizen eseri galip bir tahmine göre fransızca yazmış hatta dersleri fransızca vermiştir. "Asitanei saadette kâin Mektebi Tıbbiyei Adliye Muallimlerinden Serenadi Arşizen nam tabibin Devleti Aliyyei Osmaniye hakkında Tasarrufatı Mülkiye usulünü câmi olarak te'lif eylediği bir kıt'a kitabın tercemesidir. „ ile başlayan girişten sonra S. A. in istifade ettiği kaynak hakkında şu malûmat veriliyor: "Tasarrufatı mülkiye ilmi asarı mamuriyet ve refahiyetin mertebe umumii iktisarı garazından ibarettir. Ashabı hayratın cümlesi garazı mezkûrun tahsili husuna iştiraki sa'yü ameleden hali olmayıp sokakta fukaraya birkaç para sadaka veren kimesneler ahvali fakrü fakenin tahfif ve tadili muradında iseler de ekseriya tenbellik ve serserilik haline revac ve takviyet vermekte oldukları aşikâr ve vechi ahsen ile mahalline bezl in'amat niyetinde olarak filvaki sezavarı kerem ve inayet olan evlâdü ayal ashabını araştırmakta olanlar dahi öbürlerinden ziyade netayici hayriye istihsali ile mukziyyülmeram oldukları derkâr olup ancak bunların in'amları her ne kadar kesir ve firavan farz olunursa da cüz'i ve muvakkat bigüne imdad ve iane kabilinden madud olduğu biiştibahtır. Ceneviz eshalisinden talimatı hakimiyesi işbu te'lifi mücmelin inşasına ittihazı esas olunan ROSSi nam muallimi fazıl bir gün TASARRU-

FATI MÜLKİYYE dersine şuru eylediği vakitte bu vechile bastı makal eylemiştir ....„

Yazmanın üç cüz' üzerine kurulmuş olan göğde kısmı şu Bab ve Maddelere ayrılmıştır:

Birinci cüz': Kuvvetli maliyenin teşkil ve istihsali olup beyan beş babdan müteşekkildir:

1) Adedi nüfus cihetiyle vaki olan mamuriyeti mülkiyenin ahvali, 2) kivveti maliyei milliyenin ahvali, 3) ahvali kıymet ve nafiiyetin beyanı, 4) kuvvei müvellidenin ahvali, 5) hüner ve sanayiin ve amal ve hizmetin ahvali.

İkinci cüz; Tevzi ve mukasemeli emvalin ahvalinden bahis ve beş babdan mürekkeptir:

1) Mülkiyeti ariziyenin ve taksimi emlâki arziyenin ahvali. 2) sınnatı destigariyenin ahvali, 3) Alâtı sınaiyenin ahvali; 4) Sınaatı ticariyenin ahvali; 5) mizanı ticaretin ahvali, keza bu babda şu dört ayrı madde vardır: İdhal ve ihracı emvalin ve gümrüklerin ahvali Turukulvuslun, yani teamülâtı ticariyenin teshiline medar olan mevarid ve mesalikin ahvali, Seferi deryanın ahvali, Sikkelerin ahvali).

Üçüncü cüz "Eshabı maliyenin ahvali„ ne dairdir ve dört babdır. 1) Masrufatı umumiyenin ahvali; 2) iradatın ve sarfı harcının ahvali; 3) Ücreti ammalelerin ahvali; 4) Tahtı rüsumat ve tekâlifin ahvali.

Yazmanın son Hateme kısmında müellifin maksadını belirtilmiş görüyoruz: "Mecmuiyeti umumiyeye müteallik olan ulûm ve fununun ileru karakolu makamında olan TASARRUFAT-I MÜLKİYYE ilmi alelumum heyeti müctemiai milel ve ümemin marazı hatara mucipi ilkası olabilen tehlikâtın beyanı ile hakkında bir maişet-i celile-i vesaidenin tevsikini müstelzim olan esbab-ı istianesi maliyetin tarikını göstermekte ve herkes işi millinin maide-i vasiasına hisseyab olmak suretiyle emval-i âmmenin vesalini taksimini ana alıvermekte ve lâyıkiyle anlaşılarak bisıddık velhakkaniye mahalline sarfı ve tevfik olunduğu takdirde nev'i beni ademin hayri umumu bizararlı diğeri şartına mazuulesas bir şekli ahsene tahvilini hodbehod rica edebilmekte ve her milletin kuvayi sınaiyesi ve menfii mecmuiyeti milliyeye tahsis olunan eşyayı maddiye üzerine akli idraki beşerinin derkâr olan kuvvei faaliyesini bir hüsnü nizam

ve rabıtaya idhal etmekte ve usul-ü ilmi mezkûrun lâyıkı üzere sarf ve imali mecmu nâs hakkına eltafı yüsrü maaşın ve mahsini ahlâk ve âdabın ve saadeti ahvali ve avamın delili olmakda olduğuna dair tekrar kalem ile telifi hazırı tekmil ve itmam etmek münasip görülmüştür.„ (Sf. 128) Böylece yazmanın hattat Mehmet Ataullah tarafından yazıldığı kaydiyle biten eser, Tanzimat Türkiyesinde Avrupavari İktisat ilminin yapıcı ve değiştirici, islah edici kudretine karşı beslenen imanı kuvvetli bir üslup ile formülleyerek nihayet bulmaktadır.

İktisadî tefekkür tarihimizin garp ile temastan sonraki safhasının ilk mahsulü sayılan eserin bünyesini tanıttıktan sonra muhtevasını bugünün tarihî ve içtimaî meselelerine bağlamak tecrübesine girişmek faydasız olmayacaktır. Bu gibi meselelerin hepsinden bahsetmek, sizi fazlaca rahatsız edebileceği için belli başlı olanlarına dokunmak istiyorum.

I. İktisat lisanımızın garptan gelen mefhumları nasıl karşıladığını göstermek isteyen bir lisaniyatçı ve bir filoloji alimi için bu yazmanın hususi bir kıymeti vardır. 1838 de verilen bu derslerin Türkçe tercümesini yapan Osmanlı vatandaşı, zamanın Türkçesine son derece hâkim bulunmaktadır. Eserin ele aldığı meselelerden herhangi birinin 1838 deki kültür türkçesi ile 1948 deki kültür Türkçesi tarafından nasıl ifade edildiğini mukayeseli metinlerle göstermek, aradan geçen 110 sene içinde muayyen bir ilim koluna ait ihtilâmların güçlükle ortaya çıkışını, tabii bir tekâmül ile sadeliğe doğru kendini belirtmeğe yarayabilir. Hiç bir zorlama ve hiç bir ilim dışı müteessir olmaksızın vücude gelen bu tekâmül bilhassa üzerinde durulmağa değer.

II. İktisadî hayatımızın garb kapitalizmi ile temastan sonraki meselelerinden başlıcası olan "ziraat mı? sanayi mi?„ problemi hakkında Tasarrufat-ı Mülkiyye'nin ileri sürdüğü fikir, dersleri veren hocanın türk olmamasına rağmen çok manalıdır: "Fünun ve sanayiin talimi ahvali mecmuiyeti milliyemizin şimdiki sureti terkibinde evvel mertebe muallimdir ki..„ Halbuki daha sonraları Mülkiyede ders veren bir ermeni vatandaşımız Ohanes Paşa, liberal telâkkiden mülhem olarak sanaileşmenin imperatorluk için bir zaruret teşkil etmediğini ileri sürmüş, 1908 de Cavid, Ahmet Şuayp ve Rıza Tevfik Beylerin neşret-

tiği bir beyannâmede ayni liberalizm tekrarlanmış idi. Bugünkü Türkiye için de nazarî ve amelî ehemmiyetini muhafaza eden bu problem için, Avrupaî iktisadî tefekkürümüzün ilk vesikası mühim bir tarihî kıymet taşımaktadır.

III. Garb'da kökleri Yunan felsefesine, Eflâtun'a kadar çıkan sosyalizm cereyanı, şarka mahsus yarı dinî, yarı siyasî sosyalizme varır. Ceryanlar istisna edilirse, ilk defa (Tasarrufat-ı Mülkiyye) ile memleketimize girmiş bulunuyor. Bahis mevzuu olan ilk vesika sanaileşmeğe verilen ehemmiyetin, netice olarak, amele meselesini doğuracağına işaret etmektedir: "Azâmî mesail-i mülkiyye ve zamaniyeden ve asabı mecamii umumiyeden madud olan ücret-i amele meselesi mümteniü'l-inhilâl değilse de bir tul zaman dahi mebnay-i mübahase olacağı melhuzdur. Beynelavam iştirâki mal davasında mevzuulesas olan SENSİMONİEN mezhebinin tebası, mecburiyeti milliyenin yaresine gereği gibi vaz'i engüşt eylemişlerse de tel'im-i karha zımnında arz eyledikleri merhem nadiratı zamandan meldud ve bir devayi kahramanî olup vakti vahidde maraz ile marizin zavalini intaç etmekten gayri bir nesney-i müfid değil idi. Mezhebi mezkûrun ashabı mecmuiyeti milliyenin baisi ta'zibi olan sui hali lâyıkı üzere fehm ü istiknah edüp hakikatı keyfiyetini muhadese ve muhaverelerinde ve mükâleme ve mev'izalarında ve kütüp ve te'lifatlarında ve takvim-i vekayilerinde bir meziyeti tefennünü nakabil-i itiraz ile tersim ve tasvir eylemişlerse de ol suihalin mahv ve izalesi... semtine musil bir tariki emin ve mustakim hiç bir mahalde irae etmedikleri ve cemiyeti milliyeye ait nice mesail ve müşkilâtı filvakı hal ve izah eylemişler ve ilmî Tasarrufat-ı Mülkiyye'nin kendu gavrine vasıl olmuşlarsa da hâlâ rûy-i arzda lede'l-istikrar ziham-ı nas ile muhat ve mahsur ve cevyi havaya lede's-suud enzar-ı harisane-i âmme ile manzur olagelen merakib-i seyyaretü'l-havaya, yani balona müşabih ve hemta olup azar azar kabiliyet-i rü'yetten mestur kalmış ve nihayetülemir bulutlar içinde külliyen kaybolmuş ve fimaba'd anları görüp bilmeğe hiçbir ferdin müsadefet ve rağbeti olmadığından bazı aktarı kaideye düşmeğe gitmiş oldukları bedidardır.

İşte Tanzimattan bir sene evvel, 1838 de "Mekteb-i Tıbbıye-i Adliye„ de okutulan iktisat derslerini ihtiva eden bu

çok mühim yazmanın muhtevası, bugünkü iktisadî tefekkürümüz zâviyesinden bağlı bulunabileceği tarihî ve ictimaî meselelerden bir kaçı bundan ibarettir.

Türk tarih ilmi ve ona müstenit Türk tarih felsefesi, Tanzimat denen ve 1839'dan haylı önceki zamanlarla sonraki devreleri ihtiva eden mühim dönüm noktasının iktisadî dünya görüşü tebeddülünü, iktisadî realitenin kavranışında eski şarkvarî İlm-i tedbir-i menzil telâkkisinden çok başka bir düşüncenin zuhurunu tetkik ettiği zaman şimdiki araştırmalarımıza göre ilk olduğu anlaşılan Tasarrufat-ı Mülkiyye'ye büyük bir ehemmiyet vermek mecburiyetinde kalacaktır. Bunun yanında gerek Serandi Arşizen ile mütercimi Aleko'nun hal tercümelerine, gerek tıbbî tedrisat için kurulmuş müessesede iktisat tedrisatının yapılmasını icabettiren ve o günün maarif siyaseti ile alâkalı sebeplere ait bilgilerin kültür tarihçilerimizin himmetinden beklendiğini burada zikretmek istiyorum.

ALİ CANİB YÖNTEM (*Türk Tarih Kurumu Üyesi*), **Rami Mehmed Paşa'nın Sulhnâmesi:**

Rami Mehmed Paşa XVII. asrın ortalarına doğru doğmuş, bir İstanbul çocuğudur. Divân-ı Hümâyun Kaleminden yetişmedir. Mühim vazifelerde bulunmuş, nihayet reis-ülküttablık'ta, yani hariciye nâzırlığı ve sonra sadrazamlık etmiş, zeki, fatin, âlim bir adamdır. İlk gençliği pek derbeder geçmiş, sonra devrin üstad şairi meşhur Urfa'lı Nabi'ye intisap ederek, onun himayesiyle edebiyattaki istidadını kuvvetlendirmiş, zamanının benâm şairlerinden biri olmuştur. Hadikat-ül-Vüzera sahibi Osmanzâde Taib — ki devrinde Reis-üş-şüarâ unvanını almıştır — kolay kolay kimseyi beğenmediği halde onun için:

کورمەدم بن رامی پاشا کبی بر حاضر جواب
هر سوزی ضرب المثل هر نکتەسی فصل الخطاب

demiştir.

Biz, bu tebliğimizde onun hayatından ve edebiyattaki mevkiinden bahsedecek değiliz. Şimdiye kadar nasılsa mensi kalmış bir bergüzarını tavsif edeceğiz. Bu bergüzar fevkalâde tarihî kıymeti haiz bir vesikadır. Şöyle ki:

Amcazâde Hüseyin Paşa sadr-ı âzam iken, yıllardan beri kendileriyle harb etmekte olduğumuz Nemse, Leh, Venedik ve Rusya ile müsalâha etmek tasavvur edildi. Bu işe reis-ül-küttab olan Rami Mehmed Efendi memur oldu. Hatt-ı Hümâyunlar'da "Mahrem-i esrar-ı Devlet„ unvaniyle yâdedilen İskerletzâde Kirici Aleksandra da Efendiye Terfik edildi. 1110 - 1699 yılı esnasında Macaristan'da kendi hududumuz içinde Karlofca'da uzun müzakerelerden sonra sulh imzalandı. Sonradan, Vak'anüvis Raşid, sulh şartlarını madde madde kaydetmekle beraber müzakerelerin nasıl cereyan ettiğinden bahsetmez. Hammer bahseder, Rami Paşa'nın sükûtîliğini anlatarak, bilhasa hudut mes'elelerinin müzakeresi esnasında âdetâ lâkayt ve sâmit durduğunu, Avrupalıların intibalarına göre kaydetmekle beraber — Osmanlı şiir ve edebiyatına vukufu, ona Rami Paşa'nın liyakatini takdir ettirdiği için — bu sükûtun, Efendi'nin cehaletinden değil, vekar ve temkininden ileri geldiğini müdafaaten söylemeği ihmal etmez. Bugün artık elimizde olan Rami Paşa'nın Sulhnâmesi sayesinde müzakerelerin nasıl cereyan ettiğini, mutavassıt İngiliz ve Felemenk elçileriyle Nemse, Leh, Venedik, Rus murahhaslarının neler söylediğini, murahhaslarımızın onlara ne yolda cevap verdiğini, Türk hukukunu nasıl müdafaa ettiğini — hem de — günü gününe öğreniyoruz.

*
* *

"Müzakere Ruznâmesi„ diyebileceğimiz bu eserin İstanbul'da iki nüshasını gördüm. Biri, Millet Kütüphânesi'nin Reşid Efendi kısmında 685 numarada kayıtlıdır. Kalın ve okunaklı bir talik ile kaleme alınmıştır. 93 varak, yani 186 sayfadır. Öteki nüsha Üniversite Kütüphânesi'nin Tarih Yazmaları kısmında 268 numarada kayıtlıdır. Bu da, fakat daha ince bir talikle yazılmıştır. 101 varak, yani 202 sayfadır. Reşid Efendi nüshasının zahrında "Vekayi-i Sulhiyye„, Üniversite nüshasında "Sulhnâme„ diye yazılıdır. Metinde esere bir isim verildiği görülmüyor. Yalnız mukaddimede (burayı bugünün ifadesine yaklaştırıyorum) şöyle deniliyor : "Nemse kıralı ve müttefikleriyle on altı yıldan beri devam eden harp esnasında vukua gelen ahval, erbabınca ve tafsilen yazılmıştır. Fakat bu 1110 yılında Allahın inayetiyle sulh ü salâh

açılmış, murahhaslar arasında müzakereler cereyan etmiş, ve nihayet sulh imzalanmış olduğu halde, bu hususlaki hakikatler anlatılmamıştır. İşte ben baştan sonuna kadar bu müzakere ve münakaşaları, mektupları, süslemiyerek, olduğu gibi meclis be meclis, nasıl olmuşsa öylece kaydettim„. Muharrir, önce, harbin bir hülâsasını yapıyor, sonra İstanbul'daki İngiliz elçisinin, Amcazâde'ye başvurarak: "Kıralımın Devlet-i Osmaniyye'ye sadakati malûmdur. Nemse ile de dosttur. İki taraftan bunca adam telef olmaktadır. Bu revâ değildir„ dediğini yazıyor. Gene bu mukaddimeden anlıyoruz ki Sadr-ı âzam, elçiyi Reis-ül-küttab Rami Efendi'ye gönderiyor, Efendi, Terceman İskerletzâde ile birlikte elçiyle ilk celseyi akdediyorlar. Elçi diyor ki: "Kıralım beni Nemse Çasarına gönderdi. O, alâhalihî yani herkesin elindeki toprak elinde kalması şartiyle sulha rıza gösterdi. Sonra buraya geldim. Size başvurdum. Hâlâ tam bir cevap alamadım. Son sözünüz nedir. İsterseniz bu şartla, yani alâhalihî şartiyle tavassut edeyim. Razı olmazsanız, bu yıl Avrupa Hükûmetleri arasında sulh ü salâh olduğu için ittifak edecekler. Zaten Tamaşıvar muhasara altındadır. Hep birlikte hücum edip orasını alabilirler. Bundan başka Belgrad'ı almağı kararlaştırmışlardır. Karadan zahîre nakli müşküldür. Tuna'ya da sahip olurlarsa yapageldiğiniz nakliyat tamamen durur. Neticede bütün toprakları kaybedersiniz„. İkinci toplantıda İngiliz elçisi şu şartı ileri sürüyor: "Leh ve Venedik, Nemse'nin müttefikleridir, onlar ayrı tutulamaz, her üçüyle müsalâha edilmek icab eder„. Bunun üzerine Rami Efendi, celseye nihayet veriyor, keyfiyeti sadr-ı âzama bildiriyor.

Mes'ele mühim. O aralık İstanbul'a gelmiş olan Kırım hanı Selim Giray Han da dahil olmak üzere Şeyh-ul-islâm Feyzullah Efendi, Rumeli kadıaskeri Abdullah Efendi Anadolu kadıaskeri Mehmed Efendi, Yeniçeri Ağası İbrahim Paşa, Kul kethüdası İbrahim ağa (defeat ile) toplanıyorlar. Neticede düşmanların bu ittifakı karşısında sulhdan başka çare kalmadığına karar veriliyor. Bu altı zat kalemleriyle imza ederek, ayrıca mühürlerini basarak bir "mahzar„ takdim ediyorlar. İradesi çıkıyor. Sadr-ı âzam elçiyi huzuruna çağırıyor, İngiliz kıralına hitaben bir mektup tevdi ediyor. Bu mektubun sureti — bu

sulh esnasında teati edilen bütün mektupların sureti gibi — eserde münderiçtir. Bugünkü ifadeyle şöyle hülâsa edilebilir:

"Elçinize şimdiye kadar cevap verilmeyişi alâhalihî kavlinin saltanat namusuna uygun olmadığı içindir. Çasar, bu iş için makul maddelere rağbet etmemiştir. Bundan dolayı onun barışa ciddî surette istekli olmadığı anlaşıldı. Sefiriniz tekrar bana geldi, ben de pâdişahıma keyfiyetti arzettim. Biz de kan dökülmesine tarafdar değiliz. İnşaallah iki taraf murahhasları bir araya gelir, sulh işini yoluna korlar„.

Bunu müteakip kaleme alınan kaime — Felemenk elçisi de İngiliz elçisine iltihak ettiğinden — hem onlara, hem de onların delâletiyle müttefiklere sunulmuştur. Rami Paşa'nın Sulhnâme'de işaret ettiğine göre "Devletin esrarı belli edilmemek için gûya Osmanlı hükûmetinin istekleri„ diye bir takım şartlar ileri sürülmüştür. Bu kaime'nin de hülâsası şudur: "Herkesin elindeki elinde kalsın amma Erdel kalelerindeki Nemse askeri çekilsin, kaleler memleket ayanına teslim edilsin, Temaşıvar civarında Nemseliler tarafından yeni kaleler yapılmasın. Bunların reâyâsı şimdiye kadar vergilerini nereye ve nasıl veriyorlarsa yine öyle versinler. Lehliler ile de eski hudut üzerinde dostluk yenilensin. Venediklilerle de alâhalihî kavli üzere barış yapılsın, mutavassıtların da reylerinin inzimamiyle hududun düzelmesi için münasip bazı kaleler boşaltılsın veya yıkılsın„.

Elçi, bu mektubu ve kaimeyi alarak İngiltere'ye göndermiştir.

Bundan sonra gelen giden mektuplar arasında en mühimmi, Nemse Çasarının izin ve tenbihi ile Başmurahhasın Türkiye'deki Felemenk sefirine Viyana'dan gönderdiğidir. Bu mektubun hülâsası şudur: "Son muharebeler, bundan evvelki mülâyim mülâhazaları ve verilen sözleri değiştirecek kuvvetli sebeplerdir. Fakat sulh için gösterdiğiniz samimiyet yine evvelki fikirlerimizde devama bâis olmaktadır. Sulha razıyız. Ancak "alâhalihî„ şartı karar altına alınmadıkça hiç bir şey yapılamaz. Bu işte Rusya da ihmal edilmemelidir„.

Rami Paşa diyor ki:

"Bu mektubun mazmunu mağrurane olduğu için bir kaç gün elçilere cevap verilmedi. Bir gün İngiliz elçisi, Nemse

başmurahhasından kendisine gelen mektubu getirdi: "Sadr-ı âzâmın da manzuru olsun, mülâyimdir. Zaten sulh ağır iştir„ dedi.

Paşa'nın ruznâme arasına koyduğu bu mektupta "alâhalihî„ kaydı tekrarlanıyor, yalnız teferruat üzerinde konuşulabileceği ilâve ediliyor. Sadr-ı âzam, "Peki, Moskoflar da iştirak etsin. Padişahımız muvafakat ediyor. Fakat, her şeyden evvel, bu adamların elinde resmî ruhsatnâmeleri var mı? Yoksa, akd-i sulha murahhas olmayanlara devlet esrarından bahsedilemez„ diyor. Bunun üzerine bütün murahhaslara, hükümdarları tarafından verilmiş ruhsatnameler, yine mutavassıtlar vasıtasiyle bize tebliğ ediliyor ki Rami Paşa, bunların birer suretini eserine koymuştur. Hepsinde "alâhalihî„ kaydı itina ile zikredilmektedir. Bunların tarihleri: 20 Zilhicce 1109, yani 13 Haziran 1698 dir.

Biz çâr ü nâçâr rıza gösteriyoruz. Fakat bir taraftan da askerî hazırlıklara devam ediyoruz. Osmanlı hükûmeti de murahhaslarının eline "temessük„ veriyor. Bunda: "Ma'kul gördüğünüz hususlarda tereddüt etmeyiniz, her ne makbulünüz olursa Devlet-i Aliyyenin dahi makbulü olup hilâfı irtikâp olunmak ihtimali yoktur„ denilmektedir. Tarihi 12 Muharrem 1110 = 5 Temmuz 1698. Bu temessük mutavassıtlara, yani İngiliz ve Felemenk elçilerine tevdi ediliyor.

Rami Paşa, bundan sonra eserine şahsî bir mütalea ilâve ediyor: "Evvelce Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa sadr-ı âzam iken Kandiye kalesi iki yıl yaz kış muhasara edilip Venedikliler, nâçâr vire ile musalaha isteyince Fazıl Ahmed Paşa hemen rıza göstermişti. Halbuki o zaman muharip tek başına Venediklilerdi. Asker, hazine, reâyâ, kuvvet ve intizam üzere idi. Şimdi ise dört kuvvetli düşman müttefikan hareket ediyorlar. Bu vaziyet karşısında sulhtan başka çare kalmamıştır„ diyor.

Bu aralık te'kiden yeni bir ferman sâdır olmuştur; murahhaslarımıza hitap eden bu fermanda "her ne kabul ederseniz makbul-i hümâyunumdur„ deniliyor.

Nihayet elçiler, hududa hareket ediyorlar. Biz, mükâlemelerin bizim toprağımız içinde ve çadırlarda cereyan etmesini istiyoruz. Nemseliler kendi memleketlerine nakil tasavvurundadırlar. İngiliz murahhası: "Önümüz kış. Kardan yağmurdan

müteessir oluruz. Hele ben ihtiyarım, soğuğa tahammül edemem„ gibi itirazlarda bulunuyor. Rami Paşa: "Çadırlarımız, obalarımız oda gibidir, mahfuzdur, icabında kerestelerimiz de hazır. Dülgerlerimiz çok. Derhal bina da inşa edebiliriz„ cevabını veriyor. İnat başlıyor. Rami Paşa: "Bu kadar palangalarımız var. Buralarda tesisat yapılabilir. Biz sulhun kendi topraklarımızda olmasını kat'iyyen isteriz„ diyor. Neticede razı oluyorlar. Bütün bunları burada söylemekliğime sebep, eserin teferruata kadar tafsilâtı havi olduğunu arzetmektir.

Mutavassıtlar, karşı tarafla yüzyüze görüşmek için müsaade istiyorlar. Biz de bunda artık bir mahzur görmüyoruz, sadr-ı âzam müsaade etmekle beraber kendilerine şu sözleri söylüyor: "Avn-i Hakla Devlet-i aliyyenin kudreti onlarca da bilinmektedir. Kuvvetimizi hergün karada denizde arttırıyoruz. Onlar ittifaklarına pek aldanmasınlar Kendi kuvvetine güvenmek, iânetle kuvvetlenmekten daha mühimdir„.

Cümlenin ittifakiyle, mükâleme Karloviçe'de, yani Karlofça'da başlıyor. İlk toplanış: 9 Cümadelulâ 1110.

Rami Paşa bu fasılda içtimaın manzarasını tasvir eder: önce, İngiliz Murahhası bir nutuk irad etmiştir. Buna Nemseliler ve Türkler cevap vermiştir. Sonra Nemse murahhası ayağa kalkıyor. Türklere hitap ediyor:

— Bu işin husulü için mulâhazanız ne ise bildiriniz, biz de fikir ve mülâhazamızı söyliyelim.

Türk murahhası:

— Alâhalihî kavlinin sizce murad edildiği malûmumuzdur. Devlet-i Aliyye de bazı yerlerin boşaltılması veya yıkılmasını istiyor. Bu husus evvelce verdiğimiz kaimede yazılıdır. Tafsile hacet yok.

Nemseliler, bu söze aldırış etmiyorlar, kendi düşüncelerinin tafsiline geçiyorlar. Diyorlar ki:

— Hudud nasıl olmalıdır, bunun biz hartasını yaptık. Bakınız, anlarsınız. Tayin ettiğimiz hudut, iki tarafın işine ve dostluğun te'kidine uygundur.

Rami Paşa, eserinde diyor ki, Nemselilerin kasdettikleri manaya tebessüm ettik ve dedik ki:

— Aramızda kelime münakaşası olmasın, maksadlarımız

birdir. Ancak bizim göstereceğimiz yol, kaideye ve işin kolayca halline daha uygundur. Vâkıa, esas hududun tayinidir, ama bunun için önce kaleler ve vilâyetler ahvali konuşulmalıdır. Sonra, hudut kendiliğinden meydana çıkar. Yani serhaddin bir ucundan her yerin vaziyeti görüşüle görüşüle madde madde karar altına alınarak öbür ucuna kadar gidilirse akd-i maslahat kolaylaşır, düşününüz, hangi teklif daha uygundur.

Rami Paşa diyor ki: "Bu teklifimizi kabul, İngiliz ve Felemenk murahhasları da bu kararı tesbit ettiler.,,

Paşa'nın bu izahatı, hudud mes'elesi ortaya atılınca bizim murahhaslarımızın sükût ettiklerine dair olan rivayeti tekzip etmektedir.

***

Eserin tavsifi için şimdi arzedeceğim nokta daha mühimdir:

İkinci mükâleme: 9 Ca, Sene: 1110

Nemse murahhası:

— Bizim sizinle söyleşecek çok sözümüz yok, elde temessükünüz var: herkesin elindeki kalacak.

Türk murahhası:

— Temessükteki esas, mutlak değildir, bazı şartlarla kayıtlıdır. Sizin de bu şartlara riayet etmenizi isteriz, temessükte boşaltmak ve yıkmak sözü dahi vardır. Bu, mutavassıtlara da bildirildi.

Nemseliler, bu şartları bilmemezlikten geliyorlar, Rami Paşa diyor ki: "Düşman kavi.. Mutavassıtlar da onlara müzahir,..,,. Bu oturumda dikkate şayan sahneler olmuştur. Nemse Murahhası hiddetle şunları söylüyor:

— Sizde bir kale var: Tamışvar. Bizde on.. Bunları bize yıktırtıp da bütün eyaleti elimizden almak istiyorsunuz.

Türk cevap veriyor:

— Tamışvar, muazzam bir kaledir. Sizin kale diye adlandırdığınız yerler küçük küçük palangalardan ibarettir. İçlerinde yüzer nefer cenkci yoktur. Erdel hususunda biz size muvafakat ettik. Siz de Tamışvar eyaleti mes'elesinde bize uymalısınız.

Nemseli:

— Siz askerle alamadığınız yerleri söz kuvvetiyle almak istiyorsunuz. Boşaltmak ve yıkmak gibi şeyler mürüvvete bağlıdır, bir borç değildir. Ancak dostlukla olabilir. Bu başka başka şeyleri birbirine karıştırmamalıyız. Tamışvar kalesi sizdedir amma bütün Tamışvar eyaleti bizdedir. Hele esası kabul edelim, elimizde ve elinizde kalacak yerler belli olsun, bu teferruata ait teklifinizi sonra mülâyim sözlerle konuşabiliriz.

Mutavassıtlar:

— Geliniz, bu mübarek işi yüz üstü bırakmıyalım, kolaylık tarafına gidelim.

Bunun üzerine meclis tatil ediliyor, herkes çadırına gidiyor; yine mutavassıtların davetiyle toplanılıyor. Rami Paşa eserinde "Bir neticeye varılamadı. Gece de uyuyamadık. Münasip ve muvafık vecheleri düşünmekle vakit geçirdik ...„ diyor.

Ertesi günü üçüncü mükâleme oluyor: Uzun pazarlıklara girişiliyor. Neticede Tamışvar eyaleti hakkındaki isteklerimiz kısmen hasıl oluyor.

Bir gün sonra başlayan dördüncü mükâleme, pek mühimdir ve Rami'nin dirayetine delildir: Nemseliler, Tamışvar eyaletinden geçen ırmakların müstakillen kendilerinde kalmasını ileri sürüyorlar. Bu kabul edildiği takdirde Tamışvar reayası sudan mahrum kalacak. Türk murahhası diyor ki:

— Aramızda bu son niza' neden zuhûr etti? Düşündük bulamadık. Buralarda oturan tabaamız sulardan nasıl mahrum edilir? su içmesinler mi?

— Yok, böyle bir şey söylemedik, insan ve hayvanatı sulardan menetmiyoruz.

— Balık tutup yemesinler mi?

— Hayır, balık da avlayabilirler.

— Pek âlâ, ekmeksiz balık yenir mi? Su kenarlarındaki değirmenler ne olacak?.. Netice: Toprağa ve sınıra müteallik niza' halledildiyor.

***

Zamanınızı daha fazla almayayım. Maruzatımla eserin ehemmiyetini belirtmiş olduğumu sanıyorum. Kurumumuz bu nadide tarih vesikasını neşre himmet ederse — ki çok ümid ediyorum — Karlofça muahedesi hakkında tarih meraklıları, yeni yeni malûmat elde edeceklerdir.

FUAD EZGÜ (*İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Asistanı*), **XIX. yüzyıl sonlarında Türkiye - Amerika Birleşik Devletleri siyasî münasebetleri:**

[Tebliğ gelmemiştir.]

NEBAHAT TÖZEREN (*Bursa II. Ortaokul Tarih Öğretmeni*), **Türkiye'de ecnebilerin mülk edinmeleri:**

I. Tanzimattan evvel

Türkiye'de ecnebiler kapitulationlarla birçok haklar elde etmiş oldukları halde uzun zaman emlâke tasarruf hakkına nail olamadılar. Bunun sebebi daha doğrusu sebepleri nedir ?

1. Fıkıh ahkâmına göre İslâm dârı ve harp dârı olmak üzere iki dâr vardır. İslâm dârında Müslümanlarla zimmî denilen gayr-ı müslim tebaa bulunur. Bunlardan başka bir de harp dârından âman ile İslâm dârına girmiş olup müste'min adını ve hukukunu elde etmiş bulunan kimseler vardır ki harp dârına mensup gayr-ı müslimlerdir. Harp dârına mensup olanlardan âmana nail olmıyanlar ne bu adı taşıyabilirler ne de müste'minlerin haiz oldukları haklara malik olabilirlerdi. Şu halde müste'minler müslümanlarla barış halinde olarak İslâm memleketlerinde muvakkat bir zaman için oturan gayr-ı müslim ecnebilerden ibarettir. Bunlara bir takım haklar tanılırdı. Fakat toprak mülkiyetini elde edemezlerdi. Fıkıh ahkâmına göre toprak mülkiyetini elde etmek o toprakta ikameti ihtiyar etmek demek olup, müste'minin ise İslâm tabiiyetine geçmedikçe İslâm memleketlerinde ikametine cevaz verilmezdi. Muayyen bir müddet oturabilirse o müddet bitince ya memleketi terke, yahut zimmeti ihtiyara mecbur oldurdu. Toprak satın almak ve ona temellük etmek demek onunla bağlılık tesis etmek suretiyle o toprakta ikameti ihtiyar etmek demek olurdu. Osmanlılar devrinde fıkhın bu kat'î esaslarına binaen dost ecnebilere gayrımenkule tasarruf hakkı tanınmamıştı.

2. Diğer taraftan yabancı dost hükûmetler de o zamanki derebeylik akidelerine uyarak kendi tebaalarının bilhassa Osmanlı ülkesinde yerleşmesine ve yerleşmeye delâlet eden muameleleere girişmesine müsaade etmezlerdi. Derebeylik esaslarına

göre yabancı bir toprakta muayyen bir müddetten fazla ikamet ihtiyar edilmesi tabiiyet değiştirmeye müncer olan bir hareket telakki edildiği ve hükûmetler ise kendi hâkimiyetlerini tebaaları üzerinde muhafaza ve idame etmek hususunda kıskanç davrandıkları cihetle hâkimiyetlerine nihayet verecek olan böyle uzun müddet ikametten men'edecek hükümler vaz'etmişlerdi. Meselâ, şer'-i şerîfin bu hususiaki ahkâmını bilen Fransız hükûmeti 1649'da tebaasının Türkiye'de emval-i gayr-ı menkule almasını men'etmişti. 1781 tarihli emirnâmedeki bu memnuiyet tecdid ve tasdik edilerek ticaret yapanlar bir dereceye kadar müstesna tutulmuştu [1]. Bütün Orta zamana hâkim olan derebeylik zihniyeti bazı memleketlerde XVIII. asırda, bazılarında ise XIX. asır ortalarına kadar devam etmiş, bilhassa bu hakların bakiyeleri Fransa'da 1789'da ortadan kalkmıştır. İşte toprağın o devirlerde oynadığı bu mühim siyasî rol dolayısiyle ne Osmanlılar ecnebilerin, ecnebi kalmak şartiyle gayr-ı menkule tasarruflarına müsaade etmişler ne de yabancı dost devletler kendi tebaalarından mahrumiyeti istilzam edecek olan böyle bir maddeye rağbet göstermişlerdir. Bu yüzden ecnebiler doğrudan doğruya gayr-ı menkul tasarrufuna imkân bulamamışlardır. Ancak muvazaa tarikiyle gayr-ı menkule tasarruf edebiliyorlardı. Yani bir zimmînin uhdesinde göstermek suretiyle gayr-ı menkul satın alıyorlar ve o zimmîyi gayr-ı menkulün kıymeti nisbetinde borçlandıracak bir senet tanzim ediyorlardı.

II. Tanzimat devri

Tanzimat devrinde ecnebilere gayrimenkule tasarruf selâhiyeti bahşolundu. Bunun sebebi ne olabilir? 1867 tarihli kanun — ki buna "1284 Safer kanunu„ denilir — mucibince ve buna merbut protokolu imzalamak şartiyle mülkiyet hakkının yabancılara bahşedilmesinde yalnız siyasî sebep yoktur. 1856 Gülhane hattında "Emlâkin bey' ve furuhtu ve tasarrufu hakkındaki kavaninin kâffe-i tebaa için müsavi olduğundan kavanin-i devlete ve nizamat-ı, zabıta-i belediyeye ittıba ve imtisal etmek ve asıl yerli ahalinin verdikleri tekâlifi vermek üzere hükûmet-i Osmaniye ile düvel-i ecnebiye beyninde yapılacak suret-i tanzimeden sonra ecnebiyeye dahi tasarruf-ı emlâk

[1] Ali Reşad'ın Kapitülasyonlar tercümesi, s. 236.

müsaadesi verilecektir„ diye vukubulan vâdin o zaman akdedilmesi mutasavver olan Paris muahedesinde mühim bir rol oynaması varid-i hatır olur. Bu siyasî sebep ehemmiyeti haizdir. Ancak buna yabancı hükûmetlerin rağbet göstermesi şarttır. Onlar acaba hangi sebeplerle buna rağbet gösterdiler; bizim de bu hakkı tanımakta yalnız siyasî menfaatimiz mi vardır? Diyoruz ki o zamana ait tarih vesikalarının tetkikinden bu hususta yalnız siyasî sebeplerin rol oynamadığı anlaşılıyor. İktisadî amiller içtimaî amiller ve bizim için malî ihtiyaçlar ve garblılarla sıklaşmış olan münasebetler bu noktada tesir icra etmiştir. Osmanlı ülkesinde yabancıların gayr-ı menkule tasarruf selâhiyetleri dünya alanında büyük bir inkılâbın ifadesidir. O tarihlerde Avrupa'da ciddî bir inkılâb husule gelmiştir. Orta çağ akidelerinin derebeylik esaslarının bekayasına artık büsbütün son verilerek toprakla insan arasındaki siyasî ve iktisadî bağ bir nevi işareti tazammun edip siyasî ve iktisadî bedihiyeti istilzam eyleyen bu rabıta büsbütün çözüldü. Ferdler Avrupa'nın her yerinde toprak mülkiyetine ve dilediği toprakta çalışmak ve dilediği yere hicret etmek yetkisine nail oldu. Nitekim toprakla ilgisini kesen köylüler şehirlere, işçiye ihtiyacı olan sanayi merkezlerine koşuşmaya başladılar. Sanayi tekniğinde de mühim bir inkılâb olmuştur. Alât ve edevatın ve makinaların gittikçe tekemmül ettiğini imalâtta olduğu kadar maden işletmelerinde de büyük bir tahavvül ve terakki husule geldiğini görürüz. Bunlara bir de milletler ve insanlar arasındaki münasebetleri değiştirmiş ve adâlet üzerinde tesirler vücude getirmiş olan ve eski hayat tarzını ortadan kaldırıp inziva halinde hususiyetlerini muhafaza etmiş cemiyetlerle içtimaî zümrelerin muttarid bir hale ve ayni seviyeye varmasına hizmet etmiş bulunan kara ve deniz münakalâtındaki terakki ve tekemmülü ilâve etmelidir. Bu inkılâp bankacılıkta da bir gelişme vücude getirmiş ve büyük sermayelerin vücud bulmasına yardım etmiştir. 1848 yılına kadar tedavülde bulunan meskûkâtın miktarı pek az olduğu için böyle muazzam bir iktisadî rejimi besliyemezdi. 1847'de Kaliforniya'da, 1851'de Avusturalya'nın Viktorya eyaletinde, 1853'de Yeni Zelanda'da da altun madeni bulundu; 1860'da altun istihsalâtı sekiz dokuz yüz milyon raddesinde tahmin edilmekte idi. Bundan en çok

faydalanan İngiltere ile Fransa idi. Bununla beraber altun miktarının artması % 40—50 derecesinde yiyecek maddelerinin, % 30 ve 60 raddesinde iptidaî maddelerin fiyatlarında bir yükselme husule getirdi. Nakit miktarının artmasiyle beraber bankanot ve kâğıt paraların tedavülü de ziyadeleşti. Banknot çıkaran bankalarda bir gelişme vukua geldi. Kısaca söylediğimiz bu iktisadî ve malî inkilâp milletler arasındaki münasebetleri çoğalttığı gibi büyük sermayeler için de faaliyet sahaları aramak lüzumunu hasıl etti [1].

Garp memleketlerinin günden güne artan istihsallerine mahreç bulmak, müstehlik ve alıcı bulmak zarureti karşısında müstemlekecilik tabiatiyle gelişti. İktisadiyat evrensel bir duruma girdi; işte bu sebeplerden dolayı Garplılar Türkiye'de gayr-ı menkul tasarrufuna rağbet göstermiye başladılar.

Osmanlı hükûmetinin de bu hakkı ecnebilere vermekte iktisadî ve malî menfaati vardır. Çünkü malî müzayakası, muhtelif vesilelerle ortaya çıkıyor ve bu müzayakadan kurtulmak için bir takım olur olmaz çarelere başvuruluyordu. Meselâ "Türkiye ve Tanzimat„ müellifinin dediği gibi, bir aralık "hazinenin müzayakası son dereceye varmıştı; hükûmetin vergileri, sarraflar vasıtasiyle cibayet ettirmesine ve varidattan en mühim kısmını bunlara bırakmasına itiraz olunuyordu [2]. Bütün âmme hizmetlerini alt üst edecek derecede vahim olan malî buhranı hakikî sebepleri aslâ aratılmıyordu. Buhran başlıca üç sebepten neşet ediyordu: Meskûkât-ı magşuşenin ve karşılığında hiç bir teminat gösterilmiyen kaimelerin tedavüle çıkarılması ciddî bir bütçenin yokluğu, yani hükûmet varidatının sarf ve istimalinde hiç bir usule riayet edilmemesi ve devletin gelir ve

[1] Charles H. Pouthas, Démocraties et capitalisme 1848—1860, s. 193 - 228.

[2] Gülhane hattında aynen şöyle denilmektedir:

«Bir devlet muhafaza-ı memaliki için elbette asker ve leşkere ve sair mesarîf-i muktezivyeye muhtaç olarak bu ise akçe ile idare olunacağına ve akçe dahi tebaanın vergisi ile hasıl olacağına binaen bunun dahi bir hüsn-i suretine bakılmak ehem olup eğerçi mukaddemlerde varidat zann olunmuş olan yed-i vahid beliyyesinden lehülhamd memalik-i mahrusamız ahalisi bundan evvelce kurtulmuş ise de alât-ı tahribiyyeden olup hiç bir vakit de semere-i nafiası görülemiyen iltizamat-ı muzırrası elyevm cari olarak.....».

giderleri arasında muvazeneyi temine medar olan intizamın bulunmaması„ [1].

Hükûmetin, malî muzayaka dolayısiyle başvurduğu muhtelif çareler arasında ecnebi istikrazı da vardır. İlk istikraz 1854 yılında Türkiye'nin Rusya ile harp ettiği sıralarda yapılmıştır. 1841 muahedesinde miktarı tespit edilmiş olan Mısır vergisi karşılık gösterilmek şartiyle 5.000.000 İngiliz liralık istikraz aktedildi. 1855 ve 1858 de bir istikraz daha akdolundu. 1860 da bir istikraz daha akdedilmek istenildiği esnada : haricî istikraz ile "Konsolide„ denilen esham-ı cedide ve kaime ve Galata sarraflarının alacağı ve hazine tahvilleri vergiler ve dalgalı borçlar tutarı yediyüz yetmiş dört milyon franga baliğ oluyordu. 1860'da Bab-ı âli istediği istikrazı akdedebilmek için yabancı sermayedarlara emniyet verecek bir takım tedbirler ittihaz etti. Bu arada bir de hakikî bir bütce hazırlamak üzere bir yüksek malî meclis teşekkül etti. "İngiliz hükûmeti, hazinenin gelirini arttıracak bazı tedbirleri havi bir projeyi Bab-ı âliye tebliğ etti. İngiltere'ye nazaran ecnebilerin devlete ait emlâki satın alabilmeleri veya kiralayabilmeleri lâzımdı. Bu emlâk Osmanlı memurlardan mürekkep bir komisyon marifetiyle satılacak veya kiralanacaktı. Bu emlâk karşılık gösterilmek üzere tahvilât çıkarılacak, re'sülmali ödenemiyecek olan devlet borcu, özel varidat karşılık gösterilerek muntazam borca tahvil olunacaktı. Diğer taraftan vakıf emlâk usulünde değişiklik yapılması ve maliye idaresi beynelmilel bir komisyonun mürakabesi altına konması teklif ediliyordu„ [2]. İngiliz projesi Bab-ı âlice kabul edilmedi, hattâ yüksek malî meclise üç ecnebi delege alınarak faaliyete başlanıldığı halde meclisin çalışmalarından iyi bir netice alınamadı.

Bir çok güçlüklerle ancak Fransa'dan istikraz yapılabildi. Malî meselelerin tanzimine hâdim olmak üzere 1845 tarihinde "Dersaâdet bankası„ adı ile bir banka vücûda getirilmişti. 1856 fermanının 24 ve 25 inci bendinde "Devlet-i Aliyyenin tashih-i usul-i sikke ile umur-ı maliyesine itibar verecek banka misüllü şeyler yapılıp memalik-i mahrusa-î şâhânemin menba-ı servet-i maddiyyesi olan hususata iktiza eden sermayelerin

[1] Ed. Engelhard, La Turquie et le Tanzimat, s. 99; Tercümesi, s. 92.
[2] Türkiye ve Tanzimat, s. 165-166; Tercümesi, s. 144-146.

tayini ile ve mahsulât-ı memalik-i şâhânemin nakli için icab eden turuk ve cedavilün küşadı ile emr-i ziraat ve ticaretin tevsiine hail olan esbabın men'i ile teshilât-ı sahîhenin icra olunması ve bunun için Avrupa'nın maarif ve ulûm ve sermayesinden istifadeye bakılması esbabının biletraf mütaleası ile peyderpey mevki-i icraya konulması„ denilmiş olduğuna göre banka açmak meselesinin islâhat programı içine girdiği meydandadır. Bu hususta hükûmete muhtelif teklif yapılmış ve içlerinden İngiliz teklifi kabul edilmiştir. Bunun üzerine 1856 tarihinde Ottoman Bank adı ile 500 000 İngiliz lira sermayesi ve Londra'da merkezi olan bir banka küşad edildi. Bu bankanın İstanbul'da, İzmir'de ve daha birkaç yerde şubeleri çalışmakta idi. Tabiidir ki böyle bir banka, hükûmete gereken yardımı yapamıyordu. Nihayet 1863 yılında bir ferman ile Devlet bankası olarak Osmanlı bankasının (Banque Impériale Ottomane) tesisine tevessül edildi. Bundan sonra bir çok bankalar daha kurulmuştur. Ziraat Bankası da bunlar arasındadır. Görülüyor ki Garp memleketlerinde inkişafa mazhar olan iktisadî inkılâbın Türkiye'de pek tesiri görülmüş ve Osmanlı imparatorluğu camiasında türlü değişiklikler vukuuna sebebiyet vermiştir. Ecnebi memleketlerle münasebetlerimiz sıklaşmış, iktisadî ve ticarî münasebetler, efkâr ve telekkiyat üzerinde mühim tesirler vücude getirmiş; ecnebî kanunları, ecnebî âdet ve teamülleri peyderpey memlekete girmiş, ve Tanzimat denilen Avrupalılaşma hareketi iyiden iyiye gelişmiştir. Artık eski devirlere ait takyidler iç durumda gayr-ı müslim tebaa hakkında olduğu gibi dış durumda da ecnebilerle olan münasebetlerde de ortadan kalkmağa[1] başlamıştır. Yeni bir hukukî, siyasî, iktisadî ve içtimaî devre açılmıştır. İşte ecnebilerin Türkiye'de emlâk sahibi olmalarına müsaade verilmesi bu sebeplerin yani Avrupa ve Türkiye'de vukua gelen inkilâpların ve hissedilen ihtiyaçların neticesidir. Fakat ıslâhat fermanında şartlı olarak vaad edilen bu mülkiyet hakkına dair kanun hemen tanzim edilmeliydi. Yabancılar mütemadiyen sabırsızlık gösteriyordu. Nihayet 1862'de ecnebi elçileri Bab-ı âliye müşterek olarak müracaatla bu vaadi hatırlattılar. Bab-ı âli ancak kapitülas-

[1] A. Du Velay,L'histoire financiére de la Turquie, 1909, s. 126 v. d.

yonlara ait bazı şartlar altında olarak ecnebilerin dileklerini is'af etmeğe hazır olduğunu bildirdi. Hariciye nâzırı Âli Paşa'nın 3 İlkteşrin 1862 tarihli cevabî notasında vaziyet pek güzel îzah edilmiştir. Bab-ı âli gayr-ı menkul tasarrufu hakkının ecnebilere verilmesini geciktirmiş olan sebeplerin elçilerce de malûm olduğunu ve diğer milletlerle münasebetlerine karşılıklı olarak aynı prensiplerin cereyan etmesini haklı olarak istediğini söyledikten sonra bu münasebetlerin eski haliyle yeni halini mukayese ederek eski zamanda verilmiş olan imtiyazların bugün artık cari olamıyacağını ve bu hal devam ettikçe ecnebilere emlâke tasarruf salâhiyetinin tanınması mümkün bulunmadığını delilleriyle ispat eylemiştir. (Bu cevabî notanın sureti Testa'nın Recueil des Traités de la Porte Ottomane unvanlı eserinin yedinci cildinin 734'üncü sahifesinde yazılıdır).

Ecnebiler Türkiye'de gayr-ı menkule tasarruf arzusunda olduklarından kendi menfaatlerine pek de elverişli bulmadıkları vakıfların da mülke çevrilmesini veyahut mülk yapılmazsa bile o zaman cari olan kayıtlardan kurtarılmasını da istiyorlardı. Onun içindir ki Avusturya-Macaristan elçisi Baron Prokesch, Baron de Beust'e yazdığı tahriratta bu vakıflar işine temas ettiği gibi (aynı eser, s. 737) İngiltere'den ve Fransa'dan vakıfların islâhı hakkında müracaatlar da vukubulmuştur.

Türkiye ve Tanzimat müellifi diyor ki: "Bu kayıtlarla vakıflara ait hükümler gayr-ı menkul mallarda muameleleri garip surette tahdidetmiş ve emlâk ve araziyi kıymetten düşerek başka memleketlerde hazinenin başlıca servet kaynağını teşkil eden varidattan Osmanlı devletini mahrum bırakmıştır. Böyle bir kanunun Osmanlı Devletinin esas menfaatlerini korumak niyetinde bulunan ecnebi devletlerce itiraza yol açacağı şüphesizdi„.

1867 senesi şubatında Paris Kabinesi —evvelce İngiltere Hariciye Nezâretinin yaptığı gibi— Bab-ı âliye müracaat ederek vakıf usulünün esaslı bir surette tadilini, gayr-ı menkullerin mülke tahvilini, Müslümanları kendi emlâklerini serbestçe kullanmaktan men'eden hallere nihayet verilmesini tavsiye etti. Fransa hükûmetinin teklifine nazaran emlâk ve arazi işleriyle uğraşmak üzere bankalar tesis edilecekti„ (Marquis de Moustier'nin 22 Şubat 1867 tarihli telgrafı: 1867, Sarı Kitap, s.

154)[1]. Bu banka meselesi, adı geçen elçi B. Prokesch'in yazısında mevzubahs oluyor[2].

Fransa elçisi M. Bourrée, Marquis de Moustier'ye 28 Nisan tarihli telgrafında, yabancıların gayrımenkul mülkiyeti hakkına dair kanunla, vakıfların ıslâhına müteallik kanunun aynı günde neşir ve ilân edileceğini haber aldığını bildiriyor.

Nihayet 21 Mayıs 1867 tarihinde intikalin genişletilmesine dair hükümdarın iradesi neşredildi. 7 Safer 1284 (18 Haziran 1867) tarihinde de hem vakıflara ait kanun, hem de ecnebilerin emlâk sahibi olacaklarına dair kanun neşredildi.

"Memalik-i Devlet-i Aliyyede tevsi-i servet ve ma'muriyete medar olmak ve tebaa-i ecnebiyyenin emlâke mutasarrıf olmaları maddesinden dolayı hâsıl olan müşkilât ve sû-i istimalât ve her türlü şübehât bertaraf olarak bu madde-i mutena-bihanın dahi bir hüsn-i zabıta ve nizam altına alınmasiyle emniyet-i maliye ve mülkiye kaziye-i mültezimesi ikmal olunmak üzere[3] neşredilmiş olan bu kanun, beşinci maddesinde "her bir ecnebi, istimlâk hakkının icrası için taraf-ı Devlet-i Aliyyeden teklif olunan sûret-i tanzimiyyeye mensup olduğu Devlet tarafından muvafakat olduğu gibi işbu kanunnâme ahkâm-ı fevaidinden istifade edilecektir,,, diye ecnebinin gayr-ı menkule sahip olmasını en önce hükûmeti tarafından protokolun imza edilmesine talik eylemiş olduğundan protokol, Fransız elçisi M. Bourrée tarafından başlıyarak sıra ile diğer elçiler tarafından da muhtelif tarihlerde imza edildikten sonra ecnebilerin istifadesine açılabilmiştir (9 Haziran 1868 de Fransa, 1883'te de Portekiz ve İran imzalamışlardır. Bunların arasında Belçika, İngiltere, Avusturya gibi birçok devletler vardır. Sırbistan 9 Mart 1896 tarihli konsolosluk mukavelesiyle istimlâk hakkını elde etmiştir)[4].

Bu protokolda deniliyor ki: Ecnebilerin emlâk sahibi olmaları Türkiye'ye daha çok olarak gelmelerini mucip olaca-

[1] Türkiye ve Tanzimat, s. 208-209; Tercümesi, s. 179-180.

[2] Testa, VII. cilt, s. 422, No. XXXII. 10. fıkra.

[3] İstimlâk-i emlâk kanunu esbab-ı mucibesi vesâik kısmında.

[4] Muammer Raşit Sevig, Ecnebilerin emlâk sahibi olmalarından doğan kanunlar ihtilâfı, Ebü'l-ulâ Mardin'e Armağan, s. 608.

ğından Safer kanununun bazı yerlerde tatbikatından doğacak güçlükleri önlemek lâzımdır. Bu bakımdan protokol meskeni tarif ederek konsoloshâneden dokuz saat veya daha fazla mesafede bulunan ecnebilerin meskenlerine bazı mühim sebepler dolayısiyle mahallî memurlar tarafından girilebileceğini ve mesken olmıyan yerlere zabıtanın serbestçe girebileceğini tasrih eylemiştir. Bunun izahında fazla bir fayda olmadığı için bu kadarcıkla iktifa ederiz.

NACİ KUM (Adana Müzesi Müdürü), **Adana şer'î mahkeme sicilleri üzerinde araştırmalar:**

Mıntakalar itibariyle Müzelere devredilen eski şer'iyye mahkemeleri sicilleri tetkik edildiği zaman, bunların taşıdıkları tarihî belgelerin, Osmanlı tarihi bakımından çok önemli oldukları anlaşılır.

Tebliğ sahibi olan âcizleri, Adana Müzesi Arşivi'nde, sırf eski Adana eyalet ve vilâyetine ait olup 1632—1904 tarihlerine kadar olan 150 defterin kataloglarını hazırlamış bulunuyorum. Beş altı bini bulan önemli vesikalar arasında 566 vakfiye ile, 1633 tarihinden 1905 tarihine değin Adana eyaletinde beylerbeylik, valilik ve mütesellimlik yapmış olan zatlara ait 155 vesikanın fişleri ve bunlardan başka, muhtelif olay ve işlere ait 562 vesikanın fişleri tarafımdan hazırlanmıştır.

Kendime meşgale edindiğim etnografya, folklor bahislerine taallûku hasebiyle Çukurova'dan gelip geçen Türkmen ve Yürük oymaklarının adlarını taşıyan vesikalar ele alınarak bunlar hakkında ayrıca bir etüd hazırladım. Burada ancak vesikalardan çıkardığım listeler ile bazı enteresan vesikaların fişlerini tebliğime ek olarak yüksek kongreye arzediyorum. Türkmen ve Yürükler ile Tahtacıların, sunduğum listesinde görülen isimler arasında bugün, halâ göçebe olarak yaşıyanların karşılarına işaret olunmuştur. Bunlardan çoğu artık yerleşmiş, köylüleşmiş olduklarından Türkiye coğrafyasında Türkmen, Yürük, Tahtacı oymaklarının adlarını taşıyan köy, bucak ve ilçeler çoktur. İçişleri Bakanlığının 1927'de yayınlamış olduğu "Türkiye Köy Adları„ kitabını bu bakımdan inceliyerek

"Oğuz boyu„ ve diğer Türkmen, Yürük, göçebe adlarını tesbit ettim ki, bu da ayrıca bir broşür halinde neşre hazırdır.

Şer'î mahkeme sicillerinden çıkardığım vesikaların katalog ve fişleri, Osmanlı devri tarihinin idarî, malî, iktisadî ve sosyal cephelerden işlenmesine yarıyacak çok değerli materyaller teşkil edeceğine eminim. Bunlar, tetkikçilerin faydalanmalarına her zaman hazırdır.

Sayın kongre delegelerine ve dinleyicilerime, işbu tebliğime eklediğim liste ve vesikaları arzetmekle şeref kazanırım[1].

[1] Bu vesikalar müellif tarafından ayrıca yayınlanacaktır.

ÜÇÜNCÜ GÜN

12 KASIM 1948, CUMA

Genel toplantı

Açılma saati 10, öğleden sonra saat 15.

BAŞKAN : Hasan Cemil Çambel

SEKRETERLER : Dr. Füruzan Kınal, Dr. Kemal Balkan

Dr. HÂMİT KOŞAY (T. T. K. üyesi ve M. E. Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü), **Alacahöyük ve Güllücek kazılarının sonuçları:**

1945 tenberi Alacahöyük'de Türk Tarih Kurumu adına her yıl büyük veya küçük ölçüde yapılan kazıları bütün safhaları ile tanıtmağa imkân yoktur [1].

Burada Höyük'teki, ne eski araştırmaların tarihçesinden ve ne de Sphynksli kapıdaki Eti kabartmalarının san'at değerlerinden bahsedecek değilim. Kongrede benim için ayrılan zaman içinde kazının en önemli sonuçları hakkında bir telhis yaparak bunları resimlerle tevsike çalışacağım.

Konuşmamda eski edebiyata dayanarak kullanılan bazı terimler üzerinde yanlış anlaşılmağı önlemek için, bunlardan ne kastettiğimizi önceden bildirmek isterim :

Orta Eti katı : Bu tâbirle tarihî bir devri değil, Höyük'te Eti çağı'na ait üç (bazan dört) mimarî kattan ortada bulunanı, yâni, III a ve III b 'yi kastediyorum.

[1] Buna müteallik hususlar için peyderpey basılmakta olan raporlarımıza müracaat etmek gereklidir : 1935 sonuçları Remzi Oğuz Arık, 1936 sonuçları Hâmit Zübeyr Koşay tarafından hazırlanarak yayınlanmıştır. 1937—1939 sonuçları da Türkçe ve Fransızca olarak basılmak üzeredir. Bunları diğer yılların raporları takip edecektir. 1948 sonuna kadar olan sonuçların sentezi Hâmit Zübeyr Koşay ve Mahmut Akok tarafından hazırlanmaktadır.

Bakır Çağı: (Eski Bronz çağı; Alişar I kastolunmaktadır.) Kanaatimce Alacahöyük kazısının en büyük önemi, Orta Anadolu kültür katlarını açık, fevkalâde zengin bir malzeme sunmak suretiyle tanıtmasındadır. Bu bakımdan Alacahöyük şimdiden Truva veya Alişar gibi ilerde yapılacak araştırmalar için bir röper noktası olmuştur.

Phryg Çağı: Alaca - Höyük'ün I. mimarî katını Phryg kültürü temsil etmiştir. Gordion, Pazarlı, Alişar, Boğazkale vesair yerlerdeki Phryg buluntularına yeni malzeme katmış bulunuyoruz. Phryg, Muşki adlarına bağlı tarihi kayıtlara rağmen onların yerleşme tarihi henüz aydınlatılmış değildir. Gri serami yanında renkli seraminin durumu bir çok problemler ortaya koyar. 1200/700 yılları arasındaki devreden kalan eserlerin sarih bilinmesi zarureti vardır. Gordion'da ve Höyük'te v. s. yapılacak kazıların bu soruları aydınlatması beklenebilir.

Eti Çağı: Yüzyıldan fazla bir zamandan beri bilinen ve üzerinde durulan Sphynxli kapının durumu artık aydınlatılmıştır. Bütün höyük, yeni Eti devleti çağında 30-40 metre kalınlıkta yığma bir toprak rampa üzerinde yapılmış surlarla muhattır. Sphynxli kapı bu sura son devirde (M. ö. 1400-1200) eklenmiştir.

Höyükte'ki 3-4 Eti yapı katı (II, III a, III b; IV), höyüğün Etiler tarafından her devirde sıkı surette iskân edildiğini gösterir. Şimdiye kadar ikinci tabakada çift kapılı bir mabet, üçüncü tabakada da tam Sphynxli kapının arkasında Orta Eti katına ait bir mabet bulunmuştur. Höyük'te henüz bir arşive raslanmamış, ancak tek bir tablet ile bir çok hiyeroğlif işaretli mühür ve baskı izleri bulunmuştur.

Eti şehirlerinin muhtelif tipte, hayli mükemmel kanalizasyon tertibatı, sokakları, hususî binaları ve bu binalarda her hangi bir sebepten dolayı olduğu gibi bırakılmış mutfaklar bulunmuştur. Bulunan eserler Ankara ve Alaca-Höyük mahalli müzelerini zenginleştirmiştir.

Bakır Çağı (Eski Bronz çağı): V ten IX a kadar dört yapı katı teşkil eder. Alişar ve Ahlatlıbel'de tanılan malzeme yanında bakır çağının fevkalâde zengin kült eşyasını ve hazine denecek derecede kıymetli altın süs eşyasını ve silâh-

ları ihtiva eden 13'ten fazla kral ailesi mezarı bu tabakada bulunmuştur. V inci yapı katı, (sonuncu Bakır Çağı tabakası) şümullü bir yangının, bir kâtostrofun kurbanı olmuştur. Bu bize II. Trova'nın uğradığı felâketi hatırlatır.

Mezarların hepsi aynı yapı katına ait değildir. Hattâ batıları üstüste yapıldığına göre aralarında zaman farkı vardır. Eşya mahiyeti itibariyle aynı zevkin ve inanışın mahsulüdür. Bu mezarları M. ö. 2100-2400 arasına yerleştirmek temayülü vardır. Her halde M. ö. III. bin yıllık devre içine yerleştirmek zarurîdir. Mezarlar binaların yanında, fakat binaların dışında ve temelden takriben yarım-bir metre derinde vücude getirilmiştir. Bu yüzden bir kuyu mezar (Schacht-grab) dan ziyade çevrelerindeki mühmel taş dizileri ve üstlerini örten hatılları ile bir oda manzarası gösterir.

İskeletlerin dizleri büküktür. Başları batıya ve ayak uçları doğuya doğru uzanmaktadır. Mezarların üstünde kurban edilen hayvanların (çoğu öküz) başları ve ayak kemikleri muntazam bir şekilde sıralanmıştır.

Höyük Bakır Çağı kültüründe yabancı tesirler yanında yerli eski kültürlerin izleri sezilmektedir.

Kalkolitik Çağ: Amerikalıların Alişar kazısında açılan derin çukur Anadolu kalkolitiğinin durumu hakkında bize bir fikir vermişti. Alaca-Höyük bunu tamamlayan belgeler vermiştir.

1936 da zemin sularının hücumuna uğrayan bir sahada ana toprağa inmiştik. Daha sonraları, Höyüğün tabiî bir tepe üzerine kurulduğunu ve iskânın eteklere doğru yayıldığını tesbit ettik.

Burada Etilerin önemli bir bina yapmak için aralarında toprak tabakası bulunan üç dört kat taş dizisi ile bir kaç metre kalınlıkta blokaj yaptıkları ve bu blokajın altındaki bakır çağı katını tesviye maksadiyle kürüyüp attıklarını gördük. Blokajın altında derhal kalkolitik katı başlıyordu. Burada ikinci defa olarak ana toprağa kadar indik ve kalkolitik devre ait pek çok belge ve mimarî eser bulduk.

1947 de bir tesadüf eseri olarak Güllücek köyünde kalkolitik devre ait bir höyük keşfettik. (Bakınız: belleten 46/1948 Büyük Güllücek araştırmaları üzerine ilk rapor (Hamit Koşay - Mahmut Akok) Burada toprak üstünden itibaren kalkolitik

eserler bulunduğu için hafriyatın kurak bir yerde ve kolaylıkla yapılması mümkündür. Alaca kalkolitiğini tamamlıyan Güllüceği de bu suretle çalışma proğramımıza almış bulunuyoruz.

Netice itibariyle kalkolitik kültürün, Bakır Çağına önemli tesirleri olduğu tesbit edilmiş bulunuyor. Kalkolitik kültürün Anadoluda ve beşer tarihinde çok önemli bir mevkii olduğu için yeni araştırma siklet merkezini teşkil edecektir. Alaca Bakır Çağı M. ö. III. binde Anadoluda da tıpkı Mezopotamyada olduğu gibi, çok yüksek bir kültürün mevcudiyetini belgeleriyle tanıtmıştı. Kalkolitik buluntular bizi bir adım daha ileri götürmektedir. Prof. Lansberger'in fikrine göre Anadolu, Eğe ve Balkanlarda zamanımıza kadar kalmış bir çok coğrafî adların bu devir insanlarına ait olması mümkündür.

(Bundan sonra projeksyonla kazının genel durumu açıklanmıştır).

Dr. TAHSİN ÖZGÜÇ (T. T. K. Üyesi ve A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Doçenti), **Türk Tarih Kurumu adına yapılan Karum-Kaniş (Kültepe) kazısı:**

[Bu kazının raporu yayınlanmış olduğundan tebliğin yayınlanmasına lüzum görülmemiştir].

Dr. NİMET ÖZGÜÇ (A. Ü. Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Doçenti), **Karum-Kaniş (Kültepe) kazısında bulunan küçük eserler :**

Dr. Tahsin Özgüç'ün Kaniş Karum'u hafriyatı konulu izahatı ile Karum'un tetkik tarihi, bünyesi, büyük şehir karakteri ve kazı neticelerinin önemi hakkında bilgi edindik. Ben de yüksek heyetinize bu kazıda bulunan küçük eserleri arzetmeye çalışacağım. T. T. K. Kültepe kazısına karar vermekle M. ö. ikinci binin en büyük şehirlerinden birini bütün teşkilâtiyle meydana çıkarmağa ve bu şehir halkının kullandığı tablet, zarf, bulle, heykelcik vazo, mühür, maden ve kemikten yapılmış baha biçilmez hazineleri Devlet Müzesine hediye etmeğe başlamıştır. Mezarlarda, evlerin tabanlarında veya avlularda çok defa tabletlerle beraber ele geçirilen bu eserler, Anadolu'-

da mamur beldelerin kurulduğu bu devirde Kaniş'in zenginliğini ifade etmeye kâfidir. Bilhassa iki ayrı tabletli yapı seviyesiyle Koloni devrinin ve Eski Hitit denilen çağın bütün arkeoloji eserlerini zaman bakımından tasnif etmek mümkün olmuş, Anadolu kronolojisi yeni bir istikamete yönelmiş ve böylece Kültepe birdenbire Anadolu höyüklerinin sabit bir noktası haline gelmiştir.

Küçük eserlerin en mühim grupunun tabletlerle zarfları olduğu malûmdur. Dilci arkadaslarımızın izah edeceği bu tabletler, eski Anadolu ve Yakın Doğu ticareti için ne kadar ehemmiyetli ise, bu vesikalar üstündeki mühür baskıları da o derece mühimdir. Zarflar üstündeki silindir ve damga mühür baskıları bu devrin sanat görüşünü ve dinî tasavvurlarını aksettirmektedir. Bu çağın tasvir sanatını yalnız mühürler, figürinler ve kabartmalı vazolarla temsil edildiği gözönünde tutulur ve âbidevî plastiğin mevcût olmadığı hatırlanırsa, aşağı yukarı 350 misalle karşımıza çıkan bu koleksiyonun değeri kendiliğinden anlaşılır. Bu seneye kadar Koloni çağı mühürcülüğü hakkındaki araştırmalar ancak 500 örneğe yani koleksiyonumuzun mevcûduna yakın bir miktara dayanıyordu. O halde Tanrı alaylarının, tebcil sahnelerinin, hayvanlar âleminin, maske tasvirlerinin yer aldığı bu zengin grupun bize yeni olarak getireceği şeyler, önce eski misallere göre Frankfort, Moortgat, Landsberger'in teşvik ve yardımiyle Reily, en son olarak Porada'nın çalıştığı Babil, Assur, Suryavarî ve dört tâli üslûba sahip olan yerli üslûpların, şimdi malzemenin hemen hemen iki misline çıkmasiyle daha dakik bir şekilde anlaşılması mümkün olacak ve bugüne kadar elde edilen sonuçlardan bir kısmının tashihi gerekecektir. Bundan başka yerli üslûplarda görülen zengin motiflerle, Eski Hitit Çağının Büyük Hitit Çağı sanatına kaynaklık ettiği daha açık olarak müşahede edilecektir. Çünkü Kaniş Karum'unda temsil edilen yerli Kültür, Boğazköy, Alişar ve Alacahöyük gibi belli başlı merkezlerden tanıdığımız Eski Hitit Çağı kültürünün öncüsü ve kendisidir. Bu kültürün Büyük Hitit Çağını beslediği, evvelki araştırmalarımızla epeyce zamandan beri malûmdur.

Bir az önce de belirtildiği gibi tabletler birbirini takib

eden iki yapı katında "II. ve III.„ bulunmuştur. Her iki katın zarfları da mühürlüdür. Daha eski olan Adad-sululi arşivinde bulunan zarflardan birinin üstünde III. Ur Hanedanının son kıralı İbbisin'in ikinci bir şahıs tarafından tadilen kullanılmış mührünün baskısı vardır. Mühürdeki değişiklik, İbbisin kitabesinin altına eklenen üç küçük figür ve noktalar, kursun etrafına, koruyucu tanrı ile âbit arasına dizilen noktalar ve yeni sahibin, oturan tanrının tahtının altına eklediği çivi yazılı ismiyle meydana getirilmiştir. Bu sülâlenin mühür geleneğini devam ettiren misallerin yanında saf eski Babil, Assur ve yerli mühürlerle, bu üslûpların karşılaşmasına işaret eden örnekler vardır. Mühürlerin böyle bir birini takibeden iki ayrı-tabakada ele geçirilmiş olması, Koloni Çağı içindeki üslûp gelişmesini takip etmemizi kolaylaştıracaktır. Maske motifli damga mühür baskılarının III. yapı katında bulunmuş olması, Alişar Hitit tabakalarındaki motifle bezeli mühürleri bilindiğinden daha eski bir çağa aidiyetini göstermiştir. Ayrıca kumaş ve halka baskıları koleksiyonumuzda silindir, damga, etek, yüzük gibi dört mühürleme şeklinin de temsil edildiği anlaşılır. Metinden bilindiği üzere kadınlar çok defa elbise eteğini veya küpe, yüzük ve ziynet eşyasını mühür olarak kullanmışlardır.

Eski Hitit çağında da Büyük Hitit zamanında olduğu gibi, denk, kalay çubuklarından ibaret demetler ve çömlek ağzı gibi açılması istenen eşya iple bağlanıp üstü çamurla sıvanmak suretiyle mühürlenirdi. Bugün posta paketlerindeki kurşunun yerini tutan ve bulle denilen bu çeşit baskılı eserlere bilhassa Adad-şululi katında raslanmıştır. Bunlar pişmiş olup, bağlandığı eşyanın yanması, veya açılması sabebiyle onlardan ayrı olarak ele geçirilmiştir. I. tablet katına ait bir mezarda ölülerin yanına bırakılan pişmiş toprağa yazılı ve mühürlü üçgen biçimli muskalar da dikkate şayandır.

Laqipum arşivinde tabletlerle yan yana bulunan taş kalıplardan birisinde, külâhlı, çift hayvan üstüne basan ve kollarını birer hayvan tutmak üzere kaldıran hançerli bir tanrı tasvir edilmiştir. Bilindiği gibi bu yerli, Anadolu'lu tanrının dişisi yani, hayvanlar hâkimesinin aynı üslûpta işlenmiş bir örneği, Boğazköyün Eski Hitit tabakasında bulunmuştur.

Bilhassa mezarlarda ele geçirilen eserlerden anlaşıldığına göre Koloni çağında kemik, günlük eşya ve süs eşyasında kullanılmaktadır. Bunlardan bir kadın mezarında bulunan bir allık kutusu çok iyi perdahlı olup tek merkezli daireler, kabartma ve heykel şeklinde işlenmiş hayvan başı ve gövdeleriyle bezenmiştir.

Kaniş Karum'unun vazoculuğuna gelince; yerli kültürü en iyi temsil eden ve Koloni çağında yerleşmiş bir Hitit kültürüne tanıklık eden bu grup eserlerden Kayseri Müzesine bıraktıklarımızla birlikte bir müze salonunu dolduracak kadar bol ve çeşitli örnekler sağlanmıştır. Bunların yardımiyle Arkeolojinin en mühim meselelerinden biri olan Hitit vazolarının doğuşu ve zaman bakımından tanzimi işi hal yoluna girmiştir.

Dört yapı katında da Hititlere maledilen vazolara raslanmış, sonuncu "I.„ katta ilk üç kattakilere nazaran teknik, şekil ve süs bakımından ehemmiyetsiz ayrılıklar müşahede edilmiştir. Buna karşılık ana toprak üstündeki IV. seviyede malûm Hitit çanak çömleği yanında elde yapılmış III. Alişar boyalıları da bulunmuştur.

İlk üç yapı katının bilhassa Laqipum ve Adad-şululi seviyelerindeki vazoları, Koloni Çağında kullanılan kapların şekil zenginliğini, nakış çeşitlerini ve kaplara madenî bir parlaklık temin eden astar tekniğini göstermektedir. Bunlar Anadolu vazoculuğunda bir itilâ devrine şahitlik eden en güzel vesikalardır.

Eski Hitit Çağı sanatının önemli bir cephesini de hiç şüphesiz hayvan biçimli ve hayvanla bezeli vazoları teşkil eder. Kapların ağız kenarlarına kulpla birleştiği yere, gövdeye oturtulan ve emzik olarak kullanilan hayvan başlarından mütenevvi örnekler sağlamış bulunuyoruz. Bunlar arasında kuğulu kadeh, üç hayvanlı çan biçimli vazolar yeni tipleri temsil eder. Doldurma deliği genişçe bir tekne biçiminde, ağzı da emzik olarak kullanılan manda biçimli kap, şekli bakımından eşsiz bir örnek olup, astarı da madenî bir parlaklık gösterir. Bu esere Büyük Hitit Çağı metinlerinde sık sık zikredilen madenden hayvan biçimli kapları taklid eden örneklerin öncüsü nazariyle bakılabilir.

Bunlardan başka kuş resimleri ve dalgalı şeritlerle boya-

nan ve çoğu lâqipum ile Adad-şululi katında bulunan vazolar Boyalı Hitit çanak çömleğini tam manasiyle tanımamızı mümkün kılmıştır.

Pişmiş topraktan yapılan eşya arasında yüksek kaidesi, düz tablasiyle iri bir meyve tabağını andıran sunağı zikretmeden geçemiyeceğim. Bununla yerlilere ait mühür baskılarında tanrı veya âbitlerin önünde bulunan sunakların orijinal bir örneği ilk defa olarak elimize geçmiş bulunuyor. Tablanın altındaki deliklerde alttan yanan ateşin duman izi halâ korunmaktadır.

Tunç, kurşun, gümüş, altın ve elektrondan yapılan harp âletleri kap kacak, süs eşyası ve ağırlıklar metinlerde zikredilen madenî âlet nevilerine paralel gitmektedir.

Yukardaki izahattan anlaşılacağı üzere, Eski Assur lehçesiyle yazılan tabletlerle, Assur, Babil üslûbundaki mühür baskıları müstesna, Kaniş Karum'unda bulunan eserler, yerli, Anadolu'lu bir kültürü tanıtmağa hizmet etmektedir.

Dr. KEMAL BALKAN (A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sumeroloji Asistanı). **Kültepede bulunan çivi yazılı yeni kaynakların mahiyeti:**

[Bu tebliğ 54 sayılı Belletende yayınlanmıştır]

Dr. U. BAHADIR ALKIM (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Doçenti ve Türk Tarih Kurumu üyesi), **Üçüncü mevsim Karatepe çalışmaları: Kazı ve geziler *:**

17 Eylül-15 Kasım 1948'e kadar devam eden üçüncü mevsim Karatepe kazısı Türk Tarih Kurumu, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin malî yardımlariyle gerçeklendirildi. Heyetimiz Prof. Dr. H. Th. Bossert, Doçent Dr. U. Bahadır Alkım, Asistan Dr. Nihal Ongunsu, Mühendis Mimar İbrahim Süzen, Yük.

* Özet halindedir. Tam metni için bk. Belleten XIV (1950), s. 515-534 (Türkçe), s. 542-559 (İnglizce).

Mimar Lütfi Özin ve Asistan Mustafa Kalaç'tan müteşekkildi. Dr. Franz Steinherr'in, birinci mevsimde olduğu gibi bu sefer de fahrî yardımını kazandık. Çalışmalarımızı kazı ve gezi olmak üzere iki kısımda özetliyeceğiz:

Prof. Bossert tarafından yürütülen filolojik mesaiden başka Karatepe'deki kazı işlerimiz şu noktalar üzerinde toplandı: Gerek birinci (11 Eylül/7 Aralık 1947) ve gerek ikinci (8 Haziran/11 Temmuz 1948) mevsim sonunda yapılmasına vakit kalmıyan tamamlayıcı mimarî çalışmalar meyanında sur sistemini ve kulelerin bir kısmını muhtelif sondajlar sayesinde açıklıyabildik. Tepenin güney-batısındaki yukarı giriş binası geçidinde ince temizlik yapılarak bir döner merdiven sistemi bulundu. Yeni kazılarımız ise tepenin zirvesinde, kuzey yamacında ve batısındaki yan kapıda oldu. Zirvede büyük bir yapı manzumesi meydana çıkardık. Bir avlu ve etrafındaki müteaddit hücreleriyle ve bilhassa kuzey-doğu köşesindeki bit-hilâni tarzında olan inşasiyle bu bina heyetinin bir saray olma ihtimali mevcuttur. Binayı teşkil eden hücreler içinde mahallî çanak-çömlekten maada Kıbrıs tesirinde keramik parçaları da bulundu. Kuzey yamaçta diğer bir binanın açılmasına başlandı. Harap bir durumda olan bir kaç basamakla güney istikametinde çıkıldıktan sonra taş dolgu ile teşkil edilmiş bir terasın mevcudiyeti farkedildi. Terasın güneyinde bir birine mücavir müteaddit hücreler meydana çıkarıldı. Hücrelerin içinde büyük küplere rastlanılması bu bina heyetinin depo dairesi olduğunu tahmin ettirmektedir. Ekim 1948 sonuna doğru harabenin batısında bulunan yan-kapı'da da bir kazıya başladık. Müteakip mevsimlerde buradaki araştırmalarımıza esaslı bir surette devam edeceğimizi ummaktayız.

Bu mevsim çalışmalarımızda Karatepe'nin tam karşısında, Ceyhan nehrinin doğu yakasında kesif bir ormanla kaplı olan Domuztepe'de de araştırmalarımıza devam ettik ve bu tepenin iki yerinde sondaj yaptık: Güney-batıdaki arslanlı kapı önünde ve tepenin kuzey-doğusunda seçtiğimiz bir alanda. Arslanlı kapı sondajı bize ufak bir girişi açıkladı. Kiklopik duvarlar arasında görülen bu girişin bir yanının doğrudan doğruya, yontularak dikey şeklinde düzleştirilmiş kaya tara-

fından, diğer yanının da eski bir kapı arslanı (ihtimal Karatepe ile muasır, takr. M. ö. VIII. yüzyıl) tarafından teşkil edildiğini gördük. İkinci sondajda ise yine Karatepe ile muasır kabartmalarla müteaddit ortostat parçaları bulduk. Prof. Bossert tarafından yapılan incelemeler ve kazı mimarımız Lütfi Özin tarafından çizilen dikkatli desen sayesinde bu kabartma parçalarından beş tanesinin bir ortostata ait olduğu tespit edilmiştir. Bir hayat ağacının iki yanında antitetik bir surette yarı diz çöker, yarı ayakta durur vaziyette tasvir edilmiş başları sivri külâhlı iki erkek figürü kollarını bu ağaca doğru kaldırarak uzatmaktadırlar. Bu figürlerin başları üzerinde, Karatepe'de de bir örneğine rastlanılmış olan bir kanatlı güneş kursu bulunmaktadır. Domuztepe'nin diğer bir önemi daha vardır ki o da, burada bir bazalt damarının bulunmuş olmasıdır. Karatepe'ye bazalt bloklarının Domuztepe'den nakledildiği anlaşılıyor.

Karatepe'nin güney ve kuzey ile olan muhtelif münasebetlerini inceleyebilmek, Karatepe ile muasır daha başka ören yerlerinin mevcut olup olmadığını araştırmak amaciyle iki yıldanberi yapmakta olduğumuz g e z i'lere bu yıl da devam ettik. Prof. Bossert, Asistan Nihal Ongunsu ve Mühendis Mimar İbrahim Süzen Karatepe'nin güney dolaylarında, biz ise Öğretmen Ekrem Kuşçu ile birlikte kuzey dolaylarında dolaştık. Bu kuzey gezimiz, Anadolu'nun tarihî coğrafyası için mühim yollardan birini, çeşitli devirlere ait bir çok eserleriyle bize keşif ve tesbit imkânını verdi.

Karatepe bölgesinin Orta Anadolu ile irtibatını sağlıyan yolların, Anti-Toros'ların ancak geçit verebilen yerlerinden geçebileceğini göz önünde tutarak, araştırma ve incelemelerimizi bu geçitler boyunca ve o zamanın en mühim nakil vasıtalarından biri olan atla yapmayı uygun bulduk. Öteden beri malûmumuz olan Gülek geçidinden ve Kaysri'den gelerek Saimbeyli - Feke - Kozan üzerinden güneye inen iki esas yoldan başka, bu bölgede kuzey ile olan irtibatı sağlıyan üç geçit mevcuttur. Bunlardan birincisi, Göksun'un 20 km. kadar güneyinde ve Karatepe'nin da 80 km. kadar kuzeyindeki *Meryemçil Beli*'dir. Diğeri ise, yine Göksun'un 28 km. kadar güney-batı-

sındaki *Mazgaç* ve Mazgaç'ın 25km. güney-batısındaki *Bağdaş* belleridir.

Meryemçil bellerini aşarak Göksun'a ulaşan yol, Andırın'a kadar *Akyol* (mahallî telâffuz ile Ağyol), Andırın'dan sonra ise *Göç yolu* adını taşır; Karatepe bu yol üzerindedir.

Bağdaş ve onu tâkiben Mazgaç bellerinden geçerek Göksun'a çıkan yol ise, bizim müteaddit harabe ve eserleriyle tesbit ettiğimiz yoldur. Bu yolun incelenmesine 1947 İlkbaharında Prof. Bossert'le birlikte başlamış olduğumuzdan, evvelâ bu işi bitirmeyi, Akyol boyunu araştırmayı ise müstakbel bir geziye bırakmayı uygun bulduk.

Bizim tesbit ettiğimiz yol boyunca 1 prehistorik kaya deseni, Geç-Roma devrine ait 4 iskân yeri harabesi, 5 Orta zaman yapı kalıntısı, ve 8 kale bularak gözden geçirme fırsatını elde ettik.

XIX. ve XX. yüzyıl batılı bilgin ve gezginlerden olup da Anti-Toros'ların bu bölgelerinde seyahat yapmış bulunanlardan W. Francis Ainsworth, Sir Charles Wilson, Binbaşı Bennet, J. R. Sterett, Kiepert, W. M. Ramsay, D. G. Hogarth, Hugo Grothe ve Hans Rott Anavarza (Anazarbus) ile Göksun arasındaki bu yolu Bağdaş ve Mazgaç arasından geçerek katetmemişlerdir. Bu yol boyunca prehistorik çağa kadar inen bu kadar çok ve çeşitli eserlerin bulunması, Kappadokya ile Kilikya arasında muvasalayı temin eden Bağdaş ve Mazgaç geçitlerinin muhtelif çağlarda revaçta olduğuna her halde mühim birer delil teşkil etmektedirler. Yalnız şu noktaya da işaret etmek lâzımdır ki, bu yol daha dar ve daha sarp olduğu için ihtimal daha seyrek olarak kullanılmıştır. Bu yol bu gün dahi, Çukurova'da yaşayıp ta yazın Göksun istikametinde yaylaya çıkan köylüler tarafından da istimal edilmektedir. Yolun emniyetini sağlıyan müteaddit kalelerin mevcudiyeti bilhassa Ortazamanlarda bu geçitlerin gerek sevkulceyşî ve gerek ticarî bakımdan önemli bir muvasalayı sağladığına, binaenaleyh revaçta olduğuna bir işaret teşkil etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu zamanında bu yolun istimal edildiğine dair kayıtlara tesadüf edilmemektedir. Fakat *Celâli* isyanlarında Bağdaş, Mazgaç ve Meryemçil bellerinin mühim birer tutanak noktaları oldukları muhakkaktır.

Bu havalinin ârızalı, sık ormanlık olmasının, Cumhuriyet devrine kadar bilhassa âsayişinin iyi gitmemesinin, batılı gezginlerin bu bölgeye nüfuz edememelerine âmil olan sebeplerin en mühimini teşkil ettiği kanaatındayız.

Karatepe'deki üçüncü mevsim çalışmalarımız, birinci mevsimdeki kadar parlak neticeler vermedi. Fakat Anadolu'nun tarihî coğrafyasında yeni bir izi aydınlatmış oldu. Müteakip mevsimde Karatepe'nin kuzey ile olan muvasalasını sağlıyan „Akyol„ boyunu araştırmak tasavvurundayız.

Dr. H. Th. BOSSERT (*İst. Ü. Edebiyat Fakültesi Profesörlerinden*) **Karatepe kitabelerinin ortaya attığı Tarihî meseleler :**

Türk Tarih Kurumu, Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile İstanbul Üniversitesi tarafından Karatepe'de yaptırılan kazı, bugüne kadar ancak iki ön-rapor çıkmış olmasına rağmen, daha şimdiden bütün dünyada muazzam bir alâka uyandırmış bulunmaktadır. Bu büyük alâkanın sebepleri acaba nelerdir ? Karatepe'de, ilim tarihinde ilk defa olarak, eski Fenike ve Hitit hiyeroglif dilleriyle yazılı pek büyük bir *bilinguis* bulunmuştur. Bu olay, Anadolu ve kuzey Suriye'de bulunmuş olup ta, bugüne kadar çözülemiyen bol sayıda Hitit hiyeroğlif metinlerinin anlaşılıp tercüme edilebilmelerine imkân verecektir. Diğer taraftan bu tercümelerle, Karatepe metinlerinin tefsirinden Samî dilleri ilmi de geniş ölçüde faydalanacaktır. Çünkü hiyeroğlif metinleri tercümelerinin yardımiyle Fenike metinlerine de bugüne kadar olduğundan daha derin nüfuz etmek kabil olacaktır. Fakat Karatepe buluntularının önemi, bununla da kalmıyor : Aynı zamanda, hemen hemen tamamiyle karanlık kalmış bir devir de böylelikle aydınlığa çıkarılabilecektir ki, bu yüzden tarihçilerin duyacakları memnunluk payı, bugüne kadar henüz okunamamış böyle yepyeni bir dili artık çözebilecek durumda bulunacak olan filologlarınkinden her halde hiç te noksan olmıyacaktır. M. ö. 1200 yıllarında, Hitit İmparatorluğunun dağılmasiyle, M. ö. 700 yılları içinde küçük Hitit prensliklerinin sonuna

kadarki devreye rastlayan Anadolu tarihi, daha henüz çok karanlıktır. Elde bu devreye ait Yunan metinleri mevcut değildir, yabancı ve bilhassa Asur metinlerinin ise, bu sahada işe yaramıyacak derecede fakir olmalarına mukabil, Hitit hiyeroğlif metinleri gayet boldur. Bu yüzden, bu metinlerin çözülmesiyle, bu devir Anadolu ve kuzey Suriye tarihinin geniş ölçüde aydınlanacağı ümit edilir. Ayrıca dinler tarihi bakımından da çok şeyler kazanılmış olacaktır, çünkü bu metinler, dinî formüller itibariyle de çok zengindir.

Fakat kazının ifade ettiği ehemmiyet, sadece *bilinguis*'te değil, aynı zamanda arkeolojik buluntularda aranmalıdır. Karatepe'de büyük bir kale meydana çıkarılmıştır. Kalenin kapı binaları, bir çok heykel ve kabartmalarla süslüdür. Zirvede, heybetli bir saray vardır. Bütün bunlar, *Danuna* Kralı *Asitawanda* tarafından nisbeten kısa bir zaman zarfında yaptırılmış ve ikmal olunduktan az sonra da büyük bir yangında harap olmuştur. Karatepe, ne *Asitawanda*'dan evvel ne de yangından sonra iskân olunmamıştı: Bu yüzden, arkeoloji, mimarî, plâstik ve keramik buluntularının kesin tarihi, ancak *Asitawanda*'nın hükümdarlık tarihinin tesbitiyle belli olabilecektir. Bu noktanın kesinleşmesi demek, Anadolu ve kuzey Suriye başta olmak üzere, Yakın Şark tarihi bakımından olduğu kadar, arkeolojik bakımdan da teferruat itibariyle gayet karanlık olan bu devir için, ne zamandır aranıp ta bulunamıyan kördüğümün çözülmesi demek olacaktır.

Bu meseleyi ele alalım: Kral *Asitawanda*'nın hükümdarlığı acaba hangi zamana rastlar? Biz bu tarihi nasıl tesbit edebiliriz? Kralın hayatına dair yabancı ve bilhassa Asur metinlerinden hiç bir şey öğrenemiyoruz. Şu halde kitabelerin tefsirine girişmeden evvel ve her şeyden önce, arkeoloji ve yazı tarihine ait mutalaalara müracaat olunmalıdır. Sonuncular, Karatepe buluntularının, M. ö. 9 uncu veya 8 inci yüzyıllara aidiyetleri bahsinde hiç bir şüpheye mahal bırakmıyorlar. Karatepeye ait Fenike kitabelerinin 9 uncu veya 8 inci asırlardan hangisine mal edilmeleri icap edeceği konusu üzerinde, bu kitabeleri inceliyen semitistler arasında daha şimdiden hararetli bir münakaşa başlamış bulunmaktadır. Her iki taraf ta kendi bakımlarından kuvvetli delillere sahip olmakla beraber,

henüz katî bir neticeye varılmış değildir. Maalesef bugün, ne arkeoloji, ne de paleografi, bu eserleri, 9 uncu veya 8 inci asra atfetmekte henüz pek ileri varamıyor. Bu yüzden biz, bu metodları bir tarafa bırakıp, sadece kitabelere dayanarak, daha katî bir tarih tesbitine çalışacağız. Bu sahada elde edilecek muvaffakiyet, arkeoloji ve yazı tarihi için fevkalâde önemli olacaktır.

Evvelâ size metinlerin münderecatından bahsedeceğim. Metinlerden üç tanesi Fenike, ikisi de Hitit hiyeroğlif diliyle yazılıdır ve birbirlerinden ancak teferruatta ayrılırlar. Tefsir, henüz yer yer şüpheli olduğu için, teferruata girmeksizin, mütalâamı katî olan kısımlara inhisar ettireceğim. Kral, kendi adının *Asitawanda* olduğunu ve babasının tahtına oturmuş bulunduğunu ifade etmekle beraber, metnin giriş kısmında, âdet olduğu üzere, kendi şeceresini bildirmiyor. Hiyeroğlif metinde, babasının tahtına bizzat geçmiş olduğunu kaydediyor ki, şu hale göre, bu geçiş, ancak zorla vukubulmuş ve Kral, ya ağabeyisini yahut ta babasını bertaraf etmek suretiyle tahta çıkmış olabilir. Babasını ve dedelerini zikretmeyişi de ancak bu şekilde kabili izahtır. Bu mülâhaza akla ne kadar yakın olursa olsun, yine de tashihe muhtaçtır; çünkü daha ileride kral, *Avarikus* namında bir şahsın, kendisini büyük kıldığını, yani büyük bir adam yaptığını kaydeder. Bu *Avarikus*'un hüviyetini tesbit edebilirsek, *Asitawanda*'ya ait tarihin tesbiti işi de kolaylaşmış olur. Kral ayrıca *Pahri* şehrinin depolarına harp malzemesi yığdığını da söylüyor Anlaşılan selefleri bu işi ihmal etmiş veya başaramamışlardı. Karatepe'nin gayet teferruatlı olan kitabelerinde büyük harp hâdiselerinden bahis yoktur. Kral sadece, memleketinin batısında, o zamana kadar hiç mağlûp edilmemiş kralları yenmiş olduğunu ve ahalisini doğuda iskân ettiğini kaydediyor. Kral, kendisine Adana ovası hükümdarı dediğine göre, memleketin batısı, ihtimal Tarsus-Kilikya kapılarına giden şose civarı, doğu da Karatepe havalisi olsa gerektir. Kitabelere inanılacak olursa, *Asitawanda*'nın hükümdarlığı devrinde *Danuna*'lar, umumiyetle refah ve saadet içinde yaşıyorlardı. Gene Kralın anlattığına göre, Karatepe kalesini Adana ovasını korumak maksadiyle yaptırmış ve ona kendi adını, yani *Asitawanda* adını vermiştir. Daha ileride Kral, kendi sülâlesine "*Mopsos*'un *evi*„ adını veri-

yor. Mopsos, Yunan metinlerinde bir Kilikya kahramanı ve bir çok mühim şehirlerin kurucusu olarak geçmektedir. Kadîm *Mopsuhestia*'dan gelme bugünkü Misis adı, bu değişik şekliyle bile hâlâ eski Kral *Mopsos*'u hatırlatır. Asitawanda'nın *Mopsos*'u zikri çok önemlidir; çünkü böylece Anadolu tarihinde ilk defa olarak, efsanevî bir kahramana yer verilmiş oluyor. Bununla beraber bu, Kralın tarihini tesbit bakımından pek elverişli değildir; çünkü Yunan mehazlarına göre Mopsos, Truva harbinden bir yıl sonra, yani 1200 sıralarında Kilikya'ya göçmüştür. Buna karşılık, askerî depolar Pahri şehrinde bulunduğuna göre, Pahri her halde Danuna devletinin hükümet merkezi idi. Hâkimiyet tarihi M. ö. 850 ilâ 824 olan Salmanasar III'e ait bir Asur metni de bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bu metne göre, Pahri şehri, *Kue* memleketinin merkeziydi. Bundan ayrıca şu da anlaşılır ki, bu devirde Asurlular, Danunalar memleketine Kue diyorlardı. Filhakika bir memleket ve millet adı olan Danuna kelimesine son Asur devri metinlerinde hemen hemen hiç rastlanmamaktadır. Bu yüzden Danuna devletinin son devirleri tarihini tetkik için, Kue memleketine ait malûmatı incelemek gerekir. Asurî Kue-metinlerinde muhtelif kral adları yer almıştır. Gerçi bunlar arasında Asitawanda mevcut değilse de, *Uriki* namında bir Kral adı vardır. Şahsî kanaatımca, Uriki ile Karatepe metinlerindeki *Avarikus* aynı adamdır. Filhakika Avarikus'un Asitawanda'yı "büyük yaptığı„ mânasına gelen formül, aynen bir Karkamış metninde de vardır ve aynı şekilde yine bir Kral tarafından selefi kastedilerek kullanılmıştır. Uriki, M. ö. 740 ilâ 732 senelerine ait Asur metinlerinde zikri geçtiğine ve Kue, yani Danuna memleketi, en geç 715 yılında bir Asur vilâyeti olduğuna göre, Aritawanda'nın hükümralık devri, ancak 732 ile 715 arasına isabet edebilir. Asitawanda'ya böyle bir tarih tesbiti aleynine ancak tek bir itiraz ileri sürebilir ki, bu da, Hitit sülâlelerinde sık sık görüldüğü şekilde, Avarikus namında belki de birden fazla Kralın yaşamış olabileceği iddiasıdır. Bunlardan da, bizce, belki sadece en sonuncusu malûmdur. Bu iddia da, kanaatımca, vaktimizin darlığı yüzünden izahları imkânına sahib bulunmadığımız bir kaç noktadan bertaraf olunabilirse de, ben burada ancak bir noktayı kaydetmekle iktifa edeceğim. Karatepe, eğer kalenin Asurlular

tarafından zaptı sırasında, yani 715 te değil de daha önce tahrip edilmiş olsaydı, Danuna kralları, bu mühim hudut kalesini her halde yeniden inşa edrlerdi. Bu yapılmadığına göre, kalenin 715 te tahrip olunduğu ve Asitawanda'nın da bundan önceki 20 yıl içinde Adana ovasında hüküm sürdüğü kabul edilmek gerektir.

Dr. ARİF MÜFİD MANSEL (T. T. K. üyesi ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Prof.) **Side Kazısı.**

[Bu kazının raporu yayınlanmış olduğundan tebliğin basılmasına lüzum görülmemiştir].

***

Tebliğlerin okunmasından sonra söz alan Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Müdürü Prof. J. GARSTANG Kültepe ve Karatepe buluntularının önemi hakkında aşağıdaki konuşmayı yapmıştır:

Mümtaz toplantılarınıza iştirakimiz için bana, refikama ve İngiliz Arkeoloji Enstitüsü üyelerine vaki olan nazik davetinizden dolayı kendimi bahtiyar addediyorum. Bugün öğleden sonraki toplantıda, Kültepe ve Karatepe'de yapılan ve yeni bir devir açan keşifler hakkındaki tebliğleri dinledik. Bu keşifler hiç şüphesiz dünya çapında bir ilgi uyandıracaktır.

Kültepe mevkii daha şimdiden dikkatleri üzerine çekmiştir. Meydana çıkarılan 1200 tabletle birlikte zengin arkeoloji kalıntıları ve bunlara bağlı bina tabanları hiç şüphesiz zamanı gelince, M. ö. 2 inci bin yılı başlarına ait Anadolu tarihi hakkında aydınlatıcı bilgiler verecektir. Bay ve bayan Özgüç'ü başarılı çalışmaları için tebrik ederim.

Halen üçüncü kazı mevsimine girmiş bulunan Karatepe çalışmaları, daha önceki yılların vaadlerini takviye etmiş bulunmaktadır. Profesör Bossert ve meslek arkadaşı Dr. U. Bahadır Alkım'ın, malzemeyi ilim âlemine sunmak hususunda gösterdikleri cömertlik sayesinde, ilk neticeleri inceleyip, meydana çıkarılan şayanı dikkat kitabelerin tefsirine ait bazı fikirler ileri sürebilmek fırsatını kazandık. Şahsen bana öyle geliyor ki bu mevki, âbideleri ve hususiyle heykeltraşlık

eserleriyle tarihî münasebetleri bakımından garbe bağlanır. Kabartmalarda tasvir edilen insan figürleri, Mısır ilâhlarının veya şarkkârî merasim alaylarının resmî görünüşleriyle değil, bilâkis hayat ve hareketle doludurlar. Bizzat *Danuna* ismi Ege havzasiyle bağlantıdadır ve bu, esas Danuna'ların, sarih olarak Aka'larla birlikte Truva ve onun müttefiklerine karşı savaşan *Danaoi* kavmiyle aynı oldukları fikrini akla yakın kılar. Bu fikir üzerinde daha ileriye giderek, şimdi-her türlü ihtirazî kayıtlar ve imkânlar mahfuz kalmak şartiyle- AZTUWADI adının SADYATTES'in başka bir şekli olabileceği düşüncesini ileri sürmeğe cesaret ediyorum. Z ile S değişimi filolojik bakımdan bir zorluk teşkil ediyorsa da, Hitit dünyasının sınır çevrelerinde buna rastlanmamış ta değildir. Bu isim birliği kabul edildiği takdirde, SADYATTES isminin M. ö. 7 inci asıra ait, gayet iyi bilinen bir Lid ismi olduğunu söylemek daha da ilgi çekici olacaktır, bahusus ki Karatepe heykeltraşlık eserleri de takribî olarak bu devrin malıdırlar. İleri sürmek cür'etinde bulunmak istediğim diğer bir fikir de, tehlikeli olmakla beraber yine de içinde bir hakikat zerresi saklıyabilir ve her ne olursa olsun, bu keşiflere karşı gösterilen ve git gide daha da genişleyen büyük alâkanın bir nişanesidir. Bu da KRNTRYS ünvanını Krn-Trys şeklinde "Toros'ın efendisi,, manâsına gelen iki ayrı unsura ayrılabilme imkânıdır.

DÖRDÜNCÜ GÜN

13 KASIM 1948 CUMARTESİ

I. Eski Anadolu ve Ön Asya Seksiyonu

Açılma saati : 10

BAŞKAN : Dr. Hâmit Koşay

SEKRETERLER : Dr. Nihal Ongunsu, Dr. Emin Bilgiç

DR. ŞEVKET AZİZ KANSU (T. T. K. Üyesi ve Ank. Ü. D. T. C. Fakültesi Antropoloji ve Etnoloji Ord. Profesörü — FİKRET OZANSOY, **Ankara civarında Paleolitik yeni buluntular :**

Ankara ve çevresinde Prehistorya devirlerine ait Türk araştırma ve buluşları Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinin kurulmasından sonra, 1936 yılından itibaren başlar.

Bu bölgede Paleolitik eserlerin ilk izlerine Ankara'nın Güney doğusundaki meşhur Gâvur kale'de tesadüf edildi. Eski asistanlarımdan Dr. Muine Atasayan 1936 son baharında talebelerimizle yaptığımız bir gezide çakmak taşından yapılmış bir (uç) buldu. Ondan sonra burada tekrar ettiğimiz araştırmalar bize orinyasiyen olması çok muhtemel bir paleolitik atölyenin varlığını gösterdi.

1937 de Çubuk suyu vadisinde Etiyokuşu adını verdiğimiz paleolitik Levaloi-Musteriyen istasyonu meydana çıkardık. Bilindiği gibi bu istasyonun hususiyeti aletlerin graviye içinde bulunmuş olmaları ve graviyelerin teşkil ettikleri bu sekinin üstünde üç iskân tabakası gösteren bir bakırçağ köyünün mevcudiyetidir.

Bu buluşları diğer araştırıcıların ve talebelerimin araştırma ve buluşları takip etti. Dr. Âfet İnan ve Profesör Pittard 1938 de Ergazi köyü yanındaki graviyelerde Etiyokuşu serisine dahil L. M. aletler buldular. Eski Yüksek Ziraat Enstitüsü

Geoloji Profesörü Löks Ankara'nın Güney batısında Ludumlu köyü civarında satıhta Şellen olarak teşhis ettiğimiz bazalt bir el baltası buldu.

1938 yılında Türk Tarih Kurumunun teşkil ettiği Anadolu prehistoryasını araştırma heyeti başkanı olarak Ankara'dan ve çevresinden başlayarak yaptığımız büyük istikşaf gezisine Güdül, Beypazarı, Tuzgölü, İnönü mağaraları, Eskişehir ve Porsuk suyu, Kütahya, çevreleri bu bakımdan araştırıldı. Güdül, Eskişehir çevrelerinde L. M. aletlere satıhta tesadüf ettik. 1940 da Doçent Dr. Şenyürek Gazi Enstitüsü civarında L. M. aletler meydana çıkardı. 1941 Martında Pfannenstil Keçiören ve Elmadağı eteklerindeki araştırmalarında Etiyokuşu serisine giren aletler buldu. Bundan sonra asistanım Dr. Kılıç Kökten, 1946 da ponsiyen fosilleriyle meşhur İlhan köyü civarında satıhta L. M. aletler buldu. (1945'de aynı araştırıcı Ayaş'ın Ilıca köyünde Menhir ve bazı bozuk (Kromlek) bakiyelerine de tesadüf etti). Yine aynı araştırıcı 1948 yılındaki araştırmalarında Kızılcahamam'da Çeştepe'de L. M. ve Beypazarının Karaköy'de L. M. aletler buldu. (her ikisi de satıh ve graviye buluntusu). Bu tebliğimizde bahis konusu edilen buluntular ise Fakültenin 1948 yılı Antropoloji ve Etnoloji bölümü mezunlarından çalışkan talebem Fikret Ozansoy tarafından yapılmıştır.

IV. Türk Tarih kongresine ikimizin tebliği olan bu buluntuların hususiyeti meydana çıkarılmış olan Paleolitik aletler içinde iki yüzlü (biface) bir el baltasının Mâcun çayı graviyelerinden çıkartılmış olmasıdır. Bu el baltası Şellen biçimindedir. Diğer aletler Etiyokuşu serisine dahil özel L. M. ekla aletlerdir. Macun çayı buluntularının diğer bir hususiyeti (bu sahada Fikret Ozansoy'la beraber bir araştırma yapmış bulunuyorum) çok miktarda mikrolitlerin de bulunmuş olmasıdır. Fikret Ozansoy tarafından Macun suyu berjlerinde meydana çıkarılan bu mikrolitlerin kültür yaşı hakkında bugün kesin bir fikir ileri sürmek daha mevsimsizdir kanaatindeyim. (Mezolitik-Tardenoisisiven?). Bu mikrolitlerden 1000 den fazla toplanmıştır. Bunların içinden 300 kadarı tipik bir morfoloji göstermektedir. (Fikret). Fikret Ozansoy'un 1948 Ankara araştırmaları Keçiören, Üregil, İmrehor ve Macun çayı vadileri, Gölbaşı, Mogan gölü kıyıları, Virancık, Gerder köyleri çevresi, Dikmen sırtları, Hüseyin Gazi

dağı eteklerine kadar uzanmıştır. Ankara'nın doğusunda Üregil ve Hüseyin Gazi dağı eteklerinde kaba L. M. kazıcı ve uclar elde etmiştir.

Güneyde Gölbaşı -- Mogan gölü doğu kıyısındaki eski sekilerin satıhlarında L. M. aletler toplanmıştır. Bu kısmın daha doğusuna düşen Virancık-Gerder ve Bursal arasında da aynı aletlere desadüf edilmesi, Gerder ve Bursal çevresindeki mağaraların verimli olacağı kanaatini kuvvetlendirmiştir. Dikmen, Ludumlu, Taşpınar ve Yalıncak arasında kalker kaya sığınaklarının hemen birisinin altında Fikret tarafından yapılan çok kısa bir araştırmada satıhtan uc, lam ve kazıyıcı aletler bulunmuştur.

H. Breuil 1937 de şöyle diyordu: (Orinyasiyen malum olduğundan Anadolu'da hakikî musteriyen meydana çıkarılacaktır. Capisyen'in buraya kadar çıkmadığı zannolunuyor. Bunun için sulotüren ve magdaliyenin bulunmaması icabeder. Buna mukabil Tardenoisen bulunacaktır. Anadolu'nun paleolitik istasyonlarını Filistin, Suriye, Mezopotamya, Kafkasya, Kırım, Basarabya, Romanya, Bulgaristan'daki buluntularla mukayese etmek faydalı olacaktır. Anadolu bu sayılan coğrafik mıntakalar arasında merkezî bir durum göstermektedir. Acaba Anadolu Paleolitik kültür çevresinin dağılış noktası mıydı? yoksa sadece geçit sahası mı? geçit sahası ise kültür dalgaları garpten şarka mı, şarktan garbe mi geçti?).

***

Ankara çevresinde yaptığımız en son araştırmalar, eski buluntuları takviye etmiş ve prehistorik insan bakiyeleri bulmak amacı ile yapılan bu incelemeler bölgenin tarih öncesi değerini bir kat daha artırmıştır. Bu yıl içinde tarafımızdan (Fikret) Ankara çevresinin Keçiören, Üregil, İmrehor ve Macun çayı vadileri, Gölbaşı - Mogan gölü kıyıları, Virancık, Gerder köyleri çevresi, Dikmen arkaları, Orman çiftliği - Sincanköy arası 6 - 26 ncı km. ler boyunca ısrarla durduğumuz eski teras kesidlerinin incelenmesi bize göstermiştir ki, Ankara mıntakası Ön-tarihinin yanında çok daha gerilere giden bir insan yerleşmesine şahit olmuştur:

1. Henüz bir açık hava istasyonu nazarı ile bakılması

mevsimsiz olan Keçiören'in kuzeyindeki andezit bir taban üzerinde 50 m²lik bir saha pek çok alet vermiştir. Burada mikok tipi balta ve baltacıkların bulunduğu L. M. endüstri kazıyıcı ve uç olarak ele geçmiştir. Musteriyen'de alt paleolitikten daha iyi rotüşlü, fakat daha küçük bademsi oval veya üçgen biçimli el baltaları mevcut olduğu malûmdur. (Kansu, 1946). Bu hali Keçiören buluntuları kırılmış olmakla beraber çok açık surette belirten iki nümune, temsil etmektedir. Bunlar L. M. endüstri biçiminde Türkiye'de ilk defa bulunmaları bakımından önemli sayılabilirler ise de, mevkiin kat'i şekilde bir açık hava istasyonu olduğunu kesin surette isbatı lâzımdır.

2. Ankara'nın doğusunda Üreğil arkasında ve Hüseyingazi dağı eteklerinde kaba L. M. kazıyıcı ve uclar, bu dağın yamacındaki bir mağara ve kaya sığınaklarının araştırılmasını ikaz eden belgeler olarak kabul olunabilirler.

3. Güneyde Gölbaşı - Mogan gölü kıyısındaki eski teraslar üzerinden (satıhta) L. M. tipte aletler toplanmıştır. Bu kısmın daha doğusuna düşen Virancık - Gerder ve Bursal arasında da aynı aletlere tesadüf edilmesi, Gerder ve Bursal çevresindeki Mağraların verimli olacağı kanaatini kuvvetlendirmiştir. Esasen yakın günlerde bu mağaraların küçük çapta bile olsa kazılmasına çalışılacaktır.

4. Dikmen, Ludumlu, Taşpınar ve Yalıncak arasında kalker kaya sığınaklarının birisinin altında yapılan çok kısa bir araştırmada, satıhtan uc, lâm ve kazıyıcı aletler bulunmuştur. Bu mevki üzerinde de gerek paleontoloji ve gerekse Prehistorya bakımından durmak hakikaten yerinde olacaktır.

5. Ankara batısında Orman çiftliği - Sincanköy arasında 9.15 ve 21 - 22. km. lerdeki teraslardan burada nisbeten daha fazla bahsetmek mecburiyetinde kalacağız. Chaput'nün I: 135000 ölçekli jeoloji haritasında kendisinin Jura yereyleri içinde gösterdiği yeni allüviyonlu kısımlarda bilhassa kısım kısım eski allüvitonların (terasların) devamını da gösteren geniş kum ocakları, bize Ankara paleolitik endüstrisinin en güzel ve ayrıca en eski materyallerini de vermiştir.

Bir an için Pfannenstiel (1941) tarafından Ovanın güneyinde olduğu bildirilen dördüncü terası (T_4) bir tarafa bıra-

karak diğer sonuncuları (yani T_3, T_2, T_1) ele aldığımızda, bunlardan :

Pfannenstiel'e göre T_3 halen Gazi'de ve Marmara köşkünün üzerinde bulunduğu sahada çok iyi gelişmiştir (Pfannenstiel 1941).

T_1 ise Y. Z. Enstitüsü (Etiyokuşu), G. E. Enstitüsü civarı ile Maltepe, (K.Bittel) Demirtepe'de tesbit edilmiştir (Pfannenstiel).

Etimesut ovasında batıya doğru devam eden T_1 in molozları içinde L. M. ler bulunmaktadır.

Bu tip aletler Kansu tarafından Etiyokuşunda üst satıhtan 5 ve vadiden 10 m. gelen bir kısımda stratigrafik olarak keşfedilmişlerdi (Kansu, 1946). Keza gene Ordinaryüs Profesör Dr. Ş. A. ve Pfannenstiel'in bildirdiklerine göre aynı tip aletler Ergazi'de üst satıhtan 3,7 m. aşağıda kazılan bir silis çukurunda ve iri çakılların arasında bulunmuştu.

Şu halde arkeolojik metodla Ankara'nın muhtelif yerleri bu sekileri (T_1) vermekte, bilhassa Etiyokuşu ve Ergazi sekileri birbirine bağlanmaktadır.

Şimdi biz kendi görüşümüze göre (Fikret) bu T_1 adını verdiğimiz I. sekinin Etimesut ovasında ve Pfannenstiel'in bahsettiği 2, 1 m. vadi balçığı altında kalınlığı 3,50 m. den fazla gelen bir sekide aynı aletleri elde etmiş bulunuyoruz. Ancak bunlar iki ve ayrı grup yatak içinde ve ayrı ayrı ele geçmişlerdir. 21. km. de teras hakikaten iki grup halindedir. Birincisi daha altta ve 1,73 m. gelen konglomera diğeri bunun üstünde 2 m. kalınlıktaki graviye bir yataktır. (Bu müstakil bir T_1 terasıdır, (Fikret).

Alttakinden L. M. âletler muhtelif seviyelerde çıkarılmış ve hatta konglomeranın en dip kısmından bile (7,70 m.) ele geçmiştir. Bunu takip eden graviye yatakta halen bu endüstrinin tipik örneklerini section'da vermemiş ise de aynı seviyedeki yakın bir teras sathından tipik mikrolit aletlerle birlikte çok güzel Musteriyen aletler toplanabilmiştir. Nisbeten mesolitik minik taşlardan daha büyük olan bu mikrolitlere az evvel bahsettiğimiz konglomeranın üst satıhlarında da tesadüf edilmiş ve Pittard'ın musteriyen ile orinyasiyen endüstrileri arasında varlığını işaret ettiği Rebieriyen endüstriyi hatırlatmıştır. (Pittard, 1938). Ancak bu hususta kesin bir kanaat vermeğe halen muktedir değiliz.

Bu teras konglomerasız olarak 15. km. deki bir kum ocağında kendisini göstermiş ve bu sefer cidden çok güzel M. aletleri orta seviyelerinden vermiştir (Uc). Pfannenstiel'in yukarıda bahsettiğimiz balçık tabakada bu graviye üzerinde bulunmaktadır. Bu Graviye'nin en alt kısımları iri çakıllarla devam etmekte ve bu kısımdan da mikok ve basit rötuşlu el baltaları ve iri yonga aletleri ele geçirilmiştir. Bu graviyenin muhtelif seviyelerinden çıkarılan tamamen ayrı tip endüstri örneklerini aynı devir ve hatta aynı teras içinde mütalea etmeğe imkân ve ihtimal yoktur. Bu sonuncusu doğrudan doğruya bir alt paleolitik safhasını temsil eder mahiyettedir. Binaenaleyh şayet teşhisimizde hata yapmıyorsak T_1 terasını az sonra bahsettiğimiz T_2 nin bu sahadaki molozları üstünde teşekkül etmiş olacağı icabedecektir. Hakikaten Macun çayı mıntakasının, 9. km. de inceleme imkânını bulduğumuz diğer geniş bir kum ocağı bize Ankara çevresinde T_2 terasını vermiştir. Bu kısım T_3 den alçak ve T_1 den yüksektir. Ancak bu sahada henüz yeni çalışmağa başladığımızdan kesin olarak deniz seviyesi ve vadiye nazaran bir yükseklik tayin edilememiştir. Bu terasın vermiş olduğu aletler T_1 deki malzeme ile hiç bir şekilde mukayese edilemez. Bu teras az kalın hümüslü topraktan sonra başlamakta ve 160 sm. ye kadar kum ve küçük veya orta hacımde çakıl olarak devam etmekte ve 260 sm. den sonra 1 m. çok iri çakıllarla devam etmektedir. Bu terasın alt devamının hakikî kalınlığı halen bilinmemekle beraber jura yereyleri üzerinde birikmiş olduğu muhakkaktır. Yalnız burada dikkate şayan bir noktaya temas etmemiz lâzımdır. 1946 da şimdiki uçak motoru fabrikası civarında yapılan bir kazıda iki el baltası ile Pleistocene atının alt molerlerinden biri elimize geçmişti (Fikret). Ancak bu kazı yeri 4 metrelik bir derinlik vermekle beraber bu malzemeyi kazılmış ve bir kenarda toplanmış iri çakıllar arasından çıkarmıştık, diş tamamen fosilleşmiştir. Aletlerin biri ise Antropoloji enstitüsündeki Avrupa Şellen numune mulajlarından birisine benzemektedir. Diğeri ise T_2 terasının 260 sm. derinlikten sonra verdiği kaba aletlerin hemen hemen aynıdır. Esas olarak bu mıntaka için bir çökme vaki olduğunu evvelce kabul etmiş olan Pfannenstiel'ın şu kanaatini belirtmek isteriz: Etimesut

ovasında iki seki olup tektonik hareket T_3 ve T_4 sekilerinin teressübünden sonra, T_1 ve T_2 nin teşekkülünden evvel vuku bulmuştur. Halbuki eğer bu iki arkeolojik malzemeye dayanarak, ki halen başka bir destek mevcut değildir, bir hüküm vermekte mahzur yoksa, biz bu tektonik hareketin, hakikaten T_3 ve T_4 ün tortullaşmasından sonra ve fakat T_2 nin de teressübü devri içinde vaki olduğunu tasavvur etmek temayülündeyiz.

Fakat bizim T_2 demek istediğimiz bu teras neden T_2 dir, diye bir soru akla gelecektir. Metodumuz arkeolojiktir ve bunun dışında bizce değerli olan paleontolojik metodu da kullanacak malzemeye sahip değiliz. Bu terasta alttan yukarıya doğru bir tek olmakla beraber, aşöleen bir el baltası ve beraberinde çok büyük yonga aletler ele geçmiş ve 260 sm. den sonra gene kaba nisbeten daha ufak çapta az olarak yonga aletler ve mikok tipini hatırlatan baltacıklar çıkarılmıştır. Bu üst kısım aletler arasından Lövaluvaziven âletler; yukarıda zikredilen yongalarla temsil edilmektedirler. Müteaddit defalar bu kum ocağından yaptığımız kesit kazıları hiç bir suretle T_1 terasının ihtiva ettiği âletlerden vermemiş ve ancak yukarıda belirttiğimiz az miktardaki kaba yongaları vermiştir. Bu suretle bu teras ile birincisi arasında bir münasebet aramak icap ederse, o ancak ikincisinde aşöleen ve çok büyük ve kalın yonga âletler (belki Klaktoniyen) veren alt kısmın üstünde alt paleolitikten orta eski taş devrine bir geçişi hatırlatır şekilde olan Miko-Lövalluvasiyen tip diyeceğimiz endüstriyi hamil üst intikal kısmında bulmak gerekecektir.

İşte biz yukarıdaki satırlardaki kanaatle ve diğer T_3 ve T_4 ün varlıklarını kesin surette isbat eden birer desteğe halen sahip bulunamamış olduğumuzdan bu son sekiyi T_2 yani ikinci teras olarak vasıflandırmağa cesaret edebildik (Fikret).

Şimdi (Şekil 1.) de kesidi görülen ve Macun vadisinin ortasından akmakta olan ve aynı adla anılan derenin her iki kenarındaki profilin saklamakta olduğu mikrolit bir endüstri ile açıklamalarımıza devam edeceğiz.

Batıda, Ankara suyuna 9. km. de asfaltı geçerek, karışan Macun çayının dar yatağının her iki kenarındaki ve aşağıda tarif edilecek bir yatakta bulunan mikrolitler tamamen

jeometrik formda olup şu suretle sınıflanmaları mümkün olmuştur: Eşit ve eşit olmayan kenarlı, açıları müsavi veya iki müsavi kenarlı üçgen'ler; Trapesium — bunun içinde gerek trapezoid ve sadece münharifler de vardır — az miktarda yarım ay veya hilâl formalar; disk yapıda kazıyıcılar ve az miktarda micro veya pigme burin'ler.

Biz bu malzemenin gerek bizzat kendisinin veya gerekse aşağıdaki teyit edici açıklamalara dayanarak Ankara'nın Tardenuvaziyen kültürü olduğu kanaatini beslemek istiyoruz. Hakikaten bu derenin hali hazır yatağı hümüslü bir topraktan sonra 3 m. kadar bir balçık katı, bilahara 50 - 54 sm. kalınlıkta kum ve çakıllı bir graviye yatağı ve tekrar daha az kalın bir balçığın altındadır. Bu aradaki graviye katından çıkarılan malzeme mebzul silex parçaları ile doludur (fakat daima pigme parçacıklar halinde). Bu kısımlardan, satha kumcular ve sonraları bizzat kendi tarafımızdan (Fikret) alınan bloklardan ve keza doğrudan doğruya bu kat içinde yapılan araştırma şimdilik 1000 den fazla silex aletler vermiş ve içlerinden 300 kadar tipik microlit aletler ayrılmıştır. Burası için şüphesiz bir prehistorik istasyon denemez, fakat ona rağmen Ankara'nın Holocene başlangıcı iskânını teyit eden ve bu kısmın nihayet Macun çayının menbaına kadar uzakta olan bir yerleşme sahasını açıklayan önemli belgeleri ihtiva etmesi dikkate şayandır.

Bölgenin, çevresindeki bütün eski terasların altında oluşu, bir kısım yerinde 54 sm. ye kadar bu mikrolitli yatağın satha yaklaşmış bulunması ve bu günkü (Macun çayının) 30 - 40 sm. yukarısında oluşu bu kısmın morfolojisi bakımından üstteki sekilerle alâkası olmadığını hemen göstermektedir. Ayrıca arkeolojik malzeme bakımından da daha sonraki endüstriyi ihtiva etmeyişine mukabil hemen yanıbaşındaki terastan ele geçirilmiş olan paleolitik materyalinden de mahrum bulunuşu, bu graviye yatağının Pleistocene çağından sonra ve fakat müteakip zamanlardan evvel teşekkül ettiğini açık surette göstermektedir.

Bu graviyenin ihtiva ettiği prehistorik malzemede, hakikaten baştan başa mikrolit endüstri hâkimdir. Ancak çok az miktarda 4 sm. uzunluğu geçmeyen ve bunlar da sadece kazıyıcı ve uc halinde kendini gösteren aletler vardır. Yalnız

bu uclardan iki yüzü işlenmiş olan bir tanesi de biconvex veya küçük bir lenceolate ucu temsil etmektedir (ki bu sonuncusu üst Tard. tipine dahildir).

Güney Avrupa'da Mesolitik devrin hâkim karakterinin Tardenuvaziyen safhası olduğu fikri üzerinde durarak incelememize başlıyalım.

Prehistoriyenlerce gayet iyi bilinmektedir ki Tard. mikrolitlerin meydana gelişinde, yongaların kaba ve kalın uclarından temizlenmesine âmil olan bir nevi çentik metodu mevcuttur ve hatta bu usûlün tali bir tatbikatı da Micro-Burin halinde kendini gösterir (Clark, s. 1936). Keza, pigme çakmak taşlarının kenarlarından küçük pullar çıkarılarak, o aletlerin incetilmesi veya sivriltilmesinden ziyade körleştirilmiş oldukları kabul edilmektedir (Burkitt, s. 1929).

Clark (s. 100) Maglemoz kültüründen bahsederken çift ve tek fasetli burin'lerden bahsetmektedir. Bu safhayı Micro-Burin'lerde de tesbit etmek için kolleksiyonumuzu görmek kâfi gelecektir.

Kuzey Avrupa'nın Tard. kültüründe bir sapa takılmak suretiyle tek olarak kullanılmağa elverişli olan aletler olduğu bilinmekle beraber Clark'a atfen Francis Buckley trapesoidal ve sub-triangular (tali derecede üçgen) mikrolitler bulunmuştur (s. 204). Bu tip alet macun çayı malzemesi içinde ele geçmiş bulunmaktadır.

Bu yerde bulunmuş olan ve uc haline getirilmiş yongalar kendilerinin geniş yerlerini muhafaza etmekle beraber, bunlardan ufkî yüzeyleri ile büyük açılar yapan dikkate değer yongacıklar alınmış olduğu ve testere ağzı gibi tırtıllar görülmüştür. Bu haller ise Tard. kültür malzemesinde ekseriya rastlanan bir özelliktir (Clark s. 204). *Clark*'ın bu sonuncusunu belirten resmin temsil ettiği (Fig. 71. No. 30) [*Mesolithic Settlement of Northern Europe, Cambridge, 1936*] aletten çok daha tipik ve güzel aletlere ve ayrıca, şimdilik az olmakla beraber, eşkenar dörtgen (lozange) tipte de aletlerle geçmiştir. Bu sonuncusu da Tardenuvaziyen endüstrinin karakteristiklerinden biridir.

Mac Curdy (s. 61, 1935) Mesolitik safha veya devrelerinden aziliyeni güney ve merkezi Avrupa'da alt ve Tard. kültü-

rünün üst mesolitik olduğunu beyan eder. Ancak bunların arasındaki esas farkın da aziliyen de mevcut olduğu bilinen boyalı çakılların Tard. de olmadığını ilâve eder. Hakikaten bu sonuncusunda yukarıda Macun mikrolitleri yatağından bahsederken ilâve ettiğimiz gibi mikrolit endüstri hâkimdir (Curdy, s. 63),

Kuzey Avrupa Mesolitik safhaları bir tarafa bırakılırsa Tardenuvaziyen endüstri, paleolitik malzemesi ile bir stratigrafi yapar şekilde nadiren bulunmuştur. Çünkü bu endüstri çok daha ziyade satıhta veya satha yakın olarak keşfedilmiştir (Burkitt s. 14 - 15). Bir bakımdan başlangıçta açıkladığımız bir teraslar teselsülü içinde bu nadir hususu dikkate alabilirsek, bu bizim için herşeyden evvel Macun mikrolitlerinin bulunuş stratigrafisini tefrike yardım eder mahiyette olacaktır.

Şu hakikat de malûmdur ki, (Micro-Burin'ler tardenuvaziyen endüstride mevcut olmakla beraber, yokluğu bu endüstrinin Tard. olamıyacağına delâlet edemez ve fakat varlığı, o kültürün Tard. olduğunu derhal tayin eder (Burkitt, s. 157) Gerçekten Micro-Burin'ler bu kültürün bir remzidir (Clark s. 203, 1936). Macun çayı mikrolitleri içinde 20 den fazla bu pigmeburin'lerin bulunuşu, bu kültür bakiyelerinin Ankara Mesolitik Tardenuvaziyen kültürünün varlığını ispata yetebilir.

Son olarak, Tardenuvaziyen kendi saf şekli içinde orman muhitine bir intibaksızlık göstermiş olduğu, bu kültürün bulunduğu yerlerin tetkikinden anlaşılmaktadır. Bu bakımdan, hemen hemen çevresi eski teraslarla kaplı bulunan Macun mezolitiğinin bulunduğu bütün Macun yatağı bu intibaksızlığı açık surette göstermektedir.

Dr. KILIÇ KÖKTEN (Ank. Ü. D. T. C. Fakültesi Antropoloji Asistanı), **Anodolu'da Prehistorik adamların kullandıkları malzeme ve ele geçen bazı maddî kültür belgelerinin etnoğrafya yolu ile izahı:**

[Bu tebliğ 50 sayılı (Nisan 1949) Belletende yayınlanmıştır].

Dr. ŞEVKET AZİZ KANSU (T. T. K. üyesi ve Ank. Ü. D. T. C. Fakültesi Antropoloji ve Etnoloji Ord. Profesörü) ve MELİHA ÜNSAL, **Tilki Tepe (Şamramaltı, Van) kazısından çıkarılan iskeletlerin antropolojisi :**

Öğrencilerimizden Bn. Meliha Ünsal'a 1946 yılında, enstitümüzde bulunan Tilkitepe antropolojik malzemesinin incelenmesini Lisans vazifesi konusu olarak vermiştim. Bugün bu incelemenin özetlerini göz önünde tutarak müşterek bir tebliğ hazırlamayı faydalı buldum.

Şarkta merkezi Van olan büyük mıntaka, Hurri, Urartu ve Asur tarihleri bakımından eski tarihçilere daima mevzu olduğu gibi, prehistoryacıları da kuvvetle ilgilendirmektedir. Bir taraftan Büyük İran yaylası, diğer taraftan Kafkasya, İç Anadolu ve Şimalî Mezopotamya kültürlerinin bir telaki mıntakası olan Van mıntakasının tetkiki Anadolu'nun diğer sahaları kadar ehemmiyetlıdir.

Van mıntakasının İç Anadolu prehistorik kültürlerinin izahında da ayrı bir mevkii vardır. Merkezî Anadolu bakır çağı kültürünün kaynağı aranırken Şamramaltı, Hasan Kale, Nahçivan ve Kızılvank buluntuları bilhassa zikredilmelidir. Garbî Anadolu çanak-çömleğinden şekil ve tezyinat bakımından bir aykırılık gösteren İç Anadolu bakır çağı kültürünün geliş veya yayılış istikametinin adlarını zikrettiğimiz yerlere göre şark olduğu, tetkikat arttıkça hakikate en yakın bir ihtimal dahiline girmektedir.

Van şehrine nazır toprak kalede ilk kazılar 1870 de ve Van Kalesi'nin 6 kilometre cenubunda kalan Şamramaltı (Tilki Tepe) höyüğünde de 1899 yılında yapılmıştı. Tılki Tepe'nin ilk hafiri W. Belck'in kazı neticeleri Jenny tarafından ancak 30 sene sonra neşredilebildiğinden hakikati izah etmekten çok uzaktır. Nihayet 1937 yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinden E. B. Reilly Tılki Tepe'de çok kısa süren bir tecrübe kazısı yaparak prehistorik kültürlerin taakubunu tesbit etmeğe muvaffak oldu. 1939 yılında da Amerikalılar Lake idaresinde daha geniş ölçüde kazılara başladılar.

Tılki Tepe'de iskeletlerle beraber keramik, kemik aletler ve bol miktarda obsidiyen bıçaklar elde edilmiştir. Boynuzlardan yapılmış olan baltalar gerek morfoloji ve gerek tipoloji bakımlarından bize Neolitik kültür tekniğinin çok güzel bir

ifadesi tarzında gözükmektedirler. Bu hâl Şarkî Anadolumuzda daha saf bir Neolitik kültür ufkunun yeniden meydana çıkarılacağına da işarettir [1].

Toprak kalede clayton ve Raynolds'ın 1879 da yaptıkları ilk kazılar hakkında hiç bir rapor yoktur. Rassam'ın 1880 de yaptığı kazılar hakkında da rapor yoktur.

Edward Bowen Reilly'nin raporundan (1937) şu satırları alıyorum:

[Mezarlar:

I. Tabakada hiç yok. II. tabaka zemin seviyesinin 2,50 ve 5.00 metre arasında 6 mezar bulunmuştur. Her bir mezarın üst tarafındaki saha yakılmıştır. Cesetlerin bazıları yana doğru, bazıları da arkaya doğru çok kıvrılmış vaziyettedir. 3,75 metre derinlikte bulunan üç mezarın hiç birisinde cihet tayin edilmemiştir. Yanları aksi istikametlere doğru olan iki ceset bir araya gömülmüştür. 5 ve 4. metre arasındaki mezarlar hemen hemen birbirlerinin üstünde gibidir. Fakat istikametleri aynı olan bir çift mezar yoktur. Cenazeye verilmiş hediyeler yoktur. Yalnız 2.50 metreden çıkarılan bir cesedin boynuna bağlanmış olması muhtemel iki çanak ve çömlek parçası bulunmuştur. İskeletler oldukça iyi muhafaza edilmişlerdir.

III. Tabaka: 6.50 metre içinde yana doğru kıvrılmış vaziyette bir ceset bulunan bir mezara tesadüf edilmiştir ve başının şimalî şarkiye müteveccih olduğu görülmüştür. Aynı seviyeden iki kap çıkarılmış, fakat bunların mezarın içinde mi yoksa mezara bitişik bir yerde mi bulunduklarını tesbit etmek imkânı bulunmamıştır. Mezarın üstündeki saha yakılmıştır. Bu tabakada bulunan tek iskelet iyi muhafaza edilmemişti.] Ark. ve Etn. Dergisi. Sayı: IV. 1940.

***

Doğu Anadolumuzda M. E. 900 - 600 yılları arasında Van gölü kıyılarında bir kırallığın mevcut bulunduğunu ve Asur kitabelerindeki kayıtlara göre bu kırallığa ve medeniyete Ur-Artu adının verildiğini biliyoruz. Biz, bahis konusu mede-

[1] Tilkitepe (Şamramaltı-Van) Kazasında bulunan kemik ve taş aletler münasebetiyle Şark ve Cenub-i Şarkî Anadolu'ya bir bakış. Ş. A. Kansu - Tahsin Özgüç (Ülkü) Eski seri, Cilt 17. 1941.

niyetin Van gölü ve civarında serpilmiş bir halde görülen kalıntılarının topuna başşehrin adına nisbetle "Van Medeniyeti„ adını da veriyoruz.

Buradan çıkarılmış olan kalıntı'ların topu özel tipte ve tepeler üzerinde bulunan Kale'lerden ve bazı Kaleler civarında şehir harabelerinden ve nihayet çivi yazısı ile ve Van dili ile yazılmış olan kitabelerden ibarettir. Bu bölgede yapılmış olan kazılara evvelâ Van şehrine karşı olan Toprak kalede (1879'da) başlanıp, sonra Van gölü ve dolaylarında kazılara devam edilmiştir.

Bahis konusu medeniyet kalıntıları hakkında kazılar yapmış olan hafirleri eskiden yeniye doğru şöyle sıralayabiliriz:

Clayton ve Raynold (maalesef ilk kazıları hakkında raporları yoktur) W. Belck, E. Bowen Reilly ve nihayet Profesör Mr. Mrs. K. Lake ve Doktor Cahit Kınay. Yalnız Mr. Mrs. K. Lake'ın bir heyet halinde yaptığı kazılar 1939'da Van kalesinden Kalecik mevkiinde ve Tılki Tepe'de olmak üzere üç bölgede icra edilmiş ve sonuncuyu yani Tilki Tepe kazısını en son Dr. Cahit Kınay idare etmiştir.

Mevkii: Bahis konusu bölgemiz Tilki Tepe (Şamramaltı) ovası Van şehrinin güneyine doğru uzanır ve doğuda dağlarla, batıda Van gölü ile kuşatılmıştır. Burada kazı'nın yapıldığı esas höyükte tesbit edilmiş olan kültür tabakaları höyük sathından itıbaren (Dr. Cahit Kınay'ın antropoloji enstitüsüne verdiği rapora göre) şöyle sıralanırlar:

1. Tunç çağına ait tabaka
2. Bakır „ „ „
3. Saf Anadolu kalkolitiği
4. Tel Halaf ve Anadolu kalkolitiği.

Höyükten çıkarılmış olan çanak çömlek ve hayvan kemikleri ile birlikte bulunan insan iskeletlerinden

6. sı bakır çağından
12. „ kalkolitik çağından
2. „ renkli keramik veya proto kalkolitik çağlarından

olmak üzere, 19 ferd tek tek incelenerek bahis konusu höyüğün bu kültür tabakalarındaki sakinlerin antropolojileri hakkında bilgi edinilmeğe çalışılmıştır.

Genel Sonuç :

I - İskeletlerin gömülme vaziyetleri hakkında.

a) Bütün iskeletler genel olarak, mezar denilebilecek çukurlardan mahrumdurlar (yalnız bir tek vak'ada, küçük yaşta bir çocuk iskeleti diğer bir iskeletle birlikte 3.20 derinlikteki kalkolitik çağı tabakasında ve küp içinde olarak gömülmüştür).

b) Bir kaçı müstesna olmak üzere hemen bütün iskeletlerde ambriyoner gömülme (Hoker) vaziyeti çoğunlukla kaydedilmiştir.

c) Gömülmüş olan iskeletlerde omurga istikametinin (sacrum'dan Atlas'a kadar) ekseriya Doğu - Batı istikametinde olduğu görülmüştür.

d) Bazı iskeletler " ocre rouge „ denilen kırmızı aşı boyası ile boyanmışlardır. Bir kaç iskeletin yanında ve umumiyetle ölünün başının altında bulunmuş olan Kâseler ölüye hediye kabilinden sunulmuş eşya olabilir.

e) bir iki iskelette bileziklere ait olması muhtemel olan boncuklar görülmüştür.

II - İskeletlerin birimsel etüdlerinden elde edilen antropolojik Veri'ler :

a) Her üç çağa ait olan bütün kafalarda bir küçüklük göze çarpar.

b) Bütün kafalarda adale irtikâzı fazla kuvvetlidir.

c) Kafa lokmaları hemen hepsinde küçüktür.

d) " Occiput „ nahiyedeki yumru hemen bütün kafalarda mevcuttur (bir ikisi müstesna).

e) Kalkolitik çağından olan bir kafa norma vertikalisden yani tepeden bakıldığında " rhomboid „ olmakla beraber, bütün diğer kafalar " ovoide „ forma göstermektedirler.

f) Kalkolitik çağa ait bir erkek ve bir kadın kafası fazlaca " metopik „ tir. Bakır çağına ait yalnız bir erkek kafası hafif derecede " metopik „ tir (% 30).

Todd'un " Suturaların içten kapanma vaziyetine göre yaş tayini„ metodu ile incelenmiş olan serideki kafalara göre yaş haddi 25 - 60 arası değişmektedir. Çoğu 40 - 50 yaşlarındadır.

Kalkolitik çağ kadın kafalarından kafa endisi 78.38 ortalamasını vererek " mezosefal „ gruba girmektedirler. Aynı

çağ erkeklerinin kafa endisi ortalaması 72.03 olup " dolikosefal„ dirler.

Bakır çağına ait tek kadın kafası mezosefaldir.

Bakır çağına ait erkeklerinden ikisi dolikosefal, biri mezosefaldir. Sonuç olarak her iki çağda dolikosefallerle birlikte mezosefallerin de bulunduğunu hattâ hafif derecede bir brakisefalin de bulunduğu görülmektedir. Bunlar içinde kadın kafaları daha yuvarlaklaşmağa mütemayil görülüyorlar.

" Burun Endis„i: yalnız bakır çağına ait iki erkekte endis hesabı yapılabilmiştir ve bunlar ince uzun burunludurlar.

Uzun kemikler hakkında:

Humerus:

Kalkolitik çağda kadın ve erkek Humerus'ları kuvvetli bir yapı göstermekle beraber erkek Humerus'ları daha kuvvetli yapıdadırlar. Torsiyon fazladır.

Bakır çağa ait erkekler, kalkolitik çağ erkeklerinin Humerus'undan daha az kuvvetli yapıda olup torsiyon göstermektedirler.

Radius:

Her üç çağda kadın ve erkek kuvvet endisleri orta derecede kuvvetli bir yapı gösterirler.

Cubitus:

Kalkolitik ve bakır çağına ait kadın ve erkekte cubitus kuvvet endisi orta derecede kuvvetli bir yapıyı göstermektedir.

Femurlara gelince: Her üç çağa ait kadın ve erkek femurları orta derecede kuvvetli bir yapı gösteriyorlar.

Renkli seramik ve kalkolitik çağ adamlarının femurları hiperpilatimer'dirler. Bakır çağı femurları ise pilatimer'dirler.

Tibia'ya ait hususiyetler:

Renkli seramik çağı tibia'sı kuvvetli bir yapıdadır. Kalkolitik çağı kadın tibia'ları orta derecede kuvvetli yapıda olup öriknem'dirler. Aynı çağın, erkekleri kuvvetliye yakın bir yapı göstermekte ve fazlaca öriknem'dirler. Bakır çağı erkeklerininki fazla kuvvetli yapılı ve mezoknem gruptandırlar.

Fibula:

Her çağ fibula'ları da kuvvetli yapılıdırlar. Bütün uzun

kemiklerin hemen hemen hepsi oldukça kalın ve kuvvetli bir yapı göstermektedirler denilebilir. Çok zayıf yapı gösteren bir tek ferd vardır.

Uzun kemiklere göre tâyin edilen ve her üç çağa ait olan ferdlerin boylarına gelince :

Manouvrier formülüne göre		Pearson formülüne göre	
E.	160.8	160.55	renkli seramik çağında
K.	155.20	152.15	Kalkolitik çağında
E.	157.57	156.42	„ „
K.	161.29	161.98	Bakır çağında

olarak tesbit edilmiştir.

Boylar, kadınlarda Pearson formülüne göre 145.61 - 160.92 Manouvrier formülüne göre 150.00 - 160.40 ekstremleri arasında erkeklerde ise Pearson formülüne göre 152.90 - 162.34, Manouvrier formülüne göre 153.60 - 164.85 ekstremleri arasında değişmektedir.

Erkek ve kadın genel ortalaması 157.77 dir. Yani ortanın altında bir boydur.

Sonuç :

1. İncelenmiş olan 9 kafadan dördü kadına beşi erkeğe aittir.

2. Genel olarak kadın kafa endisleri erkeklere nazaran daha yüksektir yani kadın kafaları daha çok yuvarlaktır ve seride tek braki kafa kadın kafasına aittir.

3. 9 kafadan yalnız biri hiper dolikosefaldir ve o da kalkolitik çağa aittir. Aynı çağa ait bir erkek kafası dolikosefal, iki kadın kafası sudolikosefal bir kadın kafası da subrakisefaldir.

4. *Bakır çağında* iki erkek kafası dolikosefal bir kadın kafası "su dolikosefal„, bir erkek kafası da mezosefaldir.

5. *Serimizde kalkolitik çağda en uzun kafa ile en yuvarlak kafa tiplerinin birlikte görülmesi, daha bu çağdan itibaren bir ırk karışması olayı düşündürmekte ve keza bu karışmanın Bakır çağına kadar devam etmiş olduğunu düşündürmektedir.*

6. Kalkolitik çağda Anadolu sakinlerinin % 80 'i gibi büyük çoğunluğunun dolikosefaller ve mezosefaller olduklarına

göre, Van (Tilki Tepe) kalkolitik ve Bakır çağı kafalarının incelenmesi de bu malûm sonucu bir daha desteklemektedirler.

7. Serimizde dolikosefallerde kuvvetli adele irtikâz yerlerinin görülmesi, kafaların "schaphoidde„ olmaları ve bunlarda kuvvetli kaş kemerlerinin mevcudiyeti, alının geriye kaçıklığı dolayısiyle, bunlar "mediteranean„ dediğimiz Akdeniz ırkının ibtidaî ve kaba yapılı bir tipini temsil eden "Eurafricaine„ tipe uymaktadırlar.

Bu görüş, Doçent Dr. Muzaffer Şenyürek'in "Anadolu Bakır Çağı ve Eti sekenesinin kraniyolojik tetkiki başlığı altında Belletenin 19 uncu sayısında yayınlanmış olan "Tilki Tepe dolikosefal kafaları„ hakkındaki görüşüne uymaktadır.

8. Mezosefaliye yaklaşan kafalarda doliko kafalara nazaran kafa kemiklerinin incelişi, alnın dikleşmesi, kafanın daha ziyade irtifa kazanması gibi karakterlerle bunlarda Alpli ırkın etkisini görmekteyiz. Gerçek mezosefal ve hafif derecede brakisefal olan iki kafada ise bu etki daha çok kuvvetle sezilmektedir.

İncelenmiş olan serinin kadın kafalarını belki de erkek eurafricanie'lerin dişisi olarak düşünmek yerinde olacaktır.

Dr. SELÇUK AR (Ankara Üniversitesi D. T. C. Fakültesi İlmî yardımcılarından). **Arzava mektupları adı ile anılmakta olan ve Arzava Memleki Beyi Tarhundaradu tarafından Mısır kıralına gönderilmiş bulunan mektupta mevcut olan Türk dilleri grubuna ait özelliklerin izahı:**

[Tebliğ gelmemiştir]

Dr. EMİN BİLGİÇ (Ankara Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Sümeroloji Asistanı). **Anadolu tarihi araştırmalarında yeni Kültepe buluntularının önemi:**

[Tebliğ gelmemiştir].

II. Klâsik Çağlar ve Bizans Seksiyonu

Açılma saati : 10

BAŞKAN : Prof. E. Bosch
SEKRETERLER : Dr. Jale İnan, Dr. Halil Demircioğlu

MÜKERREM USMAN (İst. Teknik Üniversitesi San'at Tarihi Asistanı), **Konya Müzesindeki siyah figürlü Yunan Lekythosu :**

Yunanistandan çıkıp ticaret yoluyla antik dünyanın muhtelif köşelerine sokulmuş olan san'at eserlerinden birine de Orta Anadolu'da rastlıyoruz. Konya vilâyetine tabi Kırkışla (Cihanbeyli) de bulunarak 22 / IX / 1938 tarihinde Konya Klâsik Eserler Müzesine getirilmiş olan bu parça gayet mükemmel vaziyette bir Yunan lekythos'udur. (Res. 1) Inv. no. 651 dir. Bilindiği gibi bu vazolar yağ ve kokulu maddelerin muhafazası için kullanılır ve muhtevasiyle birlikte ihraç olunurlardı. Mezar eşyası olarak kullanılmaları M. ö. V. yüzyıldan sonradır. Vazo parlak turuncu bir astar üzerine siyah figür ve hâkketme (incision) teknığinde bezenmiş, teferruatın tamamlanması ve parlak fonun üzerinde daha canlı bir renk şaşaası elde edilebilmesi için elbiselerde ve kadın resimlerinin yüzlerinde kırmızı ve beyaz boya kullanılmıştır. Halbuki VII. yüzyılda ve VI. yüzyıl başlarında Yunan keramiklerinde, pek iyi temizlenemeyen kilin bulanık ve ölü rengi üzerinde siyah figür tezyinat kâfi görülürdü. Vazomuzda ise kil temiz kırmızı bir renk kazanmıştır. Kabın yüksekliği 18,5 cm. çapı 10 cm. dir.

a) Vazonun biçimi :

Vazomuz, M. ö, VI. yüzyılda Attikte ortaya çıktığını gördüğümüz, omuzlarında keskin bir açı teşkil ederek aşağıya doğru yuvarlanan ve gittikçe incelenen bir şekil gösterir. Yüzyılın başında görülen ilk nümuneler gibi kısa, hantal görünüşlü ve basık değildir. Boyun, biraz şişkin olan gövde üzerinde dümdüz, ayrı bir parça gibi kalmayarak ağız ve gövde ile ahenkli bir kavis yapar ve bütünün organik bir uzvunu

teşkil eder. Üzerinde geniş, çan şeklinde bir ağız açılmaktadır. İşte V. yüzyılda revaçta olan silindir gövdeli narin lekythos tipi bu şeklin gelişmesinden doğmuştur. Bütün Attik lekythoslarında olduğu gibi ağız sap, gövdenin alt kısmı ve ayak siyaha boyanmış, yalnız omuz ve karın figürlerle bezenmiştir. Bu boyama tarzı esas itibariyle daima devam eder, yalnız sonraları ayak kilin tabii rengi yani kırmızı bırakılıyordu. Ayak vazoya sonradan eklenmiş yuvarlak bir disk şeklindedir, gövde ile arasına ince bir toros yerleştirilmiştir.

b) Bezeme :

Kabın boynunun etrafı bir sıra dil motifiyle çevrilmiştir. Omuzda, bizim vazoya şekil itibariyle tamamen benzeyen Louvre Müzesinde bulunan çağdaş siyah figürlü bir Attik lekythosunda görüldüğü gibi (Encyclopédie Photographique de l'Art, c. III, s. 41c) (Res. 2) konca veya yapraklardan ibaret bir bitki motifi bulunmaktadır. Kulpun altını yani vazonun arkasını boş bırakarak bir friz şeklinde vazonun karın kısmını çeviren figürlü tezyinata gelince; burada mevzuunu Yunan mitolojisinden alan simetrik olarak tertiplenmiş güzel bir kompozisyon buluyoruz. (Res. 3) Ortada Hellası tesis ettiği rivayet olunan Yunan kahramanı Heraklesin Nemea arslanıyla boğuşması, yanlarda döğüşü seyreden iki kadın ve üç erkek figürü görülmektedir.

Yunan san'atında çok sık görülen ve daima tekrarlanan bu mevzu, yani arslanla ayakta boğuşan kahraman motifi her halde şarktan alınmıştır. Asur, Fenike ve Kıbrıs sanatında böyle örneklere pek sık rastlanılır (Poulsen, Die Orient und die Frühgriechische Kunst, s. 8 v,d) (Reisch, Relief von Lamptrae, AM. 1877, s. 124 v,d.). Hattâ Likyada Xanthos'da bulunmuş olan bir mezar abidesinde saçları arkaik Yunan üslûbunda kademeli olarak kesilmiş ayakta çıplak bir erkek figürü elindeki kılıçla hücum eden arslanı öldürmeğe uğraşıyor vaziyette tasvir edilmiştir. Bugün British Museum'da bulunan bu relief Yunan tesiriyle yapılmış mahallî bir eserdir (Poulsen, Die Orient und die Frühgriechische Kunst, s. 151 res. 179) Yalnız şark tasvirlerinde hücum eden arslan, Yunan san'atında ise Heraklesdir.

Bu mücalele motifi daha başlangıçta Yunanistanda ve

bilhassa Attikada pek çabuk benimsenmiş ve sevilmiştir. Umumiyetle motif iki şekilde ele alınmıştır :

1 — Ayakta boğuşma motifi

2 — Yatarak güreşme motifi

1 — Ayakta boğuşma tarzına abidelerde nadiren rastlanır. Gösterebileceğimiz nümunelerin ekserisi Peleponnes san'atına aittir. Bu nevi tasvirlerde Heraklesin elinde kılıç da görülür. Hacım bakımından dörtgen metoplar şeklinde sahaları doldurmağa elverişli olduklarından, vazolarda lekythos ve amphoralarda kullanılmışlardır. VI. yüzyıl sonundan itibaren sahne daha canlılık kazanmıştır. Silâhsız, sol kolu ve vücudunun ağırlığıyla hayvanı boğan, sağ eliyle çenelerini ayıran Herakles theması hakimdir. Arslan umumiyetle ön ayaklarını kahramanın başı üzerine koymuş pençe atmakta, arka ayaklarıyla kurtulmağa uğraşmaktadır. Kahramanın bazen lobut veya kılıçla bazen de silâhsız görülmesi, etrafında her zaman değişik şahısların bulunması efsanesinin çeşitli variation'ları olduğunu ve hiç bir zaman sabit şekil almadığını gösterir. Bu tarzın, yatarak güreşme tarzından daha eski olduğu düşünülebilir (Reisch, Relief von Lamptrae, AM. 1877, s. 124 v, d.). Zaten doğuda paralelleri görülen mücadele motifi de budur. Exekias, Ergotimos ve Kharitaios gibi VI. yüzyıl vazo ressamları yalnız bu motifi biliyorlardı. Nikosthenes eskisinin yanında çömelerek güreşen tipi de kullanmıştır.

Ayakta boğuşma motifi VI. yüzyıldan sonra vazolarda pek görülmezse de - çünkü bu devirde artık kahraman ve tanrıların maceralarından ziyade insanların hayatlarına karşı ilgi duyulmağa başlamıştır - başka nevi abidelerde kullanılmıştır. Meselâ V. yüzyılda Atinada inşa edilmiş olup yanlış olarak Teseion diye anılan Dor nizamında Hefaistos tapınağı, metoplarından birinde (Res. 4) bu motifin aynen tekrarlandığını görüyoruz (Monumenti Inedditi Publicati Dall'Instituto di Correspondenza Archeologica vol. o tav. XVIII/1). Heraklea ve Lukania sikkelerinde de konu ele alınmışsa da motif biraz daha farklıdır.

2 — Çömelerek veya yatarak güreşme motifi ;

Kırmızı figür tekniğinde vazo sathında doldurulacak yerin şekline göre her iki tipin de devam etmesine rağmen tercihen

çömelerek güreşme tipi, bilhassa hydriaların omuzlarında ve kylixlerin dış cidarlarında pek çok kullanılmıştır. Bu motif için bazıları Exekias, Andokides v. s. gibi meşhur vazo ressamları tarafından yapılmış sayısız nümune gösterebiliriz. Reisch tarafından Lamptrae'de bulunan M. ö. 580 e ait relief de plâstik san'atının aynı motifi tekrarlamasından başka bir şey değildir.

Konya lekythosunun üzerindeki kompozisyonu daha yakından tetkik edelim :

Figürler doğru nisbetlerde hareketli ve canlı olarak ehemmiyetlerine göre sıralanmışlardır. Aralarında, VII. yüzyıl vazolarında görülen sıkışıklığın aksine boşluk bırakılmış ve lüzumsuz teferruat kaldırılmıştır. Frizin ortasını, gayet karışık olduğu halde iyi kavranılıp tesbit edilen mücadele motifi teşkil eder. Çıplak, sakallı, olgun ve kuvvetli bir erkek olarak profilden gösterilmiş Herakles sol koluyla arslanın boğazını sıkıyor, sağ eliyle ön ayaklarını tutuyor. Arkasında okdanlığı sallanıyor. Arslan arka ayaklarıyla kurtulmak için çırpınıyor. Hayvanın başının arkasında kalan Herakles'in yüzünün gözükmemesi, ressamın perspektif kaidelerini göz önüne almış olduğunu gösterir. Etraftaki figürlerin dikkatlerinin bu dövüşme üzerinde toplandığı jest ve mimiklerden bellidir. Ressam, bir iki incisé çizgi ile adale hareketlerini tebarüz ettirmeği gayet iyi bilmiştir.

Heraklesin arkasında onun büyük yardımcısı tanrıça Atena'yı görüyoruz. Atena'nın kıyafeti en eski vazolarda umumiyetle başka kadınlarınki gibidir, yalnız miğfer ve aegis giyer. Homeros destanlarında Iliadada Atena'nın peplos giydiği zikrolunuyor. Bu elbise omuzlarından tutturulan mustatil şeklinde bir kumaştır, kemer yoktur. Daha sonraki tasvirlerde aegis'in stilize edildiği, hatta hasfedildiğine şahit oluyoruz. (Leon Heuzey, Histoire du Costume Antique, s. 143) Konya lekythosunda sağa müteveccih profilden resmedilmiş figürün başında, Amasis ve Exekiasın vazolarında tasvir edilen tarzda yanaklıklı ve sorguçlu miğfer, sağ elinde de mızrak bulunmaktadır. Ayak bileklerine kadar inen düz bir peplos ve üzerine diğer bazı VI. yüzyıl sonu vazolarındaki kadın kıyafetlerinde gördüğümüz gibi (Encyclopédie Photographique de

l'Art, c. III s. 41 c) (Res. 2) biraz karışık şekilde dolanmış himation giymiştir. Göğsünde aegis yoktur.

Arslanın arkasına tesadüf eden, bizce hüviyeti meçhul (belki Nemea'nın personification'u veya mahalli bir nymphe) olan Atena'nın mukabili kadın figürü de tamamen aynı şekilde giyinmiştir. Yalnız başında bir örtü veya başlık bulunmaktadır.

Kadın figürlerinin arkalarında, çıplak erkek figürleri Herakles'in lobutunu, yayını tutarak mücadelenin sonunu beklemektedirler. Hic bir yazı veya attribut bulunmamasına rağmen bunların Iolaos ve Hermes olmaları düşünülebilir. Giyimli genç erkek figürü ise umumiyetle vazolarda gördüğümüz hizmetkâr tipini canlandırmaktadır.

Böylece tefsir etmeğe çalıştığımız mücadele sahnesine gene VI. yüzyıl siyah figürlü keramik san'atında birkaç analoji gösterelim:

a) Berlin Müzesinde bulunan ve Ergotimos'un eseri olan siyah figürlü bir kylixin içinde (S. Reinach, Repértoire des Vases Peints Grecques et Etrusques, c. II s. 120 no. 3, 4, 5; Kretschmer, Die Griechische Vasen Inschriften Sprache nach Untersucht, s. 139) Nemea arslanıyla boğuşan kahramanı görüyoruz. Burada motif madalyonun şekline uygun olarak yuvarlatılmıştır.

b) Durand ve Rochette koleksiyonunda bulunduktan sonra izini kaybedip, halen nerede olduğunu bilmediğimiz siyah figürlü bir amphoranın arka yüzünde metop halinde tamamen benzer şekilde ele alınmış mücadele motifine ve bunu seyreden Atena'ya rastlıyoruz. (S. Reinach, Repertoire des Vases Peints Grecques et Etrusques c. II s. 96 no. 1, 2; Gerhard, Auserlesene Griechische Vasenbildern, no. 192) Herakles ve arslan figürleri çiziliş ve duruş bakımından farksızdır. Burada da Herakles'in belinde okdanlığı asılıdır. Silâhlar boşlukta sallanmaktadır. Yalnız tanrıçanın kıyafeti Konya lekythosundakinden biraz farklıdır.

c) Berlinde bulunan M. ö. VI. yüzyılın üçüncü çeyreğine ait siyah figürlü boyunlu Attik amphorası (E. Pfuhl, Malerei und Zeichung der Griechen, c. III s. 56 res. 227 (Res. 5) benzer bir kompozisyon taşımaktadır. Üzerindeki inscriptionlar

bize figürlerin isimlerini vermekte ve san'atkârın Exekias olduğunu öğretmektedir. Burada boğuşanlardan maada Atena ve Iolaos'u da görüyoruz. Bilhassa Iolaos, Herakles ve hayvanın vücut yapısı, arslanın hücum vaziyeti, üç kişilik grubun sıralanış ve cihetlendirilişi bizim vazoyu andırmaktadır. Burada da ilâveten kırmızı boya kullanılmıştır. Yalnız Atena'nın kıyafeti daha arkaiktir. Hem kahramanın, hem de arslanın yüzleri gösterilmiştir.

d) Munich'de bulunan siyah figürlü bir amphorada (S. Reinach, Rep. II, s. 127, no. 1, 2; Gerhard, S. 256 - 257; Jahn s. 588) aynı ayakta mücadele motifi ve yanlarda genç, sakalsız Iolaos ve kalkan, mızrak taşıyan Atena figürleri görülmektedir.

e) British Museum'da bulunan siyah figürlü bir amphora (Walters, Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum, c. II, s. 13. res. 232) sahneyi aynen tekrarlamaktadır. Diğerlerinden farklı olarak burada Herakles ve Iolaos kısa birer hiton giymişlerdir.

f) (S. Reinach, Rep. c. II, s. 51, no. 4, 5, 6.; Gerhard, no. 93) de tasvir edilen siyah figürlü boyunlu amphoralarda ise bir evvelki sahne tekrarlanmış ve iki nihayetine Hermes ve bir kadın figürü ilâvesiyle seyirciler çoğaltılmıştır. Mücadele motifi Konya lekythosuna pek benzer. Yalnız cepheden gösterilmek istenilen arslanın başı yerine iyi oturtulamamıştır.

Konya lekythosunu, şekli, tekniği, üzerindeki tasvirleri bakımından inceleyip, ayrı ayrı analojilerini tetkik ettiğimiz zaman, vazonun M. ö. VI. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, Attikada yapılmış olduğu neticesine varırız. İsmini bilmediğimiz yüksek bir ustanın eseri olan bu parçanın üzerindeki güzel ve ahenkli kompozisyon benzer örneklerin hepsinden ileri bir sanat mertebesinde bulunmaktadır. Kabın sağlam kalmış olması da ayrıca bir talih eseridir.

Bu tebliğ hakkında yapılan münakaşa

Tebliğin okunmasından sonra Ankara Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Arkeoloji Doçenti Ekrem Akurgal söz alarak şunları söylemiştir :

"Sayın Bayan Mükerrem Usman Konya müzesindeki Lekythos'u güzel bir şekilde tanıttılar ve çok önemli noktalara temas ettiler. İleri sürdükleri birçok enteresan ve güzel fikirlere aynen iştirak etmekle beraber bir iki noktada başka düşüncelerde olduğum için onları burada kısaca münakaşaya koymak istiyorum.

Vazonun üstünde tasvir edilmiş olan Herakles'in Nemea aslanı ile mücadelesi motifinden bahsederken Bayan Usman yerde yatar vaziyetinde güreşen Herakles'in mücadele motifini ayakta güreşen Herakles motifi ile birbirinin variantı olan iki motif olarak öne sürdüler. Halbuki yerde yatar vaziyette güreşen Herakles bambaşka bir mitoloji konusunun kahramanıdır. Bu itibarla ayakta yapılan mücadele motifi ile yerde yatar vaziyette yapılan mücadele motifi arasında hiçbir münasebet mevcut değildir.

Konferansçı Herakles'in Nemea aslanı ile yaptığı mücadelenin bir şark motifinden alındığını isabetli bir şekilde belirttiler. Ve bunun en yakın örneklerine de işaret ettiler. Bu arada beyan ettikleri bir iki noktayı kendileriyle müzakere etmek arzusundayım. Herakles'in Nemea aslanı ile yaptığı mücadeleyi şark örnekleriyle mukayese ederken, birincilerde kahramanın hücum vaziyetinde, ikincilerde yani şark eserlerinde aslanın hücum vaziyetinde olduğunu ifade ettiler. Oysaki bu tam tersine olmak gerektir. Aslanın bir kahraman veya bir kırala hücum etmesi şark zihniyetine uymıyan bir keyfiyettir. Nitekim üçüncü binin başındanberi şark dünyasının çeşitli milletlerine ait san'at eserlerinde sayısız örneklerine rastladığımız bu mücadele motifinde daima aslan mağlup vaziyette ona karşı hücuma geçmiş olan insan ise daima galip vaziyettedir. Hattâ birçok mühür tasvirlerinde ve Assur kabartmalarında kıralın aslanı bir tek kolu ile havaya kaldırdığını da göstermektedir.

Buna karşı bütün Yunan örneklerinde görülen poz ise Yunan zihniyetine uyacak şekildedir. Yunanlıların Herakles mücadelelerini Πονηρά diye adlandırmaları da dikkati çekmektedir. Bunlardan anlıyoruz ki Herakles'in mücadeleleri zorlu işler olarak kabul edilmektedir. Nitekim Bayan Usman'ın bize tanıttığı Lekythos'daki tasvir de dahil olmak üzere bütün Herakles-Nemea mücadelelerinde Helen kahramanının çok zorlu

bir mücadele yaptığı görülmektedir. Burada birbirine müsavi iki kuvvetin çarpıştığı görülmektedir. Bu da Yunan zihniyetinin en bariz özelliklerinden biridir.

Bayan Usman'ın Likyadaki örnekten bahsederken aradaki mühim bir farkı belirtmediği zehabındayım. Konya Lekythos'unda döğüşen adam Herakles'dir. Fakat Likya'daki aslanlı abidede döğüşen adam Herakles olmayıp, mezarda gömülü olan bir Likya Bey'idir. Bu itibarla Likya örneği şark örneklerinin bir kopyasıdır. Fakat stil bakımından o da Yunanlılaşmıştır. Yani giyim, kuşanım, saç tuvaleti vesaire bakımından bir Yunanlı kılığındadır. Fakat onu yaptıran Likya Beyi kendisini Herakles'in yerine koydurmuş olmakla yalnız mana bakımından şarka bağlı kalmıştır. Bu arada Bayan Usman'ın Likya örneğinden bahsederken bir sürçülisan eseri olarak hayvana saplanan bir kılıçtan bahsettiler. Herhalde kama demek istemediler.

Motif mes'eleleri bakımından münakaşaya koyduğumuz düşüncelerimizden sonra Bayan Usman'ın bir mütalaasına daha iştirak edemiyeceğimi kaydetmek isterim. Sayın Usman Konya Lekythos'unu birinci sınıf bir eser addetmektedir. Kanaatımca bu vazonun tasvirleri oldukça hantaldır. İç konturlardaki çok defa tamamlanmamış olan hatların baştan savma çizilmiş oldukları aşikârdır. Mukayese olarak Exekias'ın bir eseri ele alınacak olursa aradaki büyük fark derhal göze çarpacaktır. Öyle sanıyorum ki Lekythos büyük ve birinci sınıf bir çömlekçi atölyesinden çıkmıştır. Çünki vazonun tektonik yapısı çok ölçülüdür. Buna karşılık konturlar ve genel olarak çizgiler baştan savma olduğuna göre, vazonun tasvirlerle süslenmesi işi atölyenin ikinci, üçüncü derecede bir ressamına verilmiştir. Esasen vazo ihraç edileceği için olacak onun tasvirlerine o kadar itina edilmemiştir. Bu itibarla bu vazoyu birinci sınıf bir eser olarak addetmek doğru olmasa gerektir.

Son bir söz de tarihleme üzerinde söylemek isterim. Sayın Bayan Usman söz konusu olan Lekythos'u 450 - 430 arasına koydular. Öyle sanıyorum ki bu tarih çok yüksektir. Konya Lekythos'unun daha çok 430 - 410 arasında meydana gelmiş olduğu şüphesizdir. Herhalde 430 tarihinden yukarıya çıkmak için elimizde hiç bir sebep mevcut değildir. Bu itibarla Bayan

Usman'ın en alt sınır olarak kabul ettiği tarihi en üst sınır olarak almanın daha doğru olacağı kanaatındayım„.

Doçet Ekrem Akurgal'dan sonra söz alan İstanbul Arkeoloji Müzesi Müdür Muavini Rüstem Duyuran şöyle demiştir:

" Tebliğ konusu olan vazoyu iyice tetkik etmek imkânına mâlik olduğumdan bu eseri gerek malzemesi, gerek pişirilmesi ve gerekse üzerindeki kompozisyonu bakımından birinci sınıf bir eser addediyor ve doğrudan doğruya Attika'dan ithal edildiğini ve devrinin birinci sınıf bir sanatkârı tarafından meydana getirilmiş olduğunu kabul etmek istiyorum. „

Tebliğ sahibi Mükerrem Usman şu cevabı verdi:

Sayın Dr. Ekrem Akurgal'ın izahını istediği bazı notlar üzerine:

a) Vazonun tarihlendirilmesi meselesinde kendisi VI. yüzyılın son çeyreğini ileri sürmüş ve vazonun çizgilerinin teknik ve şeklinin kaba ve hantal olması hasebiyle eserin benim güzel bulduğum kadar güzel olmayacağını söylemiştir. Fakat kendisinin neye dayanarak bu şekilde tarihlendirdiğini izah etmemiştir.

b) Astar, kilin rengi v.s. üzerinde istediği fazla izahat verilmiş ve vazonun bulunuş yeri hakkında kayıtlardan hiç bir şey öğrenemediğimiz ilâve edilmiştir.

c) Şark tasvirleriyle arada mutavassıt tasvirler gösterilmemiştir. Zaten gayemiz de bu değildir, umumiyetle Yunanlılaşmış olan motif ele alınmıştır ve Şark tasvirleri hakkında sadece umumî bir iki sözle iktifa edilmiştir.

İst. Müzesi Müdür Muavini Sayın Bay Rüstem Duyuran vazoyu yerinde görmüş ve tetkik etmiş bir arkadaştır. Kendisi daha ziyade benim fikirlerime iştirak etmiş ve vazonun çok üstün kalitede bir eser olduğunu ileri sürmüştür.

Tekrar söz alan Dr. Ekrem Akurgal şunları söylemiştir.

Münakaşaya iştirak eden Sayın Duyuran vazoyu yerinde esaslı bir şekilde araştırdığını onun Atina'dan gelme çok güzel bir eser olduğunu söylediler. Cevabım şudur: Sayın Duyuran'ın eseri yakından tetkik etmiş olması ileri sürdüğü hükmü daha çok değerlendirmektedir. Bununla beraber muh-

terem dostumun fikrine iştirak edemediğime üzgünüm. Vazonun hatları Exekias'ın tasvirleri ile mukayese edilirse muhakkak ki hantaldır. Bu itibarla biraz önce ifade etmiş olduğum hükmümde musırrım; san'atkârın imzasını bile koymaktan çekindiği bu eseri birinci sınıf bir eser addetmek için hiç bir sebep görmüyorum Bununla beraber bu devre ait Anadolu'da bulunmuş idhal eserlerinden bugüne kadar elimize geçen örnek o kadar azdır ki, Lekytos'un bizatihi değeri ne olursa olsun, izafî kıymeti bizim için muhakkak ki büyüktür.

MAHMUT AKOK (Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Dairesi Arkeoloğu), **Ankara ve çevresindeki bazı klâsik çağ buluntuları:**

[Bu tebliğ daha mufassal olarak Belleten'de çıkacaktır.]

AZİZ OGAN (Türk Tarih Kurumu Üyesi ve İstanbul Arkeoloji Müzesi Müdürü), **Pammakaristos (Fetihiye camii):**

Büyük Konstantin tarafından İmparatorluk merkezinin Bizans şehrine nakli tarihi olan 330 mayısından sonra ortada yeni bir san'at ve yeni bir mimarî tarzı görünmeğe başladı. Gerçi bu eserlere Bizans san'atı adını vermek güç ise de Diyoklesiyen (284—305) zamanında Romen san'atının mühim bir istihaleye uğradığı inkâr edilemez.

Konstantin önceleri, yani müşrikliğe bağlı ve sadık kaldığı sıralarda inşa ettirdiği Roma'daki zafer takında olduğu gibi bu değişiklik pek o kadar bariz bir şekil arzetmez. Fakat; 315 'de Hıristiyanlığı resmen kabul ile bu dinin saliki ve koruyucusu olduğu andan itibaren dinî mebanide değişiklikler kuvvetle göze çarpar. Bu tarihten itibaren şarkın san'atkârları yeni yeni telâkkilere uyarak Hıristiyan âleminin beklediği bir san'at ve mimarînin yer yer meydana çıkmasına âmil olmuştur.

Hıristiyanlık yayılmağa başlayınca tabiat ve hayattan mülhem olarak vücuda gelmiş olan eski putperest san'atı inhitata uğradı. Fakat kadim Yunan ve Roma an'ane ve teâmülü-

nün vâris ve müdavimi olan yeni san'at, Hıristiyan mezhebinin sevkiyle bunlardan başka şarktan da birçok unsurlar iktibas ederek bu iki san'at unsurlarının birbiriyle ihtilat ve imtizacından Bizans san'at ve mimarîsi dediğimiz yeni bîr san'at meydana geldi. Bununla beraber bu san'at, Jüstinyen devrine kadar bir şebabet devri geçirdikten sonra VI. asırda kemale erdiğini Ayasofya'nın inşasiyle bilfiil isbat etti. San'atta husule gelen bu yeni inkılâp geçmişin tesiratından kendini kurtaramadı ve daima ona bağlı kaldı.

Şarkta yer yer yükselmeğe başlıyan Hıristiyan âbidelerinde bu tesir ve hususiyet daima meşhud olur. Bununla beraber dinî hissiyat ve akidenin san'at ve mimarlık üzerinde husule getirdiği tesirler pek barizdir. Denebilir ki Bizans san'atı, doğuş ve gelişmesi hep din ve mezhepten alınan ilhamın tesiri altında kalmıştır.

Bizans'ta bilhassa Jüstinyen devrinde yükselmeğe başlayan saray, hamam ve saire gibi binalar arasında en çok göze çarpan kiliselerdir. Mütteakip devirlerde İmparatorların kiliseler inşasında birbirlerine rekabet ettikleri de bir gerçektir.

Bizans Mimarları, İstanbul ve çevresinde sayısız kiliseler inşa etmişlerdir. Bu yüzden mütedeyyin halk tarafından sevilmişler ve İmparatorlar tarafından da daima himayeye mazhar olmuşlardır.

Bizans Mimarîsi, seciye ve karakter itibariyle dikkate şayan bir tiptir. Saraylardan sonra belki de onlardan daha üstün olmaları hususunda gayret sarf edilen binalar, hiç şüphesiz kiliselerdir. Haricî şekillerinde heybet aranmış, buna mukabil büyük binalarda iç tezyinata önem verilmiştir. Duvarlar yer yer mozaik levhalarla döşemeler çeşidli desenlerde mermer ve renkli taşlarla bezendiği gibi direk başlıklarında da üstün bir güzellikte taş oymacılığı tatbik edilmiştir. Bu süsleme işinin Bizans Mimarîsinin inhitat devrinde de bariz bir şekilde devam ettiğine şahid oluruz.

Bizanslıların kilise inşasında örnek ittihaz ettikleri şey, toplantı yerlerini teşkil eden bazilikler idi. Bunlar, müstatil şekilde üstü çatı ile örtülü içden karşılıklı direklerle birbirinden ayrılmış üç nef ve yarım daire şeklinde nihayet bulan bir

absid ile arkada yani girişi teşkil eden kısımda da son cemaat yeri dediğimiz bir narteksten ibarettir.

Büyük kiliselerin camilerde görüldüğü gibi etrafı ravakla çevrili ortası açık atriyum tabir olunan birer avluları vardır. Bizans Mimarları bilâhare kare kısmın ortasına pandantif tabir olunan askılarla yuvarlak bir şekil vererek kubbeyi bunun üzerine oturttular ve artık bu usul taammüm etti.

Bizansın medenî ve kültürel merkezi olan İstanbul'da mevcudiyetini muhafaza edebilen dinî mebaniden bir çoğu 1204 de Haçlıların İstanbulu istilâları sırasında ika olunan tecavüz ve hasardan az çok nasiplerini almışlardır. Lâtin istilâsını müteakip yani 1260 dan sonra Bizansta biraz kalkınma ve gelişme emareleri belirmeğe başlarsa da bu da sürekli olmamış ve mahv ve münderis olan san'at eserlerinin yerlerine yenileri konamamıştır.

Türkler İstanbul'a girdikleri vakit Ayasofya ile bugün dâhi kendilerini ayakta gördüğümüz İbadethaneler, dikili taşlar ve surlardan başka bir şey kalmamış, yüzyıllarca evvel yanmış, yıkılmış harap bir şehirde kendilerini bulmuşlardır.

Bugüne kadar ayakta kalan mebaninin, Türk'ün yapıcılıkta ve imarcılıktaki yüksek kudret ve kabiliyetine medyun olduğuna şüphe yoktur.

***

İstanbul'un kadim kiliseleri arasında Pammakaristos kilisesinin önemli bir mevkii vardır. Gerek plânı ve gerek zarif ve çekici mozaikleri dolayısiyle tetkike değer bu bina, A. B. Sultan Selim civaarında Çarşanba semtinde geniş bir meydanlığın ortasında bulunmaktadır. 1584 de yapılmış bir resme göre kilisenin vaktiyle dört duvarla çevrili bir avlusu vardı.

İki kiliseden terekküp eden bu binanın batısındaki kısım, II. Andrenikos Paleologos devrinde yüksek bir memuriyet olan Protostratos yani Serdar-ı ekrem payesini ihraz eden Mihail Dukas Glavas Tarhanyotis'in karısı Mariya Dukenna tarafından bir kadın manastırı olarak inşa edilmiştir.

Bizim tetkiklerimize göre inşaî tarz ve teknik bakımından birinci ve ikinci binler arasında bariz bir zaman farkı mevcud-

dur. Hiç şüphe yok ki merkezî bina, inşa tarihi mazbut olan paraklesiyona nisbetle daha yaşlıdır.

İlk kilisenin kuruluş tarihi hakkında beyanatta bulunan müellifler tarafından birbirine uymayan şaşırtıcı malûmat arasında Skarlatos ve Bizantius ve sotiriyu ismindeki zatlar; binanın, büyük Domestikos İyovanis Komninos ve karısı Anna Dalasini tarafından inşa edildiğini söyler. Domestikos İyovanis Komninos, İmparator Birinci Aleksiyus Komminos'un babasıdır.

Karısı Anna Dalasini ise Bizans İmparatorluğunun İtalya'daki eyaletlerinin birinin valisi olan Harun'un kızı idi ki 1067 de vefat etmiştir.

İstanbul'un Latinler tarafından işgali müddetince çok bakımsız kalan Pammakaristos, onarıma muhtaç bir hale gelmişti.

13 üncü yüzyılın sonlarında yani 1294 de İmparator Mihail Paleologos'un yeğeni (1261 - 1282) Protostrator Mihail dukas Glavas Tarhaniyotis tarafından yeni baştan onarılmış ve ihya olunmuştur.

Bu tamirin üzerinden on sene geçtikten sonra Mihail öldü. Karısı Marya Dukenna, kocasının ölümünden sonra paraklesiyon kısmını binaya ek olarak yaptı.

Binanın sekiz on sene evvel yapılan onarımında sonradan konan sıvalar kaldırıldığı sırada saçak silmesindeki yazı tamamiyle okunur bir şekil aldı. Yazının delâletiyle paraklesiyon kısmının Ktitor yani hakikî banisinin kim olduğu vazıh surette anlaşılmaktadır.

Pammakaristos, muhtelif devir ve zamanlarda içten ve dıştan bir hayli değişikliklere uğramıştır. Vaktiyle binanın biri merkezde olmak üzere dört absidi ve altı kubbesi vardı. Bugünkü planda gördüğümüz gibi bilâhare merkezi absidle solundaki lağvolunarak mihrabı güneye bakmak üzere ayrıca ve binadan taşkın ve üzeri yayvan bir kubbe taşıyan kısım ilâve olunmuştur.

Bütün bu değişiklikler ve konstüksion reşimlerinde görüldüğü gibi binanın aslî bünyesi üzerinde bir hayli tahavvülât vücude getirmiştir.

Bir kadın manastırı olarak inşa edilmiş olan bina, 1456 yılına kadar bu suretle kullanılmış, bundan sonra Patrikhane

ittihaz olunmuştur. Bazı Rum Müellifler Fatih Sultan Mehmed'in Pamma Karistos'u ziyaretle Patrik'le mülâki olduğundan uzun boylu bahsederler. Velhasıl Patrikhane burada 135 sene kaldı. Bilâhare 3. Murad tarafından camiye çevrildi.

Binaya absidin tam mihverine rastlayan kapıdan girilir. Fakat bugün minarenin soluna rastlayan sonradan açılmış kapu kullanılmaktadır. Küçük ve etrafı pencereli kubbe taşıyan kuzey galeri dış narteksi teşkil ettikten sonra paraklesiyonda son bulur.

Gerek yan galeriler ve gerek iç ve dış galerilerdeki direkler, basık kemerler binaya kasvetli bir manzara verirler.

Pammakaristos'un aslî kubbelerinden en büyüğü merkezî kubbedir. Beş metre kutrunda olan bu kubbe, köşeleri pahlanmış dört pilpayeye istinad etmektedir.

Mabedin absid kısmı, binanın camiye kalbi sırasında tadil olunmuş ve bu suretle istikamet doğudan güney-doğuya verilmiş ve bir mihrap ilâve olunmuştur. Sağ nefde güzel bir minber bulunmaktadır. Hicrî 1000 tarihinde yapılmış olan bu minber, devrinin oyma ve taş yontuculuk san'atının güzel örneklerindendir.

İç nakteksi teşkil eden kalın kemerli ayaklar yontularak inceltilmiş, bu suretle mekân genişliği iltizam olunmuştur ki bu yontulmadan acaip bir başlık vücude gelmiştir.

Şu kısa izahat gösterir ki fetihten önce ve fetihten sonra lüzumlu, lüzumsuz yapılan değişiklikler, ekler, binanın aslî bünyesi üzerinde çok müessir olmuştur ki, diğer kiliselerde bu kadarına tesadüf edilmez. Bununla beraber şurası da kaydedilmelidir ki Pamma Karistos'un inşasında simetriye asla yer verilmemiştir. Zaten, bu hususun Bizans yapıcılığının mümeyyiz vasıflarından birini teşkil etmekte olduğunu söylemekte bir hata mutasavver değildir. Ekso narteksi teşkil eden galerilerin üzerlerini örten mütekati tonozlar basık ve yanvandır ve kuturları birbirlerinden farklıdır.

İki bölümden katımlanan Pammakaristos'un en önemli ve karakteristik kısmı paraklesiyon denilen La Chapelle funeraire bölümüdür. Mariya Dukenna tarafından ölü kocası Mihail Dukas Glavas Tarhaniyotis'in adını tezkâr için inşa olunan bu kısım, hiç şüphe yok ki, narin kubbeleriyle ve yeknesak

olmayan dış görünüşü ile binaya çekici bir güzellik katmaktadır.

Paraklesiyon haç şeklindeki palnı ve absidleriyle küçük bir kilisedir. Ortada etrafı tam kavisli ve on iki penceresi olan tamburlu bir kubbe vardır. Fakat dışla bağlantısı olmayan paraklesiyona bir taraftan büyük kiliseden, diğer taraftan müstatil şekilde olan üzeri tonozlu bir galeriden geçilir.

Kubbeye mesned teşkil eden kemerleri, karşılıklı ikişer pilpaye taşımaktadır. Fakat bina, cami ittihaz olunduktan sonra karşılıklı bu iki kemerden sol taraftakiler kilise mecmuasına mekân bütünlüğü verilmek için hazfolunarak yerine mesned vazifesi gören geniş ve yüksek bir kemer yapılmıştır.

Paraklesiyonun narin kubbesi kasnağında, içeriye bol aydınlık veren 12 pencere vardır. Kubbe 12 müsavi dilime ayrılmıştır ki bu dilimler, merkezdeki madalyona doğru darlaşarak nihayet bulur. Kubbe mozaikları kilisenin en büyük varlıklarından birini teşkil eder.

Paraklesiyon ile merkezî binayı yekdiğerine bağlayan kalın beden duvariyle sonradan açılan büyük kemeri amuden kateden kemerlerin arasındaki lünetlerin birinin içinde son günlerde düşen sıvaların altından renkli taşlarla hendesî şekiller arzeden bir mozaik levha belirmiştir. Bu tezahürât, bu kısımların mozaiklarla bezenmiş olduğu kanaatini hasıl etmektedir ki bu sahada birer yoklama yapılması çok yerinde bir iş olacaktır.

Paraklesiyondaki değişiklikler merkezî binadan aşağı kalmaz. Elyevm absid bölümü duvarla kemer arasına çekilen bir bölgü ile kapanmış, içeriye açılan iki pencere ve bir kapılı odacık husule getirilmiştir.

Paraklesiyonun orta ve içi mozaikli olan kubbelerinden başka bunun arka tarafında yan yana iki kubbe daha vardır. Bütün kubbeler az farkla birbirine benzerler ve tamburlarındaki pencereler münhasıran ikinci katı aydınlattıkları için aşağıdan görünmezler ve hiç şüphesiz çatıdaki yeknasaklığı izale için ilâve olunmuşlardır ki binanın genel dış görünüşüne bir ahenk verirler.

Bu kattan paraklesiyona bakan bir pencere boşluğu

vardır. Mariya Dukenna, Kiliseye geldiği vakit kocasının aşağıda medfun bulunduğu yeri bu boşluktan ziyaret ederdi.

Pammakaristosdaki absidiyollar ellenmemiş değildirler. Camiye çevrildikten sonra bilhassa doğuya bakan ve bu cebheye intibak etmeyen müstakil birer pencere açılmıştır. Üst üste üç sıra halinde arketürler, bir silme ile yekdiğerinden ayrılmışlardır.

Arketürlerden ortadakinin iki yanında güzel başlıklar taşıyan köşeli ve üzerleri palmet ve nebat saklarını havi narin birer sütunca vardır.

Paraklesiyonun batı yüzü de doğu cephesi kadar yeknasaklıktan kurtarılmış olmak için arketürlerle zerafeti sağlanmıştır. Bu yüzde üst üste üç sıra pencere vardır. İkinci sıra pencerelerin kemerleri arasında dekoratif olmayan ve mimarî fonksiyonu kestirilemeyen beş tane konsul bakiyesi vardır.

Paraklesiyon ile bugünkü minare arasındaki kısmın haricî duvarında içi dolgulu taşıyıcı kemerlerden ikisinin ortalarında birer pencere açılmış ve üçüncüsü medhal olarak kullanılmaktadır.

Taşların oldukça düzgün yontulmuş olması ve tuğla motiflerin mevcudiyeti binanın dış yüzünün sıvasız olarak yapılmış olduğunu isbat eder. Binanın dış yüzüne sıva vurulmuş iken son tamirde bunlar kaldırılmış ve derzleme suretiyle binanın dış sathı eski halini yeniden iktisap etmiştir.

Kubbe mozaiklarının binanın en büyük ve zengin varlıklarından biri olduğunu yukarıda söylemiştik. Mozaiklar, kubbe kasnağı etrafındaki pencerelerden aldığı ışık ile kâfi derecede aydınlanmaktadır. Ortada Hazreti İsa'nın büyük kıt'ada tasviri görülür. Etrafında kubbe dilimlerini ayıran kabarık bandların âdeta şua hüzmelerine benzeyişleri vardır. Bu dilimlerin içinde isimleri başları hizasına yazılmış on iki Peygamber ve Enbiya'nın çok mâhirâne yapılmış resimleri bulunmaktadır.

Bütün bu Enbiya ve Peygamberlerin mânalı bakışları, hal ve tavırlarındaki değişik hareketler ve beyaz elbiselerinin koyu mavi yeşil, menekşe, kahve rengi gölgeleriyle artistik tradisyonel tiplerden ayrılıp daha şahsî ve muvmanlı bir eser yaradılmak iltizam olunmuştur ki san'atkâr bunda hakikaten muvaffak olmuştur, denilebilir.

Bu tasvirler grupunun ortasında bulunan Hazreti İsa'nın resmi asla kaba ve sert değildir. Çehresi Kaariye camiinin narteks kısmındaki mozaik gibi beşerî bir tavır ifade etmez ve ondan daha üstün bir san'atkârın elinden çıkmış olduğu anlaşılır. Bütün bu mozaiklar, binanın inşa tarihiyle yaşıttır. Yani XIV. asır masnuatındandır.

Pamma Karistos manastırı hakkında gerek eski ve gerek yeni literatürlerde ve hatta bina üzerinde tetkikler yapan yakın zamanın müellifleri inşa tarihi üzerinde birbirine uymayan ifadeleri sırasında ilk olarak kurulan merkezî bina adını verdiğimiz kısmın bir sarnıç üzerine oturtulmuş olduğundan asla bahsetmezler. Pammakaristos hakkında ufak bir etüd hazırladığımız sırada son zamanlarda çökmüş olan bir döşeme parçasının husule getirdiği bir delik dikkat nazarımızı çekmişti. Zorlukla girilebilen bu delikten kalın bir duvarın üzerine inmek ve buradan kuvvetli bir ziyanın yardımiyle içeriyi görmek kabil olabilmiştir. Bu vak'a bizi pek tabiî olarak bu sarnıcı incelemeğe sevk etti. Uzun asır ve senelerin yığdığı teressübat ve son zamanlarda delikten atılan muzahrefatla hakiki bir bataklık halini alan ve aşağısı su dolu olan bu yerde serbestî ve selâmetle iş görebilmek için evvelâ sarnıçtaki muzahrefatın dışarı çıkarılması ve suyun boşaltılması gibi uzun bir ameliyeye ihtiyaç vardır. Böyle olmakla beraber Y. Mimar Mengûhan, sarnıcın eb'adını ve direklerin adet aralıklarını tesbite muvaffak olmuştur. İşte şu görüş pek haklı olarak bizi aşağıdaki mütalaaların serdine sevk etmektedir.

Pammakaristos'un kâin bulunduğu mevkiin ve çevresinin arzettiği topoğrafik ve mistik hususiyetlere göre dinî bir site olduğunu kabul etmek lâzımdır. Bidayette sitenin suya olan ihtiyacını temin için merkezî bir yerde inşa edilen bu sarnıç, sonraları bu sitenin en önemli merkezi oluşu ve tepenin de silüetinin en tesirli yeri bulunuşu hasebiyle Pammakaristos ayni yere yapılmak istenmiş ve manastır bu sarnıcın üzerine inşa edilmiştir [2]. İşte Pammakaristos sarnıcının rasyonel ve bilinen Bizans sarnıçlarından farklı oluşu, binanın statik sıhhatini temin için bilâhare tadil edilmiş olması ve esas kubbeyi taşıyan ayakların altına rastlayan kısımların tamamiyle duvarla takviye edilmiş bulunmasından ileri gelmektedir.

Paraklesiyonun merkezî kubbesinin zemininde başlayan bir metre genişliğindeki geçid batıya doğru 3 buçuk metro devam ettikten sonra 3 metre yüksekliğinde sonradan yapılmış bir sed duvarı ile birleşir.

İşte eski Literatürlerde bahsi geçen Mariya Dukenna'nın zevci Mihail Glavas Tarhanyotis'in na'şı buraya gömülmüştü.

Son zamanlarda bina Müze ittihaz edilmiştir.

[Bu tebliğ daha mufassal resim ve planlı olarak Belletenin cilt XIII, sayı 50 (Nisan 1949) da çıkmıştır.]

RÜSTEM DUYURAN (*İstanbul Arkeoloji Müzesi Müdür Muavini*) **İzmit ve Silivri'de yapılan arkeolojik araştırmalar:**

[Bu tebliğ 58 sayılı Belletende yayımlanmıştır.]

RUHİ TEKAN (*Hatay Müzesi Müdürü*) **Tarsus Mozaiği.**

Esas konuya girmeden evvel, Mozaik sanatı ve bunun gelişmesini kısaca belirtmek yerinde olur.

İsa'dan sonra II nci yüzyılın ilk yarısında, Roma'da başlayıp eyaletlere kadar yayılan Mozaik sanatına, ilk defa, doğuda Kaldealıların saraylarında rastlanmıştır. Burada, pişmiş topraktan yapılmış, koni şeklindeki çivilerin kaideleri sarı, kırmızı ve siyah renklere boyanıp zirvelerinden duvara saplanmak suretiyle bir takım geometrik şekiller meydana getirilmiştir. Babilonlar, Asurlar ve Persler ise minekârî işlenmiş plâklar kullanmışlardır.

İsa'dan evvel III üncü yüzyılın sonlarına doğru, mimarîdeki gelişme neticesi olarak, mermer kaplamalar yerini tuğla tozu ve kireçle yapılan bir kaplamaya terketmiştir. Bu iki madde belirli ölçüde karıştırılarak meydana getirilen harçla duvar ve zemin sıvanmağa başlanmıştır. Bir müddet sonra, harcın mukavemetini arttırmak için, içine küçük, yuvarlak çakıl taşları karıştırılmış, daha sonraları da çakıl taşları yerine kalker, mermer ve muhtelif renkte porfir parçaları gelişi güzel, harcın içine serpilmiş; nihayet bu küçük parça-

lar muntazam şekilde harcın üzerine dizilerek, kırmızımtırak zemin üzerinde hafif hatlar vücude getirilmiştir. Bu tarz, önceleri kapı eşiklerinde ve bahçelerde kullanılmıştır. Bu suretle gelişmeğe başlayan mozaik ile, daha sonraları, insan, hayvan resimleri ve geometrik bezemeler işlenmiştir.

Ptoleme'ler devrinde, Helenistik sanatın tesiri altında, müstakil bir sanat halini alan mozaik sanatı, İskenderiye'den biri doğuya, diğeri batıya olmak üzere iki yönden yayılmağa başlamıştır. Batıya yayılan kollardan biri, birbirine rakip olan Grek ve Roma sanatını meydana getirmiştir.

Grek mozaisti, mozaik sanatını duvar ve kubbelere inhisar ettirmiş, mecburiyet hissetmedikçe, zemin üzerinde tezyinatlı döşeme yapmaktan çekinmiştir. İsadan önce II ci yüzyılın başına kadar, göz kamaştırıcı tarzda devam etmiş olan grek mozaik sanatı, Roma zaferi ile tahrip olunmuşsa da izleri kaybolmamıştır. Roma atölyelerinin meydana getirdiği duvar mozaikleri de harap olmuş, fakat tezyinatlı döşemeleri kendilerini muhafaza etmiştir.

Roma mozaistlerinin rakibi olan grek mozaistleri, imparatorluğun devamı süresince, doğuda faaliyette bulunamamışlar, nihayet antik âlemde vukua gelen değişiklikle, Constantin'in merkezi İstanbul'a nakletmesiyle, grek stili İstanbul'da faaliyete geçmiştir.

Diğer taraftan, romen mozaiği de, ancak Ogüst'ün hakimiyetinden sonra, kendisine umumî temayül celbetmiş, sür'atle gelişmiş ve bütün eyaletlere yayılmıştır. Roma ve eyaletlerdeki mozaik atölyeleri ihtiyaçları olan mermer ve renkli taşları imparatorluk dahilindeki maden ocaklarından, bol miktarda temin edebilmekte idiler; yalnız bazı nadir nüanslar için lâzım olan Porfir, granit, bazalt, serpantin, malakit (bakırtaşı), lapis lazüli, akik gibi az veya çok kıymetli taşlar hariçten tedarik ediliyordu. Taşın vermediği bazı renkler için kesif veya yarı şeffaf cam hamurundan faydalanılıyordu. Romen mozaistleri, ilk zamanlar, insanların gündelik hayatlarında her zaman karşılaştıkları Tanrıları temsil etmekle yetinmişler, daha sonraları grek mitolojisini canlandıran sahneler vücude getirmişlerdir. Bu sahneler içerisinde Tanrılar, mukaddes ağaçlar, hayvan sürüleri, av sahneleri, vahşi hayvanlar mücadelesi olduğu gibi en basit

sahnelerde bile manasızlık ve boşluk göstermemeğe çalışmışlardır.

İsa'dan sonra II inci yüzyılın ilk yarısından itibaren halka mahsus umumî binalar, hamamlar ve hususî evlerin bütün iç taksimatı mozaikle döşenmeğe başlanmıştır. Romadan eyaletlere yayılan mozaik sanatı, umumîleşme neticesi olarak, mozaist zamandan kazanmak düşüncesiyle ve büyük bir sahneyi kolaylıkla doldurabilmek için, taş küpleri daha büyük kullanmak mecburiyetinde kalmış bir taraftan da kıymetli taşlar yerine cam ve kireçtaşı küpler kullanmış ve İsa'dan sonra III üncü asırda da mitolojik sahneleri yaratmağı tercih etmiştir. Böylece mitolojik figürler dinî karakterini kaybetmiş ve bir süs motifi olmuştur. Bu suretle III. üncü yüzyılın son yarısında döşeme mozaiği en verimli bir çağa ulaşmıştır.

Bu çağın en güzel örnekleri Antakya ve dolaylarında yapılan kazılarda bulunmuştur. Bu gün, Hatay müzesi, bu güzel mozaiklerin yüzlerce nümunesi ile dopdolu bir durumdadır.

Mozaik sanatının, Romanın bir eyaleti olan Tarsus'ta da çok ilerlemiş bir durumda olduğu 1948 yılı Mayıs ayında, burada bulunan bir mozaik döşeme ile ispatlanmıştır.

Tarihî ve arkeolojik bakımdan çok önemli bir bölge olan Tarsus'ta yapılmakta olan adalet sarayının temelleri kazılırken 5,50 metre derinlikte meydana çıkan mozaik, bir Roma binasının salonlarından birinin döşemesidir. Bu döşemeyi kaldırmak üzere işe başladığım zaman büyük bir parçası tahrip edilmiş bir durumda idi. Sağlam olup çıkarılan ve Hatay Müzesine nakledilen mozaiğin azamî uzunluğu 8, genişliği 7 metredir ki 15 parçaya bölünerek kaldırılmıştır. Tarsus mozaiğinin bulunduğu sahada iki adet çok bozulmuş bakır Tarsus parası ile bir kaç küçük eşyadan başka hiç bir şey elde edilmediğinden tarihî kesin olarak tesbit edilememişse de yapılışı ve bordürleri bakımından, Müzedeki diğer mozaiklerle mukayese ederek, III üncü asrın sonuna ait olduğu sonucuna varılmıştır.

Tarsus Mozaiği :

Mozaik, işleniş bakımından dört bölüme ayrılabilir :

1. Mitolojik sahneler
2. Çiçekli kenar
3. Madalyonlu kenar

4. Geometrik kenar

1. Mitolojik sahneler üçtür :

a) Kartal şekline giren Zeus'ün Ganimedes'i kaçırması ;

b) Asma ve sarmaşık dalları arasında bir kadın ve bir erkek figürü (Bacchus ve Bacchante olması muhtemel);

c) Kayalar üzerinde lir çalan Orfeus ve onu dinleyen vahşi hayvanlar.

a) Kartal şekline giren Zeus'ün Ganimedes'i kaçırması [1] :

Panel 1,95×2,27 metre büyüklüktedir.

Mitolojik sahnenin etrafı, kırmızı ve beyaz taştan yapılmış dalgalı sorguç çerçeve ve siyah, koyu, açık gri, açık, koyu kırmızı, pembe, bej ve siyah renkli taşlardan yapılmış perspektif şerit bir çerçeve ile çevrilmiştir.

Beyaz taştan zemini olan sahnenin üst kısmında ve ortada, uçar durumda kanatları açık, başı sağa dönük olan bir kartal, Ganimedes'i arkadan ve koltukları altından pençeleri arasına sıkıştırarak yerden yükseltmektedir. Ganimedes, kendini kurtarmak için, sağ kolunu ihtiyar babasının sol koluna takmış bir vaziyettedir. Başı kartalın göğsü üzerinde, yüzü sola dönük, kayalar üzerinde oturan annesine bakmaktadır. Omuzlarını kısmen örten ve arkaya sarkan chlamis, sola doğru uçmuş ve vücut çıplak bir haldedir. Yerden yükselmiş olan bacaklarından sol bacağını annesinin diz kapağı istikametinde germiş sağ bacağını geriye kıvırmıştır. Ayaklarında, konçları dışarı kıvrık ve çapraz bağlı botlar vardır. Sol elinde, şakulî vaziyette, iki ince çubuk tutmaktadır.

Ganimedes'in sağındaki ihtiyar babası, başını sağ omuzuna doğru yatırmış ve yarı yukarı kaldırmış, hüzün içinde kaçırılan oğluna bakmakta ve sağ elini, avucu dışarı doğru dönük olduğu halde yukarı kaldırmaktadır. Bir tünik ve belinden bağlanmış bol bir elbise giymiştir. Sol koluna kolunu takmış olan oğlunu kurtarmak için bütün vücudu ile ve bacakları birbirinden ayrık bir vaziyette sağa meyletmiş bir halde-

[1] Mitoloji : Ganimedes, Truvalı bir prens olup Tros ile Callirhoé'nin oğludur. Güzel bir delikanlı olması dolayısile Zeus'ün dikkat nazarını çekmiş, bir kartal şekline girerek onu kaçırmış ve Olimpos'da Tanrıların sakisi yapmıştır.

dir. Sol eliyle, ucu kıvrık bir bastonu ortasından tutmaktadır. Ayağındaki botların konçları dışarı kıvrık ve çapraz bağlıdır. Bastığı zemin dalgalı bir şekilde yapılmıştır.

Ganimedes'in sol tarafında bir kaya üzerinde oturan annesi, hafifçe sağa dönük ve gözlerini oğluna çevirmiş, sağ elinin şehadet parmağı ile kendini göstererek " ben mi ?„ demek ister gibi bakmaktadır. Dizlerinin üstüne dökülen bir tünik ve bir himation giymiştir ve ayakları çapraz bir durumdadır. Giydiği ayakkabılar, kısa ve üzerlerinden bağlıdır.

Kadınla ihtiyar arasındaki Ganimedes'in köpeği, başını yukarı kaldırarak havlar vaziyettedir, boynunda tasması vardır.

Kartal, açık ve koyu bej beyaz, gri-bej, gri, koyu gri, koyu kırmızı taşlarla menekşe, sarı kireçtaşı ve lâcivert koyu yeşil, yeşil camdandır. Ganimedes, gri-bej, bej, beyaz, kırmızı, siyah, pembe, açık bej, koyu kırmızı, koyu bej, kahverengi, açık kırmızı taşlarla gri-menekşe, sarı, koyu kırmızı kireçtaşından dır. Koyu ve açık yeşil, lâcivert cam da kullanılmıştır. İhtiyar babası (?), siyah, gri, kahverengi, beyaz, pembe, bej, kırmızı, koyu ve açık bej, gri bej taştandır. Annesi (?), açık ve koyu kırmızı, koyu gri, gri-bej, açık gri, siyah, beyaz, pembe, koyu pembe, uçuk pembe, koyu bej taşlarla turuncu, açık mavi, sarı kireçtaşından ve yeşil, koyu gri, mavi gri, lâcivert camdandır. Kadının arkasındaki dal, açık gri, koyu yeşil, lâcivert, mavi ve koyu gri camdandır. Köpek, koyu bej, gri, kırmızımtırak gri, bej taşlarla sarı kireçtaşı ve yeşil, açık yeşil camdandır.

b) Bacchus ve Bacchante (?) sahnesi:

Panel, 1.55 × 2.18 metre büyüklüktedir.

Sahnenin etrafına, beyaz, kırmızı dalgalı sorguç çerçeve ile siyah zemin üzerine açık ve koyu bej, beyaz, pembe yeşilimtırak camdan örgüler ve bu örgülerin ortalarında birer yeşil cam bulunan bir çerçeve yapılmıştır. Sahne, beyaz zemin üzerine asma ve sarmaşık dalları ile bezenmiştir. Bu dalların arasında bir kadın ve bir erkek figürü görülmektedir. Kadın (Bacchante ?), sağa doğru yürüyüş vaziyetinde, başını geriye çevirmiş, arkasından gelen erkeğe (Bacchus) bakmaktadır. Sol kolunu ileri uzatmış ve sağ kolunu başının üstüne kaldırmıştır. Bir tünik şeklinde dökülen, bol bir elbise giymiştir.

Ayaklarında kısa ve üzerlerinden bağlı ayakkabılar vardır. Erkek (Bacchus ?) çıplak bir vaziyette, kadını takip etmektedir, figür hemen tamamiyle kaybolmuş bir durumdadır.

Asma dalları, yeşilimtırak mavi, açık yeşil ve koyu yeşil camdandır. Sarmaşık dalları, koyu bej, koyu kırmızı, kırmızı, koyu gri, siyah, gri, gri-bej taşlarla sarı kireçtaşından ve koyu yeşil, yeşil, mor, lâcivert, mavi, açık yeşil camdır. Kadın, koyu bej, koyu gri, pembe, beyaz, gri-bej, koyu ve açık pembe, siyah, kırmızı, açık kırmızı taşlarla gri, açık ve koyu yeşil, lâciverd camdan yapılmıştır. Erkek, beyaz, açık ve koyu bej, pembe, uçuk pembe, gri bej taşlardandır.

Bu panelin yarıdan fazla bir kısmı harap olmuştur.

c) Lir çalan Orfeus ve vahşi hayvanlar[2]:

Panel, 1.97 X 2.15 metre büyüklüktedir.

Mitolojik sahnelerin en güzeli olan bu panelin etrafına kırmızı, beyaz dalgalı sorguç çerçeve ile koyu ve açık gri ve açık, koyu pembe, kırmızı ve beyaz renklerden perspektif şerit çevrilmiştir. Ortada lir çalan Orfeus ve etrafında onu sükûnetle dinleyen vahşi hayvanları gösteren bu sahnenin zemini açık gri ve beyazdır. Yüksek bir kaya üzerine oturmuş, solundaki kaya üzerinde bulunan lirini çalan Orfeus, vücudunun üst kısmını biraz sola döndürmüş ve başını hafifçe sola meylettirmiştir. Sol eli lirin arkasında, parmakları tellere dokunmuş ve sağ elinde tuttuğu mızrapla tellere vurmuş bir

[2] Mitoloji: Orfeus, Trakya kralı Oeagros ile Calliop'un oğludur. Çok sevdiği karısı Euridice'le beraber, kırlarda gezerken, otlar arasında saklanmış bir yılan karısını soktu ve öldürdü. Bu suretle karısını kaybeden Orfeus, güzel sesile şarkılar söyleyip lirini çalarak kendi kendini teselli etmeğe çalıştı. Lirin büyülü sesini işiten ağaçlar ve kayalar ona doğru eğilir ve vahşi hayvanlar inlerinden, kuşlar yuvalarından çıkarak etrafında toplanır büyük bir sessizlik içinde onu dinlerlerdi. Orfeus'un bu haline acıyan Persophone, Euridice'in gölgeler diyarından yer yüzüne çıkmasına izin verdi, yalnız, Orfeus'un arkasına dönüp karısına bakmamasını şart koştu, fakat karısının hasretine dayanamıyan Orfeus bu sözü tutmadı ve ikinci defa olarak karısını kaybetti. Orfeus, bundan sonra, üzüntü içinde Trakya'yı dolaştı, durdu, bütün kadınlardan nefret etmeğe başladı, böylece kadınları kendine düşman eden Orfeus'u Trakyalı kadınlar, bir Bacchus festivali sırasında, parça parça ettiler, başını ve lirini denize attılar. Kesik baş şarkı söyleyerek, lir de çalarak, dalgalar üzerinde yüze yüze Midilli adasına doğru gittiler.

durumdadır. Orfeus başına bir başlık (alopekis) giymiş olduğu halde sola doğru bakmaktadır. Omuzlarını örten ve boynunun ortasında kopçalanan chlamys'in eteğinin bir kısmı sol taraftan aşağı doğru sarkmaktadır. Chlamys'in altına, iki tarafında yakadan eteğin ucuna kadar uzanan çivit rengi şeritli uzun bir tünik (Clavus latus angustus) giymiştir. Ayakları, sol ayak sağın üstünde olmak üzere çapraz bir durumdadır. Ayakkabılar, kısa ve bağsız bot şeklindedir.

Orfeus'un sağ gerisinde, yüksek bir kaya üzerinde, başını Orfeus'a çevirmiş bir kartal bulunmaktadır. Kartalın gövdesi biraz sağa dönük, kanatlar yarı açık olup sol kanadının altında, hilâl şeklinde, beş çizgi görülmektedir. Kartalın bulunduğu kayanın altında, yanyana duran ve Orfeus'un önünde yarı daire teşkil eden: boynunu ileriye doğru uzatmış, Orfeus'a bakan arslan; başını sağa çevirmiş yabanöküzü; ön ayaklarını ileriye doğru uzatmış, kulaklarını kısmış bir halde sesi dinleyen kaplan; başının bir kısmı ile hortumu harap olmuş bir fil; öne doğru uzattığı ön ayakları üzerine başını koymuş bir ayı; boynunu yukarı kaldırmış pars, onun yanında aynı vaziyette duran bir yabandomuzu ve en uçta da boynunu yukarı doğru kaldırmış bir yabankeçisi bulunmaktadır.

Bütün bu hayvanlar, lirin sesini duyunca birer kayanın arasından dışarı fırlamış bir durumda ve hepsinin gövdelerinin yalnız ön kısımları gösterilmiştir. Pars ile yabankeçisinin bulundukları kayalıkların üzerindeki otlar ve ağaç Orfeus'un bulunduğu tarafa doğru hafifçe eğilmiş vaziyettedirler. Hayvanların gerisindeki yüksek kayalığın üzerindeki ağaçın kökleri kayaların içinden görülmektedir, Orfeus'un lirinin nağmeleriyle kayalar, eriyormuş gibi gösterilmiştir. İşçilik bakımından olduğu kadar renk bakımından da, üç mitolojik sahnenin en güzeli bu paneldir.

Orfeus, beyaz, gri-bej, açık bej, koyu bej, kırmızı-bej, pembe, kırmızı, koyu kırmızı, siyah, sarı-yeşil taş; açık ve koyu mor, kırmızı-yeşil, turuncu, sarı kireçtaşı; mavi, lâcivert, yeşil, koyu yeşil ve açık yeşil cam küblerle yapılmıştır. Kartal, bej, açık bej, gri-bej, beyaz, siyah taş; koyu sarı, turuncu kireçtaşı ve lâcivert camla yapılmıştır. Arslan, açık ve koyu bej, gri-bej, beyaz, koyu kırmızı, kırmızı, siyah, pembe, açıkve

koyu gri taş; koyu sarı,sarı kireçtaşı ve lâcivert cam ile yapılmıştır. Yabanöküzünün yapılmasında koyu ve açık bej, açık ve kayu pembe, koyu kırmızı, kırmızı, beyaz, siyah taş; koyu yeşil cam kullanılmıştır. Kaplan, koyu ve açık bej, gri-bej, pembe, beyaz, siyah, açık kırmızı taş; mavi, yeşil, lâcivert, koyu yeşil, açık yeşil renkli camla yapılmıştır. Fil'de yalnız pembe, beyaz, siyah, gri-bej, gri, açık ve koyu gri açık kırmızı taş kullanılmıştır. Ayı, bej, siyah, açık ve koyu ve gri-bej renkli taşlardan yapılmıştır. Pars, açık, koyu bej, açık ve koyu gri, beyaz, siyah, kırmızı taş ve neftî, yeşil camla yapılmıştır. Yabandomuzunda gri-bej, koyu bej, siyah, açık gri, koyu kırmızı, kırmızı, beyaz, pembe taş ile lâcivert ve yeşil cam kullanılmıştır. Yabankeçisi, açık ve koyu bej, kırmızı-bej, pembe, beyaz, kırmızı, açık neftî, gri-bej, koyu kırmızı taş ve mor renkli camdan yapılmıştır. Kayalar, siyah, açık neftî, açık ve koyu gri, pembe, bej, beyaz, kırmızı, açık ve koyu bej renkli taşlardan yapılmıştır. Kayaiar arasındaki dallar siyah taş ile açık ve koyu yeşil, lâcivert camdır. Kayalar üzerindeki ağacın gövdesi, açık ve koyu bej taş; dalları bej ve gri-bej taş; gri-yeşil, lâcivert, mavi cam ve sarı kireç taşından yapılmıştır.

2. Çiçekli kenar :

Mitolojik sahneleri birbirinden ayıran çiçek ve yapraklardan yapılmış bordür, 35 cm. genişlikte olup mozaikin renk ve işçilik bakımından en üstün olan kısmıdır. Siyah zemin üzerine büyük bir akantus yaprağı ile bir boru çiçeğinden yapılmış dairelerden teşekkül etmiştir. Her dairenin ortasında bir başka çiçek vardır. Bir sıra halinde olan bu dairelerde boru çiçeği üstte ise akantus yaprağı altta, akantus yaprağı üstte ise boru çiçeği alttadır. Boru çiçeklerinin pistilleri dairelerin içine doğru kıvrılmış ve dairelerin tam merkezlerinde bulunan çiçeklerin sapını teşkil etmiştir. Her dairenin ortasındaki çiçek, diğerinden tamamen farklıdır ve bu kadar değişik çiçeklerin bir mozaik üzerinde toplanmış olması yerinde bir hayret uyandırmaktadır. Çiçeklerdeki yegâne benzerlik renk benzerliğidir. Esas halkayı teşkil eden akantus yaprakları ile boru çiçeklerinin renkleri bazan daha açık, bazan daha koyu olmak üzere, her halkada hemen hemen birbirinin aynıdır. Akantus yaprakları, açık gri renktedir, orta damar, bir sıra beyaz taşla yapılmış;

sarı, mavi ve koyu yeşil kübler gölgelerde kullanılmıştır. Boru çiçekleri, açık ve koyu bej sarı gölgeli, beyaz ve açık menekşe, pembe ziyalıdır. Dairelerin ortasındaki çiçeklerde renk ahengi çok üstün bir şekilde sağlanmış ve zıt renkler çok güzel bir şekilde mezcedilmiştir. Bu çiçeklerde renkli kireçtaşı ve renkli cam kübler daha çok kullanılmıştır. Kireçtaşı kübler açık ve koyu yeşil, açık sarı ve kanarya sarısı, portakal rengi ve koyu kırmızı; cam kübler, açık ve koyu mavi, açık ve koyu yeşil renktedir. Taş kübler ise beyaz, açık ve koyu pembe, kırmızı, açık ve koyu gri veya açık ve koyu bej renktedir. Siyah zeminin küçük boşlukları, bazan küçük bir çiçek, bazen bir filiz, bazen de bir sap ile doldurulmuştur. Çiçekli bordür, iki sıra beyaz taşla yapılmış düz bir bant ve beyaz zemin üzerine kırmızı dalgalı sorguç bezeme ile tahdit edilmiştir.

3. Sekizgenler şeklinde madalyonlu bordür:

Çiçekli bordürden sonra gelen bu kısım 77 cm. genişlikte olup ortalarında birer rozet veya birer büst bulunan ve kenarları örgü bezeme ile tahdit edilmiş sekizgenleri ihtiva etmektedir. Bu bordür altta ve üstte ikişer sıra siyah taşla yapılmış düz bir bantla çevrilmiştir. Bir sıra halinde olan sekizgen madalyonlar, erkek büstlü, rozetli kadın büstlü, rozetli olmak üzere devam etmektedir ki mozaiğin sağlam olarak çıkarılan bu kısmında yedisi büstlü ve yedisi rozetli on dört sekizgen görülmektedir. Büstlü sekizgen madalyonların yapılışı birbirinin aynıdır: dışarıdan içeriye doğru, örgü bezemeli çerçeve, üç sıra taşla yapılmış düz beyaz bir çerçeve ve bundan sonra da iki sıra siyah taştan bir çerçeve, ortada beyaz bir zemin üzerine yapılmış erkek veya kadın büstü. Rozetli, sekizgen madalyonlar, ihtiva ettikleri rozet, şekil ve renk bakımından birbirinden tamamiyle farklıdır, yalnız esas kısımlar birbirine benzemektedir: dıştaki örgü bezemeden sonra üç sıra beyaz taşla yapılmış düz bir çerçeve, ortada beyaz veya siyahla çizilmiş, içi beyazla doldurulmuş daha küçük bir sekizgen, onun ortasında siyahla doldurulmuş bir daire ve bu siyah zemin üzerinde de bir rozet. İçteki küçük sekizgen ile beyaz çerçevenin arası, muhtelif şekiller, her sekizgende biri olmak üzere, çift balta ve üçgenler, kavisler, dalgalı sorguç, pers-

pektif yapılmış sekiz kollu bir yıldız, perspektif şerit bezeme ve ikisi de alev şekilleriyle doldurulmuştur. Altta ve üstte, sekizgenlerin yanyana birleşmesinden meydana gelen beyaz, üçgen şeklindeki boşlukların ortaları daha küçük kırmızı veya sarı bir üçgenle doldurulmuştur.

Mozaiğin bu kısmında pek az açık ve koyu sarı, kırmızı kireçtaşı ile açık ve koyu mavi, yeşil, siyah, koyu yeşil, lâcivert cam kübler kullanılmıştır. Taş küpler, açık ve koyu kahverengi, gri-mavi, açık ve koyu kırmızı, bej, pembe, beyaz, menekşe, menekşe-gri, siyah, koyu menekşe, koyu sarı renklidir.

4. Geometrik kenar:

Büstlü ve rozetli kenardan sonraki kenar 1.55 metre genişlikte ve tamamiyle geometriktir. Altı ve üstü dörder sıra beyaz taşla yapılmış düz birer bantla tahdit edilmiştir. Beyaz zemin üzerine ikişer sıra siyah taşla yapılmış sekiz main yanyana birleştirilerek meydana gelen sekiz şualı yıldızlarla hemen bütün zemin doldurulmuştur. Bu mainlerin içlerinde, sarı-bej veya gri-mavi ile doldurulmuş daha küçük mainler vardır. İki yıldızın uçlarının birbiriyle birleşmesinden meydana gelen sağdaki, soldaki ve alttaki, üstteki main şeklindeki boşlukların içleri sarı-bej renkte, daha küçük mainlerle doldurulmuştur, bunların ortalarından da kenarları konkav, birer küçük kare vardır. Alt sırada bulunan küçük mainlerin aralarında büyük kareler vardır, bunların içine koyu kırmızı veya siyahla daha küçük bir kare çizilmiş ve bu karelerin içleri biri girift bezeme, biri geometrik bir bezeme olmak üzere doldurulmuştur. Girift bezemeler, beyaz, açık mavi, siyah, sarı, sarı-bej; diğer bezemeler ise koyu kırmızı, sarı-bej renklerle yapılmışlardır. Geometrik bordürün, madalyonlu bordüre yakın olan üst kısmında, yıldızların aralarında, bir dikdörtgen ve bir üçgenle yapılmış bir sıra mevcuttur. Dikdörtgenlerin içleri siyah veya koyu kırmızı ile doldurulmuştur. Kırmızı zemin üzerine, bir sıra halinde yana yatık beş beyaz üçgen; siyah zemin üzerine örgü bezeme yapılmıştır. Küçük üçgenlerin içleri, daha küçük ve koyu kırmızı renkte birer üçgenle doldurulmuştur.

Tarsus mozaiğinin güney kısmında, bu mozaiğin bordür-

lerine hiç benzemeyen, başka bir tarzda yapılmış, 1.10 metre genişlikte bir bordür parçası bulunmuştur. Ortada, koyu kırmızı zemin üzerine gri, beyaz ve sarı-bej renklerle yapılmış yapraklardan meydana gelmiş düz bir sıranın altında ve üstünde, iki sıra taştan düz beyaz bir bant; siyah zemin üzerine kırmızı, beyaz ve açık gri-mavi ile yapılmış perspektif şerit: iki sıra düz beyaz taş; iki sıra düz kırmızı; dört sıra düz beyaz, iki sıra düz siyah bantlar; beyaz ve kırmızı destere dişi ve dört sıra taştan düz beyaz bir banttan ibarettir.

Her karış toprağı altında ve üstünde türlü tarihî eserleri saklayan Anadolu'nun, Roma çağında dünyanın en muhteşem şehirlerinden biri olan Tarsus'da, tesadüfen bulunan "Tarsus Mozaik„i gibi pek çok eserlerin saklı olduğu şüphesizdir. Türk Tarih Kurumunun değerli çalışmalariyle, bir gün bu kıymetli eserlerin de açığa çıkarılması dileğile sözlerimi bitirirken hepinizi saygı ile selâmlarım.

BİBLİYOĞRAFYA

Daremberg et Saglio,
Dictionnaire des Antiquités, Cilt: I, 1 - I, 2 - III, 2.
R. Cagnat, V. Chapot,
Manuel d'Archéologie Romaine Cilt: II.
Princeton University Publications,
Antioch On-the-Orontes II The excavations 1933 - 1936
„ „ III The excavations 1937 - 1939
Charles Anthon,
Classical Dictionary.
Eckart Petrich (Suat Yakup Baydur),
Küçük Yunan Mitologyası.

IV. Osmanlı Tarihi Seksiyonu

Açılma saatı : 10

BAŞKAN ; Prof. Ömer Lütfi Barkan
SEKRETERLER : Fuat Ezgü, Adnan Erzi

Dr. NEŞ'ET ÇAĞATAY (Ank. Ü. Hukuk Fakültesi Kütüphane Müdürü) **Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâ'nın Mîrî arazide toprak tasarrufu ve intikal tarzları :**

I. Tasarruf şartları

Tam bir tarifini yapmak pek mümkün olmamakla beraber, umumî bir ifade ile ister müslüman, ister zimmî, yani gayri müslim olsun, ziraatle ve bununla ilgili işlerle meşgul kimseler demek olan reâyâ sınıfının, rakabesi yani hakikî mülkiyeti devlete ait bulunan "Mîrî arazi„de toprak tasarrufu, mahdut ve muayyen miktarda arazi üzerinde, zaman zaman ve yer yer değişikliklerle oldukça muayyen ve belli şartlara uygun olarak cereyan etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu hudutları dahilinde mevcut bütün mîrî topraklar, her mıntakanın, kanunnamesinde zikredildiği şekilde, o eyalet veya sancak arazisinin verimine, su kenarı, az verimli veya kıraç olduğuna göre, âlâ, evsat, edna, gayet edna itibariyle 60 dönümden 180 dönüme kadar tehalüf etmek üzere, enliliğine ve derinliğine kırkar adım veya otuz beşer zirai şer'î murabbaında olan dönümlerden müteşekkil çiftliklere ayrılmıştır [1].

[1] Tam veya nim çiftlik arazinin miktarı hakkında bak. N. Çağatay, Osmanlı imparatorluğunda reâyâ'dan alınan vergi ve resimler, An. Üni. D. T. C. F. Dergisi, V. 5, s. 497—498. Bir dönümlük yerin eb'adı hakkında bak. aynı yer, s. 497; Millî Tetebbular Mecmuası, I, s. 314; Sırbistan'da, Osmanlılara geçmeden biraz evvel Duşan kanununa göre bir çiftlik arazi 50—51 dönüm kadardı, Ciro Truhelka, Bosna'da arazi meselesinin tarihî esasları, Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası, I, s. 44.

Reâyâ bu çiftliklerde veya tam ve nim çiftlikten az olan bir miktar dönümlük arazide ya ortakçılık usuliyle [2] veya muayyen vergi ve rüsumunu eda etmek şartiyle [3] bütün mahsul kendisine ait olmak üzere tasarruf hakkını kullanır.

Biz burada yalnız ikinci tasarruf şeklini mevzuubahis edeceğiz.

Reâyâ, aşağıda zikredilecek olan intikal tarzlarından biriyle elde ettiği araziyi, mahsulü kendisine ait olmak üzere şu şartlarla tasarruf eder:

1. Müslümansa, ektiği arazinin kira bedeli gibi görünen ve miktarı zamana, mekâna göre 22 akçadan 70 akçaya kadar değişen çift resmini [4]; zimmî ise, miktarı 10 akçadan 50 akçaya kadar tehalüf eden çift resmine muadil "İspenç resmi,, ni vermesi [5];

2. Mahsulünün öşrünü, toprak sahibi de denilen sipahinin yani timar sahibinin, civar şehir veya köydeki anbarına götürmesi [6];

[2] Osmanlı devletinde cari ortakçılık için bak. Ö. Lütfi Barkan, XV, XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda toprak işçiliğinin organizasyonu şekilleri, İstanbul Üni. İkt. F. Mecmuası, I, 1, 28—74; I, 2, 198/245; I, 3, 397; İst. Baş. Ve. Ar. Um. Md. Halep Livası kanunnâmesi, No. 640 yaprak 1 b, satır 29. Karaman oğullarında tatbik edilen ortakçılık için bak. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, s. 166.

[3] Osmanlı Devletinde reâyâ'dan alınan vergi ve resimler hakkında yukarıda adı geçen yazımıza bak. Çift resmi arazinin harac-i muvazzafıdır bu itibarla şar'î rüsumdandır. Millî Tetebbular mec. I, 1, s. 54, 99-100.

[4] Çift resmi hakkında yukarıda adı geçen yazımıza bak. Kâtip Çelebi çift resminin arttırılması sebebini, seferlerin uzamasiyle alâkalı görüyor, Cihannüma, İst. Matbaai Âmire. s. 688.

[5] İspenç resminin mahiyet ve miktarı hakkında yukarıda zikredilen yazımıza bak. (sahife 507 ve müteakip). Ayrıca 3. Tarih Kongresi zabıtlarında neşredilen «Osmanlı kanunnâmelerinde ilhak edilen memleketler âdet ve kanunlarının ve ıstılahlarının izleri» adlı yazımıza bak. Ayrıca, İst. Baş. Ve. Arşiv Um. Md. tahrir defterlerindeki ve Ankara, Tapu ve Kadastro Um. Md. deki tahrir defterlerinin başlarındaki kanunnamelere bak. Bundan başka, Millî Tetebbular Mec. I, 1, s. 103—104. Zımmî reâyâ müslüman olursa artık İspenç resmi vermez, müslümanlar gibi, çift resmi, mücerret resmi, bennâk resmi gibi resimlerden birini verir, Millî Tetebbular Mec. I, 1, s. 109—110.

[6] İstanbul ve Ankara arşivlerindeki tahrir defterlerinin başlarındaki kanunnamelere ve Millî Tetebbular Mec. İ, 1, s. 103—104 bak.

3. Elindeki tarlaları, su basması, dinlendirmek için nadas etmek, kuraklıkta tohumlayamıyacak derecede fakir düşmek, bir çiftlikte iki dönümü geçmiyecek miktarda yeri, otluk ve harman yeri için bırakmış olmak gibi reâyâ'nın kendi ihtiyarında olmıyan sebepler haricinde mazeretsiz olarak üst üste üç yıl boş bırakmaması [7].

4. Elindeki araziyi satmaması, hibe ve rehin etmemesi, bir vakfa tahsis etmemesi.

İlk iki şarta riayet etmiyen reâyâ'nın tarlaları, sipahi tarafından elinden alınıp başkasına verilir; üçüncü şarta kısmen riayet eden veya hiç riayet etmeyen reâyâ, bu sebeple timar hasılatına verdiği zararı tazmin etmeğe mecburdur; kendi arazisini su basmış veya başka tabiî bir afet arız olmuşsa, başka bir timarda bulduğu boş araziyi ekip biçer, öşür ve rüsumunu o timar sahibine verir, kendi timarındaki terkettiği arazi için birşey vermez; fakat komşu timar sahibinin, kendisine bahşedeceği herhangi müsait bir şart dolayısiyle veya kendi arazisinin daha az verimli olması sebebiyle onu tamamen bırakıp başka timarda ekip biçerse iki öşür verir; biri bıraktığı arazi için, diğeri yeni ektiği arazi için; gene, bilâmazeret tarlasının resmi alınır; Bu resim yer ve zamana göre değişik olup ortalama tam çiftlik terkedenden 300, nim çiftlik terkedenden 150, nim çiftlikten daha az yer terkedenden de 75 akça alınır; çift bozan resmi mahsul olarak alındığı yerlerde tam çiftlik yer için iki kilesi buğday bir kilesi arpa olmak üzere üç kile alınır; reâyâ elindeki arazinin bir kısmını terkederse boş bıraktığı kısmın öşür ve rüsumu kadar öşür veya çift bozan resmi alınır; 1569 tarihli Silistre Livası kanunnamesinde, çift bozan resmi hakkında: "... bir raiyyet çiftini bırağup arabacılık veya aher san'atı ihtiyar etse eğer müslüman ise bedel-i öşür 50 akça ve 22 akça resm-i çift vere, cümle 72 akça olur ve eğer kâfir ise bedel-i öşür 62 akça ve hem 25 akça ispenç vere cümle 87 akça olur„ denmektedir ki, burada da görüldüğü üzere bu resmin bir kısmı öşür için alınmaktadır [8]. Serim Livası kanunnamesinde

[7] Yukarıda adı geçen D. T. C. dergisinde çıkan yazımızdaki çift resmi maddesine bak.

[8] Aynı yer s. 501. Çift bozan resminin alınmasında, bazı yerlerde şer'î miktarın, yani zarar kadar mahsul alınacağı, bazı yerlerde de zarara

de çift bozan resmi için fukaradan 80, zengininden 120 akça alınacağı kaydedilmektedir [9]. Eğer reâyâ'nın bıraktığı yere o mahsul devresi içinde talip bulunmuş da timar hasılatına zarar gelmemişse terkeden reâyâdan çift bozan resmi alınmaz.

Bu şartlara riayet etmek suretiyle arazi ziraat eden reâyâ, bu tarlalarına arpa, buğday, mısır, darı ilâ.. gibi mahsullerden istediği miktarda ekebilir. Meselâ Osmanlıların eline geçmezden biraz evvel Sırbistan'da vaziyet böyle değildi; köylü elindeki tarlaların altı mijetini buğday, iki mijetini kırmızı buğday, iki mijetini arpa ekmeğe mecburdu (bir mijet arazi 5.000 metre karedir ki takriben beş dönümden biraz fazla eder). Bu hesaba göre o zaman o havalideki köylülerin ellerindeki çiftlikler aşağı yukarı ellibirer dönümlük parçalardan ibaretti [10].

II. İntikal tarzları

Reâyâ ziraat ettiği araziyi şu şekillerden biri ile elde etmiştir: 1) mahlûl vukuunda veya rüçhan hakkını haiz bulunduğu ölmüş bir akrabasının çiftliğine tapu resmi vermekle,

2. Hâli bir yeri ihya etmekle,

3. Miras yoluyla,

1. Elindeki araziyi terkedenden veya tapusuz olarak kendisine intikal edecek varis bırakmadan ölenden veya herhangi bir şekilde mahlûl kalmış olan araziyi, reâyâ, tapuy-ı mislini timar sahibine ödemek suretiyle elde eder; tapu resmi, bazan muayyen mikdar akça olmakla beraber, ekseriya arazinin bir senelik mahsulünün kıymetine muadildi ki, paranın iştira kabiliyetinin tahavvülüyle daha az alâkalı olması dolayısiyle bu şekil daha âdilâne ve şayanı dikkat bir resim görünmektedir [11].

2. Hâli araziyi ihya edenden umumiyetle tapu resmi alınmamaktadır, reâyâ böyle bir araziyi timar sahibinin muvafa-

bakılmadan muayyen miktar akça alınacağı kaydedilmektedir. Millî Tetebbular Mec. I, 1, s. 111, 112.

[9] 3 No. lu notta adı geçen yazımız s. 502.

[10] Ciro Truhelka, Bosna'da arazi meselesinin tarihî esasları, Türk Hukuk ve Iktisat tarihi Mec. c. I, s. 44 ve devamı.

[11] Ist. Baş. Ve. Ar. Um. Md. deki tahrir defterlerinden Yenişehir, Ergani, Birail, Kemah kanunnâmeleri; Millî Tetebbular Mec. C. I, sayı 1, s. 67—71, 84.

katiyle ihya eder, öşür ve rüsumunu eda etmek suretiyle, tapu resmi vererek veya mirasla intikal etmiş bir arazi gibi tasarrufa devam eder.

3. Miras yoluyla intikal, bu hususlaki kaideler, umumî ve daimî olarak devam etmemiş, zaman zaman ve yer yer değişik olarak tatbik edilmiştir. Yukarıda dediğimiz gibi, burada da zikredeceğimiz şartları, Osmanlı İmparatorluğunun devamı boyunca tatbik edilmiş değişmez ve umumî kaideler olarak kabul etmemek icabeder[12].

A) *Babadan oğula intikal :* Reâyâ'nın vefatında, tarlaları, oğluna tapusuz olarak intikal eder, fakat bu çocuk babasının tarlalarını ekip dikecek yaşta değilse veya o aile ekdirip diktiremiyecek vaziyette ise, timar sahibi o araziyi, çocuk büluğ yaşına gelinceye kadar muvakkaten başkasına verir, annesi ektirip diktirebilirse yani öşür ve rüsumunu eda etmekte devam ederlerse kendilerinde bırakılır; reâyâ öldüğü zaman çocuğu olmayıp ta karısı hamile kalsa, çacuk doğuncaya kadar tarlalar ellerinden alınamaz; çocuk erkek doğarsa yukarıki şekil tatbik edilir[13]. Sipahi küçük çocuğun tarlalarını muvakkaten başkasına vermişse çocuk, büluğa erdikten on sene geçinceye kadar tapusuz olarak geri alabilir.

B) Reâyâ öldüğünde birkaç çocuğu kalsa, babaları çiftliği, defterde mücerret yazılmış[14] oğlu üzerine kaydedilip diğerleri bennâk[15] yazılır, fakat babaları mülküne ve tarlalarına müştereken tasarruf edip öşür ve rüsumunu müştereken eda ederler. Bu, herhalde arazinin fazla parçalanmaması ve timar hasılatına noksanlık vermemesi düşüncesiyle vazedilmiş bir kaide olacak; zira çiftlik bennâk üzerine yazılsa, bennâk resmi mücerret resminden daha fazla olduğundan, aradaki fark kadar timar hasılatı noksanlaşacaktı.

[12] Millî Tetebbular Mec. I, 1, 66; Hicrî 1004 (Milâdî 1595); H. 1012 (M. 1603); H. 1017 (M. 1608); H. 1263 (M. 1846) tarihlerinde muhtelif tadiller yapılmıştır. Millî Tetebbular Mec. I, 1, s. 67; Ahkâm-ı Mer'iyye, Mehmet Recai, Matbaai Âmire, İst. 1267, s. 3.

[13] Yukarıda 3 No. lu notta adı geçen yazımızda sah fe 500; Kemah Livası kanunnâmesi, İst. Baş. Vekâ. Ar. Um. Md. tahrir defterleri No.168.

[14] Aynı kanunnâme, yaprak 3 b.

[15] Bennâk resminin mahiyet ve miktarı hakkında yukarıda 3 No. lu notta adı geçen yazımıza bak. s. 491.

C) Hiç oğlu kalmayıp kızı kalsa, bazı yerlerde tapusunu vermeğe razı olursa tercihan kendisine verilmekte, bazı yerlerde bu resmi vermeğe razı olsa dahi verilmemektedir[16]. Tapu ile intikal cari olduğu yerlerde, kızın bu hakkını kullanma müddeti, erkek çocukta olduğu gibi, bülûğ yaşına tabi olmayıp babasının ölümünden itibaren on senedır. Bu müddet zarfında talib olmazsa hakkı sakıt olur, tarlalar başkasına verilir[17].

D) Reâyâ'nın vefatında çocukları kalmayıp erkek kardeşleri kalsa, tapu resmini vermek suretiyle talib olursa tercihan kendisine verilir; bu kardeşler birden fazla ise, ana bir, baba bir ve ana baba bir olduklarına bakılmadan müsavi olarak aynı hakka maliktirler, sipahi, bunlardan istediğine vermekte muhtardır. Bunların da bu haklarını kullanma müddetleri, kız çocuklarında olduğu gibi, kardeşlerinin ölümünden itibaren on senedir. Bu bahiste, yani kardeşlere intikal bahsinde ehemmiyetli bir mesele vardır, arazi, babalarından kalma olup ta o sırada mücerret olduğundan bunun üzerine yazılmışsa, hayatta kalan kardeşi tapu resmi vermeden araziyi tasarruf eder; kalan kardeşler birden fazla ise, babanın ölümünde kalan müteaddit çocuklar gibi, çiftlik, en az raiyyet resmi veren kardeş üzerine kaydedilip gene müştereken tasarruf ederler, öşür ve rüsumunu müştereken verirler.

Ölen reâyâ'nın erkek kardeşleri olmayıp, kız kardeşleri kalsa bu hususta hicrî 1112 (milâdî 1603) senesine kadar kız kardeşin böyle bir araziye tasarruf edebilmesi kendisinin, kardeşinin vefatında babası evinde bulunması şartına bağlı idi; bu tarihte isdar edilen bir fermanla aynı köyde oturmakta bulunması, kâfi şart sayıldı. Kız kardeş bu hakkını kardeşinin ölümünden itıbaren beş sene zarfında kullanabilir, bu müddet hitamında kullanmamışsa, hakkı zail olur[18].

Reâyâ'nın vefatında, çocukları ve kardeşleri kalmayıp annesi ve babası kalsa: evvelce, babasına tapu ile intikal

[16] Millî Tetebbular Mec. I, 1, s. 66 — 67; Ahkâm-ı Mer'iyye, M. Recai, İst. Matbaai Âmire, 1267, s. 2 ve alâkadar maddesi.

[17] Aynı yer sayfa 3—4 ve alâkadar maddesi, Millî Tetebbular Mec. I, 1, S. 66—67.

[18] Ahkâm-ı Mer'iyye, sayfa, 3, 18—23. Millî Tetebbular Mec. I, 1, s. 71.

eder, annesine tapu ile dahi intikal etmezdi; hicrî 1017 (milâdî 1608) yılında bu vaziyet değişmiş, babası kalmamış da annesi kalmışsa, ona da tapu ile intikal edeceği kabul edilmiştir. Annenin ve babanın bu hakkını kullanma müddeti oğulun ölümünden itibaren on senedir.

Toruna arazi intikali: ölen reâyâ'nın, çocukları, kardeşleri, babası ve anası olmayıp torunu hayatta ise, tarlası torununa bazan tapu ile bazan da tapusuz olarak intikal etmiştir [19]. Torun bu hakkını, dedesinin ölümünden itibaren on sene zarfında kullanabilir, on sene sonra hakkı sakıt olur, yani bu müddet içinde kullanmamışsa hakkı kalmamış olur.

Anneden oğula tarla intikali: herhangi bir suretle arazi tasarruf etmekte bulunan annenin vefatında oğlu kalsa, hicrî 1012 (milâdî 1603) tarihine kadar babadan intikal ettiği gibi tapusuz olarak intikal edeceği anlanır ve muamele bu şekilde cereyan ederdi; bu tarihte isdar olunan fermanla bu vaziyet tasrih edilerek, anneden erkek evlâda tarla intikalinin tapuy-ı mislini eda etmesi şartıyla mümkün olacağı tasrıh edilmiştir [20]. Hicrî 1263 tarihinde çıkan bir fermanla 1012 tarihinde vazedilen kaide kaldırılıp eski kaideye rücu edilmek suretiyle, anadan erkek evlâda tarla intikalinin tapu resmine tabi olmadan yani oğulun tapu resmi vermeden annesinden kalan tarlaları alabilmesi emredilmiştir [21].

Anneden kıza tarla intikali: hicrî 1263 tarihli fermana kadar böyle bir vaziyet mevzuubahis değildi, bu tarihte isdar edilen bir emirname ile, anadan ve babadan erkek ve kız evlâda tarla intikalinin tapu resmine tabi olmadan cereyan edeceği kabul edilmiştir [22].

Yukarıdanberi arzedilen vaziyetler daha yukarıda dediğimiz gibi, mirî arazide tarla zirâat eden müslim ve gayri müslim reâyâ'ya fark gözetilmeden tatbik edilirdi; burada

[19] Ahkâm-ı Mer'iyye, s. 28—30. Millî Tetebbular Mec. I, 1, s. 62—63.

[20] Ahkâm-ı Mer'iyye, s. 7—8; İst. Baş. Vekâ. Ar. Um. Md. tahrir defterleri, Musa tasnifi, No. 161, 168, 47. Millî Tetebbular Mec. I, 1, s. 63—64.

[21] 20 No. lu nota bak.

[22] Ahkâm-ı Mer'iyye, s. 8—9.

kaydedilecek ufacık bir nokta vardır, bir zimmî yani gayri müslim vefat ettiğinde kalan çocuğu islâm olmuş olursa vaziyet ne olacak? babasının tarlalarına tasarruf edebilecek mi? bu hususta daha muahhar bir kanunnamede, "müteveffa zimmî'nin yeri müslim oğluna intikal etmez„ denmektedir[23].

Dr. TAYYIB GÖKBİLGİN (T. T. K. Üyesi ve İst. Ü. Tarih Doçenti) **XVI. asırda mukataa ve iltizam işlerinde kadılık müessesesinin rolü:**

Osmanlı devletinin yükseliş devri ve bilhassa XVI. asır idârî ve malî-iktisadî tarihi tetkik edilirken bâzı müesseselere ve bunların bünyesine, işleme tarzına, inkişafına ve hükûmet cihazı içindeki mevkiine ister-istemez geniş bir yer tahsis etmek ve bunu büyük bir ehemmiyetle tetkik eylemek zarurî görünmektedir. İşte bu türlü bir teşkilât kadılık müessesesidir. Bu müessese, şüphesiz ki, orta ve yeni çağlarda, yakın şarkın bütün Türk ve İslam hükûmetlerinde olduğu gibi, Osmanlı imparatorluğunda da, daimâ mühim vazifeler görmüş, devlet hayatında ehemmiyetli rol oynamıştır. Denebilir ki, devlet muamelâtında kendisine en çok ihtiyaç hissedilen, en çok baş vurulan teşkilât kadılık müessesesi idi.

Kanunnâmelerimiz "Ḳânun-ı ḳużāt-ı mavlavîyat ve ḳużāt-ı ḳaşabat„ diye ayrı bir fasılda bu müessesenin başlıca vazifelerini şu şekilde tesbit etmektedirler: "İcrâ-i ahkâm-ı şer'iye eyleyip eimme-i hanefîyeden muhtelif-i fiha olan akvâli tetebbu edip asahhı ile amel eyleyeler ve kütb-i sicillât ve sukûk ve tezvic-i sığar ve sagîr ve kısmet-i mevâris-i reâya ve zapt-ı emvâl-i eytam ve gâip azl ve nasb-ı vasî ve nâib ve ukud-ı enkiha ve tenfiz-i vesâya vesâir kazayâ-ı şer'îyede mutasarrıf olalar„.

Bu vazifelerden gayri bâzı işlerde de, yine kanunnâmelerimizin tâbiriyle, "nizam-ı memleket ve hıfz ve harâset-i raiyet ve siyasete müteallik umûr„, zemin ve zamana göre verilmiş bir çok fermanlar, hükümler, emirler ve misaller ile teşekkül ve inkişaf eden örf ve âdete müteallik sâhada da

[23] Millî Tetebbular Mec. I, 1, s. 59.

esaslı vazifeleri vardı. Bu sâha, skolastik ve nazarî bir hukuk değil, teşkilâtı muntazam bir devlet idâresinin ihtiyaç ve tecrübelerine göre ayarlanmış, kökü eski Türk devletlerindeki idarecilik ve fethedilen memleketlerdeki vergi teşkilât ve usullerini aynen muhafaza etmek an'anesinde bulunan ve az-çok günlük ihtiyaçlardan mülhem olan bir hukuktur. Kadılar, bu suretle, aynı zamanda örf meselelerini de, bilhassa idarî ve malî mevzulardaki işleri de halletmek mecburiyetinde idiler. Bu vâdide, ekseriya, divan-ı hümâyunun ve onun muhtelif icra kollarının ve bu arada defterdarlık müessesesinin, merkez ve taşradaki en selâhiyetli ve en nufuzlu mercileri, organları bulunuyorlardı.

Şer'î mesele ve davaları hal hususunda elinde fıkıh kitapları bulunan ve "akvalin asahhı ile amel„ etmek mevkiinde bulunan kadı, örfî olan ve şer'î hükümlerin dışında kalan meselelerde, meselâ, askerî işler, muhtelif hak ve vazife sahipleri olan dirlik eshabının maaşlandırılması, timar ve zeamet tevcihleri, mahlullerinin tesbiti ile arzı, arâziye ve rusûma müteallik işler vesairede ise, "âmmenin menfaat ve maslahatı„ herkesden evvel kendilerine mevdû bulunan padişah namına ve divan-ı humâyunun icra vasıtası olarak, onun ferman ve hükümlerine istinat ediyor ve bu türlü vazifeleri görüyordu. Bu suretle kadılık müessesesine tevdi edilmiş bulunan örf ve âdet hukuku çerçevesi içinde ve vazifeleri arasında timar ve arâzi meseleleri ile birlikte, vergi ve resimlere taallûk eden mevzuda, mukataa ve iltizam işleri de bulunmakta idi.

Mukataa, Osmanlı devletinin ilk zamanlarından itibâren kullanıla-gelmekte olan malî bir ıstılahdır. Eski tahrir defterlerinde bunun yerinde "maktû„ , "maktu'a„ , "kat' olundu„ gibi tâbirlere de rastlanmaktadır. Vergi miktarını, bâzan icar bedelini, kesmek ve kesişmek mânasında olan "mukataa vazetmek„ tâbiri, bâzan doğrudan doğruya "vergi tarh etmek„ mânasına geliyordu. Bunun açık bir misalini Târîḫ-i Abu'l Fatih'de görüyoruz: Dursun Bey, "Āṣār-i sulṭān Abu'l-Fatḥ dar istiᶜmār i Ḳosṭantanīya„ dan bahsederken İstanbul'un nasıl şenlendiğini ve mâmûr olduğunu anlatır ve sonra çıkan bir emre göre eşhasa temlik olunan binalara mukataa vazolunduğunu, yani, vergiye bağlandığını bildirir; o sırada bizzat Dursun Bey

amcası Bursa sancak beyi Cebe Ali Bey ile bu işe me'mur olduğunu anlatır.

Kelime, burada tamamen vergi tarh etmek mukabili kullanılmış, yoksa bir varidat menbaının muayyen müddetteki gelirini maktû bir şekilde tevcih ve iltizam mânasını henüz almamıştır. Bu nevi vergi sonradan yalnız hâsılatı ve vâridatı değişebilen bağ, çiftlik, değirmen, memleha, şehir ve kasabalardaki gümrük, pazar vesaire resimlerine alem olmuştur. Ancak, şunu da kaydetmek lâzımdır ki, bir yeri mukataaya vermek işi, sadece devlet tarafından değil, şahıslarca da yapılmakta idi. Buna eski bir misâl olmak üzere, 869'da Çirmen sancağına bağlı bir köyü, her hangi bir suretle mutasarrıfı bulunan Pencyekçi پنجیکجی Sinan Bey isminde birisinin, öteden beri, sancak beylerine yılda iki akçe mukataaya ve bu tarihte ise yılda 600 akça mukataaya verdiğini, bunun da tahrir eminleri tarafından tesbit ve kabul edildiğini zikredebiliriz[1].

Kadı'nın mukataa ve iltizam işlerini ilgilendiren vazifeleri arasında "defter tutmak„ işi en başta gelirdi. Kanunnâmelerimiz çeşitli mevzularda, kadıların yazdıkları defterlerden bahsederler: "Kadı mârifetiyle yazılıp defter olunmak„, "Kadı âdemisi ana göre deffer eyler„, "Kadılarda duran deftere nazar olunup anınla amel oluna„. Kezâ "mufassal ve meşrûh mukataa defteri yazılıb nişanlanıb ve mühürlenib irsâl„ olunduğuna dâir de yine bir kanunnâme hükmü vardır. Bu defterlerden bahseden ve hakikaten bunlara göre hareket edildiğini bildiren vesikalarda da meselâ, « برموجب دفتر مولانا مصلح الدین قاضیٔ ولجترین » « برموجب دفاتر قاضیٔ اماصری ، برموجب دفتر مفردات حسام قاضیٔ سابق صونیسا » gibi kayıtlar bulunmakta ve her vesile, bu defterlere büyük bir kıymet ve ehemmiyet verildiğini anlatmaktadır. Şüphesiz ki, bu nevi defterler birer muhasebe defteridirler. Bu sebeple, çok defa, meselâ « برموجب محاسبهٔ مولانا خیرالدین قاضیٔ توقات » yahut « برموجب محاسبهٔ مولانا بیرام قاضیٔ دورك و چهارشنبه » gibi ifadeler kullanılmaktadır ki, bu muhasebeler, yukarıda adı geçen defterlerden başka bir şey değillerdir ve bâzan defter, bâzan muhasebe tesmiye edilmektedirler. Eğer bu defterler mukataa veya harc-ı

[1] Başvekâlet aaşivi, Kâmil Kebeci tasnif, n. 180.

hassa eminleri ve kâtipleri tarafında tutulmuşsa alâkadar kadı'nın tasdikinden geçmek suretiyle yine bir nevi " Kadı defteri „ addolunurlardı. Bu takdirde de defterlerin nihayeti «صحت هذه حرر مافيه بمعرفة الفقير السيد قسم بن صالح المولى بكفه yahut المحاسبه عندى نمقه الفقير الحقير حمزه المولى باماصرى» veya sadece «اضعف العباد احمد القاضى بفنار» gibi ibarelerle tasdik edilmekte ve mühürlenmekte idi.

İltizam ve mukataa işlerinde de, diğer bir çok hususlarda olduğu gibi, kadı sicillerinin rolü büyüktü. Meselâ Filorina kadısına yazılan bir fermanda Filorina ve Kesriye havâlisindeki müteaddit mukataaya "ayak âmili„ olan Hasan adında birinin 949'da üç seneliğine iltizamı "kadı sicillâtı mucibince„ yapıldığı bildirildiği gibi[1], yine o tarihlerde Avlonya, Draç taraflarında bir kaç mukataayı iltizama talip İstanbul'da sâkin bâzı yahudilerin ve kefillerinin vaziyetlerini tesbit ile "mufassal ve meşruh sicillâta kaydettikten sonra hakikat üzere yazıb dergâh-ı muallâya arzetmesi„ de mahruse-i Kostantaniye kadısına emr olunuyordu[2]. Bu hususta her hangi bir mukataa emini, nâzır ve âmili de her hangi bir ihtilâf vukuunda kadı meclisinde iddia ve ihtilâfın sicill-i mahsusa kayddettirilib şâhitler dınlenmesini isteyebiliyordu. Buna karakteristik bir misal olmak üzere Mora'da Çatalca kadısı Abu Bekir b. Hayreddin'in, Ezdin memlehasına bervech-i iltizam emin olan Perviz Çavuş'un, Ağriboz livasındaki mukataata nâzır olan dergâh ı âli müteferrikalarından Mustafa ve Hızır Ağalar aleyhindeki iddiasını sicille kayıt ve suretini, ihtıcac edinmek üzere, kendisine vermesini zikredebiliriz[3]. Bu sicilli «حقيقت الحال على هذا المنوال و انا الفقير ابوبكر بن خيرالدين القاضى بحتالجه المفتش» ibâresi ile tasdik eden kadı, meselè ile alâkadar olması tabiî bulunan Ezdin kadısı Ahmed b. Arslan'a da mühürletmiştir: «صورة السجل منقولته عن الاصل وألفقير احمد بن ارسلان القاضى بازدين عفىعنهما»

Diğer meselelerde olduğu gibi, mukataa ve iltizam işlerinde de, kadıların hüccetleri çok ehemmiyetli idi. Kanunnâmelerin her vesile ile sık sık "kuzattan hüccet alalar ta ki hiyn-i ihti-

[1] Başvekâlet arşivi, Ali Emîri tasnifi, Kanunî devri nr. 198.
[2] Aynı seri, aynı devir, nr. 353.
[3] Ayn. yer, Baş mukataa kalemi, defter numarası 4990/3 (1005).

yaçta ihticac idineler„ diye zikrettiği esasların bu sahada her zaman tasdik edildiği görülmektedir. Meselâ 934 'de Avlonya kadısına, Avlonya memlehası reislerinden Hüseyin'e, hassa gemileri azebleri ve reislerinin üç aylık mevaciblerinin Avlonya haslarını mukataaya tutan âmilin tahvilinden verilmesi emredilirken, bu paranın, tamamen teslim edildiğine dair gönderilen hükmün arkasına hüccet yazılması bildirilmekte idi. Filhakika kadı, huzurunda alâkadarları ve şahitleri toplayarak, Hüseyin reisin "mukataay-ı mezbûre emini حامل هذا الكتاب Ramazan Hoca yedinden„ mevacib tutarını tamamen aldığı yolundaki ikrarını tesbit ve tescil ile, " لاجل التمسك و عندالحاجه ihticac edinmek üzre„ bir suretini emine vermiş ve bu hüccet « الامر كما حرر و انا الفقير فضل الله بن سليمان القاضي باولونيه » ibaresi ile mühürlemişti [1]. Bu husta diğer bir misal olarak, 978 'de Livadya kadısı Mehmed b. Abdurrahman'ın, o havalide "Kirpas bâdıbânı « كرپاس بادبانى cem'ine me'mur sipahî oğlanları zümresinden Ahmed Bey'in, mukataa emini Pîr Mehmed Çavuş'tan 156.000 akçe alması üzerine bu çavuşun eline "vakt-i hesapta ibraz„ eylemesini mümkün kılmak üzere verdiği hüccet zikredebiliriz [2].

Kadıların bu meseleler ile ilgili olarak İstanbul'a, divan-ı hümâyuna dâima "arz„lar, " arz-ı telhis„ ler ve "mektup„ lar gönderdikleri olurdu. Bu arz ve mektuplardan, mukataaların mültezimleri ve iltizam şartları ile yeni taliplerini bildirir ve "mâl-i mîriye enfâ'„ cihetini tebarüz ettirirlerdi : 951 'de Serez kadısı Şemseddin'in Samakov, Nevrekop ve havâlisindeki mâden ve haslar mukataasına âit arzı [3], yine aynı tarihte, Üsküp kadısı Edhem'in Priştina ve havalisindeki muhtelif mukataaların iltizamla veya berveçh-i emanet idaresi hakkındaki mektubu [4] buna iki misaldir. Gerçi, bu son misalde Priştina maden mukataası ve hurda mukataa [5] Halil ve Ferhad isimlerindeki eminlerin muhasebesinin görülmesi Priştina kadısına emredilmişti.

[1] Alî Emirî tasnifi, Kanunî devri, nr. 130.

[2] Baş mukataa kalemi, nr, 4991/4.

[3] Baş mukataa kalemi nr. 4989/2.

[4] Ayn. defter.

[5] Ayrı cinsten olan ve yekûnu az tutan bir kaç mukataa hurda mukataat sayılıyordu.

Fakat Kadı'nın vefatı ve nâibi Pîr Mehmed Halife'nin gönderdiği muhasebelerin de İstanbul'da alâkadarlarca makbul tutulmaması bu vazifenin Üsküp kadısına verilmesini icabettirmişti. Görülüyor ki, mukataa ve iltizam işlerine bâzan kadı nâibleri de karışmakta idiler. Bu hususta şu misali de zikretmek mümkündür : Filibe'de "enhar-ı hassa-i Köpes انهار خاصهٔ کوپس» tâbir edilen çeltük mukataası, 972 'de, "نایب الشرع قضیٔ فلبه„ olan İsa Halife ile mukataat nâzırı Mehmed Kaptan, reisler ve çeltükçüler arasında, miktarı tesbit edilen arpa ve safi pirinç olarak, kararlaştırılmış ve bu mukataa şart-ı iltizamını, ayrıca Filibe kadısı Ahmed b. Ali de kayıt ve tescil eylemişti [1].

Kadılar bir de irsaliye defteri tutarlar, mukataalardan muayyen zamanlarda irsâliye için toplanan parayı, bâzan bir kısmını emredilen yere sarfederek geri kalanını, merkezce bu hususta vazifelendirilen ve "havâle„ tâbir edilen birisi ile hazine-i âmireye gönderirlerdi. Meselâ Yenişehir ve Fener kadısı Mustafa, ağustos 977 [2] irsâliyesini ve Agriboz livası mukataalarından muayyen bir meblağı dergâh-ı âli çavuşlarından Pîr Mehmed Çavuş, bu livanın ve Ezdin kazasının memleha ve iskeleleri ile Livadya çeltük haslarından ve Hayreddin Paşa has mukataasından tahsil edileni Beşir Çavuş, Tırhala livası mukataaları ile Ali Paşa has mukataaları vâridatını da ebnâ-i sipahiyandan Hamza Çavuş adındaki üç havale ile göndermiş [3], ertesi senenin irsâliyesinde ise bunlara kendi tarafından bir me'muru da terfik eylemişti [4].

Hülâsa, kadılar, bahis konusu olan bu meselelerde defter ve muhasebe tutmak, sicil sureti ve huccet vermek, arz-ı telhisler, mektuplar ve irsaliye göndermek suretiyle yakından alâkadar makamlardı. Bu şer'î-hukukî, idârî-malî merci olmaksızın bu vazifelerin gördürülmesi imkânsız idi. Halbuki kadılar, mukataat müfettişi sıfatları ile de bu işler ile vazifelendiriliyorlardı. Kanunnâmeler meselâ tereke defterleri dolayısiyle "teftiş olunub... hükm-i şerîf„ verilmesinden, azeb için tâyin

[1] İbnülemin tasnifi, maliye, nr. 53.

[2] Kullanılan isimler arasında Mart, Yuniyus, Dikuris gibi rumî ay isimlerine bu malî muhasebelerde daima rastlanmaktadır.

[3] Baş mukataa kalemi, nr. 4991/4

[4] Ayn. defter.

olunan kanun münasebetiyle "pîrlerin ganisin ve [1] fakirin teftiş idüb„ bildirmesinden, siyaset-i piyâdegân meselesinde "sefere varmayan yayanın yasağı kuzat marifetiyle teftiş„ olunmasından bahşederler. Bu gibi hallerde bâzan müfettiş sıfatını dahi alırlardı. Bu cümleden olarak, bir defa, Amasra kadısı Mehmed, "Anadolu kıptileri müfettişi„ tâyin edilmişti[1]. Bu suretle mukataa müfettişliği de bu meyanda sayılabilir. Buna âit ilk misâli 929 senesinden verebiliriz: bu tarihte Amasra ve Bartın iskeleleri gümrüğü mukataası Nasrullah b. Mehmed adında birinin tahvilindedir yâni taahhüdü ve tasarrufu altındadır. Amasra kadısı ile birlikte bu iskelelerdeki üç emînin defterlerini tetkik ve teftişe "on iki dîvan kadısı„ me'mur edilmişti. Muhasebeyi tetkik ettikten, vâridatı, hazineye teslimatı, mevâcipleri ve diğer masrafları gördükten sonra « ما فی هذا لدفتر کذلك و انا واقف علی ذلك و انا الفقیر احمد بن رسول المولی باون ایکی دیوان و مفتش هذا لقضیة » ibaresi ile defteri tasdik etmektedir[2]. Kadı'nın kendi mıntakasından ayrı bir yerdeki mukataata müfettiş olması hususunda bu, tek misâl değildir. Yine bu cümleden olarak, 948'de, Devrek ve Çarşamba kadısı Bayram, Bolu, Çankırı ve Kastamonu mukataatı müfettişidir. Bu zat «بندرکلی» (Karadediz Ereğlisi), Akçe-Şehir, Kara-Su iskeleleri gümrükleri ile On iki divan ve Yedi divan kazalarına, Bolu livasına âit muhtelif mukataaları teftişe me'murdu[3]. Keza 981'de Agriboz sancağı mukataatı müfettişi Fener kadısı Mevlâna Şemseddin ve İnebahtı mukataatı müfettişi Yanya kadısı Muhyiddin idi[4]. Yine 954'te Balya-Badra ve Holomiç خلومیچ kadısı Muslihiddin, Mora mukataat müfettişi bulunuyordu[5]. 977'de Tokat kadısı Alâeddin "vilâyet-i Rûm mukataat müfettişi„ idi ve Samsun iskelesi gümrüğü ve zeâmeti mukataası azaldığına dâir mukataat nâzırı zaim Molla Ali ile birlikte arz-ı telhis göndermişlerdi[6], 953'te ismi zikredilmeyen bir kadı ise Kastamonu sancağı bekayasına

[1] İbnülemin tasnifi, mâliye, nr. 54.
[2] Ayn. seri, nr. 14.
[3] Ali Emirî tasnifi, Kanunî devri, nr. 74.
[4] Baş mukataa kalemi, 4989/2.
[5] Ali Emirî, Kanunî devri, nr. 617.
[6] Ayn. tasn., Selim II devri, 41.

müfettiş tâyin olunmuştu [1]. Halbuki, bu sırada, Kastamonu mukataatına nâzır diğer bir kadı, Bey-Pazarı ve Sivri-Hisar kadısı Mevlâna Abdülgaffar idi. Ve buna verilen emirde, Boyâbâd çeltüğüne emîn-i mültezim olan Seydi adında birinden bahis münâsebetiyle, müfredat defterlerini bu müfettişe teslim etmesi, müfettişe yazılan hükümde de bu defterlerin "liva-i mezbure mukataatına nâzır olan Bey-Pazarı kadısı Mevlâna Abdülgaffardan talep„ eylemesi bildiriliyordu.

Mahallin kadısı müfettiş bulunduğu halde, diğer bir zatın da ayrıca müfettiş gönderildiği vâki idi. Meselâ 986'da harc-ı hassa emini ve Kefe mukataası nâzırı Süleyman Çavuş'un ramazan 985'ten ramazan 986'ya kadar olan hesapları - ki Kefe'deki muhtelif mukataalar (Kefe çuka tamgası, pazarları, beytülmâl-i âmme, cizye ve ispençe) ve emvâl-i müteferrika (Kefe ihtisap ve zeâmetleri, Menkûb ve Sarı-Göl hasları) vesâire gibi vâridatla, Han'ların sâliyaneleri, vazifeliler ile çerkes beylerinin mevâcipleri, diğer masraflar vesâiredir. — Kefe kadısı ve mukataat müfettişi Esseyid Kasım b. Esseyid Salih ile Kefe mirlivası Mehmed b. Mahmud taraflarından tetkik edilmişken ertesi senelerin muhasebesi müfettiş kadı ve mirlivadan başka bu işe me'mur edilen Mahmud Paşa medresesinden munfasıl Mustafa b. Mustafa isminde bir zat tarafından tasdik edilmiştir:

« حرر ما فيه الفقير مصطفى بن مصطفى المنفصل عن مدرسة محمود پاشا المأمور بتفتيش هذه القضيه باس من له الامر »

Bu tarihte Süleyman Çavuş değiştirilmiş, yeni tahvil sâhibi Mehmed Çelebi, Kefe vilâyeti ihracat-ı hassa emini ve dergâh-ı âli çavuşlarından İbrahim Çavuş ile birlikte, bervech-i iştirak, Kefe mukataatına nâzır olmuştur ki, bunların da rebiülâhır 988'den aynı senenin ramazanına kadar olan hesapları yine aynı kimseler tarafından tetkik ve teftiş edilmiştir [2].

Müfettişlik işi ile, bazan, ebnâ-i sipahiyandan birisinin vazifelendirildiği de olurdu. Meselâ, 948'de Böğürdelen ve Mitrovitza « بكوردلن و دمتروفجه » iskeleleri ve hasları emaneti Murad isminde birinin uhdesindedir. Fakat, ne bu eminin ne de

[1] İbnülemin, maliye, nr. 29.
[2] Baş muhasebe, nr. 2283/3.

adamının bu işle meşgul olmak üzere gelmediğini gören Bögürdelen kadısı Hayreddin ile mukataat müfettişi ebnâ-i sipahiyandan Mehmed Karakaş bir mektupla vaziyeti divan-ı hümayuna anlatır ve İzvornik livası mevkufatı ile birlikte bu iskelelerin kâtibi bulunan Mustafa'nın bu işe, yâni, mukataa eminliğine tâlip olduğunu, kendisinin "emânet-i mezburenin kemâ yenbagi uhdesinden gelür yarar ve kârgüzâr ve her vechile ehl-i vukufu olmuş bir kul„ bulunduğunu bildirirler [1]. Fakat bu, münferit bir vak'a gibi görünmektedir. Umûmiyetle kadılar mukataat müfettişidirler ve onlara gönderilen ferman ve hükümlerde, ya, kadı ve mukataat müfettişi oldukları tasrih edilmiştir: "Selânik kadısı... mukataat müfettişi olan Mevlâna Alâeddin[2]„ قدوة القضاة و الحكام معدن الفضل و الكلام Kesteriye mukataatına müfettiş olan Mevlâna Filorina kadısı [3] gibi... veyahut, mukataat müfettişi sıfatı verilmeksizin bu vazıfe kendilerine verilmiştir. Bu hususta pek çok misalden ancak karakteristik bir kaç tanesini zikredelim: 953'te Karatova kadısına yazılan hükümde Ustupça kazasındaki "Voynugan mensuh mukataasını„ üç seneliğine bervech-i iltizam emin olan Mehmed'in muhasebesini tetkik ve "şüphe olan mevaddı yerlü yerinden onat veçhile teftiş idüb göresin„ kaydından sonra "mukataadan ne hâsıl olmuştur ve makbuzu ve teslimi ve bâkisi nedir... Ber mucib-i şer' ve kanun hesaptan ve beliyattan üzerinde zâhir olan akçeyi bî-kusur tahsil ittiresin tamam olduktan sonra müfredat defterinin zeyline muhasebesi yazub ve imzalayub ve muhasebeyi hâsıl olan akçe ile mühürleyib dergâh-ı muallâma gönderib hazane-i âmireme teslim ettiresin„ denilmektedir [4]. Aynı senede İstanbul kadısına gönderilen bir tezkirede [5] Unkapanı mukataasına bervech-i iştirak emin olan iki yahıdinin iltizamlarını ve şartlarını sicillâta kaydettirib hallerini mahalleri halkından ve diğer ehl-i vukufdan lâzım geldiği şekilde teftiş ve tefahhus eylemesi bildirilmekte ve bunların "müflis medyun veyahut âhar mültezim emine ve âmile kefil olmuş kimesne-

[1] Baş mukataa kalemi, nr. 4989/2.
[2] Ali Emirî, Kanunî devri, nr. 270.
[3] Ali Emirî, Kanunî devri, sayı 198.
[4] Ayn. tasn., ayn. devir, nr. 199.
[5] Ayn. tasn., ay. devr, nr. 221.

lerden olub tahvil nihayetinde kesir vâki olursa tahsili mümkün olmayub mâl-i miriye zarar olmak ihtimali bulunmasın„ diyerek Kadı'nın dikkati çekilmektedir. Yine bu kadıya divan-ı hümâyunun bu' mâhiyetteki diğer bir hükmünde Avlonya, Draç, İskenderiye (İşkodra), Leş (Alessio) v. s. iskeleleri ve memlehaları, dalyanları, Avlonya hasları, ihtisab, şem'hane, kapudanlık mukataaları ve buna benzerleri iltizam etmek istiyen diğer yahudiler hakkında da "mukataa uhdesinden gelür kimesneler olub ve kefilleri dahi yerlü yurdlu male kadir kimesneler idüğü„ tahkik olunması bildirilmişti [1]. Yine bu tarihte Lazkiye, Yenişehir ve Tavas kadılarına yazılan bir fermanda, bâzı müsellemlerin, divan-ı hümâyunda, yaya ve müsellem çiftliklerini iltizam eden Mehmed adında birisinden, "kadimül eyyâmdan müsellemlik tariki ile mutasarrıf oldukları yerleri siz ziyade tasarruf idersiz deyu„ ellerinden aldığı yolundaki şikâyetleri bildirilerek "defter ve kanuna muhalif taaddi eylemiş ise teftiş eylemesi„ emr olunmakta idi [2].

Kadıların mukataalara doğrudan doğruya nâzır olmaları da XVI. asırda çok defa görülen bir vâkıadır. Esasen, mukataat nâzırlığı, kadıların ekseriya takındıkları "nâzım-ı emvâl„ sıfatının ya bir cüz'ü veya başka bir şeklidir. Meselâ 966'da Amasya kadısı ve nâzır-ı emvâl olan Muhiddin'e gönderilen hükümde şehzâde Bâyezid'in iç halkını İstanbul'a getirmeğe memur Silistire sancak beyi Sinan'a lâzım olacak paranın verilerek deftere işaret edilmesi emrediliyordu [3]. Yine aynı tarihte Edremit kadısı Kemal de nâzır-ı emvâl tesmiye ve kendisine başka bir iş havale olunuyordu [4]. Gerçi, mukataat nâzırları, yukarıdaki bir misalde görüldüğü üzere, bâzan dergâh-ı âli çavuşlarından biri, bâzan bir zalim, [5] bâzan da erbab-ı timardan biri olabili-

[1] Ayn. tasn. ayn. devr, nr. 353.

[2] Ali Emîri tasnifi, Kanunî devri, nr. 147.

[3] Mühimme defteri, nr. s. 110.

[4] Ayn. Mühimme defteri, s. 141.

[5] Meselâ 967'de Silistire mukataatı nâzırı Zaim Mehmed Çelebi isminde birisi idi ki, bu zatın, herhalde mukataa vazifelerinden sayılan, celeb tahriri işi ile de sık sık tavzifedildiği görülmektedir. Ona bâzan «zeâmet tasarruf eden nâzır-ı emvâl olan Mehmed'e hüküm ki» diye emirler de verilmekte idi (ayn. Mühimme defteri, s. 172, 445).

yordu. 953 'den evvel Kastamonu mukataalarına timarlılardan Seyfi isminde birisinin nâzır olduğu gibi,[1] yine aynı tarihte, Avlonya, İşkodra taraflarındaki mukataalara da Sinan adındaki zaim bilfiil nâzır bulunuyordu[2].

Tek bir mukataa emininin nâzır tâyin olunduğu da görülmektedir. Selânik'teki gümrük mukataasına bu şehirde Musa adında bir yahudi, 953 'de, nâzır tayin olunmuş ve bu keyfiyet Selânik kadısına da bildirilmişti[3]. Bununla beraber mukataat nâzırlığını çok defa bizzat kadılar ifa etmiştir: 953 'de Saruhan mukataatına nâzır olan Birgi kadısı Muhiddin idi[4] ve bu livadaki bir mukataa emini ile beytülmâl-i hassa mevkufat kâtibi arasında çıkan ihtilâfı halle memur olmuştu. Bu münasebetle kendisine gönderilen hükümde "mukataata ve aklâm-ı sâireye kâtib nasb„ olunan Osman'a, bu sancak'ta "beytülmâl-i hassadan ve mevkufattan cüz'î küllî her ne vâki olursa müfredatla defter„ ettirmesi bildiriliyordu.

960'ta Sivas kadısı ve mukataat nâzırı Muhiddin Tokat mizan-ı harirî ile Tokat mukataatının şehzade Sultan Mustafa mensuplarından, "ʿan zavvāḳīn„, Rüstem'e âit muhasebesini tasdik etmişti[5]. Aynı zat iki sene sonra Tokat kadısı ve aynı mukataat nâzırı sıfatı ile Tokat mizan-ı harir ve pazar-ı galle mukataaları kıstına emin-i mültezim olan erbâb-ı timardan Ahmed b. Şeyh Turan'ın zimmetini tesbit ve arzeylemiştir[6]. Mamafih bu mukataalara 970'te Amasya kadısı Muzaffer'in de nâzır olduğu görülmektedir. Belki bu, mukataa taksitlerinden zimmetleri tahakkuk eden erbâb-ı timardan Kasım ve Mahmud ismindeki şahısların kendi mıntakası dahilinde bulunmasından ileri gelmiştir[7]. Çünkü, aynı tarihte, aynı Tokat kadılığına tâbi Kazabâd hasları, Kazâbâd nahiyesine tâbi Ezine pazarı karyesi mukataası, Tokat şehrindeki Boyahane mukataatı ve diğer mukataaların muhasebesini tanzim ve tasdik eden Tokat kadısı

[1] İbnülemin tasnifi, Maliye, nr. 129.
[2] Ali Emîri tasnifi, Kanunî devri, nr. 353.
[3] Ali Emirî tasnifi, Kanunî devri, nr. 121.
[4] Ayn. tasn. ayd. devr., nr. 207.
[5] İbnülemin tasnifi, maliye, nr. 38.
[6] Ali Emirî tasnifi, Kanunî devri, nr. 26.
[7] Ayn. tasn., ayn. devr., ayn. vesika.

ve mukataat nâzırı Hayredddin b. Nureddin isminde birisi mevcuttur [1]. Hatta, bu kadı, Sivas kadısının sicillerine göre, Sivas Livasında bâzı yeni haslardaki âmillerin kefillerinin defterini « دفتر کفلاء عمال های بعض خواص جدیده در لواء سیواس عن تحویل الیاس امین خاصهاء مزبوره برموجب سجلات قضاة » « هذه صورة دفترالکفلاء المحرر بمعرفة القضاة المذکور اسامیهمای عنوانه زبدة الفقیر خیرالدین القاضی بتوقات الناظر بالمقاطعات» tasdik eylemişti :

Bu haslardan olup da Tokat ve Artıkâbâd kazalarında bulunan köylerden ve mukataalardan tahsil olunan para ise Amasya kadısı ve nâzırı Muzaffer vasıtası ile hazineye gönderilmişti ve binaenaleyh bu muhasebe defteri onun tarafından da :

« هذه صورت الدفتر المعنون بعنوان مولانا مظفرالدین القاضی الناظر بامامسیه نقلت عن اجماله الی التفصیل بالامر الشریف والحکم المنیف خیرالدین بن نورالدین القاضی بتوقات الناظر بالمقاطعات» ibâresi ile tasdik ve temhir edilmişti.

Kadıların maadin nâzırı sıfatı taşıdıkları da görülmektedir. 945'te Üsküp kadısı Edhem nâzır-ı maadin idi [2]. Ve Karatova darphanesine sâhib-i ayar olan yevmî on beş akçe ile Şucâ' adında birisini. Novobrdo mâden ve haslar emanetine de yevmî 40 akçe ulûfe ile Yusuf isminde bir kimseyi arzetmişti. Kezâ mâden eminliğinin ise, türlü yolsuzlukları görülen Cafer'in yerine, " vilâyet-i Rumelin'de beş bin akçelik timardan ihtiyarı ile feragat eden ve tamam ehl-i kalem ve râsih-i firrakam bulunan „ Mehmed'e tevcihini arz ve ilâm eylemişti [3].

İşte, bu misâllerden ve izahattan anlaşıldığı üzere, XVI. asırda, Osmanlı imparatorluğunun idarî ve malî tarihi ve bilhassa taşra teşkilâtı, ancak, kadılık müessesesinin vazifeleri ve bu teşkilât içinde oynadığı rolün iyice bilinmesi ile tenvir ve izah edilebilir. Bu arada, şeri'at ve kanun hükümleri ile birlikte devlet idaresinin ihtiyac ve tecrübelerine, usullerine göre hareket eden kadı da, bazan müfettiş ve nâzır sıfatlarını da taşıyarak, daima, mukataa ve iltizam meselerinde en ehemmiyetli ve selâhiyetli bir vazife ifa etmiştir.

[1] Haslar kalemi, nr. 3061/2.
[2] Baş mukataa kalemi, nr. 4989 / 2.
[3] Ayn. defter.

CAVİD BAYSUN (T. T. K. üyesi ve İst. Ü. Ed. Fa. Tarih Profesörü) **Müverrih Hasan Beyzâde hakkında :**

[Tebliğ gelmemiştir]

ALİ CANİB YÖNTEN (Türk Tarih Kurumu üyesi), **XVIII. yüzyıl şairlerinden Vahîd Mahtûmî'ye dair bazı mülâhazalar :**

Umumîleşmiş bir hüküm vardır : Divan edebiyatına mensup şairler, millî vezne ve halk Edebiyatına iltifat etmemişlerdir. Vakıa, bu hüküm doğrudur. Divanlarda tezkerelerde bu kanaati isbat edecek bol delillere rastlanır ve sanılır ki meşhur Nedim, bir defacık hece veznini kullanmış ve bize bir manzume bırakmıştır. Biraz daha araştırınca, Nedim'den hayli evvel bir iki şairin - meselâ Âcem Dede ve Itrî'nin - bu vezne iltifat ettiklerini görüyoruz.

Şimdi hayatından ve eserlerinden bahsedeceğimiz Vahîd Mahtumî (وحيد مختومى) ise, ötekiler gibi geçici bir hevesle hareket etmemiş, millî vezinle bize hayli manzumeler bırakmıştır. Böyle olduğu halde bu adam bugüne kadar meçhul kalmış, edebiyatla uğraşanlar onu hatırlamamışlar, yalnız Ziya Paşa mukaddimesinde adını anmamakla beraber - Harabat'ına bu şairin bir kaç beytiyle iki uzun mesnevisini almıştır.

Zamanımızda Edebiyat tarihi namı altında kaleme alınmış eserlerden hiç birinde bu adamdan bahsedilmediği gibi, ona dair bir müstakil etüde de tesadüf olunamamıştır.

Bu ihmalin sebebi ne olsa gerek?

Sebebi şudur; XVIII. asrın ilk yarısında yaşamış olan Vahîd Mahtumî, devrinde de tanınmış bir adamdı: Üçüncü Sultan Ahmed'in silâhşorluğunu ve Enderun'un Hazine ağalığını yapmıştı. Divanını topladığı zaman devrin meşhur şairleri, -Seyyid Vehbi, Raşid, Arpa-eminizâde Sami, İzzet Ali Paşa gibi adamlar - takrizleriyle onu göklere çıkarmışlardır. Fakat 1129 yılı esnasında - şairin ifadesine göre - kendisinin bile hatırlayamadığı bir suç sebebiyle birden bire gözden düşmüş, önce habsedilmiş, müteakiben İstanbul'dan çıkarılmıştır. İşte, sonradan yani 1132'de kaleme alınmış olan Safaî ve Salim Tezkerelerinde, saraydan koğulan bu bedbaht adamın adına bittabi tesadüf

edilemez. Zamanımızda Vahîd Mahtumî'nin mensi kalması, devrinin tezkerelerinde adının geçmemesinden dolayıdır. Ondan ancak, XVIII. asrın sonunda yazılan Ramiz Tezkeresinde bahsedilmiştir. Nitekim Koca Ragıb Paşa da bu şaire nazîre olarak tanzim ettiği bir gazelin makta'ında "Vahîd-i nükte senç„ diye tasrih ederek ihtiramkâr bir dil kullanıyor.

Vahîd Mahtumî Divanı'nın İstanbul Kütüphanelerinde sekiz kadar nüshası vardır: Emîrî'de 491, Veliyeddin Efendi'de 2678 de Lala İsmail'de 499, Hacı Mahmud Efendi'de 3505 ve 5170, Üniversite Kütüphanesinde 772, 1757 ve 5490 numaralarda. Bunlar arasında yalnız Emîrî nüshasiyle Üniversite Kütüphanesindeki 5490 numaralı nüshasında hece vezniyle yazılmış manzumeleri görülüyor. Üniversite nüshası bugün İstanbul'da bulunmuyor. Kayseri Ziraat Bankası Müdürü Fahri Bilge'de de güzel bir nüsha olduğu işitilmişse de bu zat, kendisindeki nüshada hece vezni ile yazılmış manzumeler olmadığını bildirmiştir. Emîrî nüshasında millî vezinle yirmi kadar manzumeye rastlanıyor. Fakat - yazık ki - bu nüshanın bu kısmından bazı sayfalar ziyaa uğramıştır. Eski Kütüphanelerimizin mecmualar kısmında bu şairin bazı manzumelerine tesadüf edilir.

Edebiyat Fakültesinin iki yıl önceki mezunlarından Ahmed Önder tavsiyemle Vahîd Mahtumî hakkında bir mezuniyet tezi vücuda getirmiştir. Bu, hem divan hem halk şairi olan adama dair yeni yeni etüdler meydana konması temenniye şayandır.

Vahîd Mahtumî'nin hayatı :

Şairin hayatını, kendi eserlerinden, bilhassa "Lâle-zar„ adlı uzun mesnevisi ile, divanına takriz yazanların ifadelerinden ve biraz da Ramiz Tezkeresinden istifade ederek ortaya koyabiliriz :

Vahîd Mahtumî, İstanbulludur. Enderun'dan yetişmiştir. Güzel ata biner. Cirit oynamada mahirdir. Musikişinastır. Besteleri vardır. Saz da çalar, sesi güzeldir. Klasik musikide mahir olduğu gibi halk türküleri söylemekte de yektâdır. Nükteperdazdır. O zamanın eğlencelerinden tekerlemede birincidir. Bütün bu sebeplerle Üçüncü Sultan Ahmed'in teveccühünü kazanmıştır. Yanından ayırmıyor. Mahremidir. Silahşorlarındandır. Enderunda Hazine Ağalığı da etmiştir.

Şiirlerini 1129 da hükümdarın emriyle toplamış, divanını vücuda getirmiştir. Fakat aynı yıl esnasında önce habsedilmiş, sonra da sürülmüştür. 1129 da Hazine Ağası Abbas Ağa'ya sunduğu kasidesinde şunları söylüyor :

Habs namiyle eğer Cennet'e girse âdem
Gülşen-i Cennet olur başına anın zindan
Günehim niydigünü bilmez iken kimse, yine
Rûz u şeb olmadayım nâveg-i sad-taʿna nişan
Döndüm ol Yusuf-i gumgeşteye kim anı Aziz
Bî-günah eyledi zindan-ı belâda iskân
Hakkıma şimdi hep ihvan-ı bed-endiş benim
Kimi âşık, kimi sârık deyü eyler bühtan . .

diyor. Sürgün bulunduğu Tesalya Yenişehri'nde kaleme aldığı Lâle-zar adlı Şehr-engiz'ini Damad İbrahim Paşa devrinde Kaptan Paşalık eden Kaymak Mustafa Paşa'ya ithaf etmiştir. Bu uzun mesnevisinin sonunda :

Altı yıldır ki zâr-ü mehcurum
Gurbet-elde iyaldan durum
Düşmenin bilmem özr edem her bâr
Günehim bilmem edem istigfar
. . . . . , . . .
Bâb ı tevbe olundu mu münsed
Ne günehtir ki affolunmaz ebed
Kalb-zenlik mi eyledim bir an
Yoksa yazdım mı sâhte ferman
Harem-i ehl i ırza mı girdim
Düşmen-i dine kalʿa mı verdim . . .

diyor. Fakat bütün bu yalvarışlar hiç bir fayda vermemiştir. Üçüncü Sultan Ahmed'in halʿı üzerine tâ 1143 de İstanbul'a dönebilmiştir. Zamanın hükümdarı Sultan Mahmud'a da bazı kasideler sunmuşsa da yüz bulmadığı seziliyor ve zaten çok yaşayamamış, 1145 de ölmüştür.

Eserleri:

1. Dıvan — Elde mevcut divan nüshalarının en dolgunu —içinden bazı varakların ziyaına rağmen— Emîri nüshasıdır. Okunaklı ve güzelce bir nesihle 1168 'de yazılmıştır. Bütün

takrizler bunda tamamdır. Müteaddit naıt ve Kaside'den, tarih müseddes, terkip ve terci-i bent'den başka 192 gazel, 71 şarkı ve türkü ve hayli kıt'a, rubai ve beyit...

2. Lâle-zar — Yukarıda anlattığımız gibi bu uzun mesneviyi menfi bulunduğu Yenişehir'de kaleme almıştır. Kaptan Mustafa Paşa'ya gönderdiği bu manzumesi bir Şehr engiz'dir. Noksan bir sureti Harabat'ın üçüncü cildinde basılmış olduğu gibi bazı divan nüshalarında, bilhassa Emîri nüshasında tamamı vardır.

3. Sergüzeşt-i Garib-i Bağdadî — Bu manzum bir hikâyedir. Harabat'ta ve bir kısım divan nüshalarında tesadüf edilir.

4. Tarih-i Vahîd-i Mahtumî — 1125 'de Şehit Ali Paşa'nın Mora seferinde III. Sultan Ahmed Serez ve Kavala'ya kadar bir seyahat icra etmiştir ki beraberinde bulunan Şair, bu seyahati günü gününe manzum ve mensur olarak kaleme almıştır. Bir nüshası Üniversite Kütüphanesinde 340 numarada mukayyet olduğu gibi Emîri kitapları arasındaki Divanının sonunda da münderiçtir.

***

Yukarda arzettiğim gibi şairin kaleme aldığı millî vezinli manzumeler Emîri nüshasında göze çarpmaktadır. Fakat bir kısmı ziyaa uğramıştır. Şimdi İstanbul'da bulunmayan Üniversite kütüphânesi nüshası elde edildikten sonra — ki bu nüshanın pek mükemmel olduğu şüphesizdir— bu türkülerin neşri edebiyat âlemimiz için kazançlı bir hadise olacaktır. Burada birkaç misal vermekle iktifa ediyorum :

Tenha komaz gamın âşık-ı zârı
Refakat olunca böyle gerektir
Fehmeyler nigâhın ağyar ü yari
Firaset olunca böyle gerektir

***

Tefrikimiz îster iken o bed-kâr
Benimçin rakibe eyledin âzâr
Hâtır-ı âşık-ı şeydayı, ey yâr
Sıyanet olunca böyle gerektir

***

Aceb mi dilversem sen şehlevende
Reftarın bulunmaz serv-i çemende
Mir'ata ruhsarın eyledi hande
Letâfet olunca böyle gerektir

***

Evc-i melâmette, ey yüzü mâhım
Kaldı gitti necm-i baht-ı siyahım
Zahm-i gamzen işler sinede şahım
Alâmet olunca böyle gerektir

***

Nazar eyle ey dil Mahtumî-zâra
Niçe şöhret vermiş fenn i eş'ara
Bir buseye vermiş her beyti yâre
Zarâfet olunca böyle gerektir

———

Zulmet-i Hecr ile oldum siyeh-rûz
Hurşid-i rahşanım ne zaman gelir
Beni şad eylemez gelse bin nevruz
Âfet-i devranım ne zaman gelir

***

Bir şahin bakışlım var idi kolda
Pervaz urup gitti kolumdan ol da
Baş yasdıkta, kulak seste, göz yolda
İzzetli mihmanım ne zaman gelir

***

Niçe gündür eylemedim merhabâ
Çektiğim meşakkat olmasın hebâ
Başın için lûtfet söyle ey sabâ
Gonçe-i handanım ne zaman gelir

***

Gözden nihan olup rûy-i canane
Hasreti gönlümü etti divane
Bal ü per yakmağa hem çü pervane
Şem' i şebistanım ne zaman gelir

***

Ban âşıkım bana kâr eylemez pend
Mümkün mü cünunu zabteylemek bend
Olmuşum Mahtumî-sıfat mâstemend
Derdime dermanım ne zaman gelir

———

Din uğruna geçip can ile serden
Adûdan intikam alanlardanız
Mansur u muzaffer dönüp seferden
Bahadırlıkla nam alanlardanız

***

Bîhude leşkerin eyleyip tezyin
Bize arzetmesin şükûh ü temkin
Kıyas eylemesin küffar-ı bî-din
Ki biz ihtişam alanlardanız

***

Farığız biz gam-ı nef' ü zarardan
Niçe gez geçtik ol cay-ı hatardan
*Derun-ı tabur-ı Beni Asfardan**
Sarı saçlı gulâm alanlardanız

***

Bizi Hak emredip gazâya salmış
Muinimiz olup destimiz almış
Nice müddet küffar elinde kalmış
Memleket-i İslâm alanlardanız

***

Halk-ı âlem bilsin işbu mefhumu
Ki benim haliyâ Örfi-i Rumî
Gazileri vasfeyleyip Mahtumî
Hünkârımdan in'am alanlardanız

Ramiz tezkeresi Şairin kaside ve gazellerinde Vahîd, şarkılarında Mahtumî mahlasını kullandığından bahsediyor. Maahaza bu iki mahlası ekseriya bu şekilde kullanmakla beraber, bazan gazellerinde Mahtumî ve şarkılarında Vahîd dediği de görülmektedir. Fuad Köprülü Saz Şairleri Antolojisinin ikinci cildinde Mahtumî mahlaslı bir saz şairinin bir türküsü ile bir koşmasını almıştır ki, bu parçalar da meçhul bir adamın değil, şu bahsettiğimiz Vahîd Mahtumî'nindir.

* Şair "Beni Asfar,, tâbiriyle, Çinlileri, Japonları değil, Cermenleri kasdediyor.

TAHSIN ÖZ (T. T. K. Üyesi. Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü). **Yıldız Marûzat Dairesi Arşivi.**

(Cumhuriyeti müteakip, İstanbuldaki Saraylar Millî İdareye geçtiği sırada, saray eşyalarını tesbite memur grup başkanlarından Bay Haydar, Yıldızda Marûzat Dairesi denilen binanın çatısının aktığını ve içindeki dolaplarla beraber evrakın da harap olduğunu, İstanbul Müzesi Müdürlüğüne haber vermişti.)

Bu esnada Müze haline konulmakta olan Topkapı Sarayında, sandıklarda ve perakende bir halde bulunan binlerce yazma kitapların bir araya getirilmesi suretile bir Kitaplığın tesisi ve lûzumlu dolapların tedariki için çalışılmakta idi. Sözü geçen Marûzat Dairesindeki dolapların bu kitaplık için pek elverişli olduğu görülmüş ve hey'et başkanı içlerinde kalmış olan evrakı da beraberce almak şartile bu dolapları, Topkapı Sarayı Müzesine vermiştir ki kendisini rahmetle yâd eylerim.

Nakilden evvel yerinde gördüğümüze nazaran, bu evrakın bir kısmı muntazam bir halde olup, bunlar, Sultan Mehmed Reşad zamanına ait bulunuyordu. Daha evvelki zamanlara ait olanlar perakende ve perişandı. İşte, bu arşiv malzemesi Topkapı Sarayı Müzesinde de bir iki def'a yer değiştirdikten sonra, Yıldız evrakının ileride alacağı duruma göre basit bir şekilde sıralanmıştır. Bu malzemenin, son zamanlara ait bazı konularda yararlı bir kaynak olacağı anlaşıldığından tarihçilerimize kısaca tanıttırmayı faideli bulmaktayız:

Yıldız Marûzat dairesi Arşivi, bünye itibarile hükümdarların saltanat devrine göre dört gruba ayrılmakta, fakat bir çok parçalarını kaybetmiş olup noksan bir haldedir.

I — Sultan Abdülmecit zamanı;

1855-1860 yıllarına ait elli altı vesika bulunmakta olup, bunların bir çoğu sadr-ı âzam ile vükelânın tayin ve azillerine dair buyrultu müsveddelerile bir kaç lâyihadan ibarettir.

II — Sultan Abdülâziz zamanı;

1863 yılından başlıyarak 1865 yılına kadar devam etmekte ve arada üç sene bir boşluktan sonra 1869-1876 yıllarına ve muhtelif hususata dair bir miktar evraktan mürekkeptir.

Bunların arasında bulunan hamişler ile Hersek meselesine dair yüz elli parça belge ve 1293 H. bütçesini ve malî durumu

gösterir malzeme istisna edilirse, diğerleri pek basit işlere aittir.

Hamişlere gelince; sadaretten ve diğer nezaret ve makamlardan gelen marûzata yazılan bu derkenarlar, pek muntazam bir halde olup çeşitli mevzuları aydınlatacak mahiyettedir. Nitekim "Ahmed Fethi Paşa ve Müzeler„ başlıklı yazımızda 1876 tarihli Asar-ı atika Nizamnamesinin arz tezkeresiyle müze mektebinin tesisine ait notları bu hamişlerden istifade ederek verebilmiştik.

Şüphesiz Abdülmecit ve Abdülâziz devri marûzat evrakı bu kadar değildir. Her hangi bir ziyaadan kurtulmuş olanların bir araya toplanması lâzımdır.

III — II. Abdülhamit zamanı;

1876 yılından başlıyarak 1889 yılına kadar çeşitli evrak ve defterler bulunmaktadır. Bundan sonra 1890 - 1894 senelerine ait pek ehemmiyetsiz ve perakende bir miktar evrak mevcuttur. Bunları, Sultan Mehmet Reşat zamanına ait evrakın takip etmesi işbu malzemenin büyük bir kısmının noksan olduğunu gösteriyor:

Bunların ne olduğunu bir derece olsun aydınlatmak için Yıldız Sarayı evrakının geçirdiği safhaları incelemek faideli olacağı inanındayız.

(Malûm olduğu veçhile, meşrutiyetten sonra, Yıldız Sarayı evrakı Merkez kumandanlığına nakledilmiş ve orada askerî bir hey'et jurnalları ayırarak alıkoymakta ve devlet işlerine ait olanları da Babıâlide üstat Mahmut Kemal İnal'ın başkanlığındaki hey'ete göndermekte, hey'et de, bunları tetkik ile devlet işlerine ait olanları ilgili dairelere ve aralarında jurnâllar çıktıkça onları da, askerî hey'ete iade etmekte idi.)

(İşte o zamanlar, bu jurnalların kimler tarafından verildiği mühim bir mesele olmuş, hükûmeti, gazeteleri ve umumî efkârı uzun zaman işgal etmiş, halkta heyecan uyandırmış, bir çok kimseleri ve şahsiyetleri korku ve telâşa düşürmüştür. Nihayet Devlet teşkilâtı da neticenin şumulünden çekinerek bu jurnalları Merkez Kumandanlığında yaktırmıştır. Bu suretle yurdun ve vatandaşların felâketine sebep olanlar, tarihin cezasından bile kurtulmuşlardır.)

Mamafih, bu def'a tasnif olunan marûzat evrakı arasında

tek tük bazı jurnallerin kaldığı görülüyor. Bunlar, başlangıçta jurnâlciliğin, okuma ve yazmaları yok denecek kimseler elinde olduğunu gösteriyor. Böyle olmasına rağmen öyle maddeler bulmuşlardır ki Abdülhamid'i çileden çıkaracak mahiyettedir. Nitekim, Rus Harbi kargaşalığı esnasında verilen 19. kânunsanî 1293 tarihli jurnâlde "Zatı Şahanenin bu günlerde İzmit'e firar edeceğinin aslı varmış, zira Hünkâr çıldırmış anın içinmiş diyerek, Mezahip Odası hülefasından Hafız Ahmed Efendi'nin söylediğini işittim„ denilmektedir.

Jurnalların alt köşelerinde imzalar ve takdim eden mukarribinin mühürleri bulunmakta, fakat bunların tahkikata havale edildiği sırada koparıldığı görülmektedir.

Jurnalcılığın, zamanla gördüğü takdir ve rağbet neticesi, tam bir tezvir san'atı halini aldığını da yine bu arşivde rastladığımız şair İsmail Sefa merhum aleyhinde verilen jurnal göstermektedir. Bu jurnal üzerine jandarma kumandanı "Dün gece dağdağsızca ve kemal-i dikkatle taharri ve zuhûr eden evrak bir bohçaya vaz'ı ve tahtim ile„ takdim olunduğunu bildiriyor. Bu taharri listesinde Tevfik nam-şahıs denilen Tevfik Fikret'tir ki onun ve Dr. Siretin ifadeleri alınmıştır.

İşte, iki örnek verdiğimiz bu jurnalların on binlercesi Merkez Kumandanlığında yaktırılmıştır ki bu arada devlet işlerine ait bir çok evrakın da kurtulamadığından şüphe edilmemelidir.

Yıldız evrakından, devlet işlerine ait olup Babıâli'ye verilenler büyük bir yekûn tutunca, bunlar Reşit Paşa Kütüphanesinde muhafaza altına alınmıştır. Bilâhare bu malzemenin bulunduğu odanın kapısına bir kaç kilit asılarak açılmaması için mahrem işaretleri de konularak yakın zamanlara kadar kapalı kaldığı Başbakanlık Arşiv Müdürlüğünden öğrenilmiştir.

Arşiv Müdürlüğü, son senelerde bu malzemeyi tasnife başlamış olup yakında tamamlamak üzeredir. Şimdiye kadar alınan neticeye göre, 1876 yılından başlıyarak 1909 senesine kadar devâm ettiği ve mecmuû 370 kutuya baliğ olduğu ve ayrıca bazı devlet adamlarının evlerinden musadere edilmiş bir miktar evrak ta bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bu duruma nazaran, İkinci Abdülhamit zamanında Marûzat Dairesinde bulunan malzemenin mühim miktarının Yıldız Sara-

yına kaldırıldığı ve her nedense bir miktarının orada kaldığı tebarüz ediyor. Yıldız Sarayında olanlar biraz evvel belirtildiği veçhile Merkez Kumandanlığına nakledliyor, orada, jurnallar yakılmak suretiyle geri kalanlar Babıâli'ye veriliyor ki bunlar şimdi Arşiv Müdürlüğünde bulunmaktadır. Marûzat Dairesinde kalmış olanlar da Topkapı Sarayı Müzesinde bulunmaktadır. Bunlar bir araya gelince; İkinci Abdülhamit zamanı arşivinin bakiyyetissüyufu tamam oluyor.

Sultan Mehmet Reşat zamanına ait evrak ta Marûzat Dairesinden naklen Topkapı Sarayı Müzesinde bulunmakta olup bunların mahiyetini de biraz sonra arzedeceğim. Yalnız Altıncı Mehmet zamanına ait arşiv malzemesi Marûzat Dairesinde bulunmadığı gibi Başvekâlet Arşivine de gelmemiş olduğundan, bunu, nerede veyahut da ne olduğu Millî Saraylar İdaresince araştırılması için teşebbüste bulunulması gereklidir.

Şimdi, Marûzat Dairesinde Topkapı Sarayı Müzesine nakledilmiş olan ve İkinci Abdülhamit zamanına ait malzemeyi arzedeyim. Bu evrak başlıca iki gruba ayrılmaktadır:

A) Defterler;

1876-1877, 1886, 1887, 1894 senelerine ait olmak üzere otuz dört defterden ibaret olup, bunun yirmi dokuzu marûzat kayıtlarını ve geri kalanlar da Babıâli'ye ve diğer nezaretlere yazılan tezkere örneklerini ihtiva etmektedir.

B) Evrak;

1876 yılından başlıyarak 1889 yılına kadar devam etmektedir. 1890, 1892-1894 senelerine ait ehemmiyetsiz ve perakende bazı evrak bulunmaktadır ve mecmuu kırkbir karton tutmaktadır.

Bu gruba, 1889-1901 yıllarına ait ve elli yedi cilbent içinde bulunan şifreli telgrafları ve muhtelif vesilelerle yabancı devletlerden ve bazı zevattan gelen tebriknameleri ilâve etmek lâzımdır. Bu evrak, evvelce de işaret ettiğimiz veçhile bir çok uzuvlarını kaybetmiş olmasına rağmen bazı tarih konularını aydınlatacak dokûmanları ihtiva etmektedir. Bilhassa, Bosna ve Hersek meselesi, Rus harbi ve müsalâhası yönünden mühim bir kaynak olduğuna kaniyiz.

Bu dosyalar tetkik edilince; harbin muzafferiyetle neticelenmesi için İkinci Abdülhamid'in büyük bir gayret sarfettiği

tezahür ediyor. Fakat bunun ne derece bir tesiri olduğu esaslı bir tetkike muhtaçtır. Yalnız şunu söyleyelim ki idare mekanizması sedaretten, seraskerlikten saraya intikal etmiştir. Çünkü kumandanlar, valiler doğrudan doğruya Mabeyine müracaat etmekte oldukları gibi alâkadar makamlara gönderilen yazılar da yine Mabeyne sunulmaktadır. Mabeynden de bunlara derkenar suretile veyahut re'sen cevaplar verilmekte, telgraf ve şifreler çekilmektedir. Bu yazıların bir çoğu o tarihlerde, baş kâtip olan Sait Paşa'nın "Şapur Çelebi„ kaleminden çıkmış olup, kısa, şümullü ve kuvvetli bir ifade taşımaktadır. Diğer taraftan bu zatın meşhur olan hisseti tab'ı bunda da belirmektedir. Nitekim mühim ve hayatî emirlerin müsveddelerini kâğıt parçalarına veya kullanılmış ufacık zarflara, ekseriya kurşun kalemi ile yazıvermiştir ki bunların tarihe nasıl intikal edebileceği düşünülmemiştir[1].

Bu arşiv malzemesinin mahiyetini belirtmek üzere bazılarını gözden geçirelim:

1876 Nisanında; Kars'tan haberler geliyor, Çürüksu'da muzafferiyet kazanılıyor, Erzurum'da bulunan askerî kuvvet ve mühimmat tesbit ediliyor.

Mayıs iptidasında; askerî ve mülkî zevattan mürekkep fevkalâde bir komisyon toplanarak "Muharebe-i hazıranın cesamet ve ehemmiyetine mebni„ kaydı ile İstanhul halkı ile, gayri

[1] Meselâ, 0,10 × 0,08 büyüklüğünde kullanılmış bir zarf üzerine 17 ca 94 tarihi atılarak Bab-ı âli'ye denildikten sonra «Osman Paşa Hazretlerinin elhaletühazihi Pilevne'de bulunduklarına dair vaki olan tahkikata ve Mehmet Ali Paşa Hazretlerinin bir an evvel oraya muavenet eylemesi lûzumuna dair Rauf Paşa Hazretlerinden gelen telgrafın halli ba-irade-i seniyye leffen irsali savb-ı samii vekâlet penahileri kılındı. Müşarünileyh Mehmet Paşa maiyetinde tahaşşüd eden fırak-ı askeriyenin mecmûu elli iki tabura varmış ve müşarünileyh bunların neferat-ı mustahfazadan olmasını vesile ederek» zarfın diğer tarafına geçerek devamla «tahrik ve sevkiyatta tereddüt eylemekte bulunmuş ise de Pilevne ordusunun inhizamı halinde elyevm Orhaniye'de tecemmü eden işbu askerin düşmanın sevkedeceği kuvvet-i külliye karşısında külliyen na-kabil istifade bir hale geleceği derkâr olmağla ve Rauf Paşa'dın iş'ar muharreri dahi tacil-i muavenet lüzumunu müeyyid bulunmasına nazaran bu akşamdan zat-ı valâ-i kaymakamiyle bilmuhabere icabının îfa ve ifadesi irade-i seniyye iktizasından bulunmuş» diye tamam olmaktadır.

müslimlerden asker alınması, ordunun teçhizi ve tahsisat temini maddeleri karara bağlıyor.

Bu ayın sonunda, Podgorica kumandanı Ali Saib, Hersek kumandanı Süleyman ve Senice kumandanı Mehmed Ali Paşalara Mabeyn Baş kitabetinden yazılan emirde Karadağ harekâtında hâlâ bir neticeye varılamaması "Kumandanların birbirine haber vermeksizin harekâtı muhtelifede bulunmalarından ve Karadağlıların bir zaman içinde her canibten sıkıştırılamamasından neş'et ettiği„ bildiriliyor ki bu hal bir plân dahilinde hareket edilmediğini, ayni zamanda sevki idarede sarayın müdahalesini gösteriyor.

14 Haziranda; Potgorica'da Süleyman Paşa'dan gelen beş sahifelik telgraf, zaferi müjdelemekte olmakla beraber Karadağ harbinin tam tafsilâtlı bir harp raporu mahiyetindedir.

Temmuz iptidasında, Rauf Paşa, Eskizağra'dan çekiliyor, Derviş Paşa Çürüksulu Ali Paşa'ya itimat edilemiyeceğini bildiriyor ve ayni tarihli diğer bir telgrafta da Sohuma muavenet gönderilmesi hakkındaki emre "Emrü ferman-ı hümâyuna imtisal vazife-i ubudiyet olup, ancak büyücek bir muharebeye tutuşmak üzere bulunmuş olduğumuz gibi düşmanın Ahiska cihetinden kuvveti gelmekte olduğundan, şu sırada kuvve-i mevcudenin tenkisi kabil değil ise de Velinimet-i Bi-nimet Efendimizin irade-i hümâyunlarını yerine getirmek üzere hiç olmazsa şimdilik iki taburun izamı„ mümkün olabilecektir yolunda cevap veriyor.

İki Temmuz tarihli telgrafta, Namık Paşa bazı kumandanların başarısızlıklarını izah ile "vücutları, orduyu hiçbir işe yaramıyacak hale koyup düşmana Balkan yolunu göstermekten başka bir işe yaramıyacaklarının meczum olduğunu„ yazıyor.

Ve 9 Temmuzda, Meclis-i Askerî kararı ile kumandanlar tayin ediliyor.

4 Temmuz; Taraf-ı Seraskeriyye ve Serdar-ı Ekremiyye yazılan emir pek mühim olmakla beraber hayli uzun olduğundan önemli bazı noktalarını aynen sıralıyoruz :

"Düşman Yenizağra'ya kadar gelmiş ve Kızanlık ve Eskizağra ve rah üstünde olan islâm kasaba ve karyelerini yakmış ve islâm-ı nisvan ve sübyanına varıncaya kadar enva-i fuhşiyat ve eziyât ile öldürmüş...„ diye geçen elîm hâdiseleri

belirttikten sonra "eğer Edirne'yi istilâ ederse daha ileri tecavüz şöyle dursun yalnız Edirne istîlâsı Devlet-i Aliyyeyi Buhara hanlığı menzilesine tenzil edecek kadar bir halle netice bulur. Bu kadar belâya ise birkaç aydan beri yüz altmış bin kişiyi havi olan bir kuvvetin kalelere kapanıp kalmasından... "ve "tedafüi hareket bekledikçe düşmanın kılağ-ı mezkûreyi sonraya bırakıp en evvel Edirne'ye ve İstanbul'a doğru yürüyeceği ve her vakitte ve hususa büyük bir devletle edilecek muharebede evvelâ erkân-ı askeriyenin toplanıp düşmanın nerelerden geçmesi ve gelmesi melhuz ve ona göre mukabil nerelerde kuvvet bulundurması lâzımdır. Buraları inceden inceye hisap ve kıyas olunarak makasit ve vecaib-i askerîyemiz her yerde olduğu gibi resmî bir kâğıt üzerine yani, plân tabir olunan hatt ül-harekât evrakı tahtına alınsın ve ihtiyaçlarınız ne ise beyan olunsun denildi ise de cerh ve tezyif ve istihzayı havi cevaplar verildikten başka bir şey yapılmadı ve plân makamında ve o da hezar ihtara müstenid olarak devletin silâh altında ne kadar askeri olduğunu gösterir bir cedvelden başka bir şey verilmediği ....." acı bir lisanla yazılmaktadır ki cidden dikkate ve incelemeğe lâyıktır. Eğer, hakikaten bu yazıda pek açık ihtar edildiği veçhile plânın ne demek olduğu ve lûzumu, anlatılmıya muhtaç bir durumda bulunuyorsa, hükümdarın kendi kuvvet ve kudretini kullanmasından başka çare kalmıyacağı cihetle bu harbin idaresinde sarayın gösterdiği müdahalenin ona göre incelenmesi icap edeceği aşikârdır.

Serasker ve Serdar-ı Ekrem'e yazılan emrin diğer noktalarına geçiyoruz:

"Yakın vakitte tebeyyün etti ki bizim tedafüi diye iltizam ettiğimiz meslek kal'alarda mukabele etmekten ibaret zan olunmuş, yani müdafaanın dahi bir kaide ve plâna müstenid olmak lâzımken elde öyle bir şey dahi yokmuş....." deniliyor ve "... yedi yüz senelik bir devleti, hal-i inhitatın son derecesine bakmakta olduğundan anların dünyaya geldiğine bir kere pişman eden bir faciadır. Bu facia mücerret hod-binlikten ve şer'an ve aklen ve hikmeten müşavere ve iyisini alıp fenasını atmak....." gerektiği yolunda mütalâalar yürütüldükten sonra "İşte, düşman yalnız Tuna'yı geçmek için kırk, elli bin kadar adamı gözden geçirmişken bu tecavüz bir Mosko kanı akmak-

sızın ve yalnız Ziştuva tarafında bulunan birkaç bölük askerin silâhından başka silâh sedası işitilmeksizin vaki oldu .... cebin ve cahil kumandanlar yüzünden arz-ı teslimiyete mecbur olundu„ diye devam etmekte ve "işbu İrade-i seniyye harf be harf tarif ve müsveddesi huzur-ı Şahanede kıraat ve tashih olunmağla bilmemuriye taraf-ı asıfanelerine tebliğ kılındı„ cümlesiyle bitmektedir.

1 Eylülde, Mehmed Ali Paşa'ya "Osman Paşa mağlup olursa Balkan Ordusu da muattal olduğundan, düşmanın umum kuvveti karşısında yalnız sizin ordunuz kalır. Halin vehametine yalnız burasını düşünmek kâfi olacağından Osman Paşa'nın yükünü tahfif için karar verdiğiniz taarruzatın tacili vacib-i irade-i seniyye iktizasındandır„ diye telgraf çekiliyor.

1 Teşrinisanide, Rauf Paşa'nın sadarete sunduğu telgrafta "30 Teşrinevvel 1293 tarihli ve şifreli Makam-ı Seraskeriden aldığım telgrafnamede beyan buyurulan suret yani üç büyük ordunun tevhidi fılhakika harekât-ı askerîyenin suret-i muttahide ve mihver-i lâyıkda devam edeceği bedidar olup bu babda çakirlerince infaz-ı irade-i velinimet canıma minnet, lâkin 17-Eylül-1293 tarihinde Huzur-ı Alî Sedaret-Penahiye takdim ettiğim telgrafname-i acizanemde dahi arz ve tafsil olunduğu veçhile Süleyman Paşa'nın kaide-i askeriyeye riayet etmemesinden ve ekseriya nakzı ahdeylediğinden dolayı kendisinden emniyetim katiyen münselip olduğu gibi bittabii acizlerine emniyet etmiyeceğinden ve bu halde cebren taht-ı kumandasına almasından dolayı ileride maazallahü taâlâ acizlerini lekedâr etmeğe çalışarak devlet ve milleti hasara uğratacağını„ bildiriyor ki kumandanlar arasındaki zıddiyetin ne kadar derin olduğu belirmekte ve bu yüzden zararlar görüldüğü de muhakkak bulunmaktadır. Bu halin Süleyman Paşa'nın felâketine de sebep olduğu aşikardır.

18 Kânunevvelde, harp vaziyetinin vehameti üzerine Süleyman Paşa'dan sorulan müteaddid sualler ve cevaplara rastlanmaktadır.

23 Kânunevvelde, Süleyman Paşa'ya gayet uzun bir telgraf yazılmakta ve şöylece başlamaktadır: "bu akşam taraf-ı Seraskeriye gelen telgrafınızdan müstaban olan ahvalin gösterdiği vehameti def'e iktiza eden tedabiri emr-i için Zat-ı

Şevket-simat-ı Cenabı Padişahi bizzat telgraf mevkiini teşrif buyurdular vuku bulan iradat-ı seniyye berveçh-i ati tebliğ olunur:

"Sıbak-ı işʻarınıza göre Şakir Paşa Petroviça ve İzlâdide dahi sebat edemeyüp Tatar-Pazarcığına doğru çekileceği ve askerinin bir kısmı dahi şuraya buraya dağıldıkları anlaşılıyor. Bu hale nazaran, düşman yakın vakitte Tatar-Pazarcığına doğru gelip şimendiferleri zaptedecek ve ondan sonra Edirne'ye ve belki kuvve-i askerîyeden halî olan Edirne'yi dahi bir tarafa bırakarak daha ileriye gelecektir. Altı yüz senelik bir devletin binasının münderis olmasına işte şu hal-i hevl-nâk sebep oluyor„ denildikten sonra, ricʻat ve askerin dağılması sebepleri üzerinde durularak "birinci sebep; askerin mevaki-i müteferrikaya taksimi ve ikinci sebep; hüsn-i tabiiye ve idareye kâfil başları ucunda bir kumandan bulunmamasıdır. Elyevm, hattı müdafaanızla Şıbka Balkanına memur kolordu hariç olduğu halde yüz otuz tabur kadar asker var iken ve Pilevne'de nihayet altmış, yetmiş tabur asker altı ay düşmanın geri tarafa tecavüzünü men eylemiş iken sizin bu kadar askerle müdafaaya muktedir olamamanız dahi mahza kuvvetinizi tefrik etmenizdir. Başkumandanın merkez-i harpten tebaütlerinden gayrı sebebe mahmûl olamaz„ şeklinde şiddetli tenkitlerden sonra katʻî emirler verilmektedir.

Bu telgraf müsveddesinde dikkate şayan olan nokta "tasdiken imza olunmuştur. Rauf„ imzasının bulunmasıdır ki Rauf Paşa kinini başkitabetten çekilen bu telgrafta istediği surette kullanmıştır. Mamafih Süleyman Paşa, bu hücumun nereden geldiğini anlamış ve ayni günün gecesi saat altı otuz beşte verdiği mufassal cevapta "Zat-ı Şevket-simat-ı Hazret-i veliniameyi makine başına ihzara sebebiyet veren ahval-i müteellimenin bais ve mucipleri seyf-i kahr-ı gazab-ı şahanelerine uğrasın„ dedikten sonra "Rusçuk piş-gâhından Şıpka'ya kadar mümted olan hututu tedafüiyenin suret-i tanzimiyesi vesatet-i çakiranemle vuku bulmuşsa da andan ilerisinin keyfiyet-i tabiyesinde katʻa dahl ve teallûk-ı çakiranem yoktur. Halta, kulları Tuna Şark Ordusundaki teveccüh eden umumiyeti kumanda üzerine Orhaniye cihetine azimetle oraların ahvaline bir kere nezaret eylemekliğimi iki defʻa niyaz etmiş olduğum halde ba-İrade-i seniyye-i

mahsusa reddolundum„ diye uzun bir müdafaada bulunuyor. Harp merkezinden uzaklaştığına dair tariz de " Bendenizi hüngür hüngür ağlatıyor zannolunuyor ki merkez-i harpten tebaüt için bendeniz Edirne'ye geldim. Efendimiz askerlik icabı kumandanın hutut-ı kumanda mecmaında bulunmasını emreder ... eğer umumiyeti kumanda üzerinden selp edilmeksizin mutlaka azimetim ferman buyrulursa nihayette haml-i kabahatle namussuzluğu takınmaktan ise, şimdi namusumla ağlıya ağlıya istifa ve merhamet-i seniyye-i cevabiyesine intizar eylerim„ demektedir.

9 Kânunusanide, Derviş Paşaya "Dâr-ı Saltanat-ı seniyyemin ne derece tehlikede olduğumu tarîf edemem. Bu beliyyenin def'i ve hususiyle Tuna Şark Ordusundan kuvve-i külliye celb olunduğu gibi taraf-ı Seraskerîden iş'ar olunduğu veçhile Batum ordusundan onbeş taburun serian Dersaadete irsale„ emri verilmiştir.

Rusların Ayastofonoz'a gelmesi, Grandük'ün kabülü ve İstanbul'a çıkmaları ayrı ayrı birer mesele olup bunlara müteallik hayli vesika bulunmaktadır.

Biz, bu arada bulunan ve ufak üç kâğıt parçasına kurşun kalemi ile yazılmış notları belirtmekle iktifa edeceğiz. Hattâ bunun Abdülhamid'in yazısına benzerliği de vardır.

Bu nokta "her halde Dersaadet'e Rusya askerinin girmesini tehlikeli gördüğümden nefsim için olmayıp fisebilillah Hilâfet-i Osmaniye namı dünya yüzünden kalkıp Bizantin Hükümetine kalbolunacağına hiç şüphem yoktur„ cümlesile başlamakta, bir çizgi ile ayrıldıktan sonra "Rusyalarla müsalâha mükâlemesine girişmek tasdik ve kabul edilmiş olacağından asla mükâlemeye girişmeyip yalnız Anadolu tarafında istatüko kaidesi icra olunmak yani bizdeki bize ve Rusya askeri asla İstanbul'a girmeyip nihayet bir mah zarfında huduttan öteye geri çekmek ve şayet İngiltere donanması bahane edilirse Rusyanın çekeceği asker nisbetinde İngiliz donanması birer ikişer Boğazdan çıkarılacağı taraf-ı Hazret-i Mülükâneden İngiltere devleti nezdinde iltimas ı Şahanenin kabulü ümid ve teahhüd olunmak ve bir de isterlerse nihayette Rusyanın yalnız bir tabur askeri dost ve kemal-i ihtiramla geçmek üzere Saffet Paşa hemen tekâlifin kâffesini kabul ve imza ile işlere

hitam verdikten sonra İgnatiyefi'e birlikte Dersaadet'e gelmesi ve aksi halde kuvve-i cebriye ile müdafaa olması yani düşman ile pazarlık etmeksizin vuku bulacak müsalâhanın kuvve-i cebriye altında vukuunu konferansta göstererek belki tahfife medar olması mütalâasıdır. Şimdiye kadar eylediğim bir fikir daha var ki İngiltereye Devlet-i Aliyye tarafından fedakârlıkla teminat verilmek suretidir. Bu fedakârlığın tayini vükelâya ait olacaktır„ sözlerile bitmektedir.

Filhakika, bu malzeme arasında İngilizlerle ve hatta Fransızlarla yapılan teşebbüsleri gösterir bir takım vesikalarla mütarekeye dair sadr-ı âzamın yazısı ve Rus sefirinin mektubu bulunmaktadır. Sulh şartlarına dair teklifler hayli olup bunlardan biri de donanmadan zırhlı sefinelerin Çarın bahriyeye mensup küçük oğlu Grandük Aleksi'ye hediye tarikile bir oyuncak gibi istenilmesidir. Arşivde buna dair 25-Şubat- 1293 tarihli ve Hatt-ı Hümayun-ı Cihan-bani Sureti Münifesi başlıklı bir vesika bulunmaktadır. Bu hat "Başvekil Paşaya ve Saffet Paşaya ve sair vükelâya kasemle beyan ederim ki donanma-i Hümayunun elden çıkmasına kat'iyen re'yim ve rızam yoktur. Her türlü fedakârlığı eder fakat bu donanma maddesini esasen reddederim. Esbab ı mucibesini de beyana muktedirim. İcabı halinde donanmayı gaybetmemek için canımı fedaya hazırım„ sözlerini muhtevidir. Rusların bu talepten vazgeçtikleri de buna bağlı yazılardan anlaşılmaktadır.

Bundan sonra, sulh müzakerelerine ait Meclis-i Vükelâ mazbataları, fevkalâde sefaretle Petersburga gönderilen serasker Rauf Paşa'ya verilen talimat, muahedelerin teatisine ait bazı vesikalar tetkike şayandır.

İkinci Abdülhamid zamanına ait mühim gördüğümüz malzemeye son verirken bu meyanda bulunan ve Meclis-i Meb'usanın muvakkaten kaydile tatiline dair olan ve sadrâzam Ahmed Refik, Şeyh-ül-islâm Halil, Serasker Rauf, Tophâne Müşiri Mehmed Namık, Bahriye nâzırı Mehmed Said, Hariciye nâzırı Server, Adliye nâzırı Hurşid, Maliye nâzırı Mehmed Kâni, Evkaf nâzırı Suphi, Ticaret nâzırı Ohannis Çamiç'in mühürlerini taşıyan 10 sefer 1295 tarihli Hey'et-i Vükelâ mazbatasını kayde şayan bulmaktayız. Bu kararnamede meclisin kapatılması için

öyle sebepler gösterilmiştir ki hükümdarla beraber bu devlet ricalinin mesuliyetlerini de tarihin kaydedeceği şüphesizdir [1].

IV — V. Mehmet Reşad zamanında ;

1908 yılından başlıyarak hükümdarın vefat tarihi olan 1918 senesine kadar muhaberata ait malzemeyi ihtiva etmektedir. İlk zamanlarda haziney-i hassaya ait işlerde sadaret vasıtasiyle cereyan etmekte ve bu suretle sadaret tam bir vekil-i mutlak mevkiinde bulunmaktadır.

3 Teşrinievvel 1325 tarihinde dahiliye nazırı Talât ve maliye nazırı Cavit beyler "Milleti Osmaniyenin ilk Padişahı meşrutiyetinin ilk îd-i saîd i fitrîsini kemâl-i hürmet ve tazim ile tebrik eylediğimizin ve Şehriyarî ve mufahhamımız Efendimiz hazretlerinin her yevm-i kıymettarı hayatlarının bir îd-i saîd-i me'sut ve mübarek olması temenniyat-ı halisey-i ubeydanesinde bulunduğumuzu hâki-pay-i Hûmayunu Tac-darîlerine arzını niyaz eyleriz efendim.., diye Mabeyn Başkitabetine bir telgraf çekerek doğrudan doğruya muhabere yollarına girdikleri halde kendilerine sadaret vasıtasiyle teşekkür edilmiştir. Fakat bir müddet

[1] Malûm-ı âli buyrulduğu üzere Meclis-i umuminin vezaif-i asliyyesi kavanin lâyihalarının tetkik ve müzakeresinden ibaret olarak bunun tamami-i cereyanı ise ahval ve ezminey-i âdiyede vükelây-ı devletle heyet-i âyan ve meb'usan beyninde teati-i efkâr ve ârâ ile hasıl olmak emr-i tabii bulunduğu ve ma'haza Devlet-i aliyyenin uğradığı politika buhranı bugünkü günde her türlü halü hareti fevkalâde bir şekle koyup evkat-ı âdiyede kabil-ül-icra olan muamelâtı ifa eylemek mümkün olamıyacağı ve alelhusus Meclis-i umumî devam ettikçe her gün ve belki her saat zuhura gelen vukuatın gerek politikaca ve gerek idare-i dahiliyece beynelvükelâ ittihaz olunan kararlarını kaideten meb'usana ve âyâna tebliğ eylemek lâzım gelerek, buna ise vakit ve maslahat müsait olmadıktan kat'-ı nazar böyle fevkalâde ahval içinde müştereklerimiz olan devletlerle cereyan etmekte bulunan muhaberat netayicinin vaktu zamanı gelmeksizin Meclis-i umumiye arz-ı âlemin hiçbir tarafında caiz olmadığı ve bu cümle ile beraber meclisin şimdiki içtima müddetinin hitamına bir ay kalarak Edirne'de henüz mübaşeret olunan mükâlemat-ı sulhiyyenin itmamı için ondan ziyade zaman iktiza edeceği ve kanun-ı esasî hükmünce Zât-ı Şevket-sımat-ı Hazret-i Pâdişahi Meclis-i umumi'nin vaktinden evvel küşadı ve zaman-ı içtimanın temdit veya tenkis hukuk-ı âliyesini haiz bulundukları mülâbesatiyle meclis-i mezkûrun mücerret ahval-i hazıra ve esbab-ı maruza mukteziyatından olmak üzere muvakkaten tatili bilittihat tezekkür ve tensip olundu ise de icray-ı icabı...."

sonra bu müracaatlar o kadar çoğalıyorki nihayet Mabeyn, Sadaretten başka Meclis-i Ayan, Meb'usan, nezaretler Haziney-i Hassa, Hazine Kethüdalığı ve İttihat ve terakki teşekkülleriyle doğrudan doğruya muhabere etmiş olduğundan arşiv malzemesi de bu suretle guruplanmaktadır. Elli dokuz karton tutan bu belgeler arasında Balkan harbine ve birinci dünya harbine ait Başkumandan vekillerinin verdikleri raporlar bulunmaktadır ki bunlar o tarihde gazetelerde yayınlanan resmî tebliğlerin birer örneğidir.

Sultan Reşad zamanına ait işbu arşiv malzemesi arasında başlı başına üzerinde durulacak önemli maddeler bulunmamakla beraber, on senelik bir saltanat idaresini tetkik yönünden ve ilgili dairelerde her hangi bir surette asılları veya müsveddeleri bulunamıyan bazı hususat için müracaat olunabileceği inanındayım.

Genel toplantı

Açılma saatı : 15

BAŞKAN: Prof. Şemseddin Günaltay
SEKRETERLER : Dr. Nimet Özgüç, Dr. Bahadır Alkım

Dr. ŞEVKET AZİZ KANSU (T. T. K. Üyesi ve Ank. Ü. D. T. C. Fakültesi Antropoloji ve Etnoloji Ord. Profesörü), **Bir Antropolojist gözü ile kâinat, hayat ve insan tarihinin mânası hakkında.**

İnsanın tabiat ortasındaki yeri ve insanın kâinat hakkındaki fikrî davranışı öyle problemlerdendir ki düşünen ve araştıran insan insanlık tarihinin akışında her yerde ve her zaman bilgisinin ve kültürünün durumuna göre bunları cevaplandırmak ihtiyacını duymuştur. Sokrat'ın meşhur "Kendini tanı„ düsturu bunun en güzel bir örneğini teşkil eder.

İnsan bilimi olan " Antropoloji „ bu son yüz yılda ve bilhassa zamanımızda, insanın ve insanlığın kaynakları, evrimi ve medeniyetleri hakkında yapılmış olan ve yapılagelen müsbet keşiflere, araştırmalara dair zengin ve değerli vesikalara, delillere sahiptir. Bu delillere dayanılarak ileriye atılan çeşitli "görüşler„, paleontolojinin ve bilhassa insan paleontolojisinin, prehistoryanın ve etnolojinin verilerine dayanan tekâmülcü görüşler, zamanımızın felsefî yani terkipci ve toplayıcı zekâlarında "mânalaşmak ve manalaştırmak„ temayülünü göstermektedir. İnsanlığın tarihi, her şeyden önce, insana ait olan ve insanın sebep olduğu hadiselerin, isterseniz vak'aların diyelim, en geniş mânasında "niçin„ i kavramak ve ona bu günkü bilgimizin veya bilgilerimizin durumu nisbetinde cevap verebilmekle kıymet kazanır kanaatindeyim. Bu aynı zamanda en geniş anlamında "tarih„ ve "kader„ birliğini de ifade eder. Zamanımızda tekâmülcü ve ortojenetik görüş insanında tabi bulunduğu (macrovolution) sahasında olduğu kadar hayat olayının dahil bulunduğu (microevolution) sahasında da "hadiseler„ in mânasını aramak lüzumuna inanmıştır.

Çok mücerred gibi görünen bu sözlerime aşağıdaki izahların yeter derecede açıklık vereceğine kaniim. Gerçekten Profesör Sir Arthur Eddington gibi büyük bir bilgin bize: "Dünyamız çapı bakımından, saman yolunun orta sınıfından bir yıldızına bağlı seyyarelerin beşinci veya altıncısıdır. Yalnız bizim saman yolumuzda (Galaxie) güneş kadar parlak ve büyük belki de bir milyar yıldız mevcuttur ve bu "Galaxie„ aynı yaradılışın "hilkatin„ aksamından bulunan ve şimdi birbirlerinden uzaklaşıp dağılan milyonlarcasından bir tanesini teşkil eder. Bu dünyalar çokluğu içinde, insan kadar gelişmiş varlıklarla meskûn başka kürreler belki mevcutturlar. Fakat bunun olağan bir vakıa olduğunu düşünmüyoruz.)

"Bugünkü bilgiler, hususî bir yıldızın, güneş manzumesinin doğmasına sebep olan arîza cinsinden bir arızaya maruz kalmasının fevkalâde nadir olduğunu göstermiş gibidirler. Normal olarak maddenin fevkalâde yüksek derece-i hararette büyük kitleler halinde birleştiği ve sakinler kabul edecek küçük ve soğuk kürrelerin teşekkülünün ise çok nadir olduğu sanılmaktadır. Tabiatın kendisini, ateşten dünyaların geniş bir tekâmülüne, milyarlarca yıllık epik bir poeme hasretmişe benzer. İnsana gelince, tabiate mütemadiyen tek küçük dikkatsizliğini hatırlatmak tatsız oluyor. Mekanizmanın —kâinatın gelişmesinde ciddi bir tesiri olmayan— ehemmiyetsiz bir şekil yüzünden, bozuk ebadda bazı madde kıtleleri arızî olarak teşekkül etmişlerdir. Bunlar şiddetli hararetin temizleyici himayesinden ve kezâ mekânın mutlak soğuğunun müessir tesirinden yakalarını sıyırmışlardır. İnsan antiseptik tedbirlerin bu tesadüfî yokluğunun müessif neticelerinden biridir.„ demektedir. Diğer taraftan: Henri Decugis: "Bir çok türler ileri dereceye varan inceliklerinin kurbanı olarak sönüp gitmişlerdir. Memeli hayvan türlerinin hayat süresi ise hepsinden çok daha kısadır. Diğer hayvan türleri bin bir arıza ile dolu ve sonunda bir çıkmaza sapan yollarında zorla ve yavaş bir surette ilerleyebiliyorlar. Nihayet her birisi evriminin sonuna gelecek, duracak, zevale yüz tutacak ve sonra yokluğa karışacaktır.„ Çünkü bu müellife göre„ sürekli terakki denilen ve eski nesilleri oyalayan bu çok eski terane çocukça bir hayaldir... İnsan, çoktan kocamış, ihtiyar, durgun ve yavaş, yavaş yok olmağa yüz tutmuş şekillerle dolu

bir dünyaya çok sonra gelmiştir. Gerçekten, yalnız medenî insan zekâsının yüksekliği sayesinde varlığını tehdit eden soysuzlukları ayırt edebiliyor. Bunlara karşı savaşabiliyor. Bunu ise ne hayvan ve ne de bitki yapamaz. İnsan kendi nev'ini kemiren hastalıklarla savaşabiliyor... Bu suretle insan hesaplanamıyacak yüzyıllar süresince mukadder sukutunu geciktirebilecek fakat ona mani olamıyacaktır. İnsan soyu da dünyada yok olduktan sonra ilkel kalmış, az tekâmül etmiş bakteriler, haşlamlılar (infusoire) gibi küçük varlıklar daha uzun müddet okyanusların dibinde yaşayacak ve onlar da sonunda yok olacaklardır...„ Fakat acaba gerçek bu mudur? Yoksa Paleontoloji âlimi Teilharde de Chardin'in dediği gibi maddî kâinatta hayat bir gölge-olay değil de, tekâmülün merkezî hâdisesi midir? Organik dünyada insan düşüncesi bir gölge-olay değil de hayatlanmanın (vitalisation) merkezî bir hadisesi midir? ve nihayet düşünce kudretini kazanmış olan hayat sahasında içtimaileşme bir gölge-hadise değil de insanlaşmanın (Hominisation) esaslı bir hadisesi midir?

Görüyorsunuz ki yukarıda işaret ettiğim " görüşler „ den ve "Mânalaştırmak„ temayüllerinden doğacak fikri — isterseniz felsefî diyelim— ve hatta pratik neticeler önemli olacaktır.

Hülâsa kâinat, hayat, insan ve nihayet tabiat ve tarih bir "kör-döğüş„ müdür? işte bu çok çetin soruya terkibî bir cevap vermek konumuzun "mâna„ sından ne anladığımızı bize göstermeye yarayacaktır.

Meseleyi tekâmülcü ve terkipci bir davranışla bütünü içinde mütalâa zarureti vardır: biz de öyle yazacağız: "tecrübî veya hadisevî (phénoménal) görüşle, kâinatın korpüsküler tabiatta, ihsasî (= duyusal) olarak ne geriye, ne yana ve ne de öne kaçmamıza imkânımız olmayan geniş zamanî - fezaî (temporo-spatial) bir sistem gösterdiğine„ şüphe edemeyiz. Maddenin genel kadrosu içine konduğu ve öyle müşahede edildiği zaman, ilim bakımından hayatın kâinatta trajik bir şekilde ihmal olunduğunu görmek kabildir.) Çünkü mekân bakımından hayatı kesin olarak ancak güneş sisteminin küçücük bir noktasında yani dünyamızda tanıyoruz. Zaman bakımından ise hayatın dünyamız üzerindeki topyekûn müddeti yıldızların gelişim müddetleri içinde ancak bir kıvılcımın geçişi

mesabesindedir. Ve nihayet yapı bakımından da hayatın son derece zayıf oluşu, onu, dünya dokusunun fiziko-şimik istihaleleri esnasında meydana gelmiş maddeler arasında en mütevazi ve en son noktaya atar gözükmektedir.

Ingiliz Astronomi âliminin yukarıda zikrettiğim görüşüne göre hayat, belki de dünyada antiseptik tedbirlerin tesadüfî yokluğundan doğmuştur. Şu halde hayat hadisesi zâhirde mânasız, kıymetsiz bir şey, kosmik mikyasta bir toz tanesi gibi olan dünyamız üzerinde bir küf parçası gibi bir şeydir. Zaman ve mekân içinde hayat o kadar küçük bir yer işgal ediyor ki ona bir "feri=ayrıntı„ ve bir "ârıza„ gibi bakmak niçin doğru olmasın? Ancak Teilharde de Chardin'in işaret ettiği gibi, bu kaziyeyi ters ederek "şayet kâinatta hayat çok nadir tesadüf olunan bir mahsul ise, bu hal, hayatın kosmik tekâmülün yüksek bir şeklini göstermesinden dolayı ancak bazı mümtaz yerlerde ve anlarda teşekkül etmesinden ileri gelmiştir„ şeklinde de ortaya koyamaz mıyız? Gerçekten hayatı anatomik ve fiziyolojik mahiyetteki bütün üst yapısından sıyırıp ta Fiziko-şimik tabiattaki temel cevherine irca ettiğimizde hayatın en genel mekanizmasının gittikçe büyüyen bir kompilikasyon vetiresi olduğu meydana çıkar. Bundan dolayıdır ki madde gittikçe volümlü ve gittikçe daha üstün bir tarzda organize olmuş cisimcikler halinde taazzî etmeğe muvaffak olur. Çünkü "istisnaî„ olduğu iddia edilen höcrevî tertiplerin altında moleküllerin geniş dünyası, daha altta muazzam ve kozmik mahiyette atomlar dünyası gelir ki birinciler atomlararası ve ikinciler nükleer mahiyetteki gruplanmaları ile gittikçe çok daha organize karmaşıklık (complexité) hallerine maruz kalmak gibi tamamen aynı temayülü göstermektedirler. Şu halde, tabiatte o kadar istisnaî olduğu zannedilen organik yani canlılar dünyası cansızlar yani inorganik dünyayı idare eden nizamın yüksek bir derecede ifadesinden başka bir şey değildir. O halde T. Chardin'in ifadesiyle„ kâinat yukarıdan aşağıya, muazzam bir kendi üzerine bükülme„ hareketi mahiyetini kazanıyor demektir. Bu bükülme "enroulement„ hareketi çekirdeklerin, atomların, moleküllerin, höcrelerin ve metazoerlerin yaradıcısı olan harekettir. Hayat kendisine özel hassalarını karmaşıklık sayesinde, kendi seviyesinde eriştiği nihaî kıymetlerden elde etmiştir. Tekâmülcü

görüşle, kâinatta iki tip bükülme ayırt etmek kabildir. a) Meselâ yıldız kitleleri gibi "muazzam„ lardan itibaren maddeyi organize etmeden onu parçalara ayıran bir kitlenin bükülmesi. b) En küçükten itibaren bir karmaşıklık bükülmesidir ki gittikçe yükselen yapılarda elemanter kitlelerin organizasyonuna müncer olur. Ancak bütün kitle bükülmeleri muhakkak karmaşıklık bükülmeleri tevlit etmezler. Fakat hayat hadisesinin bir seyyare mesnedi üzerinde teşekkül edebilmesi halinde olduğu gibi bütün karmaşıklık bükülmelerinin başlangıçta bir kitle bükülmesine dayandığı zannolunmaktadır.

Şayet hayat hadisesi bir arıza, bir gölge-olay değil de tekâmülün can noktası ise, hayatın tekâmülünde de bir can noktası var mıdır? hayat nereye doğru yönelmiştir? ilk bakışta ilim araştırmaları böyle bir oryantasyon fikrine müsait görünmüyorlar. Nasıl ki — bir bakıma — kâinatta, hayat, ehemmiyetsiz, istikrarsız bir nesne gibi gözüküyorsa bunun gibi bugün biyolojinin tesbit eylediği canlı varlıkların hârikulâde çokluğu ve çeşitliliği içinde aşağı hayvanlardan insana kadar şuurun tedrici ve muntazam bir şekilde yükselişini kabul eden görüşte, vuzuhundan çok kaybetmişe benziyor. Bir bakıma şuur, dünyamızda tek bir yol takip ederek değil yelpazevari bir şekilde fışkırmıştır. Ne kadar canlı şekil varsa o kadar da şuur dalga uzunluğu vardır. Anti entellektüalist fransız filozofu Henri Bergson'dan beri zekâyı, diğer bilgi şekillerine nisbeten küçümsemek, — haksız yere — moda olmuştur. Böyle bir temayül düşünce olayının gerçekten istisna-î cevherini ihmal etmemize sebep olduğu zaman ancak zararlı olabilir. Çünkü düşünce hadisesi şuur için, mekân-zaman buudları içinde, kendisini kavramak maksadiyle kendi mihveri üzerinde sabitleşmesi demektir. Fakat bu basit değişiklik, tekâmül hamlesini teşvik ve idare eden insanla beraber ilerisini görme ve icat kudretlerinin meydana çıkması gibi, dünyanın mukaddem rejimine getirdiği devrimci neticeler üzerinde daha fazla düşündükçe, Fransız âlimi T. de Chardin'in dediği gibi zekâya bir anomali ve hatta daha ileriye giderek şuurun bir hastalığı gibi — hayata arzın bir küfü gibi — bakmanın ne kadar kısır bir düşünce tarzı olduğuna daha çok kani olunur. Gerçekten

mensup bulunduğumuz Hominide'ler familyasının içindeki evrim olayları bize : bugüne kadar yapilmış olan keşifler muhtelif fosil hominidelerin gittikçe büyüyen morfolojik karmaşıklık gösteren üç safhaya tekabül ettiklerini göstermektedir: Prehominiyenler (Pitekantrop ve Sinantrop), Neandertaliyenler (Haydelberg adamı, Ngandong adamı ve şüphesiz Afrikantrop) ve nihayet fosil homosapiens'ler (Homo sapiens Fossilis). Kısmen tedahül etmekle beraber bu üç safha, ana hatlarında, zaman içinde birbirlerini takip ederler. Prehominiyenler birinci buzul arasından ikinci buzul arasına kadar devam ederler. Neandertaliyenler ikinci buzul arasında meydana çıkarlar ve bilhassa üçüncü buzul arasından son buzulun azamisine kadar inkişaf ederler. Fosil Homo Sapiensler ise bu sonuncu buzul esnasında meydana çıkmışlardır. Bu üç safhanın müterakki yapısı bir çok karakterlere kendisini gösterir. En tipiği dimağın büyümesidir. Prehominienlerde ortalama kafa kapasitesi 1.000 santimetre küpten aşağıdır. 775 900c^3-pitekantrop, 915-1225c^3-Sinantrop'da iken neandertalienlerde 1200-1600c^3'e ulaşır. Homo Sapienslerde 1400c_3 e geçer. Buna muvazı olarak kafa kubbesi yükselir. Kafa damı yükseklik endisi prehominienlerde 33-40 iken Neandertalienlerde 38-43 ve nihayet Homo Sapienslerde 42-57 olur. Kafa kemiğinde (occipital), (inon) üstü (Sus-iniaque) bir kısım inkişaf eder. Göz çukurları üstündeki siperlik—ki prehominienlerde çok mütebarizdir— yavaş yavaş kayıp olur. Mastoidler büyürler, yüzün öne doğru olan fırlaklığı azalır, alt çene çıkıntısı meydana çıkar, dişlerin volümleri küçülür ve dişçiklerin (cuspide) şekli gittikçe sadeleşir. Burada nazarı dikkatimizi çeken esaslı vakıa bütün bu olayların antropomorf maymunlardan (Goril, Şempanze, Orang) bugünkü insana kadar gelen yol üzerinde vukua gelmiş olmasıdır. Bunlar yukarıda işaret ettiğimiz ortojenetik mahiyette olduğu anlaşılan bir evrimin safhalarını işaretlerler.

Bu evrimin mekanizması, bununla beraber göründüğü kadar basit değildir. İlk önce, aynı bir safhanın muhtelif şekilleri aynı "identique„ olmaktan uzaktırlar. Sinantrop, Pitekantroptan farklıdır. Pitekantrop da, bazıları devasa olan bir veya iki varyete, ırk veya tür arzeder. Neandertal adamı çeşitli bir çok tipler gösterir : Avrupa'nın Würmiyen şekilleri, Haydelberg ve

Steinheim, Ngandong ve Rodezya adamı gibi iptidaî şekiller. Fosil Homo sapienslerde de bugünkü bazı ırkları müjdeleyen bir çok ırkları ihtiva eder. Anlaşılıyor ki Hominienler daha başlangıçta ayrılmışlardır. Her bir safhada bunlar mütebaid dallar halinde inkişaf etmişlerdir.

Karşılaştırmalı anatomi ve fiziyolojinin bütün vakıaları hominiyenleri üç büyük insanımsı maymuna (antropomorf) yaklaştırmaktadır. Şu halde insanın kaynaklarını dördüncü zamandan önceki fosil antropomorflar arasında aramak lâzım geliyor.

Miosen ve Pliosen'de antropomorfların nevileri Güney Asya, Avrupa ve Afrika'daki sahalarda fevkalade bir inkişaf, geniş bir diferansiasiyon yoluna girmiş bir grup intibaını verirler. Broom, Gregory ve Hellman gibi bilginlerin araştırmalarına bakılırsa bu nevilerden bazıları dikkati çeker bir surette insana yaklaşırlar. Hindistan'ın kısa burunlu yani yüzlü antropomorfları, (Rama pitekus ve Brama Pitekus). Afrika'da ostralopitekus'lar (Ostralopotekus, Plesiantropus, Parantropus). Bunların prehominiyenlerle mukayesesi tekâmül bakımından bazı enteresan vakıaların meydana çıkmasına sebep olur. Diş sistemi Ostralopitek de hemen insan dişi sistemi'dir. Buna mukabil Ramanpitekus Brevirostris'de Maymunlarınkine benzer. Fakat "İnsanlık eşiği üzerinde„ bulunur. Pitekantropta bir diş mesafesinin (diastem) mevcudiyeti, diğer taraftan çok vazıh bir maymun karakteridir. Hindistan fosillerinin kafatası malûm değildir. Ostralopitekusun kafatası aşikâr olarak maymun karakterindedir. Fakat büyük bir kapasiteye sahiptir. Boy farkları hesaba katılmak şartiyle bu kapasite pitekantropların kafa kapasitesinden çok ufak değildir. Maymunlara nazaran, prehominyenlerin dimağı o vakit daha çok inkişaf etmemişti. İki ayak üzerinde durmak, bütün morfolojik neticeleriyle, insana has karakterlerden biridir. Kafanın alt kısmının yapısı ve femurların şekli, bu bakımdan, prehominiyenlerin insan karakterlerine sahip olduklarını göstermektedir. Bu noktada tekâmül varacağı noktaya varmıştı. Saydığımız bu bir kaç olay, primitif hominyenleri doğuran kütüğün de, hominyenlerin içinde müşahede edilen tekâmül intizamsızlıkları gösterdiğini meydana çıkarmaktadır. Bu kütük, bütün karakterlerinin, hem zaman olan bir istihalesi

ile değil, fakat parça parça "insanlaşmıştır.„ (H. V. Vallois).

Hülâsa, Hominiyenlerin topu; bize, prehominiyenler Neandertaliyenler ve Homo Sapiensler gibi üç mütevali morfolojik büyük safhada toplanabilecek olan mütebaid dallı bir seri halinde güzükmektedir. Bu dalların her birisinde, tekâmül, aynı istikamette ve ortojenetik bir tarz takip ederek vukua gelmiştir.

Fakat bir daldan diğerine ve bir noktaya kadar aynı bir dalın içinde muhtelif karakterler, her birisi kendi hesabına, kendisine has tekâmülü takip etmiştir. Bizzat Hominiyenlerin teşekkülü, üçüncü zamana ait bir antropomorfun muhtelif kısımlarının hemzaman (Synchron) istihalesinin neticesi değildir. Bazı kısımlar daha çabuk, diğerler daha geç insanlaşmışlardır.

İşte hayatın genel mahiyeti üzerinde, insana ulaşan hattın menşe itibariyle diğer bir çokları arasında psişik bir radiyasyon teşkil etmiş olması yine T. Chardin'e göre pekâlâ mümkündür. Fakat mevki veya yapı gibi bazı şanslardan dolayı milyonlarca diğerleri arasında yalnız bu radiasyon düşünce sizi (irefléchi) düşünceli (réflechi') den ayıran kritik sathı geçmeğe yani bu suretle zekâ ilerisini görmeye ve hürriyet alanında yükselmeğe muvaffak olmuştur. Ve o andan itibaren, onun açtığı gedikden bundan böyle arzın biyolojik tekâmülünün esaslı dalgası kendisini zorlamakta ve ileriye doğru atılmaktadır. Canlı şekillerin geniş hazinesinde Kozmik meddü cezrin hareketsiz kaldığı, kaybolduğu zan olunabilir. Fakat yüz yıllarla, şuur seviyesi bu barajın arkasında yükselmekten asla geri durmamıştır ve nihayet bilgilerimize göre kâinatta başkaca asla tahakkuk etmemiş olan en merkezleşmiş mûdile (Centro-Complexe) topluluğu olan (14 milyar nöron)lu insan dimağının içinden barajların çatlaması vukua geldi. Bunu biyosfern bütün sathı üzerinde düşüncenin daima ilerleyen feyezanı takip etti. Bu görüş noktasından bakıldığı takdirde dünyada her şey şekil almakta ve her şey dünya tarihinde devam etmektedir. Bugün kâinatta hayatın merkezi yeri ve hatta insanın hayattaki merkezi yeri hakkında âlimler arasında bir fikir birliği olduğu inkâr edilemez. Buna mukabil anatomik ve psişik ferdiyeti bakımından nazarı itibare alınan insanın ötesine bakıldığı zaman vuzuh kaybolmakta ve tartışmalar başlamaktadır.

Laboratuvar adamları, bugün arz üzerinde hayat meddü cezrinin hareketsizliğine yani olduğu yerde durduğuna dair bir kanaat sahibi gibidirler. Yani insan tipinden organik bakımdan çok daha mürekkep ve ruhî bakımdan çok daha (centré) bir şeyin bugünkü tabiatta meydana çıkacağının imkânsızlığı kabul edilmektedir. Onun için düşünce safhasına erişmiş olan hayat insan dünyasında yalnız Etno-kültürel birlikler halinde yayılmakla kalmıyacak, fakat münferid ferdler halinde evc noktasına ulaşmış olacaktır ve bu ferdlerin her birisi de kendi hassasiyet ve bilgisinin kapalı dünyasında kâinatın müstakil ve mutlak bir zerresini temsil edeceklerdir. Fakat bu görüş tarzı olayları muhakememizde sapdığımız çıkmazı kapalı bir şekilde itiraftan başka bir şey değildir. Çünkü hayatlaşmak (Vitalisation) kuvvetleri için (tekâmül için) arz üzerinde, insan uzviyetinin üstünde, gerçekten, hiç bir yolun açık kalmadığına emin olmamız lâzımdır. Tabiatta maddenin hayatlaşmak, hayatın insanlaşmak, insanın içtimaîleşmek olayı gibi bir tekâmül mihverinin varlığını kabul ettiğimiz zaman " içtimaileşmeği sırf bir karşılıklı ayarlama ve düzenleme hadisesi olarak „ nazarı itibara alarak beşerî faaliyetler ve inşalar yapısının heyeti umumiyesini kıymetsiz ve özel bir selâbete sahip olmayan ve binaenaleyh yarını olmayan hukukî bir gölge-olay haline irca eden zihniyete karşı, dünyadaki insan örtüsünün, kendisini görmesini ve kendi üzerine bükülmesini kosmik bükülmenin temadi eden eseri olarak kabul edip bu hali yani içtimaileşmeyi de bir arıza bir tesadüf gibi olarak kabul etmemek mümkün değil midir? Her halde dünyayı ilmî olarak izah etmenin en iyi yolu, dünyadaki canlı varlıklara ârızî birer tâli mahsul gibi değil de, Üniversel tekâmül olayının karakteristik ve İspesifik - yüksek bir " term „ i gibi bakmağa karar vermekdir. O halde kâinatın temelli evrim hareketi insan beyni ve insan düşüncesi seviyesinde de durmayacaktır. Bu seviyeden itibaren karmaşıklık ve şuur mekanizması insan dünyasında yeni tarzlarla yürümesine (içtimaileşmeye doğru) devam edecektir. Tarihe yani sosyal hadiseye böyle organik görüş tarziyle bakıldığı zaman dünyamızın yapısı ruhî tevettürün teknik ve sosyal tazyik altında yavaş, yavaş yükselişi gibi bütünü ve teferruatı bakımından anlaşılır bir hale gelmekle

kalmaz, fakat bu tekâmülün mahsulü olan insan hadisesininin dünyanın bütün unsurî düşüncelerini maşerî ve ruhî düşünce gibi bir olgunluk noktasına kaydırdığı da göze çarpar. Bugünkü ilim insan hadisesiyle ve onun içtimaileşmesiyle vukuuna gelen bu ruhî ve manevi olgunluğa doğru kaymanın daha ilerisini ise görememektedir.

Netice olarak, eğer kâinat hayat ve insan tarihini bir kargaşalık hareketi olarak değil de bu muazzam oluş tarihinde esaslı bir mihverin ve istikametin varlığını kabul edecek olursak "insan hadisesinin„ kâinatın en geniş ve en karakteristik kendi üzerine bükülme (enroulement) vetiresinin en ileri bir şekli olduğunu kabul ederiz. O zaman insan ve insan toplulukları madde ve mâna bakımından gerçek bir kıymet ve şahsiyet kazanır. İnsan dünyasının faaliyetleri sun'î olmaktan kurtulurlar. İnsanın yaratma ve araştırma ihtiyacı yani "kâinatı insanın kendi içinde istihlâk etmesi„ insan için müsbet bir enerji kaynağı olur. En kıymetli ilmî araştırmalar, artistik faaliyetler köksüzleşmekten kurtulurlar. İnsan tarihinin mukadderi de her türlü iç gelişme kıymetinden mahrum gelişi güzel bir (yaşama tarzı=modus vivendi) olmaktan çıkar.

XX. yüz yılda insanlık maddeye ve yarattığı tekniğe köle ve kurban olmak istemiyorsa kendisini yaratan muazzam tekâmülün şuuruna varmalı, maşeri manâ, ruh ve ahlâk dünyasına teveccüh etmelidir.

Dünyamızın doğuş tarihi hemen hemen güneşin ve güneş sisteminin ve diğer planetlerin doğuşiyle muasırdır. Arzımızın yaşı takribi olarak iki milyar yıldır. Güneşin yaşına gelince onunki de takriben 5 trilyon yıldan fazla değildir. Arzımızın üzerindeki Biosferin yaşı ise en ciddi tahminlere nazaran bir milyar yıldan üstün değildir.

Bağlı bulunduğumuz sistemin güneşi Sir A. Eddington'a nazaran on milyar yıldanberi Kalorifik enerjisinin ancak onda birini tüketmiştir. Bu bakımdan güneşimizin yaşayacağı daha milyarlarca canlı hayat yılları vardır. Diğer taraftan arzımızın üzerindeki Biosferin ölmesi için arzımızın bugüne kadar geçirdiği iki milyar yılın bir kaç mislini daha yaşaması lâzımdır ve nihayet:

İnsan tarihindeki bütün feragatler, bütün acılar, bütün fedakârlıklar, kahramanlıklar, doğruluklar, faziletler, güzel ve iyi şeyler ârızî ve faydasız birer saman alevi akibetine mi uğrayacaktır? Hayır, hiç sanmıyoruz. Biyoloji, paleontoloji ve antropoloji bize insan tarihinin, yani insan medeniyetinin ispesifik bir karakter taşıdığını gösteriyor. Canlılar dünyasında evrimin bu son Primat örneği, gördük ki, medeniyeti ve yarattığı epijenetik faktörleri bakımından kudretler ve imkânlar kaynağıdır.

Marcellin Boule, les Hommes Fossiles, 1923.

G. H. lūguet, l'Art et la religion des Hommes Fossiles, 1926.

Sir Arthur Eddington, Nouveaux Sentiers de la Science. 1936.

Edouard le Roy, Les origines humaines et l'évolution de l'intelligence. 1928.

E. Rabaud, D. Grassé, A. Breuil, R. Lantier ; Les origines de la Société. 1931.

Gorges Papillault, Des instincts à la Personnalité Morale 1930.

H. V. Vallois, Paléontologie et Transformisne. l'Anthropologie 1948.

Henri Decugis, Le Vieillissement du monde vivant. 1941.

H. V. Vallois, Le Berceau de l'humanité, in Scientia. 1946.

Jean Przyluski, Lévolution humaine 1942.

Le comte de Nouy, l'Avenir de l'esprit. 1941.

L. Febvre, M. Mauss, E. Tonnelat. A. Niceforo; Civilisation 1930.

Şevket Aziz Kansu, Antropoloji dersleri. C. I, 1938.

Şevket Aziz Kansu, İnsanlığın kaynakları ve ilk medeniyetler, C. I, 1946.

Teilhad de chardin, Le Grande option. in Cahier M. N. 1945.

Teilhard de Chardin, Position de l'homme et Signification de Socialisotion humaine dans le nature, in l'Anthropologie 1948.

Prof. ZEKİ VELİDİ TOGAN. **Eski Türk destanı Hannâme ve onun tarihî değeri.**

[Tebliğ gelmemiştir].

NUSRET HIZIR (Ankara Üniversitesi DTC Fakültesi Felsefe Doçenti), **Tarihî felsefelerinin mantıkî bünye bakımından tahlili hakkında bir deneme.**

[Tebliğ gelmemiştir].

Kongre ve Kurum Başkanı Prof. Şemseddin Günaltay'ın kapanış nutku.

Kongrenin kıymetli Üyeleri, Sayın Dinleyiciler,

Dört günden beri devam eden Dördüncü Türk Tarih Kongresi çalışmaları şu anda sona ermiş bulunuyor. Kongrede olgun profesörlerin, ateşli genç bilginlerin türlü konu üzerindeki görüş ve buluşları tetkik nazarlarına sunuldu. Her biri üzerinde etraflı ilmî münakaşalar, tartışmalar oldu. Bu mesai, yarın için önemli ve daha verimli hamleleri hazırlıyacaktır.

Aziz Arkadaşlarım,

İlim perisi ancak idealist meslek âşıklarına güler yüz gösterir. Bir memlekete ilim güneşi ancak imanlı ve heyecanlı fertlerin işlek zekâlariyle doğar. Bu gibi idealist insanlardır ki mensup oldukları milletlere tarih boyunca şan ve şeref kazandırırlar.

Vaktiyle Şark âleminde bu gibi idealist ilim yolcuları sayısızdı. Başta Türk zekâsının inkişaf alanı olan Maveraünnehr olmak üzere o zamanların kültür ve ilim merkezleri olan şehirler arasında idealist genç bilginlerin gidiş geliş kafileleri, büyük kervanlar teşkil ediyordu. Bu sayede Sümerlerle başlayan ve inkişaf ede ede İyonya ve Helen kültüründe tekâmül derecesine erişen, fakat İskenderiye mektebinin sönüşünden sonra hüsûfa uğrayan ilim hareketi, Şarkta yeniden hayat buldu, gelişti. Endülüs yoliyle Haçlılar harplerinin zarurî temaslariyle Garp dünyasına yayıldı.

Fakat, Garbe geçen bu ilim hareketi orada yeni bir hızla gelişirken, Şarkta türlü sebeplerle duraklamıya mahkûm oldu. Sönmeye yüz tuttu. Çünkü türlü âmiller, ilim merkezlerini soldurmuş, çürütmüş, türlü sebepler, ideal kaynaklarını kurutmuş, türlü haramiler genç ilim yolcularının geçitlerini tıkamışlardı.

Dördüncü Türk Tarih Kongresi, yürüdüğümüz idealist yeni bir neslin yetişmekte olduğunu belirten örnekler vermekle ümitlerimizi arttırdı. Altı yedi yıl önce ders sıralarında kendilerinde ilme doğru heyecanlı bir aşk emareleri sezdiğim gençleri, bugün ilim kürsülerinde selâhiyetle üzerinde çalıştıkları konuları müdafaa ettiklerini, kesin bir sezişle yer altından meydana çıkardıkları buluşlarını teşrih ettiklerini görmekle duyduğum inşirah payansızdır. Sizlerin de aynı duyguda olduğunuzu görmekle bahtiyarım.

Bu müşahede rahmetli Atatürk'ün "Milletimizi muasır medeniyet seviyesine yükselteceğiz.„ sözünün, taşkın bir millet sevgisini belirten bir temenni değil, Türk'deki cibillî kabiliyeti keskin bir sezişin, engin bir uzak görüşün hakikî ifadesi olduğunu bir daha belirtti.

İdealist Türk çocukları ilim ve teknik bilgi yolunda, bugün örnekleriyle şahit olduğumuz mesaiye devam ettikleri takdirde Büyük Ata'nın bir ideal olarak gösterdiği seviyeye yükseleceğimize inanım kesindir.

Aziz Arkadaşlar,

Yakın Şark tarihinin karanlıklarını aydınlatacak bu buluşların tevali edeceği ümidini kat'ileştiren Dördüncü Türk Tarih Kongresi, verimi itibariyle kültür tarihimizde önemli izler bırakacak büyük bir olaydır. Seksiyonlardaki ilmî münakaşalardan edindiğim intibaa göre genç arkadaşlarıma hatırlatmak isterim ki muvaffakiyetin, ilmî sahada kendini tanıtmanın yegâne sırrı, ancak her kesin kendi alanında göstereceği başarıda mündemiçtir.

Zekâlarımıza, gayretlerimize bu istikameti verir, birbirlerimize sevgi ve saygı göstererek âhenkli surette yürür, birbirlerimizin mesaisini ikmale çalışırsak ancak o zaman memleketin beklediği feyizli neticeler elde edilmiş olur.

Genç bilginlerimizden her birinin kendi sahasında, diğer arkadaşlarının mesai verimlerini iftihar duygulariyle karşılıyarak âhenkli bir surette çalışmakta, başarı göstermekte devam edeceklerini umduğumuz için, gelecek kongrelerin daha verimli olacağını şimdiden kestiriyoruz.

Sözlerime son verirken Kongreye geniş bilgiler veren profesörlere, ateşli idealist gençlere tebriklerimi sunar, gelecek kongreler için kendilerine parlak muvaffakiyetler diler, sonsuz sevgi ve saygı ile hepinizi bir daha selâmlarım.

Sayın Delegeler,

Dördüncü Türk Tarih Kongresi kapanmıştır.

GENEL İNDEKS

A

Abaka, İlhan, 286.
Abbas Ağa, hazine Ağası, 447.
Abbasi Halifeleri, 125.
Abbasiler, 262.
Abdalî, Ahmed Şah Baba, 328.
Abda'l-Vabid, Abu'l-Fazl, 279n_2.
Abdî, tarihci, 179.
Abdullah, Sarı, 279n_2.
Abdullah Efendi, Rumeli Kadıaskeri, 348.
Abdurrahman, Mehmed b., Livadya kadısı, 437.
Abdurrahman Şeref, 186.
Abdülaziz, Sultan, 451, 452,
Abdülgaffar, Mevlânâ, Beypazarı ve Sivrihisar Kadısı, 440.
Abdülhamid I., Sultan, 301, 307.
Abdülhamid II., Sultan, 452, 453, 454, 460.
Abdülmecid, Sultan, 184, 340, 341, 451, 452.
Abdürrabim Şeref, 129n_{10}.
Abdürrazzak, Ebû'l-Fazl Mehmed b., Turgut oğlu Ahmed Bey'in diğer adı, 147.
Abdüsselâm Efendi, 130n_{13}.
Ab-ı Germ, bk. Ilgın, 148.
Abî Asrun, Abû Sa'd Abd Allah b. Ali, 274n_4, 275n_1.
Abi'l Hayr, Abû Said b., 266, 268, 269.
Abi'l-Lays, Abû'l-Fath b., 272.
Abî Musa, Abû Cafer b., 272.
Abî Talib, Ali b., 279n_2.
Abro Efendi, 340.
Abû'l-Hasan, 265n_4.
Abû'l-Munavvar, Muhammed b., 266n_3.
Abû Said, 266n_3.
al-Acamî, Habib, 279n_2.
Acem Dede, şair, 445.
Acem höyüğü, 28.
Adad-Şululi arşivi, 369.
Adad-Şululi seviyesi, katı, 370, 371.
Adana, 30n_1, 206, 362, 379.
Adana eyâleti, 362.
Adana ovası, 377.
Adapazarı, 198.
Adriyatik kıyıları, 134, 316n_7.
Afganlar ve Afganistan, 326, 328.
Afşar, Nadir Şah, İran Şahı, 325, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 335, 336, 337, 338, 339.
Afrika-Africa, 67, 69, 70, 182, 470.
Afrodit mabedi, 80, 93.
Afyon Karahisar, 68, 71, 228, 229, 310.
Ağa Usa (Ağa Uğsa) yakutlarda Soy reisi, 118.
Agra, 104.
Agora, meydan, 33, 34.
Ağriboz livası, 436, 438.
Ağriboz sancağı, 439.
Ahçaköy, 217.
Abi Murad hamamı, 147.
Ahiler, 289.
Ahiska, 323, 456.
Ahlat, 128, 129.
Ahlatlıbel, 37, 365.
Ahmed, Aksaraylı, 302n_1.
Ahmed, Kadı Burhaneddin, 165.
Ahmed, oduncu, 181.
Ahmed, Şehzâde Sultan Mustafa'nın oğlu, 146, 169.
Ahmed I., Sultan, 174n_{22}, 307.

Ahmed III., Sultan, 175, 178, 181, 182, 299, 307, 311, 445, 446, 447, 448.
Ahmed Bey, Pîr Hüseyin Bey oğlu, 141, 142, 143, 145.
Ahmed Bey, Pîr, Karaman oğullarından, 157, 172
Ahmed Bey, Turgut oğlu, 146, 147.
Ahmed Efendi, Hafız, mezahib odası hülefâsından, 453.
Ahmed Fethi Paşa 452.
Ahmed Hilmi, Hoca-zâde, 265n2, 268n1, 270n2, 279n2, 281n1.
Ahmed Hulûsi Efendi, 180.
Ahmedî, şair, 301, 302.
Ahmed Refik, Sadr-ı âzam, 461.
Ahmed Refik Bey, 179, 180, 313, 315, 316n6.
Ahmed Rifat, 153n33.
Ahmed Şuayp, 344.
Ahmed Tevhid, Bezmü Rezm mütercimi, 163.
Aigina, 49.
Âile ittihadı, bk. Soy, Gens, Genos, 111.
Ainsworth, W. Francis, 374.
Akadlar, 22.
Akad Hanedanı, 221.
Akalar, 380.
Akça-Hisar, bk. Kruya, 133, 134, 135.
Akça-Kale, 200.
Akçaylı oğlu, 157.
Akçe-Şehir iskelesi, 439.
Akçura, Yusuf, 37.
Akdeniz, 59.
Akdeniz ırkı, 192, 193, 194, 195, 397.
Akdeniz tipi, 192.
Akkoyunlular, 167.
Akkoyunlu âilesi, 130.
Akkoyunlu sülâlesi, 167.
Akok, Mahmud, 22, 24, 26n2, 31, 65, 364n1, 366, 407.
Aköyük mevkii, 168.
Aksaray, 28, 159, 160, 288.
Aksarayî, Şeyh Cemalüddin, 10, 297.
Akşehir, 150, 153, 155, 156, 157.
Akropol, 191.
Akurgal, Ekrem, prof., 23, 26n2, 28, 45, 51, 52, 403, 406.
Akyol (Ağyol), 374.
Akyol boyu, 375.
Akyürek, A. Remzi, 289.
Alaca, 198.
Alaca çayır, 197.
Alaca kalkolitiği, 367.
Alacahöyük ve kazısı, 5, 13, 22, 23, 26, 27, 32, 364, 365, 366, 368.
Alâüddin Ali Esved (Kara Alâüddin), 297.
Alâüddin, Mevlânâ, mukataat müfettişi, 441.
Alâüddin, Sultan, Karaman oğlu, 155, 161n6.
Alâüddin, Tokat kadısı, 439.
al-Alavî, Abd Allah b. Muhammed al-Kûfî, 269.
Alayköşkü, 177.
Aleko, mütercim, 342, 346.
Aleksandr, İskerletzâde, 347, 348.
Alessio iskelesi, memlehası, dalyanı, bk. Leş iskelesi, 442.
Albek, Aziz, 225.
Alevî, 281.
Ali, Ahmed oğlu, Filibe kadısı, 284, 438.
Ali, İslâm halifesi, 261, 262, 279n2, 281, 282.
Ali, Karli'nin oğlu, 137.
Ali, Molla, mukataat nazırı, 439.
Ali, Yazıcı, 154.
Ali Bey, Cebe, 435.
Ali Bey, Karaman oğlu, 143.
Ali Bey, Rüstem Bey oğlu, 151, 152.
Ali Bey, Turgut oğlu, 155.
Âl-i Burhan, 276.
Ali Kemalî, 167n15.
Ali Merdan Han, 330, 339.
Ali Paşa, Abisha valisi, 322.
Ali Paşa, Babuk Şah-zâde, 161n6, 163.
Ali Paşa, Çürüksulu, 456.
Ali Paşa, hariciye nazırı, 360.

Ali Paşa, has mukataaları, 438.
Ali Paşa, Sadr-ı âzam, 185.
Ali Paşa, Şehid, 448.
Ali Reşad, Kapitülasyonlar mütercimi, 355n_1.
Ali Rıza, Şeyh Çoban oğlu, 160.
Ali Saib, Podgorica kumandanı, 456.
Ali Usta, kahveci, 181.
Alişar ve kazısı, 24, 27, 192, 194, 198, 366, 368.
Alişar Frik çağı, 193.
Alişar Hitit tabakası, 369.
Alişar I., 365.
Alişar II., 370.
Alkım, Bahadır, 18, 30, 371, 379.
Almanlar ve Almanya, bk. Nemçe, 111, 114, 118, 325.
Almanya imparatorluğu, bk. Nemçelu, 325.
Alp Arslan, 271.
Alp, Sedat, Prof., 28, 38, 54, 55, 190.
Alpli ırk, 192, 194, 195, 397.
Alt-Paleolotik devir, 20, 21.
Altun Bey, Şemseddin, Anadolu Selçukları ümerasından, 146.
Altundağ, Şinasi, Prof., 14, 317.
Alympieion (Atina'da), 237.
Amandry, bilgin, 50.
Amanos dağları, 59, 60, 64, 66.
Amanos geçitleri, 62, 63.
Amasis, 401.
Amasra, 197, 439.
Amasya, 163, 164, 165, 288.
Ambala, bk, Enbâle, 327.
Amerika ve Amerikalılar, 182, 210, 354, 366, 391.
Âmid, bk. Diyarbakır, 128, 158.
Amîd al-Mulk, 267, 268, 271.
Amuk I, II., 202.
Amûl, 266n_3.
Anadolu, (Anatolien) 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 31, 34, 42, 59, 66, 67, 68, 69, 70, 122, 136, 138, 139, 149, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 161, 166n_{14}, 171, 195, 196, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 217, 218, 219, 229, 238, 258, 259, 285, 286, 287, 288, 301, 302, 303, 307, 308, 314, 318, 367, 369, 370, 371, 373, 375, 376, 379, 382, 383, 390, 393, 396, 397, 407, 425, 439, 460.
Anadolu beylikleri, 11, 26, 134, 287.
Anadolu höyükleri, 368.
Anadolu kalkolitiği, 366.
Anadolu kavimleri, 277.
Anadolu kronolojisi, 368.
Anadolu kültürü, 24, 190.
Anadolu Selçukları, 146, 155, 302n_1.
Anadolu Selçuk devri abideleri, 35.
Anadolu Selçuk imparatorluğu, 286.
Anadolu siteleri, 24.
Anadolu terminolojisi, 229.
Anadolu Türk aşiretleri, 259.
Anadolu üslûbu, 212, 213.
Anavarza, bk. Anazarbus, 374.
Anazarbus, bk. Anavarza, 374.
al-Andakî, Abd al-Kerim, 278n_4.
al-Andakî, Hace Hasan, 276, 277n_2, 278, 279.
Andıran, 374.
Andokides, ressam, 401.
Anhegger, R, 312.
Anıt-Kabir, 31.
Anî harabesi, 202.
Ankara, 20, 31, 37, 138, 166n_{14}, 176, 177, 186, 188, 190, 197, 198, 200, 220, 229, 234, 239n_{20}, 289, 317, 365, 379, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 388, 390, 397, 403, 407, 426, 464.
Ankara arşivleri, 427n_6.
Ankara savaşı, 134.
Ankara suyu, 387.
al-Ansarî, Abu İsmail Abd Allah b. Abi Mansur Muhammed, 267, 269n_4.
Antakya, 417.
Antalya, 5, 20, 21, 32, 68, 71, 72, 173, 197, 199, 202, 206.

Antep, 197, 198, 206.
Antik devir, 79.
Anti-Toros dağları, 373, 374.
Antoninler devri, 79.
A-pao-chi, Hıtay devletini kuran, 248, 249.
Apollon ve Mabedi, 33, 75, 80, 82, 93, 240.
Apollonya şehir sikkeleri, 127.
Apsarı köyü (Konya'da), 147.
Ar, M. Selçuk, 229, 397.
Araç, 197.
Arbaa, 197.
Arbania, orta Arnavutluğa verilen isim, 133.
Arat, Reşit Rahmetî, Prof., 94.
Araplar ve Arabistan, 123, 243, 261,
Ardahan, 197.
Argirikasrı, bk. Argyrokastro, Ergiri, 133, 135, 136.
Argyrokastro, bk. Argirikasrı, Ergiri, 133, 136.
Arıdağ, Osman Nuri, 125.
Arık, Remzi Omuz, Prof., 18, 190, 364n_1.
Arî ırk, 109.
Aristokratlar, 243.
Arnavutluk ve Arnavutlar, bk. Ervanya, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 181, 260.
Arnavut ili ve sancağı, 133.
Arnavutluk meselesi, 132.
Arnavut mühtedileri, 138.
Arnavut senyörleri, 134, 137.
Arpaçay, 197.
Arrian, 65.
Arrianus, İzmitli İskender tarihçisi, 60, 62, 65.
Arsal, Sadri Maksudî, Prof., 108, 109, 111n_1, 113n_2, 122, 124.
Arslan, Ahmed b., Erdin kadısı, 436.
Arslanboğazı, 61n_1, 66.
Arslanlı kapı, 372.
Artemis mabedi, 32, 87, 89, 92, 93.
Artıkâbâd, 44.
Artova, 197.
Artuk, Cevriye, 241.
Artuk, Fahreddin Karaarslan b. Davud b. Sokman b., 171.
Artuk, İbrahim, 125.
Artuklar, 130.
Artuk oğulları, 171.
Arvanid sancağı, bk. Arvanya sancağı, 132.
Arvanya sancağı, b.k Arvanid sancağı, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138.
Aryanizm, 83, 84.
Aryenler, 82, 83.
Arvaza mektupları, 397.
Âsitane-i saadet, 342.
Asitawanda, Danuna kıralı, 376, 377, 378, 379.
Asitavandas, 219.
Asklepion, (Bergama'da) 230.
Aslantepe, 198.
Aspar, 1. Ayasofya kilisesini tamir eden, 84.
Asur ve Asurlular, 24, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 203, 209, 210, 211, 368, 369, 378, 391, 404, 415.
Asur kitabeleri, 392.
Asur koloni üslûbu, 212.
Asur metinleri, 376.
Asur san'atı, 52, 399.
Asur üslûbu, 211, 213, 371.
Asurî - Kue metinleri, 378.
Asya, 182,
al-Aş'arî, Abdu'l-Hasen, 262n_1.
Aşık Paşa, 254.
Aşık Paşa-zâde, 134, 156, 157.
Aşöleen el baltaları, 20.
Ata, M., Hammer mütercimi, 153, 169n_{19}.
Atabey, 161n_6.
Atasayan, Muine, Dr., 381.
Atatürk, bk. Mustafa Kemal, 1, 2, 3, 6, 7, 18, 37, 92, 476.
Ataullah, Mehmed, 344.
Atena, 401, 402, 403.

Ateriyen kültürü, 209.
Athena mabedi, 80.
Atilla, 246.
Atilla Hunları, 246.
Atimia (soydan ihraç), 112.
Atina, 48, 237, 238, 240, 400, 406.
Atmeydanı, bk. Sultanahmed meydanı, 177, 183, 188.
Atok suyu, bk. Etek suyu, 329.
Atrium, 84.
Attar, Tezkiretü'l-Evliya sahibi, 266n_3.
Attika, 46, 400, 403, 406.
Augustuslar, 86.
Aulard, bilgin, 15.
Aurel, Marc, 236.
Auerlius, Kaiser, 90.
Avarlar, 247.
Avar boyları, 247.
Avar devleti, bk. Juan Juan devleti, 247, 248.
Avarikus, 377, 378.
Avlonya, 135, 436, 437, 443.
Avlonya hasları, ihtisab, şem'hane, kapudanlık mukataaları, 437, 442.
Avlonya iskelesi, memlehası ve dalyanları, 437, 442.
Avlonya sancağı, 133.
Avrupa ve Avrupalılar, 21, 59, 115, 117, 121, 178, 182, 205, 207, 208, 246, 253, 255, 335, 344, 347, 356, 359, 386, 470.
Avrupa Hunları, 116.
Avrupa hükûmetleri, 348.
Avrupa kavimleri, 115.
Avrupa kültürleri, 209.
Avrupa milletleri, 109, 115.
Avrupa şövalyeleri, 257.
Avusturalya, 33, 356, 360, 361.
Avyeri, Niko, antikacı, 129.
Aya İrini kilisesi manzumesi, 80, 81, 82, 85, 86.
Ayaspaşa, 176.
Ayaspaşa mezarlığı, 175.
Ayasofya I., 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88.
Ayasofya II., 84, 86, 87, 88, 89, 90, 92.
Ayasofya III., 88, 89.
Ayasofya IV., 89, 90, 91, 92.
Ayosafya hamamı, 188.
Ayasofya kilisesi, bk. Sophia kilisesi, 82, 86, 87, 88, 89, 91, 93, 183, 408, 409.
Ayasofya ve Sent-İren kiliseleri, 92.
Ayasofya ve Sent-İren kiliseleri manzumesi, 92.
Ayasofya müzesi, 188.
Ayastofanoz, 460.
Ayaş, 197, 316, 382.
Aydın, 206.
Aymak (Oymak), 119.
Aynî, Ali, 270n_3.
Azerbaycan ve Azerbaycanlılar, 130, 252, 259.
Azerî lehçesi, 252.
Aztuwadı, 380.

B

Baal, 219.
Baba ailesi, bk. Patriarkat, 110.
Babailer, 289.
Babaköy, 198.
Baba Nakkaş, Fatih'in başmüzehhibi, 309.
Bab al-Râtib, 271.
Bab-ı Âli, 183, 185, 186, 358, 359, 360, 453, 454, 455n_1.
Babil, 220, 368, 369.
Babilonlar, 415.
Babilli cedvelleri, 57.
Babil mühürleri, 211.
Babil üslûbu, 210, 371.
Babinger, bilgin, 13.
Babuk Bey, 163.
Babuk Han, 162.
Babür Han, 10, 256, 340.
Bacchus ve Bacchante sahnesi, 419.
Badgis, 275n_2.
Bağdad, 131, 271, 274, 276, 278.
Bağdad Hatun, Yusuf Bey'in kızı, 142, 143n_8, 145.

al-Bağdadî, Cunayd, 279n$_2$, 281n$_1$.
al-Bağdadî, Abu'l-Vefa Tac al-Arifin, 281.
Bağdaş beli, 374.
Bağşur, memleket, 275n$_2$.
Bahadır Han, İlhanlı hükümdarı, Sultan Ebu Said, 161, 171, 172.
Bahaeddin, Caca (Cacı), 287.
Bahaeddin Mes'ud, Gülzar b. Ali b. Nisan, 158, 159, 160.
Bahşayiş, emir, İlhanlılardan, 166n$_{14}$.
Bakara suresi, 143.
Bakır çağı, 19, 23, 27, 191, 192.
al-Bâkir, al-İmam Muhammed, 282.
Baktriyan, 246.
Bakrî Hanhğı, 254.
Balducci, 12.
Balıç, Dr., 314n$_4$.
Balkan, Kemal, 364, 371.
Balkan ve Balkanlar, 139, 182, 194, 317, 318, 321, 367.
Balkan harbi, 463.
Balkan ordusu, 458.
Balşa II., 134.
Bâma'in, 275.
Bang, W., 120n$_2$.
Banguoğlu, Tahsin, 1.
Banu Maza, âile adı, 277.
Baradiz, 20.
Barkan, Ömer Lütfi, Prof., 132, 253, 290, 312, 426, 427n$_2$.
Barra, 278n$_2$.
Barrakî, Hace Abd Allah, 277n$_2$, 278.
Barthold, tarihçi, 12, 277n$_1$.
Bartın, 197, 439.
Basagiç, 130.
Basarabya, 383.
Basileus, kıral ünvanı, 113.
al-Basrî, al-Hasan, 279n$_2$, 282.
Baştav, Şerif, 251, 259, 260.
Batı Anadolu, 50, 208.
Batı Arnavutluk, 134.
Batı Karadeniz bölgesi, 197, 201.
Batı Türk lehçesi, 10.
Batum, 460.
Bayat köyü, 148.
Bayatlı, Osman, 230.
Bayburt, 154, 155, 197, 202.
Bayburt, Didiği Sultan'ın oğlu, 149.
Bayburt aşireti, 156.
Bayburt oğlu, 161n$_6$.
Bayçu, 286,
Baydur, Suat Yakup, 425,
Bayezid II., 135, 138, 299, 300, 307, 308, 309, 310, 311, 312.
Bayezid, Şehzâde, Amasya vâlisi, 122, 442.
Bayezid, Yıldırım, 132, 133, 134, 300.
Bayezid medresesi, 311.
Bayındır Han, 167.
Bayırku kabilesi, 247.
Baykal, Bekir Sıtkı, Prof., 177.
Baykara, Sultan, 251.
Baylan geçitleri, 61.
Baylan sahil geçitleri, 61n$_1$.
Bayraktaroviç, Fehmi, 313n$_2$.
Bayram ritualleri, 41.
Bayram, Cavid, 445.
Bayram, Devrek ve Çarşanba kadısı, 439.
Bayram, Mevlâna, 435.
Bayur, Yusuf Hikmet, Prof., 15, 325, 339, 340, 342.
Bazar-ı melik, 269n$_4$.
Bebeli, 61.
Bedrüddin Mehmed, Süleyman oğlu, 146,
Bedrüddin, Sultanü'l-Muazzam, 128.
Beğtimur, Ahlat emiri, 127, 128, 129.
Behre, bir nevî öşür, 169n$_{19}$.
Bekriye, 282.
Bektaşiler, 289.
Belmadgalti, 42.
Belck, W., 391, 393.
Belçika ve Belçikalılar, 361.
Belevî, 240.
Belevî anıtı, 238.
Belgrad, 113, 348.
Belh, 329.
Belisar, general, 93.

Belu, bk. Beyler zümresi, 39.
Bengel, 328.
Ben-i Asfar, 450.
Bennâk resmi, 430n_{15}.
Bennet, binbaşı, 374.
Beşiktaş, 175.
Beşir Çavuş, 438.
Berat, 134.
Bergama, 230, 231, 233, 234,
Bergama heykeltraşî mektebi, 79.
Bergson, Henri, 468.
Berlin, 57, 61n_1, 218, 219, 402.
Beust, Baron de, 360.
Bey arazisi, 150.
Beybars, Mısır memlük sultanı, 287, 288.
Beyhakî, Ebü'l-fazl, 11.
Beyler zümresi, bk. Belu, 39.
Beypazarı, 20, 156, 198, 382, 440.
Beyşehir, 156, 161n_8.
Beyrut, 263n_1.
Beytülmâl-i âmme, 440.
Beyzâde, Hasan, müverrih, 445.
Bilge, Fahri, 446,
Bilgiç, Emin, 25n_1, 38, 203, 210, 220, 381, 397.
Bilik, 256.
Bilinguis, 30, 375, 376.
Bingöl, 206.
Bipel, 106.
Birail Kanunnâmesi, 429n_{11}.
Birecik, 198, 202, 208.
Bisanoğulları, 158n_1.
Bistam, 265n_3.
al-Bistamî, Ebu Yazid, 265, 272, 282.
Bit-hilâni, 372.
Bitik, 198.
Bittel, K., 385.
Bizans ve Bizanslılar, 33, 34, 86, 133, 235, 236, 318, 407, 408, 409.
Bizans akropolü, 81.
Bizans binaları, 34.
Bizans çağı, 19, 34.
Bizans imparatorluğu, 317, 410.
Bizans mimarisi, 408.
Bizans san'atı, 407, 408.
Bizantius, 410.
Boğaz (Çanakkale ve İstanbul boğazı), 460.
Boğazkale, 365.
Boğazköy, 24, 27, 53, 54, 55, 194, 198, 368, 369.
Bolaşah, 164n_9.
Bolu, 208, 439.
Bolu livası, 439.
Bolvadin, 156.
Bonnac, Marquis de, 12.
Bosch, E., Prof., 16, 32, 66, 398.
Bosna, 138, 313, 314, 425 n_1, 429 n_{10}.
Bosna ve Hersek meselesi, 454.
Bossert, Prof., 30, 40, 51, 52, 53, 190, 217, 218, 219, 220, 371, 372, 373, 374, 375, 379.
Bourrée, M., 360.
Boy, 110 n_2, 122, 124.
Boy ıkta'ı, 245.
Boyabat, 197, 208.
Boyahane mukataâtı, (Tokat'ta), 443.
Boysal, Yusuf, 23, 234.
Bozanönü, 21.
Bozanönü mağarası, 201.
Bozkurt, Hatice, 53, 57.
Bozova, 198.
Bozöyük, 198.
Böğürdelene iskelesi, 440.
Brockelmann, Prof., 13.
Broom, bilgin, 470.
Brevil, H., 383.
Broquière, B. de la., 137.
Browne, E. G., 262 n_1, 265 n_1, 266 n_3, 267n_4, 276n_3.
Budapeşte, 260.
Budist Uygurlar, 120n_2.
Buhara, 274, 276, 277, 278, 279.
Buhara Hanlığı, 457.
Bulak, 264n_1, 269n_4.
Bulanık, 200.
Bulgaristan ve Bulgarlar, 138, 383,
Bulgar askeri, 161n_6.
Bulgar dağı, 157.

Bulle, H., $78n_3$.
Burdur, 20, 202.
Burkitt, bilgin, 389, 390.
Bursa, 174, 198, 202, 300, 354.
Bursal, 383, 384.
Buyurgan sokağı, 165.
Bükreş, 321.
Büyükdere, 61.
Büyük Eti devleti çağı, 28.
Büyük Hitit çağı, 368, 369, 370.
Büyük Hitit konferedasyonu, 41.
Büyük Fransız ihtilâli, 178.
Büyük Göllücek köyü, 22.
Büyük İran yaylası, 391.
Büyük İskender, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66.
Büyük Kıral, Hititlerde, 42, 44.
Büyük Konstantin, 81, 82.
Büyük Konstantinos, 86, 87, 407.
Büyük Kubbe, 88.
Büyükler, Hitit asiller sınıfı, 39.
Büyük Sophia kilisesi, bk. İrini kilisesi, 83.
Büyük Stel, 5.
Büyük Tan-ho, 244.
Büyük Theodosios, 83.
Büyük Türk devletleri, 123.
Büzanacird (Buzancird, Buzanerd), Hemedan'da bir köy, 273.

C

Cabariya fırkası, $262n_1$.
Caca Bey, 284.
Cacabey camisi, 287, 288.
Cacabey medresesei, 35, 172, 289.
Cafer, maden emiri, 444.
Caferî mezhebi, 325, 331, 333.
Caferoğlu, Ahmed, Prof., 108, 251, 252, 258, 259, 260, 261.
Calliop, Trakya kıralı, $420n_2$.
Callirhoé, $418n_1$.
Camridge, $262n_1$, $263n_1$.
Cam-ı saat, vakit ölçüsü, 106.
Câmî, Molla, $269n_4$, 273, $274n_3$, $276n_3$.
Camuga, 249.
Caracalla therm, 77.
Catabolus, kasaba, 63.
Cavid Bey, maliye nazırı, 344, 462.
Cebelüs, 156.
Ceceli aşireti, 287.
Celâlî isyanları, 374.
Ceneviz, 342.
Cengiz Han, 154, 161, 249, 256,
Cengiz devleti 248, 249, 250.
Cengiz imparatorluğu, 247.
Cenub-i Şarkî Anadolu, $392n_1$.
Cerablus, 194.
Cerman devleti, 246.
Cermenler, 246, 450.
Cevad Paşa, 185.
Cevdet, muallim, 187.
Cevrî usta mektebi, 188.
Cevzî, Ebu'l-Farac Abdurrahman, $129n_9$.
Ceyhan, 61, 62,
Ceyhan nehri, bk. Payramos nehri, 30, 31, 66, 372.
Ch'ang, 244.
Chaput, 384.
Chardin, Teilharde de, 466, 467, 468, 471.
Chavannes, $243n_2$.
Ch'iang-ch, 247.
Chicago, 56, 57.
Chieh-Kuei-chi, 247.
Cbilde, G., 15.
Ch'i-Pi boyu, 122.
Cblamys, 421.
Chou sülâlesi, 243.
Cihanâbâd, 327.
Cihanbeyli, 398.
Cihanşah, $164n_8$.
Cihanşah Hatun, Süleyman Şah kızı, 144.
Cimri vak'ası, 288.
Cirlektepe, 207.
Cizye, 440.
Clark, bilgin, 389, 390.
Clayton, bilgin, 392, 393.
Commodus, 78.

Con, siyasî ittihad, 120.
Constantin, 416.
Constantinople, 178.
Conze, A., 238n$_{14}$.
Corcyra, şehir sikkeleri, 127.
Creel, H, G., 243.
Cukî, Kasım, 278n$_{1}$.
Curcular mahallesi, 165.
Curdy, Mac, 389.
Curia, oymak, 110, 113, 119.
al-Cuvaynî, al-Şeyh Abd Allah, 276.
Cylinders, Seal 212.

Ç

Çağatay devleti, 256, 259.
Çağatay edebiyatı, 257.
Çağatay, Neş'et, 94, 242, 260, 261, 426.
Çambel, Halet, 30, 38, 190, 225, 227, 228.
Çambel, Hasan Cemil, 364.
Çankırı, 439.
Çarşanba, semt, 409.
Çartolos, nahiye, 133.
Çasar, 394.
Çelebi, Evliya, 254, 313, 315.
Çelebî, Kâtip, 313, 314, 427n$_{4}$.
Çelebi, Mehmed, 133, 135, 137.
Çelebi, Yıldırım Bayezid'in oğlu, 300.
Çelebi, Zaîm Mehmed, Silistre mukataâtı nazırı, 442n$_{5}$.
Çemişkezek, 253, 254.
Çerkeş, 197, 200.
Çeştepe, 198, 382.
Çığ, Muazzez, 53, 54, 57.
Çıldır (Kars'ta), 197, 200.
Çıldır gölü, 197.
Çin ve Çinliler, 95, 108, 211n$_{1}$, 116, 120n$_{2}$, 124, 153, 243, 248, 251, 285, 450n.
Çirmen sancağı, 435.
Çoruh-Kelkit vadisi, 208.
Çorum, 5, 194.
Çubuk suyu, 381.
Çukurcami, 148.
Çukurova, 31, 362, 374.
Çürüksu, 455.

D

Daemonlar, 217.
al-Dakkak, Ebu Ali al-Hasan b. Muhammed, 266, 267, 279n$_{2}$.
Dalasini, Anna, 410.
Dalmaçya, 313, 317.
al-Damagoni, Abu abd Allah, 272n$_{3}$.
Danaoi kavmi, 380.
Danuna ve Danunalar, 377, 380.
Danun devleti, 378.
Danuna kıralları, 379.
Dara Şikuh, 273n$_{3}$.
Darende, 218.
al-Dârî, Tamim. 263n$_{2}$.
Darius III., 59, 60, 62, 63, 66.
Darius ordugâhı, 64.
Darphâne, 172n$_{20}$.
Darüşşifa, 177.
Darvaza-i Kalabad, 279.
Davud, kapı kethüdası, 316.
Davud-ı Kayser, 297.
Decugis, Henri, 465.
De Groot, 246n$_{13}$.
Dekkenli mel'unlar, bk. Maratalar, 326.
De la Kociére, 15.
Deliçay, 61, 62, 63, 64, 65.
Delphoi, 50, 51, 52.
Demirci, höyük, 198.
Demircioğlu, Halil, Prof., 59, 398.
Demirtaş, Faruk, 259.
Demirtepe, 385.
Derebeylik, 354.
Dereli, Hamit, Prof., 6.
Der Osten, H. H. Von, 193n$_{1}$.
Dersaâdet, 460, 461.
Dersaadet bankası, 358.
Derviş Paşa, 456, 460.
Devrekânî, 197, 200, 208.
Devlethan köyü, 152.
Devlet-i aliyye, 322, 330, 342, 348, 350, 351, 358, 361, 362, 362n$_{1}$.
Devletşah, Erzen ve Bitlis emiri, 128.
Devletşah, Moğol beylerinden, 161n$_{6}$.
Devletşah, Tezkiretü'l-Şuara müellifi, 266n$_{4}$, 276n$_{3}$.

Dırtad, Ermeni mimarı, 91.
Didiği Sultan, 149, 154.
Didiği Sultan menakıbı, 154.
Didiği Sultan tekkesi, 148.
Didyma, 238, 240.
Dikmen, 382, 383, 384.
al-Dinavarî, Abu Bakr, 270.
al-Dinavarî, Mimşad, 279n_2.
al-Dinavarî, Muhammed, 279n_2.
Diodor, eski çağ müellifi, 60, 63.
Diokaisareia, şehir adı, 235.
Dionysus, şarab tanrısı, 33, 74, 75.
Dipsizin, tabiî mağara adı, 197.
Divan-ı hümayun, 189, 346.
Diyarbakır, bk. Amid, 20, 129, 130, 131, 158, 159, 166, 170, 171, 197, 202, 206.
Diyoklesiyen, 407.
Diyoskoridos, 299, 301.
Doğu Anadolu bölgesi, 22, 201, 204, 208.
Doğu Karadeniz bölgesi, 201, 206.
Doğu kırallığı, 249.
Doğu Türkçesi, 10.
Doğu Yunan san'atı, 50.
Dolapkapı harimi arazisi, 148.
Dolmen, kaya anıtı, 21.
Dokuz ok, Türklerde kabile sembolü, 116.
Dokuz kabile, bk. Kiu Sing, 116.
Domuzburnu, tabiî mağara adı, 197.
Domuztepe, 31, 372, 373.
Donaldson, Dwight M., 262n_1.
Dor Nizamı, bk. Teseion, 400.
Dörtdoğan, 198.
Dörtyol, 61, 64, 65.
Draç iskelesi, memlehası, dalyanı, 436, 442.
al-Dualî, Abu Musa, 265n_4.
Duda, H. W., 314n_4,
Dukenna, Mariya, 409, 410, 413, 415.
Durand koleksiyonu, 402.
Durgud (Drugut), 154.
Durmuş, Şeyh, 150.
Dursun Bey, 434.
Duşan kanunu, 426n_1.
Du Velay, A., 359n_1.
Duyuran, Rüstem, 93, 406, 415.
Dülkadirliler, 157.
Dülkadiroğlu, 156.
Dülük, 198.
Dündartepe (Azadköprü'de), 197.
Dündartepe höyüğü, 202.
Dürrühand Hatun, Rüstem Bey'in kızı, 151, 152.
Düzme Mustafa hadisesi, 156.
Dyrrhachium şehri sikkeleri, 127.

E

Eberhard, W., 15, 143n_6, 247.
Ebu Bekir, Hacı Mes'ud oğlu, 146n_{24}.
Ebu Hanife, 103.
Ebu Hanife mezhebi, 102.
Ebu'l-Fida, 129n_{10}.
Ebu Nasr, 126.
Ebu Şamme, Kitabü'r-Ravzateyn sahibi, 129n_9.
Ebu Yusuf, 103.
Ebü'l-ulâ, 361n_4.
Eddington, Sir Arthur, Prof., 465, 473.
Edel, Heidelberg üniversitesi Privatdozentlerinden, 55.
Edirne, 301, 303, 304, 305, 311, 457, 459, 460, 462n_1.
Edhem, Üsküp kadısı, 437, 444.
Efes, 90.
Eflâk seferi, 156.
Eflâtun, 354.
Efrenk, 237.
Ege, 367.
Ege havzası, 380.
Ekber Şah, 340.
Eksen, (Kastamonu'da), 200.
Ekso narteksi, 411.
Elâm, 224.
Elâm vesikaları, 225.
Elazığ, 20, 197, 202, 208.
Elbasan, 134.
Elbistan, 5, 13, 27, 29, 30, 36, 213, 287.
Elbistan ovası, 29.

Elenistik çanak-çömleği, 191.
Elker, Salâhaddin, 182.
Ellen, 231.
Elma dağı, 190, 382.
Elubeyit, 202.
Elvend Mirza, Akkoyunlu, 131.
Emevîler, 262.
Emevî devleti, 262.
Emevî hanedanı, 262.
Emir Ertena oğlu Şeyh Hasan Bey türbesi. 166n$_{14}$.
Emir Şahab türbesi, 166n$_{14}$.
Enbâle, bk. Ambala, 327.
Enderun, 168, 445, 446.
Endülüs, 475.
Engelhard, Ed., 358n$_{1}$.
Enhar-ı hassa-i köper, çeltik mukataası, 438.
Enkurte, unvan, 42.
Enmerkar destanları, 56.
Ephesos, 48, 50.
Epidauros, 238, 239.
Epidauros başlığı, 240.
Episkopluk, 81, 82.
Epistyller, 89.
Erbaa, 197.
Erbil, 126, 212.
Erdel, 352.
Erdel kaleleri, 349.
Erdel memlehası, 436.
Erdoğdu Bey, Turgut oğlu, 152.
Erdoğmuş sokağı, (Kayseri'de yanıkoğlu mahallesinde), 160.
Ergani kanunnâmesi, 429n$_{11}$.
Ergazi köyü, 381, 385.
Ergiri, bk. Argirikasrı, Argyrokatsro, 133.
Ergotimos, ressam, 400, 402.
Ermenek, 155.
Ermeniler, 318.
Ermitaj, sikke kabinesi, 127.
Ertena oğulları, 162.
Ervanya, bk. Arnavutluk, 260.
Erzen, Afif, 59, 66, 128, 230.
Erzi, Adnan, 132, 426.
Erzincan, 162n$_{7}$, 208.
Erzurum, 169, 171, 173, 208, 242, 253, 455.
Esededdin isyanı, 288.
Eshab-ı kehf, 36.
Eski Anadolu, 381.
Eski Anadolu ve Ön-Asya, 5.
Eski Antalya, bk. Selimiye, Side, 32.
Eski Asur çağı, 225.
Eski Asur lehçesi, 371.
Eski Babil, 224.
Eski Babil çağı, 57, 220, 222, 223, 225.
Eski Babil üslûbu, 211, 213.
Eski Eti imparatorluğu, 26, 27.
Eski Hitit çağı, 368, 369, 370.
Eski Hitit devleti, 41.
Eski imparatorluk devri, 28.
Eski Moğol imparatorluğu, 256.
Eski Moğol nökerleri, 255.
Eski Ön-Asya kültürü, 194.
Eski Sümer şehir beylikleri, 221.
Eski Şark müzesi, 55n$_{5}$.
Eskişehir, 21, 193, 194n$_{1}$, 198, 206, 287, 382.
Eski Türkler, 109, 115, 116, 117 120, 123.
Eski Türk an'aneleri, 109, 117.
Eski Türk devletleri, 259.
Eski Türk göçebeleri, 250.
Eski Türk kavimleri, 118.
Eski Türk teşkilâtı, 124.
Eski Yunanistan, 194.
Eski Zağra, 456.
Eşkinciler, 136.
Etek suyu, bk. Atok suyu, 326, 329.
Etek kurganı, 331.
Eti ve Etiler, 11, 28, 190, 191, 194, 195, 213, 365, 366.
Eti beylikleri, 29.
Eti çanak-çömleği, 191.
Eti devleti, 26, 29.
Eti devri, 27, 28.
Eti hiyeroğlifi, 30.
Eti kabartmaları, 364.
Eti kültürü, 26, 27.

Eti ve Post-Eti çağı, 19.
Etimesut, 385, 387.
Eti sekenesi, 397.
Etiyokuşu, 195, 198, 381, 382, 385.
Etno-Kültürel birlikleri, 472.
Etrüsk, 194.
Eusebios, II. Konstantinos'un başvekili, 81.
Euridice, Erfeus'un karısı, 420n$_2$.
Eutichios, patrik, 90.
Eurystheus, 77.
Evdoksios, patrik, 87.
Evrenos oğulları, 132.
Evrenus Bey, 298.
Exekias, ressam, 400, 401, 403, 405, 407.
Eyüboğlu, Mualla, 225.
Ezdin, 438.
Ezgü, Fuad, 290, 354, 426.
Ezine pazarı karyesi mukataâtı, 43.

F

Fahreddin Ahmed, Hoca Şadgeldi'nin oğlu, 164n$_9$.
Fakih Hatun, 147n$_{27}$.
Fallmerayer, bilgin 13.
al-Fanarî, Mehmed b. Ali, 299.
al-Farisî, Abd al-Gafir, 268n$_1$, 269, 270.
al-Farisî, Selman, 282.
Farkad, 279n$_2$.
al-Farmadî, Abu Ali, 268, 269, 270, 276, 282.
Farnese koleksiyonu, 78.
Farnese repliği, 78.
Fatih Sultan, bk. Mehmed, 13, 138, 139.
Fatih devri, 302.
Fatih mangırı, 174.
Fatih uleması, 89.
Fatma Hatun, Erdoğan bey'in kızı, 144.
Fatma Hatun, Şeyh Hasan Bey oğlu Halil Bey'in kızı, 145.
Fazıl Ahmed Paşa, Köprülü-zâde, 350.
Fehr, Hans, 114n$_1$.
Feke, 373.
Fekete, 188.
Felemenk, 347, 349, 350, 352.
Fenike, 5, 48, 49, 377.
Fenike biyeroğlif dili, 375.
Fenike kitabeleri, 376.
Fenike metinleri, 375.
Fenike san'atı, 399.
Fenike yazısı, 30.
Ferhad, mukataa emiri, 437.
Feridun, İran padişahı, 338.
Fethiye, 407.
Feyzullah Efendi, Şeyhü'l-islâm, 348.
Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, 339, 340.
Fırat nehri, 29, 47, 129.
Fıratlı, Nezih, 26n$_2$, 31.
File, oymak ittihadı, 111, 113.
Filibe, 438.
Filistin, 383.
Filorina, 436, 441.
Finler ve Finlandiya, 258.
Firdevsî, İran şâiri, 266.
Firûzâbâdî, 265n$_3$.
Firûz Paşa, Hoca, Rumeli beylerbeği, 133, 134.
Floransa, 78.
Flügel, bilgin, 314n$_3$.
Fossati, İsviçre'li mimar, 183, 185, 187.
Fraktin, 217.
Fraktin abidesi, 28.
Franke, O., 243n$_3$.
Frankfort, 368.
Fransızlar ve Fransa, 12, 321, 357, 358, 360, 361, 461.
Fransız hükûmeti, 355.
Fraser, 326, 329.
Fratria, bk. Phratria, 110, 112.
Fratrya, 113, 119.
Frig çağı, 19, 31.
Frig iskâm, 22.
Friedrich, 220.
Frik antropolojisi, 193.
Frik yazıları, 227.
Frikya ve Frikler, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 225, 228.
Frikya çanak-çömleği, 191.

Frikya kültürü, 194.
Frikya medeniyeti, 191, 227.
Fucbieh-lo, 247.
Fu-yûeh, şebir, 249.

G

Gabain, A. Von., 129 n_2.
Gabriel, A., 225.
Galata, 358.
Galcai, eski Kalaç Türkleri, 326.
Galcai Afganları, 326.
Gal Geçtin, unvan, 44.
Ganimedes, 418, 419.
Garbî Anadolu. 391.
Garbî Tukyu, 111 n_1.
Garb dünyası, 475.
Garstang, J., 379.
Gavrem oğlu mahallesi, (Kayseri'de) 166n_4.
al-Gavsiya, 265 n_4.
Gâvur Kale, 381.
al-Gazalî al-Kabir, Abu Hamid, 268, 269n_4, 270.
Gazi, bölge, 385.
Gazi II., Şemseddin Salih b., 171.
Gaziantep, 252, 257, 258.
Gazi kızılbaşları, 326.
Gazne ve Gazneliler, bk. Gaznin, 261, 264, 329.
Gaznin, bk. Gazne ve Gazneliler, 276n_3, 329.
Gece nöbetçileri, 136.
Geç-Roma devri, 374.
Gedagele köyü, 155.
Geers, Prof., 56.
Gegaj, A., 13, 135.
Gence Hanlığı, 254.
Gens ve Gens-Curia teşkilâtı, bk. Genos, Urug, Soy teşkilâtı, 109, 110, 112, 113, 115, 118, 123.
Genos-fatria teşkilâtı, 109, 115, 123.
Genos, Urug, Soy teşkilâtı, bk. Gens ve Gens-Curia teşkilâtı, 109, 110, 112, 113, 115, 123.
Gerede, 197, 200.
Gerder, 382, 383, 384.
Gerhard, bilgin, 402, 403.
Geriler, 106, 107.
Germiyan oğlu, 156.
Gevale kalesi, 157.
Gevher Nesibe künbedi, 166n_{14}.
Geyve, 200.
Gılgameş destanları, 56.
Gılgameşler, 213.
Gışku ideoğramı, 40.
Gışpa, Lu_2-i, Harrem dairesi memuru, 39.
Gıyasüddin Keyhusrev ibn-i Kılıç Arslan, 35.
al-Gilanî, Muhy al-Din Abd al-Kadir, 275, 281.
Gilat mezraası, 143.
Girid, 48.
Gleissberg, Prof., 104.
Glykon, Atina'lı, 78.
Godrington, 12.
Goetze, Prof., 42, 54.
Gordianus I., Roma imparatoru, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72.
Gordianus II., 67, 68, 71.
Gordianus III., 68, 69, 70, 71, 72.
Gordion, 194, 365.
Gordiyon düğümü, 59.
Gordlevski, bilgin, 13.
Göç yolu, 374.
Gökalp, Ziya, 124.
Gökbilgin, Tayyib, 132, 290, 433.
Göksun, 31, 373, 374.
Gökşen Kahya, Türkmen avcıları, 258.
Göktürk devleti, 248.
Göktürk yazıtları, 258.
Gölbaşı (Ankara'da), 198, 382, 383, 384.
Gölge-olay, 472.
Göl höyüğü, 200.
Gölköy, 202.
Gölpazarı, 202.
Gölpazarı ovası, 208.
Gönçer, Süleyman, 228.
Grandük Aleksi, Çar'ın küçük oğlu, 460, 461.

Granikos muharebesi, 65.
Gregory, William King, 15, 470.
Grekler, 51, 56, 57, 65, 73, 77, 78.
Grek san'atı, 51, 77, 416.
Grifon tasvirleri, 49.
Gri serami, 365.
Grothe, Hugo, 374.
Grousset, bilgin, 12.
al-Gucduvânî, Abd al-Hâlik, 273n3, 277n2, 278, 279, 282n1.
Gulam ve gulam sistemi, 138, 139, 260.
al-Gurgânî, Abu'l-Kasım Ali b. Abd Allah, 266, 268, 269, 270, 282.
Guri nehri, 322.
Gurkanlı hazinesi, 329.
Gurkanlı ordusu, 328.
Gurma mağaraları, 197.
Gurney, Oxford üniversitesi Shillito readeri, 55.
Güdül, 20, 197, 198, 382.
Güdük-minare, 166n14.
Gülbeden, Hümayun'un kızı, 10.
Gülek geçidi, 373.
Gülhane hattı, 355.
Güllücek köyü, 364, 366.
Gülşehri, 286, 289.
Gülzar, Bahaeddin Mes'ud'un adı, 159.
Günaltay, Şemseddin, Prof., 2, 14, 15, 29n1, 464, 475.
Güney Anadolu, 22, 68, 200, 201.
Güney-Doğu Anadolu, 22, 200, 202, 204, 208, 209.
Güney Arnavutluk, 134.
Güney Arnavutluk senyörleri, 134.
Güney Asya, 470.
Güney Avrupa, 389.
Güney Karadeniz bölgesi, 206.
Gümüşhacıköy, 197.
Güranî, Molla, 304, 305.
Gürcüler ve Gürcistan, 317, 318, 321, 322, 323, 324.
Gürcistan hadisesi, 321.
Gürcistan meselesi, 317.
Güterbock, H.G., 11, 23n1, 53, 54.

H

Hacı Bebekli stel'i, 219.
Hacı Bektaş, 149.
Hacıbeyler, 161n6.
Hacı Han-ı Horasanî, 330, 334, 335, 336, 337, 339.
Haçlı seferleri, 7, 475.
Haçlılar, 409.
Hafik gölü, 200.
Hakkârî, 198.
Haldun, Abdürrahman b., kitabü'l-iber sahibi, 128n7.
Halep beyliği, 47.
Halep Livası kanunnâmesi, 427 n3.
Halfet Gazi mezarlığı, 165n11.
Halil, mukataa emiri, 437.
Halil, Peltan'ın oğlu, 167.
Halil, Şeyhü'l-islâm, 461.
Halil Bey, Rüstem Bey oğlu Hasan Bey'in oğlu, 145, 152.
Halil Edhem, bilgin, 27n2, 130n11, 160, 162 n3, 163, 166, 174, 288.
Halim-i Dihlavî, Gulam, 267n1.
Halkabegûş türbesi, 146.
Halkokondylas, müverrih, 134, 137.
al-Halvanî, Şams al-a'imma Abd al-Aziz b. Ahmed, 278n4.
Hama, 128.
al-Hamadanî, Abu'l-Hasan, 272.
al-Hamadanî, Abu Yusuf, 269n4, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282.
Hamat beyliği, 47.
Hammer, tarihci, 131n17, 153, 156n45, 169, 178, 179, 297, 347.
Hamza Çavuş, 438.
Hamza Paşa, 132.
al-Hanafî, Abu Nasr Muhammed b. Abd al-Malik, 271.
Hanbelîler, 272.
Hanedan devleti, 139.
Hanefî uleması, 271.
Hanefîler, 277.
Hande Hatun, Rüstem Bey oğlu

Halil Bey'in kızı, 145.
Hânî, kaza, 129, 270n$_2$, 274n$_3$.
al-Hânî, Abd al-Mecid, 273n$_3$.
Hanigalbat, 53.
Hanwey, İngiliz müellifi, 178.
Hanyeri âbidesi, 28.
Harakan, Bistam köylerinden, 265n$_3$.
al-Harakanî, Abu'l-Hasan Ali b. Ahmed, 265, 270, 282.
Harîmî, Tahir, 295.
Harîrî-zâde, 265n$_4$, 273n$_3$.
Harizm, 278.
al-Harkuşî, Abd Allah b. Ali, 269.
Harp dârı, 354.
Harput, 171.
Harran ovası, bk. Urfa ovası, 203.
Harun, İtalya eyâletlerinden birinin valisi, 410.
Hârun Veli, seyyid, 154.
Has ikta'ı, 245, 246.
Hasan, ayak âmilî, 436.
Hasan Bey, Şeyh Rüstem Bey oğlu, 143, 145.
Hasan Bey-zâde, 156n$_{45}$.
Hasan Bey, Turgut oğlu, 147n$_{27}$, 156.
Hasankale, 391.
Hasbey Ağa mahallesi (Kayseri'de), 159.
Hasbey Dadı künbedi, 159.
Haspels, C.E., 229.
Hatay, 124, 415, 417.
Hatice Sultan, 182.
Hatt-ı Hümayun, 189.
Hattiler, 27.
Hattuşili I., 39.
Hatun köyü, 150.
Haydar, emir, 166n$_{14}$.
Haydarabad, 264n$_1$.
Haydelberg adamı, 469.
Haydos, 141.
Haymana, 21, 197.
Hayreddin, Abu Bekir b., Çatalca kadısı, 436.
Hayreddin, Böğürdelen kadısı, 441.
Hayreddin has mukataası, 438.
Hayreddin, Mevlânâ, 435.
Hayreddin, mimar, 312, 316.
al-Haysamî, Ahmed Şihab al-Din b. Hacar, 274n$_4$.
Havaric fırkası, 262n$_1$.
Havza, 197.
Hazine, bk. hazine-i evrak, 183.
Hazine-i evrak, bk. hazine, 183, 184, 185, 186.
Hazine-i evrak nezareti, 184.
Hazzannu, Hititlerde bir nevî belediye reisi, 42.
Haberdey, Rudolf, 235n$_1$.
Hefaistos tapınağı, 400.
Hekateion, 238.
Hellenler, kadîm Yunanlılar, 11.
Helen kültürü, 475.
Helen mimarlığı, 45.
Helenistik devir, 31, 32.
Helenistik ve Roma çağı, 19.
Hellman, bilgin, 470.
Hemedan, 162n$_7$, 265n$_3$, 273.
Heraklea sikkeleri, 400.
Herakles, 33, 76, 77, 78, 399, 400, 401, 402, 403, 405.
Herakles Farnez, 33, 77.
Herakles heykeli, 75.
Herakles-Nemea, 404.
Herakles sopası, 76.
Heraklius sülâlesi, 84.
Herat, 263, 267, 269n$_4$, 275.
Herkules, 65.
Hermes, 402, 403.
Hersek, 134, 313, 451.
Herzfeld, bilgin, 235, 236, 237.
Hesperidler, 77.
Heuzey, Leon, 401.
Heyd, bilgin, 13.
Hey'et medresesi, 35.
Hezar Dinarî, 129.
Hıristiyan senyörleri, 137.
Hıristiyan timar erleri, 137.
Hısn, 162n$_7$.
Hıtaylar, 248, 249.

Hıtay devleti, 247, 248, 249, 250.
Hızır, 277n_2.
Hızır Ağa, 436.
Hızır, Nusret, 475.
Hicaz, 149.
Hille, 162n_7.
Hilmi, Hoca-zâde, 273n_3, 275n_3.
Hindliler ve Hindistan, 56, 95, 96, 97, 106, 107, 257, 259, 280n_1, 326, 327, 328, 329, 330, 332, 339, 470.
Hindistan seferi, 325, 326, 327, 333, 335.
Hinz, W., 12.
Hirth, 108, 116n_1, 247n_{14}.
Hisar-erleri, 136.
Hisar okçuları, 136.
Hititler, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 216, 219, 370.
Hitit an'anesi, 218.
Hitit arazisi, 40.
Hitit beylikleri, 46.
Hitit devleti, 38, 40, 41, 44.
Hitit medeniyeti, 45.
Hitit grifonları, 49.
Hitit hiyeroglifi, 5.
Hitit hiyeroglif dili, 375, 377.
Hitit hiyeroglif metinleri, 375, 376.
Hitit iktisat sistemi, 40.
Hitit imparatorluğu, 375.
Hitit kanunları, 38, 40, 41.
Hitit kültürü, 370.
Hitit orduları, 40.
Hitit prenslikleri, 375.
Hitit san'atı, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51.
Hitit san'at unsuru, 52.
Hitit saray teşkilâtı, 41.
Hitit skülptürleri, 51.
Hitit sülâleleri, 378.
Hitit vazoları, 370.
Hive, 259.
Hive vedleti, 256.
Hogarth, D.G., 374.
Ho'elun, Cengiz'in anası, 154.
Homeros destanları, 401.
Hominideler familyası, 469.
Honat mahallesi (Kayseri'de), bk. Yanıkoğlu mahallesi, 160.
Hondi Hatun, 142, 145.
Horasan, 149, 154, 263, 267, 271, 276, 277, 329.
Horde, Türk ve Moğollarda bir teşkilât adı, 115, 121.
Hou Han-shu, 244.
Howard (Howarth 12, 13.
Ho-Yenler, 245.
Hordlicka, bilgin, 205, 209.
Hsiung-nular, 243, 246, 247, 249.
Hsiun-nu devleti, 245, 249.
Hsiyen-t'o boyu, 122.
Huart, Clément, bilgin, 15, 141n_2.
Hub Eslem, Yusuf Ağa kızı, 146.
Hucviri, 266n_2.
Hudyakov, 12.
al-Huldî, Ca'fer, 279n_2.
Hulefâ-i Râşidin, 263n_2.
Hulûsi Turgut, 142n_5.
Hun devleti, 116, 245.
Hunlar, 246.
Hun kabîlesi, 246.
Hund, Ma'sume, 164n_9.
Hurmankale, 36.
Hurşid Paşa, adliye nazırı, 461.
Hurri, 391.
Husrev, Molla, 304, 305.
Hümâyun şah, 10.
Hürler, Hitit halk sınıfı, 38, 39, 40, 44.
Hüsam-i Mostarî, derviş, 314.
Hüseyin Bey, Hamit oğlu, 156.
Hüseyin Bey, Pîr, Turgut oğlu Emir Şah Bey'in oğlu, 141, 146, 147, 148, 149, 152, 153, 154.
Hüseyin Gazi dağı, 382, 383, 384.
Hüseyin Paşa, amca-zâde, 347.
Hüseyin Paşa, Hersek Beyi, 316.
Hüseyin Hilmî Paşa, 185, 189.
Hüsameddin Hüseyin Efendi, 161n_6, 164n_9, 165, 288.
Hypatoslar, 86.

Ilıca köyü, 200, 382.
Ilgaz, 197.
Ilgın, bk. Ab-ı Germ, 145n_{20}, 148, 149, 157.
Iolaos, 403.
Irak ve Iraklılar, 271, 272, 274, 275, 276, 277.
Irak sûfileri, 280.
Isparta, 20, 21, 48.
Itrî, şâir, 445.

İ

İbbis kitabesi, 369.
İbn Abbas, 263n_2.
İbn Âbî, 274n_4, 279n_2.
İbn Hacar, 275n_1.
İbn Haldun, 128n_8.
İbn Hallikan, 264n_1, 265n_1, 271n_5, 273n_1, 274n_1, 275n_3, 276n_1.
İbn Havkal, 128n_8.
İbn Hazın, 262n_1.
İbn Taymiya, 262n_1.
İbn a'l-Cavzî, 263n_2, 279n_2.
İbn al-Naccar, 273n_3, 274n_4, 275n_8
İbn a'l-Sakka, 274n_4, 275n_1.
İbn-i Bîbî, 10.
İbn-i Meskeveyh, 11.
İbn-i Mühenna, 285.
İbnü'l-Esîr, 11, 128n_6, 129n_{10}, 158, 269n_2, 271n_1, 272n_4, 274n_4.
İbrahim, Kasım Han'ın kardeşi, 130.
İbrahim, Sultan, Karaman oğlu Mehmed'in oğlu, 141.
İbrahim, Tevaşî, 168.
İbrahim Ağa, Kul kethüdası, 384.
İbrahim Bey-kulu, 136.
İbrahim Bey, Karaman oğullarından, 141, 156.
İbrahim Çavuş, Dergah-ı âli çavuşlarından, 440.
İbrahim Efendi, ruznâmeci, 315.
İbrahim Paşa, damad, 174, 175, 177, 180, 447.
İbrahim Paşa, yeniçeri ağası, 348.
İbrahim Fazıl Bey, Prof., 340.
İcadi köyü, 61.
İcadiye, 64.
İç Anadolu, 23, 200, 391.
İç Anadolu kültürü, 391.
İç oğlanlar, 137, 259.
İçel, 157.
İğdemir, Uluğ, 8.
İğnatiyef, 461.
İkinci konsil, 86.
İkta' usulü, 242, 243.
İl, 122, 124.
İlgazi, Kutbûddin, Mardin hükümdarı, 128.
İlhan, İlhanlı hükümdarı, 287.
İlhan değirmeni, 152.
İlhan köyü, 198, 382.
İlhanlılar, 161, 285, 287.
İlhanlı meskûkâtı, 162n_7.
İlhanlı orduları, 161.
İlhanlı saltanatı, 162, 260.
İliada, 401.
İllirya, 127.
İlyas köyü, 150.
İl-yazıcıları, 135.
İmam al-Haramayn, 264n_1, 269n_2, 271, 272.
İmam-ı Âzam, 271.
İmanıkulu âbidesi, 28.
İmrehor, 382, 383.
İnal, Mahmud Kemal, 452.
İnalcık, Halil, 132, 260.
İnal-oğulları, 158n_1.
İnan, Abdülkadir, 14, 124, 250, 251, 258, 259, 260.
İnan, Âfet, 15, 18, 23n_2, 381.
İnan, Jâle, 32, 72, 230, 398.
İnan, Mustafa, 8.
İngilizler ve İngiltere, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 357, 358, 359, 360, 361, 379, 460, 461, 467.
İnönü, Cumhur Başkanı, 2, 234.
İnönü, yer ismi, 21.
İnönü mağaraları, 382.

İnsuyu, 152.
İran ve İranlılar, 95, 253, 259, 272, 286, 326, 329, 330, 331, 332, 333, 336, 361.
İran an'aneleri, 263.
İran edebiyatı, 301.
İran ırkı, 262.
İran milliyetperverliği, 262.
İran savaşları, 180.
İran seferi, 168.
İrini kilisesi, bk. Büyük Sophia kilisesi, 83.
İsa, Peygamber, 80, 306, 413, 414, 415, 416, 417.
İsa Halife, 438.
İsauria, 91.
İsfahan, 274.
al-İsfahanî, Abu Nu'aym, 263n$_2$.
İshak Paşa, 132.
İsin hanedanı, 222.
İsinda, 194.
İsin-Larsa, 220.
İskandinav ve İskandinavyalılar, 246, 258.
İskarapar, nahiye, 133.
İskender Bey, Kastriotalardan, 137.
İskender Bey, Münşi-i Türkmen, 11.
İskenderiye, 416.
İskenderiye iskelesi, memlehası, dalyanı, bk. İşkodra iskelesi, memlehası, dalyanı, 442.
İskender-i Zülkarneyn, 337.
İskenderiye mektebi, 475.
İskenderun, 59, 61.
İskenderun körfezi, 59, 60, 63, 64, 66.
İskilip, 284.
İslâm, 95.
İslâm dârı, 354.
İslâm dünyası, 297.
İslâm-Türk feodalizmi, 242.
İslâm-Türk sikkeleri, 158.
İsmail, emir Seraceddin, 288.
İsmail Ağa, Moğol beylerinden, 161n$_6$.
İsmail Galip Bey, 126n$_1$, 172.
İsmail, Hacı Üveys bin, 142.
İsmail Sefa, 453.
İsmet Efendi, 175, 176.
İspenç resmi, 427n$_5$.
İspençe, 440.
İspirzâde, Ayasofya vaizi, 181, 182.
İssos körfezi, 63.
İssos mevkii, 60, 61, 62, 63, 64.
İssos muharebesi, 59, 62, 64, 65.
İstanbul, 12, 17, 34, 53, 55, 56, 57, 74, 76, 79, 84, 88, 92, 93, 124, 125, 129, 132, 138, 172, 174, 179, 180, 181, 183, 185, 186, 188, 189, 215, 225, 228, 229, 241, 251, 252, 253, 261, 262, 263n$_2$, 265n$_2$, 270n$_3$, 281n$_1$, 283, 286, 288, 289, 290, 292, 294, 296, 297n$_1$, 299, 304, 305, 307, 308, 311, 312, 313n$_1$, 314, 315n$_5$, 316n$_6$, 320, 321, 323, 340, 341, 346, 348, 354, 359, 371, 375, 379, 398, 406, 407, 408, 409, 410, 415, 416, 427n$_2$, 432n$_{20}$, 433, 436, 441, 442, 445, 446, 447, 448, 451, 455, 457, 460.
İstanbul arşivleri, 427.
İstanbul müzesi, 162n$_7$.
İstanbul sikke kabinesi, 127.
İstiklâl savaşı, 1, 7.
İsveç ve İsveçliler, 182.
al-İşkî, Abu Yazid, 265n$_4$.
İşkodra, 443.
İskodra iskelesi, memlehası, dalyanı, bk. İskenderiye iskelesi, memlehası, dalyanı, 442.
İtalya ve İtalyanlar, (İtalien), 67, 70, 313, 317, 341, 410.
İtalyan devletleri, 135.
İyonya, 46, 475.
İzlâdide, 459.
İzmir, 359.
İzmir agorası, 34.
İzmir arkeoloji müzesi, 239n$_{20}$.
İzmirli, İsmail Hakkı, 271n$_2$.
İzmit, 198, 415, 453.
İznik gölü, 200, 202, 208.
İznik medeniyeti, 297.

İzvornik livası mevkufatı, 441.
İzzet Ali Paşa, 445.
İzzüddin, Atabek, 128.

J

Jacobinler, 178.
Japonlar ve Japonya, 450n.
Jenny, bilgin 391.
Jermenler, 56.
Jirecek, Konstantin, 116n_7.
Jireçek, 13.
Jorga, N., 134, 178.
Juan-Juan devleti, bk. Avar devleti, 247.
Jukowsky, bilgin, 266n_2.
Julianus Apostata, 83.
Juppiter Dolichenus, 65, 219.
Justinianus, 82, 83, 84, 89, 90, 91, 93.
Justinianos Ayasofyası, 85.
Justinyen, 408.

K

Kaariye camii, 414.
Ka'b, Ubayd b., 263n_2.
Kabakyazıcı, 125.
Kâbe-i Horasan, 276n_3.
Kâbil, 326, 329.
Kâbil deresi, 331.
Kabile tımarları, 249.
Kadınhan, 149, 150, 157.
Kadîm Avrupa milletleri, 111.
Kadîm Bulgarlar, 116, 122.
Kadîm Cermenler(Jermenler), 109, 114, 121.
Kadîm Hunlar, 122.
Kadîm Karluklar, 122.
Kadîm Mopsuhestia, 378.
Kadîm Romalılar, 109, 123.
Kadîm Uygurlar, 122.
Kadîm Yunanlılar, 109, 123.
Kadirli, 5, 29, 30.
Kadiriya tarikatı, 281.
Kafkasya, 383.
Kafkasya kültürü, 391.
Kaiserler, 86.
al-Kalabadî, al-Şeyh Abu Bakr b. Abu İshak, 278, 279.
Kal'a dizdarı, 294.
Kalaç, Mustafa, 372.
Kaldealılar, 415.
Kalecik, 393.
Kalenderiye zaviyesi, 146.
Kalenderhane, 165.
Kaletepe, 22.
Kaliforniya, 356.
Kalkulitik çağı, 19, 22, 190, 191, 192.
Kalkolitik kültür, 23.
Kemal al-Din, Harirî-zâde, 279n_2, 281n_1.
Kandahar, 326.
Kandiye kalesi, 350.
Kaneş, Kültepe'nin eski adı, 209.
Kangal, 195.
Kangar, asil kabile grupları, 249.
Kanina, 133, 135, 136.
Kaniş, 211, 368.
Kaniş sitesi, 24.
Kaniş-Karum, bk. Kültepe ve höyüğü, 368, 370, 371.
Kansu, Şevket Aziz, Ord. Prof., 15, 18, 20, 38, 53, 190, 194n_1, 209, 381, 385, 391, 392n_1, 464.
Kantaşı, 145n_{19}.
Kanunî, bk. Süleyman, 168n_{18}.
Kanunî devri, 439n_3, 441n_2, 443n_3.
Kao-ch'ê kabileleri, 247.
Kao-chêler, 247.
Kapadokya, 25, 60, 213, 223, 374.
Kapadokya mühürleri, 210.
Kapadokya tabletleri, 24, 209, 210.
Kapadokya vesikaları, 225.
Kapalı-in, 20.
Kapudan Paşa, 334.
Karaahmed, yer adı, 174.
Karacaahmed, 176.
Karadağlılar, 456.
Karadağ hareketi, 456.
Karadeniz bölgesi, 20, 22, 202.
Karadeniz Ereğlisi, 439.

Karadeniz kıyıları, 21.
Karahanlılar, 276, 277.
Karahıtaylar, 277.
Karahöyük, 5, 13, 27, 29, 66, 213.
Karaim, 257.
Kara-in mağarası, 20, 21, 197, 199, 201.
Karakaş, Mehmed, sipahiyandan, 441.
Karaköse, 20, 197.
Karaköy, 382.
Karal, Enver Ziya, Prof., 14, 15.
Karaoğlan, 192, 194, 195.
Karaoğlan Firik çağı, 193.
Karaoğlan höyüğü, 190.
Karaman aşireti, 153n_{32}.
Karaman Bey, 153n_{32}.
Karamanî Bey, Kerimuddin, 155.
Karaman beyliği, 168.
Karaman ve Karamanlılar, 140, 153, 155, 156, 161, 173.
Karaman devleti, 140, 153, 155, 156.
Karaman illeri, 157.
Karaman oğlu, 156.
Karaman oğulları, 140, 148, 154, 157, 162.
Karaman sahrası, 259.
Karasevinç köyü, 149.
Kara-Su iskelesi, 439.
Karataş, 66.
Karatepe ve kazıları, 5, 9, 18, 29, 30, 31, 38, 215, 217, 219, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380.
Karatepe kalesi, 377.
Karatepe kitabeleri, 375.
Karatepe metinleri, 375, 378.
Karatova, 441.
Karatova darphanesi, 444.
Kargamış, 46, 198, 218, 378.
Kargamış beyliği, 47.
al-Karkî, Ma'ruf, 279n_2, 282.
Karli, 137.
Karli oğulları, 137.
Karlofça, 347, 351.
Karlofça muahedesi, 353.
Karloviçe, 351.
Karluk, 116.
Karnal kalesi, bk. Kernal kalesi, 327.
Karnal vuruşması, 328.
Kars, 195, 197, 200, 202, 208, 252, 257, 455.
Karum, (Kültepe'de bir mahalle) 24, 25.
Karum-Kaniş, bk. Kültepe ve höyüğü, 367.
Karye-i Kınış, 24.
Kasaba köyü (Kastamonu'da), 17.
Kasım, Akkoyunlu, 129.
Kasım, erbab-ı timar, 443.
Karım, Hattat Süleyman'ın oğlu, 152.
Kasım Bey, Karaman oğullarından, 172.
Kasım Bey, Mahmud Bey oğlu, 142.
Kasım b. Cihangîr b. Ali b. Kutluğ b. Tur Ali, bk. Kasım Han, 130.
Kasım Han, bk. Kasım b. Cihangîr b. Ali b. Kutluğ b. Tur Ali, 130, 131.
Kasım Paşa, 132.
al-Kassab, Ebû'l-Abbas, 265n_4, 266n_3.
Kassetler, 89.
Kastamonu, 17, 166n_{14}, 197, 200, 202, 206, 439.
Kastamonu mukataâtı, 440, 443.
Kastamonu sancağı, 439.
Kaşgârî, Mahmud, 120n_2, 124.
Kâşifî, 11.
Kavala, 448.
al-Kavsarî, Muhammed Zahid, 264n_1.
Kayseri, 5, 24, 28, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 172, 206, 287, 370, 373.
Kayseri kitabesi, 159.
Kazak, 257.
Kazabâd hasları, 443.
Kazvînî, Muhammed b. Abd al-Vâhhab, 277n_1.
Kebeci, Kâmil, 435n_1.
Keçiören, 382, 383, 384.
Kefe, 440.
Kefe çuka tamgası, 440.

Kefe ihtisap ve zeametleri, 440.
Keğen, 249.
Keil, Jozef, 235, 236, 239.
Kelenderis, 200.
Kelkit vadisi, 197.
Kenet, 66.
Kentaur, 194.
Kemal, Edremit kadısı, 442.
Kemal Bey, İbnü'l-Emin, 186, 189.
Kergen, baba riyasetine müstenid aile, 118.
Karim Koçu arazisi, 148.
Kerkük, 24.
Kernal kalesi, bk. Karnal kalesi, 327.
Kesriye, 436.
Kesterîye mukataâtı, 441.
Keşmir, 329.
Keşürlü köyü, 148.
Keyhusrev, II. Gıyaseddin, 172, 286, 287.
Keyhusrev, III. Gıyaseddin, 287, 288.
Keykâvus II., İzzeddin, 172, 173, 287.
Keykubat I., II. Alâeddin, 155, 171, 172, 173, 287.
Keysun, (Malatya'da), 198.
Kharitaios, ressam, 400.
Kıbrıs, 48.
Kıbrıs grifonları, 49.
Kıbrıs san'atı, 399.
Kılıç Arslan, IV. Rükneddin, 172, 173, 287.
Kınal, Füruzan, 16, 364.
Kınay, Cahid, 393.
Kınık mezarı, 229.
Kırgızlar, 284.
Kırım, 383.
Kırkışla, 398.
Kırşehir, 35, 172, 283, 286, 288, 289.
Kırşehir türkmenleri, 288.
Kızanlık, 456.
Kızılcahamam, 198, 382.
Kızılırmak, 24.
Kızılırmak bölgesi, 197.
Kızılvank, 391.
Kızlarağası hamamı, 316.
Kiçi Hatun, 164, 166.
Kiepert, 63, 374.
Kiği camii, 167n_{15}.
Kikuli, 54.
Kiklopik duvarları, 372.
Kilikya, 61, 62, 220, 374, 378.
Kilikya geçitleri, 63.
Kilikya kapısı, 377.
Kirakos, tarihçi, 285.
Kirazlımescid sokağı (Süleymaniye'de) 177.
Kirpas bâdıbanı, 437.
Kirmir çayı, 198.
Kisralar, 331.
Kitan kabilesi, 249.
Kitanlar, 249.
Kiu Sing, bk. Dokuz kabile, 116.
Klâsik devir, 73, 190, 191.
Kleinasien, bk. Küçük Asya, 69.
Klientler, 113.
Klisura, 133.
Koca Sinan, 92.
Kochleas, 85.
Koçnef, D., 117n_2.
Kololu, Karlukların çince deyimi, 116.
Koloni devri, 368, 369, 370.
Komminos, Aleksiyus I., 410.
Komninos, Demestikos İyovanis, 410.
Konstantin prophyrogennetos, Şarkî Roma imparatoru, 116.
Konstantinos II., imparator, 81, 82, 87.
Konstantinos, general, 90.
Konstantinos, kaiser, 86.
Konya, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 148n_{28}, 152, 153, 154, 155n_{42}, 157, 161n_6, 167, 168, 171, 172, 173, 206, 287, 289, 398, 401, 402, 403, 404, 405.
Konya Ereğlisi, 168.
Konya harbi, 156.
Konyur, Basri, 130n_{13}.
Koschaker, 220, 222, 223.
Kosova savaşı, 134.
Kostantin, 156.

Kostantaniye, 436.
Korinth, 46, 236, 238.
Korinth başlıkları, 240.
Korinth düzeni, 234.
Korinth nizamı, 82.
Kosova harbi, 156.
Kostroff, N.A.A., 117n$_2$.
Koşay, Hamit Zübeyr, 194, 214, 283, 364, 366, 381.
Ko-tu-holar, 244.
Ko-t'u-yü, 249.
Kozan, 373.
Kökten, Kılıç, 20, 22, 195, 382, 390.
Köleler, Hitit halk sınıfı, 38.
Köle sistemi, 137.
Köprülü, Mehmed Fuad, Ord. Prof., 242, 266n$_4$, 271n$_3$, 273n$_3$, 274n$_1$, 276n$_3$, 277n$_1$, 278n$_1$, 450.
Kösedağ savaşı, 286, 287.
Krafft, Abert, 127.
Kramer, Samuel Noah, 55, 56.
Kraus, F.R., 53.
Krause, 243n$_3$.
Kretschmer, 402.
Kreutel, R.F., 314n$_4$.
Krntrys (Krn-trys), unvan, 380.
Krntryş, 219, 220.
Krogman, 192, 193.
Kromeyer, Judeich b., 64.
Kruya, bk. Akçahisar, 135.
Ktitor, 410.
Kubalı, Hüseyin Nâil, 6.
Kudret kemeri, 314.
Kue memleketi, 378.
Kufralı, Kasım, 261.
Kuh-i zer, 277.
Kum, Naci, 160n$_5$, 163, 166, 339, 362.
Kumanlar, 259.
Kumayl b. Ziyad, 279n$_2$.
Kunze, 45.
Kur'an-ı Kerim, 125, 142, 147, 148, 163, 164, 167, 263n$_2$.
al-Kuraşî, 264n$_1$.
Kurat, Akdes Nimet, Prof., 15, 249n$_{23}$.
Kurtius, İskender tarihçisi, 60, 63, 65.
Kuruöz, 200.
Kuşara, 28.
al-Kuşayrî, Abd al-Karim b. Al-Havazin, 267, 272.
al-Kuşayrî, Abu'l-Kasım, 268, 269.
Kuşçu, Ekrem, 30, 373.
Kutbuddin, Mardin Artuklarından, 128.
Kutluğ Hatun, 166n$_{14}$.
Kutur-ugur, 116.
Kuzey Anadolu, 23, 27.
Kuzey Avrupa, 389, 390.
Kuzey-batı Anadolu, 20, 201, 208.
Kuzey-doğu Karadeniz bölgesi, 206.
Kuzey Hindistan, 328.
Kuzey Mezopotamya, 130.
Kuzey Suriye, 375, 376.
Küçük Asya, bk. Kleinasien, 59, 60, 66.
Küçükçekmece, 18, 34.
Küçük Kaynarca muahedesi, 322.
Küçük Kyros, 60, 61, 62, 63.
Küçük Pergit köyü, 200.
Küçük Yunan mitologyası, 425.
Kültepe ve höyüğü, bk. Karnın-Kaniş (Kaniş-Karnın), 5, 9, 24, 198, 207, 209, 210, 211, 212, 367, 368, 371, 379, 397.
Kütahya, 35, 206, 382.

L

Lâdik, 197.
Lagina, 238.
La Haye, 180.
Lâhurî, Gulâm Sarvar, 265n$_4$, 273n$_3$.
Lake, Mr. Mrs. K., 391, 393.
Lala Mustafa camii, 169.
Lâmî, 270n$_3$, 274n$_3$.
Lamptrae, 401.
Landsberger, Prof., 14, 203, 210, 212, 220, 222, 367, 368.
Lanekoronski hey'eti, 34.
Laodike yapısı, 240.
Larende, 157.
Laroche, hititolog, 55.
Larsa, 223.

Larsa hanedanı, 222.
Lassus, J., 218.
Lâtinler, 410.
Lâtin istilâsı, 409.
Lanfer, Berthold, 288.
Laqipum arşivi, 369.
Laqipum katı, 371.
Laqipum seviyeleri, 370.
Lavoix, M. Henri, 126n_2.
Layoş, Ligeti, bilgin, 13, 188.
Lazkiye, 442.
Lehler ve Lehistan, 258, 347, 348, 349.
Leiden, 265n_1, 270n_3, 313n_2.
Lekythos, 404, 407.
Leningrad, 254, 266n_2, 289.
Leş iskelesi, memlehası, dalyanı, bk. Alessio iskelesi, memlehası, dalyanı, 442.
Levaloi-Musteriyen istasyonu, 381.
Levaloizo-Musteriyen aletleri, 20.
Licinius, Büyük Konstantinos'un eniştesi, 86.
Lid, 380.
Likya, 399, 405.
Livadya çeltük hasları, 438.
Londra (London), 18, 49, 262n_1, 263n_1, 266n_2, 359.
Louis XV., 12.
Louis, H., Prof., 20.
Louvre, 79.
Löks, Prof., 382.
Löytved, J.H., 141n_2, 143, 145n_{21}, 146.
Luan-tê, 245.
Ludumlu köyü, 382, 383, 384.
Lugalbanda destanları, 56.
Lukania sikkeleri, 400.
Luknavî, 278n_4.
Luknov, 262n_1, 265n_4.
Luluva, şehir, 173.
Lurî, Baba Tahir, 267.
Luzzi, 44.
Lütfî, Tokat'lı Molla, 305, 306.
Lykia, 194.
Lysikrates anıtı, 238.
Lysippos, heykeltraş, 33, 77, 78, 79.

M

M. Antonius Sempronius Gordianus Africanus, Gordianus I.'in diğer adı, 67, 68, 70, 71.
Macarlar ve Macaristan, 156, 188, 259, 260, 347, 360.
Macar ilim akademisi, 260.
Mac Curdy, Prof., 205.
Macdonald, D. B., 262n_1, 270n_3.
Macun çayı, 382, 387, 388, 389, 390.
Macun çayı mıntakası, 386.
Macun çayı vadisi, 383.
Macun mikrolitleri, 390.
Magarşka iskelesi, bk. Makarska iskelesi, 316.
Magdaleniyen endüstri, 199.
Magdaleniyen kültürleri, 209.
Maglemoz kültürü, 389.
al-Magribî, Muhammed, 279n_2, 365n_4.
Mahalle-i Hoş (Semerkant'ta), 277n_2.
Mahdî, 279n_2.
Mahhöyük, 207.
Mahmud, Aksaraylı Ahmed b. Hacı, 301, 302n_1.
Mahmud, Bosnalı, Enderun mensublarından, 168.
Mehmud, emir, 164, 166.
Mahmud, erbab-ı tımardan, 443.
Mahmud, Gazneli, 262, 263n_1, 265.
Mahmud, Hondi Hatun'un kocası, 142n_4.
Mahmud, Mehmed b., kefe mirlivası, 440.
Mahmud, Sultan, 447.
Mahmud I., Sultan, 179, 307, 309, 325, 326, 329, 331, 332, 333, 335, 339.
Mahmud II., 317.
Mahmud Bey, Karaman oğlu, 154.
Mahmud Han, gazi, 337.
Mahmud-i Adlî, Sultan, 340.
Mahmudhisar köyü, 148, 149.
Mahmudhisar tekkesi, 154.
Mahmud Paşa, Sadr-ı âzam, 157.
Mahmud Paşa, Zal, 168n_{18}.

Mahmudpaşa medresesi, 440.
Mahrutî Selçuk Türbesi, 159.
Mahtûmî, Vahid, şâir, 445, 446, 449, 450.
Mahzen-i Atik (bina), 183.
Maine, Summer H., 110n$_1$.
Makarska iskelesi, bk. Magarşka iskelesi, 316.
Makdisî, Şehabeddin, 11.
Makedonios, patrik, 80, 82, 83.
Makedonya, 62, 134.
Makedonya asılzadeleri, 64, 65.
al-Makkî, Abd Allah b. Osman, 279n$_2$.
Makrizî, 11.
Maktul Mustafa Paşa evkafı, 316.
Malatya, 20, 197, 198, 199, 200, 202, 208.
Malatya devleti, bk. Milid devleti, 29.
Malazgird, 129.
Malik, Anas b. 279n$_2$.
Malos, 61, 62.
Maltepe, 385.
Maltepe höyüğü, 23.
Ma'mun, Abbasi halifesi, 262.
al-Ma'mun, Abu'l-Ganâim Abd al-Samed b. Ali b., 274.
Manavgat, 32.
Manisa, 305.
Manouvier formülü, 396.
Mansel, Arif Müfid, Prof., 15, 16, 18, 32, 34, 72, 92, 230, 379.
Mara, 235.
Maraş, 5, 46, 288.
Maratalar, bk. Dekkenli mel'unlar, 326.
Mardin, 128, 129, 130, 198, 212, 361n$_4$.
Mardin kapısı, 158.
Markia, Romalı asîl kadın, 90.
Markof, 128.
Marmara, 21.
Marmara köşkü, 385.
Marmara mıntakası, 202.
Marquart, bilgin, 108.
Maslama, Abu Cafer Muhammed b. Ahmed b., 274.
Massignon, bilgin, 263n$_1$, 279n$_2$.
Maşat höyüğü, 22, 23.
Maşat ovası, 22.
Maşkın, Hititlerden validen sonraki memur, 43.
Mateos, Urfa'lı, 11.
Mâveraunnehr, 276, 475.
Mao-tun devleti, 245, 246.
Mao-tun kabilesi, 245.
Mavla-Mavlana, lakap, 280n$_1$.
Maximinus, Trakya'lı, 67, 68, 69, 70, 71, 72.
Maydos, 141, 147.
Mâza, Burhan al-Din Abd al-Aziz b. Omar b., 277.
Mazgaç, 374.
Meclis-i Muvakkat, 183.
Meclis-i Vâlâ, 184.
Medinetü's-selâm, 126.
Megale Eklesia, I. Ayosofya ve İrini kiliselerine verilen ad, 82, 83, 86.
Magale Eklesia I., 86.
Megale Eklesia II., 87.
Mehmed, Amasya kadısı, 439.
Mehmed, âşık, 314.
Mehmed, Bekçioğlu, 165.
Mehmed Ali Paşa, Kavala'lı, 231.
Mehmed Çavuş, Pîr, 437, 438.
Mehmed, Çelebi Sultan, 166n$_{14}$, 299, 300.
Mehmed, Edirne'li, 131n$_{16}$.
Mehmed, bk. Fatih Sultan, 157, 173, 174, 189, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 411.
Mehmed, Kaptan, 438.
Mehmed, Karamanoğlu Alâeddin'in oğlu, 152.
Mehmed, Kethüde, 177.
Mehmed, Nasrullah b., 439.
Mehmed, Rumeli vilâyetinde tımar sahibi, 444.
Mehmed IV., Sultan, 17, 178, 454.
Mehmed Ağa, Silâhdar, 175.
Mehmed Ali Paşa, Senice kumandanı, 455n$_1$, 456, 458.

Mehmed Efendi. Anadolu kadıaskeri, 348.
Mehmed Efendi, Ramî, 347.
Mehmed Efendi, Zülâlî, 181, 182.
Mehmed Han, Sultan Murad b., 303.
Mehmed Halife, Pîr, 438.
Mehmed Hulûsi Efendi, Şam hazinesi ruznâmecisi, 179.
Mehmed Kânî, mâliye nazırı, 461.
Mehmed Namık, Tophane müşiri, 461.
Mehmed Paşa, kâhya, 180.
Mehmed Paşa, bk. Sokullu, 313.
Mehmed Paşa, Rami, 346, 348, 349, 350, 351, 352, 353.
Mehmed Recai, 430n_{12}, 431n_{16}.
Mehmed Reşad. Sultan, 451, 452, 462, 463.
Mehmed Said, bahriye nazırı, 461.
Mehmed Şah, 144, 145n_{19}.
Mehmed Şirkûh, Nasırüddin, 128.
Mekânü'l-mubarek, 162.
Mekedonios, 83.
Melikşah, Selçuk Sultanı, 258, 272.
Melikü'l-Aziz, bk. Sultanü'l-Muazzam Salâhüddin, 129.
Memlük, 129.
Mengûhan, yüksek mimar, 414.
Menhir, kaya anıtı, 21.
Menkûb ve San-Göl hasları, 440.
Meraga, 299, 300.
Meragî, Abdülkadir, 303.
Meram devresi, 141.
Merey, Lemi, 29, 32.
Merginan, mevkiî, 97.
Merginan kurganı, 98.
Merhard, Gero, 12.
Merkez geçitleri, 61.
Merkezî Anadolu, 391.
Merkezî Avrupa, 389.
Mermerlik burnu, 32.
Merv, 263, 273, 275, 276, 277, 279.
Meryemçil belleri, 373, 374.
Merzifon, 197.
Meskukât-ı islâmiye takvimi, 173n_{31}.
Mes'ud, Melik, I. Kılıçarslan'ın oğlu, 160n_5.
Mes'udî, Müracü'z-zeheb sahibi, 11.
Meşedî, unvan, 54.
Metmenge, 198.
Mevlâna Celâleddin, bk. al-Rumî, 289.
Meyafarikin, 129.
Meyer, Eduard, 16.
Mezolitik çağı, 19.
Mezolitik eserler, 22.
Mezopotamya, 24, 56, 57, 59, 60, 209, 221, 367, 383.
Mısır ve Mısırlılar, 39, 45, 48, 49, 52, 57, 59, 60, 157, 262n_1, 263n_2, 264n_1, 265n_2, 267n_2, 270n_1, 274n_4, 275n_1, 278, 281n_1, 397.
Mısır grifonları, 49.
Mısır İlâhları, 380.
Mısır kraliçesi, 39.
Mısır san'atı, 52.
Mısır vergisi, 358.
Midas, 225, 227, 228.
Midas âbidesi, 194, 225, 226.
Midas mezarı, 225.
Midilli adası, 420n_2.
Mihail, Süryani patriği, 11.
Mihana, 268.
Mihene, 266n_3.
Miken ve Mikenliler, 49, 195.
Miken kültürü, 194.
Miken vazoları, 194.
Miko-Lövalluvasiyen tip, 387.
Milet, 238, 240.
Milid devleti, bk. Malatya devleti, 29.
Milono fermanı, 81.
Millet-i Osmaniye, 462.
Minerva, 65.
Minorsky, Prof., 130n_{12}, 267n_4.
Mionnet, bilgin, 68.
Mirî arazi, 426.
Mirza Mehdî, Afşar'ın münşii, 329, 330.
Mirza, Baykara, 256.
Mirza, Sultan Hüseyin, 256.
Misis, 378.
Mitrovitza iskelesi, 440
Mogan gölü, 382, 383, 384.

Moğollar ve Moğolistan, 115, 116, 153, 154, 244, 248, 253, 254, 255, 257, 261, 286, 287, 288, 289.
Moğol askeri, 161.
Moğol devleti ve teşkilâtı, 252, 253, 255, 256, 259.
Moğol dil ve yazısı, 283, 285.
Moğol hanları, 255.
Moğol imparatorluğu, 253, 254, 257.
Moğol nökerlik müessesi, 256.
Moğol Unagan Bogol, 247.
Moğol unsurları, 252.
Monunius şehir sikkeleri, 127.
Moortgat, 212, 368.
Mopsos, 378.
Mopsos'un evi, 377.
Mora, 436, 439.
Moskof ve Moskoflar, 153, 323, 324, 350, 457.
Mostar, 314n4, 315.
Mostar köprüsü, 312 313, 315, 316.
Mostarun bağları, 314.
Moustier, Marquis de, 360, 361.
Mustafa, Köymen, 245.
Muallim Cevdet hey'eti, 189.
Muaviye, emevî'lerden, 261.
Mu'cam, 273n2.
Mucahid, 263n2.
Mugamiz, Zeki. 262n1.
Muinüddin Pervane, 287.
Muhammed, Kamâl al-Din, 263n2.
Muhammed, bk. Peygamber, 125, 126, 127, 129, 338n3.
Muhammed Emin Efendi, İskilip kazası Naib-i esbakı, 284.
Muhammed Han, Gazi Sultan, 169, 170.
Muhammed Rauf, İskilip kadısı, 284.
Muhammed Şah, Hindistan padişahı, 326, 327, 328.
Muhammed Saffet, esseydü, 284.
Muhammed Seyyideddin, 164n9.
al-Muhasibî, Haris b. Asad, 269n4.
Muhiddin, Amasya kadısı, 442.
Muhiddin, Birgi kadısı, 443.
Muhiddin, Sivas kadısı ve mukataât nazırı, 443.
Muhiddin, Yanya kadısı, 439.
Muhsin Efendi, sadâret mektupçusu 183, 184.
al-Muhtadî Billah, al-Kazî Abu'l-Husayn Muhammed b. Ali b., 274.
Mujâk, Karli'nin oğlu, 137.
al-Muktadî bi Amr Allah, 271.
Munich, 403.
Murad I. (Murad Bey), 155, 156, 297, 298, 304.
Murad II., 138, 156, 189, 254, 301, 302, 303, 304.
Murad III., 411.
Murad IV., 315.
Murad, Çelebi Sultan, 304.
Murad Han, Mehmed b., 305. 306.
Murici'a fırkası, 262n1.
Murşili II., 39, 43.
Murtaza, Nazmi-zâde, 131n16.
Murtuna, bk. Perge 32.
Musa, yahudi, 443.
Musalla mezarlığı, 146.
Museo Nazionale, 78,
Muslihüddin, Balya-Badra ve Holomiç kadısı, 439.
Muslihüddin, Mevlânâ, 435.
Muslihüddin Mustafa, 164n13.
Muslu, manav, 181.
Mustafa, asî, 156.
Mustafa, kâtip, 441.
Mustafa, Mustafa b., 440.
Mustafa, Sultan Ahmed b., 146, 168, 169.
Mustafa, Şehzâde, Konya valisi, 169, 443.
Mustafa, Yeniçeri ve Fener kadısı, 438.
Mustafa III., Sultan, 328.
Mustafa Ağa, Dergâh-ı âli müteferrikalarından, 436.
Mustafa Efendî, Rumeli Kazaskeri, 176.
Mustafa Paşa, kaptan, 447, 448.
Mustafa Paşa, kaymakam, 180.
Mustafa Reşid Paşa, 182, 183.
al-Mustansır, 126.

Musta'sım Billah, 126.
al-Mustavfî, Şaraf al-Mulk Abu Sa'd, 271.
Musteriyen devri, bk. Orta Paleolitik devri, 21.
Musul, 128.
Muş, 20, 166, 167, 197, 199, 200, 208.
Muşabbiha fırkası, 262n_1.
Muşkenular, 40.
Muşki, 365.
Mu'tazila fırkası, 262n_1.
Mutlu, Ulu Hatun'un kızı, 163.
Muttalip höyüğü, 65.
Muvattali, Eti kralı, 28.
Muzaffer, Amasya kadısı, 443, 444.
Myriandos, şehir, 61, 62.
Mülûk, Ali b., 11.
Münif Paşa, 340.
Müslümanlar, 360.

N

Nabi, Urfa'lı, 346.
Naciye fırkası, 126n_1.
Naccariya fırkası, 262n_1.
Nahçivan, 131, 391.
al-Nahracurî, Abu Ya'kub, 279n_2.
Nam. Ra ideogramı, 40.
Nam. Ra'lar, 40.
Namık Paşa, 456.
Napoli, 78.
en-Nâsır, Lidinillah, 125, 127.
Nasırüddin, 125.
al-Nasrabadî, Abu'l-Kasım, 279n_2.
Naretva yolu, 313.
Nartex, 85.
Navarin faciası, 321.
Nea İrene, 80.
Nedim, şâir, 174, 445.
Nedim Ahmed Efendi, 175, 176.
Nefise Hatun, 145, 147n_{27}.
Nehr-i Radobolja, bk. Nehr-i Radobala, 315.
Nehr-i Radobala bk. Nehr-i Radobolja, 315.
Nektarios, patrik, 86.
Nemçelu, bk. Almanya imparatorluğu, 325.
Nemea, 402, 404.
Nemea arslanı, 399.
Németh, Gy., Macar türkoloğu, 259, 260.
Nemse ve Nemseliler, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353.
Nemse Çasarı, 348.
Neolitik eserler, 22.
Neşrî, 137.
Neufeld, Londra'lı, 55.
Neugebauer Otto, Prof., 57.
Nevrekop, 437.
Nevruz Kadın mektebi, 177.
Ngandong adamı, 469, 470.
Nicholson, R. A., Prof., 263n_1, 265n_3, 266n_2, 269n_3.
Niğde, 161n_6, 172, 206, 288.
al-Nilî, Abu Abd al-Rahman Muhammed, 268.
Nika isyanı, 84, 89.
Nikator, Seleukos, 237.
Nikasthenes, 400.
Nikopolis, bk. ocaklı şehir, 63.
Niksar, 197.
Nimrud, 50.
Nippur, 55n_5, 57.
Nippur vesikaları, 57.
Nisan oğulları, 128, 158, 159.
Nişabur, 263, 266, 267, 269, 271, 272.
Nizama'l-Mülk, 258, 268n_1, 269, 271, 272.
Nizameddin Şamî, 11.
Nizamiye medresesi, 271, 274.
Nomen Gentilicium (Urug), 118n_7.
Nordik, 192.
Novobrdo, 444.
Noyanlar, 244.
Nöker ve Nökerler (Nökör-Nökür), 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260.
Nöker müessesesi, 258, 259.
Nöker-zâdeler, 251, 253, 254, 257.

Nu'man-ı Sânî, Burhan al-Din Abd al-Aziz b. Omar b. Maza'nın lakabı 277.
Nuru'l-Hakk, Şeyh, 262n$_1$.
Nure Sofu, 155.
Nureddin, Hayreddin b., Tokat kadısı ve mukataât nazırı, 44.
Nureddin Cebrail, Cacaoğlu, Kırşehir valisi, 35, 283, 287, 288.
Nureddin Mehmed, Artukoğlu, 128.
Nuri, Ebüssuud-oğlu, 177.
Nuzi (yer adı), 24.
Nümizmatik kabinesi, 129.

O

Oba, 124.
Ocaklı şehir, bk. Nikopolis, 63.
Oeagros, Trakya kralı, 420n$_2$.
Ogan, Aziz, 59, 407.
Oğlanlar zümresi, 258, 259.
Oğuş, Soy, Urug, 110n$_2$, 124.
Oğuz boyu, 363.
Ogüst, 416.
Ohanes Paşa, 344.
Ohannis Çamiç, ticaret nazırı, 461.
Ok ve Oklar, 111, 120, 124.
Olba, 235, 237, 238.
Olba başlığı, 240.
Olba tapınağı, 240.
Olba-Zeüs tapınağı, 234, 236, 237.
Olhuno'ut soyu, 154.
Olimpos, 418n$_1$.
O-lu-to, Kitanlarda idarî ve askerî merkezlere verilen ad, 249.
Olympia, 48.
Olympieion, 238, 240.
Omar, Husam al-Dîn, 277.
Omen metinleri, 54.
Ongunsu, Nihal, 38, 215, 371, 373, 381.
On iki divan kazası, 439.
On-Ogur, 116.
Orakel metinleri, 54.
Oral, Zeki, 140.
Oran, 118.
Orda, Cengiz devletinde askerî ve idarî yetkiyi haiz karargâh, 249.
Ordu, 21, 201.
Orfeus, 418, 420, 421.
Orgun, Zarif, 316n$_8$.
Orhan Bey, 297, 298, 303.
Orhaniye, 455, 459.
Orhon, devlet merkezi, 245.
Orhon kitabeleri, 116, 259.
Orhon Türkleri, 258.
Orinyasiyen kültürü, 20.
Orman çiftliği, 383, 384.
Orta Anadolu, 20, 22, 23, 27, 32, 201, 204, 208, 259, 373, 398.
Orta Anadolu Eti Kültürü, 28.
Orta Anadolu kültür katları, 365.
Orta Asya, 153, 214, 242, 244.
Orta Arnavutluk, 133.
Orta Eti katı, 364, 365.
Orta devlet çağı, Etilerde, 26.
Orta-Doğu Anadolu, 23.
Orta Karadeniz bölgesi, 197, 201, 204, 206, 208.
Orta Paleolotik devri, bk. Musteriyen devri, 20, 21.
Ortaviran mezraası, 150.
Ortodokslar, 82, 83.
Ortodoks mezhebi, 318, 320.
Osman, mukataat ve aklâm-ı saire kâtibi, 443.
Osman III., Sultan, 307.
Osman Bey, Osmanlı devletinin kurucusu, 297.
Osmancık, 197.
Osmanlı ve Osmanlılar, 11, 12, 19, 24, 36, 132, 134, 137, 139, 153, 156, 157, 168, 171, 177, 180, 190, 253, 260, 261, 295, 296, 312, 313, 316, 318, 320, 325, 329, 332, 334, 335, 340, 344, 347, 354, 355, 358, 362, 426n$_1$, 429.
Osmanlı devleti, 138, 139, 322, 323, 360, 427n$_2$, 433, 434.
Osmanlı dîvanı, 133.
Osmanlı hükûmeti, 349, 350, 357.

Osmanlı idaresi, 135, 138, 317, 324.
Osmanlı imparatorluğu, 5, 139, 173, 252, 254, 259, 296, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 325, 374, 426, 430, 433, 444.
Osmanlı Kanunları, 259.
Osmanlı-Rus-Alman savaşları, 326.
Osmanlı sikkeleri, 174.
Osmanlı siyaset-nüvistleri, 139.
Osmanlı timar sistemi, 139.
Osmanlı Türkleri, 296, 297.
Osmanlı ülkesi, 354, 356.
Osman Paşa, Pilevne müdafii, 455n_1, 458.
Oymak ve Oymaklar ittihadı, bk. Tribu, Tribus, 110, 111, 120, 122, 123, 124.
Ozansoy, Fikret, 199, 381, 382, 383, 385, 386, 387, 388.

Ö

Özel, Bahaeddin, 108, 121, 242, 251.
Ömer, İslâm Halifesi, 264n_2.
Ömer, Takıyyüddin, 128.
Ömer Bey, Ahmed oğlu Hüseyin'in oğlu, 142, 145.
Ömer Bey, Turgut oğlu, 150.
Ön-Asya, 194, 381.
Önder, Ahmed, 446.
Öz, Tahsin, 290, 451.
Özbek, 257.
Özdem, Ragıb Hulûsî, 6.
Özdil, Refik, 145n_{20}.
Özer, Yusuf Ziya, 6.
Özin, Lütfi, 372, 373.
Özgüç, Nimet, 23, 24, 25, 29, 213, 367, 379.
Özgüç, Tahsin, 15, 23, 24, 25, 26n_2, 27n_2, 29, 31, 209, 213, 367, 379, 392n_1.

P

Pahri şehri, 377, 378.
Palaca İrene, kilise, 80.
Palanlı mağarası, 199.
Palazzo Pitti, 78.
Paleologos, Andronikos II., 409.
Paleologos, Mihail, 410.
Paleolotik çağ, 19.
Pammakaristos, 407, 411, 413, 414.
Pammakaristos kilisesi, 409.
Pamfilya bölgesi, 32.
Pamphylia, 68, 72.
Pankus meclisi, 38, 39.
Paris, 18, 34, 57, 126n_2, 135, 270n_2.
Paris sikke kabinesi, 126, 360.
Paris muahedesi, 356.
Parmeniyon, İskender'in genel kurmay başkanı, 62, 63.
Pârsa, Hoca Mehmed, 273n_3.
Paşa-Yiğit Bey, 134, 135.
Patriarkal aileleri, 113, 118.
Patriarkat, bk. Baba ailesi, 110.
Patrona Halil, 180, 181.
Patrona Halil isyanı, 175, 177, 178, 179, 180, 182.
Pavlo Kurtik, 133, 137.
Pavlo Kurtik oğulları, 137.
Pavlos, 82, 83.
Payas, 61, 65.
Payne, 45.
Payramos nehri, bk. Ceyhan nehri, 66.
Pazarlı, 194, 195, 365.
Pearson formülü, 396.
Peçenekler, 116, 117, 249.
Peherler, 106, 107.
Pekarski, E. K., 117n_2, 118n_1, 120n_1.
Pekman, Adnan, 225.
Pel, 97, 106.
Peleponnes sarı'atı, 400.
Peltan-Pelten, 167.
Pendik, 202.
Penzer, 13.
Pera, 11.
Perge, bk. Murtuna, 32, 68, 71, 72.
Peribolos, 236.
Peristyle avlu, 34.
Persler, 60, 65, 415.
Pers asilzâdeleri, 64.
Pers deniz kuvvetleri, 60.

Pers donanması, 66.
Pers ordusu, 62, 63, 66.
Persophone, 420n_2.
Persy, charles, 178.
Pertev Paşa, 315n_5.
Perviz Çavuş, 436.
Petersburg, 266n_3, 461.
Petroviça, 459.
Peygamber, bk. Muhammed, 263, 279, 280.
Pfannenstiel, 383, 384, 385, 386.
Pfuhl, E., 77n_1, 402.
Philadelphia, 55.
Photistirion, 84, 85, 86.
Phratria, bk. Fratria, 112.
Phryg kültürü, 365.
Pyrygia, 68.
Phrygien, 71.
Phylai, oymaklar ittihadı, 112.
Pılır, 200.
Pigulevskaya, 12.
Pilevne, 455, 459.
Pinaros ırmağı, 60, 62, 63, 64, 65.
Pirin, 198.
Pirin köprüsü, 199.
Pittard, 381, 385.
Piyade Beyi, 294.
Platenizm, 83.
Pleistocene atı, 386.
Po-hai ve Kay aileleri, 250.
Polos, 47.
Porada, 210, 368.
Porphyrogennetos, K., 117n_1.
Porsuk suyu, 382.
Portekiz, 361.
Post-Eti, 28, 194.
Potgorica, 456.
Poulsen, 45, 399.
Pouthas, Charles H., 357n_1.
Praksiteles, 75.
Prasad, İshwari, 13.
Priskos, 116n_5.
Priştina, 437.
Prokesch, Baron, 360.
Prokopios, tarihçi, 89, 90, 91, 92, 93.
Propylaion, 80.
Proto-Korinth vazoları, 48.
Protostratos, Serdar-ı Ekrem payesi, 409.
Proveniyençiya usûlü, 188.
Pruşhatum, bk. Puruşhanda, 28.
Prymnessos, 68, 69, 71, 72.
Pumpelli, R., 12.
Puruşhanda, bk, Pruşhatum, 28.
Ptolemeler, devri 416.

R

Rab-Hattim üslûbu, 212, 213.
Radloff, 116n_4.
Râfiziler, 267.
Ragıb Paşa, Koca, 446.
Raguzalılar, 297.
Ragnza vesikaları, 138.
Ramazan Hoca, 437.
Ramazanoğlu, Muzaffer, 66, 80, 92.
Ramsay, W. M., 374.
Ramstedt, Prof., 108.
Rauke, 121.
Raşid, vak'a-nüvis, 347.
el-Raşikî, Mecdüddin, vezir, 128, 129.
Rauf Paşa, 455, 456, 458, 459, 461.
Ravendî, 11.
Raynold, 392, 393.
Rebieriyen endüstri, 385.
Receb mahallesi, 165n_{11}.
Receb oğulları, 284.
Reghion sarayı, 18, 34.
Reilly, E. B., 210, 368, 391, 392, 393.
Reinach, S., 402, 403.
Reisch, 399, 400, 401.
Renan, 121.
Re'sü'l-ayn, 128.
Reşideddin, tarihçi, 255, 285.
Reşid Efendi, 347.
Revan Hanlığı, 254.
Rıza Tevfik Bey, 344.
al-Rifâî, Abu'l-Abbas Muhy al-Din Ahmed, 281.
Rîfâî, Abu'l-Alamayn Sayid Ahmed, 281n_1.

Rifâiye, 281.
Ritter, Prof., 262n$_1$, 270n$_5$.
al-Rizâ, al-İmam Ali, 282.
Rize, 21, 197, 201.
Rochette koleksiyonu, 402.
Rodezya adamı, 470.
Rom, 70.
Roma ve Romalılar, 31, 34, 67, 78, 110, 111, 113, 115, 118, 119, 120, 121, 124, 231, 232, 235, 238, 239, 240, 246, 407, 415, 416, 417, 425.
Roma imparatorluğu, 74, 86, 317.
Roma imparatorluğu devri sikkeleri, 79.
Roma kabile teşkilâtı, 122.
Romalı köprüsü, 313, 316.
Roma mimarisi, 33.
Roma san'atı, 416.
Roma senatosu (Romischen Senat), 67, 70.
Roma sitesi, 113.
Roma reblikleri, 79.
Romanya ve Romenler, 318, 383.
Romen-Bizans çanak-çömleği, 191.
Romen mozaiği, 416.
Romen san'atı, 407.
Roscher, W. H., 74n$_1$.
Rosovski, 13.
Rossi, İtalyan iktisadcısı, 340, 342.
Rott, Hans, 374.
Rşfsprm, 219.
Ruben, Dr. W., 35, 289.
Rufus, eski çağ müellifi, 60.
Rum Selçukluları, 172.
Rumlar ve Rumeli, 134, 149, 314, 318, 411, 439, 444.
Rumeli Beylerbeyi, 132, 133.
Rumeli yakası, 331.
al-Rûmî, bk. Mevlânâ Celâleddin, 263n$_1$, 288.
Rundas, 219.
Ruphinos, 84.
Rusya ve Ruslar, 117, 118, 119n$_1$, 120, 127, 258, 259, 318, 321, 322, 324, 325, 333, 347, 349, 358, 454, 460, 461.
Rus idaresi, 322.
Rus prensleri, 254.
Rusçuk, 459.
Rüûs köyü, 148.
al-Ruzbarî, 279n$_2$.
Rüstem, Şehzâde Sultan Mustafa ınen-sublarından, 443.
Rüstem Bey, Halil Bey oğlu, 151.
Rüstem Bey türbesi, 151.

S

Sabaheddin, Sultan, 128.
al-Sabunî, Abu Osman İsmail, 268.
Sachs, Prof., 57.
al-Sadık, al-İmam Ca'fer, 282.
Sadrlar, 277n$_1$.
Sadr-ı Cihan, unvan, 277.
Sadreddin Konevî camii, 140.
Sadreddin Konevî türbesi, 140, 146n$_{26}$, 152.
Sadreddin Konevî mahallesi, 140, 168n$_{17}$.
Sadyattes, 380.
Safa Paşa, 164n$_9$.
Safer kanunu, 362.
Safevî, Şah İsmail, 131.
Saffet Paşa, 460, 461.
Saffarî devleti, 262.
al-Safî, Ali b. Husayn, 273, 274n$_1$, 282n$_2$.
Safranbolu, 197.
Sağ Hsien, 244.
Sağlam, Osman Ferid, 158.
al-Sahlakî, 272.
Sâ'î, 313n$_1$.
Said Bey, Sille'li, 143, 145.
Said Paşa, başkâtip, 455.
Said Paşa, Diyarbakır'lı, 158n$_1$.
Said Paşa, Sadr-ı âzam, 185.
Saideli (Konya'da), 147, 150.
Saimbeyli (Seyhan'da), 373.
al-Sakatî, Sarî, 279n$_2$.
Sakçagözü, 46, 49, 198.
Salâhüddin Salâhî Efendi, 179.

Salâhüddin, es-Sultanü'l-Muazzam, bk. Melikü'l-Aziz, 129.
Salamnan, 324.
Salih, es-Seyyid Kasım b. es-Seyyid, Kefe kadısı, 440.
Şalih Efendi, Desrarî, 179, 181.
Salmanessar III., 46, 378.
Salur boyu, 153n32.
Salurtepe, 207.
Samagar, 156.
Samangarlu aşireti, 154.
Sam'ânî, 265n2, 270, 273n2, 276n3, 278n2, 279.
Samanîler, 262.
Samakov, 437.
Sam'al beyliği, 47.
Sami, Arpa emînî-zâde, 445.
Sami Efendi, 179.
Samokvasoff, D.I., 117n2.
Samothrake, 238.
Samsun, 195, 196, 197, 201, 202.
Samsun iskelesi, 439.
Sang Sing, Üç kabile, Karluklar'ın Çince deyimi, 116.
Sanuvber Hatun, 149.
Sarâ, Hoca, 280n1.
al-Sarahsî, Pîr Abu'l-Fazl b. Hasan, 266n3.
Sarajevo, 313.
Saray-ı Keykubad, 161n6.
Sarayönü, 147.
Sargon devri, 46.
Sarıkışla, 197.
Sarı Ogur, 116.
Saruhan, 134, 136.
Saulcy, M.F. de, 127.
Savânih, 270n5.
Savcı isyanı, 156.
Savcı, Süleyman, 159n3.
Savra, 134.
Sayılı, Aydın, 35, 242, 289.
Schefer, 271n1.
Schneider, 81, 87, 89.
Schober, Arnold, 237, 238n13.
Schorr, 220.
Schurtz, H., 117n2.
Seal, 212.
Sebastos, 70.
Selâhaddin-i Eyyubî, 158.
Selânik, 441, 443.
Selçuklular, 18, 19, 27, 35, 36, 57, 122, 123, 124, 148, 149, 155, 242, 261, 267, 271, 289, 295, 302.
Selçuk çanak-çömleği, 36.
Selçuk devletleri, 124, 155.
Selim I., Yavuz Sultan, 168n18, 311, 312.
Selim II., Sultan, 294, 296, 297, 439n6.
Selim Giray Han, Kırım hanı, 384.
Selimiye, bk. Eski Antalya, Side, 32.
Selimiye camii, 304.
Selimiye köyü, 72, 73.
Selvihisar köyü, 152.
Semaniye medreseleri, 299, 305, 306, 310.
Semerkand, 104, 274, 277n2, 278n1.
Senaî, Hakîm, 276n3.
Sencar, şehir, 128.
Sencar, Sultan, 278.
Sensimonien mezhebi, 345.
Sent-İren, 81, 88.
Sent-İren ve Ayosofya manzumesi, 80, 91.
Senyörler, 244.
Senyör aileleri, 138.
Serandi Arşigen, 340, 342, 346.
Serbülend Han, 329.
Serez, 134, 448.
Serim livası kanunnamesi, 428.
Seroşevski, 117n2, 118n2, 121n1.
Server Paşa, hariciye nazırı, 461.
Sevig, Muammer Raşid, 361n4.
Saydişehir, 151, 152, 154, 156.
Seyfî, timarlılardan, 443.
Seyhan, 5, 29, 30.
Seyyid Harun Veli camii, 151.
Seyyid Harun Veli türbesi, 154.
Shan-yü, 245.
Shih-Chi, 244.
al-Sıddık, Abu Bakr, 281, 282.

Sırbistan ve Sırplar, 138, 318, 319, 361, 429.
Sırrı Bey, 142.
Sibirya Klan, 248.
Side, bk. Eski Antalya, Selimiye, 5, 32, 33, 34, 72, 74, 77, 79.
Side kazısı, 379.
Side heraklesi, 79.
Side heykeltraşî san'atı, 79.
Side Repliği, 78, 79.
Silifke, 234, 235.
Silistre Livası, 428.
Silivri, 415.
Silsile-i Gürkâniye, 328.
al-Simnanî, Al-Şeyh Hasan, 276.
Sinan, Koca mimar, 17, 169, 313, 314, 315, 316.
Sinan, Silistre Sancak beyi, 442, 443.
Sinan Bey, Pencyekçi, 435.
Sinan Hoca-Paşa bk. Sinanüddin Yusuf, 305.
Sinanüddin Yusuf, bk. Sinan Hoca-Paşa, 305.
Sincanköy, 383, 384.
Sind ırmağı, 331.
Sind vilâyeti, 329.
Sinop, 197.
Sipahi, 294.
Sipahi ve Sipahi-zâdeler müessesesi, 259.
Sippe, içtimaî nüve, 109, 114, 118.
Sippe âzâları, 114.
Siret, Doktor, 453.
Sisam, 49.
Sivas, 23, 24, 27, 36, 125, 166n_{14}, 172, 173, 197, 202, 208, 286, 330, 335, 443.
Sivas livası, 444.
Sivrihisar, 440.
Sivritepe, 207.
Skarlatos, 410.
Sofya, 156.
Sohum, 456.
Sokollu, bk. Mehmed Paşa, 313.
Sokrates, 81.
Sol Hsien, 244.
Solis, güneş mabedi, 90.
Solutreen endüstri, 199.
Solutreen kültürleri, 209.
Sommer, 40.
Sonuncu adam, er unvanı, 44.
Sophia kilisesi, bk. Ayasofya kilisesi, 82, 87.
Sopot, 133.
Sotiriyu, 410.
Soy, Gens-Genos, bk. âile ittihadı, 124.
Soylar ittihadı, Oymak-Curia-Fatria, 111, 121.
Soy-Oymak teşkilâtı, 109, 111, 113, 115, 116, 118, 121, 122, 123.
Soyer, Şefik, Konya valisi, 159n_1.
Sökmen II., 128.
Spalato, bk. Split, 316n_7.
Spartalılar, 65.
Sphynksli kapı, 364, 365.
Split, bk. Spalato, 316n_7.
Spuler, B., 12.
Stamme, oymak, 111, 115.
Steinheim, 470.
Steinher, Franz, 372.
Strerett, J.R., 374.
Subaşı hasları, 135.
Subkî, 267n_2, 268n_1, 269n_1, 270n_3, 271n_2, 272, 274n_4, 279n_2.
Subuktigin, Mahmud, 264n_1.
al-Sufî, Abu'l-Fazl Safî b. Abd Allah, 274n_4.
al-Suhravardî, Abu'l-Nacib Abda'l-Kahir, 281n_1.
al-Sulamî, Abu Abda'l-Kahman, 266, 267.
Sulhnâme, 347, 349.
Sultan Ahmed medresesi, 188.
Sultan Ahmed meydanı, bk. Atmeydanı, 177.
Sultan defteri, 147.
Sultan Hatun, Turgut oğlu Emir Şah Bey'in kızı, 145, 151.
Sultan Hatun, Yusuf Şah Bey'in kızı, 142.

Sultan Hatun türbesi, 166n$_{14}$.
Sultan Selim civarı, 409.
Sultantepe ve höyüğü, 203, 207.
Sulubağı arazisi, 148.
Sulu manastır. 316.
Sungu, İhsan, 6.
Sungur Bey camii, 172.
Suphî, evkaf nazırı, 461.
Suphi Mehmed Efendi, 178, 179.
Sûr-i Sultanî, 85.
Suriye ve Suriyeliler, 29, 61, 62, 66, 383.
Suriye geçitleri, 62, 63.
Suriye kıyıları, 50.
Suryavârî üslûbu, 212, 213.
Suryavarî-Kapadokya üslûbu, 213.
al-Susî, Abu Yakub, 279n$_2$.
al-Sûstarî, Nur Allah al-Mar'aşî, 276n$_3$.
Su ülmanda, bir köy, 142.
Suveyda, 129.
Süleyman bk. Kanunî, 133, 168, 169, 293, 311, 313, 315.
Süleyman II., II. Kılıç Aslan'ın oğlu, 155.
Süleyman Çavuş, Kefe mukataası nazırı, 440.
Süleyman Paşa, Hersek kumandanı, 456, 458, 459.
Süleymaniye, 177.
Sümer ve Sümerliler, 194, 221, 222, 475.
Sümer edebî metinleri, 55n$_5$.
Sümer-Akad gelenekleri, 211.
Sünnîler, 181.
Süzen, İbrahim, 371, 373.

Şadgeldi Paşa, Hacı, Amasya emiri, 161n$_6$, 164, 165, 166.
al-Şafiî, İbrahim al-Dîrî, 275n$_1$.
Şafiîler, 227n$_1$.
Şafiî mezhebi, 264n$_1$.
Şaḫḫan, 41, 44.
Şahin Paşa, Lala, 132.
Şah Sultan, 168n$_{18}$.
Şah Sultan tekkesi (Eyyub'da), 176n.
Şakir Bey, Halep kadısı, 177.
Şakir Efendi, 179.
Şakir Paşa, 459.
Şaluuanda üslûbu, 212, 213.
Şamramaltı (Van'da) bk. Tilkitepe, 391.
Şapur Çelebi, 455.
Şark âlemi, 475.
Şarkışla, 200.
Şarkî Anadolu, 259, 392.
al-Şattâriya, 265n$_4$.
al-Şayh, lakap, 280n$_1$.
Şehzâdebaşı, 177.
Şehzâde camii, 177.
Şelleen el baltaları, 20.
Şemseddin, Mevlânâ, Fener kadısı, 439.
Şemseddin, Serez kadısı, 437.
Şemseddin Altun Bey vakfiyesi, 155.
Şemseddin Cenderî Türbesi, 177.
Şenbekiye, 281.
Şenyürek, Muzaffer, Prof., 20, 193, 195, 209, 382, 397.
Şeref Han, 12.
Şerif Efendi, 340.
Şerifü'l-Abbas, 273n$_3$.
Şeyh Didiği zaviyesi, 149.
Şeyh Mattar camii, 130.
Şeyh Turgut oğulları, bk. Şeyh Turut oğulları, 150.
Şeyh Turgut oğulları, bk. Şeyh Turgut oğulları, 150.
Şıpka, 459.
Şıpka Balkanı, 459.
Şi'a fırkası, 262n$_1$.
al-Şiblî, Abu Bakr, 279n$_2$.
Şifa sokağı, 159.
Şiîler, 180.
Şikârî, 155, 161.
Şimâlî Mezopotamya kültürü, 391.
Şimalî Sibirya, 117.
Şimalî Suriye kıyıları, 47.
al-Şirazî, Abu Abd Allah b. Bakuvayh, 268.
al-Şîrazî, Abu İshak İbrahim b. Ali al-Fîruzâbadî, 271, 272, 273, 274.

al-Şîrazî, Monla Sadra, 263n$_1$.
Şuca', Karatova darphanesinde sahib-i âyâr, 444.
Şumer ve Şumerler, 55, 56, 57.
Şumer destanları, 56.
Şumer edebî metinleri, 56.
Şumer edebiyatı, 55, 56.
Şuppiluliuma, 39, 41.

T

Taeschner, bilgin, 13.
Tahirî devleti, 262.
Ta-ho âilesi, 248.
Tahran, 263n$_1$.
Tahtacılar, 262.
Tahtacı oymakları, 363.
Taib, Osman-zâde, 346.
al-Tâ'î, Davud, 279n$_2$, 282.
T'ai-ho, 247.
Takıyyüddin, 128, 129.
Tak-ı Havarnâk, 315.
Tal'ât Bey, dahiliye nazırı, 462.
Talut, 331.
Tamaşıvar, 348, 349, 352, 353.
Tamaşıvar eyâleti, 353.
al-Tamimî, Ebu Mansur, 268.
Tangshu, 248.
Tanrı alayları, 368.
Taoizın, 243.
Tao-Yen, 120n$_2$.
Tapeinocran, 192.
Tarḫu, 219.
Tard kültürü, 389.
Tardenuvaziyen endüstri, 389, 390.
Tardenuvaziyen kültürü, 388, 390.
Tarhundaradu, Arzava memleki beyi, 397.
Tarhanyotis, Mihail Dukas Glavas, 409, 410, 411, 415.
Tarḫuntz, 219.
Tarım, Cevad, 283, 284, 286, 288, 289.
Tarih-i Osmanî Encümeni, 186.
Tarsus, 62, 157, 415, 417, 424, 425.
Tarsus kapısı, 377.
Taşçı âbidesi, 28.
Taşpınar, 383, 384.
Taşra Assur üslûbu, 211.
Tatar, 153, 154.
Tatar aşireti, 153.
Tatar ocağı, 153.
Tatar-pazarcığı, 459.
Tavaif-i mülûk, 139.
Tavas, 442.
Tavşanlı, 198, 215.
al-Tâzifî, Muhammed b. Yalıya, 275n$_2$, 281n$_1$.
Teadül kanunu, 185.
Tebriz, 130.
Tehtehâ, bk. Tette, 329.
Tekan, Ruhi, 415.
Tekeköy, 21, 201.
Teke mescidi, 150.
Tekin, 258.
Tekiner, Efdaleddin, 174.
Telepinu anayasası, 39.
Telhalaf, 202.
Tel-Hanan, 218.
Tell Ahmar, 219.
Tell-i Şuristan, 278.
Temir, Ahmed, 94, 283, 289.
Temizer, Raci, 26n$_2$.
Teokritler, 235.
Teokrit oğulları, 235.
Teokros, 235.
Termopyl, 65.
Teselya Yenişehiri, 447, 448.
Teseion, bk. Dor Nizamı, 400.
Testa, 360, 361n$_2$.
Tette, bk. Tehtehâ, 329.
Tevfik Fikret, şair, 453.
Themistes, 112.
Theodora, 82.
Theodosios II., 88.
Theodosios kilisesi, 89.
Thephilos, Kaiser, 85.
Thierry, 246n$_{11}$.
Tirhala livası, 438.
al-Tibavî, 269n$_4$.
Tibet, 329.

Tiglatpileser III., 46.
Til Barsib beyliği, 47.
al-Tilimsânî, Abu Madyan Şu'ayb b. Hasan, 281n_1.
Tilkitepe (Van'da) bk. Şamramaltı, 391, 392n_1, 393, 397.
Timar ve timar sistemi, 132, 135, 136, 137, 138, 139.
Timar defteri, 260.
Timar eri, 136.
Timar-ı Metropolid, 136.
Timar teşkilâtı, 244.
Timur, Toğa, Timurleng, 11, 139, 153, 161, 162, 166, 302.
Timur devleti, 259.
Timur istilâsı, 260, 261.
Timur oğlu padişahları, 328.
Timurözü, 21.
Tiran, 134.
Tire, 351.
Togan, Zeki Velidi, Prof., 475.
Tokat, 197, 443.
Tomorince, 133.
Tomruk Dairesi, 183.
To-palar, 247.
To-pa kabilesi, 247.
Topçular, 136.
Tophane, 176, 327.
Topkapı sarayı, 183, 186, 188, 303, 305, 309, 311, 312, 451.
Topkapı sarayı müzesi, 314n_4, 451, 454.
Toprakkale, 61n_1, 393.
Topraktepe, 27, 36.
Toroslar, 29, 234.
Toroslar sistemi, 206.
Toros'un efendisi, 380.
Tosun, Mebrure, 209.
Tosya, 197.
Toynbee, A., 13.
Toyun, 120.
Töles boyları, 247.
Tölesler, 122.
Tölös Türkleri, 116.
Tözeren, Nebahat, 290, 354.
Trakya, 420n_2.
Tribu-Tribus, bk. Oymaklar ittihadı, 111, 113, 120, 123.
Tros, 418n_1.
Trova, 198, 365, 380.
Trova II., 366.
Trova harbi, 378.
Truhelka, C., 138, 426n_1, 429n_{10}.
Tuğrul Bey, Selçuk hükümdarı, 267.
Tukyular, 120n_2.
Tuna nehri, 348, 457.
Tuna şark ordusu, 459, 460.
Tunakan, Seniha, 190, 193, 194n_1.
Tunrul, Şeyh, Şeyh Didiği evlâdından, 150.
Tun-t'u-lin kabilesi, 247.
Tunus, 67, 69.
Turak, 249.
Turan, Nuh, 160.
Turan, Osman, 18, 289.
Turan, Ahmed b. Şeyh, erbab-ı timardan, 443.
Turan (Asya'da) 280n_1.
Turfan, 150.
Turgal, Hasan Fehmi, 289.
Turgut (Turgıd, Turgud), Turgut oğullarının ilk ulu kişisi, 146, 153, 154, 155, 156.
Turgut, Didiği Sultan'ın oğlu, 149.
Turgut, Şeyh, 150.
Turgut, nahiye adı, 157.
Turgut Bey, Pir Hüseyin'in oğlu, 148.
Turgut aşireti, 140, 153, 154, 155, 156, 157.
Turgut köyü, 155.
Turgutlular, 153, 154, 155, 157.
Turgutlu mahallesi, 150.
Turgut oğlu, 161n_6.
Turgut oğlu âilesi, 167.
Turgut oğulları, 140, 143, 146, 147, 149, 152, 153, 155, 156, 157, 168.
Turgut oğlu Ömer Bey zaviyesi, 150.
Turgut oğlu sandukaları, 167.
Turgut oğlu sülâlesi, 141.
Turgut oğlu türbesi, 140, 142, 144, 146, 150, 167, 168, 169.

Turhan Valide, 307.
Tus, 266, 268, 269.
al-Tusî, Abu Ali al-Farmadî, 268.
al-Tusî, Abu Ali Fazl b. Muhammed al-Farmadî, 268.
al-Tusî, Abu Bakr b. Abd Allah al-Nassac, 270.
al-Tusî, Ebu'l-Muzaffer al-Türk, 215n4.
al-Tusî, Haris b. Asar b. al-Sarrac, 269n4.
Tuzgölü, 28, 382.
Türkiye ve Türkler, 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 18, 21, 30, 31, 36, 54, 92, 94, 108, 111, 115, 122, 124, 127, 130, 134, 136, 139, 153, 182, 187, 214, 224, 243, 258, 290, 291, 292, 293, 298, 303, 308, 318, 319, 320, 326, 336, 339, 341, 344, 345, 346, 347, 349, 351, 352, 353, 354, 355, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 384, 409, 433, 476.
Türk âbideleri, 16.
Türk âdet ve an'âneleri, 127.
Türk âilesi, 243.
Türk boyları, 153, 154, 245.
Türk devletleri, 242, 243, 253, 256, 434.
Türk dilleri grubu, 397.
Türk edebiyatı, 301.
Türk etnolojisi, 124.
Türk hanedanları, 336, 340.
Türk ırkı, 116, 121, 122.
Türk idaresi, 319, 321, 322.
Türk inkılâbı, 1, 8.
Türk kavimleri, 109, 110, 116, 117, 121, 122.
Türk kültürü, 8, 214.
Türk lehçeleri, 119n2.
Türk medeniyeti, 7.
Türk-Moğol devri, 285.
Türk oymakları, 122.
Türk soyları, 117, 140.
Türk Sözü Gazetesi, 30n1.
Türk tabîyeti, 323.
Türk Tarih Kurumu, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 18, 19, 20, 21, 23n3, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 35, 36, 37, 45, 72, 94, 95, 109, 124, 132, 133, 154n33, 158, 174, 177, 190, 194, 201, 209, 214, 230, 251, 289, 290, 294, 317, 325, 346, 364, 367, 371, 375, 379, 381, 382, 407, 425, 433, 445, 464.
Türk Tarih Kongresi II., 23.
Türk Tarih Kongresi III. 9, 23, 25, 53, 195.
Türk Tarih Kongresi IV., 1, 8, 382, 476, 477.
Türk ülkesi, 319.
Türk ve İslâm eserleri müzesi, 283, 284.
Türkistan, 276, 278.
Türkmenler ve Türkmenistan, 134, 258, 259, 332, 362, 363.
Türkmenistan devleti, 256.
Türkmen aşiretleri, 153, 156.
Türkmen kabileleri, 155.
Türkmenlik ve Türkmencilik, 329, 331.
Türkmen ordusu, 328.
Türkmen oymakları, 362.
Tveritimova, 13.

U

Uğs, 118n3.
al-Ukaylî, Mavlânâ Şaraf al-Din, 274n1.
Ulan, asker tekilâtı, 259.
Ulucamiler, 148.
Uluğ Bey, 98.
Ulu Hatun, 163, 166.
Ulus, 122, 124.
Unagan Bogol, 247, 248, 250.
Unat, Faik Reşit, 179, 289.
Unggrat soyu, 154.
Unkapanı mukataâsı, 441.
Ur, 22.
Ur hanedanı, 222.
Ur hanedanı III., 369.
Ura, 235.
Urartu, 391.
Urartu krallığı, 392.
Urfa, 20, 197, 202, 206.

Urfa ovası, bk. Harran ovası. 203.
Urhiteşub, 28.
Urikî metinleri. 378.
Urug, soy, 109, 118, 121, 122.
Uruklu Astronomik metinleri, 57.
Usa, soy, 118, 119, 120, 124.
Usman, Mükerrem, 398, 404, 405, 406.
Ustupça kazası, 441.
Uygurlar, 116, 120n2.
Uygur devleti, 247.
Uygur metinleri, 108.
Uygur yazısı, 283, 285.
Uzluk, Feridun Nafiz, 289.
Uzua, 25.
Uzuncaburç, 235.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Prof., 14, 15, 427n2.
Uzun Hasan, 122, 129, 130.
Uzunyayla, 197, 208.

Ü

Üçgöz değirmeni, 142.
Üç oğuz, karlukların Orhon kitabelerindeki deyimi, 116.
Üçüncü Ur üslûbu, 210.
Ülgen, A. Saim, 288, 289.
Ülken, Hilmi Ziya, 262n1.
Üniversal tekâmül, 472.
Ünsal, Meliha, 391.
Ünsel, Kemal Edib, 16.
Ünver, Süheyl, 124, 297n1.
Üreğil, 382, 384.
Üsküdar, 331.
Üsküp, 134, 438.
Üst-Paleolotik devir, 20, 21.
Üzalp, Ziya, 149n29.

V

Vacidiye medresesi, 35.
Vahram, 11.
Vallois, H.V., 471.
Vambéry, H., 13, 117n2.
Van, 391n1, 393, 397.
Van gölü, 392, 393.
Van medeniyeti, 393.
Vandal, A., 12.
Vasallar, 41, 42.
al-Vâsitî, 279n2, 281n1.
Vefâiye, 281.
Vehbi, Seyyid, 445.
Veliler, 278.
Venedik ve Venedikliler, 11, 134, 347, 348, 349, 350.
Versak aşiretleri, 154.
Verus, Luçius, 236.
Vespasian, 235.
Vezir Bahçesi, 88.
Vezir köprüsü, 197, 208.
Vicdanî, Sadık, 279n2, 281n1.
Viktorya eyâleti, 356.
Vilâyât-ı mümtaze, 189.
Virancık, 382, 383, 384.
Vişegrat köprüsü, 313.
Viyana, 314, 349.
Viyana silkke kabinesi, 127.
Vladimirtsov, Mongolist, 12, 254., 255, 289.
Voynugan mensuh mukataaları, 441.

W

Walters, 403.
Ward, 212.
Wiegand, Th., 238n15.
Wien, 313n1.
Wilhelm, Adolf, 235, 236.
Wilson, Sir Charles, 374.
Wittek, P., 12, 138.
Wood Ward, Smith, 15.
Wu-Sunlar, 246.
Wu-Wang, 243.
Würmiyen şekilleri, 469.

X

Xanthos, 399.
Xenophon, eski çağ müellifi, 60, 62, 63.

Y

Yabgular, 246.
Yafî, 273n3.
Yağca köyü, 197.

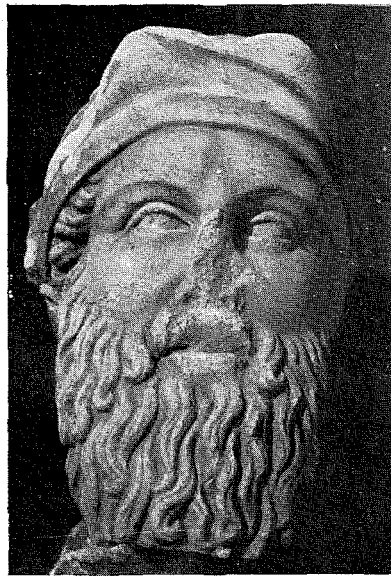
Yahudiler, 442.
Yakut, 276n_2.
Yakın Doğu, 368.
Yakın Şark, 5, 45, 59, 122, 476.
Yakub, Sultan, 129, 130.
Yakub-i Çarhî, 269n_4.
Yakutlar, 117, 118, 119n_1, 121n_1, 122, 124.
Yakut askerleri, 119.
Yakut oymakları, 120.
Yakut Paşa, 134.
Yakut Türkleri, 117.
Yakut ülkesi, 118, 119n_1.
Yalgın, Ali Rıza, 30, 258.
Yalıncak, 383, 384.
Yaltkaya, M. Şerefeddin, 267n_3, 269n_2, 271n_3, 272n_4, 306n_3.
Yanıkoğlu mahallesi (Kayseri'de), bk. Honat mahallesi, 160.
Yao-lien âilesi, 248, 250.
Yassı-höyük, 207.
Yaş muahedesi, 322.
Yavuz Sultan, bk. Selim I., 168n_{18}, 311, 312.
Yazıcı Ali Selçuknâmesi, 154.
Yazılı-kaya, köy, 193, 194, 195, 228, 229.
Yedi divan kazası, 439.
Yeh-liu boyu, 248.
Yeke-ciledu, Merkitler'den, 154.
Yeni Babil çağı, 224.
Yeni Babil vesikaları, 225.
Yeniçeri ocağı, 321.
Yendiğin köyü, 148.
Yeni devlet çağı, 26.
Yeni Eti imparatorluğu, 27.
Yeni Hitit imparatorluğu, 41.
Yeniköy, 217.
Yeni saray (Fatih'de), 305.
Yeni Sümer çağı, 221, 222.
Yenişehir, 442.
Yenişehir kanunnâmesi, 429n_{11}.
Yenizağra, 456.
Yeni Zelanda, 356.
Yerli Anadolu üslûbu, 212, 213.
Yesevî, Ahmed, 149, 277n_2, 278, 279.
Yesugai, Cengiz'in babası, 154.
Yeşil ırmak deltası, 21, 201.
Yıldız Sarayı, 452, 454.
Yınanç, Mükrimin Halil, Prof., 94, 122, 123, 124, 167n_{15}, 242n_1, 251.
Yıva kabilesi, 124.
Yohannes Chrysostomos, patrik 84, 88.
Yontma-Taş devri, 20.
Yorga, tarihçi 13.
Yorgan-tepe, 24.
Yöntem, Ali Canip, 346, 445.
Yukarı Kızılırmak bölgesi, 197.
Yulianus, 87.
Yumurtalık limanı, 66.
Yunanlılar ve Yunanistan, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 110, 111, 113, 115, 119, 121, 235, 238, 239, 399, 404, 405, 407.
Yunan felsefesi, 261, 345.
Yunan grifonları, 49.
Yunan Lekythosu, 398.
Yunan metinleri, 376, 378.
Yunan mitolojisi, 399.
Yunan san'atı, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 239, 399.
Yunan sikkeleri, 127.
Yusuf, Mustafa oğlu, 151.
Yusuf, Novobrdo maden ve haslar emiri, 444.
Yusuf, peygamber, 447.
Yusufşah, Turgut oğullarından, 142.
Yuvan-ili, 137.
Yüe-çiler, 246.
Yürükler, 362, 363.
Yürük oymakları, 362.
Yürüyen Dede türbesi, 166n_{14}.

Z

al-Zaccacî, Abu Ali al-Katib, 279n_2.
Zaganoz Paşa, 132, 133.
al-Zahabî, 279n_2.
ez-Zahir biemrillah 126.
Zahirüddin, Şah Ermen, 128.

Zaim, 294.
Zamahşarî, 263n$_2$.
Zambaur, E. Von, 131.
al-Zayd, Abd al-Vahid b., 279n$_1$.
Zaydan, Cürcî, 262n$_1$, 295.
Zengi köyü, 142, 150.
Zengicek, 141, 142, 147.
Zeüs, 418.
Zeüs tapınağı, 235,240.
Zeüs-Asklepion mabedi, 230.
Zıvarık karyesi, 142.
Zile, 22, 27.
Zincirli, 46, 48, 49.
Zinkeisen, tarihçi, 178.
Ziştuva, 458.
Ziya Bey, Erzurum meb'uslarından, 173.
Ziya Paşa, şair, 455.
Zonguldak, 197.
Zulmanda, 142n$_7$.
Zürih, 243.

RESİMLER

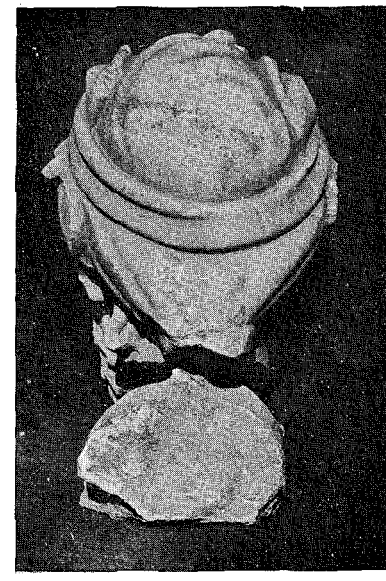
Res. 1

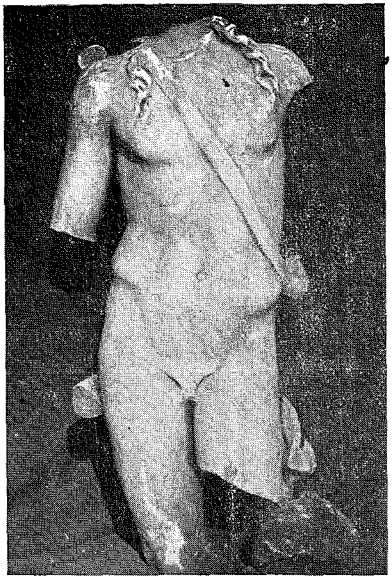
Res. 2

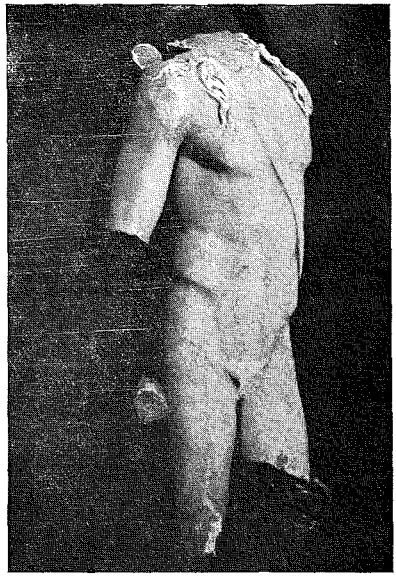
Res. 3

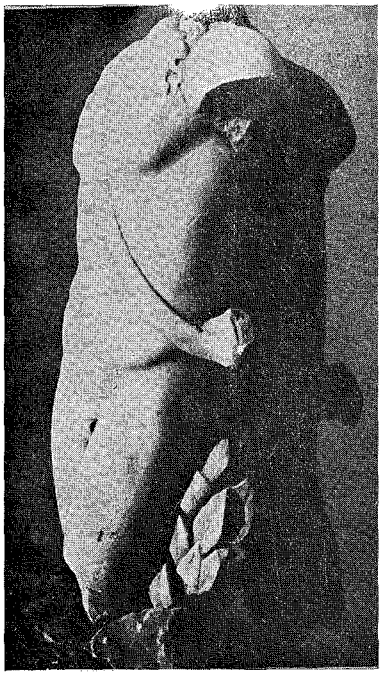
Res. 4

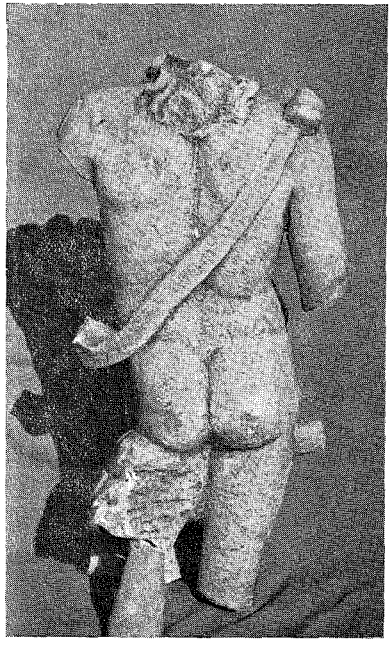
Res. 5

Res. 6

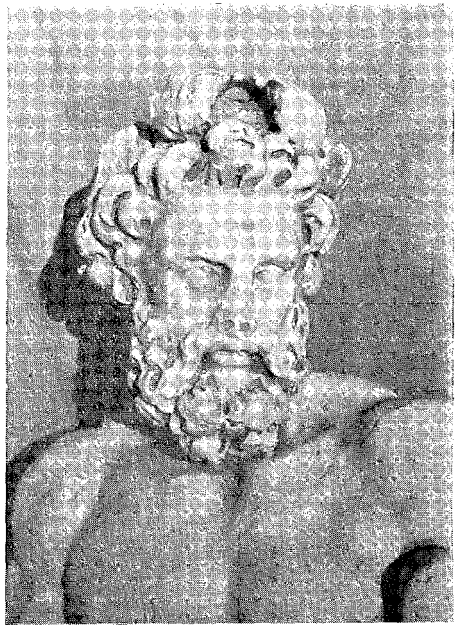
Res. 7

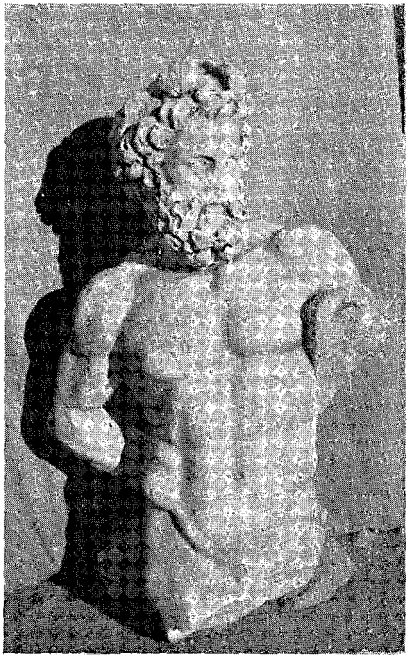
Res. 8

Res. 9

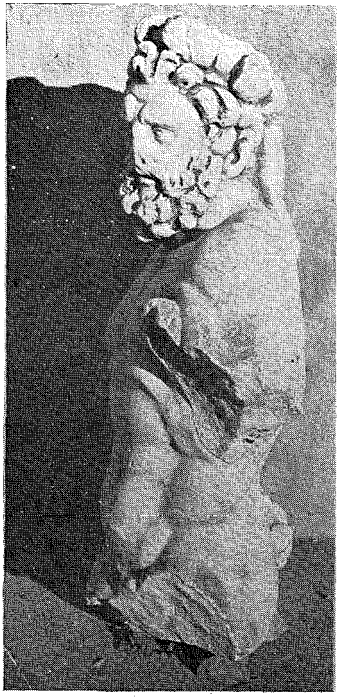
Res. 10

Res. 11

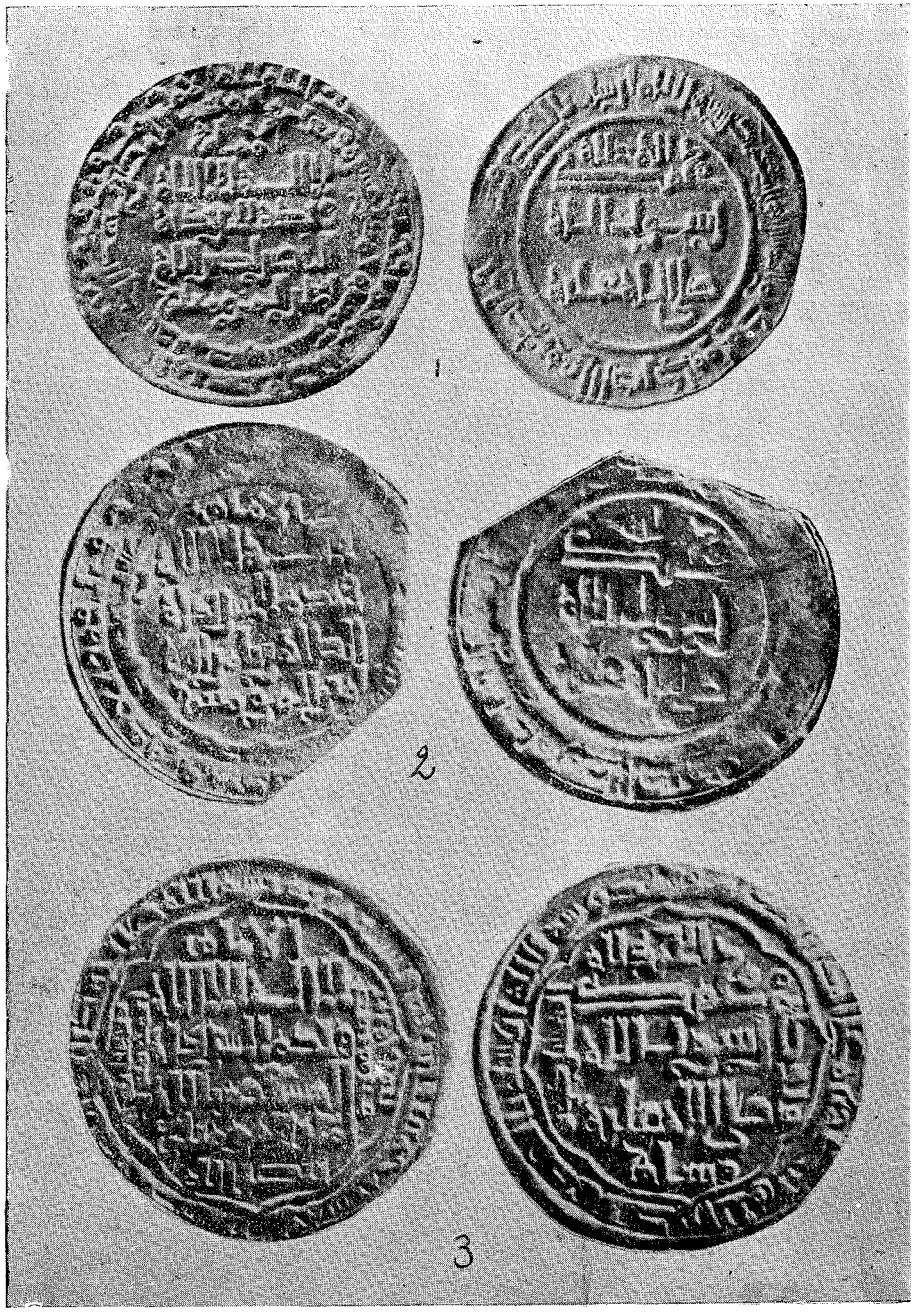
Res. 12

Res. 13

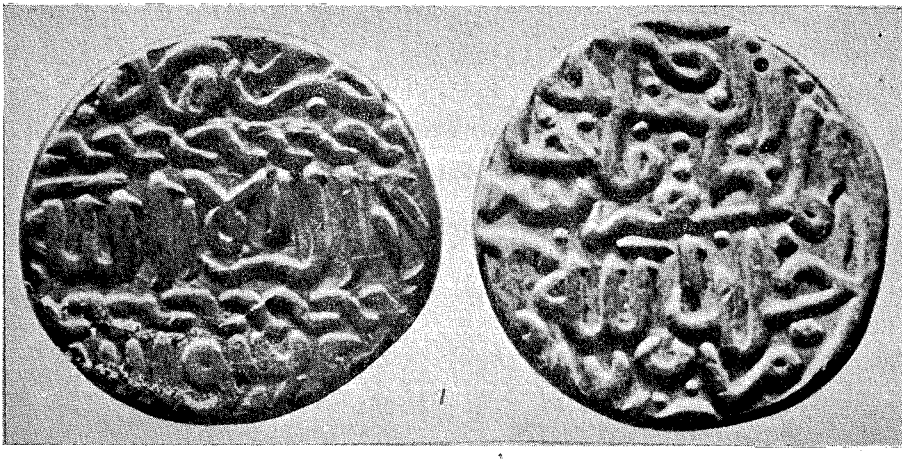
Res. 14

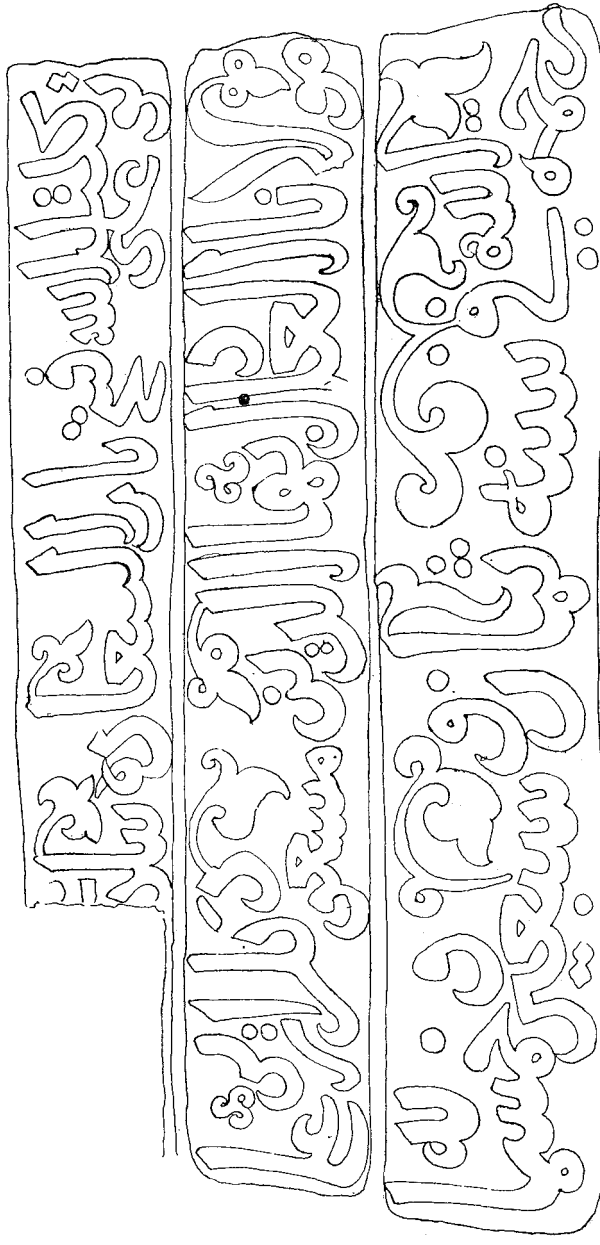
Lev. I

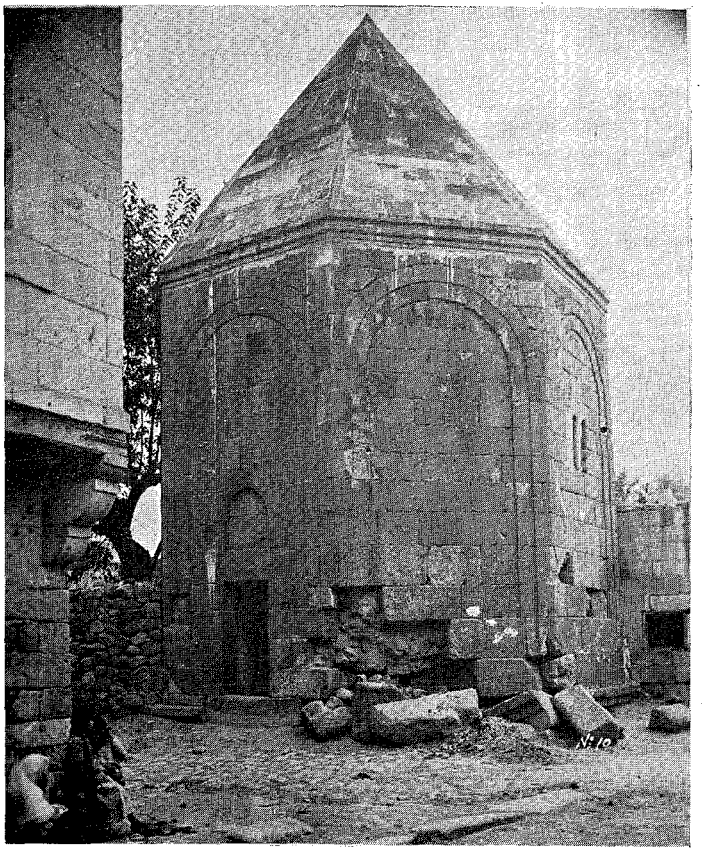
Lev. II

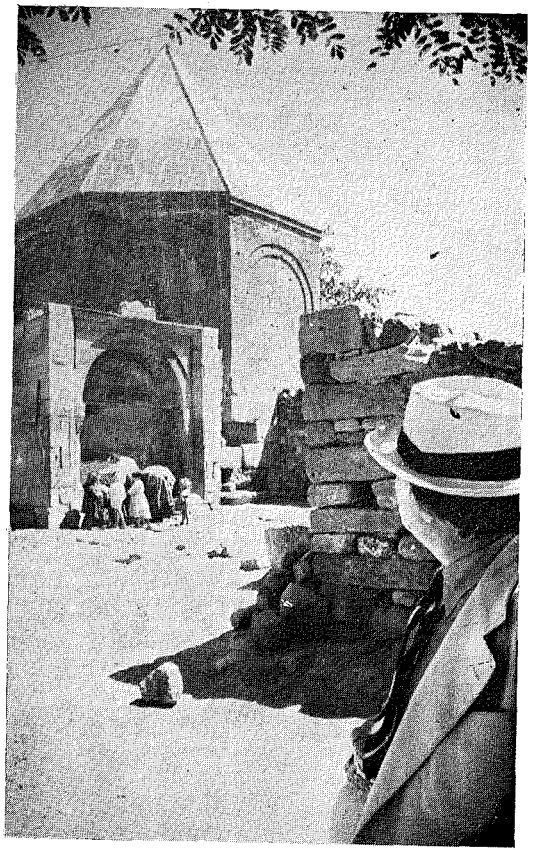
Lev. III

Res. 1 — Diyarbakır kale kapısı üstünde Nisan oğullarından Mes'ud Gülzar bin Ali kitabesi.

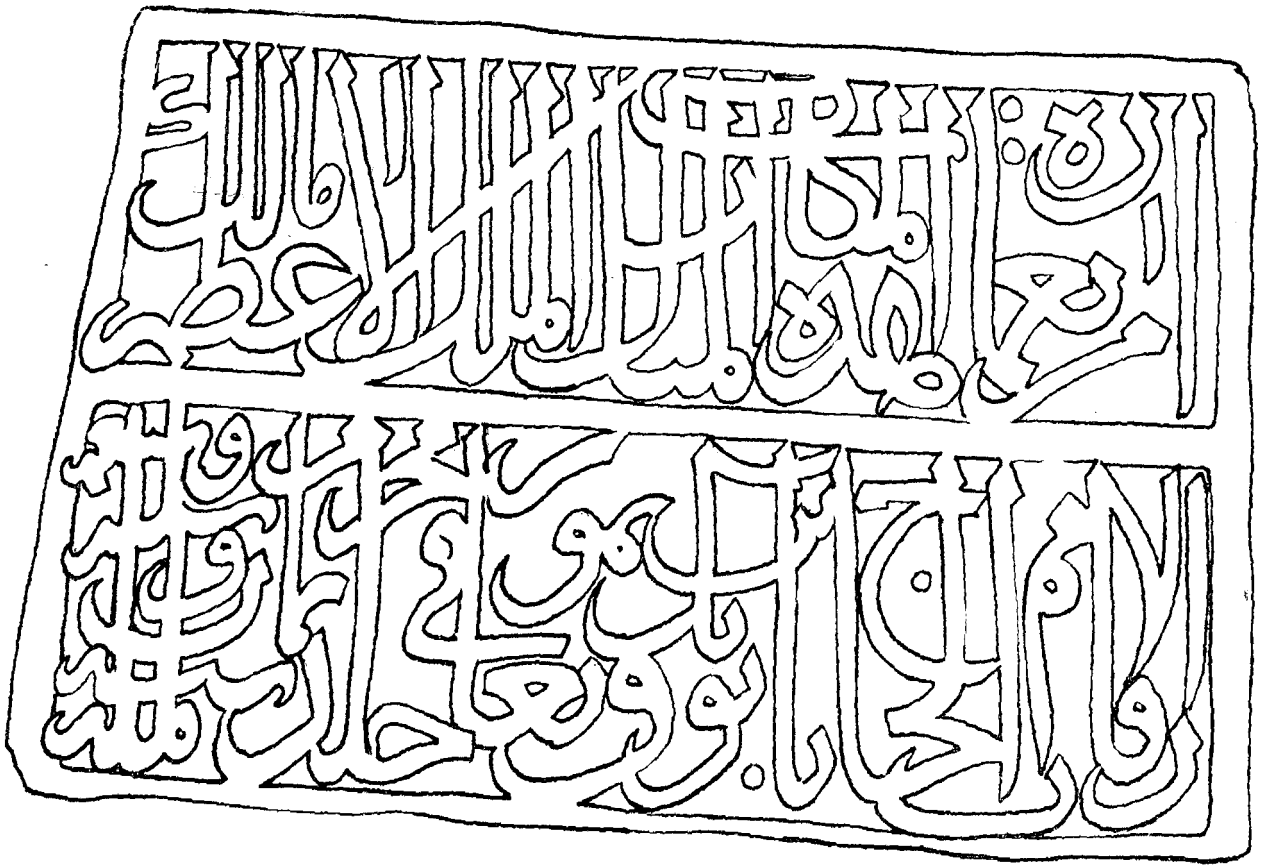

Res. 2

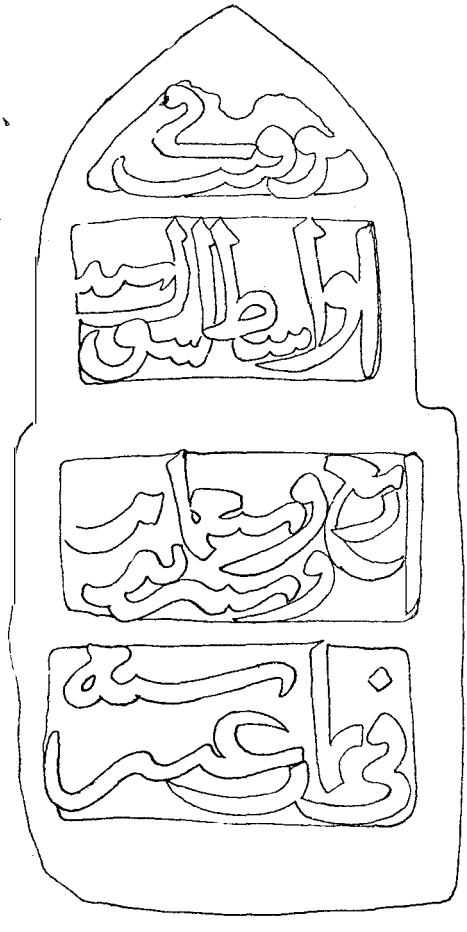

Res. 3

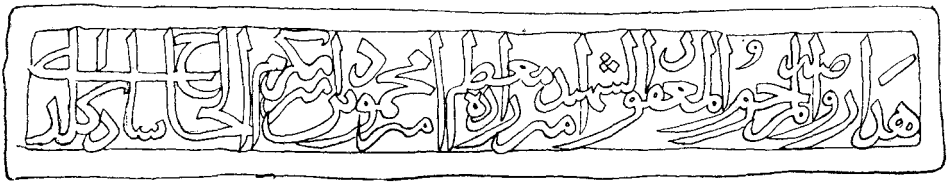
Kayresi'de Hasbeyağa mahallesinde Kapıcı sokağı başındaki Nisan oğullarından Mes'ud Gülzar bin Ali'nin türbesi ve çeşme.

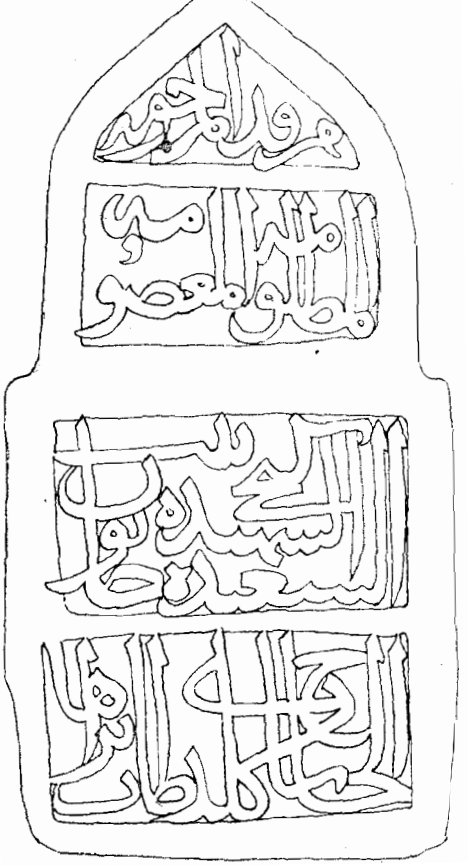
Res. 4 — Kayseri'de Yanıkoğlu mahallesinde Şeyh Çobanoğlu Ali Rıza'nın evinde Banubey makamı denilen Babuk Bey bin Toğa Timur kitabesi.

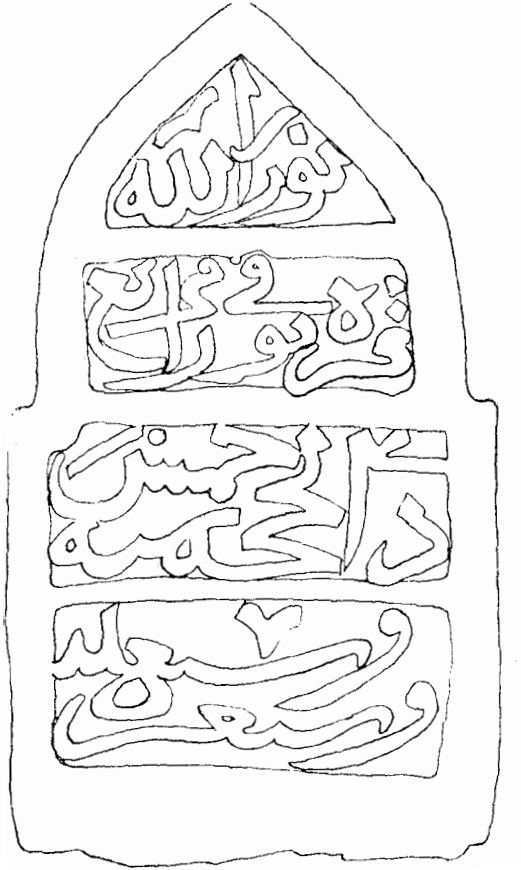
Res. 5 — Kayseri Müzesi'nde Şadgeldi kızı Ulu Hatun sandukasının tarih kitabesi.

Res. 6 — Kayseri Müzesi'nde Şadgeldi'nin oğlu Emir Mahmud'un sandukası kitabesi.

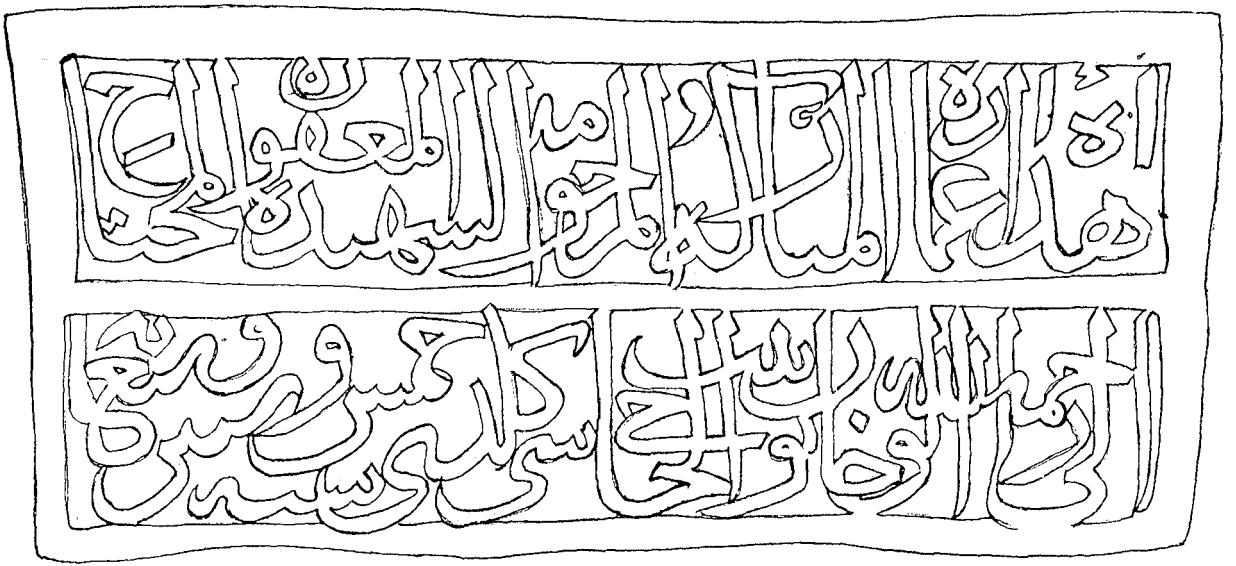

Res. 7

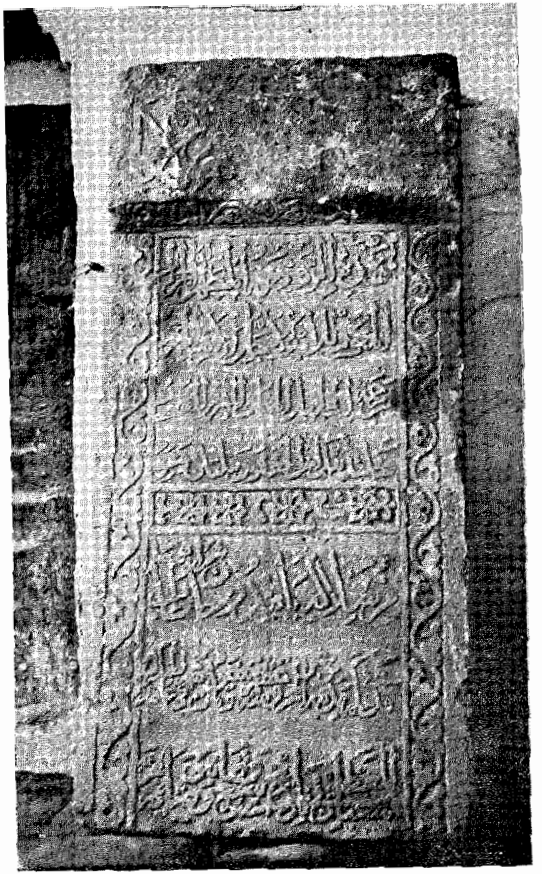

Res. 8

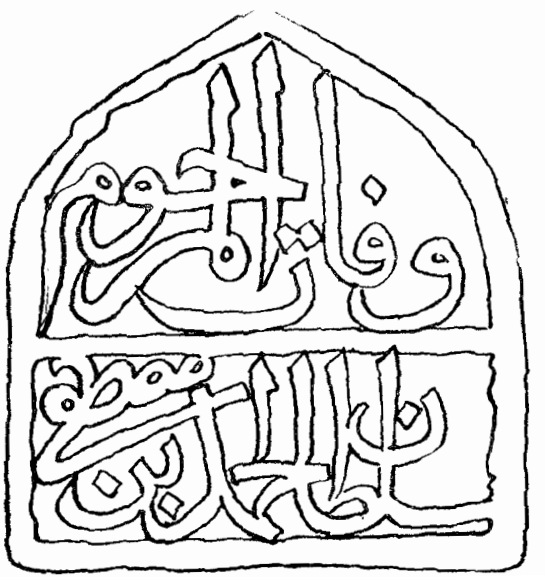
Kayseri Müzesi'nde Şadgeldi kızı Kiçi Hatun'un sandukasında baş ve tarih kitabeleri.

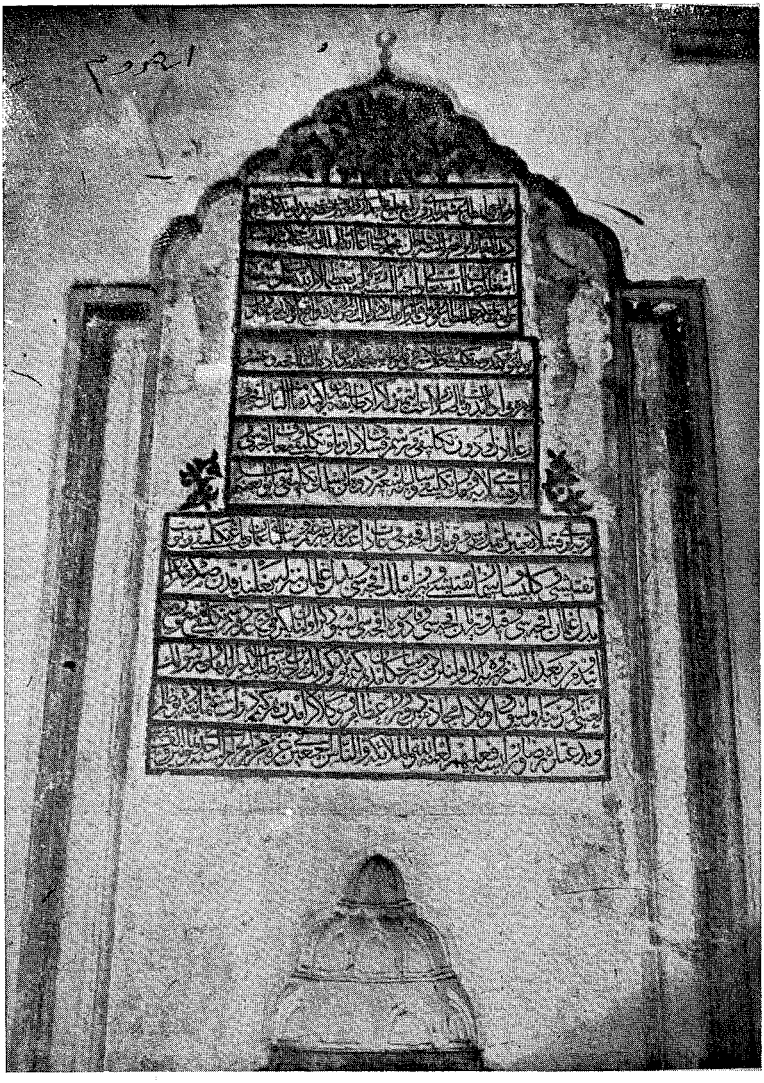
Res. 9 — Kayseri'de Kalenderhanede Curcurlar mahallesindeki bir evin bahçesinde samanlık olarak kullanılan kubbeli ve muntazam Şadgeldi kızı Ulu hatun türbesi kitabesi.

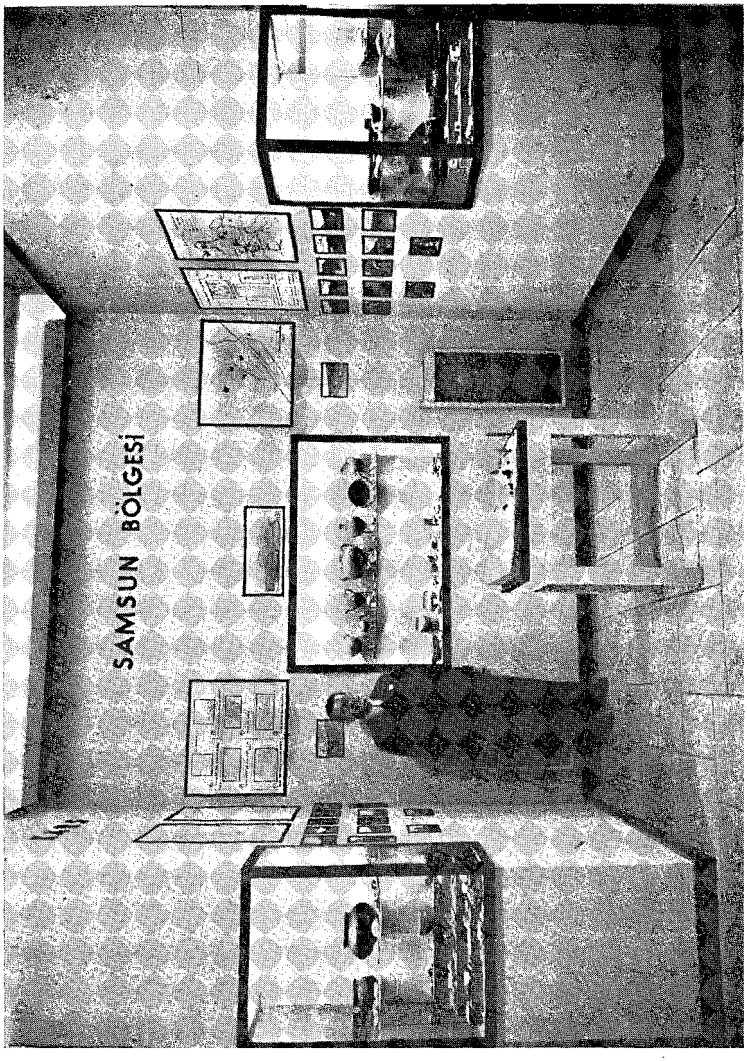
Res. 10 — Diyarbakır müzesinde Akkoyunlulardan Halil Bey bin Peltan Beyin mezar taşı.

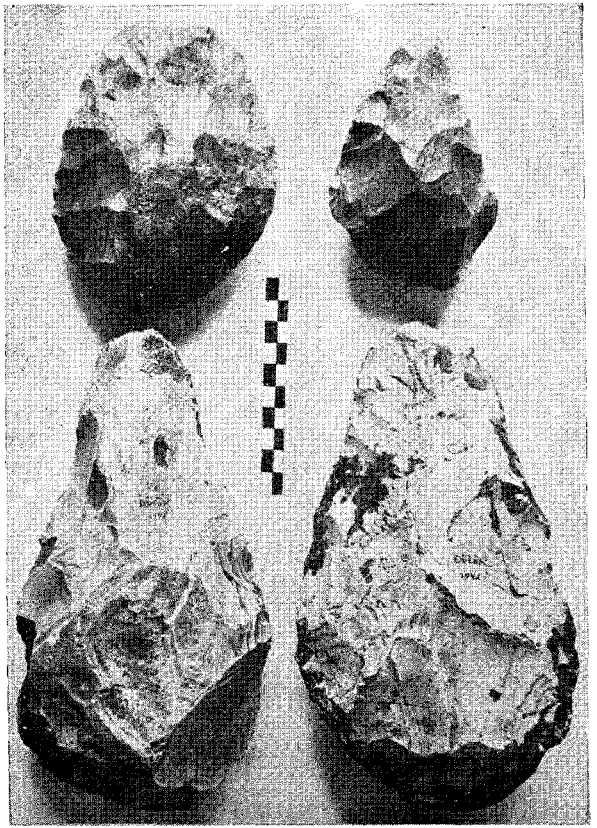
Res. 11 — Konya müzesinde Sultan Ahmed bin Mustafa sandukası kitabesi.

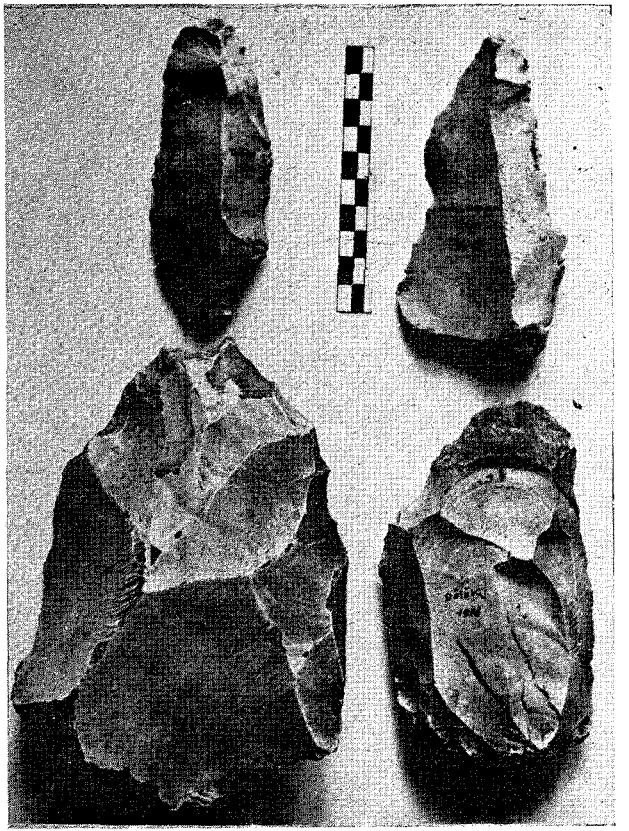
Res. 12 — Erzurum'da Lala Paşa Camii'ndeki Dördüncü Sultan Mehmet kitabesi.

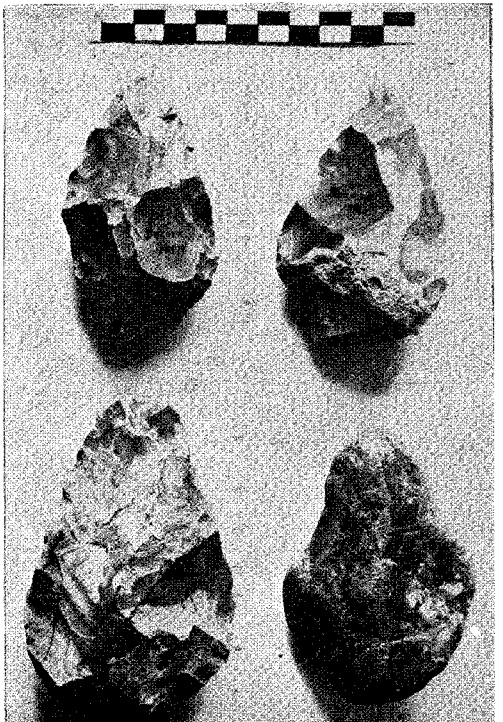
Res. 1

Res. 2
Alt sıra : Dülük'te (Gaziantep) bulunan Şelleen elbaltaları; Üst sıra : Keysun ve Pirin çevrelerinde (Malatya) bulunan Aşöleen elbaltaları.

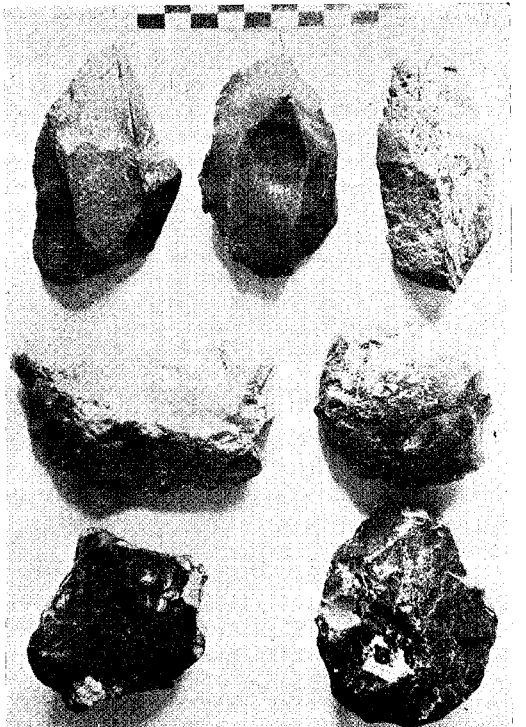

Res. 3
Alt sıra : Dülük'te toplanan Klaktoniyen? yonga aletler; Üst sağ: Pirin çevresinin kaba yonga aletlerinden bir örnek.

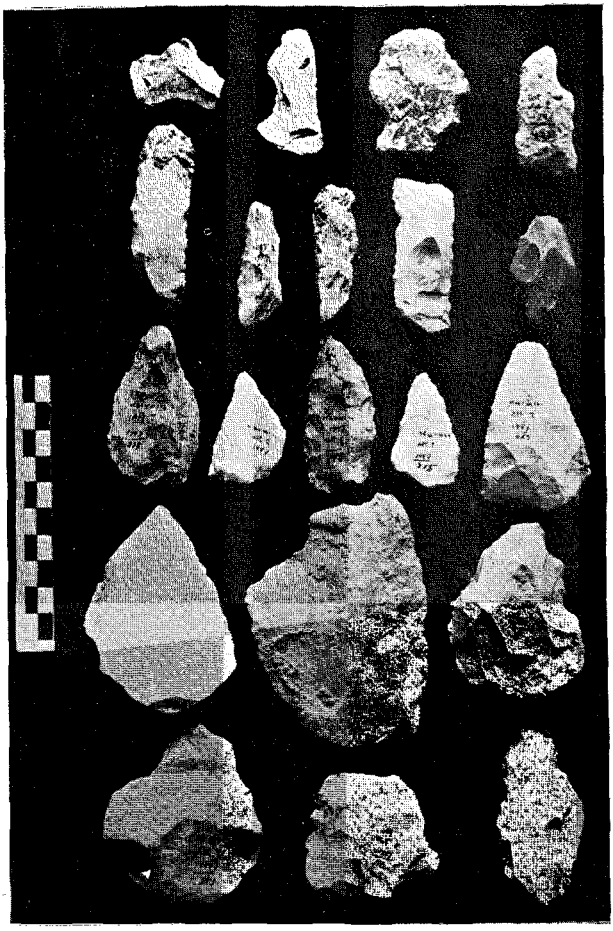
Res. 4

Alt-sol: Gölbaşı (Bozovo-Urfa) Aşöleen elbaltası; üst-sağ, sol: Gölbaşı (Bozovo-Urfa) Mikok baltacıkları; alt-sağ: Güdül yakınlarında bulunan çok aşınmış Mikok bir baltacık.

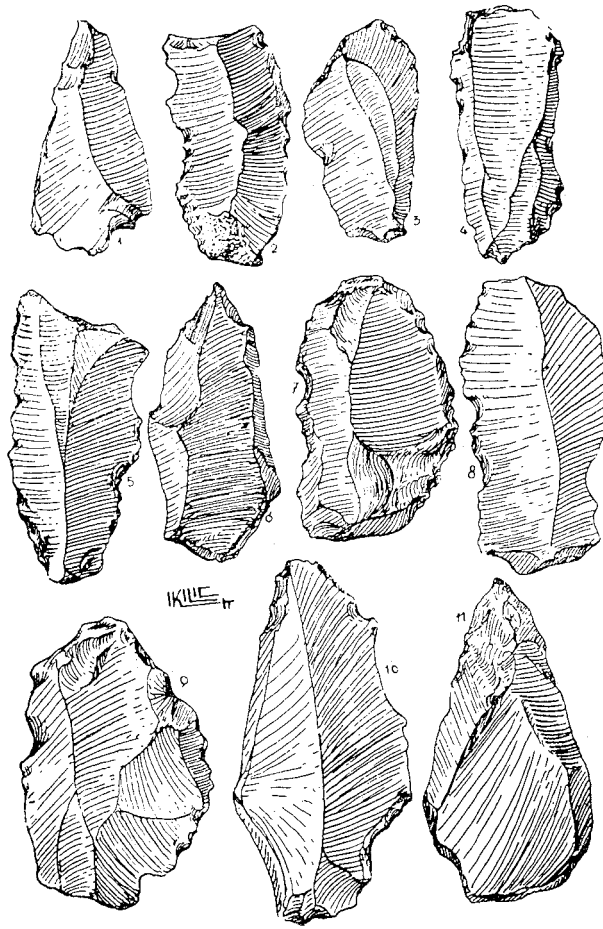
Res. 5

Alt, orta sıra: Kara Köprü'de (Beypazarı) bulunan Lövalvazo-Musteriyen yonga aletler; orta-sol: Güdül çevresinin ayni tip aletlerinden bir örnek; üst-sağ, sol: İlhan Köyü çevresinin ayni tip aletlerinden bir örnek (Bazalttan yapılmış); üst-orta: Liz (Muş) çevresinin ayni tip aletlerinden bir örnek (Obsidiyen).

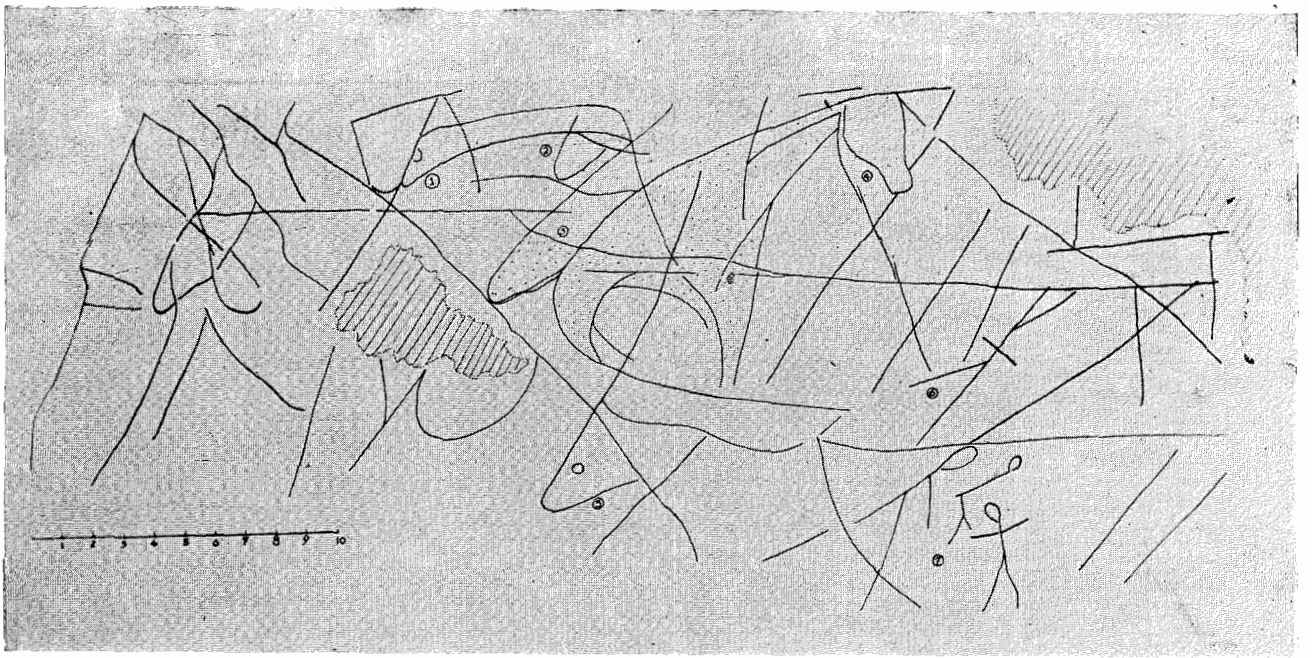

Res. 6

Karain Mağarası: I : Alt Musteriyen, iki yüzü işlenmiş kazıyıcı baltacıklar; II : Orta Musteriyen, kaba ve ince işlenmiş çok tipik uçlar; III: Üst Musteriyen, çok iyi işlenmiş bıçaklar, kırma çentikli rende ve kazıyıcılar. Hepsi sileksten yapılmıştır. Teknik özelliklerini ayrı bir yazımda izah edeceğim. (1949 yılı Tarihöncesi araştırmaları raporunda izah edildi).

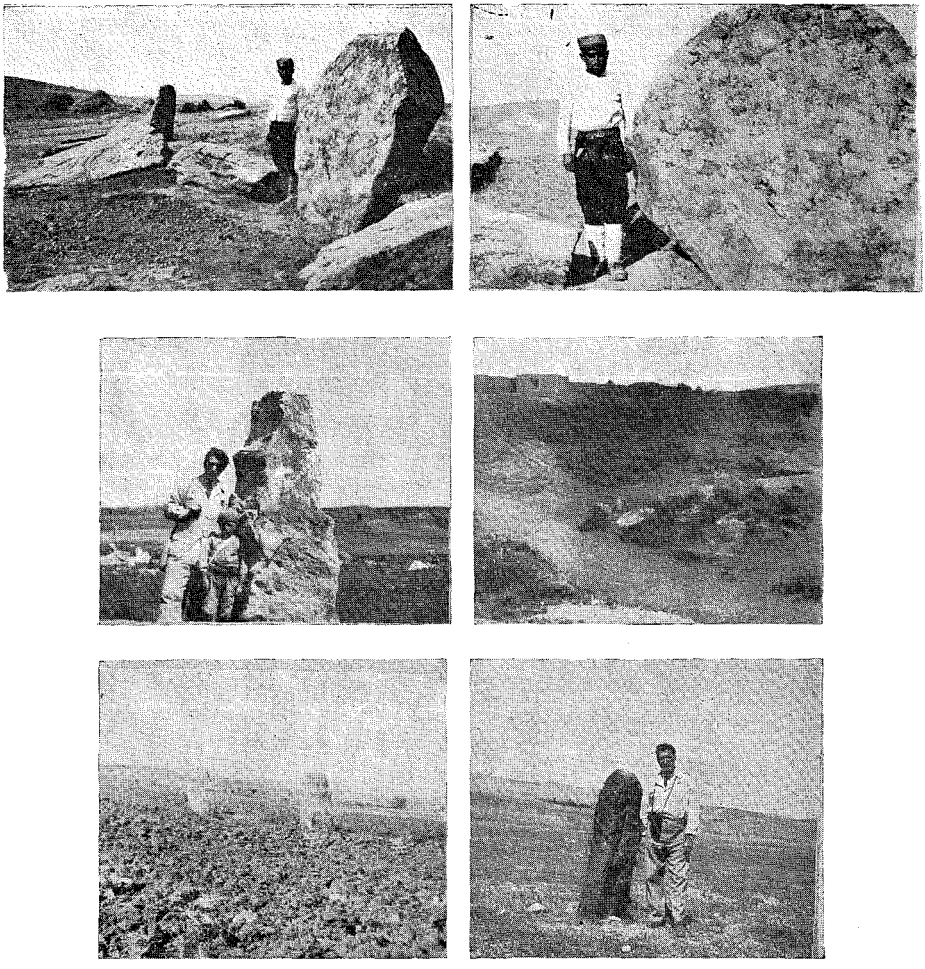

Res. 7 — Pirin (Malatya)'de bulunan üst paleolitik aletler.

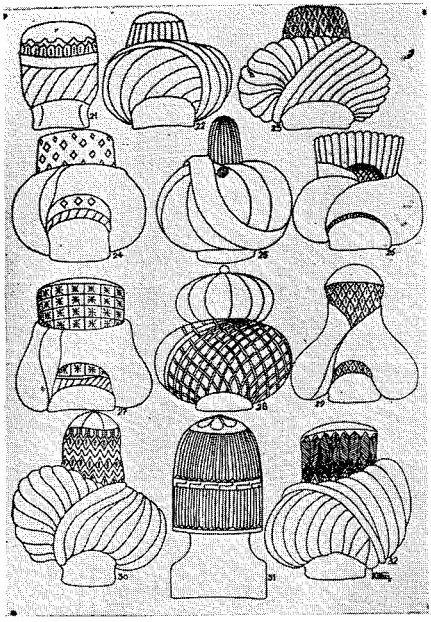
Res. 8 — Karain Mağarası

1, 2, 3, 4 : Numaralarla gösterilen şekiller at başlarına benziyor. 3 ve 4 numara arasında görünen göğde şekli iki başlı olmakla dikkati çekmektedir; 6, 7 : Çizgilerden yapılmış insan şekilleri. Diğer çizgilerden birşey çıkartmak mümkün değil (???).

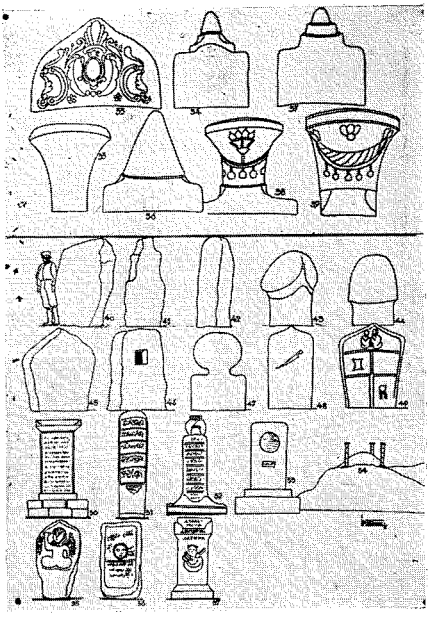

Res. 9

1, 2 : Ilıca Köy Dikili Taşları (Menhir); (Orto-sağ) 3 : Liz-Bulanık arasında Dik Dönek Taşlar (Kromlek); 4, 5 (Orta-sol, alt-sol) : Devrekâni çevresi Dikili Taşları; 6(Alt-sağ) : Çerkeş-Ilgaz arası Dikili Taşları.

1

2

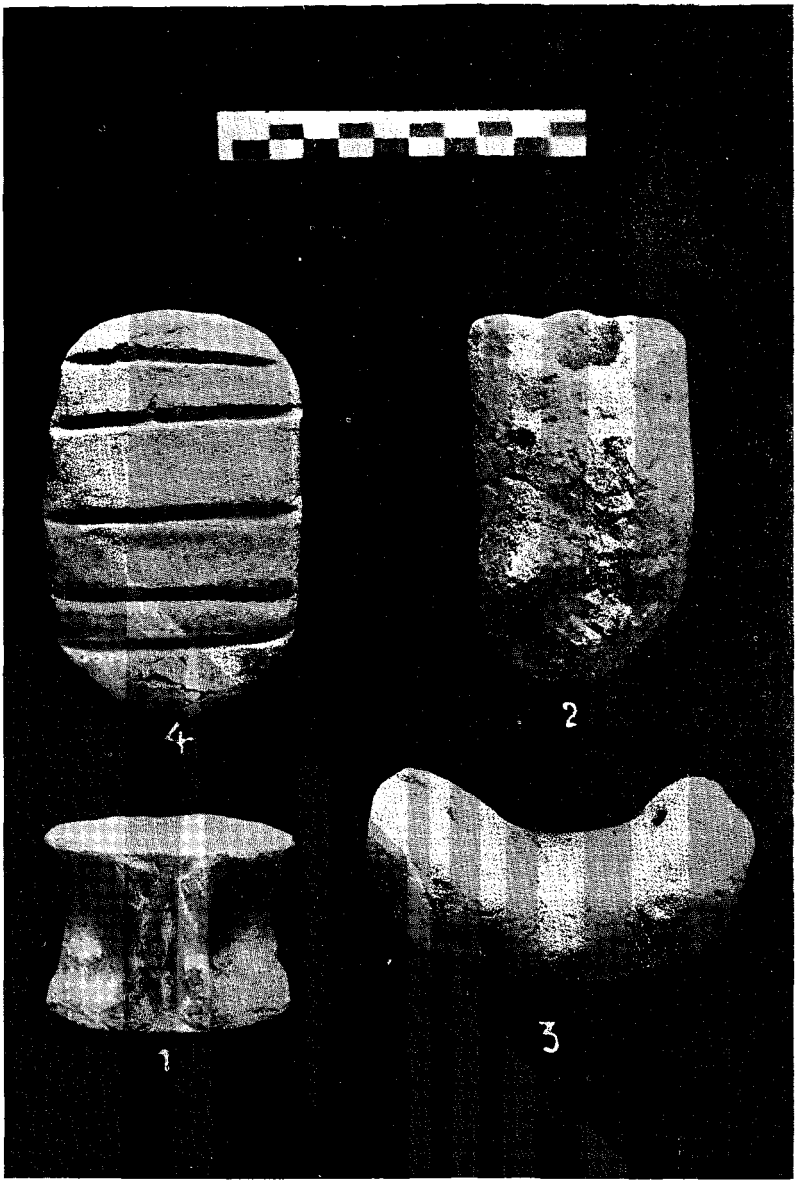
3

Res. 10

1 : Osmaneli ve Bursa'da tespit ettiğim Türk mezar taşı kavuklarından tipik birkaç örnek.

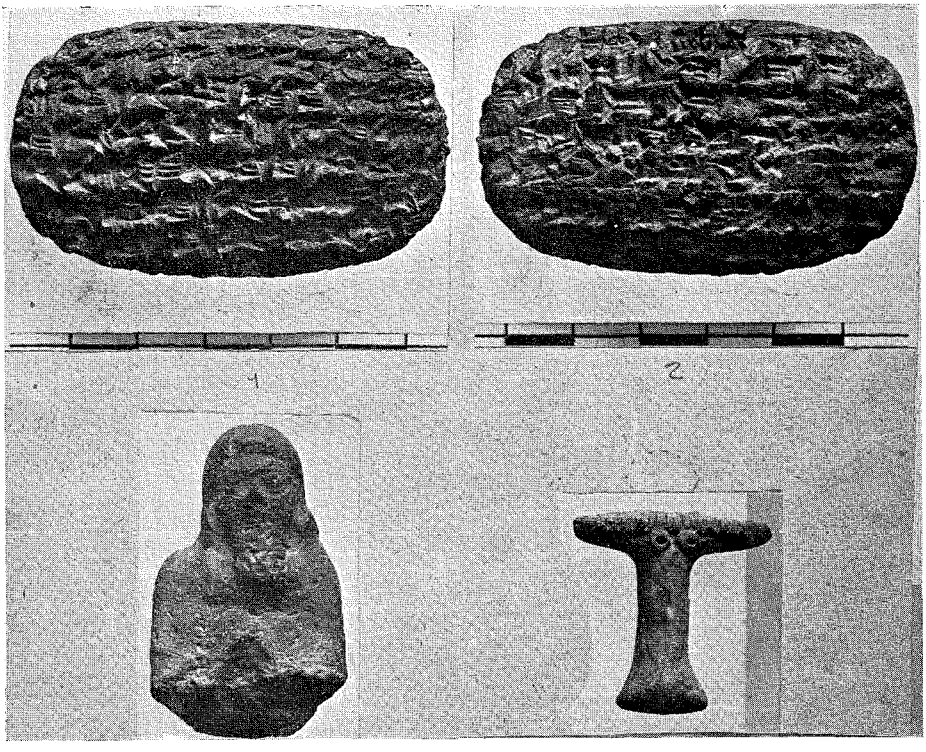
2 : Birkaç kadın mezar taşı örneği (Üsttekiler) ile Kaya anıtlarımız arasında devrî münasebeti gösteren tertip.

3 : Dörtdoğan ovasında bulunan bir Fallus.

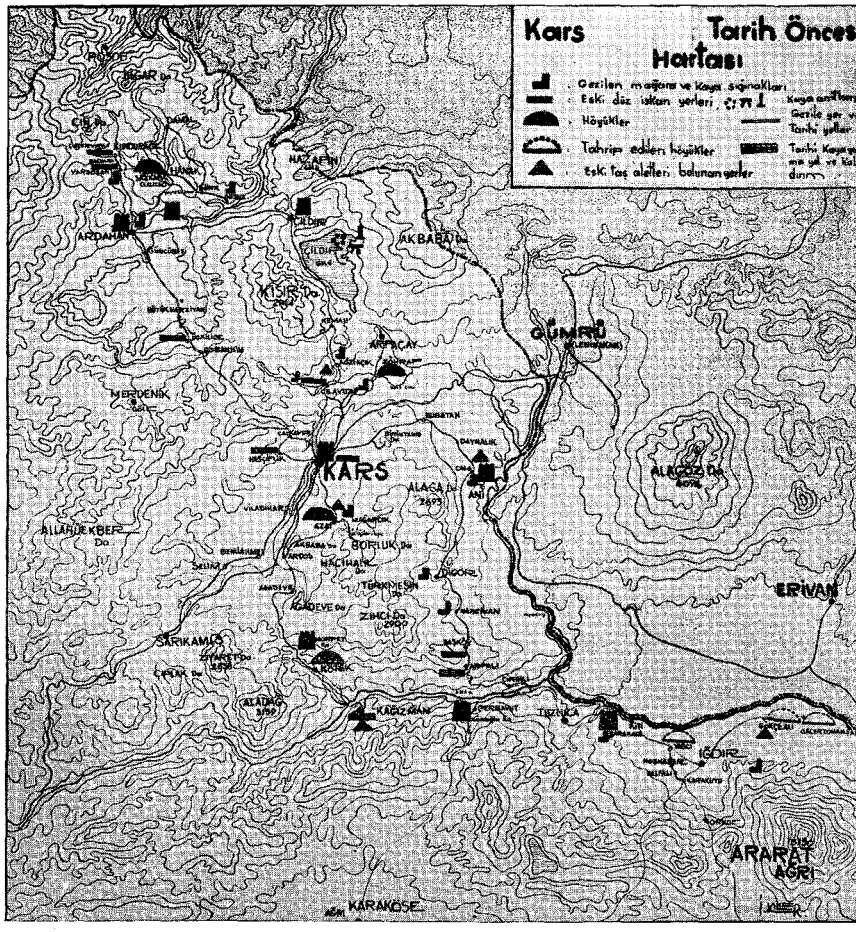
Res. 11

1 : Eti devrine ait kemikten yapılmış (top, urgancılıkta kullanılmaktadır). 2 : Ayni devrin pişmiş topraktan yapılmış Körük ağzı, 3 : Ayni devrin pişmiş topraktan yapılmış ağırlığı, 4 : Ayni devrin pişmiş topraktan yapılmış döküm kalıbı.

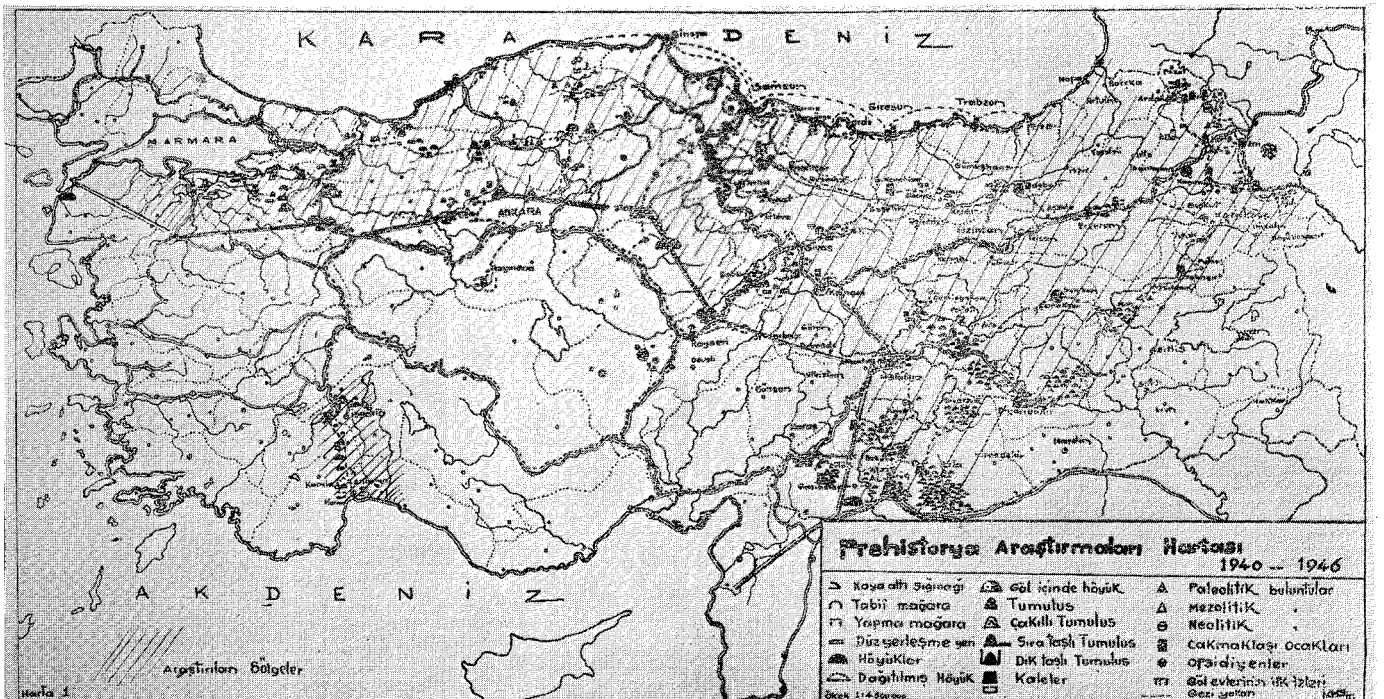

Res. 12

1, 2 : Sultantepe höyüğünde bulunan (Urfa) ve Muahhar Asur devrine ait olduğu anlaşılan Tabletin iki yüzden görünüşü; 3, 4 : Ayni höyükte ele geçen ve ayni devre ait olan idoller.

Kars
Tarih Öncesi
Haritası
Gezilen mağara ve kaya sığınakları
Eski düz iskan yerleri
Höyükler
Tahrip edilen höyükler
Eski taş aletler bulunan yerler
Kaya resimleri
Getile şer ve Tarihi yollar
Tarihi Kaya resimleri ve kalıntıları
KARS
ARDAHAN
AKBABA
KÜR
ÇILDIR
HAZAR
GÜMRÜ
ALAÇAM
ANİ
ALAGÖZ Da
ERIVAN
ARARAT AĞRI
KARAKÖSE
SARIKAMIŞ
KADEVE
ZIVIL
İĞDIR
TUZLUCA
KAĞIZMAN
HERDENİK
KÖPRÜKÖY
ALLAHEKBER Da
BORLUK Da
HAÇHANK
TİRKİMEN Da
DİGOR
ALADAĞ
KÖSEK
ÇAVUŞ Da
ÇIFLIK
DAYIKLIK
KÜÇÜKKAR
VILASHKERT
ŞEKİLİ
AMUDUN
ZEMZEM DAĞI
KARAVAN
KAVAK
KÖPRÜLÜ
ÇAKMAK
KÖPRÜ
KARAKÖSE

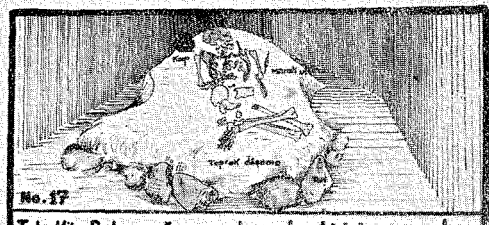
Harita 1

K A R A D E N İ Z
MARMARA
ANKARA
A K D E N İ Z
Araştırılan bölgeler
Harita 1
Prehistorya Araştırmaları Haritası
1940 — 1946
Kaya altı sığınağı
Tabii mağara
Yapma mağara
Düzşerleşme yeri
Höyükler
Dağılmış Höyük
Göl içinde höyük
Tumulus
Çevrili Tumulus
Sıra taşlı Tumulus
Dik taşlı Tumulus
Kaleler
Paleolitik bulunular
Mezolitik
Neolitik
Çakmaktaşı ocakları
Oppidiyenler
Göl evlerinin ilk izleri
Gezi yolları

Harita 2

Samsun Tekeköy ve kaledoruğu Bakır Çağı iskeletleri. 1941 yılı

Kaledoruğu
13
İskelet verdi.

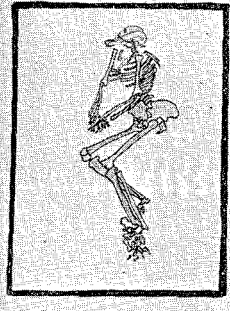

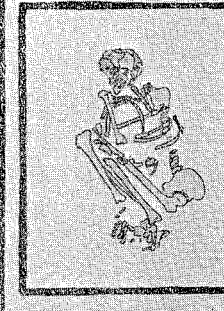
Tekeköy Bakır çağı mezarlarından birisi ve eşyaları

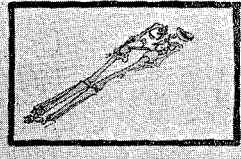
Tekeköy
17
iskelet verdi.

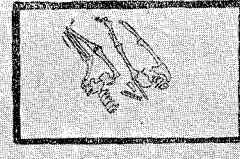
Ölçülen Kafaların tasnif tablosu

Kafaların yeri ve numarası	Uzunluğu	Genişliği	Kafa Kavisleri
Tekeköy I	180	159	77.22 orta kafa
Tekeköy I	180	135	75.00 Uzun kafa
Tekeköy II	181	140 ?	77.34 Orta Kafa
Tekeköy IV	191	125 ?	65.44 Uzun Kafa
Tekeköy V	195 ?	155	79.7 Orta Kafa
Tekeköy X	196	144	74.22 Uzun Kafa
Tekeköy XI	190	139	73.15 Uzun kafa
Tekeköy XII	196	145	73.97 Uzun kafa
Tekeköy XIII	188	120 ?	63.82 Uzun Kafa
Tekeköy XIV	182	148	81.31 Yuvarlak kafa
Kaledoruğu V	188	140 ?	74.46 Uzun kafa
Kaledoruğu VIII	179	137	76.52 Orta Kafa
Kaledoruğu IX	193	142	73.57 Uzun Kafa
Kaledoruğu II	170	135	79.41 Orta K
Kaledoruğu XII	188	133	70.74 Uzun Kafa
Y. -	181	124 ?	68.50 Uzun kafa

Yarı büküK, eller önde bağlı

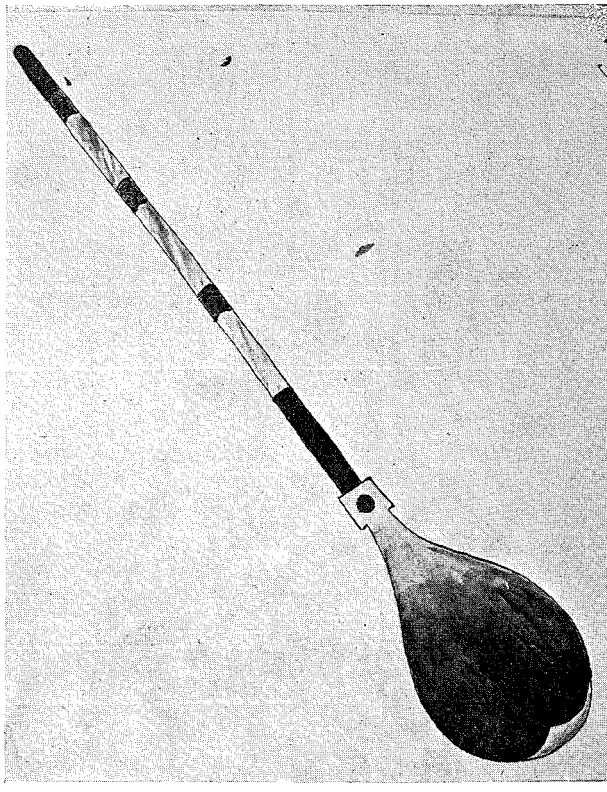

Tam büküK vaziyet

Sırt üstü uzun yatış

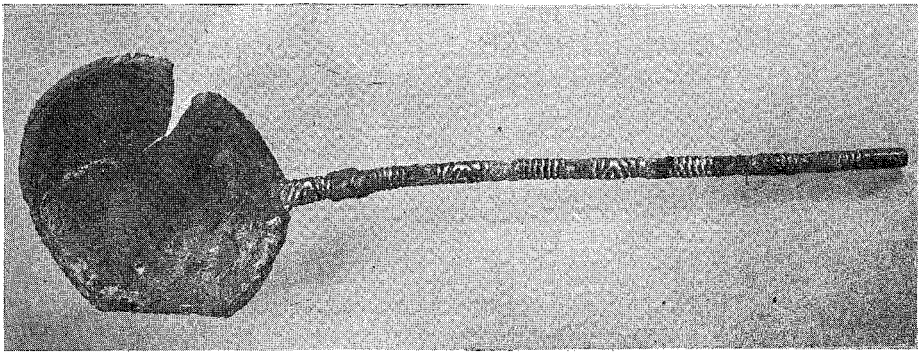

Göğüs ve başsız uzun yatış

Tam büküK, eller kafa üzerinde vaziyet

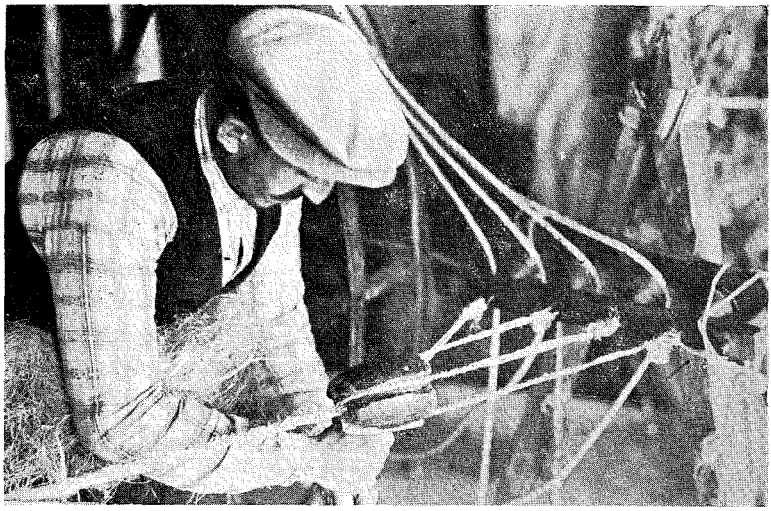
Tablo 1

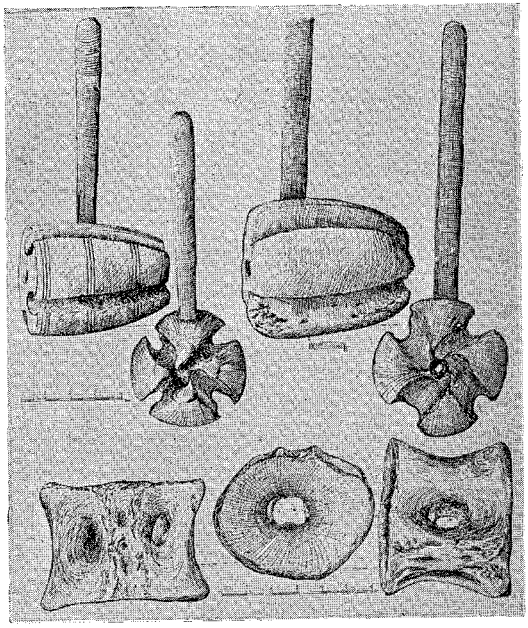
Res. 1 — Bağa Kaşık (Osmanlı devri).

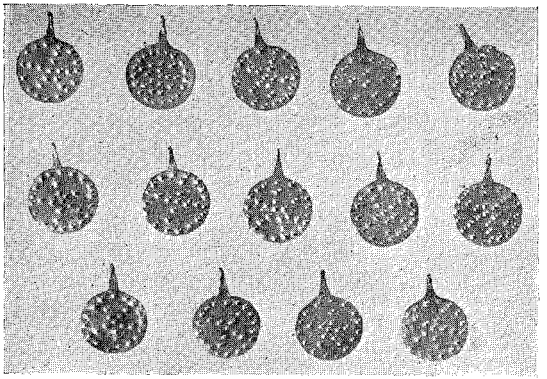
Res. 2 — Bakır veya Eski bronz çağı, Alaca Höyük M. ö. takriben 2100 — 2300 gümüş kaşık olup, sapı yer yer altın işlemelidir.

Res. 3 — Urgancının ip bükmekte kullandığı âlet (Kastamonu).

Res. 4 — Alttaki kemik âlet aynı maksat için kullanılmış olabilir (Dündartepe, Bakırçağı).

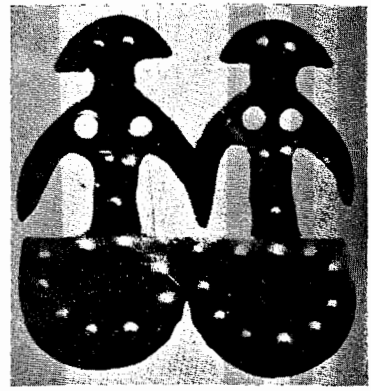
Res. 5 — Bakır çağı altından kadın tezyinatı (Alaca Höyük).

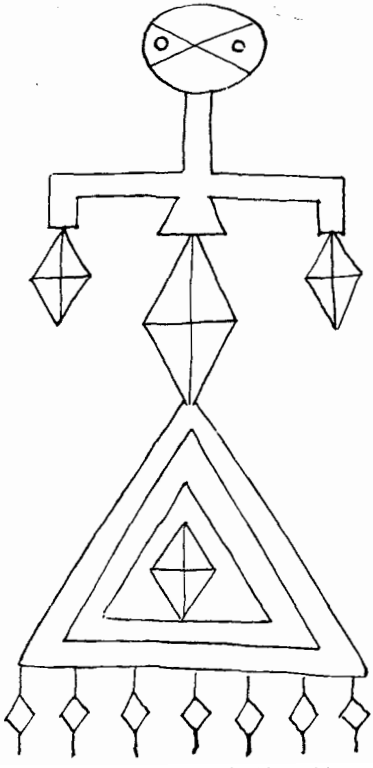
Res. 6 — Sungurlu gelin kıyafetleri. Aynı tarz → tezyinat bugün de kullanılıyor.

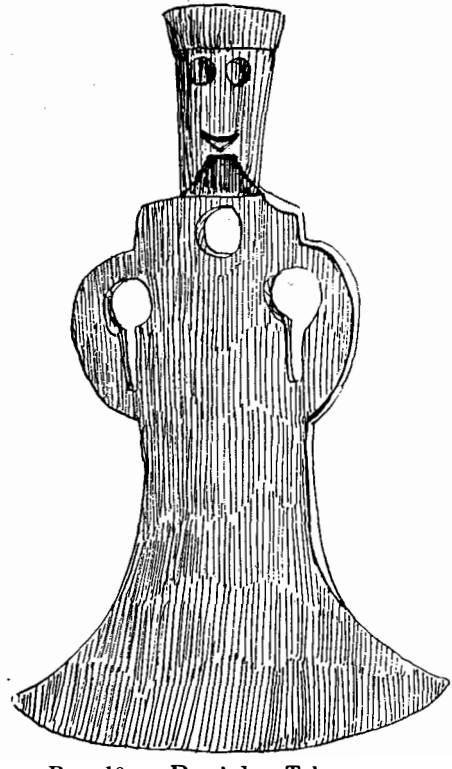
Res. 7 — Kültepe.

Res. 8 — Bakırçağı (Höyük).

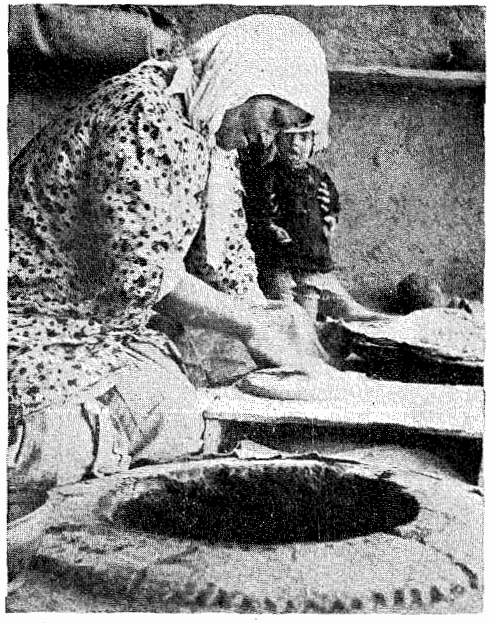

Res. 9 — Nazarlık (Çubuk).

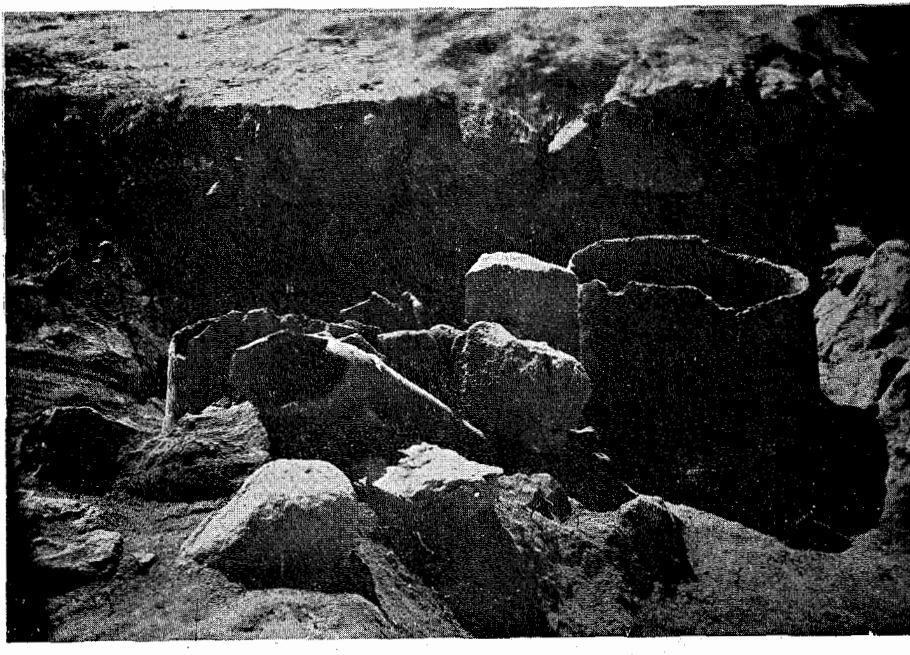

Res. 10 — Demirden Teber (Et. Müz. 819[a]).

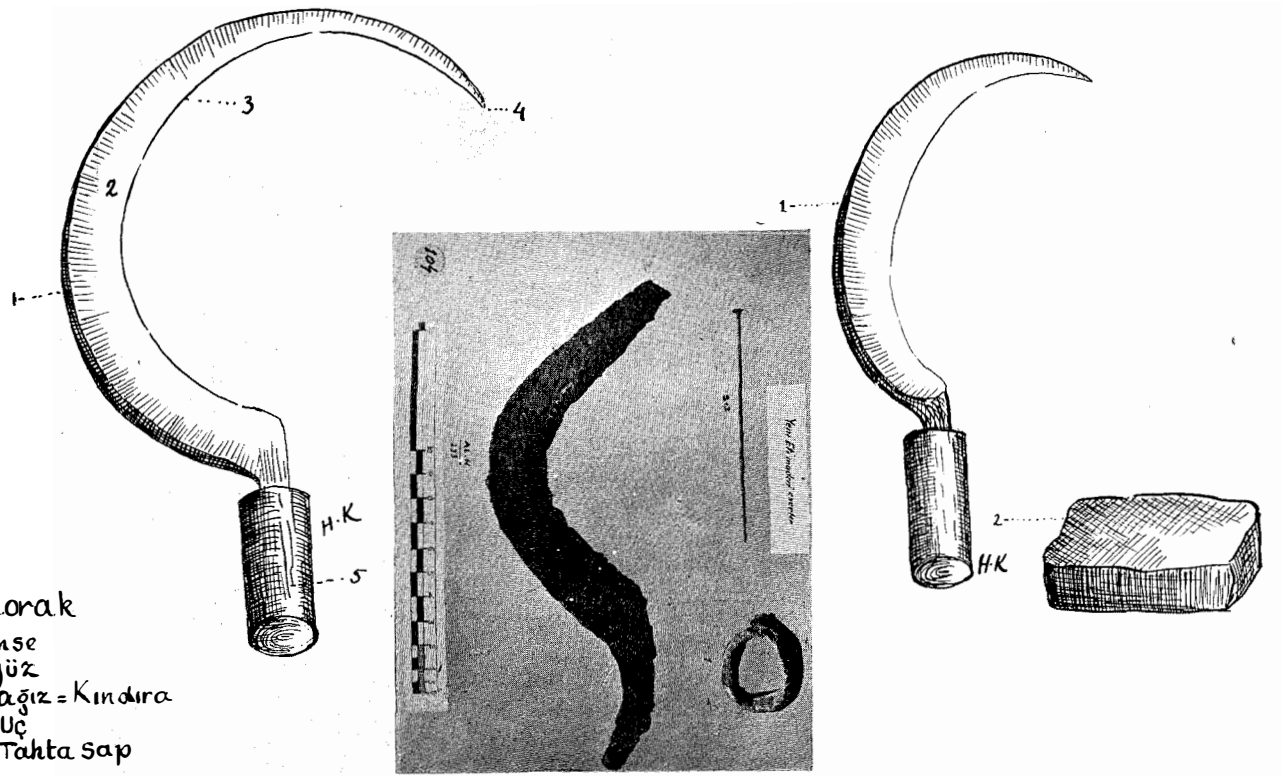
Ankara Etnografya Müzesinde bir demir teber (Res. 10) insan biçimindedir. Çubukta "Kandilli„ adı verilen saman çöpünden nazarlık (Res. 9) ve diğer arkeolojik eserlerle Kültepe idolini (Res. 7) ve Alaca Höyük çifte altın idolini (Res. 8) mukayese ediniz.

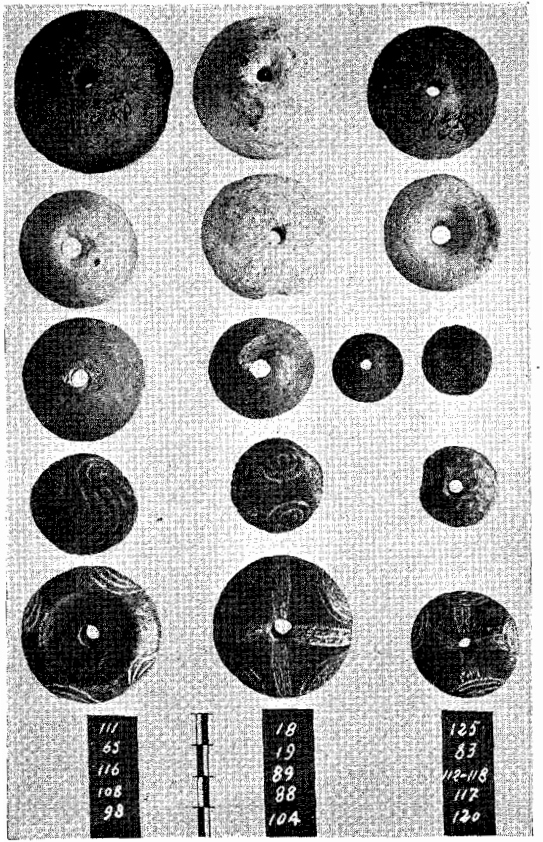
Res. 11 — Tandırda ekmek pişireu kadın (Iğdır).

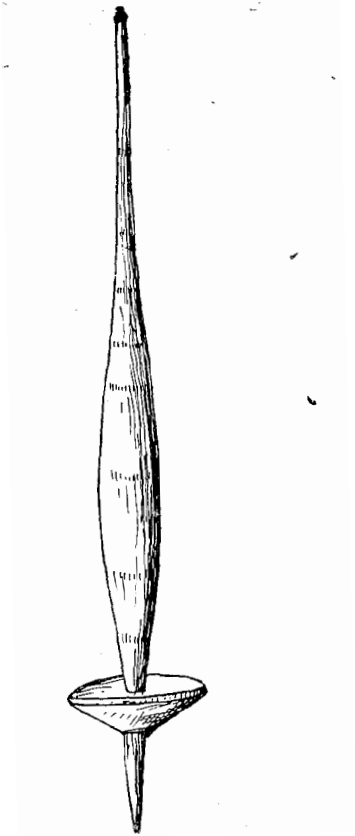
Res. 12 — Eti Fırını (Malatya, Arslantepe).
Prof. L. Delaporte tarafından bulunmuştur.

Res. 13 — Hitit zamanı bronz orak ile (ortada) bu günkü orakları mukayese ediniz.

Res. 14 — Ağırşaklar (Höyük).
Bir kısmının düğme olması da muhtemeldir.

Res. 15 — Ağaçtan İğ
(Et. Müz. 10731).

Eski pişmiş toprak ağırşaklarla bugün kullanılan ağırşak şekli.

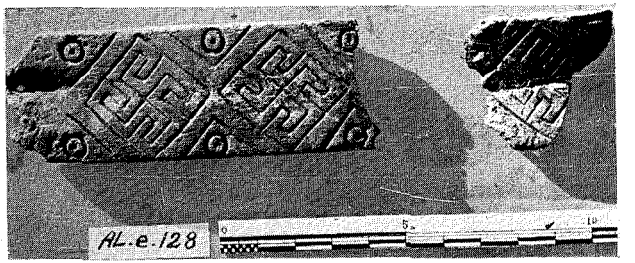

Res. 16 — Kütahya gelini (Başlığı eğridir).

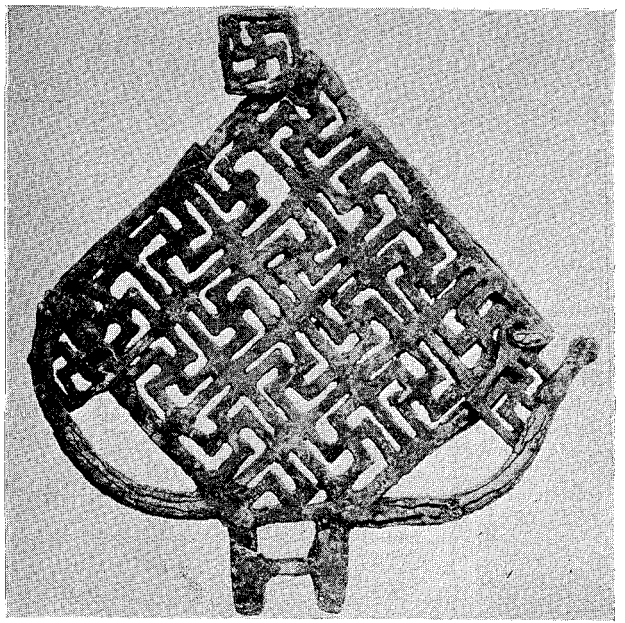

Res. 17 — Höyük Sfenksi (Kalathos eğridir).

Hitit başlığını bugünkü gelin başlığı ile mukayese ediniz.

Res. 19 — Hitit çağında ve kemik eserde çengelli haç.

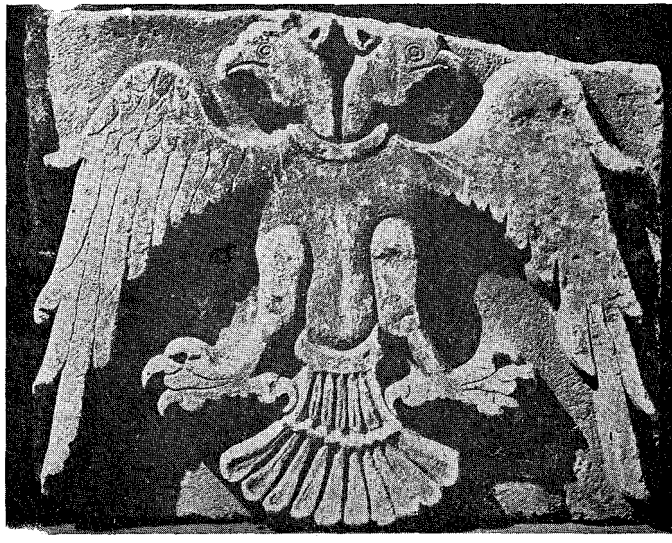
Res. 18 — Alaca Höyük Eski bronz çağı güneş kursunda çengelli haç.

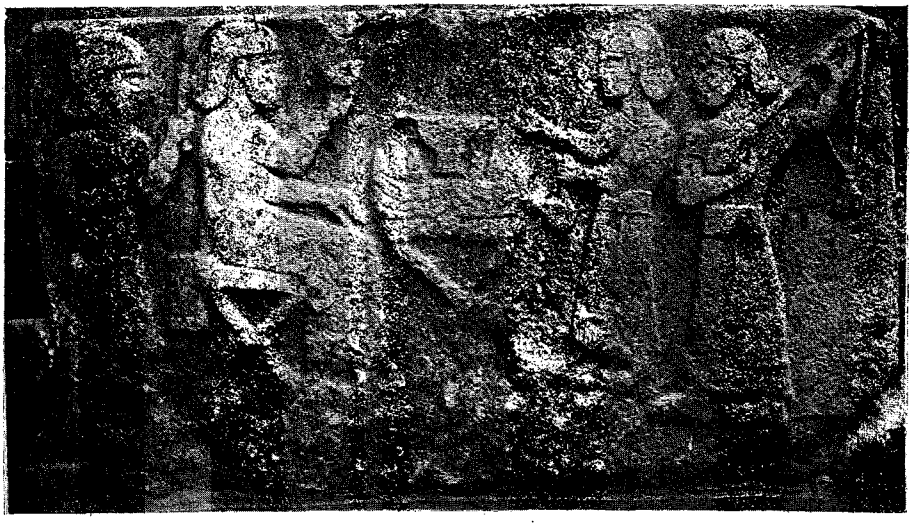
Res. 20 — İzmir mezarlığında bulunan Osmanlı devri mezar taşında "Şemse„ çengelli haç.

Res. 21 — Alaca Höyük'de Hitit arması
(çift başlı kartal v. s.).

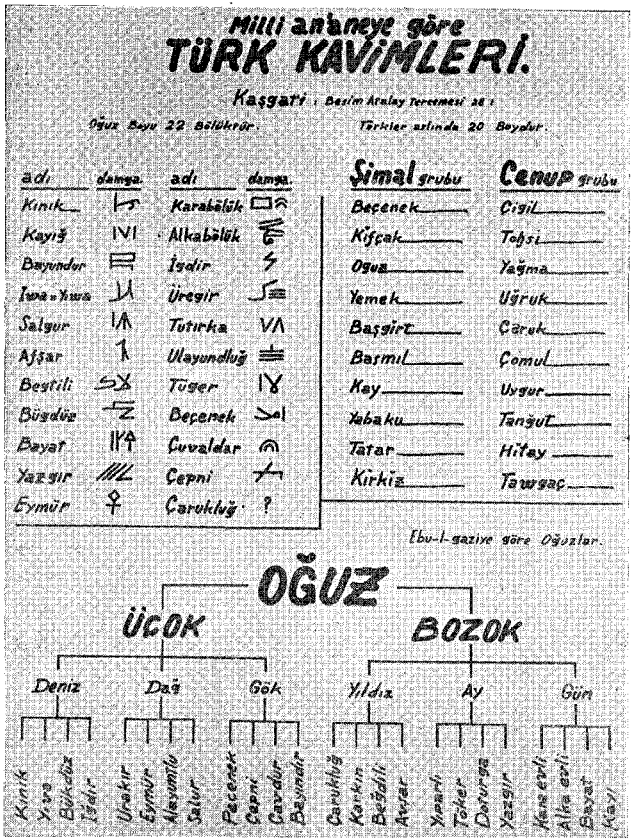
Res. 22 — Selçuk (Konya, İçkale)
Çift başlı kartal Selçuklarca da muteberdir.

Res. 23 — Cerablus (Kargamış) Kabartmalarında sazlı ziyafet.

Res. 24 — Alaca ilçesinde Mustafa Çelebi köyünde saz çalan âşık. Her iki devirde sazın şekil benzerliği dikkate şayandır.

Res. 25 — Divan-ı Lûgat-it Türk'de *Eymir* oğuz boyu damgası

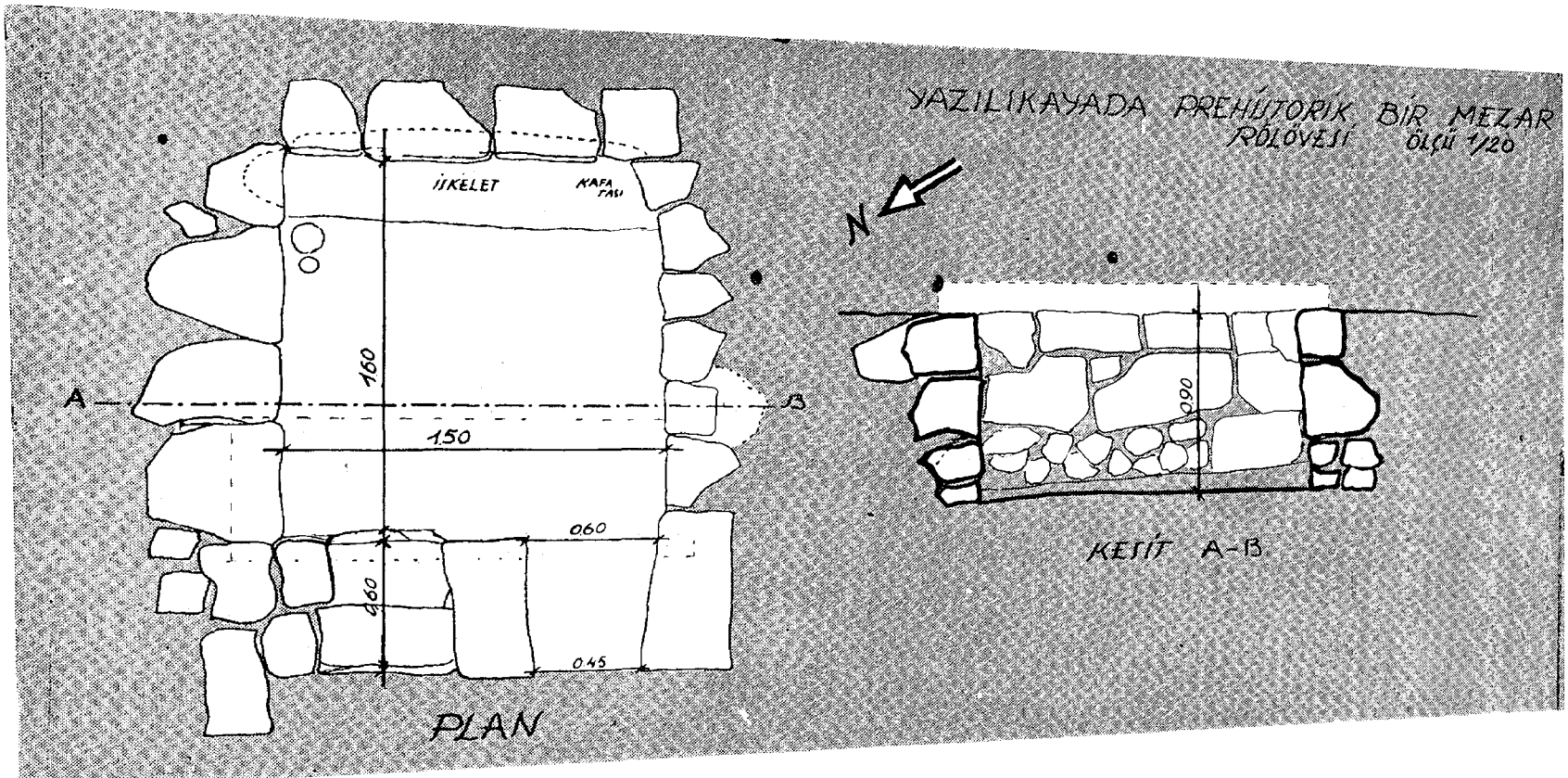
Res. 26 — Eymir köyü mezarlığında Eymir damgası (A. R. Yalgından).

Şekilleri mukayese ediniz.

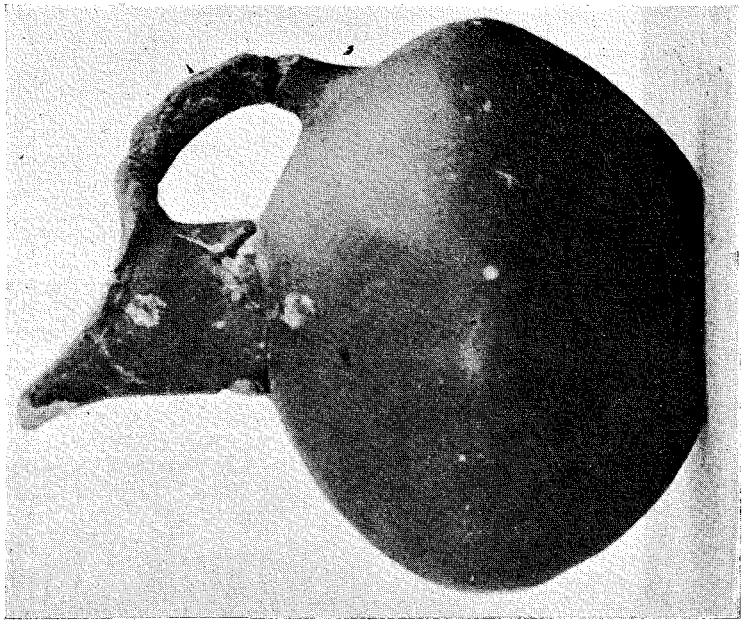
Res. 1

Res. 2

Res. 3

YAZILIKAYADA PREHİSTORİK BİR MEZAR
RÖLÖVESİ ÖLÇÜ 1/20
N
İSKELET
KAFA TAŞI
160
150
060
060
045
A
B
PLAN
090
KESİT A-B

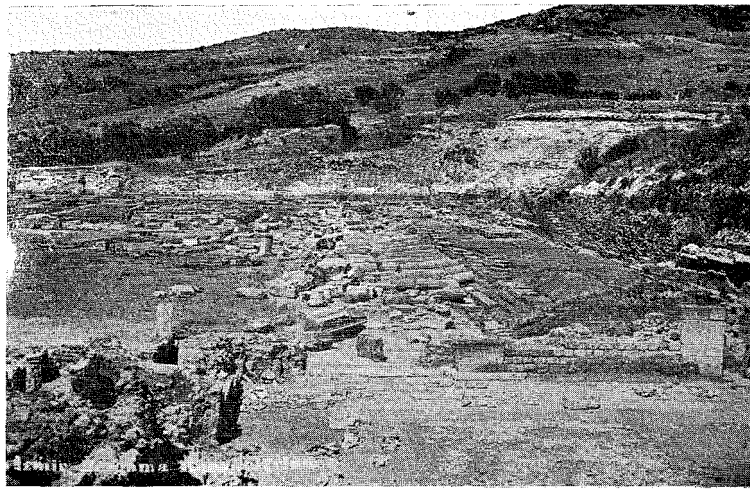
Res. 1

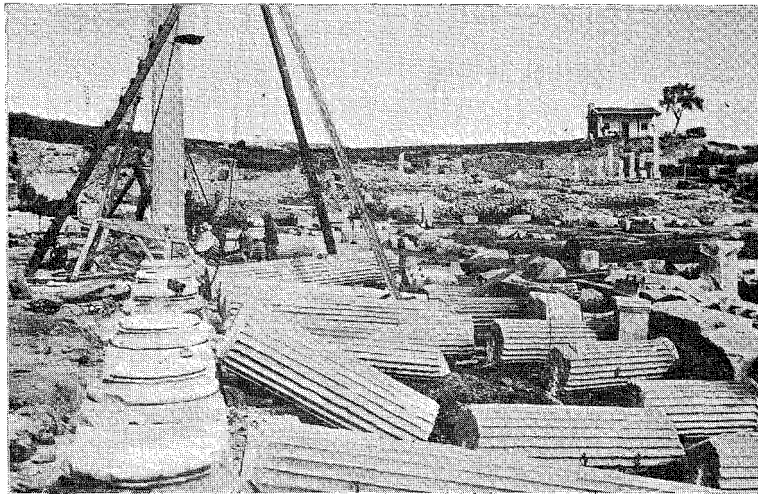
Res. 3

Res. 2

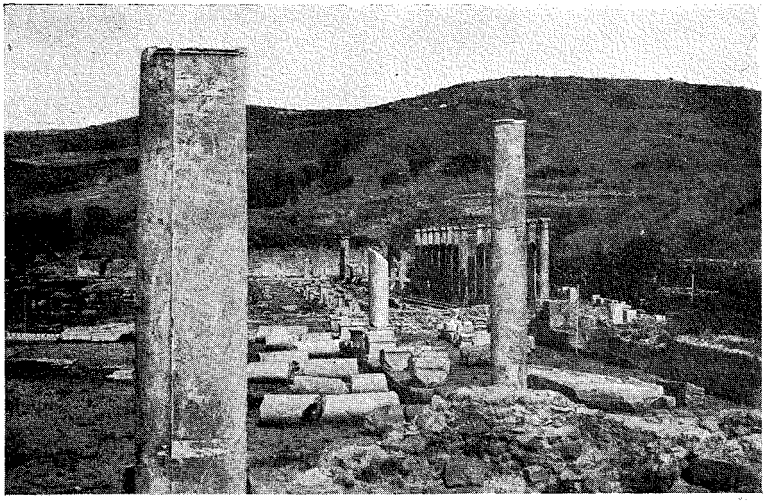
Res. 1

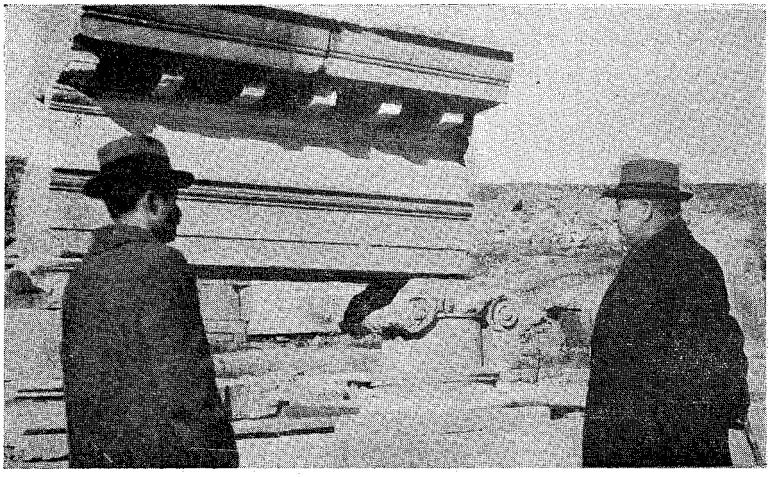
Res. 2

Res. 3

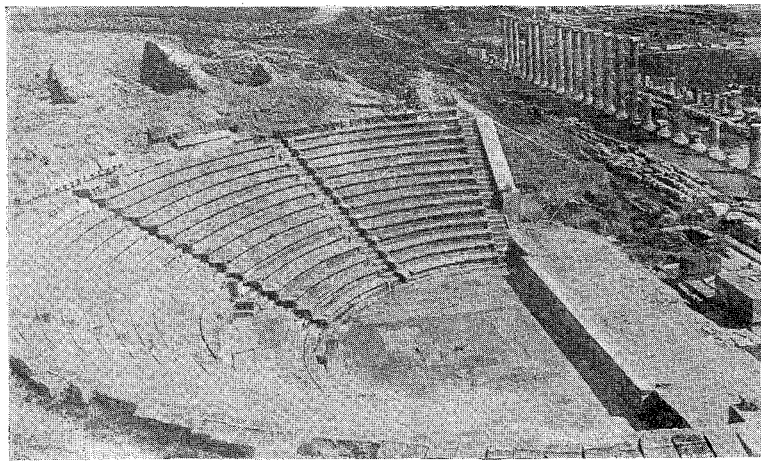
Res. 4

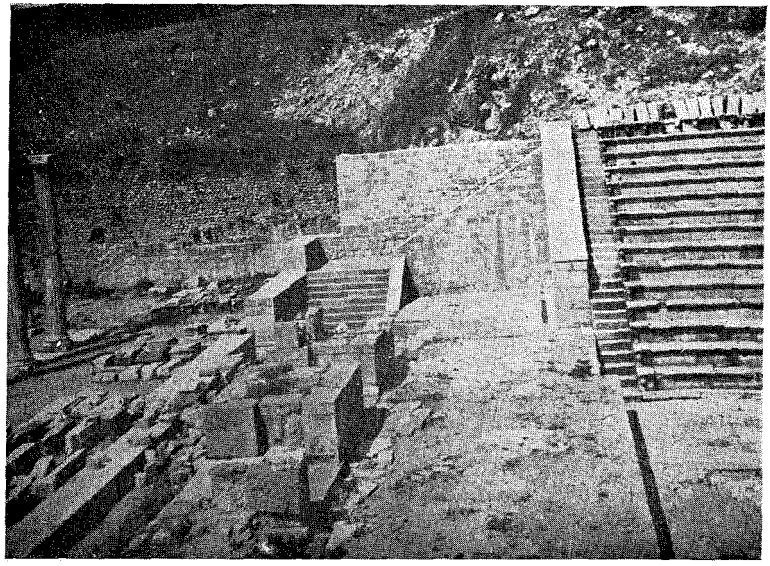
Res. 5

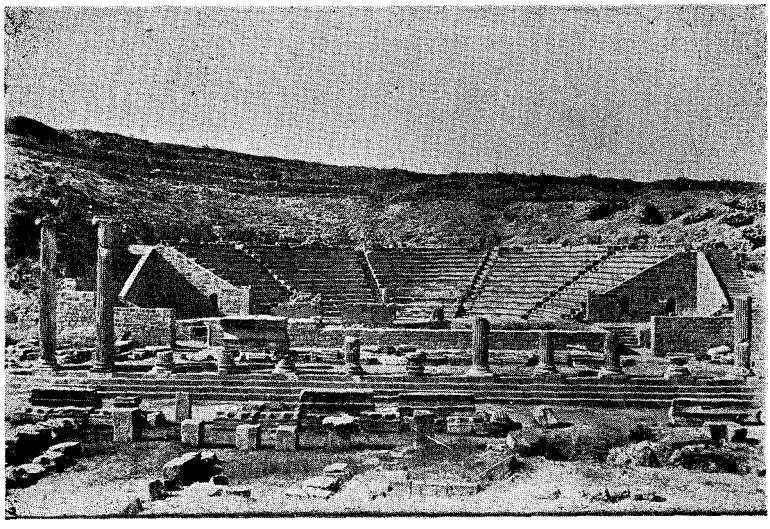
Res. 6

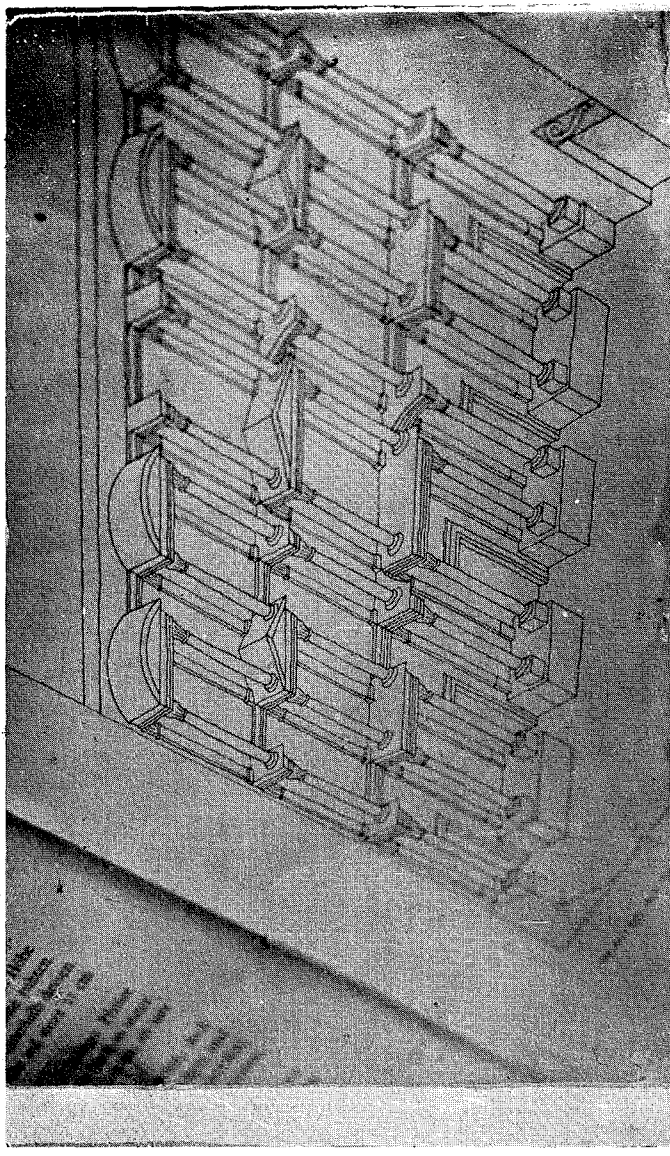
Res. 7

Res. 8

Res. 9

Res. 10

Prof. Dr. SÜHEYL ÜNVER'İN RESİMLERİNE AİT AÇIKLAMALAR

1- Birinci Sultan Murad (Bey) ın hususi kütüphanesine ait mecmau'l-Bahreyn'e Reddiye kitabındaki temellük kitabesi. Fatih K. N. 1472 altunla yazılıdır. Sultanî kaydı Fatih'in hususi kütüphanesinden semaniye medreseleri kütüphanelerinden birisine gönderildiğini göstermektedir. Aynı zamanda (Mehmed bin Murad Han el Muzaffer Daima) mühürlüdür.

2- Çelebi Sultan Mehmed'in elyazısiyle kütüphanesine ait temellük kitabeleri aynı ibarelerin bulunduğu zahriye sahifelerindeki örneklerden Fatih K. N. 358.

3- Çelebi Sultan Mehmed'in temellük kitabelerinden Ayasofya K. N. 3490.

4- Çelebi Sultan Mehmed'in temellük kitabelerinden Üçüncü Sultan Ahmet K. N. 2147.

5- Çelebi Sultan Mehmed'in halen Ayasofya kütüphanesinde bulunan kitaplardaki temellük kitabelerinden aynen alınmış birbirinin aynı ibareler. N. 3491, 3531 ve 3490 3492. İmzalar Duophoto ile aynı büyüklükte alınmıştır.

6- İkinci Sultan Murad'ın hususi kütüphanesi için yazdırılan ve tezhib ettirilen Ahmedî divanının baş çifte zahriyesinde temellük kitabesi olan sahife. Hamid-i evvel K. N. 1082.

7- Mezkûr divanın sonunda hattat ve müzehhibin, Konya Aksaray'lı Ahmet bin Hacı Mahmud'un Altunla imzası ve yazılıp tezhib edildiğini gösteren 840 (1437) tarihini içine alan kitabe.

8- Temellük kitabesinden sonra gelen iki boş zahriyenin tezhiple süslü bir sahifesi.

9- Ahmedî divanın baş sahifesi. Boş zahriyeden sonra gelmektedir. Hamid-i evvel K. N. 1082.

10- Mezkûr divanın aralarındaki harf başları için hazırlanmış 27 ara tezhiplerinden ڢ ve ڧ harflerini gösteren iki ara tezhipli sahife.

11- İkinci Sultan Murad'ın Hususi kütüphanesi için yazdırılan (Kitab-ı Camiü'l-Kebir) in zahriyesinde Temellük kitabesi. Fatih K. N. 1688 Mükemmel tezhib edilen bu sahifede üslub Fatih Sultan Mehmet zamanındaki tezhiplerin anayurdumuzdaki menşeini göstermektedir.

12- İkinci Sultan Murad'ın hususi kütüphanesine aid yukardaki eserin miklebi üzerinde el ile yapılmış ve Selçuklar yolundan gelip Fatih Sultan Mehmet zamanında kemaline eren kap nakışlarından birisi. Fatih K. N. 1688.

13- Fatih Sultan Mehmed'in hususi kütüphanesine aid حل المنار eseri zahriyesindeki temellük kitabesi. Ayasofya K. N. 995. En üstte İkinci Sultan Bayezid hattiyle eserin ismi, sağ yanında Kanunî Sultan Süleyman'ın böyle kitaplarda bulunan mührü, en altta ters basılmış İkinci Sultan Bayezid'in mührü okunmaktadır.

14- Basit yazılı bir temellük kitabesinde Fatih'in ismi geçen zahriyenin bulunduğu كتاب دانيال النبي عليه السلام Bu ibâre. Arap ve İbranî harfleriyledir. İkinci Bayezid'in mühriyle mühürlüdür. Ayasofya K. N. 3367.

15- Hemedanî'nin اسرار نقطه üzerine Risale-i Kudsiye eserinin Fatih'in hususi kütüphanesi için istinsah edildiğini bildiren temellük kitabesi. Fatih burada Halife-i Rabbü'l-Alemîn olarak tavsif olunmakta mülk ve hilafetinin muhalled olmasına dua edilmektedir. Çok değişik, sade ve zarif bir zahriyedir. Fatih K. N. 5377.

16- Üçüncü Sultan Ahmed kütüphanesinde N. 2005 de kayıdlı kitabın Fatih'in hususi kütüphanesi temellükünü bildiren kitabe.

17- Köprülü K.N. 1419 da kayıtlı Fatih'in hususi kütüphanesi için istinsah olunduğunu bildiren kitabe. (دلائل الاعجاز ـ عبدالقاهر)

18- Esad efendi K. N. 2496 da bulunan eserin temellük kitabesi.

19- Bursa müzesinde bulunan Fatih'in hususi kütüphanesine ait Damat zade Şerhine Haşiyeler eserinin Fatih'e ait çifte temellük kitabesi ve şerhi.

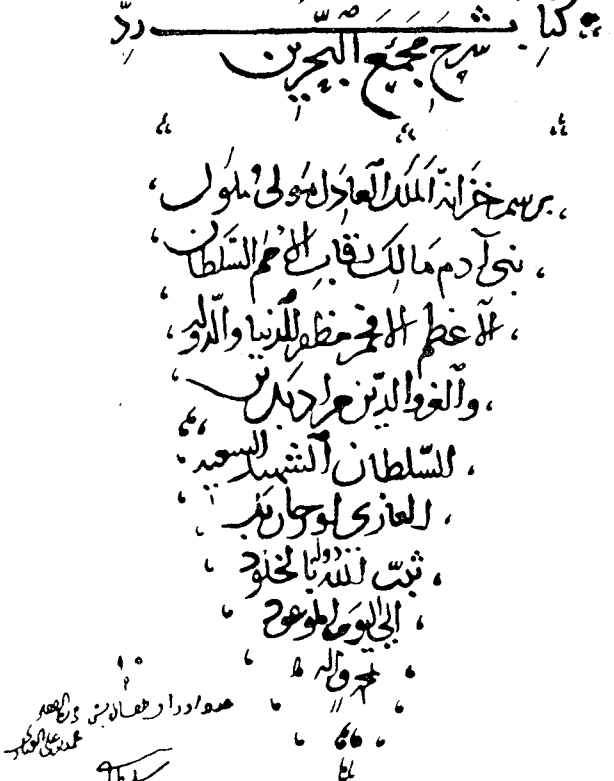
20- Ayasofya K. N. 3626 Ebü'l-Hasan'ın دعوة الاطبا ve şerhi eseri 876 (1471) de yazılmış nusha. Zahriyenin başında İkinci Sultan Bayezid'in el yazısiyle bu cild içindeki risaleler yazılı, altında da mührü basılıdır. Başda yukarda dört tane توكل على خالق ibaresi ortasında Yavuz Sultan Selim mührü basılıdır.

21- Ayasofya K. N. 981 kendisine intikal eden kitapların başında Fatih'in oğlu Sultan Bayezid'in elyazısiyle kitapların ait olduğu bahisler bu suretle yazılıdır. Bu kabil yazıların birkaçına kendi yazısı olduğuna şerh verilmiştir. Yazdığı kitap ismi yanında bu kabil şerhlerden birisi okunmaktadır.

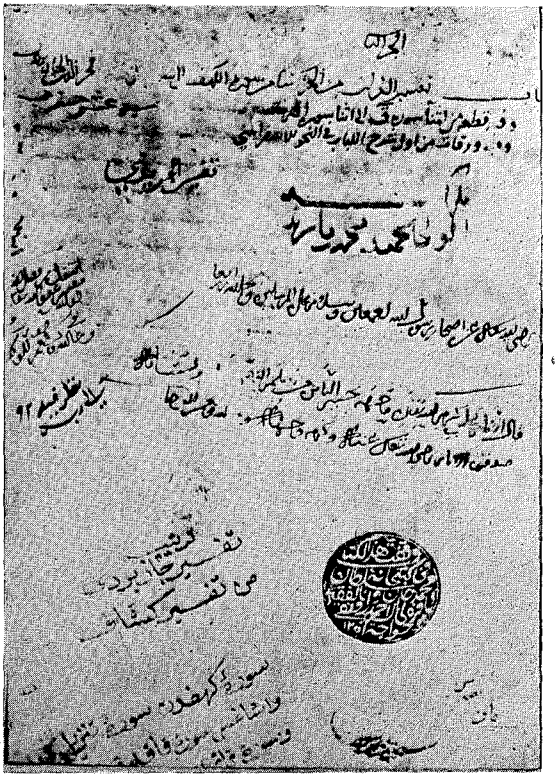
22- Üçüncü Sultan Ahmed K. N. 1012 Yavuz Sultan Selim'in hususi kütüphanesi için yazdırılan eserdeki temellük kitabesi.

23- Yavuz Sultan Selim mühriyle mühürlenen eserlere bir ikinci örnek. N. 20 de gösterilenin aynıdır. Topkapı Hazine kütüphanesinde bulunan bu غاية البيان eserinin Yavuz'un mührü üzerinde birinci Sultan Mahmud'un kütüphane yazısı altında Birinci Abdülhamid'in mührü görülmektedir.

24- Ayasofya K. N. 3625 Birinci Sultan Mahmud'un vakıf mührü altında Kanunî Sultan Süleyman'ın mührü görülmektedir.

كتاب شرح مجمع البحرين ردّ
برسم خزانة الملك العادل مولى ملوك
بني آدم مالك رقاب الامم السلطان
الاعظم الاعدل مظفر الدنيا والدين
والغوث الدين مراد بن
السلطان الشهيد السعيد
الغازي لوجه ربّه
ثبت الله ولياً الخلود
الجليوس الموعود
محمد وآله

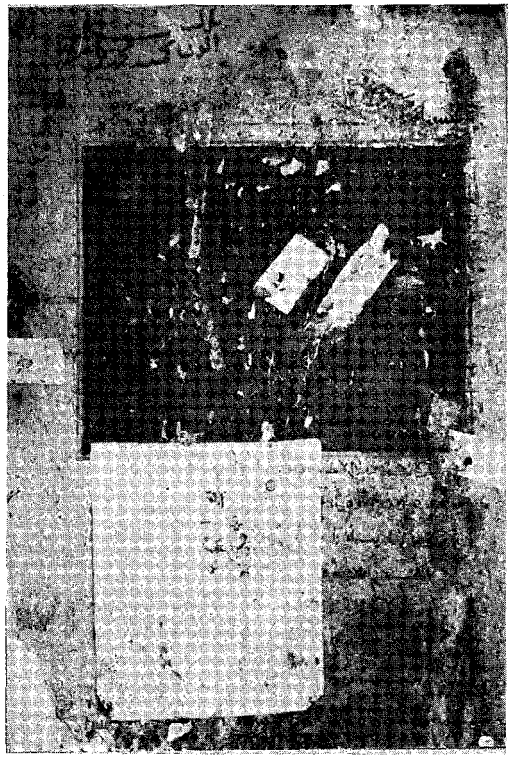
Res. 1

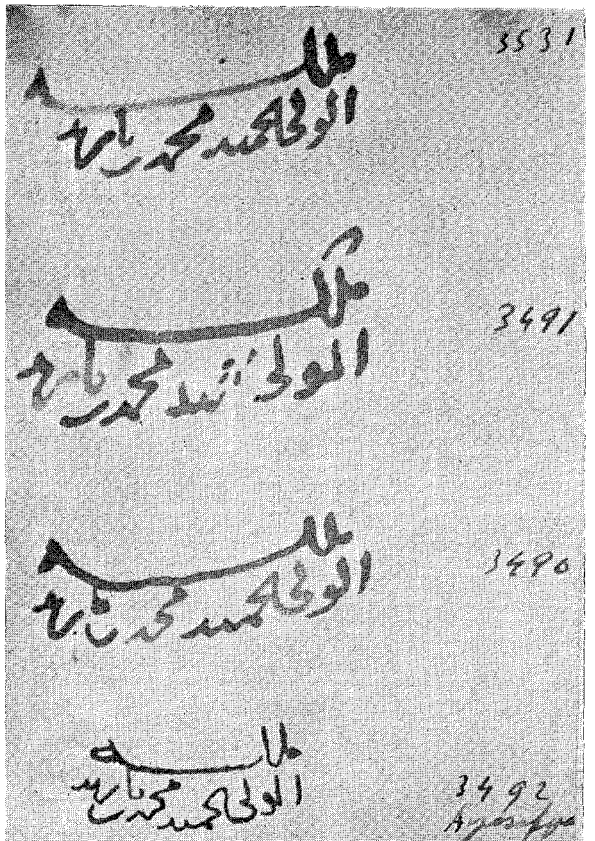
Res. 2

Res. 3

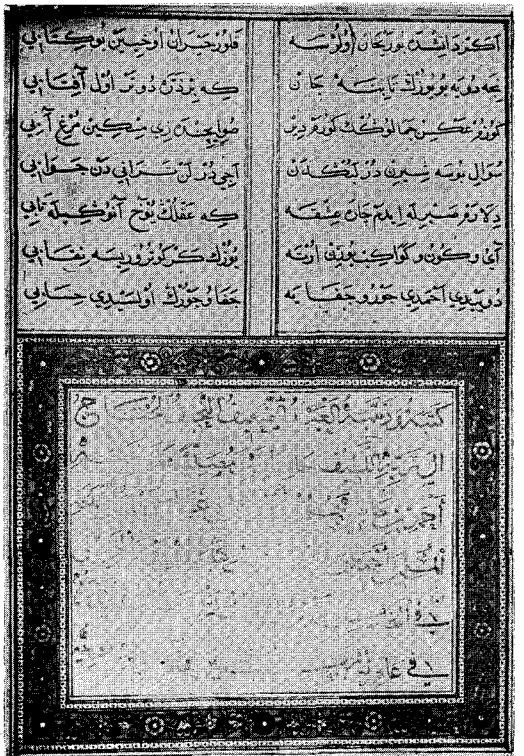
Res. 4

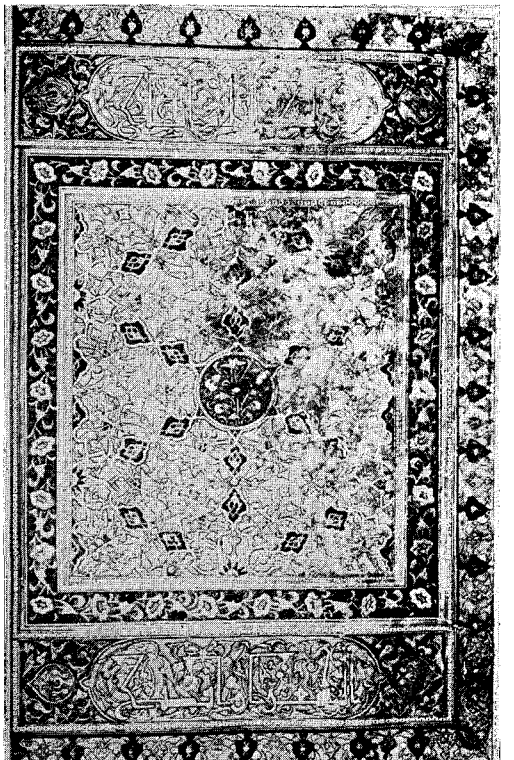
Res. 5

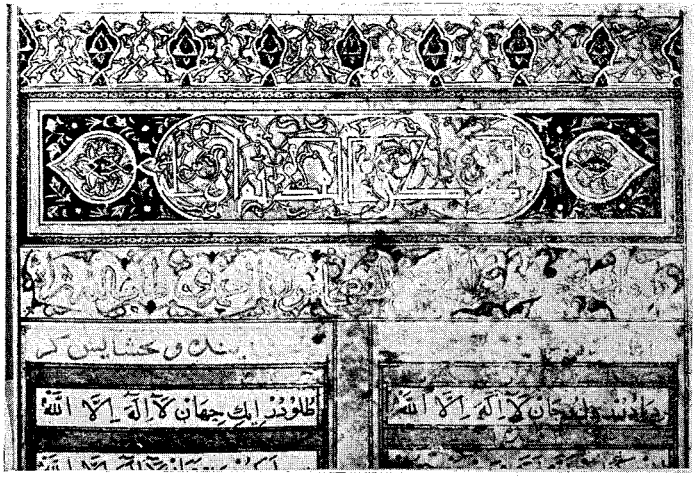
Res. 6

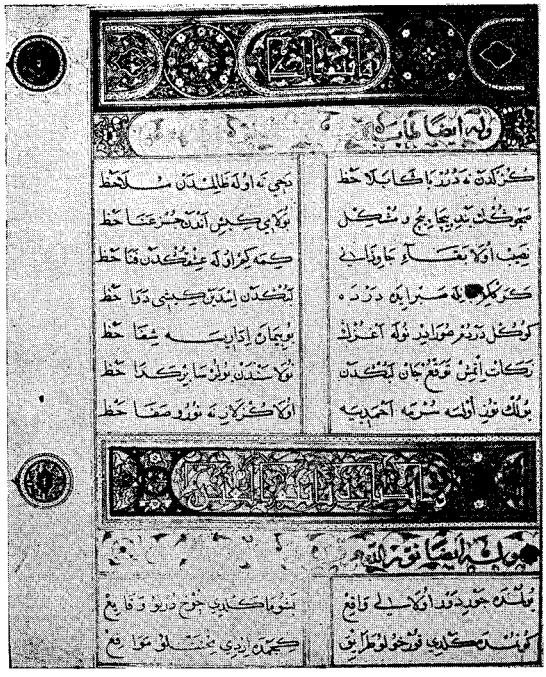
Res. 7

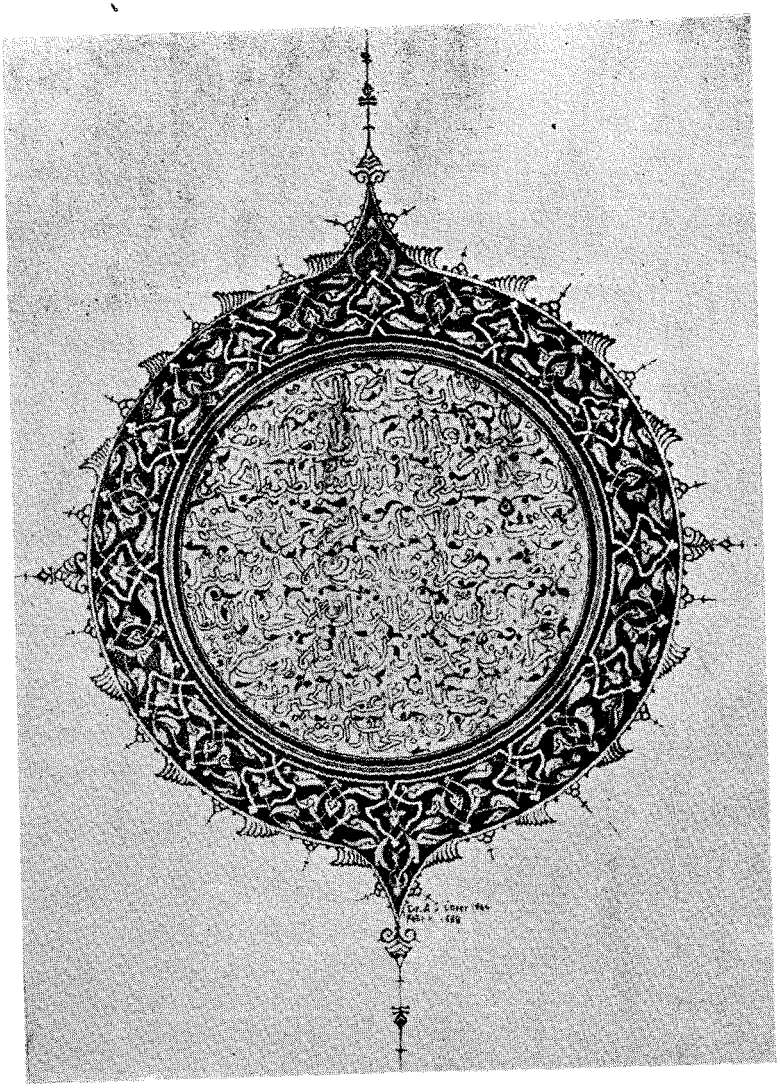
Res. 8

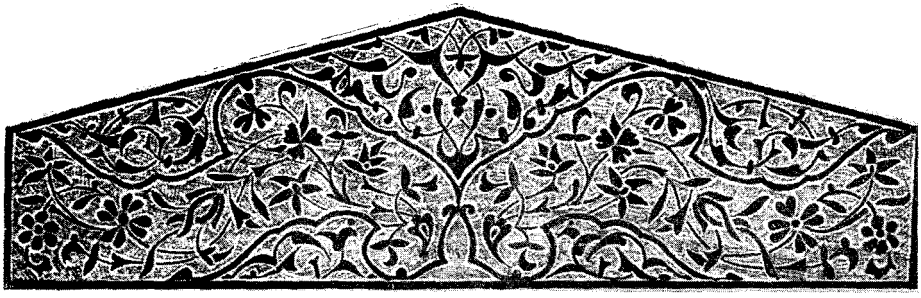
Res. 9

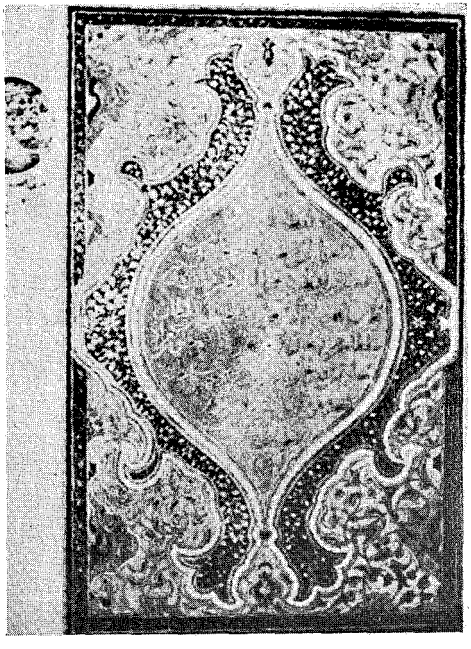

Res. 10

Res. 11

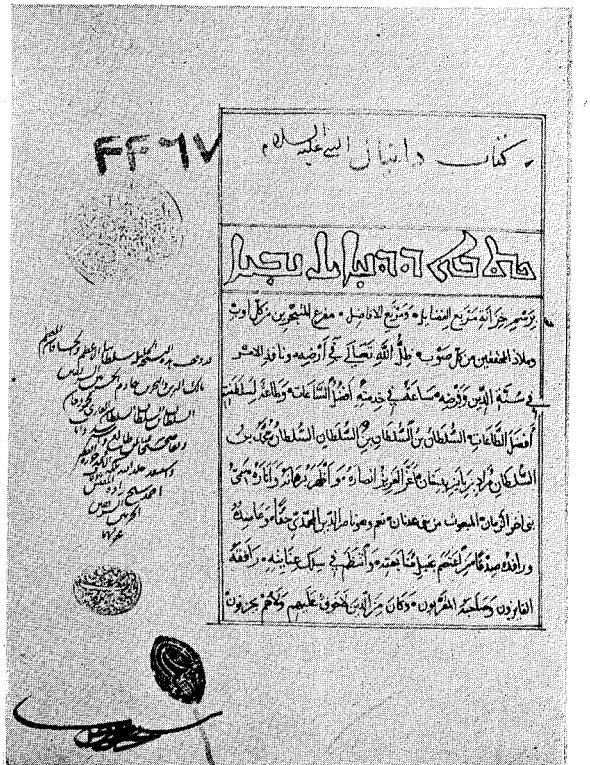

Res. 12

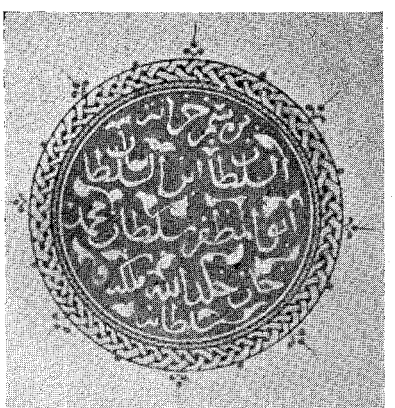
Res. 13

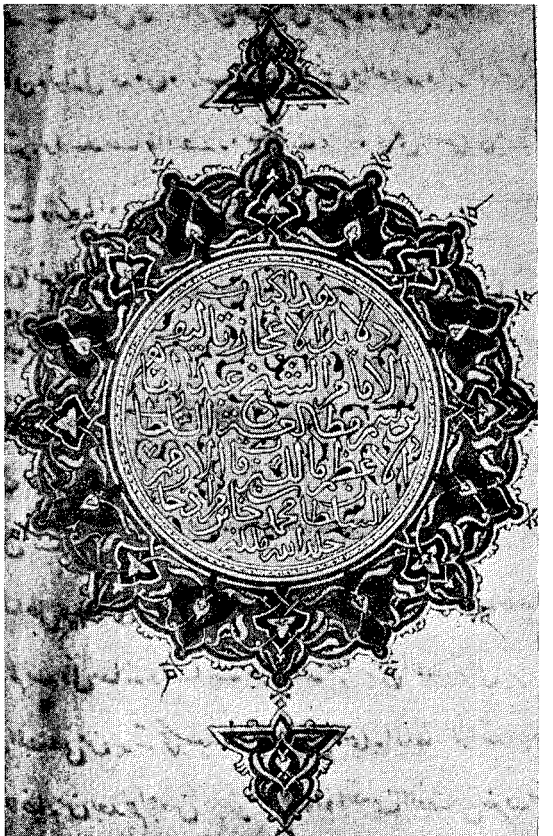
Res. 14

Res. 15

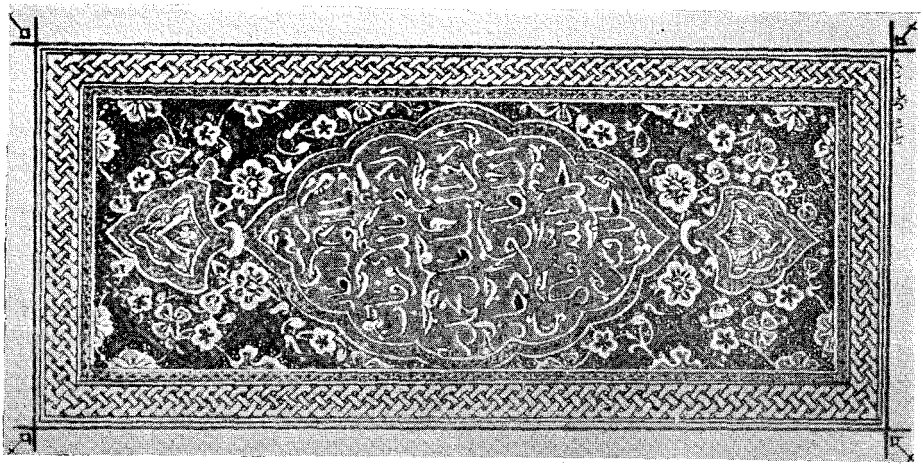
Res. 16

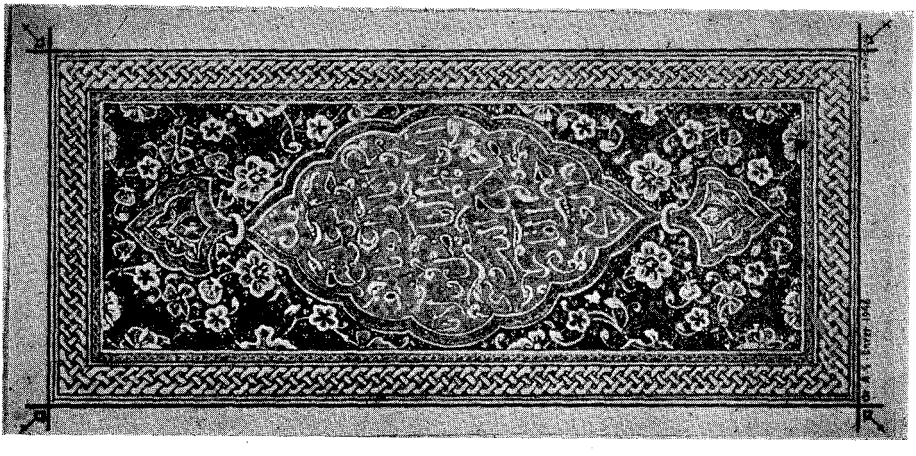

Res. 17

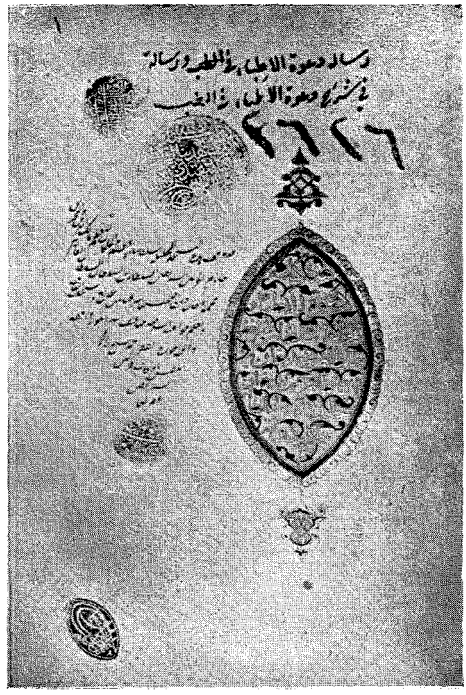

Res. 18

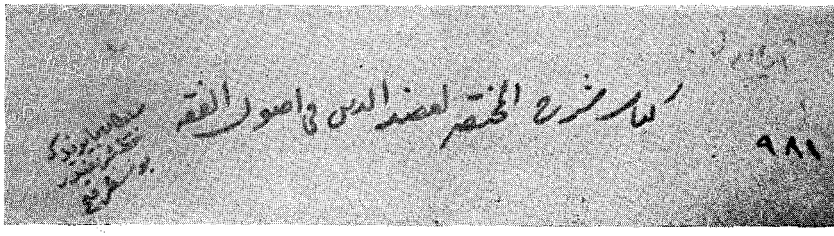

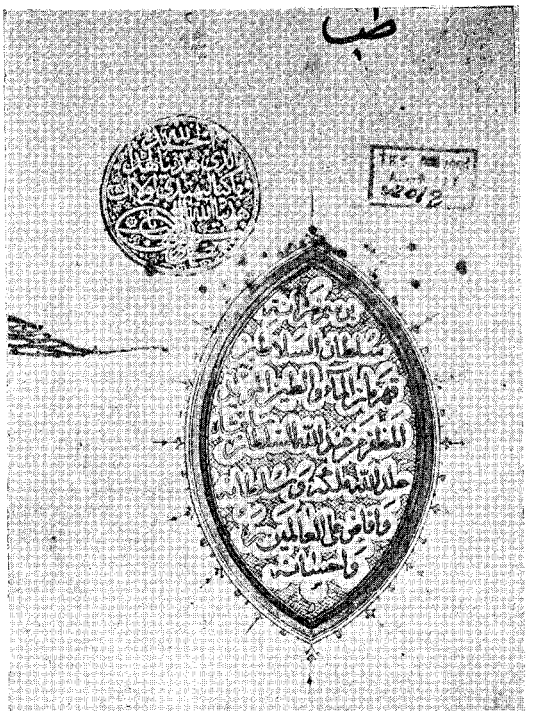
Res. 19

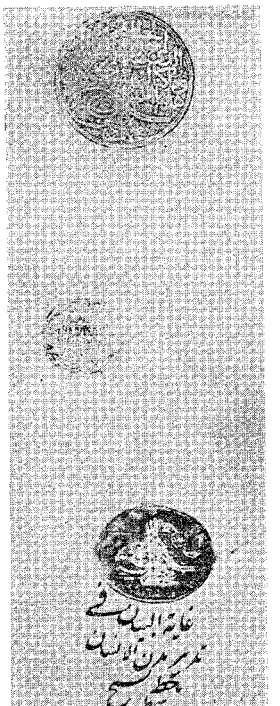
Res. 20

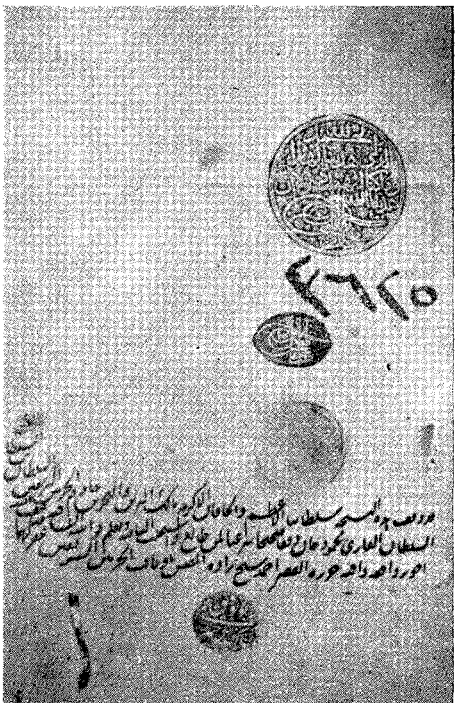
Res. 21

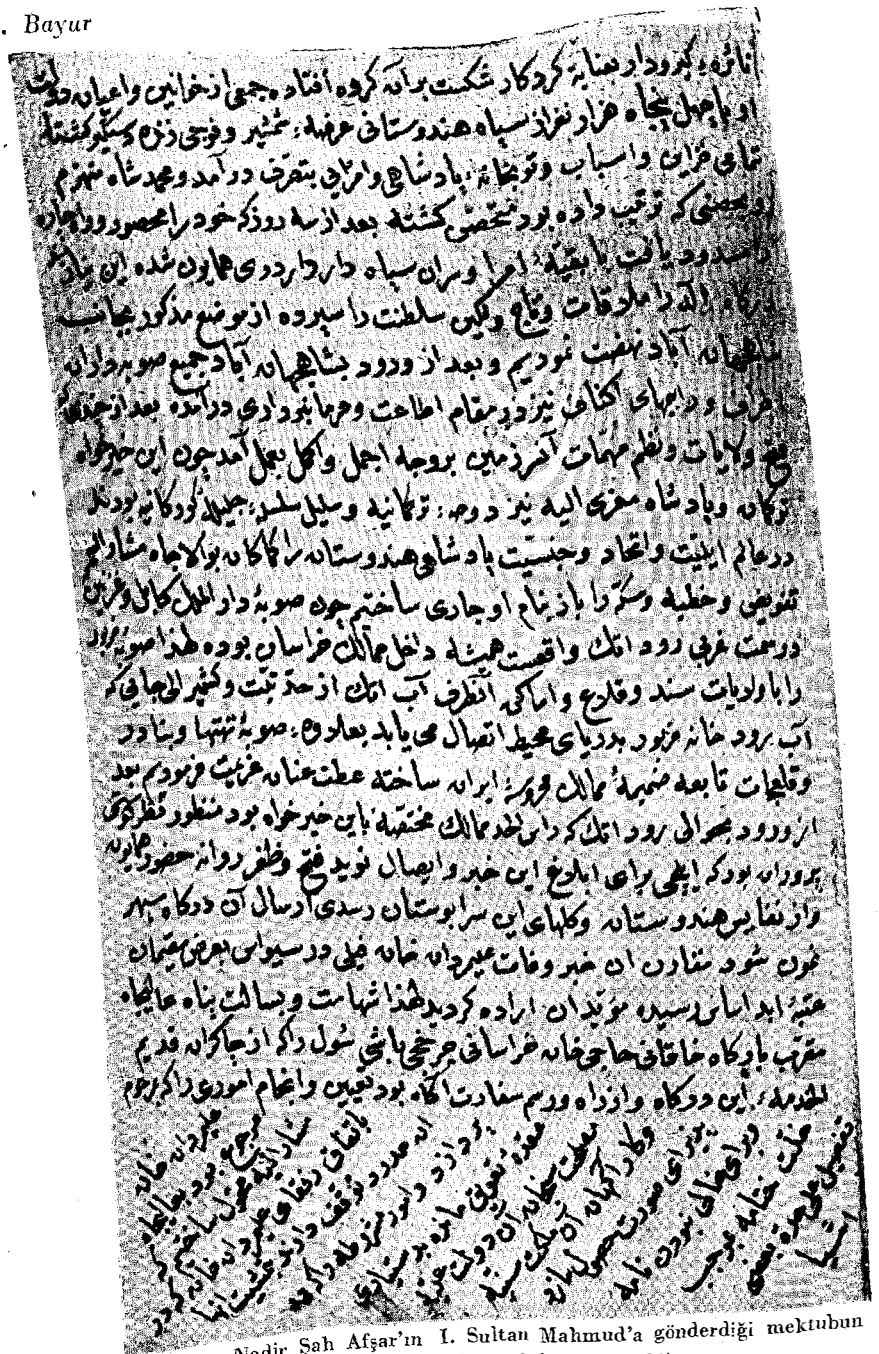
Res. 22

Res. 23

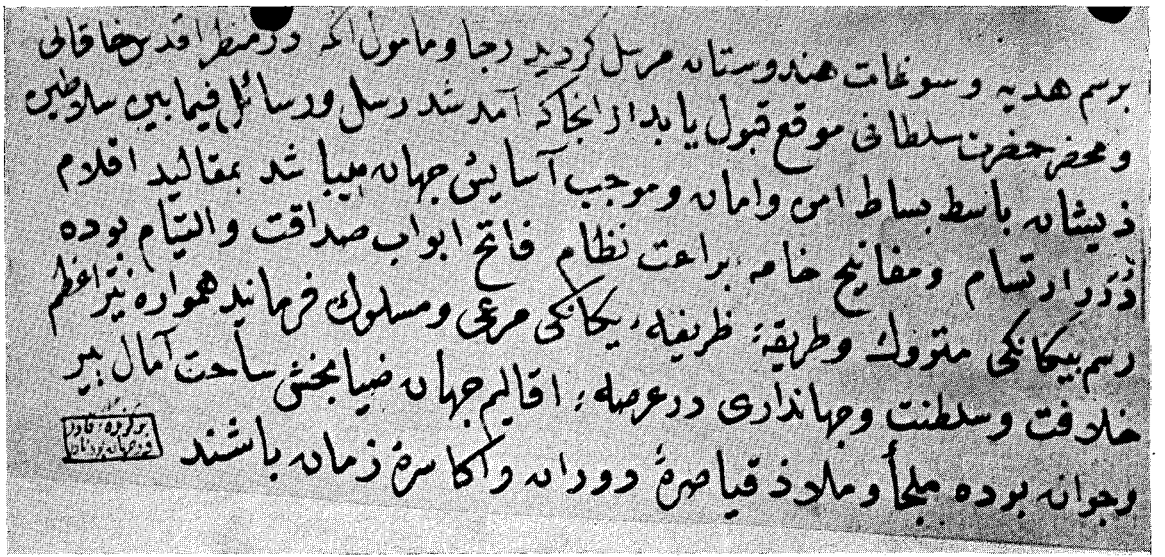
Res. 24

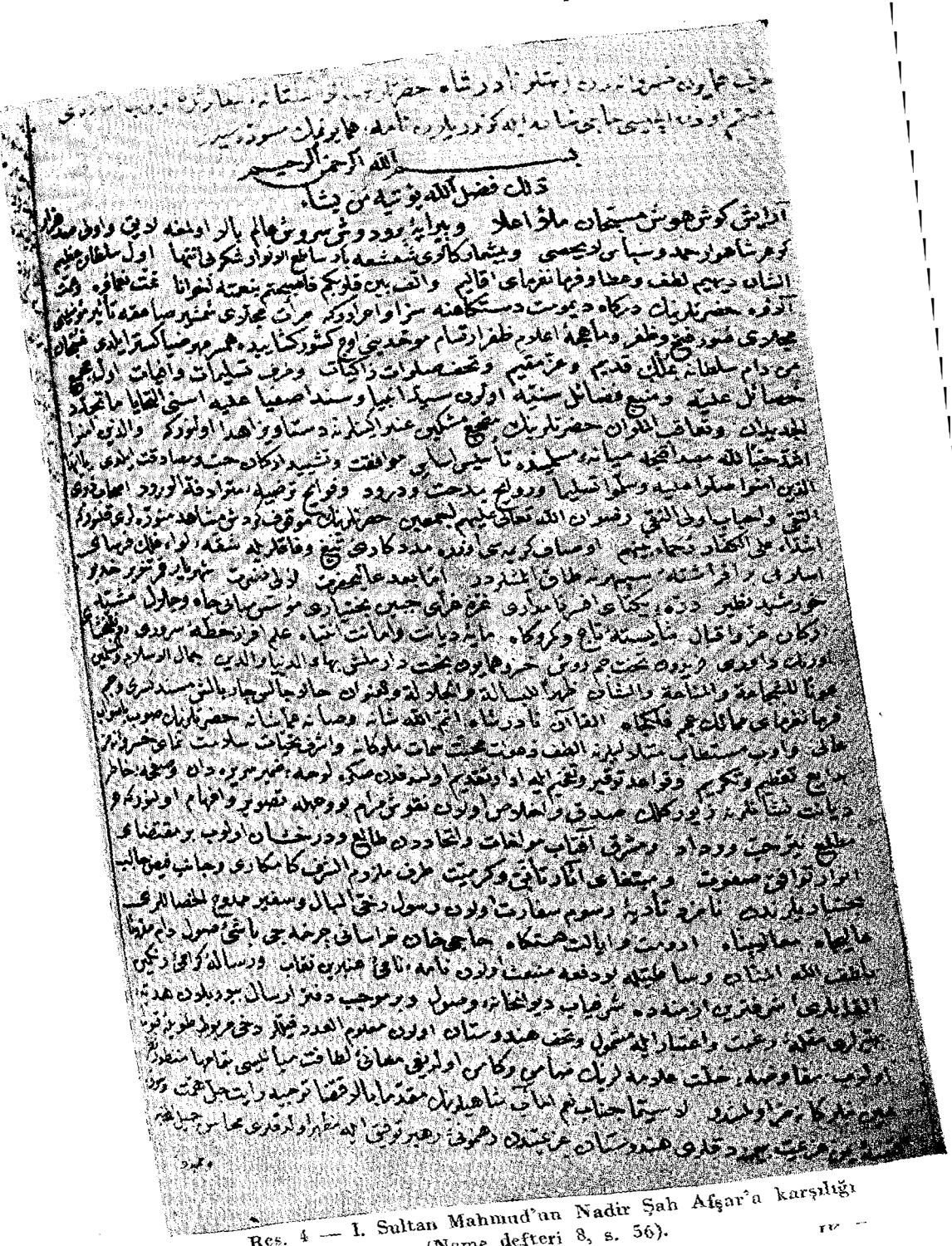
Res. 1 — Nadir Şah Afşar'ın I. Sultan Mahmud'a gönderdiği mektubun farsça sureti (Name defteri 8, s. 30).

Res. 2 — Nadir Şah Afşar'ın I. Sultan Mahmud'da gönderdiği mektubun farsça sureti (Name defteri 3, s, 31).

Res. 3 — Nadir Şah Afşar'ın I. Sultan Mahmud'a gönderdiği mektubun farsça sureti (Name defteri 8, s. 32).

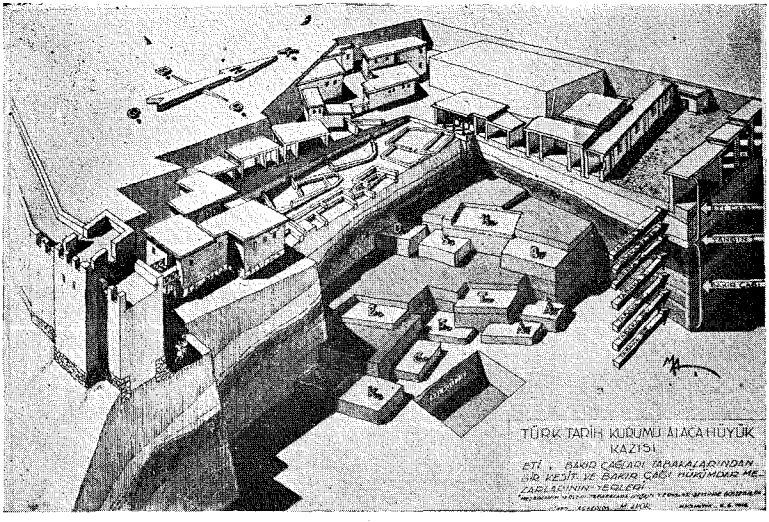
Res. 4 — I. Sultan Mahmud'un Nadir Şah Afşar'a karşılığı (Name defteri 8, s. 56).

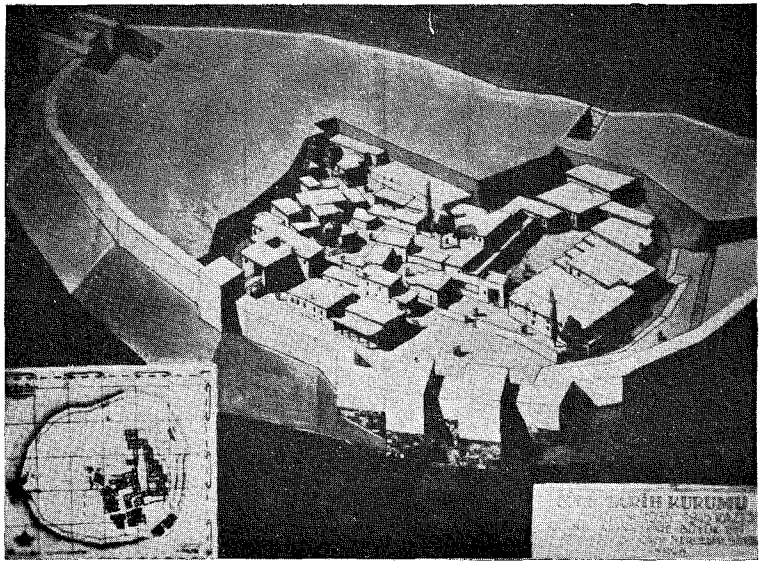

Res. 5 — I. Sultan Mahmud'un Nadir Şah Afşar'a karşılığı (Name defteri 8, s. 57).

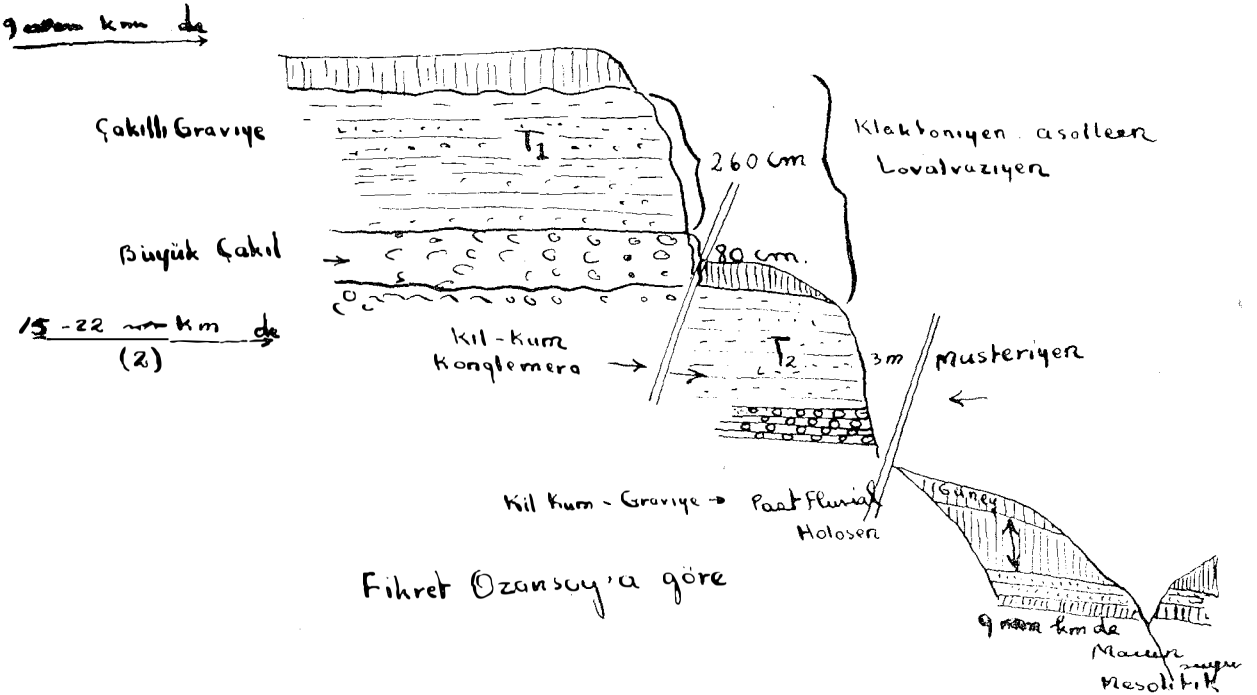

Res. 6 I. Sultan Mahmud'un Nadir Şah Afşar'a karşılığı — (Name defteri 8, s. 58).

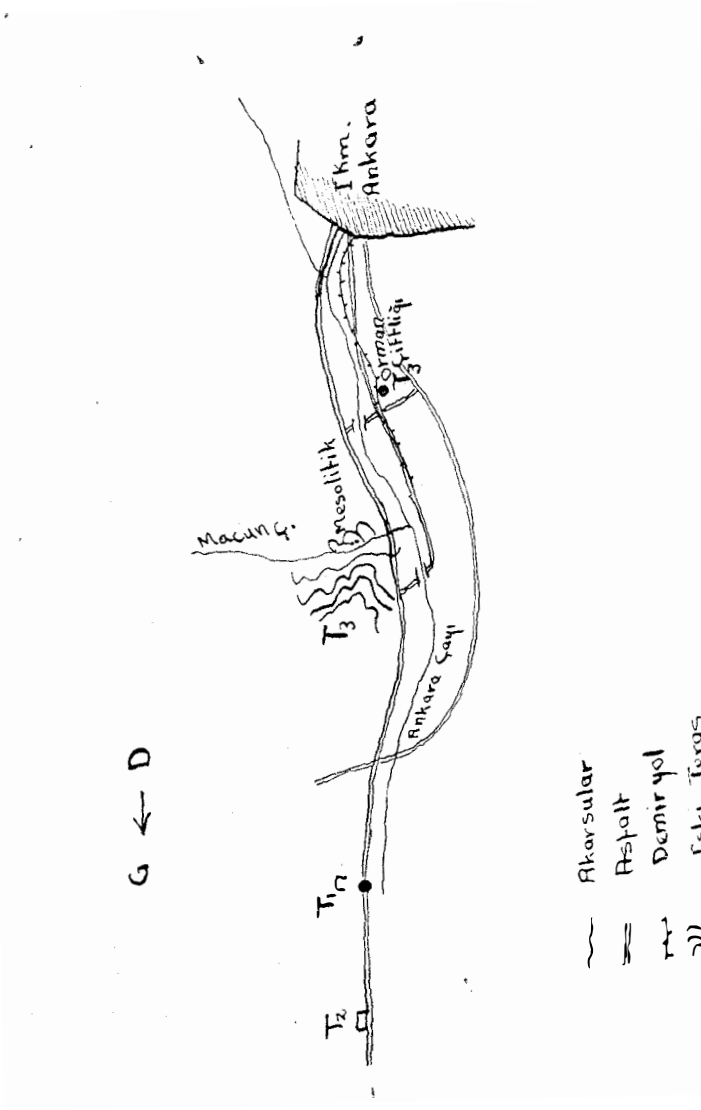

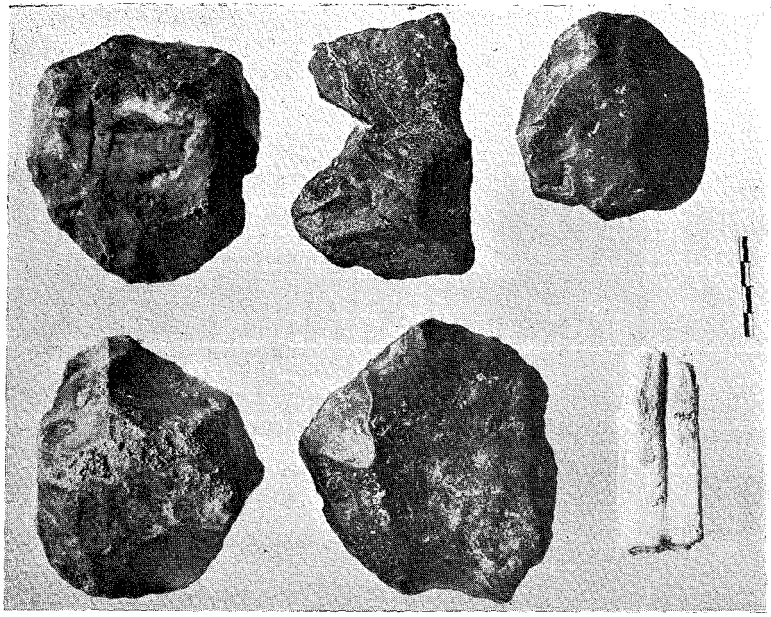
Alacahöyük kazısı

Çakıllı Graviye
T1
260 cm
Klaktoniyen . asolleen
Lovalvaziyen
Büyük Çakıl
80 cm.
15 - 22 mm km de
(2)
Kil - Kum
Konglemera
T2
3m
Musteriyen
Kil Kum - Graviye →
Paat Fluvial
Holosen
Fikret Özansoy'a göre

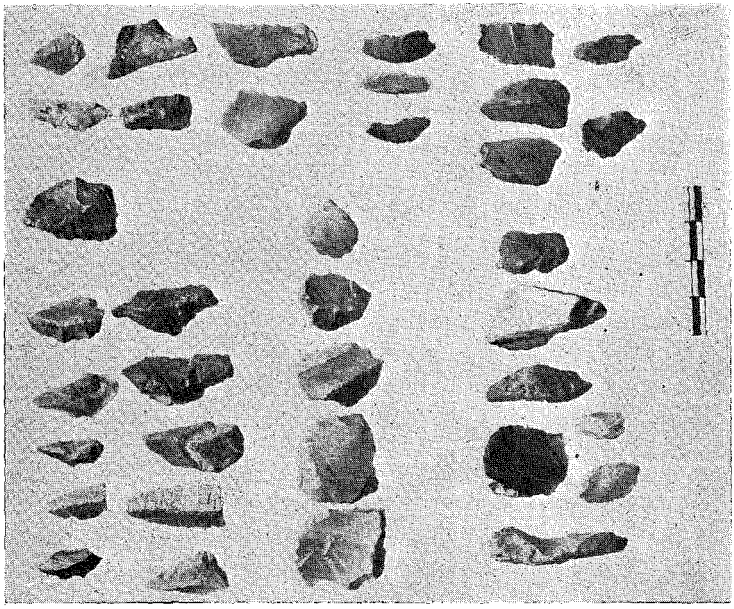
Res. 1

G ← D
Macun Ş.
Paleolitik
Ankara Çayı
Ankara
Fikret Ozansoy'a
Akarsular
Asfalt
Demir yol
Eski Teras

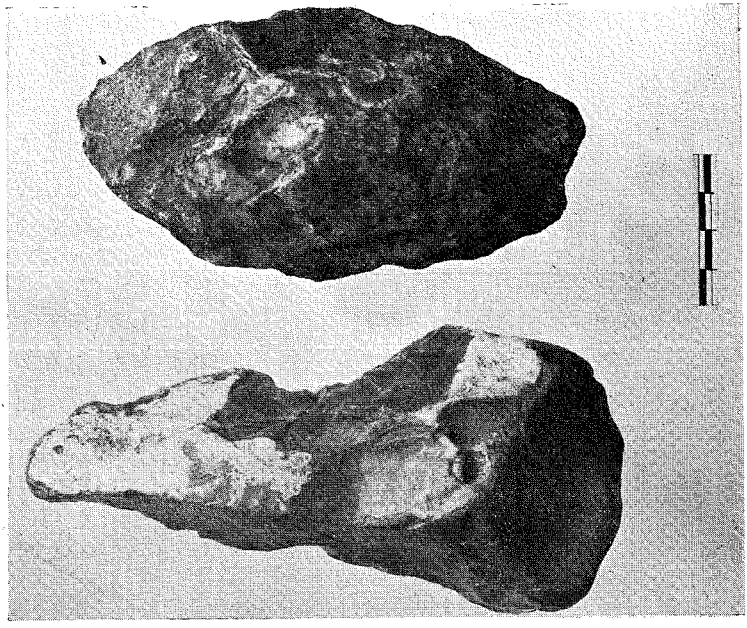
Res. 2

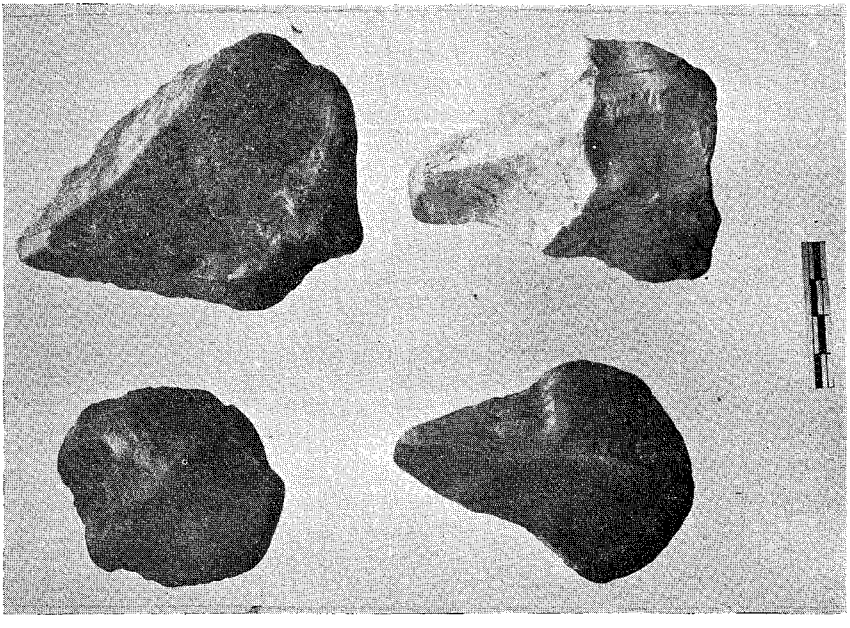
Res. 4

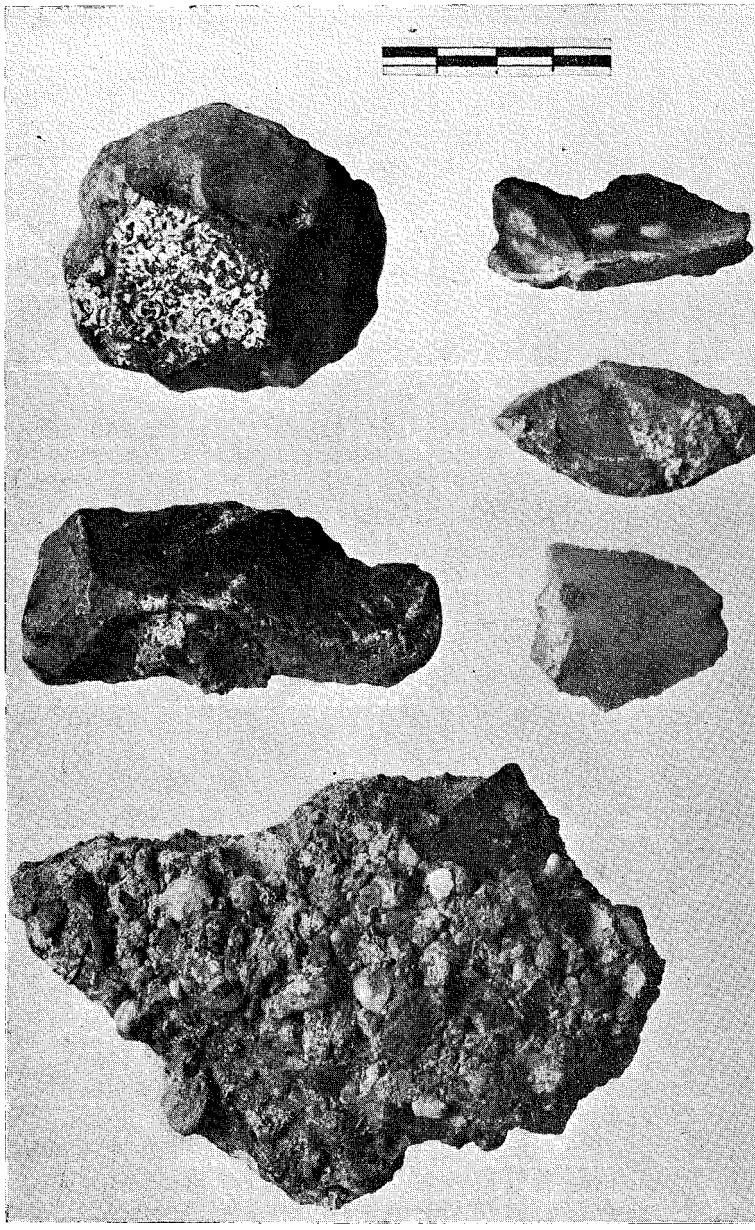
Res. 3

Res. 6

Res. 5

Res. 7

Res. 1 — Konya Müzesinde bulunan siyah figürlü lekythos (Inv. N. 651).

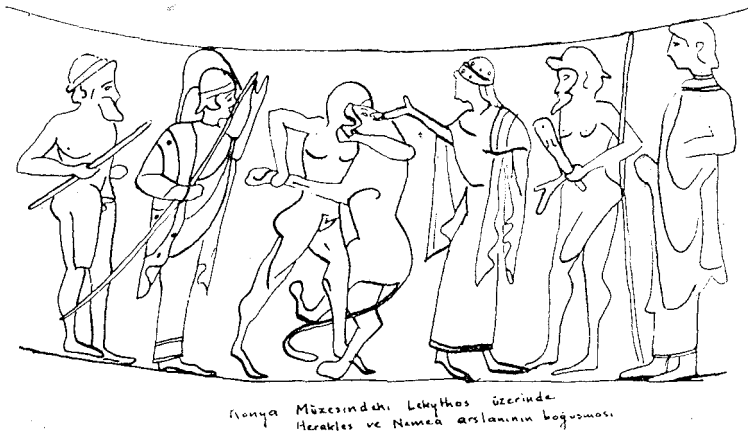
Res. 1a

Res. 1b

Res. 1c

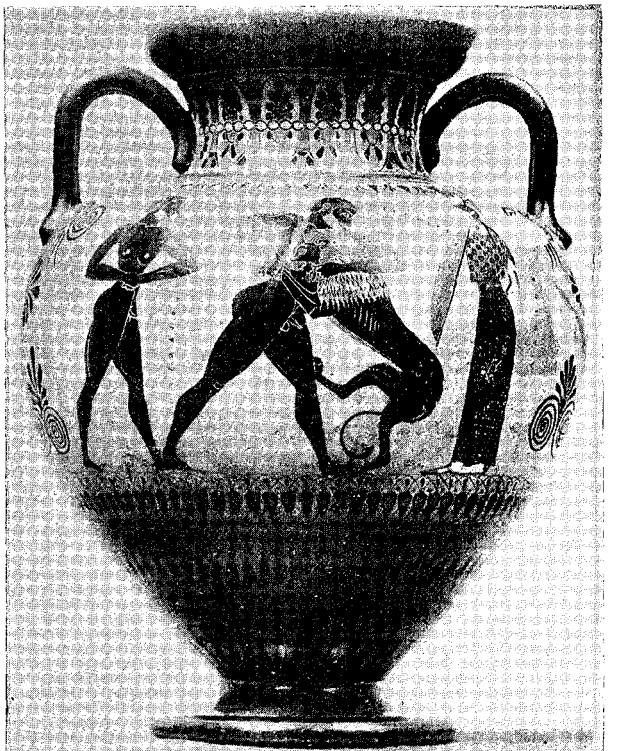
Res. 2 — Louvre Müzesinde bulunan siyah figürlü lekythos (VI. asır).

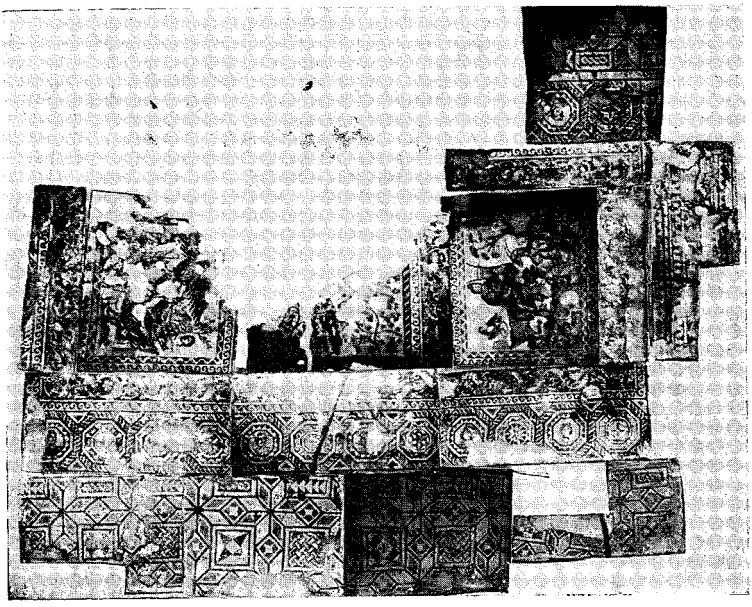
Res. 3 — Konya lekythos'unda karın kısmını süsleyen desen.

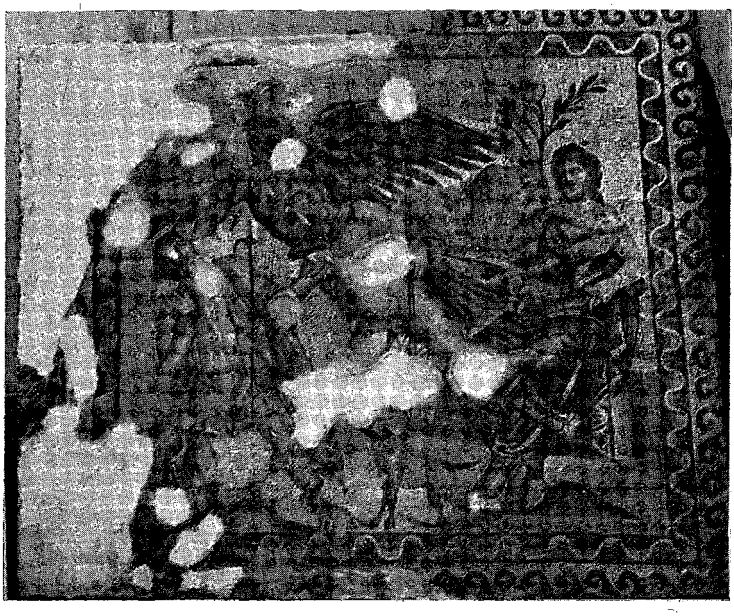
Res. 4 — Atinadaki Hefaistos tapınağı metoplarından biri.

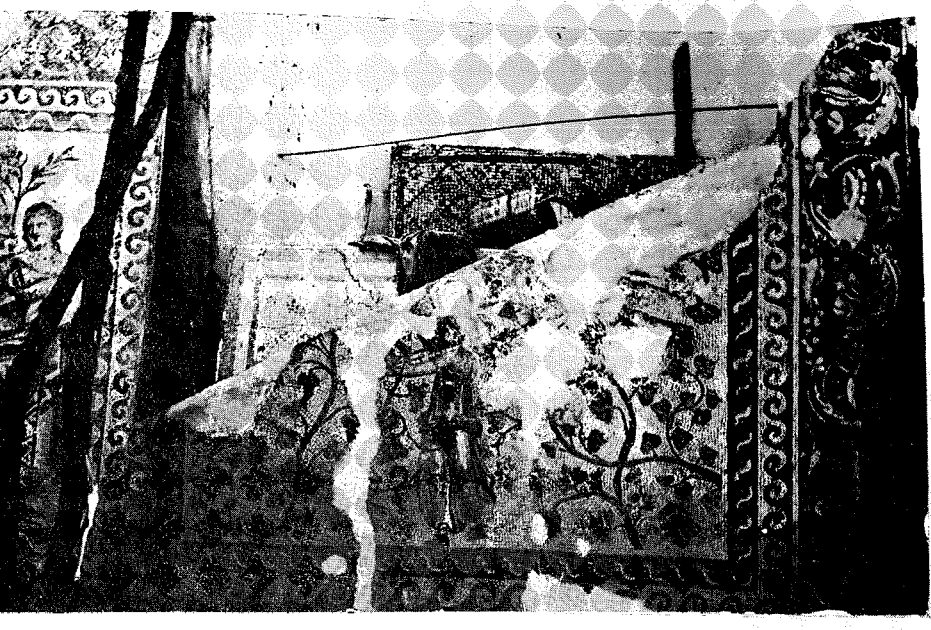
Res. 5 — Exekias tarafından yapılmış olan siyah figürlii amphoras (VI. asır ortaları, Berlin).

Res. 1

Res. 2

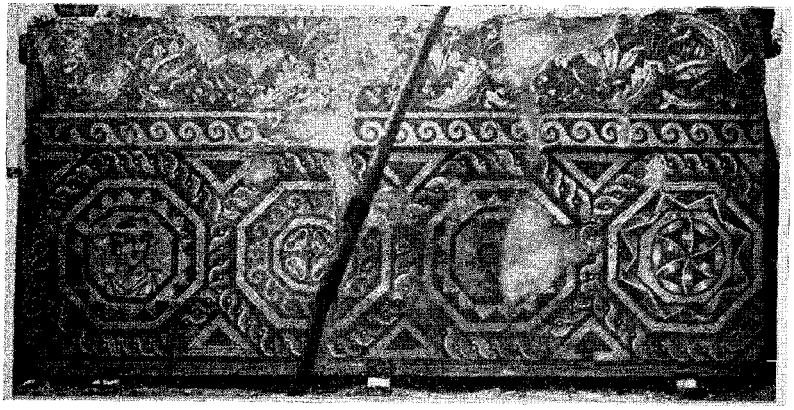

Res. 3

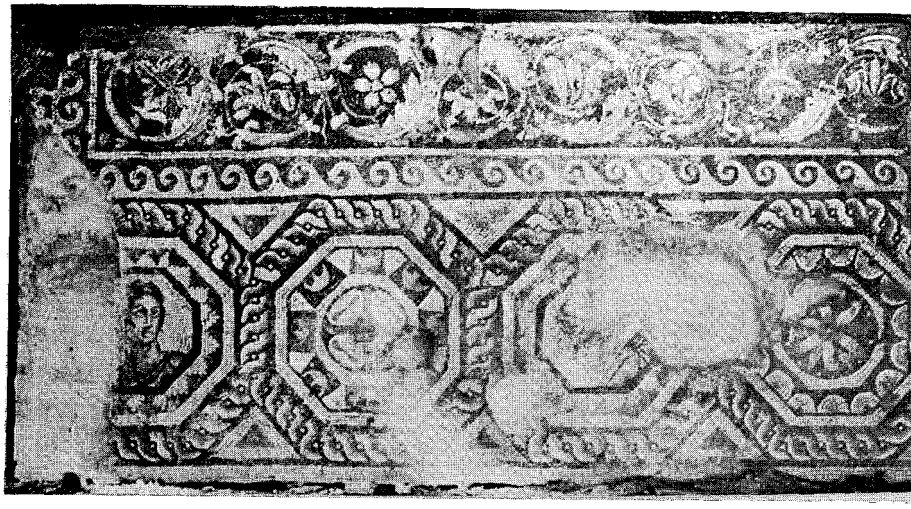

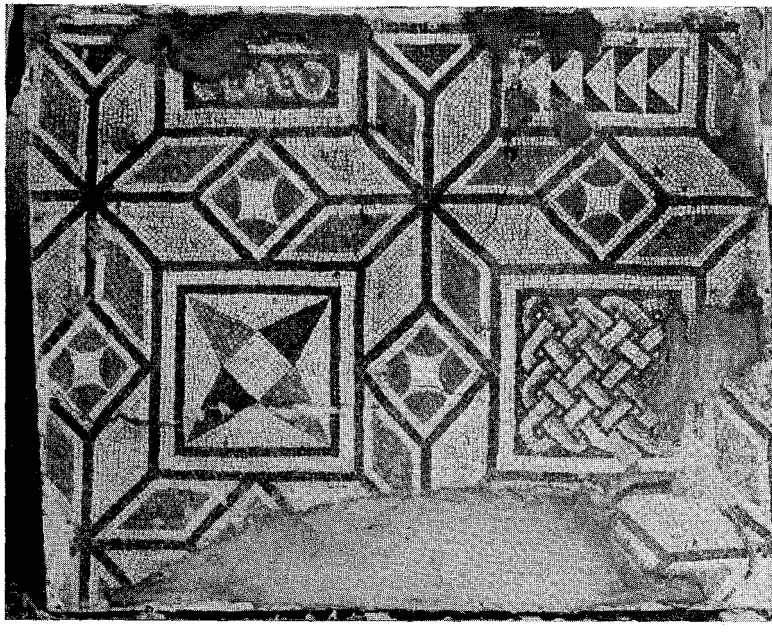
Res. 5

Res. 6

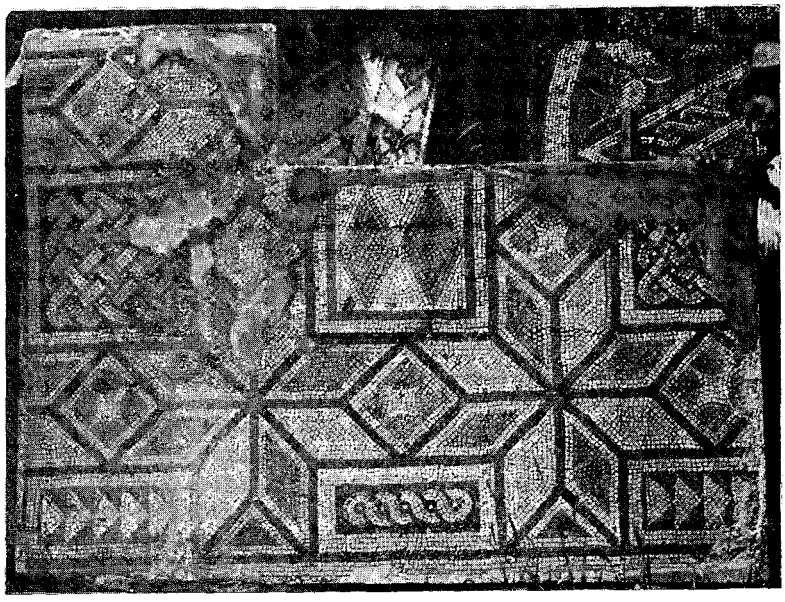
Res. 7

Res. 8

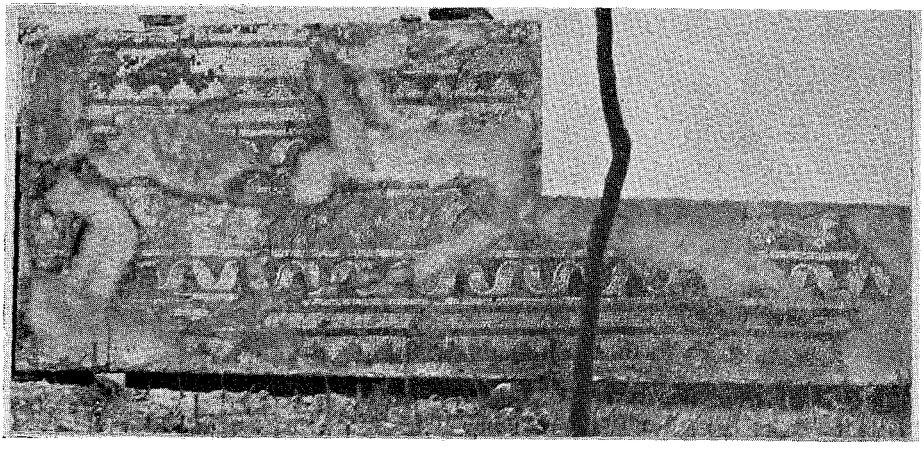
Res. 9

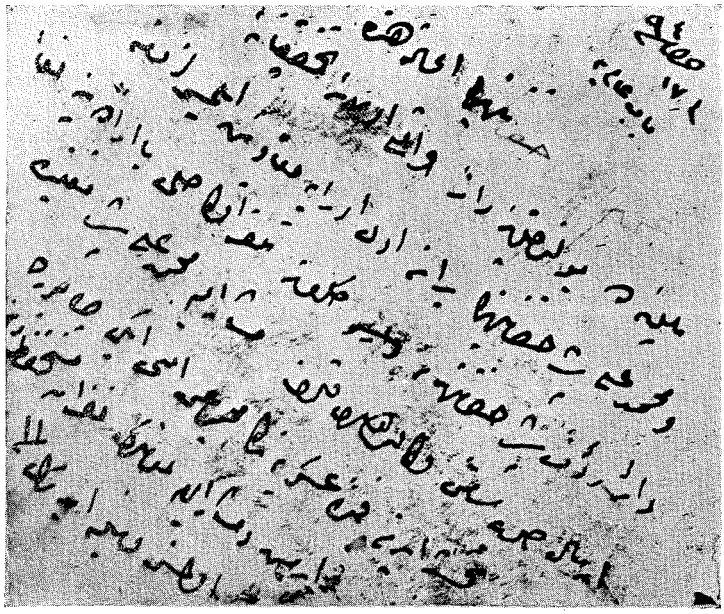
Res. 10

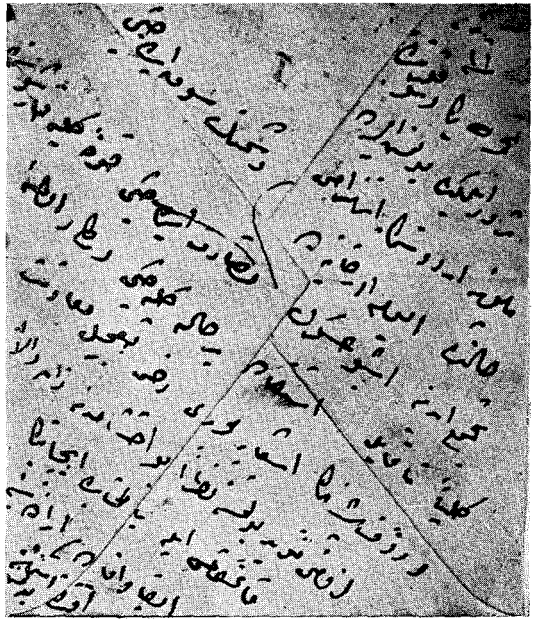
Res. 11

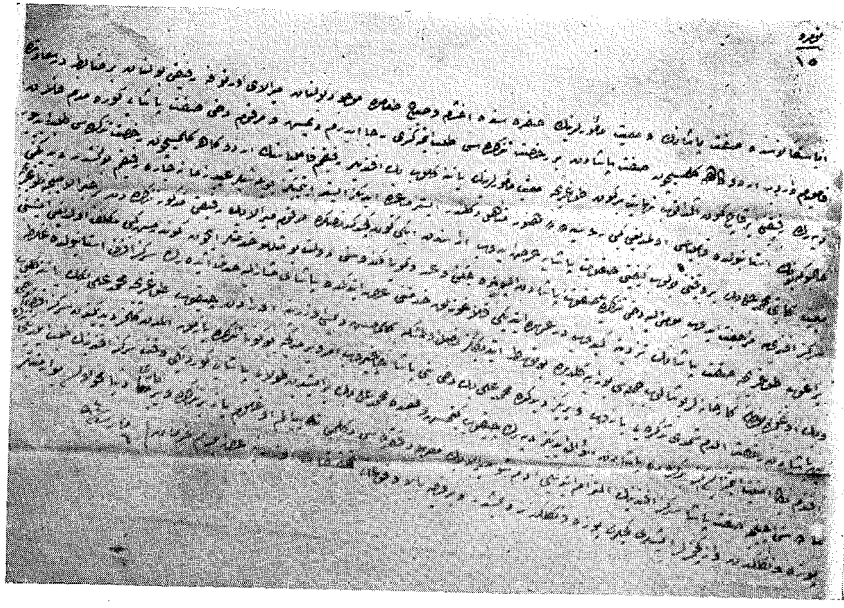
Res. 12

Res. 1

Res. 2

Res. 3

Res. 4